

FOREWORD

The Sanskrit lexicon by Amarasimha, called Namalingānuśā-sana, popularly known as Amarakosa, occupies an honoured position in the history of Sanskrit lexicography. Its popularity is evinced by a host of commentaries written upon it by eminent scholars of various regions and religions. The earliest available commentary of Kṣīraswāmi is undoubtedly a unique production of its kind due to the wealth of information about the different shades of meanings as well as the derivation of words. Four earlier commentaries mentioned by him are those of Upādhyāya (Acyutopādhyāya), Gaṇḍa (?), Narāyana and Śrī Bhoja (probably Bhojarāja, the famous king of Dhara) but they are available neither in print nor known to exist in MS form. Kṣīraswāmi, a reputed grammarian hailing from Kashmir, belonged to the last quarter of 11th cent and the first quarter of 12th cent. He is in fact a source of inspiration to the latter commentators who by their erudite commentaries have attempted to make Amarakosa better known to the scholars of Sanskrit language. Tikaśarvaswa of Sarvananda (1159 A D), Kāmadhenu of the Buddhist Subhūticandra (which possesses the rare merit of being translated into Tibetan), Padacandrikā of Raimukuta composed in 1431 A D based upon a comparative study of 16 earlier commentaries, Ramaśramī or Vyakhyāsudha of Bhanuji Dīkṣita alias Ramaśrama, written in the first half of 17th cent, Amaratika by Bharata Mallika of Bengal written before 17th cent—these are some of the most important commentaries of Amarakosa available in print each of which possesses a unique distinction of its own on account of wealth of rich materials as regards the distinctive shades of meanings preserved by Sanskrit words.

The present commentary on Amarakosa by Kṛṣṇamitra which is being present here for the first time is a welcome addition to the commentarial literature on this popular Sanskrit lexicon. The commentary gives the derivation of the words as has been already

done by Bhanuji Dikṣita in his Vyākhyāsudhā and is indeed indebted to it.

Kṛsnamitra proposes to present here a popular commentary on a popular Sanskrit lexicon unburdened as it is by an erudition of super type. And in this attempt he is eminently successful.

The learned editor Shri Satyadeva Mishra is to be heartily congratulated on the production of this excellent edition. He has taken ample labours to make the edition as useful as possible. He has given in English the meaning of each Sanskrit word of the text and has added a very useful and reliable index of words appearing in the book, besides several valuable appendices for cross references. In his introduction he discusses the value of the commentary and settles its date by arguments at once convincing and authentic. Though based upon a single MS the edition is quite reliable and free from mistakes and lacunae. I have great pleasure in bringing this book to the notice of Sanskrit scholars and hope the learned editor will bring to light other valuable works of Sanskrit and earn the gratitude of students and scholars alike.

Varanasi
24-4-72

Baldeva Upadhyaya
Director (Retired), Research Institute,
Sanskrit University, Varanasi

INTRODUCTION

The *Amarakośa* or Namalinganusasana of Amarasimha is the earliest lexicon available to us. Amarasimha was a Buddha, who knew Mahayana and was well acquainted with the works of Kalidasa. He as a legend goes, was one of the nine jewels of Vikramaditya's court¹. This legend however, is not of much significance, as it contemporises the literatures flourished in different centuries². According to Professor K. G. Oka's convincing view, Amarasimha was a predecessor of Isvarakṛṣṇa, the author of the *Saṅkhyā Kārikā* fame, and *Amarakośa* is a work of the 4th century A. D.³

The *Amarakośa* occupies a unique place among all lexicons. While other lexicons contain either synonymous or homonymous words, the *Amarakośa* contains both. It treasures over twenty thousands of words in a compass of just fifteen hundred verses. No other lexicon has been so authoritative and popular as the *Amarakośa*. All lexicons of later origin and glosses of classical Sanskrit literature are replete with quotations from the *Amarakośa*. Thousands of Sanskrit scholars

1 The other eight are 2. Dharmantari 3. Kṣapanala 4. Śaṅku 5. Vetalaḥḥaṭṭa 6. Ghatakarpara 7. Kalidasa 8. Varāṅgamaḥira and 9. Vararuci

2 History of Sanskrit Literature by S. N. Das Gupta and S. K. De Vol. I pp. 229-30 (University of Calcutta 1962)

3 Introduction on *Amarakośa* with the commentary of Kṣīra-sāhita p. 9 (Poona 1913)

learn it by heart even today. Its popularity is evidenced also by the mass of commentaries written on it by the scholars belonging to different religions. The *Śabda-kalpadruma* and the *Amara-bhāratī* preserve the list of as many as forty-one commentaries. These are (1) *Vyākhyā-pradīpa* by Acyutopādhyāya (2) *Kṛiyā-kalāpa* by Āśadhara (3) *Kāśika* by Kāśinātha (4) *Amarkośo-dghātana* by Kśīrasvāmin (5) *Bālabodhinī* by Gosvāmin (6) *Amarakośamudī* by Nayanānanda Rāmacandra (7) *Amarakośa-pañjikā* by Nārāyana Śarman (8) *Śabdārthadīpikā* by Nārāyanavidyāvīnoda (9) *Subodhinī* by Nīlakantha (10) *Amarakośamālā* by Paramānanda (11) *Amarakośapañjikā* (second) by Brhaspati (12) *Mṅgdhabodha* by Bharatamallika (13) *Vyākhyāśudhā* or *Rāmāśramī* by Bhānujīkṣita or Rāmāśrama (14) *Gurubālabodhinī* by Mañjubhatta (15) *Sāstunārī* by Mathureśa-vidyālankāra (16) *Amara-padapārijāta* by Mallinatha (17) *Budhamanoharā* by Mahādevatīrtha (18) *Amaravivēka* by Mahēśvara (19) *Amarabodhinī* by Mukundaśarman (20) *Trikaṇḍacintāmaṇi* by Raghunātha Cakravartin (21) *Amarakośa-vyākhyā* by Rāghavendra (22) *Trikaṇḍavivēka* by Rāmanātha (23) *Vaisamya kaumudī* by Rāmaprasāda (24) *Amarakośa vyākhyā* by Ramaśarman (25) *Amara-vṛtti* by Rāmasvāmin (26) *Pradīpamañjarī* by Rāmeśvara Śarman (27) *Padacandrikā* by Rāyamukuta (28) *Amara-vyākhyā* by Lakṣmana Śāstrī (28) *Amarabodhinī* by Lingabhatta (30) *Padamañjarī* by Lokanātha (31) *Vyākhyā-mṛtam* by Śankarācārya (32) *Amara-tīlā* by Śrīdhara (33) *Tikāśarī asram* by Sarvānanda (34) *Amara-padyanukṣita* by Rangācārya (35) *Brhadvṛtti* ————— (36) ————— by Appayadīkṣita (37) *Gurubālabodhinī* by Bhanudīkṣita (38) ————— by Mānyabhaṭṭa (39) ————— by Liṅgamāsūri

(40) *Amarakośapada*vivṛti— and (41) *Kāmadhenti*—. A good number of commentaries preserved in the Government and private libraries of India and abroad are still coming to light. Eighteen commentaries other than the listed above are available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras.⁴ Some of these commentaries are in languages other than Sanskrit. Another commentary on the text by Viṣṇu is referred to by Professor E. D. Kulakarni in his Introduction on the *Dharaṇi-kośa*.⁵ I come across two more rare commentaries on the text namely *Amarasūcikā* by Bhikṣu Fategiri and *Amarakośatikā* by Ācārya Kṛṣṇa-

4. (i) *Nāmalinḡāruḡāsara-ryākhyā* by Tiruvenkatācārya (R 1241),
- (ii) *Nāmalinḡāruḡāsana-ryākhyā* by Ravivarmaṛāja (R 4930),
- (iii) *Nāmalinḡāruḡāsara-ryākhyā* by Jātavedadiksita (R 3552),
- (iv) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Kanarese commentary (D 19538),
- (v) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Kanarese Meaning (R 4552),
- (vi) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Telugu meaning (D 1657),
- (vii) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Telugu commentary (D 1665),
- (viii) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Telugu commentary by Nāgadevabhaṭṭa (D 1674), (ix) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Telugu meaning by Namadī Venkatarāja (R 947 (a)), (x) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Telugu commentary by Rāmacandrasādhi-varm (R 949), (xi) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Telugu commentary by Kasturimallakavi (R 958), (xii) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Tamil commentary by Venkateśvara, (xiii) *Nāmalinḡāruḡāsara* with Tamil commentary by Vaidyanāthādhi-varm (R 11098 (a)), (xiv) *Nāmalinḡāruḡāsara-padaratatorarī* (R 1253), (xv) *Amarakośapada*vivṛti by Vengalalingayasūri (D 1697), (xvi) *Nāmalinḡāruḡāsara-ryākhyā* by Ravivarmaṛāja (R 4427), and (xviii) *Nāmalinḡāruḡāsara-ryākhyā* by Subhū-tendra (R 2933).

5. See Introduction on *Dharaṇi-kośa* of Dharaṇi-kośa, p. 10 (Poona, 1955)

mitra in 1961, while I was preparing a list of 500 Sanskrit Manuscripts in my family possession. The first is an indexical work which enumerates the words and verses used in the *Amarakośa* for each word. It frequently quotes critical and aphoristic excerpts from the *Vyākhyānsudhā* of Bhānuji Dīksita.⁶ It is incomplete. The available fragment of 16 folios contains the commentary for the first 9 sections (*vargas*) of the first *Kāṇḍa*. The second by Acārya Kṛṣṇamitra which is offered here to Sanskrit scholars is a brilliant exposition of the text on the lines of Kṣīrasvāmin's *Amarakośodghātana* and Bhānujīdīksita's *Vyākhyānsudhā*.

The present edition of Kṛṣṇamitra's commentary is based on the single manuscript mentioned above, as no other copy of the work has come to my notice as yet. The MS. bears the library No. 32 and dates back to 1868 V. S. (=1811 A. D.) It is written on country paper. It consists of 244 folios of $12\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ inches. The folios belonging to each *Kāṇḍa* are separately numbered. Each folio contains 8-10 lines on average except the folios Nos. 51 and 52 of the third *kāṇḍa* which contain fifteen lines. The MS. is fairly correct. It is written with black ink in a big, bold and readable hand writing. Most of the vocables are indicated by straight strokes upon them. Yellow pigment is used to cancel the wrong letters. The corrections are made in the left or right margin of the respective folios. The name of the scribe is Vastīlāla.

6. शिवो मे स्ता शिवा देन शिवायामरमचित्ताम् । विदधे वालोघाय पत्रे-
नियर्थाख्यमिश्रुक् ॥१॥ नामसग्न्योदियघानामधिकारमिह स्मरेत् । उक्त
व्याख्यामुपाया यत्तद्यान्यात वचचिन्वचिन् ॥२॥

(Invocatory verses of the *Amarasūtra*) (No 511)

The author of the commentary is Acārya Kṛṣṇamitra, as is evident from the colophons at the chapters' end. That he was a devotee of Lord Viṣṇu, is obvious from the introductory verse and the commentary's commencement with invocation to Śrī Rāma. His mention of over 500 colloquial words (See Appendix) in the commentary which are still used in the Avadhī and Bhojapuri regions suggests that he was a native of Northern India. His use of Nepala,⁷ *Uttarāpātha*⁸ and *Uttarudeśa*⁹ also strengthens the same conclusion.

The name, Kṛṣṇamitra is not unknown to Sanskritists. We know of the grammarian Kṛṣṇamitra who wrote *Bhāva-pradīpa* on the *Śabdakaustubha*, and *Siddhāntakaumudī-atnārṇava* on the *Siddhāntakaumudī*. This Kṛṣṇamitra was the son of Rāmasevaka who belonged to the 18th century A. D. Among my hereditary manuscripts, I have one on the Āyurveda, namely *Yogatarangī* the authorship of which is ascribed to Kṛṣṇamitra. The reference to a Kṛṣṇamitra Ācārya (18th-19th centuries) who wrote about a score of philosophical works is found in the Bibliography of Indian philosophy, Vol. I edited by Karl F. Potter¹⁰. There

7 cf. *Amarakośatikā*, 2.4.128

8 *Ibid.* 2.4.129

9 *Ibid.* 2.4.153

10 (i) *Anuśīlī paramarśa* (NV), (ii) *Bādhya-buddhi-pratya-bandha-katū-tara* (NV), (iii) *Bhāṣya-kātarangī* (NV), (iv) *Pradīpa* on Bhāṣya-nanda's *Bhāṣya-randī*, (v) *Tikā* on Gadadhara's *Gadadhara*, (vi) *Laghubhāṣya-sūtrī* (NV), (vii) *Laghu-sāmagrī-vyāpti* (NV), (viii) *Laghu-tarka-sūtrī* (NV), (ix) *Tika* on Raghunāthaśiromani's *Naīśūda*, (x) *Vyākhyā* on *Padārthatattva-nirūpana*, (xi) *Pañcārthapūrīṣā* (V), (xii) *Ratnātali-śāstra-sūtrī* (NV).

is also a gloss by Kṛṣṇamitrācārya on the Kumārasambhava of Kalidāsa¹¹ Since these works are not accessible to me, I am unable to say if their author is only one or different It is also not possible to maintain the identity of the lexicon's commentator with his name sal es If the frequent references to Panini's *Astadhyāyī*, Patañjali's *Mahabhāṣya* and Katyāyana's *Vartika* by Kṛṣṇamitra in his commentary are of any significance, he may be said to be identical with the Kṛṣṇamitra who composed commentaries on Bhattoji Dīksita's *Śabda-kaustubha* and *Siddhāntakaumudī* But the materials in my possession are too scanty to support this surmise

The other works and authors mentioned by Kṛṣṇamitra in his commentary are

Amaramala (1 6 6), *Kāvya* (1 6 18), *Kavyadarśa* (3 3 22), *Kumarasambhata* (3 4 13), *Gita* (3 3 37, 3 3 45, 3 3 103, 3 3 146, 3 3 212 and 3 4 6) *Carakasambhita* (3 3 42), *Chandogya Upanisad* (3 3 110) *Dvirupakosa* (1 1 33), *Nagānanda* (3 4 17), *Natyasastra* (1 7 10) *Pañcatantra* (3 3 37, 3 3 48), *Pracya* (1 7 4), *Prañca* (1 4 7), *Bhattalollata* (1 7 21), *Bhartrhari* (3 3 131), *Bhagurī* (1 3 13), *Bhasapra-
kasa* (2 4 48), *Manu* (2 1 7, 2 1 8 and 2 7 14) *Malā* (2 2 13), *Mudrarakṣasa* (3 3 79) *Meghaduta* (3 5 9), *Medini* (1 6 6, 3 3 7, 3 3 10 3 3 13 14, 3 3 16, 3 3 60, 3 3 169, 3 3 198,

(xii) *Samagrī ādartha* (NV) (xiv) Commentary on Iśvara kṛṣṇa's *Sankhya kārikā* (s) (xv) *Tika* on Gadadhara's *Sakti-
śāda* (xvi) *Siddhanta rahasya* (NV) (xvii) *Tarka pratibandha
rahasya*, (xviii) *Prakāśa* on Raghunathaśiromani's *Tattva
tintamani* Dīdhitī and (xix) *Tattvamimāmsā* (pp 355-356)
(Delhi, 1970)

11 Cf. *A History of Sanskrit Literature* by S. N. Dasgupta and
S. K. De, Vol. I fn 1, p. 74 (University of Calcutta, 1966)

3.3.225, 3.3.231 and 3.6.18), *Raksita* (2.9.18), *Raghuvaniṣa* (3.3.22, 3.3.43, 3.3.95 and 3.3.144), *Rabhasa* (3.6.18), *Rāmāśrama* (1.7.7 and 2.4.156), *Viśva* (1.1.44, 3.3.58, 3.3.115, 3.3.121, 3.3.140, 3.3.141 and 3.6.18), *Viṣṇu Purāṇa* (3.3.22), *Venīsamibhāra* (3.3.136), *Vaidya* (2.6.66), *Śakaṭāyana* (1.1.6), *Śiṣupālabadha* (3.5.9), *Sabhya* (1.8.4), *Saṅgīta-ratnākara* (1.7.9), *Saṅgītaśāstra* (1.7.6), *Sudhā* (2.8.16), *Smṛti* (1.1.55) and *Svāmī* (1.6.6, 1.1.35, 1.3.4, 1.3.16, 1.3.19, 1.3.27, 1.3.36, 1.8.3, 1.8.4, 2.4.121, 2.4.124, 2.6.71, 2.9.18, 2.9.26, 2.9.27-28, 3.3.12, 3.3.133, 3.3.168, 3.6.8 and 3.6.18).

Most of the works and authors listed above are of earlier origin and they do not provide clues in ascertaining the date of Kṛṣṇamitra. What is relevant here is the references to earlier commentators of the *Amarakośa*, namely Kṣīrasvāmin and Rāmāśrama. They are also frequently quoted by Kṛṣṇamitra as *anye*, *apare*, *eke*, *kecit* and *yattu*. Rāyamukuṭa is twice quoted. There are also references to some commentators preceding and succeeding Kṣīrasvāmin. But it is not possible to identify them in view of the absence of their commentaries. Kṣīrasvāmin, Rāyamukuṭa and Rāmāśrama are not only quoted as authorities but are sometimes adversely criticised by Kṛṣṇamitra. Kṣīrasvāmin and Rāyamukuṭa are certainly older to Rāmāśrama who is also called Bhānujīdikṣita. Since Kṛṣṇamitra explicitly quotes Rāmāśrama and his *Vjākhyānsudī* on the *Amarakośa*, we can accept the *Vjākhyānsudī*'s date as the earlier limit to the date of Kṛṣṇamitra's commentary, the later limit being of course A. D. 1811, the date of the MS. in my possession. Bhānujī is generally assigned to the earlier half of the 17th century A. D. Prof. P. K. Gode

identifies Kirtisimha, the Baghel patron of Bhanuji with Fateh Singh, the founder of Sohawal state in Baghelkhand in central India, and ascribes Bhānuji to the period A D 1620 to 1660¹² Since Bhanuji's commentary exerts much influence on Kṛṣṇamitra, and enjoys a celebrated position in his commentary, we may assume that Kṛṣṇamitra composed his commentary nearly a century after the composition of Bhanuji's *Vyakhyasudha* i.e. sometime in the fifties of the 18th century A D This can also be confirmed by the date of the manuscript which is the later limit of the commentary's date As the MS is dated A D 1811, Kṛṣṇamitra must have composed his commentary many years earlier than this date In short, the commentary might have been written in the later half of the 18th century

Now a word about the edited text All attempts have been made to make the book useful and free from mistakes English meanings of the words are given in footnotes and the number of the synonyms is given in rectangular brackets Best efforts have been made to verify quotations and mention their original sources In cases of alterations and corrections, the readings of the manuscript have been given in the footnotes B K and M are the main abbreviations used for Bhanuji Dīkṣita, Kṛṣṇamitra and the manuscript respectively In spite of all possible care, some misprints have occurred especially in the footnotes because of oversight in proof reading for which I crave pardon from scholars

12 Cf. A contemporary Manuscript of Bhanuji Dīkṣita's *Vyakhyasudha* in studies in Indian Literary History by P. K. Gode, Vol III, pp 26-30 (Poona 1956)

I feel called upon to express my gratitude to the Ministry of Education and Social Welfare, Government of India for assisting me financially in the publication of this rare text. I am highly thankful to Dr. R. Raghavan, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit (Rtd.) from whom I received inspiration and advice in bringing out the edition. Grateful thanks are due to Dr. T. M. P. Mahadevan, Director, Centre of Advanced Study in Philosophy, University of Madras, and Dr. K. Kunjunni Raja, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Madras University and Dr. V.P. Upadhyaya, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Gorakhpur University (Rtd.) for their valuable suggestions. Sincerest thanks are due to Shri A.P. Tripathi, Shastri, Reporter, Bihar Vidhan Sabha, Patna for taking very great pains in making all arrangements for timely publication of the book, and for easing all problems arising from my overseas stay. I am also thankful to many of my colleagues and friends, especially Shri R. N. Choudhary who extended their whole-hearted co-operation by supplying some materials useful in preparing the introduction.

Finally, I wish to thank my wife Indira Mishra for her active co-operation in preparation of the work.

Kuala Lumpur
21-1-1972.

Satyadeva Mishra

CONTENTS

			<i>Page</i>
Foreword	v
Introduction	.	..	vii
Text	1 to 554
Index	1 to 176
Appendix	177 to 185
Bibliography	187

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

प्रथमः कार्डः

१. स्वर्गवर्गः

यस्य ज्ञानदयामिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

टीका

श्रीरामायनम् । कोशव्युत्पादनं रेखागवयन्यायमाश्रितम् ।
पद्यापतिपदं प्रेष्ठं प्रेप्सतामद्वयार्थकम् ॥

यस्येति—हे धीराः स भगवान् सेव्यताम् ।^१ धैर्यंशालिनामेव सेवाक्षमत्वाद्भुक्तं धीरा इति । स कः ? यस्य गुणाः क्षात्र्यादयोऽग्निमादयो^२ वा अनघा निष्पापाः । कथं भूतस्य ? ज्ञानदययो. सिन्धो., समुद्रस्येव विपुलाधारस्य ज्ञानवत्त्वेन परोपकार-योग्यतामेव्यत्वं मृचिनम्^३ ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनाभावे^४ विमुपकारेणेत्याशङ्कानिवृत्तये दयोपादानम् । अगाधस्य अपरिच्छिन्नमदृत्वस्य^५ नास्ति क्षयो यस्य सोऽक्षयः ।^६ कस्मै प्रयोजनाय ? श्रिये चामृताय च । चदयोपादानमुनयो प्राधान्यमृचनाय । नास्ति मृतं मरणं यत्रेत्वमृतत्वाय मोक्षार्थम् ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सम्पूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं दर्शयति—समाहृत्येति । अन्यतन्त्राणि^७ बौद्धलिङ्गानु-शासनानि समाहृत्य एकीकृत्य सम्पूर्णं न्यूनतारहितं नामलिङ्गबोधकं शास्त्रमुच्यते अनुसिध्यते^८ विविच्य बोध्यनेऽस्मिन्ननेन^९ वा सदिसैः लघुहृतैः प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं

1. M. reads मेधयता 2. M. च न्याःदवोऽग्निमादयो । 3. M. मृचिनम्
4. M. ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनाभावे 5. M. अपरिच्छिन्नमदृत्वस्य 6. M. सोऽक्षयः
7. M. अन्यतन्त्राणि 8. M. अनुसिध्यते 9. M. बोध्यने. विमन्नेन ।

ब्रमवचनेन कृतोत्कर्षैरसारासारहितैरिति वा वर्गे सजातीयसमूहे सम्पूर्णा^१ लक्ष्य-
लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचिन् ।

स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

लिङ्गज्ञानोपायमाह—प्रायश इति । प्रायशो बाहुल्येन^२ रूपस्यावन्तादेर्भेदेन^३
स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘लक्ष्मी पद्यालया पथा’ [अ० १. १. २७]
‘पिनाकोऽजगव^४ धनु’ [अ० १. १. ३५] । कुत्रचित्साहचर्यात्, यथा—
‘अश्रयुगभ्रिनी’ [अ० १. ३. २१] ; क्वचित्तेषां स्यादीना विरोपतो विधाना-
त्क्वचान्, यथा—‘भेरी स्त्री हुन्दुभि पुमान्’ [अ० १. ७. ६], ‘करीवे त्रिविष्टम्’,
[अ० १. १. ६] इति ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः ।

कृतोऽत्र^३ भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

भेदेति । अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गानामन्यत्रानुक्तानां भेद बोधयितुं द्वन्द्वो न
कृत, तथाहि सति परबललिङ्गं स्यात्, यथा—‘बुलिश मिदुर षवि’ [अ० १.
१. ४७] इति, न तु बुलिशमिदुरपवय इति । तथैकशेषोऽपि^५ न कृत, तथाहि
सति शिष्यमाणस्यैव लिङ्गं प्रतीयेत, यथा—‘नम स श्रावणो नमा [अ० ३.
३. २३२] इति, न तु स्वश्रावणोनमसो इति । तथा सङ्करो लिङ्गान्तरसन्निधौ
लिङ्गान्तरस्य प्रयोगो न कृत । साहचर्याद्धि तल्लिङ्गता प्रतीयेत, यथा—‘स्तव
स्तोत्रं नुति स्तुतिरिति’ [अ० १. ६. ११], न तु स्तुति स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति ।
एतच्च ब्रमादृते अत्र सप्रहृष्टोवादी ब्रममात्रं विवक्षितं तत्र भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादय
कृता एव, यथा—‘वर्गा पृथ्वी पुरदमाभृद्वनौपधिमृगादिभि’ [अ० २. १. १]
इति, न तु क्रमाभावेऽपि^६ ‘रक्षोगन्धर्वकिनरा’ [अ० १. १. ११] इत्यत्र कथं
द्वन्द्व इति चेत्सत्यं ब्रमप्रहृष्टमुपलक्षणं तत्रापि हि ब्रमवद्विशेषलिङ्गबोधनेच्छा
नास्ति ॥ ४ ॥^७

त्रिलिङ्ग्यां त्रिधिति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निपिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वभाद् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्ग्यामिति । यत्र त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्तत्र त्रिधिति पदं
प्रयुक्तमिति परिभाष्यते । यथा—‘त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरण’ [अ० १. १. ५७] ।

1. M मपूर् 2 M बाहुल्येन । 3 M. आवन्तादेर्भेदेन 4 M पिनाकाजगव
5 M. कृतोत्र । 6 M क्रमाभावेऽपि 7. cf Kresṣṣwami's Commen-
tary, Amarakos'dghaṭana, P 2.

तथा मियुने म्त्री पुल्लिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम् । यथा—‘बह्वृद्धयोर्ज्वालवीली’
[अ० १. १. ५७] । तथा यत्र किञ्चिल्लिङ्ग निपिद्धन्त तद्भिन्न बोद्धव्यम्,^१
यथा—‘ध्योमयानं विमानोऽस्त्री’ [अ० १. १. ४८] इति । अन स्त्रीत्वे निपिद्धे
पुत्रपुंसकयोर्लाम् । तथा तु शब्दोऽन्ते^२ मन्थायशब्द आदिर्यस्य तत्पूर्वं न गजते,
किन्तुत्तरान्वयि । ‘नगरी त्वमरावती’ [अ० १. १. ४५], ‘जवोऽय^३ शोधं
त्वरितम्’ [अ० १. १. ६४] इति ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं-स्वर्गं-नाक त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको-द्यौ-दिव्यौ द्वे स्त्रियां छीये त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति । यद्यपि भाष्यमते सञ्ज्ञाशब्दा अव्युत्पन्नास्तथापि स्वरवर्णादि
शुद्धार्थं शाकटायनमतेन व्युत्पत्ति प्रदश्यते । स्वरनि अप्राप्त्या^४ उपनापयति म्व ।
‘स्व शब्दोपतापयो’ (म्वा० ५० अ०) विच् । मुष्टुं अर्ज्येन स्वर्गं । न्यङ्क्वादि-
त्वान्कु , चजोरिति तु निष्ठायामनिट् (७. ३. ५९) इति निपिद्धम् ।^५ नान्त्यक्
दुश्मन ‘नभ्राण्णपाव्’ (६. ३. ७५) इति^६ नन् प्रकृत्या । तृतीया द्यौस्त्रिदिव ।
दिवशब्दोऽदन्तोऽपि । ‘द्यौ^७ म्त्री स्वर्गं च गगने दिवं वशेवं तयो स्मृतम् ।’
इति मेदिनी—(१५८ ११) वचनान् । स्वामी तु दिवीकस इत्यादि वृत्तिविषये-
दन्तमाह । त्रिभिर्ब्रह्मादिभिर्दोष्यनि प्रवादान इति वा ‘द्गुपधन्वान्’—(३. १.
१३५) क । त्रिदशाना देवानामालय. स्थानम् । द्योन्तेऽस्या द्यौ । ‘वाटुल-
वान्’ (३. ३. १) द्युतेडो । दोष्यन्त्यस्या द्यौ दिवेदिवि विवपि ‘च्छवो’
(६. ४. १९) इत्यूट् स्यान्^८ । तृतीयं विष्टपं विरान्त्यत्र मुष्टिन इति विष्टे क
[प्रत्यय] म्त्स्य तुट् । वेचित्तु—ऽणाशौ पिष्टपेति पठित्वा वस्य पकारादेशमाह ।
तथा चामरमाला—‘विष्टपो विष्टपोऽयस्त्री’ इति ॥ ६ ॥^९

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाण सुमनसस्त्रिदिवेशा दिर्वाकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

1. M. बोद्धव्य 2. M. शब्दः चन्ते 3. M. अवेष 4. M. मन्था 5. The View Criticised, here, is of Rāya Mukuṣa. See Bhānuji Dikṣita's Commentary Rāmās'rami, p. 4. Chow. Edn, 1970. 6. M. नभ्राण्णपाव् 7. M. द्यौ 8. M. दिवेदिवि विवपि तुष्टपेतिट् स्यात् 9. Heaven. [9]

वहिरुंरताः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवताः^१ स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

न म्रियन्ते अमरा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । निष्क्रान्ता जराया निर्जरा । दीव्यन्तीति देवा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । त्रिदश त्रिदशा । 'सङ्ख्ययाऽव्यया—' (२ २ २५) इति बहुव्रीहि । तिस्रो दशा अवस्था येषां ते त्रिदशा इति वा । विबुध्यन्ते विबुधा 'ङगुपध—' (३ १ १३५) इति क । मुरन्ति मुरा । मुर ऐश्वर्ये (तु० ५० से०) क । मुरा इत्येषामिति वा । मुष्टु पर्वं चरित येषां न [सुपर्वाण] । मुष्टु मनो येषां ते सुमनस । द्विवि ओका निवासोऽस्य । द्विमोक इति वा, पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) इत्यन्य ॥ ७ ॥ आदित्या अपत्यान्यादितया । 'वृदिकारात्' (ग० सू० ४ १ ४५) इति डीपन्तात् 'स्त्रीभ्या टक्' (४ १ १२०) । दिवि सीदन्ति वर्तन्त दिवि, पद पङ्क्तु 'सत्सूद्विप—' (३ २ ६१) इति क्विप् । 'हृदद्युभ्या च' (वा० ६ ३ ९) इति डेरलुक् । 'सुपामादिपु च (८ ३ ९८) इति प । पक्षे द्युसद । लिख्यन्त चित्रादीं लेखा । 'अकर्तरि—' (३ ३ १९) इति कर्मणि घञ् । 'दित्यदित्या—' (४ १ ८५) इति ण्य, आदित्या । ऋशब्दोऽदितिवाची, ततो भवन्ति ऋभव । 'मितद्रवादिभ्य उपसङ्ख्यानात्' (वा० ३ २ १८०) डु । नास्ति स्वप्नमेपाम् [अस्वप्ना] । म्रियन्तेऽप्रेति मर्तो^३ भूलोक । 'हृसिमृप्रिणवामिदमिलूपुर्बुविभ्यस्तन्' (उ० ३ ८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ता ।^४ 'नखमूरमर्तवविष्टेभ्य—' (वा० ५ ४ ३६) इति स्वार्थे यद् । तद्भिन्ना अमर्त्या । अमृतमन्वोऽन्नमपाममृतान्धम ॥ ८ ॥ वहिरग्निमुंस येषां ते । ऋतुव ऋतुषु वा भुञ्जत । गौरव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽस्त्र^५ येषां त गीर्वाणा । प्रसस्त वृन्द येषां वृन्दारका । 'शृङ्गवृन्दाम्यामारकञ्' (वा० ५ २ १२०) । देव एव देवता मैव देवत तलन्तात् स्वार्थे प्रजाद्यण् (५ ४ ३८) । रूपभेदान् क्लीबता । पुनीत्युच्चे पुम्बम् । दवपर्यायाणां पुस्त्वात्तच्छृङ्गानिवृत्तये स्त्रियामिति ॥ ९ ॥^६

आदित्यमिश्रयसप्रस्तुपिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिकमाध्याञ्च रुद्राश्च गणदेवता ॥१०॥

आदित्यादयो द्वादशत्वादिमत्स्युना मङ्गचारिण्यो देवता । एवस्व तु समुदाय, वृत्ता शब्दा अवयवत्ववि वर्तन्त इति^७ न्यायान् । विश्वेदेवास्त्रयोदश, धाद्वाग्रे

१ M देवता २ M मत्स्युदिप-३ M मर्तो ४ M-मर्ता ५ M वासोस
६ Gods [26] ७ M वत-ने इति

विगन्तीति । 'अशुप्रुपि' (उ० १.१४०) इति क्वन् । वसन्तीति वसवोऽप्यौ । 'शृस्वृस्मिहि—' (उ० १.१०) इत्य् । तुप्यन्तीति तुपिना पङ्क्तिः । ['ग्वि-
वचि—' (उ० ४.१८५)^१ इति] क्विच् । आनासन्ते, इत्याभारवरा चतुष्पष्टि ।
'म्येसमास—' (३.२.१७५) इति वग्च् । अनन्त्येतेनामिला, एवोनपञ्चाशन् ।
'सल्लिङ्गल्यनि—' (उ० १.५४) इति ङल्च् । महाराजसन्दाग्न्त्यया महाराजिका,
पट्टविद्वाद्देशे । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्टन्' (४.०.३५) । साध्यन्ते, आराध्यन्त साञ्चा
द्वादश । एकादश म्ना ॥१०॥^२

विद्याधरोऽप्सरा-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व किंनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥११॥

विद्याया घरा जीमूतवाहनादय गुटिकाञ्जनादिधारिणश्च । अप्सु सरन्ति ।
'सरतेरमुन्' (उ० ४.२३७)^३ । यक्ष्यन्ते पूज्यन्ते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ०
मे०) । 'अकर्त्तरि च कारके—' (३.३.१९) इति घञ् । रक्षन्त्येभ्यो रक्षासि ।
'रक्ष पालने' (म्वा० ५० मे०) । 'सर्वधातुन्बोऽमुन्' (उ० ४.१८९) । गन्ध-
मर्वन्ति गन्धर्वा तुम्बुरप्रभृतयो गायना । 'अर्वं गती' (म्वा० ५० से०) ।
'गक्ञ्वादि' (वा० ६.१.९४) । अश्वमुखान् कुम्भिना नरा किंनरा । पिशाचा
पिशाचाशना । गूह्यन्तीति गुह्यकाः । ष्वुञ्चि 'पृषोदरादित्वान्' (६.३.१०९)
यगागम । निधिगृह्यका य यक्षास्त गुह्यका । सिद्धयन्तीति सिद्धा विश्वावमुप्र-
भृतय । भूतिरस्यास्मि नून । 'असं आदि—' (५.२.१०७)^४ देवा योनिर्गन्पत्ति-
रेषा देवयोनय, देवासा देववददृष्टसहितेभ्य परमाणुभ्यो जायन्त वा ॥११॥^५

असुरा दैत्य-ऋतेय-दनुजेन्द्राग्नि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवा सुरद्विषः ॥१२॥

अस्यन्ति देवानमुगः । 'असेग्न्' (उ० १.४०) । सुरविस्वत्वाद्वा । दितिर्दं-
नुश्चामुरमाणरी^६ । डीयन्तान् । 'स्त्रीभ्यो ड्व' (४.१.१००), दैतेयः । दन्त्र्या-

1. M अषिकृति 2 Nine groups of deities (Ganadevata)
[1 each] 3 According to the context, the reference

should have been made to the Upādi sūtra 'असं ग्न्-
दति' (४.२.३६) which means that the affix अशि comes
after the root 'सृ' (to move) preceded by the word अः

4 M अग्नः 5 Ten kinds of demi gods (devayonis)

6 M. दितिर्दन्त्र्यामाणरी ।

रय ।^१ शुक्रस्य शिष्या । अनोतिवशाद्देवत्वाद्भ्रष्टा । मुरान् द्विपन्ति मुरद्विपः ।
'सल्लुद्विप—' (३२६१) इति क्विप् ॥१२॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिन ॥१३॥

पडभिन्नो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघन शास्ता मुनिः —

मवं जानाति सर्वज्ञः । मुष्टु गत ज्ञान यम्य स ^२ । बुद्धयते बुद्धः । 'मतिबुद्धि' (३२१८८) इति क्त । धर्मेण राजते धर्मस्य राजेति वा । तथेति सत्पार्थे, तथा सत्य गत ज्ञान यस्य । समन्त पूण भद्रमस्य । भग माहात्म्यमस्यास्ति । मार काम जयति । क्विप् । जयति तपसा लाक् लाकजित् । जयति भव जिनः । इणपिन्—' (उ० ३२) इति न ॥१३॥ दिव्यचक्षुर्दिव्यधोत्र पूर्वनिवासानुस्मृतिरात्मज्ञान वियद्गमन कायब्यूहादिसिद्धिश्चेति पडभिज्ञा^३ ज्ञायमानानि यस्य । दशत्रलानि यम्य स । 'दान शील क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञावलानि च^४ । उपाय प्रणिधिर्ज्ञान दशबुद्धवलानि वै ॥' अद्वय विज्ञानातिरिक्तवस्तुनिषेधात् । अद्वैत वदति । 'आवश्यक—' (३३१७०) णिनि । विनयत्यनुशास्ति^५ । 'ण्वल्' (३११३३) । मुनिषु इन्द्रः । धिया यागभूत्या घना निविड । शास्तीति शास्ता । औणादिकस्तृच्, तन इट् न ।^६

शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्ध शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवोमुत्तश्च सः ॥१५॥

यस्तु शक्येषु जातः शाक्यमुनिर्बुद्धावनार ^७ ॥१४॥ शकोऽग्निजनोंऽय्य^८ शाक्यः । 'शण्डिकादिभ्याश्च' (४३९२) शाक्यसिंह इवत्युपमितसमासः, भीमां भीमसेन इति वन् । शाक्योऽग्नि^९ सर्वार्थेषु सिद्धा निष्पन्नः । शुद्ध आदतो यस्य स शुद्धोदना राजा । 'शक्-च्चादि' (वा० ६१९४) । 'तदप्यं शौद्धादनि । गौतमस्त्रिगो-त्रावनारात् तच्छिष्यत्वाद्वा । 'तस्यदम्' (४३१२०) इत्यण् । अकम्य वन्धुः, सूर्यवश्यत्वात् ॥१५॥^{१०}

1 M इन्द्रस्य अरय 2 M स 3 M षट् ऋभिज्ञा । 4 M व
5 M विनयति भनुरास्ति 6 Buddha [18] 7 M शाक्यमुनि
बुद्धावनार 8 M शका ऋनिजनो स्थ 9 M शाक्यसि 10 Gautama
Buddha [7]

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥१६॥
 धाताञ्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
 स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्ट्विधिः ॥१७॥

वृंहति वधते ब्रह्मा । 'वृहेनोऽञ्च'^१ (उ० ४.१४५) इति मनिन् । धातोर्न-
 स्यादादेश । आत्मना भवति । 'भुव सञ्ज्ञान्तरयो' (३ २.१७९) इति क्विप् ।
 अनेनैव स्वयम्भूराब्देऽपि^२ सिद्धे पुनर्वचनं स्वभूनिवृत्त्यर्थम् । सुरेषु ज्येष्ठ । परमे
 व्योमनि चिदाकारो निष्ठति । 'परमे स्थ क्वि' (उ० ४ १०) इतीनि^३ ।
 'तत्सुर्ये क्विति—' (६ ३ १४) इति सप्तम्यलुक् । पितृणा मरीच्यादीना पिता ।
 हिरण्यं हिरण्यमण्डं, तस्य गर्भं इव । हिरण्यस्य गर्भो वा, ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् ।
 लोकानामीश । चत्वार्यानिनान्यस्य^४ ॥१६॥. दधातीति धाता । धातो 'वृच्'
 ३.१.१३३ । अञ्जं योनिरम्य । द्रुह्यत्यसुरेभ्यो द्रुहिण । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
 २. ४९) इतीनच् । गुणाभावश्च । विरिङ्क्ते मृते विरिञ्चि । 'अच इ' (उ० ४.
 १३९) । पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) नुम् । कमलमासनमस्य । मृजति
 स्रष्टा । प्रजाना पतिः । विदधाति, विमृजति । 'विधात्रो वेध च'^५ (उ० ४ २२४)
 इत्यसुन् । वेधादेस । विगेपेण दधाति । विश्वं मृजति । विघत्ते विधि । 'उपसर्गे
 षो कि'^६ (३.३.९२) । बाहुलवात् (३.१.११३) क्तरि ॥१७॥^७

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
 दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥१८॥
 द्वैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
 पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥१९॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥२०॥
 द्वैयकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
 वनमाली बलिर्ध्वंसी कंसारातिरधोभजः ॥२१॥
 विश्वंभरः षैटमजिद्विद्युः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

वेवेष्टि ध्यान्नोति विश्व विष्णु । 'विदे विच्च' (३. ३९.) इति नृ ।
 नराणा समूहो नार एदयनमस्य ।^८ 'पूर्वपदात्'—(८. ४. ३) इति ण ।

1. M. वृहेनोच 2. M. स्वयंभूराब्देन 3. M. इति इति 4. M. चत्वारि
 अननन्दस्य 5. M. विधात्रोवेध च 6. M. उपसर्गे षो कि 7. M.
 Brahmā [20] 8. M. एदयनमस्यः ।

वृष्णो वर्णेन । 'वृथेर्वर्णे' (उ० ३४) इति नक् । विवृण्टाना जीवानामयं
 नियन्ता । 'तम्येदम्' (४. ३ १२०) इत्यण् । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी
 कर्णावस्य । दाम—उदरे यस्य, वात्ये चापत्येन मात्रा वद्धत्वान् । हृषीषाणा-
 मिन्द्रियाणामीश । प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य ।^१ 'केशाद्भोज्यतन्म्याम्' (५२
 १०९) माया लक्ष्म्या धव, मधोरपत्यमिति वा, तद्वस्यत्वान् ॥ १८ ॥
 दैत्यानामरि । पुण्डरीकमिवाक्षिणो यस्य । 'वट्टुश्रीहो सव्यव्यक्षणो —' (५४ ७३)
 इति एच् । शा भुव विन्दति गोविन्द । वाराह्रूपेणोद्धारान् । 'अनुपसर्गाल्लिम्प-
 विन्द—' (३१ १३८) इति श । गरुडो ध्वज चिह्नमस्य ।^२ नाम्ति च्युतं
 स्वलन स्वस्थानाद्यस्य । 'गन्थर्या—' (३४ ७२) इति क्त । शृङ्गस्य विकार
 शार्ङ्गं धनु । तदस्यास्ति शार्ङ्गी^३ । विपु नाजास्यानेष्वश्वति^४ विष्वक् । सर्वतो
 व्यापिनी सेनास्य । जनन जन, तमर्दयति हन्ति जनान्ममुद्रस्य दैत्यभेदानिति
 वा ॥१९॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वान् ।^५ उपन्द्र । इन्द्रस्यावर जात । चक्र पाणौ
 यस्य । चत्वारो भुजा अस्य । पद्म नामो यस्य । 'अच् प्रयन्त्व—' (५४ ७५)
 इति योगविभागादच् । मधो दंत्यविशेषस्य रिपु । दमुदेवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धव—'
 (४.१ ११४) इत्यण् । सर्वत्र वसतीति वामु, वामुदचासौ^६ दवदचाति वा ।
 त्रिपु लोकेषु विभ्रम पादन्यासोऽस्य^७ ॥२०॥ देवक्या तन्दन । देवकी गौरवादि-
 त्वान् देवकानाचष्टे, इति वा णिजन्तान् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । 'तनो डीप्'
 (वा० ४ १ ४५) । शूरस्यापत्यम्, तद्वसजत्वान् । बाह्यादित्वान् (४ १ ९६)
 इत् । श्रिय पति । पुण्येषु पुण्याणा वोत्तम ।^८ निर्धारणाभावात् निषेध ।
 आपादन्त्यम्बिनी माला वनमाला साऽभ्याग्नि । श्रीह्यादित्वान् (५२ ११६) इति ।
 बलि ध्वसने । कसत्यारानि ।^९ अध वृत्तमक्षजमिन्द्रियजस्य ज्ञान येन ॥२१॥

विश्व विमर्ति । 'सञ्ज्ञाया भृवृवृजि^{१०}—' (३२ ४६) इति खच् । वंटेर्भ
 जितवान् । विषयमुरान् विधु । 'पृमिद्रिव्यधि—' (उ० १ ०३) इति वृ ।
 श्रीवत्सो नाम श्वेतरामावर्णविशेषा वक्षसि लाञ्छनमस्य ॥११

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २० ॥

1 M सन्त्यस्य. 2 M चिह्नमस्य 3 M शार्ङ्गी 4 M नाजास्यानेषु अश्वति
 5 M. इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वान् 6 M वसुध सी 7. M. पादन्यासोऽस्य
 8. M वा उत्तम 9 M कस्य अरानि. 10 M. भृवृजि
 11 Vispu [39]

अस्य श्रीवृष्णस्य जनक, वसुपु दीव्यति वसुदेव । पचाद्यच् (३.१.१३४) ।
आनकंदुन्दुमिश्रचोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुमिवादानात् ॥२२॥

वलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रज ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
मङ्कपणः सीरपाणि कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलेनभद्र श्रेष्ठ । बलस्तु भीमवत् । प्रलम्बं नामामुगं हतवान् । मूलविभुजादिः
(वा० ३ २.५) । बलेन दीव्यति । अच्युतस्याग्रजः । रेवत्या रमणः । नन्द्यादिः
(३.१.१३४) । रमन्नेऽस्मिन् योगिनो रामः^२ । 'हलश्च' (३.३.१२१) इति
घञ् । कामं पालयति । हलमायुधमस्य ॥ २३ ॥ नीलमम्बरं यस्य । रौहिण्या
अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४.१.१२३) ढक् । तालवृक्षोऽङ्को घ्वजोऽस्य^३ ।
मुसलमस्त्यस्य । मङ्कपति संहारमूर्तित्वात्सङ्कपणं । नन्द्यादित्वात् (३.१.१३४)
ल्युः । सीरो हलं पाणावस्य । कालिन्द्या यमुनाया भेदनः । हलेनाकपणात् ॥२४॥^४

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥२५ ॥
संधरारिमंनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
पुष्पघन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

मदयति मदनः । मदी हर्षे (भ्वा० ५० मे०) । ल्युः (३.१.१३४) ।
मननं मन्=चेतना । सम्पदादि क्विप् (वा० ३ ३.१०८) 'गमादीना क्वी'
(वा० ६.४.४०) इति नलोपः । यत्^५—'अनुदातोऽदेरा—' (६.८.३३)
इति नलोपः इति । तत्र । क्विपो झलादिन्धामावाद् । 'ह्रस्वस्य—' (६.१.०१)
इति तुक् । मनो मयः = मन्मथ । म्रियन्तेऽनेन^६ मारः । वरणे घञ् (३.३.१०) ।
प्रवृष्टं द्युम्नं ध्वजमस्य । मीनो मकरः केतनं घ्वजोऽस्य^७ । कुम्भितः दर्पोऽस्य^८

1. Vasudeva, the father of Sri Kṛṣṇa [2] 2. M. रमन्नेऽस्मिन् योगिनो
3. M. मन्मथोऽपि घ्वजोऽस्य 4. Balabhadra [17] 5. The
commentators, like Kṛṣṇasvamin and Rāyamukūṣa. See
Amarakośodehātana, p. 7, Poona, 1913. and Rāmāśrami,
p. 14, Chowkhamba, 1970. 6. M. म्रियन्तेऽनेन 7. M. घ्वजोऽस्य.
8. M. दर्पोऽस्य ।

वदप । 'कम्' इत्यव्यय कुत्सायाम् । दर्पयति दर्पक । 'ण्वुल—' (३ १ १३३) ।
 नास्त्यङ्गमस्य^१ । वाम्यतेऽनेन^२ काम । 'पुसि सञ्जायाम्—' (३ ३ ११८)
 घ । पञ्च शरा अस्य । उन्मादनतापनशोपणस्तम्भनसमोहना शरा । स्मयतेऽनेन^३
 स्मर । 'पुसि सजायाम्—' (३ ३ ११८) घ ॥ २५ ॥ सवरस्य देवस्यारि ।
 शवरस्तालव्यादिरपि । शृङ्गाररूपेण मनसि जायत '—जनडं' (३ २ ९७) ।
 'तत्पुरूप कृति—' (६ ३ १४) इत्यलुक् । कुमुमानोपवो यस्य । न मनसोज्य-
 स्माञ्जायत^४ । पुष्प धनुरम्य । 'वा सञ्जायाम्' (५ ४ १३३) इत्यनड् ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूक्त्यप्यकेतु स्यादनिर्द्व उपापतिः ।

ब्रह्मज्ञान सूने ब्रह्मम् । ऋष्यनामा मृग केनुरम्य । उपा वाणस्य पुत्रो, तस्या
 पति । ब्रह्मसूक्त्यप्यकेतु कामस्यैव नामनी इत्यन्य ॥^५

लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहृरिप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मण लक्ष्मी । 'लक्षेमुंद् च (उ० ३ १६०) इती प्रत्यय । पद्ममालया
 यस्या । पद्ममस्तयस्या । अशं आद्यच्' (५ २ १२७) । एव कमला । श्रवति
 हृरि श्री । 'क्विब्वचि—' (वा० ३ २ १७८) इति क्विदीर्घी ॥ २७ ॥^६

शङ्खा लक्ष्मीपते पाञ्चजन्य

लक्ष्मीपते शङ्ख पाञ्चजन्य । पञ्चजन पातालं भव । 'पञ्चजनात् (वा०
 ४ ३ ५८) इति यन् । 'बहिर्द्वेषपञ्चजनेभ्य ञ्य इत्युपमङ्घ्रान नास्ति इत्याहू ॥^७

चक्र मुदर्शन ।

हरेद्वत्र मुदर्शन । शान्त दर्शनमस्य । 'भापाया शार्शियुधि—' (वा० ३ ३
 १३०) इति युच् ॥^८

कौमोदकी गदा

को पृथिव्या मादव कुमादको विष्णु^९ । तम्यय कौमादकी । गदति गदा ॥^{१०}

१ नास्ति अहमस्य २ M काम्यतेनेन ३ M स्मयतेनेन ४ M मनम-
 न्यस्माञ्जायन्ते ५ M Kama (cupid) [19] ६ Brahmasū,
 Ṛṣaketa Amrodha and Usapati, all the four
 according to Kṛishnamitra, are the names of Anuru-
 ddha But Bhanuji, Dīkṣita and some other Commentators
 include the first two among the names of Kāmādeva
 ७ Lakṣmī (the goddess of prosperity) [6] ८ Viṣṇu's
 conch [1] ९ Viṣṇu's discas [1] १० Viṣṇu's mace [1]

रत्नो नन्दक

नन्दयति दवान् । 'ण्वुल्' (३ ३ १३३) ॥^१

कास्तुभो मणि ॥ २८ ॥

कु भुव स्तुम्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽविः^२, तत्र मव ॥ २८ ॥^३

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेय रगेश्वर ।

नागान्तको विष्णुरथ सुपर्ण पन्नगाशन ॥ २९ ॥

गरुत् पश्चात् सन्त्यस्य, गरुत्मान् । यवादित्वान् (८ २ ९) इत्य (८ २ १०) इति क्त्व न । गरुड्ङित्त गरुड । 'डोड्' (म्वा० आ स०) 'अयम्याऽपि-'^४ (वा० ३ २ १०१) इति ड । पृषोदरादित्वान् (५ ३ १०९) इति तल्पा । वृषस्यापत्य ताक्षर्यं, गर्गादित्वान् (४ १ १०५) यत् । विनताया अपत्यम् । खगानामीश्वर । नागानामन्तक । विष्णो रथ इव । शामन पर्णो पश्चावस्य, हेमपक्षत्वात् । पन्नगानश्नाति । ल्यु (३ १ १३४) ॥ २९ ॥^५

शभुरीश पशुपति शिव शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशान शङ्करश्चन्द्रशेखर ॥ ३० ॥

भूतेश खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृड ।

मृत्युञ्जय कृत्तिवासा पिनाकी प्रमथाधिप ॥ ३१ ॥

उग्र कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ उपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो त्रिरूपाक्षस्त्रिलोचन ॥ ३२ ॥

कुशानुरेता सर्वज्ञो धूर्जटर्नीललोहित ।

हर स्मरहरो भर्गस्यन्धकस्त्रिपुरान्तक ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपु क्रतुष्वसी वृषध्वज ।

व्योमकेशो भवो भीम स्थाणू रुद्र उमापति ॥ ३४ ॥

शमवत्यस्मान् शम्भु । वाहृल्कात् वर्तारि मिनद्रवादि (वा ३ २ ५८) इति क । 'ष्टे ईश' । इयुपय-' (३ १ १३५) इति क । पान्ना उदाना पति । शिवमस्यास्ति शिव । 'अर्गं आदि' (५ २ १००) । गृन्मन्मि । ष्टे ईश्वर ।

1 Vishnu's sword [1] 2 M कृष्णमित्र, 3 Vishnu's gem (said to be obtained with) 13 other jewels at the churning of the ocean [1] 4 M चन्द्रशेखर 5 Garuda 9

‘स्थेसमास-’ (३० १७१) इति वरच् । शृणाति शर्व । ‘शृ हिसायाम्’
 (ब्रपा० प० मे०) । ‘वृशृ-’ (३० १५६) । ईष्टे ईशान । ‘ताच्छीन्य-’
 (३२ १२९) इति चानच् । दा करोति । ‘शमि धानो. सञ्जायाम्’ (३२ १४)
 इत्यच् ‘वृजो हेतु-’ (३२ २०) इति ट,^१ तु अनेनैव वाच्यते । चन्द्र शेष
 रोऽस्य^२ ॥ ३० ॥ भृतानामोस । गण्डयतीति खण्ड परक्षुरस्य । गिरेरीश ।
 गिरिरस्याश्रयत्वेनेति गिरिश । लोमादित्वान् (५२ १००) दाः । मृडयति मुखयति ।
 मृत्यु जयति । ‘मञ्जाया भृवृजि-’ (३२ ४६) इति खच् । वृत्तिस्त्वमंवा
 सोऽस्य^३ । पिनाकोऽस्यास्ति^४ । प्रमथानामधिप ॥ ३१ ॥ उच्यति क्रुधा समवैति
 उग्रो रौद्रत्वान् । ‘उच समवाये’ (दि० प० से) । ‘ऋच-’ (उ० २२८)
 इत्यादिना रच्, गद्वान्नादेश । कपर्दोऽस्यास्ति^५ । श्रो शोभा कण्ठोऽस्य^६ । सिति
 काल कण्ठोऽस्य^७ । कपाल विमर्ति । वाम श्रेष्ठा लोकविपरीतो वामदेव । विरूपा-
 ष्यक्षीष्यस्य, त्रिनेत्रत्वात् । त्रीणि लोचनान्यस्य ॥ ३२ ॥ वृशानो रेतोऽस्य^८ । देव्या
 सोढुमशक्य रेतो वह्नी क्षिसम् । सर्वं जानाति । धूर्गङ्गा जटास्त्यस्य ‘जटिजंटा’ [इति
 द्विरूप कोश] । ‘जट सघाते’ (म्वा० प० मे०) । ‘सर्वघातुम्य-’ (उ० ४
 ११७) इतीन् । नील कण्ठो लोहितश्च केदोऽती नील लोहित । हरत्वय हर ।
 ‘हरतेरनुद्यमनेऽच्’^९ (३२ ९) । स्मर हरति । भृग्यन्ते कामादयोऽनेन^{१०} भर्गं ।
 ‘हृदश्च’ (३३ १२१) इति घच् । त्रीष्वम्बकानि^{११} त्रेत्राष्यस्य । त्रिपुरस्यान्तक ।
 ‘त्रिपुरी’ इति भाष्य दग्नेऽपि^{१२} लोकाश्रयत्वान्निर्गस्य त्रिपुरमपि ॥ ३३ ॥
 गङ्गाया धर । अन्धकनाम्नोऽमुरस्य^{१३} रिपु । ब्रतु दक्षयज्ञ ध्वसते । ‘गुपि-’
 (३२ ७८) इति णिनि । गङ्गा धारयितु व्यामव्यापिन्य केशा अम्य । भवत्य-
 म्माद्विभ्र भव । अप् । त्रिभेन्यम्मान् । मीम । ‘मिय एवा’ (उ० ११४८)
 इति मच् । निष्ठनि । म्वाणु । रोदयतीति म्र । ‘रोदोर्णिष्कुच्’ (उ० २२२)
 इति रच् । उमाया पनि ॥ ३४ ॥^{१४}

कपर्दोऽस्य जटाजूट-

क शिर. पिपति कपर्द । औणादिको द । अस्य शिवस्य जटाना जूटा बन्ध ॥^{१५}

1 Ct Amarakos'odghātana, p 82 M शिखरास्य 3 M -चमसासास्य
 4 M पिनाकास्यास्ति 5 M कपर्दोस्यास्ति 6 M कण्ठोऽस्य 7. M कण्ठोऽस्य
 8 M रेतोऽस्य 9 M हरतेरनुद्यमने च, 10 M कामादयानेन 11 M त्रीणि
 अम्बकानि 12 M -दग्नेऽपि 13 M अन्धकनाम्नो मुरस्य 14 S'iva [48]
 15 S'iva's hair [1]

पिनाकोऽजगवं धनु ।

अस्य धनु । पिनह्यत इति पिनाक । 'पिनाकादयस्त्र' (उ० ४१५) इति निपातित । अज ब्रह्माण गच्छति, अजग । साऽस्यास्ति^१ स्वामित्वेनाजगवम् । 'गण्डघजगात्सजायाम्' (५२११०) इति व । 'प्रज्ञा—' (५४३८) अणि, आजगवम् । 'आजवक्म्' इति स्त्री ॥^२

प्रमथा स्यु पारिपदाः

प्रमथ्यन्ति दुष्टान् । अच् । परिपदि भवा । 'परिपदोप्य' (४४१०१) इत्यन योगविभाषान् प्येऽपि पापंद^३ इति पाठान्तरम् ॥^४

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातर ॥ ३५ ॥

ब्राह्मघादय परिवारत्वेन वर्तते । मातरा लोकपूज्यत्वान् । "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वंष्णवी तथा । वाराही च तथन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातर ॥" एता ब्रह्मादिशक्तिदेवता । क्वचिन्कालसङ्घर्षिणीभ्यष्टौ मातर । ब्रह्माणीति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥^५

भूतिर्विभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥^६

भवन मृति । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् । 'अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा । प्राप्ति प्रावाम्यमीशित्व वसित्व चाष्टभुनय ।' अणामाव , अणिमा । लघामाव लघिमा । महतो भाव । यन ब्रह्माण्मपि न माति । गरिमा, गुरुत्वम् । प्राप्तिरङ्गल्यग्रेण चन्द्रादे । प्रकामस्य भाव इच्छानभिघात । ईशिनो भाव ईशित्वम् । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणि । वसिनो भावो वसित्वम् । यन भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥^७

उमा कात्यायनी गौरी काली हँमवतीश्वरी ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रूद्राणी सर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाभिका ॥ ३७ ॥

1. M सात्कृति 2 S'iva's low [2] 3 M स्यपि षपंद 4 S'iva's attendants -[2] 5 S'even worldly mothers [1 each] 6 Kṛṣṇaswami and Bhṛṅnujī Dikṣita read विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा । 7 Eight superhuman powers called bhūti SC [1 each]

ओमहेवास्य मा लक्ष्मी । उ मा इति मात्रा तपसा निषिद्धेति ।^१ अजादि-
त्वाट्टाप । (४१४) । कतस्यापत्यम् । 'सर्वत्र लोहितादि—' (४११८)
इति ष्क । गौरी वर्णोऽस्त्यस्या^२ एव काली । वर्णाविदक्षाया गौराकाला ।
हिमवतोऽपत्यम्^३ । इष्टे ईश्वरी । स्थेशामास— (३२१७५) इति वरचि
टाप् (४१४) । पुयोगे तु इश्वरो ॥ ३६ ॥ शिवा स्वत श्रेयस्करो ।
पुयोगे तु शिवी । भवस्य स्त्री । सर्वाणि मङ्गलायस्या । अपर्णा तपसि पर्णानाम
प्यनोजनान् । पर्वतोऽभिजनोऽस्या ।^४ पर्वतस्येयमितीदमर्थेऽण् (४३१२०)
इत्यय । अपत्ये तु इज् स्यात् । दु खेन^५ गन्तु शक्या दुर्गा । सुदुरोरधिवरण च'
(वा० ३२४८) इति ड । चण्डति कुप्यति चण्डिका । ष्वुल्^६ (३११३३)
पचायचि (वा० ३११३४ बह्वादि— [४१४५] डीपि चण्डी । अम्बं
वाम्बिवा जगमातृत्वान् ॥ ३७ ॥^७

पिनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा ।

अप्येकदन्त-हेरम्ब-लम्बोदर-गजानना ॥ ३८ ॥

विगतो नायको नियन्ताऽस्य^८ । विघ्नस्य राजा । द्वयार्मात्रोरपत्यम् । गङ्गाया
अप्यपत्यत्वादुर्गानामुण्डाभ्या पालितत्वाद्वा । गणाना प्रथमानामधिप । एको
दन्तोऽस्य^९ । स्वन्दोत्पाटितकदन्तत्वान् ।^{१०} ह उपसि रम्बते शब्दायते रबि शब्दे
[भ्या० आ० से०] । डेरल्कु^{११} । लम्बमुदरमस्य । गजस्यैवाननमस्य ॥ ३८ ॥^{१२}

कार्तिकेयो महासेन शरजन्मा पडानन ।

पार्वतीनन्दन स्कन्द सेनानीरग्निभूर्गुह ॥ ३९ ॥

वाहुलेयस्तारकजिद्विश्वाय शिरिवाहन ।

पाष्मातुर शक्तिधर कुमार कौञ्चदारण ॥ ४० ॥

वृत्तिकानामपत्य कार्तिकेय । महती सेनाऽस्य^{१३} । शरैषु जमास्य । पद् बान
नायस्य । अग्निपत्नीना पण्णा वृत्तिकाना स्तनपानान् । पार्वत्या नन्दन । स्कन्द
त्यरीन् । सेना नयति । अनेनैवति । गूहति मेनाम् । इगुपथ—' (३११३५)
इति क ॥ ३९ ॥ बहुगाना वृत्तिकानामपत्यम् । तारक जयति । विशाखाया जाल

1 Ct Kumārasambhava, 126 2 M वर्णोऽस्त्यस्या 3 M हिम
वनोरस्यम् 4 M पर्वतोऽभिजनोऽस्या 5 M दुर्गेश 6 M एव 7 Uma
[17] 8 M नियन्तास्य 9 M दन्तोस्य 10 'परशुरामेनोत्पाटितकदन्त
न्येत' (Vacaspatyam, p 1469) 11 By applying the sūtra
'तत्पुरे इति बहुलम्' (63 14) 12 Gāṇes a [8] 13 M सेनाऽस्य ।

विशाख । 'सधिवेलादि—' (४३१६) अण 'श्रविष्ठाफल्गुनी—' (४३३४)
इत्यादिना लुक् । शिखी मयूरा वाहनमय्य । पण्णा मातृणामपत्यम् । सत्तेर्वर ।
कुत्सितो मारोऽस्य^१ । कुमारयति क्रीडतीति वा । क्रौञ्च गिरि दारयति । प्यन्तात्
(३१२६) न्यु (३११३४) । कैलासमस्त्रगिदार्यं गच्छन् स्वन्दम्य क्रौञ्चेन
मार्गो रुद्धोऽभूत् ॥ ४० ॥^२

इन्द्रो मरत्वान्मघवा विडौजा पाकशासन ।

वृद्धश्रवा सुनासीर पुरुहूत पुरन्दर ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखपम शक्र शतमन्युर्दिवस्पति ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वञ्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पति सुरपतिर्वलाराति शचीपति ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

सत्रन्दनो दुद्रच्यवनस्तुरापाणमेघवाहन ।

आखण्डल सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्दति इन्द्र । 'इदि परमेश्वर्ये' (म्वा० प० से०), 'ऋञ्जेन्द्र—' (उ०
२२८) इत्यादिना र्न् । मरुतो देवा सन्त्यस्य । 'तसौ मत्वर्थे' (१४१९)
इति मत्वाज्जस्त्वामाव । मह्यते पूज्यते मघवा । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ० ११६०)
इति निपातित । विड भेदकमोजोऽस्य^३ विडौजा । 'विड भेदने' (तु० प० से०)
'इगुपध—' (३११३५) इति क । विट्सु प्रजासु भोजोऽप्येति^४ वा । पृषोदरादि
(६३१०९) । पाकाना दितिगर्माणा शासन । वृद्धे श्रवसी अस्य । शोभना
नासीरा अग्रैसरा अस्य । शु पूजायाम् ।^५ पुरु प्रभूत हूत यज्ञेष्वान्नयस्य ।
पुराप्यरीणा दारयति । 'वाचयमपुरन्दरौ च' (६३६९) इति साधु ॥ ४१ ॥
जयनशीलो जिष्णु । 'ग्लानिस्थश्च—' (३११३९) इति ग्न्तु । लक्ष्मिपु देवेषु
ऋषभ श्रेष्ठ । शक्तोति शक्र । 'स्फायितश्चि—' (उ० २१३) इत्यादिना र्क् ।
शत मन्यवो यागा अस्य । 'पठथा पतिपुत्र—' (८३५३) इत्यलुकि वस्त्रादि-
त्वात् (८४४८) सत्त्वे दिवस्पति । सुष्टु ग्राम बल यस्य । गोषान् गिरीन्
पक्षच्छेदाद् भिन्नवान्^६ । वज्रमस्यास्ति । वसोरपत्य वासव । वृष हतवान् ।

1 M मारोभ्य 2 Kārtikeya [17] 3 M भेदकमार्जोभ्य 4 M आनाभ्यति
5 Therefore, the word derived with the help of indecli-
nable 'शु' will be 'शुनासीर' 6. M पक्षच्छेदा भिन्नवान् ।

वर्पतीति वृषा । वनिन् (उ० १.१५७) ॥४२॥ वास्तोर्ग्रहक्षेत्रस्य^१ पतिरधिष्ठाता ।
 '—वास्तोष्पनिगृहमेघाच्छ च' (४.२.३२) इति निपातनादलुकि पत्वम् । सुराणा
 पति । बलस्यारति^२ । शच्या पति । जम्भममुञ्जं भिनत्ति । गिति । हरय.
 पिङ्गा हया अस्य । स्व स्वर्गे राजते, म्वाराट् । क्विपि 'द्वलोपे—' (६.३.१११)
 पूर्वस्य दीर्घ । नमुचेर्देत्यस्य मृदन ॥ ४३ ॥ सक्त्रन्दयति रिपुस्त्री । 'ब्रदि आह्वाने
 रोदनं च' (म्वा० प० से०) ल्यु (३.१.१३४) । दुष्टं रेतदच्यवने^३ परदारेषु
 दुश्च्यवन । 'चलनशब्दार्थान्—' (३ २ १४८) इति युच् । दु खेन^४ च्यवते रणाद्वा ।
 तुरं त्वरित साहयत्यभिमवत्यरीन् तुरं वेगं सहते वा । 'छन्दमि सह' (३ २.६३)
 इति योगविभागात् षिड । मेघान् वाह्यति वर्पयति । आखण्डमति भिनत्त्यरीन् ।
 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । 'वृषादिभ्य कलच्' (उ० १ १०६) । सहस्यम-
 क्षोण्यस्य । 'बह्व्रीही सकथ्यक्ष्णो^५ '—' (५ ४ ११३) इति पच् । 'ऋभुक्ष स्वर्ग-
 वज्रयो' इति विश्वः । सोऽज्यास्ति^६ ऋभुक्षा । इनि (५ २ ११५) ॥^७

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

तस्य इन्द्रस्य पत्नी ॥ ४४ ॥ पुलोमो मुनेर्जाता । 'पञ्चम्यामजातो'
 (३.२.६८) इति ड । शचने शची^८ । शच (श्वच) गनी (म्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४.११८) । 'वृदिकारान्—' (ग० मृ० ४ १ ४५) इति
 डीप् । इन्द्रस्य स्त्री ॥^९

नगरी त्वमरावती ।

इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । अमरा सन्धस्याम् । 'मती बह्वच—'
 [६.३.११९] इति दीर्घ ॥^{१०}

हय उर्च्यं श्रवा

इन्द्रस्य हय, लश्व उर्च्यं श्रवा । उर्च्यं श्रवसी अस्य ॥^{११}

सूतो मातलि

तस्य मृत सारथिर्मातलि । मत त्वाति मत्तल । तस्यापत्वम् । इन्-
 (४.१.९५)^{१२} ।

1. M. वास्तोः ग्रहक्षेत्रस्य 2. M. बलस्य अरतिः 3. M. रेतः च्यवते 4 M. दुष्टेण
 5. M. सकथ्यक्ष्णोः 6 M. सोस्यास्ति 7. Indra [35] 8. M. शचनि शची
 9. Indrani (Indra's wife). [3] 10. Amaravat, (abode of
 gods or Indra's residence) [1] 11. Indra's horse. [1]
 12. Matali, the Charioteer of Indra [1].

नन्दन वनम् ॥४५॥

तस्य वन नन्दनम् । नन्दयतीति । ल्यु (३ १ १३४) ॥ ४५ ॥^१

स्यात्प्रासादो वैजयन्त

तस्य प्रासादो वैजयन्त । वैजयन्ती पताकाऽस्त्यस्मिन् ।^२ अर्शं आदि (५ २ १२७) ।^३

जयन्त पाकशासनि ।

पाकशासनस्य इन्द्रस्यापत्यमिञ् (४ १ ६५) । जयतीति जयन्त । 'वृभूवहि—' (उ० ३ १२८) इत्यादिना षच् ॥^४

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरायणाभ्रमुघल्लभा ॥ ४६ ॥

इरा उदक तदस्त्यस्मिन्निरावान्विघस्तत्र भव ऐरावत इन्द्रहस्ती । अभ्र मेघस्तद्रूपो मातङ्ग । अभ्रे आकाशे इति वा । इरया उदकेन वणति, इरावण । 'वण शब्द' (म्वा० ५० से०) । तत प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) । अभ्रे खे माति न भ्राम्यति । बाहुलकाद् । अभ्रमोर्बल्लम ॥ ४६ ॥^५

ह्लादिनी वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पवि ।

शतकोटि स्वरु शवो दम्भोलिरशनिद्वयो ॥ ४७ ॥

ह्लाद स्फूर्जथुरस्त्यस्या^६ ह्लादिनी । वजति यात्येव न प्रतिहन्त्यते वज्रम् । 'ऋचेन्द्र—' (उ० २ २८) इत्यादिना रन् । कुलिन पर्वताम् इयति पक्षच्छेदेन तनूकरोति । 'आतोऽनुपसर्गे—' (३ २ ३) क । मितत्ति तच्छीलम् । 'विदिभि दिच्छिदे कुरच्' (३ २ १६२) । पुनाति पवि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । शत कोटयो धारा अस्य । स्वरति स्वरु । 'स्वु शब्दोपतापयो' (म्वा० ५० अ०) । 'श्रुस्वृम्निहि—' (उ० १ १०) इत्यादिना उ । श विद्यतेऽस्य^७ शव । कसाम्याम्—' (५ २ १३८) इति व । दम्नोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० ५० से०) । औणादिव ओलि । अस्नाति अशनि । 'अतिसृधृधम्—' (उ० २ १०२) इत्यनि ॥ ४७ ॥^८

1 Nandana, the garden of Indra [1] 2 M पताका ऋस्ति ऋस्मिन्
3 Vaijayanta, the palace of Indra [1] 4 Jayanta, the son of Indra [2] 5 Airavata, the elephant of Indra [4] 6 M स्फूर्जथु रत्यस्या 7 M विद्यतेऽस्य 8 Thunderbolt or Indra's weapon [10]

व्योमयान विमानाऽम्ब्री

व्योम्नि यान्त्यनेन । वरणेत्युद् (३३ ११७) । विमान्ति वर्तन्तेऽस्मिन्^१
देवा विमानम् । अधिकरणे त्युद् (६३ ११७) ।^२

नारदाद्या सुरर्षय ।

नार नरसमूह घति भिनत्ति कलहै । सुराश्च त ब्रह्मादिपुनत्वाहपयश्च ।
[आद्येन तुम्बुह्वरतपर्वतदेवलादय] ॥^३

स्थात्सुधर्मा देवसभा

मुष्टु धर्मोऽस्या^४ । 'धर्मादनिच्—' (५४ १२४) । डाबुभ्याभ्याम्^५
(४१ १३) इति डाप् । सहनान्त्यस्या सभा । 'समाराजा—'^६ (२४ २३) इति
नियातनादङ् । देवाना सभा आस्थानवृहम् ॥^७

पीयूषममृत सुधा ॥ ४८ ॥

पीयते पीयूषम् । पीयस्पन् (३० ४ ७६) । सीत्रं घातु । नास्ति मृतमत्र ।
मुष्टु धीयते पीयते सुधा । 'आतश्चापसर्गे' (३३ १०६) इत्यङ्^८ ॥ ४८ ॥^९

मन्दाकिनी वियद्गङ्गास्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दमकितु शीलमस्या । 'अक अग कुटिलाया गतो' (म्वा० प० से०) णिति ।
त्रियति आकारी गङ्गा । स्व स्वर्णस्य नदी । पूर्वपदादि (८४ ३) ण । सुराणा
दीर्घिका ॥^{१०}

मेरु सुमेरुहैमाद्री रत्नसानु सुरालय ॥ ४९ ॥

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतीषि^{११} । 'डुमिद् [प्रक्षेपणे] (म्वा० उ० अ०)
'मिषीष्मा ह' (उ० ४ १०१) ; हेम्नोऽद्रि ।^{१२} रत्नानि सानवाज्य^{१३} । सुराणा-
मालय ॥ ४९ ॥^{१३}

- 1 M वर्तन्तेऽस्मिन् 2 Heavenly car (such as puspaka SC) [2]
3 Divine sages, namely Narada, Tumburu, Bharata SC
4 मुष्टु धर्मोऽस्या 5 समाराजा—6 Council of gods [2] 7 M
आतश्चापसर्गि ह 8 Nector [3] 9 Celestial river, (kas'agangā
[4] 10, M क्षिपति उच्चत्वाज्ज्योतीषि 11 M ह्येन्द्रि । 12 M. मानवोऽय
13 The mountain, Sumeru

पञ्चैते देवतरवो मन्दार. पारिजातकः ।

सन्तान कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

एते पञ्च देवाना तरवो वृक्षा । मन्दा आरा धाराज्ज्य^१ सरलत्वात् । पारिण
पारवता नामाब्धेर्जात पारिजात । सन्तन्यते । उपसङ्ख्यानात् (३११४०)
ण । कल्प सङ्कल्पस्तस्य पूरको वृक्ष । हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् ॥ ५० ॥^२

सनत्कुमारो वैधात्रः

मनत् नित्य कुमार । विधातुःपत्यम् ॥^३

स्वर्गैद्यावश्विनीसुती ।

नासत्यावश्विनौ दस्ता वाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥^४

स्वर्गस्यवैद्यावश्विनी सुती, न असत्या । 'नभ्राणपाद—' (६३७४) इति
नन् प्रवृत्त्या । अश्व प्रसस्त अस्ति अनयो । दस्यत क्षिप्तो रोगान् । 'दमु उप
'पक्षवे' (दि० प० से०) । 'स्फायितश्चि—' (उ० २१३) इति रक् । अश्विन्या
वपत्यम् । ढक् (४११२०) [तावुभाविति द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचनाभाव] ॥ ५१ ॥^५

स्त्रिया बहुष्वपसरस स्वर्वेश्या चर्वशीमुरा ।

अद्भ्य सरन्ति अपसरस । सरतेरमुन् (उ० ४२३७) । बहुष्विति प्रायिकम् ।
'अप्सरा' इति भाष्यप्रयोगात् । स्व स्वर्गस्य वेश्या । उरुन् महतोऽऽनुते^६ व्याप्नोति
वशीकरोति, उर्वशी । मूलविभुजादित्वाद् (वा० ३२५) क । 'घृताची मेनका
रम्मा उर्वशी च तिलात्तमा । मुकेशी मञ्जुघोपाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो वृषे ॥'^७

हाहा हूहूचैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवीकसाम् ॥ ५२ ॥

हाहा हूहू इत्येती आलापानुकारेण वाचकां त्रिदिवीकसा देवाना गायना ।
[आधेन तुम्बुरुविश्रावमुचित्ररथादीना ग्रह] ॥ ५२ ॥^८

अग्निर्वैश्वानरो बह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

कृपीटयोनिर्वर्लनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

1 M धारस्य 2 Five paradisaic trees [1 each] 3 'Sanat
kumara, the son of Brahma [2] 4 उभौ द्वित्वविशिष्टौ
5 Aśvinikumaras [6] 6 M महत अऽनुते 7 Celestial damsels
[1 each] 8 Celestial musicians, Gandharvas

वर्हि शुष्मा कृष्णावर्त्मा शोचिष्केश उपशुब्ध ।
 आश्रयाशो बृहद्भानु कृशानु पावकोऽनल ॥ ५४ ॥
 रोहिताश्वो वायुसप्त शिखावानाशुशुश्रणि ।
 हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहन ॥ ५५ ॥
 सप्तार्चिर्दमुना शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसु ।
 शुचिरप्पित्तम्

अङ्गत्पूर्व्वं यात्यग्नि^१ । औणादिको नि । विवानरस्यापत्यम् । ऋष्यण्
 (४११३४) । वर्हति हव्य वर्हि [वहि] श्रिथ्यु— (उ० ४५१) इति
 नि । वीनिर्मांस्यमश्वो वा ह्यतेऽस्मिन्^२ । 'हुयामा—' (उ० ४१६७) इति वृत् ।
 धन जयति । सञ्जायाम्—' (३२४६) इति खच् । वृषीटस्य जलस्य योनि ।
 धूमजत्वान्मेघानाम् । ज्वलति^३ ज्वलन । 'जुचड्रम्य—' (३२१५०) इति
 युच् । जाता वेदा अस्मान् । अमुन् (४१८८) । तनू न पातयति, दाहघर्मत्वाद् ।
 'नभ्राप्नपात्—' (६३७५) इति निपात ॥ ५३ ॥ बृहति वर्धति वर्हि ।
 'वृहेर्नलोपश्च (उ० २१०९) इति इस् । पुल्लिङ्गोऽप्ययम्^४ । शुष्यन्त्यनन
 शुष्मा । 'अप्येभ्योऽपि—' (३२७५) इति मनिच् । सञ्जापूर्व्वत्वात् गुण ।
 वर्हि कृश शुष्म बलमस्येति वा एक नाम वा । वृष्णो धूमो वर्त्मास्य । शाचीपि
 ज्वाला केता इवास्य । 'नित्य समान— (८३४५) इति प । उपसि राशौ
 दुग्ध्यते प्रकाशने उपबुंघ । इगुपयति (३११३५) क । अहरादीनाम्—'
 (वा० ८२७०) इति र । आश्रयमाधारमस्नाति । 'कर्मण्यण् (३२१) ।
 वृहन्तो मानव विरणा अस्य । 'वृ'ण तनू करण (दि० प० मे०) । वृश्यति
 'श्रतन्त्यञ्जि—' (उ० ४२) इत्यानुच् । पुनाति पावक । अनित्यनेन लोकोऽ-
 नल^५ । वृषादित्वान् (उ० ११०६) कञ्च् ॥ ५४ ॥ लोहिता अश्वो अस्य ।
 वायो सखा । शिला सन्त्यस्य । आशोऽष्टमिच्छति । आङ्पूर्वाद् शुप (दि० प०
 ५०) सप्तन्तात् 'आडि शुप—' (उ० २१०३) इत्यग्नि । छान्दसोऽपि भाषाया
 क्वचिन् । हिरण्य रेतोऽग्न्य^६ । 'अभरपत्य प्रथम हिरण्यम् इति स्मृत । हुत
 भुङ्क्ते । दहति । त्यु (३११३४) । हव्य वाहयति दवाप्रयति । प्यन्ताद्
 'हव्यपुरीपपुरीष्येपुञ्मुट् (३२६५) इत्यय ॥ ५५ ॥ सप्तार्चिप^७ काली करा-

1 M अग्नि उर्ध्वं याति अग्नि 2 M हुयतेऽस्मिन् 3 M ज्वलति 4 M
 पुल्लिङ्गोऽप्ययम् 5 M अ-वेभ्योऽपि 6 M लोकोऽनल 7 M रेतस्य 8 M
 सप्त अर्चिप ।

लीत्याद्या जिह्वा अस्य ११ दाम्प्यति दम्ना । दमेरुतस (उ० ४ २३४) शुक्र
तेजोऽस्त्यस्य २ शुक्र । विभेव वमु धनमस्य । गुचि गोघकत्वात् । अपा पित्त
दाहवत्वात् ॥३

और्वस्तु वाड्यो वटवानल ॥ ५६ ॥

यस्तु उवस्य मुनेरपत्यमग्नि । ऋष्यण ४ (४ १ ११४) । बहणभोताया अम्य
मानुरवैण गोपितत्वात् । वडवाया भवो श्रमुखत्वात् ५ ॥ ५६ ॥

वह्नेर्द्वयोर्जालकीलावर्चिर्हेति शिखा स्त्रियाम् ।

वह्नेरिति प्रायोवाद । द्वयो स्त्रीपुंसयो । ज्वलति ज्वाल । ज्वलतिव
सत्तेम्यो ण (३ १ १४०) । स्त्रिया टाप (४ १ ४) कील वच (भ्वा०
प० से०) । द्वे । अर्चि । अर्चं पूजयाम् (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०)
१ अर्चि शुचि— (उ० २ १०८) इति इसि । हिनोति हति । हि गतो (स्वा०
प० अ०) अतिवृत्ति— (३ ३ ९७) इति निपात । शते शिखा । शीर
किदघ्रस्वद्व (उ० ५ २४) इति ख । त्रीणि ॥ ७

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

स्फुलति चलति तन इङ्गति स्फुलिङ्ग । अने वण । द्वे ॥ ८

सताप सञ्चर समी ॥ ५७ ॥

सतापयति सञ्चरयति । प्यन्तादच् (३ १ १३४) ॥ ५७ ॥ १०

धर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यम ॥ ५८ ॥

कालो वण्डधर श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तक ।

धर्मस्य राजा । पितृणा पति । सम वर्तते रियो मित्र च । परेतेषु मृतकेपुराजते ।
कृतोऽन्तो ११ विनाशो येन । शमयति शमन । त्वु (३ १ १२४) । यमेन सयमन
राजते । यमयति यम ॥ ५८ ॥ कलयत्थाम् कालो वर्णेन वा । मित्वाभावान्

१ काली बराली च मनोजवा च सुलोदिता या च सुधूमवणा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचा च देवी लेल यम ना इनि सह जिह्वा ।

(Mundala upanishad 124) Cp Rgveda 362

२ M तनोस्त्यस्य ३ Agni (fire) [34] ४ M ऋष्यण ५ M भव
भ्रवमुखत्वात् ६ The submarine fire [3] ७ The flame of
fire [5] ८ A spark of fire [2] ९ समानार्था ममानजिह्वी १० Fire's
heat [2] ११ M कृत अतो

कालयतीति विग्रह' इत्यन्ये । 'दण्डस्य धरः । धाद्वन्य देव । विदस्वतोऽपत्यम्' ।
अन्त करोति अन्तक । 'तत्करोति—' (वा० ३ १.२६) इति प्यन्ताद् ष्वल्
(३.१ १३३) ॥

राक्षस कौणप क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशर ॥५९॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकषा-भज ।

यातुधान पुण्यजनो नैऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

रक्ष एव राक्षस । स्वार्थिना क्वचित्किलङ्गमतिवर्तन्ते । कुणपं शव भोक्तुं
शीलमस्य । 'शीलम्' (४४ ६१) इत्यण् । क्रव्यमाममासमत्ति । 'ब्रव्ये च'
(३.२ ६९) इति विट् । पक्वमासमत्तीनि विग्रहे षृपोदरादित्वात् (६३ १०९)
ब्रव्याद् । अर रक्त पिवति । आगृणोति दिनस्यासर । रात्री चरति । 'रात्रे-
वृति विनापायाम्' (६३ ७२) मुम् । कर्तुरो वर्णेन । निकषा रक्षसा माता ।
यातूनि यातना धीयन्तेऽस्मिन् । पुण्यजनो विपरोत लक्षणया । नैऋतेरपत्यम् ।
यातयतीति यातुः । 'वामिमनि—' (उ० १ ७२) इति तु । रक्षत्यस्मात् ।
अमुम् (उ० ४.१८८) ॥ ६० ॥

प्रचेता धरुण पाशो यादसांपतिरप्पति ।

प्रष्ट चेतोऽस्य' । वृणोति वरुण । 'वृष्टारिभ्य उन्' (उ० ३.५३) ।
पाशोऽस्यास्ति' । यादसा जलजन्तूना । 'तत्पुरपं वृति—' (६.३ १४) इति
वालुम् ॥^{१०}

श्वसन-स्पर्शानो वायुर्मातरिश्वा सदागांतः ॥ ६१ ॥

पृषद्श्वो गन्धयद्दो गन्धवाहानिलाशुगा ।

समीर-मान्त-मरु-ज्जगत्प्राण-समीरणा ॥ ६२ ॥

जभस्मद्वात-पचन पचमान प्रभञ्जना ।

स्वगन्धनेन । मृगनि ग्गान्तः । 'बहुलमन्वयायि' (उ० २.७८) इति
धुम् । वासिदि श्वाम् । 'वृष्टारिभ्य उन्' (उ० १.९) इत्यण् ।^{११} मानरि आवासो
स्वयति वर्णेन । 'स्वप्नश्च—' (उ० १ १६०) इति निरात् ॥ ६१ ॥ षृणुमृगभेदोऽ-

1. See Rāmāśṭami, p 30 2 M. विदस्वतोऽपत्यम् 3. Yamaraja, the god of death [14] 4 M. दिनानि क्रमः 5. M. धीयन्तेऽस्मिन् 6. Demon. [14] 7. M. वेत्स्य 8. M. वृष्टारिभ्य उन् 9 M. पश्येत्पति 10. Varuṇa [5] 11. M. इति वृत् ।

स्वो वाहनमस्य । गन्धस्य बह्वृ गन्ध बह्वृति । अनन्त्यनेनानिल । 'सलिङ्गम्यनि-'
 (उ० १५४) इति डलच् । आसु गच्छत्याशुग । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३२४८)
 इति ट । मम्यगीरयति प्रेग्यति । 'ईर गनी' (अ० आ० से०) । अच्
 (३११३४) । युचि (३२१४८) तु समोरण । भ्रियन्तेज्जेन^३ मल् ।
 'मृश्रोरति' (उ० १९४) । स एव मारुत ॥६२॥ नमोऽस्यास्ति^४ श्रयत्वेन ।
 वातीति वात । 'हृमिमृशिण्—' (उ० ३८६) इति तच् । पुनाति पवन ।
 'वट्टुलमन्यत्रापि'^५ (उ० ०७८) इति युच् । 'पूडयजो ज्ञानन्' (३२१२८) ।
 पवमान । प्रमनक्ति प्रमञ्जन ॥^६

प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानों च वायव. ॥६३॥

शरीरम्या टमे

प्रसरणेन । अनिति (८४१९) । अनेन प्राण । 'पुसि—' (३३११८)
 इति घ । एवमपसरणेन, समन्तान्, ऊर्ध्वं, व्याप्त्या चेत्यर्थं ॥६३॥ एते वायव
 शरीरम्या । 'हृदि प्राणो गुदेऽपान^७ समानो नामिसस्थित । उदान कण्ठदेशस्थो
 व्यान सर्वशरीरग ॥ अन्नप्रवेशन मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनि-
 मेपादि तद्व्यापारा क्रमादमी ॥'^८

रंहस्तरसी तु रय स्यद ।

जवः

रह्यनेन । 'गहि गनी' (म्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४१८८) ।
 तरत्यनेन । असुन् (उ० ४१८८) । रयनेज्जेन^९ 'रय गनी' (म्वा०आ० से०) ।
 'पुसि—' (३३११८) इति घ । स्पन्दतेज्जेन^{१०} । 'स्यदोजवे' (६४२८)
 इति घञन्तो निपात । जवन जव । 'जु' इति सौशो (३२१५०) घातु ॥^{११}

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥६४॥

सत्पर चपलं तूर्णमत्रिलम्बितमाशु च ।

सिद्धति^{१२} व्याप्नोति शीघ्रम् । 'शिधि आश्राणे' (म्वा० प० से०) ।
 'गोघ्रादयश्च' इति निपात । त्वरनेम्म त्वरितम् । त्रित्वरा (म्वा० प० से०) ।

1 M वृष-वृषभेदारस्य 2 M अन्नरह्यनेन अनिल 3 M विपन्नेनेन 4. M. ननस्याग्नि 5 M बह्वृलमन्यत्रापि 6 Air or wind [20] 7. M. गुदेऽपान
 8 Five vital airs - *prāna, apāna, samāna, udāna* and *vyāna* [1 each] 9 M रयनेन 10 M स्पन्दनेनेन 11. Speed
 [5] 12 M सिद्धिः ।

'विभाषा भावादिवर्मणो' (७ २ ७२) इतीड् भावे टूर्णम् । लङ्ङते । 'लधि गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्ङिवह्योर्नलोपश्च (उ० १ २९) इति मु । क्षिपति क्षिप्रम् । 'स्फायितश्चि—' (उ० २ १३) इति रक् । ऋच्छतीति अरम् । 'ऋ गतो' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३ १ १३४) । अरमव्ययम् । द्रवति स्म^१ । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३ ४ ७२) इति क्त । त्वरया सह वर्तते सत्वर चोपति । 'चुप म'दाया गतो' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरच्चा पधाया' (उ० १ १११) इति कलप्रत्यय । न विलम्बते स्म । अद्गुते भाशु । 'अशू व्यासौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापा—' (उ० १ १) इत्युण् । शीघ्रनाम ॥^२

सतते^३ऽनारताश्रान्तसन्तवाचिरतानिश. ॥६५॥

नित्यानवरताजस्रमपि

सतन्त्यन्ते स्म सततम् । तनोते क्त (३ ४ ७२) । 'समो वा हिततथो' (वा० ६ १ १४४) इति मलोपभावे सन्ततम् । आड्अव विपूर्वो रमिविरामे ततो नज्जसमास । नास्ति श्रान्त थमोऽत्र^४ । नास्ति निशाप, सा हि विरतिस्थान मिति ध्यापारराहित्य लक्ष्यते ॥६५॥ नियत भव नित्यम् । 'त्यव् नेर्भ्रुवे' (वा० ४ २ १०४) । न जस्यति । 'जसु मोक्षणे (दि० प० स०) । नमिक्वम्पि—' (३ २ १६७) इति र ॥^५

अथातिशयो भर ।

अतिथेल भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ निर्भरम् ॥६६॥

तोत्रैरान्त नितान्तानि गाढ-चाढट्टानि च ॥

अतिशयनमतिशय । 'एरच्' (३ ३ ५६) । मरण भर । 'पुमि—' (३ ३ ११८) इति ष, अच् (३ १ १३४) वा । अतित्रान्तो वेला मर्यादाम् । भृशते । क (३ १ १३५) । अतित्रान्ताऽर्थ^६ मात्रा च । उद्गाहने स्म उद्गाढम् । निरशेषेण मरोऽत्र ॥६६॥ तीव्रति । 'तीव्र स्थौल्ये' (भ्वा० प० मे०) । वाट्ट काट्टक् (उ० २ २८) एकोऽन्तो निदचयोऽत्र^७ । निताम्यति स्म । 'तमु वाट्टा-याम्' (दि० प० मे०) क्त । 'बाहू प्रयत्ने' (भ्वा० आ० मे०), 'दृह वृद्धी' (भ्वा० प० से०) । 'धुब्बत्वान्त—' (७ २ १८) इति, 'दृढ म्यूल—' (७ २ २७) इति च निपातितौ ॥^८

कलीये शीघ्राद्यमत्ये स्यान् त्रिष्वेपे सत्त्वगामि यन् ॥६७॥

1 M द्रवते स्म 2 quick [II] 3 B सततम् 4 M भवात्र 5 Continual [9] 6 M अतिशयार्थ 7 M भरोष 8 M एव अन्त निरशेषेण 9 Excess [12]

असत्त्वे अद्रव्यायकत्व सति शीघ्रादिदृढव्यतं यत्वाव स्यान् । यथा—शाघ्र
भुङ्क्ते, भृत याति । एषा मध्य यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत्रिलिङ्गम् । यथा—
शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्यु, शीघ्र वय ॥६७॥^१

कुबेरस्यम्वरुसप्तो यक्षराड् गुह्येश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥६८॥
किंनरेशो वैश्रवण पीलस्त्यो नरवाहनः ।
यक्षैकपिङ्गलविल श्रीद पुण्यजनेश्वरा ॥६९॥

वृत्तित वेर देहोज्यम् । वृष्टिवात् । त्र्यम्बकस्य सत्ता । यन्पु राजन ।
मनुष्यम्वय धर्मोऽस्य^३ । इमथ्रुलत्वादि । धन दयत । देड् पाठम् (म्वा० आ०
अ०) । एव शीघ्र । राज्ञा यक्षाणा राजा ॥६८॥ विश्रवसोऽपत्य^४ वैश्रवण ।
शिवदा (४१११२) विश्रवणादेशा निशतित । पुलस्तयोत्रापत्यम् । गणादि
(४११०५) । नरो वाहनमस्य । धुम्नादि (८४३९) न णवम् । यन्पु
यक्ष । यक्ष पूजायाम् (चु० आ० मे०) । एव पिङ्गलमस्य । पिङ्गलं वनप्रवात् ।
इडविश्माताऽस्य^५ । उन्पोरेकत्वात् ॥६९॥^६

अम्योद्यान चैत्ररथम्

अस्य कुबेरम्योद्यानमुपवन^७ चित्ररथेन निर्वृतम् ॥^८

पुत्रस्तु नलकूबर ।

नड कूबर रथावयवो यस्य स पुत्र ।^९

कैलासः स्थानम्

अस्य स्थान के उत्तनमस्य कैलास स्फटिक । तस्यायम् ॥^{१०}

अलका पूः

अलका । अल भूपणे (म्वा० प० न०) । वनुन् शिल्पिसंज्ञया —
(उ० २३२) । शिपवादित्वान् (वा० ७३४५) नत्वम् ॥^{११}

1 M adds in the left hand margin शीघ्रादिदृढव्यतं त्रियादिशे-
ष्यत्वाद्भ्रष्टे वर्तमान बलीदे म्यात् । इन्द्रमहायागराजान्वित इन्द्रसत्त्वं नेष्ट
विश्वयम् । 2 M देहास्य 3 M धर्मोऽस्य 4 M विश्रवसोऽपत्यं 5 M इन्विद
मत्पातव 6 Kubera [17] 7 M कुबेरस्य उपवनमुपवन 8 Cauraratha,
the garden of Kubera [1] 9 Nalakubara, the son of
Kubera [1] 10 Kailasa, the abode of Kubera [1]
11 Alakā, the capital of Kubera [1]

विमान तु पुष्पकम् ॥७०॥

अस्य विमान पुष्पकम् । पुष्पमिव । 'इवे प्रतिवृत्तां (५३ ९६) क ॥७०॥^१

स्यात्किन्नर किंपुरूपस्तुरङ्गवदनो मयु ।

किञ्चिनरोऽश्वमुखस्त्रात्^२ कुत्सितो नरो वा । मित्नाति मयु । 'दुमिञ् प्रक्षेप'
(स्वा० उ० अ०), 'भृमृशो—'^३ (उ० १७) इत्यु । कितरनाम ॥^४

निधिर्ना शेषधि

निधीयते निधि । ना इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धत । शेतज्जेन^५ शेष सुखम् ।
'इणसीभ्यां वद् (उ० १ १५३) । शेष धीयतऽस्मित्^६ । कर्मण्यधिकरण च
(३३ ९३) इति कि । निधिनाम ॥^७

भेदाः शङ्खपद्मादयो निधे ॥७१॥^८

इति स्वर्गवर्गं ॥१॥

शाम्यति समनेन । 'शमे ख (उ० १ १०२) । पद्मा लक्ष्मीरस्यास्ति ।
'महापद्मरश्च पद्मरश्च राह्वो मकरकच्छपी । मुकुन्दकुदनीलाश्च खर्वश्च निधयो
नव' ॥७१॥^९

इति स्वर्गवर्गं ॥१॥

याद्विधौ द्वे त्रिधामभ्र व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभाऽन्तरिक्ष गगनमनन्त सुरवर्त्म सम् ॥१॥

वियद्विष्णुपद वा तु पुस्यान्नाशविहायसी ।

इति व्यामवर्गं ॥२॥

अत्रति स्थय गच्छति । अध गती (म्वा० प० मे०) । अच् (३ १ १३४) ।
व्ययति व्योम । व्येन् (म्वा० प० म०) । 'नामसीमन्—' (उ० ४ १५०)
इति मन्त्रतो निपातिता । पुष्प वारि राति । अम्ब इच्छ राति । 'अधि शब्दे'

1 Puṣpaka, the car of Kubera [1] 2 M किञ्चिनरोऽश्वमुखः 3 M नरिणी 4 Kinnara, the mystical being, having the body of a man and the head of a horse [4] M शेतजन 5 M धीयतस्मित् 6 Treasure [2] 7 Kaṣṭraswami and Bhanuji Dikṣita read this quarter as अत्र अम्बरादयो निधे 8 Various treasures of Kubera 9 M अन्तःशब्दश्च ।

(भ्वा० आ० से०) । न बभस्ति नभ । भस दीप्ती (जु० प० से०) । क्विप्
 (३२१७८) । अन्तर्दृक्षाप्यत्र^१ । पृषोदरादित्वात् (६३१०९) इत्वम् ।
 गच्छत्यनेन गगनम् । 'गमेगंश्च' (उ० २७७) इति युच् । रवन्यते तम् । इ
 (वा० ३२१०१) ॥१॥ वियच्छति विरमति वियन् । क्विपि (३२७५)
 मलापं (वा० ६४४०) तुक् (६१७१) । विष्णो पद विश्रमाज्^२ ।
 आवाशान्ते देवा अत्र । विजहाति सर्वं विहाय । आजहातरसुन् ॥^३

इति व्योमवर्गं ॥२॥

दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिशत्यववाश दिक् । 'ऋत्विग्—' (३२५९) इत्यादिना क्विप् । क
 वान् स्तुम्नाति विस्तारयति । 'स्कुम्' इति सौत्रा (३१८२) धातु । पृषोद-
 रादित्वात् (६३१०९) सलोप । काशते काष्ठा । 'हनिक्वपि—' (उ० २२)
 इति क्यच् । आसमन्तादद्भुते व्याप्नोति । हरन्ति नयन्त्यतया 'हमुस्हि—'
 (उ० १९७) इति । दिशानाम् ॥१॥^४

प्राच्यवाचाप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा ।

उत्तरा दिगुदीचो स्यात्

प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यं प्राची । 'ऋत्विग्—' (३२५९) आदिना क्विप् ।
 अवाञ्चति । 'अव' इत्यव्यय मध्यायै, अपदिशामिति वच् । 'अवो मध्यायै' इति
 स्वामो । प्रति पश्चाद्दिनान्तेऽञ्चति^५ सूर्यम् । पूर्वदक्षिणेति 'सर्वेनाम्नो वृत्तिमात्रे
 पुम्बच्' (वा० ५३२८) । उत्तरस्त्यतिगयेनोत्तरा । उत्तरमञ्चयकोऽप्याम्^६ ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥२॥

दिशि भवं दिश्यम् । 'दिशादिभ्यो यच्' (४३५४) ॥२॥^७

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो यमणो मरुत् ।

कुपेर ईश. पलयः पूर्वादीना दिशा क्रमान् ॥३॥

रधि शुक्रो महीमूनः स्वर्भानुर्भानुजो त्रिषु ।

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा शशाः ॥४॥

इन्द्रादय पूर्वादिस्वामिन ॥३॥^८

1 M विक्रमाय 2 Sky [16] 3 M हनिक्वपि—4 Direction "उ. उ. म
 ५ दिनांते ऋचि 6 M उत्तरमञ्चयकोऽप्याम् । 7 East, west, south
 and north [2 each] 8 The thing belonging to a direction
 [1] 9 The lords of eight directions [1 each]

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ४ ॥

पुण्डरीकाक्षः । तत्तुल्यवर्णत्वात् । वामनः सर्वत्वात् । पुष्पनिव दन्ता
अस्य । सर्वस्या भूमी विदित । शोभनानि प्रतीकान्यङ्गान्यस्य । एते दिग्गजा इति
गजा ॥ ४ ॥^१

करिष्योऽध्रुः कपिला-पिङ्गलानुपमा क्रमात् ।

ताम्रकर्णा शुभ्रदन्ती चाञ्जना चाञ्जनावती ॥ ५ ॥

करिष्य हस्तिन्य । अत्र आकाशे भाति । मित्रध्वादित्वात् (उ० १.३७)
कु । कपिला वर्णेन । ताम्रौ कर्णा यस्या । अञ्जना वर्णेन । 'अञ्जना'
इति पाठान्तरम् अञ्जनमस्यस्या । 'मती बह्वच —' (६ ३.११९) इति
शेषः । ऐरावतादिपत्नीनाम् ॥ ५ ॥^२

क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोमध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।

दिशोर्मध्यमपदिशम् । 'अप' इति मध्यर्थे । इदं क्लीबमव्ययम् च । शरदा-
दित्वात् (५.४.१०७) टच् । दिग्भा विनिर्गता विदिक् । कोणनाम् ॥^३

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

अन्तरमभिमतम् । अन्तरमासमन्ताल्लानि अन्तरालम् । मध्यनाम् ॥^४

चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥

चक्राकारेण घाटने । 'वाङ् आण्डाव्ये' (म्वा० आ० मे०) । मण्ड भूषणं
नाति । मण्डलनाम् ॥ ६ ॥^५

अथ मेघो वारिवाहः स्तनयित्पुर्वलाहकः ।

धाराधरो जलधरस्तदित्वात्वारिदोऽम्बुभृत् ॥ ७ ॥

घन-जीमूत मुदि-जलमुग्धूमयानयः ।

अस्ति अम्बुः । कश्च दस्ये (म्वा० प० मे०) । मेहति सिन्धुः ।
स्यङ्कवादित्वात् (७.३.५३) ष । वारि वहति । अम् (३.२.१) । स्तनयति ।

1. Elephants guarding eight directions [1 each]
2. M. अत्रे चाकाशे 3 Female elephants of eight directions [1 each]
4. An intermediate region (of the compass [2]
- 5 Intermediate [2]
- 6 Circle [2]

'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) चौरादिकात् 'स्तनि—' (उ० ३. २९) इति इत्नु । णे रय् (६ ४. ५५) । वारिवाहको बलाहक । पृषोदरादि- (६३ १०९) । धाराया धर । तद्धित सन्त्यस्य^१ । वारि ददाति । अम्बु विमर्ति ॥ ७ ॥ हन्यते वायुना घन । 'मूर्तो घन' (३.३ ७७) इति साधु । जीवन जल मूत वद्धमस्मिन् । 'मूड् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । पृषोदरादि- (६३ १०९) । मोदन्तेऽनेन^२ मुदिरम् । 'इयिमदिमुदि' (उ० १.५१) इति किरच् । जल मुञ्चति । धूमो योनिरस्य । मेघनाम ॥^३

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बा कलहंसा सन्त्यस्याम् । ते हि मेघमनुषावन्ति मेघपङ्क्तिनाम ॥^४

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥ ८ ॥

अभ्रे भवम् । 'समुद्राभ्रादय' (४.४.११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । मेघमवनाम ॥ ८ ॥^५

स्तनितं गर्जित मेघनिघोषि रसितादि च ।

स्तनगर्जरसशब्दार्था । मेघशब्दनाम ॥^६

शंपाशतहृदाह्वादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥

तद्धितसौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ।

शं मुख पिवति । शत हृदा जलधारा अस्या । हादोऽस्त्यन्याः ।^७ इरा जलमस्त्यस्य इरावान्मेष । तस्येयम् । क्षणं प्रभाऽभ्याऽ^८ ॥ ९ ॥ ताडयति । 'ताडोण्टुक्च' (उ० १ ९८) इतीद् । मुद्राभ्राऽद्रिणंक्दिक्^९ सौदामनी । 'तेनैक्दिक्' (४.३.११२) इत्यण् । 'सौदामिनी' इति पाठश्चित्त्यः । विद्योतते । 'चञ्चु गती' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३.३.१८) । चञ्चं लाति । 'चुप मन्दाया गती' (भ्वा० प० से०) । कलच् (उ० १ १११) । विद्युग्राम ॥^{१०}

स्फूर्जथुर्वअनिघोषे

दुओ स्फूर्जा [वज्रनिघोषे] । 'द्विजोऽभुच् ॥' (३.३ ८९) । स्फूर्जंत स्फूर्जंथुः^{११} । वज्रस्य निघोषे शब्द । वज्ररज्जनाम ॥^{१२}

1. M. तडिनः मत्स्यग्या 2. M. मोदन्तेनेन 3. Cloud [15] 4. A line of clouds [2] 5. A thine produced from clouds [1] 6. The thunder of clouds [4] 7. M. भादोऽस्वरदाः 8. M. प्रमन्थाः 9. M. हृदण् चद्रिणा च दिक् 10. Lightning [10] 11. M. पिवतोपुच 12. M. स्फूर्जंथुः 13. A peal of thunder [2]

मेघज्योतिरिरंमद ॥ १० ॥

अयोन्वसघट्टनम मघाति मृत्य वृक्षादी ज्योति पतति स इरमद । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अविन्धनत्वात् । 'उग्रपथेरमद—'(३ २ ३७) इति निपातित । वज्राग्निनाम ॥ १० ॥^१

इन्द्रायुध शक्रधनुः

इन्द्रस्यायुधम् । शक्रस्यधनु । मेघप्रतिफलता हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते^२ । इन्द्रधनुर्नाम ॥^३

तदेव ऋजुरोहितम् ।

तदेव इन्द्रस्य धनुरत्पातवशाद्^४ ऋजु अवक्र रोहितम् । रोहण रोह सञ्जातोऽस्य^५ । तारवादित्वात् (४ २ ३६) इतच् । सरलधनुर्नाम ॥^६

वृष्टिर्वर्षम्

वर्षेण वृष्टि । 'वृषु सेचने' (म्वा० १० से०) । अन्विधौ भयादीनामुप-सङ्ख्यानात् (या० ३ ३ ५६) वर्षम् । वृष्टिनाम ॥^७

तद्विघातेऽवप्राहावप्रहौ समौ ॥ ११ ॥

तस्या वृष्टिर्निघाते निरोधे 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (३ ३ ५१) इति वा घञ् । वृष्टिविपातनाम ॥ ११ ॥^८

धारासंपात आसार

धाराणा संपात सतत पतनम् । धासरणमासार । 'मृ स्थिरे' (३ ३ १७) 'मावे' (३ ३ १८) इति घञ् । महावृष्टिनाम ॥^९

शीकरोऽभ्युक्षणा स्मृता ।

शीकते । 'शीट् सेचने' (म्वा० आ० से०) । ऋच्छेरन् (उ० ३ १३१) इति बाहुलकादिरन् । जल्पवताम ॥^{१०}

वर्षोपटस्तु करवा

1 A flash of lightning [2] 2 M इरये ते 3 The rainbow [2] 4 M घट्ट उत्पलवशात् 5 M भयादीः 6 The straight red bow of Indra [1] 7 Rain [2] 8 Drought [2] 9 A heavy down fall of rain [2] 10 A drop of water or rain [2]

कृणोति । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृजादिभ्य -' (उ० ५.३५) इति वुन् । क्षिपकादि । वैनोरी [-नाम्] ॥^१

भेषच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ॥ १२ ॥

भेषेच्छन्नमाच्छादितम् । वदरी [नाम] । १२ ॥^२

अन्तर्धाव्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ।

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥

घात्र (जु० उ० अ०) अङ् । अन्तर्धा किं अन्तर्धिः । 'वृञ् आच्छादने' (वृ० उ० से०) चौरादिकाल्युट् (३.३.११५) । गनिसमासः (२.२.१८) । 'वष्टि भागुरि —' इति बाल्लोपः पिधानम् । व्यवधाननाम ॥ १३ ॥^३

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदधान्धवः ।

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ॥१४॥

अञ्जो जंयातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥१५॥

हिमा अंशवो यस्य । चन्द्राह्लादको मस्यति परिणमते । 'चदि आह्लादने' (न्वा० प० ने०), स्फामिनञ्चि—' (उ० २.१३) इति रक् । उन्नतिः । 'उन्देरिच्चादे.' (उ० १.१२) इत्युः । विरोपेण धयन्ति पिवन्त्यनेन मुरा । बाहूलकान्तुः (उ० १.२२) । सुधायुक्ता अशवोऽग्न्यः ।^४ औपधीनामीनः, अप्यायनत्वान् ॥१४॥ अङ्गम्यो जातोऽञ्जः ।^५ जीवयति । जीवेः 'आतृक्न्वृ-द्विदच' (उ० १.८०) । सूतेऽमृतं^६ सोमः । अर्निस्तुमु—' (उ० १.४०) इत्यादिना मद् । ग्लायति^७ क्षीयते ग्लौः । 'ग्लानुदिभ्या ङी.' (उ० २.६४) । मृगोऽङ्केऽग्न्यः^८ । कला निधीयन्तेऽत्र^९ । द्विजाना राजा । शशस्य धरः । नक्षत्राणामोत्तः । क्षपा करोति, उद्योतयति । चन्द्रनाम ॥१५॥^{१०}

कला तु षोडशो भागो

कलयति सङ्ख्याति कला । अच् (३.१.१३४) । चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलानाम ॥^{११}

1. Hail [2] 2. A cloudy day [2] 3. Concealment or covering [8] 4. M. अशोऽग्न्यः 5. M. जातः अञ्जः 6. M. सूतेऽमृतं 7. M. अङ्गम्ये 8. M. मृगाङ्केऽग्न्यः 9. M. निधीयन्तेऽत्र 10. Moon [20] 11. A digit of the Moon [1].

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।

विम्बति भाति । सौत्रो धातुः । मण्डलनाम ॥^१

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

मिथते स्म मितम् । शक्यते भेतुं शकलम् । कलच् (उ० १.११२) ।
खण्डयते खण्डः । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) धञ् । ऋध्नोति-अर्धं ।
'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) घञ् । शकल शकलम् । खण्डः खण्डम् ॥^२

अर्धं समेऽशके ॥१६॥

'समप्रविभागेऽर्धं नपुंसकं खण्डभात्रे पुमान्' इति स्वामी । 'वाच्यलिङ्गः'
इत्यन्ये । 'वा पुसीति पूर्वोत्तरान्वयि' इत्यपरे । खण्डनाम ॥१६३॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्या । ठ्ठ् (५.२.११५) । कुमुदानामियम्, विकासहेतुत्वात् ।
ज्योतिरस्त्यस्याम् 'ज्योत्स्नातमिष्ठा—' (५.२.११४) इति साधुः ।
ज्योतिर्नाम ॥^४

प्रसादस्तु प्रसन्नता ।

पदन् (म्वा० तु० प० अ०) । घञ् । प्रसाद । नर्मत्प्यनाम ॥^५

कलङ्काङ्को लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥१७॥

क ब्रह्माण लङ्घयति हीनता गमयति कलङ्क । 'लकि गतो' । 'कर्मण्यण्'
(३.२.१) । अङ्घ्रयतेऽनेन^६ 'अकि लक्षणे' (म्वा० प० से०) । घञ् ।
लच्छ लाञ्छि लक्षणे^७ । (म्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन^८ चहयति चिह्नम् ।
'चह परिक्ल्पने' (म्वा० प० से०) । बाहुलकाप्रक् । इत्वं च । लक्षयति
लक्ष्म । मनिव् (३.२.७५) । चिह्ननाम ॥ १७ ॥^९

सुपमा परमा शोभा

शोभनं सम सर्वमनया । 'मुविनिहुंभ्य^{१०} सुपिमूनिक्षमा.' (८.३.८८) । इति
प । उलृष्टरोमानाम^{११} ॥

1. Arb or disc. [2] 2 Part [1] 3. A' halt portion [1]
4. Moonlight [3] 5 Clearness [2] 6 M. अङ्घ्रयतेऽनेन 7. In
the Dhatupatha, the root-forms are given as 'लक्ष्-नादि'
i e without 'न्' 8 M. लञ्छयतेऽनेन 9. Mark [6] 10. M. मुविनिहुंभ्यः
11. Exquisite beauty [1].

शोभाकान्तिर्द्युतिश्छविः ।

शोभयति । 'शुभ शोभायाम्' (तु० प० से०) । अच् । काम्यत्वं । क्तिन् ।
द्योत्यतेऽनया^१ । 'इगुपघातिरु' (उ० ४.११९) । छयति^२ छिनत्यसारं छविः ।
शोभानाम् ॥^३

अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम् ॥ १८ ॥

प्रालेयं मिहिका च

अवश्यायते । 'श्यङ् गतो' (म्वा० आ० अ०) । 'श्याद्वचध—' (३.१ १३१)
इति ण । निहियते नीहार । घञ् (३ ३.१९) । तोपयति । 'तुपारादयश्च'
(उ० ३.१३९) इति आस्त् क्त्वा । तोहनि । 'तुहिर^४ अदने' (म्वा० प० से०) ।
'केपितुहोह्रस्वद्व' (उ० २ ५२) इतीनन् । हन्ति हिमम् । 'हन्तेहि च'
(उ० १.१४७) इति मक् ॥ १८ ॥ प्रलयादागनं प्रालेयम् । 'केकयमित्रयु—'
(७ ३.२०) इत्यादिना साधु ॥ हिमनाम ॥^५

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥

महद्विमं हिमानी । हिमसमूह [नाम] ॥^६

शीतं गुणे

गुणे शीतलत्वेऽर्थे^७ शीतत्वान् क्लीबम् ॥^८

तद्वदर्या सुपोमः शिशिरो जडः ॥ १९ ॥

तुपारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गनाः ।

तद्वदन गुणवत् । वाचका ये तु अन्यलिङ्गा वाचरलिङ्गा । 'श्यङ् गतो'
(म्वा० प० अ०) । भावेकत्वं । (३ १.१३४) । द्रवमूर्तिस्पर्शयो श्य'
(६.१.२४) इति सम्प्रसारणम् । मुष्णु सीमा मर्यादा अस्य । सुपामादित्वान्
(८.३.९८) प । 'मुष्णु श्यायते सुसीम' इति स्वामी । 'शश ष्युतगतौ' (म्वा०
प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १.५३) इत्यादिना किरच्, इत्त्वं च ।
जलति घनीभवति जडः । जलधान्ये ॥ १९ ॥ शीतं लानि । शीतलद्रव्यनाम ॥^९

ध्रुव उत्तानपादिः स्याद्

ध्रुवति ध्रुवः । क (३.१.१३५) । उत्तानपादस्यापत्यम् । ऋष्वणि—
(४.१.११४) प्राप्ते वाह्यादित्वान् (४.१.९६) इन् ध्रुवनाम ॥^{१०}

1. M. द्योत्यतेनया 2. M. छयति 3. Beauty [4] 4. M. तुहिर 5. M. reads wrongly as : केकयमित्रयु—6 Snow. [7] 7. A mass of snow [2] शीतलत्वेऽर्थे 8 Coldness [1] 9. Cold or a cold thing [7] 10. Dhruva, the son of uttānapāda. [2].

अगस्त्य. कुम्भसम्भव ॥२०॥

मैत्रावरुणिः

अग स्थायति स्तम्भितवान् । मिश्रावरुणयोरपत्यम् । ऋषिसमुदायस्या-
नृपित्वादिन् । अगस्त्यनाम ॥¹

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ।

पतिशुश्रूषा लोपेऽमुद्रा । मुद न राति ददाति । समानो धर्मोऽस्त्यस्या ²
सधर्मिणी, पत्नी । एकम् ॥³

नक्षत्रमृक्षं भ तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥२१॥

न क्षरति नक्षत्रम् । 'नभ्राणपात्—' (६३ ७५) इति निपातित । ऋषिनि
ऋक्षम्⁴ । 'ऋषी गतां' तु० प० से०) । 'स्तुत्रस्त्रि—' (उ० ३ ६६) इति
स क्त्वि⁵ । भातीति भम् । 'अन्येष्वपि—' (३२ १०१) इति ड । तरन्व्यनया ।
निपातनाद्दोषं⁶ तारा । स्वार्थे क तारका । अवतरद्गु । 'डोद् गतां' (म्वा० दि०,
आ० अ०) । डोडो मितद्रवादित्वात् (वा० ३ २ १८०) डु । २१॥⁷

दाक्षायण्योऽश्विनोत्यादिताराः

दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १ ७३) इति वृद्धत्वे 'उदोच्चा
वृद्धात्—' (४१ १५७) इति क्त्वि ।
गौरादि (४१ ४१) डोप् । नक्षत्रनाम ।⁸

अश्वयुगश्विनी ।

अस्य युक्ति रूपेण । अद्वोऽस्ति⁹ रूपणाश्विना । द्वे ॥¹⁰

राधा विशाखा

राघ्नानि साधयति कार्यं राधा । विशाखनि । 'शाम् व्यती' (म्वा० प०
से०) । द्वे ॥¹¹

पुष्ये तु सिध्यतिपुष्यौ

पुष्पापर्यान् पुष्य । सिध्यन्त्यननाथा । त्येषनि । 'न्यिप दीता' (म्वा० प०
अ०) । शीणि ॥¹²

1 The same, Agastya [3] 2 M धर्मोऽन्यस्या 3 Lopāmudra,
the wife of Agastya [1] 4 M ऋक्षम् 5 M इति स क्त्वि
6 M निपातनाद्दोषं 7 Star [6] 8 Twenty seven lunar
mansions known as as'vini] S.C. 9 M अस्वास्ति 10 As'vini
[2] 11 Viśākha [2] 12 Puṣya '2.

श्रविष्ण्या ॥२०॥

समा धनिष्ठा

श्रव सोऽस्त्यस्या ^१ 'श्रविष्ठा ॥२२॥ धनमस्या धनिष्ठा । इय श्रविष्ण्या
समेत्यवय । द्वे ॥^२

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदा स्त्रियाम् ।

प्रोष्ठो गास्तस्येव पादा । गुप्रातसुश्च—' (५ ४ १२०) इति निपातित ।
भद्र पद यासा ता । द्वे ॥^३

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥२३॥

मृगस्येव शीर्षं शिरोऽस्य ^४ । अग्रेहायनमस्या । 'पूर्वपदात्—' (८ ४ ३)
इति ण । नीणि ॥२३॥^५

इत्यलास्तच्छिरोदेशे ताग्का निवसन्ति या ।

'इल स्वप्ने क्षेपणे च (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४ १०७)
इति वलच् गुणामावश्च । 'इन्व्यङ्गा' इति पाठे, इन्वति प्रीणयति । 'इति प्रीणने'
(म्वा० प० से०) । इदितो नुम् (७ १ ५८) । सञ्ज्ञायाम् क्वुद् (उ० २ ३२) ।
क्षिपकादि (वा० ७ ३ ४५) । मृगशीर्षशिरोदेशस्थाना पञ्चाना
स्वल्पताग्काणा नाम ॥^६

बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥२४॥

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्र शिरःशण्डिज ।

बृहता पति । 'तद्बृहते — (वा० ६ १ १५७) इति निपातित । गिरा
पति । 'अहरादीनाम्—' (वा० ८ २ ७०) इति रेपामावे कस्कादि (८ ३ ४८)
प । धिषणास्यास्ति । गृणाति, उपदिशति गुरुः । 'गृ शब्दे' (ऋत्या० प० से) ।
'बृग्राहृच्च' (उ० १ २४) इति कु ॥२४॥ जीवयति । मृतसञ्जीवनीविद्या-
वत्त्वान् । अङ्गिरसोऽपत्यम् ^७ ऋष्यण (४ १ ११४) । 'पठ्या पतिपुत्र—'
(८ ३ ५३) इति सत्वविधानादलुगपिवाचस्पति । चित्रशिविष्ण्व सप्तर्षय
नदन्तर्गतोऽङ्गिरा ^८ नव ॥^९

1 M सोस्त्यस्या 2 धनिष्ठा [2] 3 Bhadrápada [2] 4 M
शिरोस्य 5 मागशीप [3] 6 Five stars in the head of
मृगशिरा or orion 7 M अङ्गिरसोऽपत्यम् 8 M तदन्तर्गतोऽङ्गिरा
9 Brhaspati (Jupiter) [9]

शुक्रो वैत्यगुरु काव्य उशना भागव कवि ॥२५॥

शुक्र रदसुबद्धारानिर्गन्तवान् । ऋवरपत्यम् ।

'बुवादिभ्योण' (४११५१) । ऋक्स्वभेदात् । वष्ट्युशना ।^१ 'वरी वनसि' (उ० ४ २३८) । भृगोरपत्यम् । ऋष्यण् (४.१.११४) । कृत स्यादने कवि 'अच इ (उ० ४ १३८) ॥२५॥^२

अङ्गारक कुजो भीमा लोहिताङ्गा महीसुत ।

अङ्गार इव रत्नवर्णत्वात् अङ्गारकः । 'अग्नि गती' (स्वा० प० से०) । आरत् (उ० ३ १३४) । सञ्ज्ञापाम् । वा मूमी जायत । भूमेरपत्यम् । लोहितान्यङ्गान्यस्य । पञ्च ॥^३

रोहिणेया बुध सौम्यः

रोहिण्या अपत्यम् । बुध्यत बुध । सोमो देवता पितास्य । 'सोमाद्भ्यण्' (४ २ ३२) । प्रीणि ॥^४

ममी शौरिशनैश्चरो ॥२६॥

मूरम्याकंस्यापत्यम् । शनैश्चर पदत्वात् ॥२६॥^५

तमस्तु गहः स्वर्भानुः सैहिकेयो विद्युत्तुद ।

ताम्यति तमः । तमु ग्गानी' (दि० प० से०) । अगुत् (उ० ४ १८८) । रहति भुक्त्वा चद्राकी राह । 'गृह त्याग (स्वा० प० से०) । वाहुस्त्वादपुण । स्व स्वर्गे भाति । 'दामाम्या नु (उ० ३ ३२) धुम्नादि' इत्यके ।^६ 'पूर्वंपदात्—' (८ ४ ३) इति [न] ण्वमिति स्वामी । सिंहिवामा अपत्यम् । विद्युत्तुदति । विद्य्वन्पास्तुद (३ ० २५) इति मरत् । पञ्च ॥^७

सप्तर्षयो मरुत्त्रिमुग्गात्रिप्रशिरयण्डिनः ॥२७॥

सप्त च न षपयश्च । एषा मपपरित्यक्तमपि । चित्र गिवण् चूडास्त्ययाम्^८ ॥२७॥^९

1 M वष्टि उशना 2 Sukracarya (Venus) [6] 3 Marutala (Mars) [7] 4 Budha (Mercury) [3] 5 Sami (Saturn) [2] 6 See Ramayana, p. 50 7 Rahu [3] 8 M चूडास्त्ययाम् 9 Seven sages Marici, Angiras, Atri, Pulastya, Kratu and Vasistha

राशीनामुदयो लग्नं

अनुवते व्याप्नुवन्ति गणय । 'अशू व्याप्ती' (स्वा० आ० मे०) ।
 'अक्षिपणाय्यो रुद्रायलुकी—' (उ० ८ १३२), इण्प्रत्ययश्च । लगति
 लग्नम् । 'लगे सङ्गे' (म्वा० प० मे०) । 'ध्रुव्यस्वान्त—' (७ २ १८) इति
 निपातित । एकम् ॥^१

ते तु मेयवृषादयः ।^२

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥ २८ ॥

भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ।

भास्वद्विवस्वत्सप्तार्चवहरिदृश्वोष्णरश्मयः ॥२९॥

विकर्तनोर्कमार्तण्डमिहिरारणपूपणः ।

द्युमणिस्तराणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥३०॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्वपांपतिरहर्षनिः ।

भानुर्हंसः सहस्राशुस्तपन सविता रवि ॥३१॥

सुवति प्रेरयति कर्मणि लोक भूर । 'प् प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'मुमुधा-
 गृधिम्य वृ' (उ० २ २४) । 'राजसूय—' (३ १.११४) इति मूयौ
 निपातित । इयति अर्यमा । 'श्वनुक्षन्—' (उ० १ १६०) इति निपातित ।
 अदितेरपत्यम् । द्वादश आत्मानो मूर्तयोऽस्य^३ । दिवादिन करोति । 'दिवोविमा—'
 (३ २ २१) इति ट ॥२८॥ भास्वराहस्वरी, वस्कादित्वात् (८ ३ ४८) ।
 वध्नाति तिमिर ग्रह्ण । 'वन्नेर्ग्रधिवृधो च' (उ० ३ ५) इति नक् । भास
 सन्त्यस्य भास्वान् । विव तजः तदस्यामित्ति विवस्वान् । 'वस आच्छादने'
 (अ० आ० अ०) । विवप् (३ ० ६६) । सप्त अद्वा यस्य । हरितो^४ नोन्वा
 अद्वा यस्य ॥ २९ ॥ विद्वन्तत्यात्मान भ्रमणेन तेज गाननान् । अच्यतेज्^५ ।
 'अचं पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । घञि (३ ३ १९) कुत्वम् (७ ३ ५२) ।

1 A figure of the twelve Zodiacal signs [1] 2 Zodiacal signs Mesa (Aries), Vṛṣa (Yaurus), Mithuna (Gemini), Karka (cancer), Simha (Leo), Kanya (Virgo), Tula (Libra), Vṛścika (Scoppio), Dhanu (Sogittorus), Makara (Capricorn), Kumbha (Aquarius) and Mīna (Pisces), [1 each]
 3 M मूर्तयोस्य 4 M हरित् 5 M अच्यते अक् ।

प्रसूयति रुजति कामुकान् । उप राजायाम् (म्वा० प० से०) । अह्ना^१
मुखम् । कलवति चेष्टा कल्प । 'अध्यादयस्व (उ० ४ १११) इति यव ।
काले साधु 'कालयम्' इति वा । 'कल्प प्रभात सज्जे च कल्या नीरोगदक्षया'
इति शाश्वत । ओपनि तम । 'उप दाह (म्वा० प० से०) । 'उप कित्'
(उ० ४ २३३) इत्यसि ॥ २ ॥ शान्तु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि
(३ ४ ७१) क्त । पट् ॥^२

दिनान्ते तु सायं

दिनस्यान्तं सायम् । अव्ययम् । स्यति दिन सायं न्याद्वयथा—'
(३ १ १४१) इति ण । दिनान्तस्यैकम् ॥^३

अन्ध्या पितृप्रसू ।

सध्यायन्त्यस्याम् । 'ध्यं चिन्तायाम्' (म्वा० प० अ०) । आतश्चापसर्गे'
(३ ३ १०६) इत्यङ् । पितृम् प्रसूत । क्विप् (३ २ ७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राहापरहमध्याहारित्रसध्यम् ।

प्राग्भोऽपरं मध्यं बाह्यं । राजाह—' (५ ४ ९१) इति टचि अह्नाङ्ग ' (५ ४ ८८) इत्यह्लादेश । नित्त सन्ध्या समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् । सध्याया मेकैकम् ॥^५

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशोधिनी रात्रिखियामा क्षणदा क्षया ।

विभाचरीतमस्त्रिचर्यौ रत्ननी यामिनी तमी ॥४॥

दृणाति चेष्टा^६ शर्वरी । 'सृष्टिसायाम्' (ब्रथा० प० से०) । दृग्—'
(उ० २ १२२) इति प्वरच् ॥३॥ नितरा द्यनि तनूकरोति चेष्टा निशा ।
आतश्चापसर्गे (३ १ १३६) क । निशोद्योऽस्त्यस्या^७ । राति मुखम् ।
'राशदिन्या त्रिप् (उ० ४ ६७) । निशो यामा मस्या सा त्रियामा । आद्यान्त
यामार्धयादिनव्यवहारात् । क्षणमुत्सव ददाति । क्षयनि चेष्टा क्षया । जच् ।
विभाति । [क] वनिप् । 'यना र च' (४ १ ७) । तपोऽस्त्यस्याम्^{१०} रज्यन्ते

1 M अह् 2 Dawh [6] 3 Evening [1] 4 Twilight [2]

5 M प्राग्भोऽपर 6 M अ हा ह 7 Three twilights morning,
day and evening [1 each] 8 M चेष्टा 9 M निशोद्योऽस्त्यस्या
10 M तपोऽस्त्यस्या ।

मृगतृष्णा मरीचिका ॥

इति दिग्गर्ग ॥३॥

मृगाणां तृष्णाम्बुध्याम् । मरीचिरियं भवति ॥^१

[इति] दिग्गर्ग ॥३॥

कालो दिष्टोऽध्यनेहापि समयोऽपि

कालयति सर्वं कालः । कल सरयाने (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तादच्
(३११३४) । दिग्गर्गेऽस्मिन् । तिचक्त्वा च सज्ञायाम् (३३१७४) इति क ।
न ईहतेऽत्र^२ अनेहा । अमृत् (उ० ४२२३) । समयेति । इण गती (अ० प०
४०) । पचाद्यच् (३११३४) । कालनाम ॥^३

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्ये

पक्षस्य मूलम् । पक्षात्ति * (५२२५) । प्रतिपद्यत उपक्रम्यत भासाऽ
नमा^४ । इ ॥^५

तदाद्यास्तिययो द्वयो ॥१॥

सा प्रतिपद् आद्या यासा ता । नम्यते तिथि । ऋतयञ्जि— (उ० ४
२) इति इथिन् । पृषादरादि (६३१००) । एकम् ॥ १ ॥^६

घणो दिनाहनी चा तु क्लीप्ते दिवसवामरौ ।

अस्ति तय घण । स्पायि— (उ० २१३) इति रक् । सति तमो
दिनम् । घने^७ किन्त् (उ० २४९) । न जहाति कालमह । नजि जहाते^८
(उ० ११२०) इति क्तिन् । शीघ्रन्त्यत्र । दिवादिभ्य क्तिन् (उ० ३१२१)
इत्यसच । वासयति । अतिमिभ्रमि—^{१०} (उ० ३१३२) इत्यपरप्रत्यय ॥^{११}

प्रत्युषोऽहसुंख कन्यमुप प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभात च

1 Mirage [2] 2 M दिश्यत ससम 3 M टहतत्र 4 Iime [4]

5 M पक्षानि 6 M यापोनया 7 The first day of a pakaa

or fortnight. [2] 8 A lanor day (tithi) [1] 9 M घन

10 M अतिमिभ्रमि—11 Day [5]

प्रत्युपति रजति कामुकान् । 'उप रजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अङ्गा^१
मुखम् । कलयति चेष्टा कल्प । 'अध्यादयद्व' (उ० ४ १११) इति यक् ।
काले साधु 'काश्यम्' इति वा । 'कल्प प्रभात सज्जे च कल्पो नीरोगदक्षया'
इति शाश्वत । ओपति तम । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उप क्वि'
(उ० ४ २३३) इत्यसि ॥ २ ॥ भातु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि
(३ ४ ७१) क । पट् ॥^२

दिनान्ते तु सायः

दिनस्यान्त सायम् । अध्ययम् । स्यति दिन साय 'ध्याद्वधा—'
(३ १ १४१) इति ण । दिनान्तस्यैकम् ॥^३

सन्ध्या पितृप्रसू ।

सध्यामन्त्यस्याम् । 'ध्या चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'जातश्चोपसर्गे'
(३ ३ १०६) इत्यद् । पितृन् प्रसूते । क्विप् (३ २ ७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राहापराह्मध्याह्नारित्रसध्यम् ।

प्राग्मोऽपर^५ मध्य बाह् । 'राजाह ~' (५ ४ ९१) इति टचि 'बह्नाह्' °
(५ ४ ८८) इत्यह्नादेश । तिस्र सन्ध्या समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् । सन्ध्याना-
मेकैकम् ॥^६

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्थौ रजनी यामिनी तमी ॥४॥

शृणोति चेष्टा^७ शर्वरी । 'शृहिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'शृशृ—'
(उ० २ १२२) इति ध्वरच् ॥३॥ नितरा श्यति तनूकरोति चेष्टा निशा ।
'आनश्चोपसर्गे' (३ १ १३६) क । निशीथीऽस्त्यस्या^८ । राति मुक्त्वा ।
'राशविभ्या त्रिप्' (उ० ४ ६७) । तिस्रो यामा यस्या सा त्रियामा । आद्यान्
यामार्धयादिनव्यवहारान् । क्षणमुत्सव ददाति । क्षपयति चेष्टा क्षपा । अच् ।
विभाति । [क्] वनिप् । 'वतो र च' (४ १ ७) । तमोऽस्त्यस्याम्^{१०} रन्वने

1 M अह् 2 Dawh [5] 3 Evening [1] 4 Twilight [2]

5 M प्राग्मोऽपर 6 M अ हो ह 7 Three twilights morning,
day and evening [1 each] 8 M चेष्टा 9 M निशीथोऽस्त्या

10 M तमोऽस्त्या ।

वामुका अतया । यामा निदिशता सन्त्यम्या । ताम्यन्त्यस्याम् । तमादिनि ^१
(५२११५) ॥४॥ रात्रेर्द्वाविंश ॥^२

तमिन्ना तामसी रात्रिर्

तमोऽस्त्यस्याम्^३ । 'ज्योत्स्नातमिन्ना-' (५२११४) इति साधु । ज्योत्स्ना-
दिभ्य उपसत्स्यानात् (वा० ५२१०३) अण् । तामसी अत्यन्वकारयुक्तरात्रिः ।
द्वे ॥^४

उर्योत्स्नी चन्द्रिकयान्त्रिता ।

ज्योत्स्नास्त्यस्याम् उर्योत्स्नी । पूर्ववदण् (वा० ५२१०३) । चन्द्रिकया युक्ता
प्रकाशवती रात्रिः । द्वे ॥^५

आगामिवर्तमानाहर्द्युक्ताया निशिपक्षिणी ॥६॥

आगामिवर्तमाने ये अह्नो ताभ्या युक्ता रात्रिः । स-मासान्तविधरनित्यत्वान्
टन् । आगामि वर्तमाने अह्नो यन्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापररात्रियुक्त-
दिनमपि पक्षिणी । पूर्वापरदिवसौ पदाविद्ये स्त ॥६॥^६

गणरात्र निशा बह्व्य

गणाना बह्वीना रात्रीणा रामाहार । अह सर्वैकदेग- (५४८७) इत्यच् ।
सख्यापूर्व रात्र क्लीबम् । द्वे ॥^७

प्रदोषो रजनीमुत्तम् ।

दुष्पति दोषा प्रारब्धा क्षया यस्मिन् । रजन्वा मुपमिव । द्वे ॥^८

अर्धरात्रनिशीथी द्वौ

अर्धरात्रे । अह सर्वैक- (५४८७) इत्यच् । नियत दोरतस्मिन्नि-
शोथ । 'निशीथगोपीथ-' (३००९) इति थक् । द्वे ॥^९

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥६॥

याति याम । 'अस्मिन्मु-' (३०११४०) इति म् । प्रहियत ठक्कादि
रस्मिन् प्रहर । 'पुसि सजायाम्-' (३०११८) घ ॥६॥ द्वे ॥^{१०}

1 M तमदिनि 2 Night [12] 3 M तमोऽस्त्यस्याम् 4 A dark
night [2] 5 A moonlit night [2] 6 A night enclosed
with two days [1] 7 A series of nights [2] 8 Nightfall
[2] 9 Midnight, [2] 10 One-eighth part of a day [2]

मपर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तगम् ।

प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तरं स संधि । स एव पर्वेत्यन्वय । 'पर्वसंधि' इत्येक नाम, इति प्राञ्च । द्वे ॥^१

पश्चान्ती पञ्चदशौ द्वे

द्वे पञ्चदशौ पूर्णिमामावस्ये पक्षस्यान्ती । एकम् ॥^२

पूर्णिमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पूर्णा मासो वसतिऽस्वाम्^३ । पूर्णमासादण् । पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृतं पूर्णिमा । 'तिन निर्वृतम्' इत्यर्थे इमण् (वा० ४.४ २०) टाप् (४ १-४) । द्वे ॥७॥^४

कलाहीने सानुमति

सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपत्पञ्चावात्कलाहीने चन्द्रे, अनुमति । अनुमन्यते । क्तिच् (३-३-१७४) एकम् ॥^५

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्णे चन्द्रे तु । राति शुभम् । 'वृदाधारा—' (उ० ३ ४०) इति क. । एकम् ॥^६

अमावास्या त्वमावस्या दशः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

अना सह वसतश्चन्द्राविवस्याम् ॥^७ । 'अमानम्यदन्यतरस्वाम्' (३-१-१२२) इति ष्यति पक्षे वृद्धयभाव । हस्वने शायने चन्द्राविव । 'पुसि—' (३-३-१ ८) इति घ.^८ । चत्वारि ॥ ८ ॥^९

सा दृष्टेन्दु सिनोवाली

चतुर्दशीमोचादृष्टचन्द्रा या अमा सा सिनोवाली । सिनो सिना रेखा चलति पारयति । 'कर्मष्यण्' (३ २ १) । एकम् ॥^{१०}

सा नष्टेन्दुकला कुङ्कः ।

1 The junction of the first and fifteenth of a fortnight [1]
2 The last day of a fortnight. [2] 3 M वसतिऽस्वाम् 4 Pūrṇimā [2] 5 A pūrṇimā in which moon is one digit less than full 6 A pūrṇimā with full moon 7. M. वसतश्चन्द्राविवस्याम् 8 M. घ 9. Amavasya the day of the Conjunction of the sun and moon [4] 10 An amavasya in which moon is visible. [1]

नष्टचन्द्रवत्त्वा अमा कुहू । कुह्यति । कुहू विस्मापने' (चु० उ० मे०) ।
'नृतिशृङ्घो — (उ० १९१) इति क् बाहुलकात् । एकम् ॥^१

उपार गा ग्रह

उपरज्यतेऽनेन^२ । ह्रस्व (३३१२१) इति घञ् । ग्रहणं ग्रह । 'ग्रह-
वृहृ—' (३३५८) इत्यप् । ग्रहणस्य द्वे ॥^३

राहुग्रस्ते त्विन्दो च पूणि च ॥ ६ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

राहुणा प्रस्त इन्दु सूर्यश्च ॥ ९ ॥ सोपप्लव उपरक्तश्च । द्वे ॥^४

अग्न्युत्पात उपाहितः ।

अग्निवृत्त उत्पात उपद्रव । उपासप्तपाहित फञ यस्य ॥^५

एकयोक्तया पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरौ ॥१०॥

पुष्प विवासोऽन्यतयो^६ । युगपच्चन्द्रार्धोर्ध्वोर्ध्वे । पुष्पवन्तो न तु पुष्पवानर्^७
इन्दुर्वा ॥ १० ॥^७

अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठास्

निमषोऽक्षिण्यदवाल^८ ॥^८

त्रिंशत्तु ता कला ।

ता काष्ठास्त्रिणाव् ॥^{१०}

घास्तु त्रिंशत्क्षणा

ता कलाम्त्रिणाव् । क्षणानि क्षण । 'क्षणुः' हिसाप्त्याम्' (म० उ०
मे०) ॥^{१२}

ते तु सुदूर्त्तोद्दाशस्त्रिणाम् ॥११॥

1 An amavasya in which moon is not visible [1] 2 M
उपरज्यतेनेन 3 Eclipse [2] 4 Sun or moon in eclipse [2]
5 Destruction or danger from fire [1] 6 M विवासोऽन्यतयो
7 Sun and moon [1] 8 M निमषाक्षिण्यदवाल 9 Kasta, a
measure of time [1] 10 Kala, a division of time having
thirty Kasthas [1] 11 M त्रिंशत् 12 M क्षणा, a measure
of time Comprising thirty Kalas [1]

त क्षणा द्वादश, मुहुरियनि मुहूर्त । 'लिट्चात्रमौहूर्तिके' (३ = १६४) इति निपातित ॥११॥^२

ते तु त्रिंशदहोरात्र

अहश्च रात्रिश्च तयो समाहार । 'अह सर्वं— (५४८७) इत्यच् । 'रात्राह्लाहा —' (२४२९) इति पुस्त्वम् ॥^३

पक्षस्ते दशपञ्च च ।

त अहोराना पञ्चदश, पक्षयत पय । 'पक्ष परिग्रह (न्वा० चु० प० से०) ॥^४

पक्षी पूर्वोपरी शुक्लकृष्णौ

शुक्ला मासस्य पूर्वं पक्ष । कृष्णमन्वपर ॥^५

मानस्तु तावुर्मा ॥ १२ ॥

तावुर्मो^६ पत्ना मास । मस्यत परिमोयतज्जेत^७ ।

'मसो परिमाणे' (दि० प० स०) ॥ १२ ॥^८

द्वौ द्वौ माघादिमासौ^९ स्याद् ऋतु

इयनिरुतु । 'अर्द्धेच—' (उ० २७१) इति तु ॥^{१०}

तैरयन त्रिभिः ।

तं ऋतुभिस्त्रिभिरयनम् । अयनत्रयंजन^{११} ॥^{१२}

अयने द्वे गतिरुद्गदक्षिणा^{१३}स्य

अयन तु द्वे । अत्रस्यात्तरागतिर्दक्षिणा^{१४} च । माघाद्या पण्मासा उत्तरायण मिति यावत् ॥^{१५}

1 Muhurta, a time of twelve Kṣaṇas [1] 2 A day and night or ahoratra, a period of time equal to thirty Muhūrtas 3 Fortnight, a period of time with fifteen days and nights [1] 4 Bright and dark fortnights [1 each] 5 M लौ उर्मा 6 M परिमोयतन 7 Month, a period of time having two fortnights [1] 8 Ramaṣṭram, reads मार्गादिमासौ 9 Season (ṛtu), a period of two months [10] 11 M अयनकनिन 12 Ayana, a period of half year Constituted by three seasons [1] 13 M अर्द्धस्य उत्तरागतिर्दक्षिणा 14 Uttarayana and dakṣiṇayana. [1 each]

वत्सरः ॥ ३ ॥

ते द्वे अयने वत्सरः । 'वसेश्च' (उ० ३ ७१) इति सरप्रत्ययः । स.
सीहितः ॥ १३ ॥^१

समरात्रिन्दिवे काले विपुवद्विपुचं च तत् ।

समौ रात्रिन्दिबो यत्र मेघतुलासंक्रान्तिः । विपु साम्येऽव्ययम् ।^२ तद्विद्यते-
ऽस्य^३ विपुवन् । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (भा० वा० ५ २.१०९) इत्युक्तेर्वः ।
विपुवः ॥^४

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥१४॥

मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी, सास्त्यस्मिन्^५ । सहते सद्यः । असुन्
(उ० ४.१८८) । एकदेशप्रयोगान्मार्गः । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्त्यस्मिन्^६ ।
'अग्रहायण्यश्वत्याहुक्' (४.२.२२) ॥१४॥^७

पौषे तैगसहस्यौ द्वौ

पौष इति । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मामे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो
माघाद्याश्चर्चकमेकादशापरे ॥' इति क्वचित्पठ्यते । तिष्यः, पुष्यवाची । सहोऽस्या-
स्ति^८ सहस्यः । '—मासतन्वो.' (४.४.१२८) यत् । शीणि ॥^९

तपा माघे

तपो स्यास्ति^{१०} तपाः । तपेरसुन् (उ० ४.१८८) । मघया युक्ता पौर्णमासी
अस्त्यत्र । द्वे ॥^{११}

अथ फाल्गुने ।

-
1. Year or duration of time having two ayanas or twelve months 2. M. साम्येव्ययम् 3 M. तद्विद्यतेऽस्य 4. The period of time when a day and night are of equal hours [2] 5 M. सा अस्ति अस्मिन् 6 M. अस्ति अस्मिन् 7. The month, margas'irsa (corresponding to November and December) [4] 8 M. सहोऽस्यास्ति 9. Pausa, the month corresponding to December and January [3] 10. M. तपोस्यास्ति 11. Magha, the month corresponding of january and February [2]

स्यात्तपस्य फाल्गुनिक

फलति निष्पादयति । 'फल्गुंक्त' (उ० ३ ५६) इत्युत् । तपसि साधु ।
'तत्र साधु' (४.४ ९८) । 'विमापाफाल्गुनीश्रवणा—' (४ २ २३) इत्यण्ठकौ ।
त्रीणि ॥^१

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधु ॥१५॥

चित्रया युक्ता पौर्णमासी अस्त्यन । 'विमापा फाल्गुनी—' (४.२.२३)
इत्यण्ठकौ । मन्यते मधु । फलिपाटि—' (उ० १.१८) इत्युर्धश्च ॥१५॥^२

वैशाखे माधवो राधः

राधा विशाखा । त्रीणि ॥^३

ज्येष्ठे शुक्र

सज्ञापूर्वकत्वाद्विष्यभावे ज्येष्ठाऽपि ॥ द्वे ।^४

शुचिस्त्वयम् ।

आपादे

साचन्ति विरहिणाऽस्मिन् । इगुपघात्किन्' (उ० ४ ११९) इतीन् । द्वे ॥^५

श्रावणे तु स्यान्नभा श्रावणिकश्च स ॥१६॥

नमत नमा । 'नम हिसायाम्' (क्रचा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४ १८९) ।

'विमापा—' (४ २ २३) इति ठकि श्रावणिक । त्रीणि ॥१६॥^६

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदा समा ।

नमसि, अत्रे साधुर्नभस्य । प्रोष्ठपदामियुक्ता प्रौष्ठपदी । मद्रपदामियुक्ता
माद्रपदी । सा पौर्णमास्यन । चत्वारि ॥^७

1 Falguna, the month corresponding to February and march [3] 2 Caitra, the month corresponding to march and April [3] 3 Vaisakha, the month corresponding to April and May [2] 4 B and K ज्येष्ठे 5 M ज्येष्ठे 6 Jyestha, the month corresponding to May and June [2] 7 M साचन्ति विरहिणास्मिन् 8 Āsadha, the month corresponding to June & July [2] 9 Sravaṇa, the month corresponding to July and August [2] 10 Bhādrapada, the month corresponding to August and September [4]

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

अश्विन्या युक्ता, आश्विनी । इष्यते पात्रार्थिभिरपि । अश्वयुजा युक्ता
पोषमासी आश्वयुजी । त्रीणि ॥^१

स्यात् कार्तिके ॥१७॥

बाहुलोर्जे कार्तिके

[कार्तिके] ॥१७॥ बहुला कृत्तिका । ऊर्जयति उत्साहयति । चत्वारि ॥^२

हेमन्त

हिमेऽन्तोऽस्य^३ हेमन्त । पृषोदरादि (६३१०९) ॥^४

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

[स्पष्टार्थम्] ॥^५

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभि

वसन्ति सुखमस्मिन् । 'तृभूवहिवसि-' (उ० ३ १२८) इति ङच् । सुष्टु
रमन्तेऽत्र^६ । 'रमरामस्ये' (म्वा० आ० अ०) । इत् (उ० ४ ११७) त्रीणि ॥^७

ग्रीष्म उष्मक ॥१८॥

निद्राद्य उष्णोऽगम उष्ण उष्मागमस्तप ।

ग्रसत रसान् । 'ग्रीष्म (उ० १ १५०) इत्युणादिभूमेण निपातित ।
ज्यति^८ । ऊष हजायाम्^९ (म्वा० प० म०) । अयभ्योऽपि— (३ २ ७५)
इति मनिन् । यावादित्वान् (५ ४ २९) क ॥१८॥ नितरा दह्यतेऽत्र^{१०} । घञ्
(३ २ १२१) । न्यङ्क्वादित्वान् (७ ३ ५२) कु । आपति उष्ण । 'इण
सिञ्जि—' (उ० ३ २) इति नक् । तपरच् । सप्त ॥^{११}

1 Asvina, the month corresponding to September and October [3] 2 Kartika, the month corresponding to October and November [4] 3 M हिम अन्तास्य 4 Hemanta, the winter season comprising margasirṣa and pausa months [1] 5 Śiśira, the cold season comprising magha and falguna months [1] 6 M सुष्टु रमन्त 7 Vasanta, the spring season comprising the two months, caitra and Vaisakha [3] 8 M उपति 9 M 'उप म्जायाम् 10 M दह्यत 11 Grīṣama, the summer season Comprising jyeṣṭha and aśadha months [7]

स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूमिन् वर्षा

प्रवर्षन्ति प्रावृट् । भूमिन् बहुत्वे वर्षन्ति वर्षा । टाप् (४ १ ४) ॥^१

अथ शरत् स्त्रियाम् ॥१६॥

शीर्यन्तेऽस्या^२ पाकेनोपघय । 'शृ हिसायाम्' (ब्रथा० प० स०) । 'शृट्-
मसाजदि' (उ० १ १३०) ॥१९॥^३

पडमी ऋतव पुंसि मार्गादीना युगैः क्रमात् ।

[स्पष्टम्] ॥^४

सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ॥२०॥

सवसन्ति ऋतवोऽऽ^५ । वसेश्च' (उ० ३ ७१) । सपूर्वाच्च—' (उ०
३ ७२) इति सरप्रत्यय । आप्यते व्याप्यत । 'अदादयश्च' (उ० ४ ९८)
इति वद्बहुम्बौ । जहाति भावान् । 'हश्च ब्रीहिका—कालयो' (३ १ १४८)
इति ष्यट् । सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यानु । बहुत्व प्रायिकम् । समाया समाया
विजायते' इति भाष्यप्रयोगान् ॥२०॥^६

मासेन स्याद्दहोरात्र' पैत्रः

नृणा मासन पितृणामय पैत्रोऽहोरात्र^७ । तत्र कृष्ण पक्षोऽह^८ । शुक्ला
रात्रि ॥^९

वर्षेण देवत ।

नृणा वर्षेण देवोऽहोरात्र^{१०} । तत्रोत्तरायण दिनम् । दक्षिणायन रात्रि^{११} ॥

देवे युगसहस्रे द्वे द्वाहा

देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्राह्मणोऽय^{१२} ब्रह्मोऽहोरात्र^{१३} । दिव्यंद्वादशमिबर्षं
सहस्रं देवानामक युगम् । तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन भूताना स्थितिकाल । तावत्यव
रात्रिभूताना प्रलयकाल ॥^{१४}

1 Varsa, the rainy season Comprising Śravana and Bhādrapada months [2] 2 M शीर्यन्तेस्या 3 Sarat, the autumn season Comprising Āśvina and kṛtikā months [1]

4 Ct आदाय मार्गशापाच्च द्वौ द्वौ मासावनु स्मृत । 5 M ऋतवोत्र । 6 Year [6] 7 M पैत्रोऽहोरात्र 8 M पक्षोह 9 Measure of a day and night of manes (pitrs) 10 M देवोहोरात्र

11 Measure of a day and night of gods 12 M ब्रह्मणोय 13. M ब्रह्मोहोरात्र 14 Measure of a day and night of Brahma

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

ये दैवे युगसहस्रे तौ नृणा कल्पौ । कल्पयतः स्थितिं प्रलयं चेति कल्पौ ॥२१॥^१

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मनूना स्वायम्भुवादीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा ।^२ तर्हि चतुदशमिब्रंहणो
दिनम् ॥^३

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥२०॥

सवत्यते प्रलीयते कल्प्यते वा अत्र । कल्पस्यान्तोऽवधि^४ ॥ २२ ॥^५

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्विपकल्मषम् ।

कल्पं वृजिनैनोघमहो दुरितदुष्कृतम् ॥२३॥

पच्यते दु खमनेन^६ । 'पचिब्यक्तीकरणे' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३३. १९) । पान्त्यात्मानमस्मात् । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४.१५०) इति निपातित । 'पानीविपिष्य प' (उ० ३.२३), पापम् । केलयति ब्रीडयति । 'किल स्वैत्यब्रीडनयो' (तु० प० से०) । 'किलेबुक् च' (उ० १.५०) इति टिपच^७ । कर्मस्यति समापयति कल्मषम् । पृषोदरादित्वात्^८ (६३. १०९) लत्वादि । वृज्यते वृजिनम् । 'वृजे किच्च' (उ० २.४७) इतीनच्^{१०} एत एन । 'इण^{११} आगसि' (उ० ४.१९७) इत्यमुन् नुट् च । अङ्गते गच्छति, अधम । आगमानित्यत्वाध्रनुम् । अहति । 'अहि गती' (स्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४.१८८) । दुरेति दुरितम् । दुष्ट^{१२} त्रियते दुष्कृतम् ॥२३॥^{१३}

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी मुकृतं वृष ।

ध्रियते घर्मं । 'अतिस्तुमु—' (उ० १.१४०) इत्यादिना मन् । यागाङ्गे नपुसकम्—'सानि घर्माण्यासन्' (ऋ० १०.९०.१६) । 'लोकघर्मा' इत्यादी

1. Measure of the duration of the world 2 M स्वायम्भुवादीना-
मन्तरमवकाशोवधिर्वा 3 Measure of the period or age of
a Manu 4 M. कल्पस्यान्तोवधि 5 Dissolution [5] 6. M.
दुष्कृतमनेन 7. M. प० 8 M. किपच् 9 M पृषोदरादित्वात्
10. M. इति इनच् 11. M इण् 12. M दुष्ट 13 Sin [12]

धर्माशब्दोऽप्यस्ति^१ । पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । तत्र साधु
वृत्तिसाधयेन प्रशस्य^२ श्रेय । सुष्ठु व्रियते स्म । वर्पति^३ वृष^४ । क । पञ्च ॥^५

मुत्प्रीति प्रमदो हर्ष प्रमोदामोदसमदा ॥२४॥

स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातमुत्पानि च ।

मोदन मुत् । क्विप्^६ (वा० ३३ ९४) । प्रीज क्तिन् (३३ ९४) ।
'प्रमदसमदो हर्षे' (३३ ६८) इत्यप् । प्रमोदामोदो घञन्तो ॥२४॥ आनन्दन-
मानन्दयु । 'द्वितोऽयुच्'^७ (३३ ८९) । घृणाति क्लेश शर्म । 'सर्वघातुन्वो
मनिन्' (उ० ४ १४४) । स्मृति दुःख^८ शानम् 'घो तनूकरणे' (दि० प० अ०) ।
बाहुलकात्तद् (उ० ३ ८६) । शोभनानि खान्यत्र । द्वादश ॥^९

इव श्रेयस शिवं भद्र कल्याण मङ्गलं शुभम् ॥२५॥

भावुक भविकं भव्य कुशलं क्षेममाखयाम् ।

शस्तं च

अ आगामि श्रेयोऽत्र^{१०} । 'श्रशोवसोय श्रेयस' (५४ ८०) इत्यसुन् ।
शस्तेऽनेन^{११} शिवम् ।

'सर्वनीधृष्व-' (उ० १ १५४) इति बन्ह्रस्वौ । मन्दते मद्म् । 'मदि कल्याणे'
(म्वा० आ० से०) । 'मृज्जेद्र-' (उ० २ २८) इति र्क्^{१२} । कस्य नीलत्वमा
णयति । मङ्गल्यते^{१३} । 'मगि सपण्णे' (म्वा० प० से०) । 'मङ्गैरलच्' (उ० ५ ६०) ।
शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (म्वा० आ० से०) । क (३१ १३५) ॥२५॥
भवनशील भावुकम् । 'लपपत-' (३२ १५४) इत्युक्त् । भवोऽनास्ति^{१४} । 'अत
इनिठ्नो' (५२ ११५) । भवनाहं भव्यम् । भव्यगेय-' (३४ ६८) इति यत् ।
कुशान् लाति । क्षपत्यशुभम् । 'क्षि क्षय' (म्वा० प० अ०) । मत् (उ० १ १४०) ।
शस्यते शस्तम् । क्त^{१५} ॥ द्वादश ॥^{१६}

अथ त्रिपु श्रूये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

1 M धर्माशब्दोऽप्यस्ति 2 प्रशस्य is the reading of the manuscri-
pt But as the adjective of श्रेयस् it should be प्रशस्यम् 3 M
वर्पति 4 M वृष 5 Puṇya (merit) [5] 6 M क्विप् 7 M द्वितयायुच्
8 M दुःख 9 Pleasure [12] 10 M श्रेयोऽत्र 11 M शस्तेनेन
12 M र्क् 13 M मय्यने 14 M भवोऽनास्ति 15 M क्त
16 Auspiciousness [12]

पापपुण्यशत्रौ सुखादय सस्तपयन्तारच द्रव्य वतमानास्त्रिषु लिङ्गेषु-
वाच्या ॥२६॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्वतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचस्त्रान्यमूनि

मतल्लिकादयोऽव्युत्पन्ना *प्रशसावाचिन । प्रशस्तौगौर्गोमतल्लिका ।
पञ्च^१ ॥

अय शुभावहो विधि ॥२७॥

एति सुखमनेन अय । 'पुसि- (३ ३ ११८) इति ष ॥२७॥^२

दैव टिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिर्विधिः ।

देवादागत र्व्वम् । दिश्यते उपदिश्यत स्म दिष्टम् । क्त (३ २ १०२) ।
भगस्यैश्वर्यदिदिद भागम् । तदेव भागधेयम् । 'नामरूपभागेभ्यो धय' (वा० ५ ४ २५) ।
'भागाद्यच्च (५ १ ४९) । भाग्यम् । नियम्यतेऽनया^३ । क्तिन् (३ ३ ९४) ।
विधीयतेऽनेन^४ । उपसर्गे घो कि (० ३ ००) ॥

हेतुर्ना कारण बीजम्

हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । हि गता (स्वा० प० अ०) । 'कमिमि^५-'
(उ० ४ ७२) इति तुन् । कार्यनऽनन^६ कारणम् । ल्युट् (३ ३ ११७) ।
विशेषण जायतेऽनन^७ बीजम् । उपसर्गे च सत्रायाम् (३.२.९९) इति डः ।
'अन्येषामपि— (६ ३ १३७) इति दीर्घं । त्रीणि ॥^८

निदान त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदीयतेऽनेन^{१०} । आदिर्मुंभ्य कारणमुपादानमिति यावत् ॥ २८ ॥^{११}

*'प्रशसावचनेश्व' (२ १ ६६) । एनेस्सह जाति प्राग्वत् । कोऽयं ?
जातिशब्दस्समस्यते तस्य च पूर्वनिपात । [Added as note in
page nineteen] 1 Five words which used at the
end of nouns denote excellence or best of its kind
2 Good luck [1] 3 M नियम्यतनया 4 M विधीयतेनेन
5 Destiny or fate [6] 6 M कमिमि 7 M जायतेनेन 8 M
जायतेनेन 9 Cause [3] 10 M निदीयतेनेन 11 Primary
Cause [1]

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्र शरीरं जानाति । अतनीत्यात्मा । अति, 'सातिम्या—' (उ० ४ ५२)
मनिण् । पुरति पुरुष । 'पुर अग्रगमने' (तु० ५० से०) पुरः । पुरि शेने
इति वा । शीणि ॥^१

प्रधानं प्रकृतिस्त्रियाम् ॥

प्रधानेऽत्र सर्वम् । प्रकृष्टाः कृतिः कार्यं यस्याः । सत्त्वरजस्तमसा साम्या-
वस्था—अव्यक्ताख्या । द्वे ॥^३

विशेष. कालिकोऽवस्थाः ✓

कालवृत्तो देहादेर्भेदो यौवनादिरवस्था । कालेन निर्वृत्त. । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्य.'
(४.४.१९) इति ठक् । 'अवपूर्वात्तिष्ठेरेट् (३.३.१०६) ॥^४

गुणा सत्त्वरजस्तमः ॥ २६ ॥

गुणाः प्रकृतेर्गमाः । सत्त्वम्, सायुत्वम्, तच्च प्रकाशकं ज्ञानमुखहेतुः ।
रञ्जयति । रागात्मा दुःखहेतुः^५ । 'भूरञ्जिम्या किञ्' (उ० ४.२१६) इत्यमुन् ।
साम्यत्यनेन तपः । अमुन् ॥ २९ ॥^६

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जननं जनुः । जनेरसि (उ० २.११५), ल्युटि (३.३.१५) जननम् ।
मनिनि (उ० ४.१४४) जन्म । जनिः । इक् । पट् ॥^७

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्मुशरीरिण ॥ ३० ॥,

प्राणाः सत्त्वस्य । अत इनि (५.२.११५) । चेतयते । नन्धादिः (३.१.१३४) ।
जन्मी । ब्रीह्यादित्वात् (५.२.११६) । जायते । 'कमिणमिजनि—' (उ० १.७२)
इति तुन् । 'यजिमनि—' (उ० ३.२०) इति युच् । जन्मु ॥ ३० ॥^८

जातिर्जातं च सामान्यम्

जायते जातिः । त्तिन् । क्ति (३.३.१७४) जातम् । सामानाना नावः ।
शीणि ॥^९

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

1. Purusa [3] 2 M. प्रवत्तन 3. Prakṛti, the Material Cause of the universe [2] 4 The stage such as youth etc [1] 5. M. दुष्खहेतु 6. Sattva, rajas and tamas qualities [1 each] 7. Origin or birth [8] 8. Living Creature [6] 9 Universal [3].

व्यज्यतेऽनया^१ । अञ्जु त्तिन् (३ ३ ९४) पृथगात्मा यस्य तस्य भाव । हे ॥'

चिन्तं तु चेता हृदयं स्वान्तं हृन्मानस मन ॥ ३१ ॥

इति कालवर्ग ॥ ४ ॥

चेतति चित्तम् । क्त (३ ३ ११४) । असुन् (उ० ४ १८८) । चेतः ।
ह्रियते विषय । ह्रन् कथन् दुर्गा । स्वनति । 'क्षुब्धस्वान्त—' (उ० २ १८) इति
साधु । द्वियते ह्र् । क्विपि (३ २ १७८) तुक् (६ १ ७१) । दान्तमपीदम् ।
मन्यतेऽनेन^३ । असुन् (उ० ४ १८८) । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८) मानसम् ॥ ३१ ॥'

इति कालवर्ग ॥ ४ ॥

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुपी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिधित्रित्सवित्प्रतिपञ्चप्रिचेतना ॥ १ ॥

बुद्धयतेऽनया^४ । त्तिन् (३ ३ ९४) । मनस ईषा । देघटि धिपणा । 'धिप
शब्दे' (म्वा० प० से०) । युच् । ध्यायत्यनया धी । ध्यायते सप्रसारण च'
(वा० ३ २ १७८) इति क्विप् । 'आतश्चोपसर्गे (३ ३ १०६) इत्यडि
प्रज्ञा । शेते । शे विच् (३ २ ७५) । मोह । त मुष्पाति । मूलविभुजादित्वात्
(वा० ३ २ ५) के शीरादित्वात् (४ १ ४१) डीप् । मन्यतेऽनया^५ । त्तिन्
(३ ३ ९४) । 'गुरोश्च हल' (३ ३ १०३) इत्यड् । पित्वात् (३ ३ १०४)
वडि प्राप्ते बाहुलकात् त्तिन् । उपलब्धि । क्विपि (वा० ३ ३ ९) चित्, सवित् ।
पथत । प्रतिपत् । ज्ञपश्चुरादि^६ (चु० प० से०) । निजभावे त्तिन् । जति ।
'चित सचेतने' (चु० आ० स०) चुरादि^७ । निचोऽनित्यत्वादभावे ष्यासथन्व —'
(३ ३ १०७) इति युच् ॥ १ ॥^{१०}

धीर्धारणावती मेधा

धारणाशक्तियुक्ता धी । मधत^{११} सर्वमस्याम् । 'मधृ सगमे' म्वा० उ० से०)
एकम् ॥^{१२}

सकल्प कर्म भादसम् ॥

ददमह कुर्यामिति मतसाव्यापार सकल्प । घन् (३ ३ १८) । एकम् ॥^{१३}

1 M व्यज्यतेनया 2 Individual [2] 3 M मन्यतेन 4 Mind [7]

5 M बुद्धयतेनया 6 M मन्यतेनया 7 M इति अड् 8 M

ज्ञपश्चुरादि 9 M चुरादि 10 Intellect [14] 11 M मयन्ते

12 Retentive faculty, mental vigour [1] 13 Volition [1]

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तम्य मनस आभोग सुखादौ तत्परतया स्थिरोकरणम्, पुन पुनमनसि करणम् । 'अन वृकमि—' (८३४६) इति स । द्वे ॥^१

चर्चा सख्या विचारणा ॥२॥

'चर्चं अव्ययन' (चु० उ० से०) । 'चिन्निपूजि—' (३३०५) इत्यङ् । सख्यानम् । 'चक्षिड ख्याज्' (०४५४) । 'प्यास—' (३३१०७) इति युच् । विचारणा ॥२॥ त्रीणि ॥^२

अध्याहारस्तर्क उद्दः

अध्याहरणमपूर्वोपेक्षणम् ह्यज्ञो घञ् (३३१८) । तर्कणम् । 'तर्कं मापायं' [चु० प० से०] । त्रीणि ॥^३

विचिकित्सा तु सशय ।

सन्देहद्वापरी च

'क्विन सशय' (म्वा प० से०) । सञ् (३१५) । 'अ प्रत्ययात्' (३३१०२) । शोड (अ० आ० से०) 'एरच्' (३३५६) । घञ् । सन्देह । द्वौ पक्षौ यत्र द्वापर । पृषोदरादिन्वात् (६३१०९) आचम् । चत्वारि ॥^४

अथ समी निर्णयनिश्चय्या ॥३॥

निर्णय । निश्चयनम् । 'पहवृद्धनिश्चि—' (३३५८) इत्यप् ॥३॥ द्वे ॥^५

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्या परलोका नाम्नीनेवविधादृष्टिर्बुद्धिरस्य । नाम्नि परलोका इति मनिर्यम्य तद्भाय । 'अस्मि नास्ति दिष्टमनि' (४४६०) । इति ठक् । द्वे ॥^६

व्यापादे त्रोहचिन्तनम् ।

व्यापादन व्यापाद । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । व्याप्पूर्वाच् प्यन्त्रान् (३१२६) घञ् । (३१२६) । द्वे ॥^७

1 Mental attention to pleasure Sc 2, 2 Discussion [3]

3 Reasoning [3] 4 Doubt [4] 5 Decision [2] 6 Atheism

1217 Malice [2]

नमो सिद्धान्तराद्धान्तौ

राद्ध , सिद्धं अन्तो निरुचयोऽस्य^१ । द्वे ॥”

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रम ॥५॥

‘भ्रमु चलने’ । भ्वा० प० मे०) । क्तिन् (३३९४) । ‘अनुनासिकम्य—’
(६४१५) इति दीर्घं । भ्रान्ति । मिथ्यामतिरत्तास्मिस्तदिति ज्ञानम् । भ्रम ।
घञ् (३३१८) । ‘नोदात्तोपदेश—’ (७३३४) इति न वृद्धि ॥४॥^३

संविदागू प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवा ।

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥५॥

सवेदनम् । सविन् । क्विप् (वा० ३३९४) । आगमनमागू । ‘गमे’
इति प्रकृते ‘भ्रमेश्च ह्र (उ० २६८) । ‘यम समुपनिविषु च’ (३३६८)
इत्यप् । नियम । ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘श्रुदोरप्’ (३३५७) ।
आश्रव । अङ्गीकार । घञ् । ग्रहवृद्ध—’ (३३५८) इत्यप् । अभ्युपगमः
॥ ५ ॥ दण ॥^४

माक्षे धीज्ञानम्

मोक्षफलिका धी ज्ञानम् ॥^५

अन्यत्र विज्ञान शिल्पशास्त्रयो ।

अन्यत्र शास्त्रे शिल्पादौ च या धी सा विज्ञानम् ॥^६

मुक्ति ईवत्यनिर्वाणश्रेयो नि श्रेयामृतम् ॥६॥

मोक्षोऽपवर्गं

मोचन मुक्ति । केवलस्य भाव ईवत्यम् । ‘गुणवचन—’ (५११२४)
इति प्यञ् । निर्वान्दिस्मिन्निर्वाणम् । ‘निर्वाणो.वाते?’ (८२५०) इति माधु ।
अतिशयन प्रसस्य श्रेय । निश्चित श्रेया नि श्रेयसम्^७ । ‘अचतुर्ग्विचतुर्—’
(५४७७) इत्यच् । नास्मि मृतमत्र ॥ ६ ॥ ‘मोक्ष अवमान’ (चु० उ० म०)
चुरादि । ‘एरच्’ (३३५६) । अपवर्तन भावेऽप्यपवर्गं^८ । घञ् ॥ अष्टौ ॥^{१०}

1 M निरुचयोऽस्य 2 Doctrine [2] 3 Error [3] 4 Acceptance
[10] 5 Knowledge relating to the mokṣa or liberation [1]
6 Knowledge of an art . 1] 7 M निर्वाणादान 8 M
निश्रेयसम् 9 M भावन्वापवर्गं 10 Mokṣa [8]

अथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।

विरुद्धवेदनमविद्या । 'सज्ञाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । अहमित्यस्य मननमहमति । अनात्मन्यात्मबुद्धि । त्रीणि ॥^१

रूप शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥७॥ *

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपयति । '[रूप] रूपत्रियायाम्' (चु० उ० म०) चुरादि । रूप्यने आक्रुशयते शब्द । 'शाश्वपिम्या—' (उ० ४९७) दन् । गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । रस्यते, आस्वाद्यते रस । स्पृशे स्पृशं । घृत् । विपरीण सिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि^२, विषया । पचाद्यच् (३३१३४) 'परिनिपि—' (८३७०) इति प ॥७॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'गोचर—' (३३११९) इति साधु । इन्द्रियैरर्थ्यन्ते इन्द्रियार्था । 'अर्थं याञ्चायाम्' (चु० आ० से०) । त्रीणि ॥^३

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृष्यन्त्यनन । 'अलिहृषिभ्या कित्' (उ० ४१७) इति ईकन् । विषयोऽस्मास्ति^४ । इन्द्रस्थात्मनो लिङ्गम्, इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५२९३) इत्यादिना निपातित ॥

कर्मेन्द्रिय तु पाय्वादि

पिबति शोषयति तंलम् । पायु । 'वृवापाजि—' (उ० ११) इत्युण् । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्य कर्मसाधनमिन्द्रियम् ॥^६

मनो नेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

चम् श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनामनासीति बुद्धिसाधनानीन्द्रियाणि ॥ ८ ॥^७

तुघरस्तु कषायोऽस्त्री

तौति हिनस्ति रोगान् । 'तु' इति सौत्रादीणादिको एवरच् (उ० ३१) । क्यप्ति कण्डम्^८ । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहलकादाय ॥^९

1 Nescience or ignorance [3] 2 M निबध्नन्ति इन्द्रियाणि 3 Sense-objects, namely form, taste, smell, sound and touch [1 each] 4 M विषयोऽस्मास्ति 5 Sense-organ [3] 6 Karmendriya (organ of action) as the anus Sc 7 Jñānendriya (organ of perception) as the mind Sc 8 M कण्डम् 9 Astringent flavour [2]

मधुरो

मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊपशुपि—' (५२१०७) इति र. ॥^१

लवणः

लुनादि जाड्य लवण । नन्धादिः (३११३४) ॥^२

कटुः ।

कटत्यावृपोति । 'कटे कर्पावरणयो' (भ्वा० १० से०) । 'कटि वटिम्मा च' (उ० १८) इत्यु ॥^३

तिक्तः

तेजयति स्म तिक्त ॥^४

अम्लश्च^५

अमति रजत्यश्चिमम्ल । बाहुलकाल् ॥^६

रसाः पुंसि तद्वत्सु षड्मी त्रिषु ॥९॥

अमी षट् रसवति वाच्ये त्रिषु लिङ्गेषु बोध्या ॥ ९ ॥

यिमदोऽथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

मुरतादिविमदोऽथे माल्यादिगन्ध घर्षणसमुद्भवे चन्द्रनादिगन्धे च, जनाना मनोहरे, परिमल । परिमत्यत । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ॥^७

आमोद सोऽतिनिर्हारी

सः गन्ध । अतिनिर्हारी, अत्यन्तमनोहरश्चेदामाद । आसमन्तान्मोदयति । अच् (३११३४) ॥^८

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

आगुणात् 'गुणे शुकशादय पुंसि' [अ० १५१७] इत्यत प्राक् । इत ऊर्ध्वं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिव्रियते ॥१०॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समावर्षति मन । जिनि । दूरगामिगन्धस्य द्वे ॥^९

1 Sweet taste [1] 2 Saline taste [1] 3 Acrid flavour [1]
4 Bitter taste [1] 5 K and B read it as अम्लश्च 6 Sour
taste [1] 7 Fragrance arising from rubbing [1] 8 Perfume
[1] 9 Diffused odour [2]

सुरभिर्घ्राणतर्पण ।

इष्टगन्धः सुगन्धि स्यात्

सुष्ठु रमन्तेऽत्र^१ । इन् (उ० ४ ११७) घ्राण तर्पयति । ल्यु (३ १ १३४) ।
इष्टो गन्धोऽस्य^२ । चत्वारि ॥^३

आमोदी मुखवासन ॥११॥

आमोदयति । मुख वासयति । मुखवासनवटिकादेर्द्वे ॥११॥^४

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्ध

पूयते पूति । पूयी विशरणे' (म्वा० आ० से०) । त्तिन् (३ ३ ९४) ।
पूतिदुष्टो गन्धोऽस्य^५ द्वे ॥^६

विस्त्र स्यादामगन्धि यत् ।

विस्पति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रक् (उ० २ १३) ।
आमोऽपक्वमल । तस्यैव च गन्धोऽस्य^७ । अपक्वमासादियधस्य द्वे ॥^८

शुक्ल शुभ्र शुचि-श्वेत-विशद श्येत-पाण्डरा ॥१२॥

अधदात सितो गौरो बलश्रो धवलोऽर्जुन ।

शोकति मनोऽस्मिन्^९ शुक्ल । 'शुक गतौ (म्वा० प० से०) । 'ऋज्जेद्—'
(उ० २ २८) इति निपातित । शोमते शुभ्र । 'स्फायि—' (उ० २ १३)
इति रक् । 'शुच् दीप्तौ' (?) । इक् (वा० ३ ३ १०८) । श्वेतते श्वेत ।
'[थि] श्विता वर्णे' (म्वा० आ० से०) । विशीयते विशद । शद्लृ (म्वा०,
तु० प० अ०) । अच् (३ १ १३४) । श्यायते श्यत^{१०} । 'स्यँड् गतौ' (म्वा०
आ० अ०) । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३ ९३) । पण्त मनोऽस्मिन्^{११} पाण्डर ।
'पडि गतौ' (म्वा० आ० से०) बाहुलकादरदीर्घा ॥ १० ॥ अवदायते स्म ।
दँप क्त । सिज क्त (उ० ३ ८९) । गुस्ते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन्^{१२} । 'गुरी
उद्यमते' (तु० आ० से०) । गार एव गौर । अवलक्ष्यते वलक्ष । धवन धव ।

1 M रभतेत्र 2 M गन्धोस्य 3 Sweet smell [4] 4 A.
perfume for the mouth made up in the form of Campnor
pill Sc [2] 5 M गन्धोस्य 6 Fetid odour [2] 7 M गन्धोस्य
8 Smell like that of raw meat [2] 9 M मनोस्मिन् 10 M
एव 11 M मनास्मिन् 12 M मनोस्मिन् ।

अव्यक्तो रागो लौहित्यमस्य । ऋच्छति । 'अर्तस्नन्' (उ० ३ ६०) ॥ द्वे ॥^१

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥१५॥

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० सं०) । ष्यन्तात्कल्च् (उ० १ १०६)
॥ १५ ॥ द्वे ॥^२

श्याव स्यात्कपिश ।

श्यायते श्याव बाहुलकात्, व (उ० १ १५६) कपिमंकटो वर्णोऽस्त्यम्^३ ।
लोमादित्वाद् (५ २ १००) च । कृष्णपीतस्य द्व ॥^४

धूम्रधूमली कृष्णलोहिते ।

धूम राति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कृष्णमिश्रो लोहित । त्रीणि ॥^५

कडार कपिल पिङ्गपिशङ्गी कद्रुपिङ्गलो ॥ १६ ॥

कडति कड । तमाराति कडार । कपिवर्णं लाति । पिञ्जति पिङ्ग ।
'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । पशति पिशङ्ग । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) ।
'विडादिभ्य कित्' (उ० १ १२१) इत्यङ्गच् । कदते कद्रु । 'कदि आह्वाने
रोदन च' (भ्वा० आ० मे०) । मृगश्रादित्वाद् (उ० १ ३७) साधु । पिङ्ग
लाति ॥ १६ ॥ पट् ॥^६

चित्र किर्मीरकल्मापशवलैताश्च क्वुरे ।

वीयते चित्रम् । 'अमिचिमि— (उ० ४ १६३) इति चित्र वत्र । वीयते
किर्मीरम् । 'गम्भीरादयश्च' इति निपात । कलयति कल् । मापयति माप ।
'मप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कल् चासौ मापश्च । शवति याति वर्णान्,
शवल एति वर्णान् एत । क्वरति क्वुरं । 'क्वं हिसायाम्' । 'मदपुरादयश्च'
(उ० १ ४१) इति निपात ॥^७

गुणै शुक्लादय पुंसि

गुणमात्रे वर्तमाना शुक्लादय शब्दाः पुंसि वाच्या । पटस्य शुक्ल इति ॥

1 The colour of the dawn [1] 2 Pale red [2] 3 M वर्णोऽस्त्यस्य
4 Brown [2] 5 Brownish red [3] 6 Tawny [6]
7 Variegated Colour [6]

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

शुक्ल रूपमित्यादौ तु विशेष्यनिध्नता इष्यत एव । तद्वति गुणवति गुणि
लिङ्गा । शुक्ल पट, शुक्ला शाटी, शुक्ल वस्त्रम् ॥ १७ ॥

इति धीवर्गं ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्व्याणी सरस्वती ।

ब्रह्मण इय ब्राह्मी । 'ब्राह्मोऽजातो' (६४७१) इति निपात । भरत-
स्येयम् । भाष्यते भाषा । 'गुरोश्च हल' (३३१०३) । गृणाति गी । क्विप्
(वा० ३३९४) । उच्यते वाक् । 'क्विब्वचि—' (वा० ३२१७८) इति
दीर्घं । वाष्यते शब्दते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । सर प्रसरणमस्त्यस्या ।
अपिष्टानुदेवताया सप्त ॥^३

व्याहार उक्तिर्लपित भाषितं वचनं वच ॥ १ ॥

व्याहरणम् । घञ् (३३१८) । उच्यते । क्तिन् (३३९४) । वच ।
असुन् ॥ १ ॥^४

अपभ्रशोऽपशब्द स्यात्

अपभ्रश्यते ससृतात् । अपभ्रश । अपभ्रष्ट शब्दोऽपशब्द^५ । द्वे ॥^६

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचक साधु स शब्द इति व्यवह्रियते ॥^७

तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

तिङ्न्तचय — पचति भवति पाकोमत्रतीत्यर्थं । सुबन्तचय — स्वया कर्तव्यम् ।
कारकान्विता क्रिया—घटमानय । वक्तव्य वाक्यम् । 'वचोऽशब्द सज्ञायाम्'
(७३६७) इत्यर्थान्तरे निषेधादत्र कु ॥ २ ॥^८

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रूयते श्रुति । विदन्त्यनेन धर्मं वेद । घञ् । आम्नायते । 'म्ना अभ्यासे'
(भ्वा० प० अ०) । घञ् । श्रोत्रिनयोऽवयवा यस्या सा त्रयी । त्रय्या धर्म-
स्त्रयीधर्मं ॥^९

1 M ब्राह्मोजाती 2 Sarasvati, the goddess of knowledge [6]
3 Speech or Words [6] 4 M शब्दोऽपशब्द 5 Corrupt
word [2] 6 Word [1] 7 M वचोऽशब्दसज्ञायाम् 8 Sentence [1]
9 Veda [4]

धर्मस्तु तद्विधिः ।

तथा त्रया विधिविधीयमानो यज्ञादिस्तद्विधिस्तद्विधानम् ॥¹

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

ऋच्यते स्तूयतेऽनया² ऋक् । स्यति पाप साम । मन्ति (उ० ४ १५२) ।
इज्यतेऽनन³ । 'अतिपृबपि-' (उ० ० ११७) इत्युस् ॥३॥⁴

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

अङ्गयत ज्ञायतऽननाङ्गम्⁵, उपकारकम् । शिक्षा कल्पो व्याकरण ज्योतिष्
छन्दां निस्तस्व ॥⁶

ओङ्कारप्रणवो समो ।

भवति ओम् । 'अवतष्टिलोपस्व' (उ० १ १४२) इति मनिनष्टिलोपे
'ज्वरत्वर-' (६ ४ २०) इत्युट् । गुण (७ ३ ८४) । प्रणूयते स्तूयतेऽनन⁷
प्रणव ॥⁸

इतिहासः पुरावृत्तम्

'इति ह आसीत् यचेति इतिहास । पारम्पर्योपदेश 'इति ह' इत्यव्ययम् ।
पुरावृत्त पूर्वचरितम् । तत्प्रतिपादका ग्रन्थ इति यावत् । द्वे ॥⁹

उदात्ताद्यास्त्रयं स्वरा ॥ ४ ॥

स्वयन्तेऽर्था¹⁰ एभि स्वरा ॥४॥¹¹

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

प्रत्यशागामाम्यामीहितस्य पश्चात्परीक्षणमवीक्षा । सा प्रयोजनमस्या सा
तर्कविद्या । दम्पनेऽनन¹² दण्ड । 'अमप्ताड्डु' (उ० १ ११४) । दण्डो नीयते
बोध्यतेऽनया¹³ सा दण्डनीति । अर्थस्य भूम्यादे शस्त्रम् ॥¹⁴

1 Dharma [1] 2 M स्तूयतेनया 3 M इज्यतेनन 4 Tray (Rgveda, yajurveda and Samaveda) [1] 5 M ज्ञायनननाङ्गम्
6 Six Vedangas called S'ikṣa etc 7 M स्तूयतेनन 8 The
sacred syllable, Om [2] 9 Itihasa (History) [2] 10 M
स्वयते अर्था 11 Three Vedic accents udatta, anudatta and
suanita 12 M दम्पनेनेन 13 M बोध्यतेनया 14 Tarkaśāstras
(Logic) and Arthaśāstra (Economics) [leach]

आख्यायिकोपलब्धार्था

आचष्टे आख्यायिका । 'चक्षिड ख्याज्' (२४५४) । ण्वुल् (३११३३) । उपलब्धो ज्ञातोऽर्थोऽस्या ^१ । ज्ञातसत्यनूतार्थाक्या ॥^२

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणि नवम् । 'पुराणप्रोक्तेषु—' (४३१०५) इति निपातित । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च । वक्ष्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्' ॥ ५ ॥^३

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धस्य कल्पना रचना कथ्यते । कथा कादम्बर्यादि । 'चित्तिपूजि—' (३३१०५) इत्यङ् ॥ द्वे ॥^४

प्रबल्लिका प्रहेलिका

प्रबल्लहते आच्छादयति । बल्ल आच्छादने (भ्वा० आ० से०) । प्रहेलयति अग्निप्राय सूचयति । 'हिल भावकरणे (तु० प० से०) । "व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वस्वपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसम्बन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका ॥" यथा— 'पानीयं पातुमिच्छामि^५ त्वत्तं कमललोचन । यदि दास्यसि नेच्छामि नो चेद्दास्यसि देहि मे ॥' दुक्विज्ञातार्थप्रस्तस्य द्वे ।

स्मृतिस्तु धर्मसहिता

वेदार्थस्मरणपूर्वकं मन्वाद्यं रचितत्वात्स्मृतिः । धर्मं सधीयतेऽस्याम्^६ ॥ द्वे ॥^७

समाहृतिस्तु सग्रहः ॥ ६ ॥

समाहरणम् । सग्रहणम् । द्वे ॥ ६ ॥^{१०}

समस्या तु समासार्था

समसनं समस्या । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । प्यत् (३११२४) । सज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः । समसनं समासः । पूरणसाकाङ्क्षः सोऽर्थो^{११} यस्याः ।

1 M ज्ञातोऽर्थोऽस्या 2 Ākhyayika (Narrative) [2]

3 Purana [1] 4 Katha, a variety of prose composition distinguished from the Ākhyayika 5 B reads सवन्ध 6 M

पातुमिच्छामि 7 Riddle [2] 8 M सधीयतेऽस्या 9 Smrtis'āstra [2]

10 Compilation [2] 11 M सोऽर्थो ।

कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्र नमस्तलम्' इत्युक्ते
'दामोदरकराघातविकलीकृतचेनसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन —' इत्यनेन सा पूर्यते ।^१

किंवदन्ती जनश्रुति ।

किंवदन्तीति । किंवदन्ती लोकप्रवाद । जनेभ्य श्रूयते । द्वे ।^२

वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वृत्तिलोकवृत्तमस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५२१०१) इति ण । प्रवर्तते
व्याप्नोति । वृते (म्वा० आ० से०) क्तिच् (३३१७४) । वृत्तस्य चरित-
स्यान्त । उद्गतोऽन्तो^३ यस्य । चत्वारि ॥^४

अथाह्वय ॥७॥

आख्याह्वभिधान च नामधेयं च नाम च ।

आप्यतऽनेनाह्वय^५ । बाहुलकाद् घ ॥७॥ आख्यानामाख्या । 'आतश्च—'
(३११३६) इत्यङ् । एवमाह्वा । नम्यतेऽभिधीयतेऽनेन^६ । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे
च (म्वा० ५० अ०) । 'नामन्सीमन्—' (उ० ४१५०) इति निपातित ।
'नागरूपनामम्योधेय' (वा० ५४३६) स्वार्थे । षट् ॥^७

हूतिराकारणाह्वानम्

ह्वेअ (म्वा० उ० अ०) क्तिन् (३३९४) । कृजो ष्यन्तात् (३१२६)
युच् (३३१०७) । आकारणा । ल्युटि (३३११५) आह्वानम् । त्रीणि ॥^८

संहूतिर्वहुभि कृता ॥ ८ ॥

सभूय हूति या बहुभिर्मिलिते कृता ॥ ८ ॥^९

विवादो व्यग्रहार स्यात्

विविधो वाद । ऋणदानादिव्यवहारे न्याय । द्वे ॥^{१०}

उपन्यासस्तु याङ्मुखम् ।

वाचो^{११} मुखमारम्भ । द्वे ॥^{१२}

1. Samasyā, proposing part of a stanza to another to be completed [2] 2 Rumour [2] 3 M उद्गत अन्तो 4 Talk [4] 5 M आह्वयतेनेनाह्वय 6 M नम्यतेभिधीयतेनेन 7 Name [6] 8 Calling [3] 9 Collective calling [1] 10 Dispute [2] 11 M वाचो 12 Preface [2]

उपोद्धात उदाहार

उप समीपे उद्धतन ज्ञापनमुपोद्धात । यदाह—‘चिता प्रवृत्तसिद्धपर्यामुपोद्धात विदुर्बुधा ’ इति । उदाहरणमुदाहार । वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनम् । द्वे ॥^१

ज्ञापन शपथः पुमान् ॥ ६ ॥

‘शप आक्रोशे’ (दि० उ० अ०) । त्पुट् (३ ३ ११५) । शपतम् । ‘शीङ्-शप—’ (उ० ३ ११३) इत्यय ॥ ९ ॥ द्वे ॥^२

प्रश्नोऽनुयोग वृच्छा च

प्रच्छन प्रस्त । ‘यजयाच—’ (३ ३ ९०) इति नडि ‘च्छवो —’ (६ ४ १९) इति श । अनुयोजनमनुयोग । घञ् (३ ३ १८) । ‘गुराश्च हल् (३ ३ १०३) इत्यङ् । वृच्छा । णीणि ॥^३

प्रतिधाक्योत्तरे समे ।

उत्तरत्यनेनोत्तरम् । ‘श्वदोरप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^४

मिथ्याभियोगोऽभ्यारयानम्

मिथ्याभियोग । ‘त्व मे शत धारयति इति मिथ्याभ्य ॥ द्वे ॥^५

अथ मिथ्याभिशसनम् ॥ १० ॥

अभिशाप

मिथ्याभिशसन मुरापानादविषयो मिथ्यारोप ॥ १० ॥^६

प्रणादस्तु शब्द स्यादनुरागाज ।

अनुरागात्प्रीतिविशेषाज्जातो यो मुखवण्टादिशब्द ॥^७

यश कीर्ति समाज्ञा च

अदनुते व्याप्नोति दिश यश । ‘अशेर्देवने युट् च’ (उ० ४ १९०) इत्यसुन् । कीर्त्यते कीर्ति । ‘कृत सराब्दने (चु० प० से०) । ‘ऊतिवृत्ति—’ (३ ३ ९७) इति निपातित । समाज्ञायतेऽनया^८ । आतद्वच—’ (३ ३ १०६) इत्यङ् । णीणि ॥^९

1 Introduction [2] 2 Oath [2] 3 Question [3] 4 Reply [2] 5 False charge [2] 6 False accusation [2] 7 A burst of applause, huzza [1] 8 M समाज्ञायतेनया 9 Fame [3]

स्तत्र स्तोत्र नुति स्तुति ॥ ११ ॥

स्तूयतेऽनेन^१ । ऋदारप (३३५७) । दाम्नी-^२ (३२१८२) इति
दृनि स्तोत्रम् ॥ ११ ॥^३

आग्नेदित द्विस्त्रिंशत्कम्

आग्नेद्व्यत आधिक्यनोच्यत म्म । मङ्ग उमादे (म्वा० प० से०) । द्वौ
वारी द्वि । तान् वारान् त्रि ॥^४

उच्चैर्घुष्ट तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्यते । घुषिरविगल्न (७२२३) इति नेट् । 'प्यास- (३३
१०७) इति युच् । घोषणा । उच्चान्त्स्य । द्वे ॥^५

काकु स्त्रिया त्रिकारो यः शोकभीत्यादिभिध्वनि ॥ १२ ॥

ककते काकु । कक लौट्योपतापयो^६ (म्वा० आ० से०) । बाहुलवादुष्
(३३१) । शोकक्रोधादिजनितवृत्तान्त्स्य ॥ १२ ॥^७

अवर्णाश्लेषनिर्वादिपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशोजुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णो विपरीतवर्णनम् । अवर्णने घञ् (३३१८) । शिप् प्रेरण'
(तु०उ०से०) । घञ् (३३१८) निष्क्रान्तो वादान् । यथा अवणादया
निन्दार्या, तथोपक्रोशादयोऽपीत्यय^८ । ऋणघञ् (३३१८) गुपेनिन्दाया सन्
(३१५) । कुत्स अवभषण (चु० आ० से०) ॥ दण ॥ १३ ॥^९

पारुष्यमतिवाद स्यात्

परपो निष्पुत्रम् । तस्य भाव^{१०} अतिक्रम्योक्तिरतिवाद । अप्रियवचनस्य द्वे ॥^{११}

मर्त्सन त्वपकारगी ।

मर्त्सं सतजन (चु० आ० से०) । अपकाराया गी । 'चौरोजसि'^{१०} घात
यिष्यामि त्वाम् इत्याद्या । द्वे ॥^{११}

1 M स्तूयतेनेन 2 Praise [4] 3 Repeated saying [1]
4 Proclamation or speaking aloud [2] 5 The changed
voice due to anger and fear [1] 6 M तथा उपक्रोशादयोऽपीत्ययं
7 Blame [10] 8 M अतिक्रम्य उक्तिरतिवाद 9 Unkind words
[2] 10 M चौरणि 11 Reproach [2]

य सनिन्द उपान्ग्भस्तत्र स्यान् परिभाषणम् ॥ १७ ॥

उपालम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । 'महापुरुषस्य तवेद किमुचितम्' इत्याद्यम् । 'हालिकम्य तवेदमुचितमव इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो य स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र त्वाक्षरणा य स्यादाक्रोशो मैथुन प्रति ।

'क्षर सचलने' (म्वा० प० सं०) । ष्यन्ताद्युच् (३३ १०७) । परस्त्री-निमित्त पुंस, परपुरुषनिमित्त म्त्रियाश्वाक्रोशा मैथुन प्रति । मैथुनमुद्दिश्य 'गाली' इत्यर्थं ॥^२

स्यादाभाषणमालाप

आलाप समापणम् । 'लप व्यक्ताया वाचि' (म्वा० प० सं०) । घञ् (३ = १८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थक वच ॥ १९ ॥

अनर्थक प्रयाजनशून्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोमुहुर्भाषा

मुहु. पुन पुन ॥^५

त्रिलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधोक्ति

विरुद्ध प्रलाप । विरुद्धस्याक्ति ॥^७

सलापो भाषण मिथ ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्य^८ प्रति युक्तिप्रत्युत्ती^९ मलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्टु प्रलपनम् ॥^{११}

1 Reproof with abuse [1] 2 Calumny or adultery [1]

3 Conversation [2] 4 Absurd words [1] 5 Repetition [1]

6 Lamentation [2] 7 A contradictory statement [2]

8 M मिथोन्योन्य 9 M प्रति उक्तिप्रत्युत्ती 10 A mutual talk [1]

11 Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गापनम् । धार्यमाणेऽपि^१ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड जपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोम्' (३३५७) ॥

सदेशवाग्नाचिक स्याद्

मदिश्यन सदेश । तस्य वचनम् । सदित्यस्यार्यस्याक्ति^२ । 'वाचो व्याहृतार्था-
याम्' (५४३५) इति ठक्^३ । वाचिकम् ॥

वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिपु ॥ १७ ॥

रूपती वागकल्याणी

'रूप हिंसायाम्' (स्वा० प० अ०) । मन्त्रान्तात् टीप् । रूपती । रूपन् सत् ।
रूपद्वच ॥^४

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

कलामु साधु कल्या । 'तन साधु' (४४९८) इति यत् । 'काल्या' अपि
इति काल्य । द्वे ।^५

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व^६ सामप्रयाग' (चु० प० मे०) ॥ द्वे ॥^७

सगत हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

हृदय गच्छति हृदयंगमम् । यत्तिमिलित वच । 'गमस्त्वं'^{१०} (३२४७)
इति सत् ॥ १८ ॥^{११}

निष्ठुरं परपम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपात ।
पूरयति परपम् । 'पृ पालने' (जु० प० म०) । 'पृनहि—'^{१२} (उ० ४७५)
इत्युपच् । द्वे ॥^{१३}

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदित्यस्यार्यस्याक्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M मात्र 9 Very sweet Words [1]
10 M गमस्त्वं 11 A Consistent Word [2] 12 V पृइति 13 A
harsh Word [2]

य. सनिन्द्र उपात्मभस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १७ ॥

उपालम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । 'महापुरुषस्य तवेदं किमुचितम्' इत्याद्यम् । 'हालिकम्य तवेदमुचितमेव' इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो यः स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

'क्षर संचलने' (म्वा० प० स०) । ष्यन्ताद्युच् (३३ १०७) । परस्त्री-निमित्तं पुंस, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्चात्रोक्तो मैथुनं प्रति । मैथुनमुद्दिश्य 'गाली' इत्यर्थः ॥^२

स्यादाभाषणमालापः

आलापः समापणम् । 'लप ध्यन्ताया वाचि' (म्वा० प० से०) । घञ् (३.३.१८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १९ ॥

अनर्थकं प्रयोजनशून्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोमुहुर्भाषा

मुहुः पुन पुन ॥^५

विलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विरुद्धं प्रलाप । विरुद्धस्योक्ति ॥^७

मंलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्यं^८ प्रति युक्तिप्रत्युक्ती^९ मंलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्ठु प्रलपनम् ॥^{११}

1. Reproof with abuse [1] 2. Calumny or adultery [1]
3. Conversation [2] 4. Absurd words [1] 5. Repetition [1]
6. Lamentation [2] 7. A contradictory statement. [2]
8. M. मिथोऽन्योन्यं 9. M. प्रति युक्तिप्रत्युक्ती 10. A mutual talk [1]
11. Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गोपनम् । धार्यमाणेऽपि¹ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड अपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३५७) ॥²

सदेशवाग्नाचिक स्याद्

सदिश्यते सदेश । तस्य वचनम् । सदित्थस्यार्थस्पोक्ति³ । 'वाचा व्याहृताया-
याम्' (५४३५) इति ठक्⁴ । वाचिकम् ॥⁵

वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिपु ॥ १७ ॥

रूपती वागकल्याणी

'रूप हिंसायाम् (स्वा० प० अ०) । सन्तान् डीप् । रूपती । रूपन् शब्द ।
रूपद्वच ॥⁶

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

कलामु साधु कल्या । 'तत्र साधु' (४४९८) इति यत् । 'काल्या' अपि
इति कात्य । द्वे ।⁷

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व⁸ सामप्रयागे (चु० प० से०) ॥ द्वे ॥⁹

संगत हृदयंगमम् ॥१८॥

हृदय गच्छति हृदयगमम् । यक्तिमिलित वच । 'गमश्च'¹⁰ (३२४७)
इति खच् ॥१८॥¹¹

निष्ठुर परुषम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपात ।
पूरयति परुषम् । वृ पालने' (जु० प० मे०) । 'वृनहि—'¹² (उ० ४७५)
इत्युपच् । द्वे ॥¹³

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदित्थस्यास्त्विक्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M सान्त्व 9 Very sweet Words [1]
10 M गमेश्च 11 A Consistent Word [2] 12 M वृनहि 13 A
harsh Word [2]

प्राम्यमश्लीलम्

ग्राम भवम् । 'ग्रामाद्यसत्रा (४० १४) । ध्रिय लालि श्रीलम् । तद्भिन्नम्
मग्नादिवचनम् । रस्य ल । द्वे ॥^१

सूत्रत प्रियो

सत्ये

प्रिय मत्थ वचन सूत्रम् । सुष्ठूयत सून् सूश्च तद्वत च । सुष्ठु नृत्पत्पनेन
वा ॥^२

अथ सकुन्मक्लिष्ट परस्परपराहते ॥१९॥

परस्परविरुद्ध^१ यथा— अथो^२ मणिमपाविध्यतमनङ्गुलिरावयत् ॥१०॥^३

लुप्तवर्णपद प्रस्तम्

लुप्ता वर्णा पद वा यत्र । अगस्यान्तिना अममूर्णमञ्चारितमिति यावत् ।
प्रस्त्यत स्म । 'प्रमु अदन (स्वा० आ० म०) ॥ द्वे ॥

निरस्त चरित्तादितम् ।

त्वरित शीघ्रमुत्तम् । निरम्यत स्म । अमु क्षयप (दि० प० म०) । द्वे ॥^४

अभ्युत्त सनिष्ठेयम्

अनभ्युत्ताभ्युत्त^५ वरणनभ्युत्तम् । च्छो—' (७६ २६) इति दीपं ।^६
निष्ठेव म्यतकार । छिन् निरगत (स्वा० प० म०) । 'निष्ठेयम्' इति पाठ
पृषादगदिवात् (६३ १००) [चर] । 'अभ्युत्तनिगमनहितवचनमर्थवम् ॥^७

अयद्व स्यादनर्थकम् ॥२०॥

न वदन्त स्म । 'वथ वधत (स्वा० प० अ०) । न (३२ १०२) ।
अगम्यद्व दगाडिमात्रिकम् ॥२०॥^८

अनक्षरमराच्य स्याद्

अनक्षरम् । विरडाक्षरम् । न वक्तुयाच्यम् । निन्वावचनस्य द्वे ॥^९

1 A Vulture Word [2] 2 M दृष्ट 3 3 A Pleasant and true Word 2 4 M परस्परविरुद्ध 5 M ७ 6 A Complicated statement [3] 7 A half uttered Word [2] 8 A rapidly uttered Word 2 9 M च्छो—' च्छो 10 M च्छो, 11 A word accompanied with emission of saliva 1 12 A meaningless statement 2 13 An unutterable Word [2]

आहृतं तु मृपार्थकम् ।

आहन्यते स्म^१ । मृपाऽर्थो यस्य । 'एष वन्ध्यागुतो याति खपुष्पकृतशेखर ।
मृगतृष्णाग्मसि स्नान शशशृङ्गवनुर्धर ॥' द्वे ॥^२

सोत्सुण्ठनं तु सोत्प्रास मणित रतिकूजितम् ॥२१॥

'सोत्सुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणीत रतिकूजितम्' इति

वचचित् पठ्यते । 'सुठि आलस्ये प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३ १ ११५) उत्सुण्ठनेन सहितम् । उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि०प०से०) ।
उत्प्रास उपहास । तत्सहितम् । द्वे ॥^४

'मण कूजने (भ्वा० प० स०) । क्त (३ ३ ११४) । रती कूजितम् । द्वे ॥^५

अथ म्लिष्टभाविरेष्टम्

म्लेच्छेम्लिष्टम् । 'धुब्धस्वान्त—' (७ २ १८) इति साधु । अविस्पष्टमप्रकट
(म्) । द्वे ॥^६

वितथ त्वभृत वच ।

विगत तथा सत्य यत्र तद्वितथम् । न ऋतमनृतम् । मिथ्योक्ते ॥^७

सत्य तथ्यमृत सम्यग्

सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समञ्जसि सम्मक् ॥^८

अमूनि त्रिषु तद्वति ॥२२॥

तद्वति त्रिषु । सत्या आगी, सत्य शब्द, सत्य वच ॥२२॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वना ।

स्नाननिर्घोपनिहादनादनिस्वाननिस्वभा ॥२३॥

आरवारावसंरावविराग

‡

शब्द शब्दन । घञ् (३ ३ १८) । 'गद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'नी^९ गद—' (३ ३ ६४) इत्यप् । घञि नाद^{१०} । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)

1 M स्मा 2 M मृपा अर्थां 3 An impossible statement [2]
4 A sarcastic statement [2] 5 The sound at the time
of cotion [2] 6 An indistinct word [2] 7 A false word
[2] ८ A true word [2] 9 M लीं 10 M नादः ।

'ह शब्दे' (अ० प० मे०) । 'ऋदोरप्' (३ ३ ५७) । 'स्वनहसोर्वा' (३ ३ ६२)
इति घञ्प्रौ ॥ २३ ॥^१

अथ मर्मर ।

स्वनिते वस्त्रपणानाम्

। मर्मराति मर्मर ॥

भूषणाना तु शिञ्जितम् ॥२४॥

निकाणो निकण षाण वण वणनमित्यपि ।

भूषणाना ध्वनौ । शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० स०) । भूषणव्यने
पट् ॥२४॥^२

वीणाया वणिते प्रादे प्रज्ञाणप्रक्वणादयः ॥२५॥

उत्तरे उपसर्गात्पर व्रणधातुरन्वेदित्वर्थं व्रणो वीणायामिति नोपसर्गात्
घञ्प्रौर्विधानात् ॥२५॥^३

कोलाहल कनकल

वालनम् । काल एकोभाव । 'कुल सस्त्वाने' (म्वा० प० मे०) ।
कोलमाहलति । 'हल विलेखने' (म्वा० प० मे०) । 'कल गद' (म्वा०
आ० से०) । कलादपि कल । द्वे ॥^४

तिरश्चा वासित भ्तम् ।

तिरोःश्वन्ति^५ तिर्यश्च । तथा यद्भुव तद्वासितम् ॥^६

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

प्रतीय भ्रूयने प्रतिश्रुत् । प्रतिध्वनि ॥^७

गीतं गानमिमे ममे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

{ सप्तम् } ॥ २६ ॥^८

इति णादादिवर्गः ॥ ६ ॥

1 Sound (in general) [17] 2 The rustling sound of leaves and garments [1] 3 Tinkling of ornaments [6] 4 The sound of a lute [2] 5 uproar [2] 6 M [११-४२] = 7 Cry of birds [1] 8 Echo [2] 9 Song [2]

निपादर्पभगान्धारपङ्जमध्यमर्धवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वरा ॥१॥

निपोदति मनो-स्मिन्निति^१ निपाद । पद्नु (न्वा० तु० ५० अ०) । घञ् (३३२१) । ऋषमो गादाब्दानुवारित्वात् । तदाहु — 'पङ्ज मयूरा ब्रुवन गावस्त्वपमभापिण । अजात्रिव तु गान्धार त्रौश्वो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले पिक कूजति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवत शंति निपाद रीति कुञ्जर ॥' गन्धारदेशे भव गान्धार । 'नासाकण्ठशिरस्तालुजिह्वादन्ताश्च सस्पृशन् । पङ्म्य सजायन यम्मालस्मान् पङ्ज इति स्मृत ॥' मध्य भव मध्यम । 'तद्ददवात्पिनौ वायुरर कण्ठसमाहृत । नाभिप्रायो महानादो मध्यस्थस्तन मध्यम ॥ धीमता मय धैवत । पृषादरादि (६३१०९) । 'वायु समुद्रगता नाभेररोहृत्वण्ठ-मूर्धसु । विचरन्मन्धमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥ अमी सप्तस्वरास्तत्रौन कण्ठाच्च उच्चरन्ति । 'दारवी गात्रवीणे च द्वे वीणे स्वरधारिव' इति वचनान् ॥ १ ॥^२

काकरो तु कले सूक्ष्मे ध्वनी

कले मधुरे । सूक्ष्मे अल च । ध्वनी शब्दे । काकरो । ईपत्कलाज्याम् ।^३ एवम् ॥^४

तु मधुरास्फुटे ।

कल

मधुर श्रुतिगुण । अस्फुटोऽज्यताशर । वृदा ध्वनी कल । कल सस्याने' (न्वा० आ० न०) । घ (३३१२५) । एवम् ॥^५

मन्द्रस्तु गम्भीरे

गम्भीर मयादिध्वनी । मन्दत । 'मदि स्तुत्यादी' (न्वा० अ० न०) । 'स्फावि—' (उ० २१३) इति स्फु' । एवम् ॥^६

1 M मनास्मिन्निति 2 The seven notes being, गान्धा रासभा, सान्धार, साजा, धावता, Madhyam & pañcama [1 each] 3 M सप्तकलाज्याम् 4 A low and sweet tone [1] 5 A sweet and indistinct tone [1] 6 M र 7 Deep or rumbling sound [1]

कास्यतालादिक घनम् ॥ ४ ॥

कास्यमयस्नाल । घनं निविडत्वात् । 'मूर्ता घन' (३३७७) इति हत्तेरप्
घनादेतच्च ॥ ४ ॥

चतुर्विधमित वाद्य वादित्रातायनामकम् ।

इद ततादि चतुर्विध वाद्यते ध्वन्यते । वदेष्यन्तात् (३१२६) 'अचो यत्'
(३१९७) । 'भूवादिगृम्या णिक्त्' (७०४१७०) आसमन्नात्तुद्यते ताड्यते ।
तुदेष्यन्त् (३११२४) । त्रीणि ॥^३

मृदङ्गा मुरजा

मृत् अङ्गमेपाम् । मुरात्सवेष्टनाज्जाता मुरजा । 'मुर सवेष्टन' (तु०प०से०)
तुदादि । द्वे ॥^४

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्ग्युर्धकास्त्रयः ॥ ५ ॥

तथा भेदा विशेषास्त्रय । अङ्गोऽस्यास्त्यङ्गी^५, उत्सङ्गस्वत्वात् । आलिङ्गोऽ-
स्यास्त्यालिङ्ग्यवादानात्^६ । ऊर्ध्वं कायति, ऊर्ध्वकं । ऊर्ध्वोऽकृत्यंकेन मुखेन वादानात् ।
केचित्तु अङ्ग्यलिङ्ग्य इति पठन्ति । 'हरीतक्यावृत्तिस्त्वङ्गचो यवमध्यस्त-
योर्ध्वकं । आलिङ्ग्यश्चैव गो पुच्छो मध्यदक्षिणवामग ॥' नाट्ये चैतत् ॥ ५ ॥^७

स्याद्यश पटहो ढक्का

यतोऽर्थ^८ पटहो यदा पटह । यत्रादौ यदाऽर्थ^९ पटहो हन्यत स । अय
साधहस्तद्वयदीर्घं पष्ठयङ्गुलपरिधिविस्तार । सगीतशास्त्रे 'देशीपटह' इत्युच्यत ।
द्विगित्यव्यक्त कायति ढक्का । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुपसर्गे'^{१०} क'
(३२३) । 'टोल' इति लोके । 'डिडोरा' इत्यस्येत्येके । द्वे ॥^{११}

भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान् ॥^{१२}

विभेत्यस्या भेरी । 'ऋज्वेन्द्र—' (७०२२८) इति रत् । 'दुन्दु' शब्देन
भाति दुन्दुभि । बाहुलकालि । 'नगारा' इति लोके । 'भेरीनफीरी' इत्यप्ये ।

1 M घनादेतच्च 2 Bell and a like musical instruments [1]

3 Four kinds of musical instruments [3] 4 Tabors [2]

5 M अङ्गोऽस्यास्त्यङ्गी 6 M आलिङ्गोऽस्यास्त्यालिङ्ग्यवादानात्

7 Three kinds of tabors [1 each] 8 M यतोऽर्थ 9 M यदाऽर्थ

10 M अनुपसर्गे 11 Double-drum [2] 12 B reads thus
quarter as भेर्यामानकदुन्दुभि ।

भेरी ढक्काभेद.^१ । 'दुन्दुभिन्तुभिन्न एव' इत्यन्ये । संगीतरास्त्रे दुन्दुभिन्तु
 पृथगेव 'भेरी, नफीर्गी' इति दृश्यते । तत्र हि त्रिविधस्तित्तीर्षा ताम्रनिर्मिता ।
 चतुर्विंशत्यङ्गुले वलयसयने मुक्त्र त्रियते । वीणाख्येन वाष्टेन वामहस्तेन न तस्या
 वादनम्^२ । द्वे ॥^३

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनयति प्रोत्साहयति, आनक । प्लुत् (३.१.१३३) । पटेन हन्यते
 पटह । हन्तेर्ङ (वा० ३.२.१०१) । अयं मार्गपटहो लोके 'पखाउज'
 इत्युच्यते । द्वे ॥^४

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कृणत्यनेन । कृण शब्दे (तु० प० से०) । वीणादिकं येन वाष्टेन वाद्यते ।
 तच्च सर्वादिद्वन्द्वगृह्णति, ढक्कादी सरल एव वाष्टमय, वीणादी लोहादिमयः
 ॥ ६ ॥ द्वे ॥^५

वीणादण्ड प्रवाल स्यात्

वीणाया दण्ड । प्रकर्षेण दन्त्यते प्रवाल । 'वल संवरणे' भ्वा० प० से०) ।
 घञ् (३.३.१९) । अयं हस्तद्वयादिदीर्घ ॥^६

ककुभस्तु प्रसेवकः ॥

कं वातं स्कुम्नाति । स्कुम्नि सांज्ञ । पृषोदरादि (६.३.१०९) । वीणा-
 दण्डाय स्थितः^७ सारंगाम्भीर्यसंमत्ताङ्गुलार्वादिमयं भाण्डम् । 'वीणाप्रान्तस्थवन्नवाष्ट-
 विशेषमय' इति गमाश्रमी^८ । प्रमेव्यते । ककुब् (उ० २.३२) ॥ द्वे ॥^{१०}

फोळम्रकस्तु कायोऽस्याः

अस्या वीणायाः काय. अलावृदण्डादिममुद्दयमन्त्रोहीन. । 'कुल मन्थाने'
 (भ्वा० प० से०) । बाहुलवादम्यच् । एकम् ॥^{११}

1. M. ढक्काभेद 2 M. विद्येने 3. M. वादन 4. Kettle-drum [2] 5 War-drum [2] 6 The quill of a lute [1] 7. The neck of a lute [2] 8. M. वीणादण्डाद्यन्विने 9. M. गमाश्रमी 10. A small instrument of wood placed under the neck of a lute to make the sound deeper [2] 11. The body of a lute [1].

उपनाहो निबन्धनम् ॥७॥

उपनहतेऽननास्मिन्^१ वा । 'णह बन्धन' (दि० उ० अ०) । यत्र तन्व्यो
निबन्धन तस्यार्धभागस्य द्वे ॥७॥^२

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझझरा ।

मर्दल पणवोऽन्ये च

'डम्' इत्यव्यक्त शब्दमिषति डमर । अतो (जु० प० स०) मृगव्यादित्वात्
(उ० १ ३७) कु । मज्जतीति^३ मज्जकम् । 'भृमृशी—' (उ० १ ७) इत्यादिना
उ । पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) जस्य उ । जलवाद्यमेतत् । डिण्डिमझझरौ
शब्दानुकारात् । मद्यते मर्दल^४ । मृदङ्गभेद । पणायत्यन्तर्गतस्तन्श्लोक । अन्ये
हुडुक्वागोमुखादय ॥^५

नर्तकीलासिके समे ॥८॥

नृत्यति नर्तकी । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३ १ १४५) । लसति लासकी । 'लस
श्लेषणश्रीहनयो' (म्वा० प० स०) ष्वुल् (३ १ १३३) ॥८॥^६

त्रिलम्बित द्रुत मर्ध्य तत्त्वमोघो घनं क्रमान् ।

विलम्बन्ते करणादयोऽत्र^७ । 'लत्रि अवसन्न' (म्वा० आ० स०) द्रवति
शीघ्र गच्छत्यत्र । विलम्बितद्रुतमध्याना नृत्य-गीत-वाद्याना तत्त्वादीनि क्रमेण
नामानि । तदुक्तं सगीतरत्नाकरे—“त्रियानन्तरवियान्तिर्लयं स त्रिविधा मत ।
द्रुता मध्या विलम्बश्च द्रुत शीघ्रनमो मत ॥ इति । 'तत्त्वमोघो घनम्'
इत्यन्य पठन्ति 'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । पृषोदरादित्वात् (६ ३-
१०९) घ ॥^८

तालः कालक्रियामानम्

ताल । तत्र प्रतिष्ठायाम् (चु० प० से०) । करणे घञ् । 'मयाया गान
त्रियाया कालनियमहेतु' इत्येः^{१०} ॥^{११}

1 M उपनहतेऽननास्मिन् वा 2 The tie of a lute (the lower part
of the tail piece where the wires are filed [2] 3 M
मज्जतीति 4 M भविसी 5 M मद्य 6 Different kinds of drums
[1 each] 7 A Female dancer [2] 8 M करणादयात्र 9 Slow
fast and mean times (in music) [1 each] 10 See also,
अमरकाशोदधान p 19 11 Musical time or measure [1]

लयः साम्यम्

गीतवाद्यपादादिन्यासाना त्रियाकालयो साम्य लय । अन लघ्वादिना क्रिया परिमीयत तथा बाल । तद्यथा—'लघुद्वय गुरु' इति प्रतिमण्डताल । 'आवाप-स्तत्र हस्तस्योत्तानस्याङ्गुलिकुञ्चनम् । निष्क्रामोऽधस्तलस्य^१ स्यादङ्गुलीना प्रसारणम् इति ॥^२

अथास्त्रियाम् ॥ ६ ॥

ताण्डव नटन नाट्यं लास्य नृत्यं च नर्तने ।

तण्डुता प्रोक्त ताण्डवम् । 'नट अवस्यन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३ ३ ११५) । ष्यति (३ १ १२४) नाट्यम् । 'ऋदुपधाच्च—' (३ १ ११०) इति नृत्ते क्यप् । नाट्यशास्त्रे त्वेषा भेदोऽस्ति^३ । तथा हि—साक्षादि-वार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिचेष्टा अभिनय । स चतुर्धा । अङ्गं प्रदर्शित आङ्गिक । वाचा विरचितो वाचिक । हारकेयूराद्यं प्रदर्शित आहार्य । सात्त्विकं भविर्विरचित सात्त्विक । वाक्याद्यर्थविभावादिद्यञ्जको नटे स्थितोऽभिनय^४ । चतुर्भिरभिनयैस्तेषु वाक्यार्थाभिनयो नटकम् नाट्यं नर्तनं च । नाटकादावेव आङ्गिकाभिनयं पदार्थोऽभिनयो^५ नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्र विवाहाम्बुदमादौ सर्वाभिनयवर्जितं नृत्तम् । 'वर्ष्यमानासारिताच्चैर्गोर्नैस्तत्र ध्रुवायुतकरणैरङ्गहारैश्च प्राधान्येन प्रवर्तित । तच्चूतमुदघृतप्रायः प्रयोग ताण्डव मतम् ॥' ललिताङ्गहारा-भिनय वासकसज्जादि नायकाचरितशिल्पत्वान्नास्यम् । तदुक्तम्—'लास्य तु सुकुमुदाङ्ग मकरध्वजवर्षणम् ।' इति । वरण हस्तादित्रिया । तदुक्तम्—'स्यात्रिया वरपादादेविगसेनाभुटदसाकरणं नृत्यकरणभीमवद्भीमसेनवत् । अङ्गानामुचिते देशे प्रापणं सविलासकम् । मातृकोत्सम्प्रदायमङ्गहारोऽभिधीयते^६ ॥' रौद्रादिरस-प्रधानाङ्गा भटोर्वृत्तस्ताण्डवे शृङ्गारे वरणवैशिकीवृत्तिलास्य ॥^७

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतं वाद्य नाट्यमिदं त्रयम् ॥१०॥

नृत्यगीतवाद्य तौर्यत्रिकम् । तूरी त्वरायाम् (दि० प० से०) । ष्यत् (३ १ १२४) । तूर्यं^८ गुरजादि । तत्र भवत्त्रिप्रमाणं तौर्यत्रिकम् । रसप्रसन्नमिच्छन्ति

1 M निष्क्रामोऽधस्तलस्य 2 The union of song, dance and musical instrument [1] 3 M भेदास्ति 4 M स्थितोऽभिनय 5 M पदार्थोऽभिनयो 6 M मातृकोत्सम्प्रदायमङ्गहारोऽभिधीयते 7 Dance [6] 8 M तूर्यं ।

तूर्यत्रयमिदं विदुः । नृत्तादित्रयमेव नाट्यम् । 'चतुर्धाभिनयोपेतो नटो नापादि-
भेदवित्' ॥१०॥^१

भ्रुकुसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुष

यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति
दण्डोक्तं 'कुसि' धातोश्चुरादिभ्यन्तात् (३१२५) 'एरच्' (३३५६) ।
भ्रुवा कुसो भाषण शोभा वा अस्य । 'इको ह्रस्वोऽड्य' (६३६१) इति
ह्रस्वम् । 'अभ्रुकुसादीनाम्' इति पक्षे अत्वम् । 'नर्तकं सुरिमि प्रोक्तो नाट्यनृत्ते
वृत्तधरम्' ।^२

नाट्योक्तौ

'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहारात् [अ० १७१६] ।

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'अर्जं अजने' (भ्वा० प० से०) । 'समि कसे —'
(उ० २२९) इति बाहुलकादुक्तम् रस्य ज ॥११॥^३

भगिनीपतिरावुत्त

आ समन्तात्, अपनम् । विवप् (वा० ३३९४) । तनुत्तनोति, आवुत्त ।
ननोतेर्डं । एकम् ॥^४

भावो विद्वान्

भावयति भाव । नाट्यादन्वशाप्येते हस्यन्ते । तदुक्तम्—'मान्यो भावेऽपि'
वस्तव्यं किञ्चिद्भूनेऽपि' मारिय ।' इति ॥^५

अथावुकः ।

जनकः

अवति । बाहुलकादुक्तम् । जनकः पिता । एकम् ॥^६

1 The union of song, dance and musical instrument
[2] 2 M हस्ताड्य 3 A male dance in female attire [3]
4 Courtesan [1] 5 A sister's husband [1] 6 M भावेऽपि
7 M किञ्चिद्भूनेऽपि 8 A learned man [1] 9 Father [1]

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवा चासी राजा च । कुमारयति । 'कुमार ब्रीशयाम्' { तु० उ० से० } ।
अच् (३.१.१३४) । भर्तुं. राज्ञो दारकं मुत । 'दृद् आदरे' (तु० आ० उ०) ।
ण्वल् (३.१.१३३) । द्वे ॥ १२ ॥^१

राज्ञ भद्रारको देवः

भद्रं स्वामित्वमृच्छति । 'ऋ गती' (म्वा० प० अ०) । दीव्यति देव । द्वे ॥^२

तत्सुता भर्तृदारिका ।

भर्तुं. राज्ञ ॥^३

देवी कृताभियेकायाम्

राज्ञ पट्टबन्धनीया राज्ञी सा देवी ॥^४

इतरामु तु भद्रिनी ॥ १३ ॥

अन्या राजपत्नी भटे (म्वा०प०से०) तनि भद्र सोऽभ्यस्था भद्रिनी ॥१३॥^५

अन्नह्यप्यमवधोक्तौ

अवधोक्तौ वध नाहंतीत्युक्तौ । ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यम् । तद्भिन्नम् ॥^६

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राष्ट्रेऽधिष्ठत^७ । 'राष्ट्रावारपार—' (४.२.९३) इति घ. । एकम् ॥^८

अम्बा माता

अम्ब्यत्र अम्बा । 'अवि शब्दे' (म्वा० आ० से०) । 'गुरोदच हलः'
(३.३.१०३) । 'नाट्योक्तौ' [अ० १७११] इत्यस्य प्राग्विकत्वादम्बादीना-
मन्यत्रापि प्रयोगः ॥^{१०}

अथ बाला स्याद्दाम्

बाला कुमारी । वास्यते स्वपृष्ठे वाम् । बाहुलवाद् । एकम् ॥^{११}

1. Crown-prince [2] 2. King [2] 3. Princess [1] 4. A Crowned
queen [1] 5. M. सोऽभ्यस्था 6. An uncrowned queen [1]
7. Not favourable to Brahmans; an unbrahmanical or
sacrilegious act [1] 8. M. राष्ट्रे अधिष्ठत. 9. Brother in-
law of a king (queen's brother) [1] 10. Mother [1]
11. Virgin [1].

आर्यस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

अर्तुं योग्य । आर्यं । 'अ' एतौ (म्वा० प० अ०) । अर्तु (३११२४) ।
मरणान्मारिप । मान्द । पृषादरादि (६३१०९) ॥ १४ ॥^१

अतिरु भगिनी ज्येष्ठा

वत्ता^२ मानवानिका । एवम् ॥^३

निष्ठा निरंहण समे ।

नियत स्थान निष्ठा । निरस्येण बहन समाक्षिनिर्वहणम् । मुखनि-
मुखगभावमत्तानिर्वहणाख्या नाटके पञ्चसधय । 'प्रस्तुतकथासमापनस्य'
इत्यन्य ॥^४

हण्टे हञ्जे हटाहान नीचा चेट्टी सर्त्ती प्रति ॥ १५ ॥

नीचा प्रति आह्वान हण्ट, चेट्टी प्रति हञ्ज, सर्त्ता प्रति हला ।
श्रीशब्दयानि ॥ १५ ॥^५

अङ्गहाराऽङ्गप्रिक्षेप

अङ्गस्य हार । स्थानास्थानान्तरे नयनम् । द्वे ॥^६

व्यञ्जकभिनयौ समौ ।

व्यक्ति व्यञ्जक । आभिमुख्य नीयतऽर्पोजनभिनय ।^७ मनोगत
भावमूचक । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकमञ्चतुषा ॥^८

निवृत्ते त्वङ्गसन्वाभ्या द्वे त्रिष्याङ्गसात्त्विके ॥ १६ ॥

[सष्टम्] ॥ १६ ॥^९

शृङ्गाखीरकरणाद्भुतहास्यभयानका ।

वीभत्सरौद्रौ च रसा

1 A venerable man addressed by the शूतधर in dramas [1]

2 M अत्ता 3 Elder sister [1] 4 Catastrophe or end of a

drama [2] 5 The vocative particles used in addressing a

female of inferior caste, female attendant, and female

friend [1 each] 6 Gesticulation [2] 7 M नीयतर्पोजनभिनय

8 A theatrical action expressive of some sentiments [2]

9 Bodily actions and others derived from the *saitea* quality [1 each]

शृङ्गारादयोऽष्टौ^१ रसाः । चशब्दाच्छान्तोऽपि^२ नवमो रसः । रस्यन्ते रसाः । 'रस आस्वादेने' । तदाहु — 'विभावंरनुभावंश्च युक्तोऽथ^३ व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्याय्येव तु रसो भवेत् ॥' इति ॥^४

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥१७॥

शृङ्गमुन्नतमिर्यति शृङ्गारः । उत्तमयुवप्रवृत्तित्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् (३ १ १३४) । श्रीणि ॥१७॥^५

उत्साहवर्धनो वीरः ।

उत्साह वर्धयति । ल्यु. (३ १ १३३) । वीरयति वीर । 'वीर विब्रान्ती' पचाद्यच् (३.१ १३४) । द्वे ॥^६

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

करुण करुणावान् । तस्य माघ । ब्राह्मणादित्वात् (५ १ १२४) प्यञ् । घृण्यतेऽनया^७ घृणा । 'ब्रप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ब्रपेः सम्प्रसारण च' (ग० ३ ३ १०४) इत्यङ् । दयते रक्षत्यनया । भिदादि । अपि चलने (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्चहल' (३ ३ १०३) । अनुकम्पा । अनुक्रोशान्त्यनेन । ऋशोर्धञ् । करुणरसस्य सप्त ॥^८

अयो हस ॥१८॥

हासो हास्यं

'हसे हसने' (भ्वा० ण० से०) । 'स्वनहसोर्वा'^९ (३ ३ ६२) अप् ॥१८॥ हास ॥ घञ् (३ ३.१८) । प्यति (३ १.१२४) हास्यम् । श्रीणि ॥^{१०}

धीमत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वधेर्निन्दाया सत् (३ १.१६) । भावे घञ् (३ ३ १८) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्बिभृत्, विष्टारुधिरादिदर्शनजनितः । रने पुमात् तद्वति त्रिलिङ्गः । द्वयोरित्यनेन पर्यायता सूचिता ॥^{११}

1. M. शृङ्गारादयोऽष्टौ 2. M. च शब्दाच्छान्तोऽपि 3. M. युक्तोऽथ 4. Nine rasas (sentiments) 5. शृङ्गार-रस (erotic sentiment) [3] 6. वीर-रस (the sentiment of heroism) [2] 7. M. घृण्यतेऽनया 8. करुणा-रस (the pathetic sentiment) [7] 9. M. स्वनहसोर्वा 10. हास्य-रस or the sentiment of mirth or humour [3] 11. वाञ्छित रस (disgusting sentiment) [2].

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विपूर्वान् स्मिड (म्वा० आ० अ०) 'एरच्' (३.३ ५६) । 'अत्^१'
आश्चर्यायेऽव्ययम्^२ । तस्यगवनमद्भुतम् । 'अदि^३ भुवो द्रुतच्' (उ० ५१) ।
आचरणीयम् । 'आश्चर्यमनित्ये (६१ १४७) इति साधु । 'चित्र चित्रकरणे'
(च् उ०मे०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३१ १३४) चत्वारि ॥^४

अथ भैरवम् ॥ १६ ॥

दारुणं भीषण भीष्मं घोर भीम भयानकम् ।

भयंकर प्रतिभयम्

मीरोरिद श्रासकत्वाद्भैरवम् ॥ १९ ॥ दारयति । 'कृवृदारिम्य उनन् (उ० ३ ५३) ।
भीपयते । ल्यु (३१ १३४) । विभेत्यस्मात् । 'मिप पुक्च' (उ० १ १४८)
इति मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३ ४ ७४) घुर भीमार्थे (तु० ५० से०) ।
विभेत्यस्मात् । 'आनक शीङ् भिय' (उ० ३ ८२ । भय करोति । 'मघति-
मयेषु कृत्र' (३ २ ४३) । खच् । प्रतिगत भयेन । नव ॥^६

रीद्रं तूप्रम्

ह्रस्वायम् । रीद्रं त्रोधात्मा । 'उच समवाये' (दि० ५० से०) । 'ऋष्येन्द्र—'
(उ० २ २८) इति र्च् ॥^७

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु ॥ २० ॥

दरत्रासौ भीतिर्भोः साध्वसमयम् ।

दीर्यत्यस्मात् । दर । 'दृ मये' । अप् (३३ ५७) । 'त्रसौ उद्वेगे' (दि०
५० से०) । घञ् (३३ १८) । 'त्रिमो मये' (जु० ५० से०) । त्तिन्
(३.३ ९४) । भीति । क्विपि (वा० ३३ ९४) भी । गानून् स्यति ।
मृक्विभुजादित्वात् । पट् ॥^८

1 M अति 2 M आश्चर्यायेऽव्ययम् 3 M अति 4 Adbhuta rasa
, marvellous sentiment) [4] 5 M भीमादयोऽपादाने 6 Bhayā-
naka rasa, the sentiment of terror [9] 7 Raudra rasa, the
sentiment of wrath or furiousness [2] 8 Fear [6]

विकारो मानसो भाव

मानसो विकारो रत्यादिर्भाव । भावयति करोति रसान् । 'व्यक्त स तैर्वि-
भावाद्यै स्थायीभावो रस स्मृत ।' इति वचनाद्भावसमितिर्विभावा । ते
चालम्बनविभावा उद्दीपनविभावाश्च । यनालम्ब्य रस उत्पद्यते स आलम्ब्य
विभाव । यथा—शृङ्गारार्दो नायिकादि । यो रसमुद्दीपयति स उद्दीपनविभाव ।
यथा—गान्धर्वोपवनगमनादि ॥^१

अनुभावो भावबोधक ॥२१॥

अनुभावयन्ति अनुभवगोचरता नयन्ति रसानित्यनुभावा कटाक्षादय ।
अनेकरसनिष्ठत्व व्यभिचारित्वम् । यथा रति शृङ्गारसान्तकरणाहास्मेषु ।
निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणस्त्रयस्त्रिंशत् । विभावैर्ललनोधानादिभिर्जनित स्थायी-
रत्यादिको भाव । अनुभाव कटाक्षादिभि कार्यैरनुमित । व्यभिचारिभिर्निर्वे-
दादिभि सहकारिभिरुपचितो रस इति भट्टलोल्लसट प्रभृतय ॥२१॥^२

गर्भोऽभिमानोऽहकारो

'गर्भं माने' (चु० आ० से०) । घञ् (३३१८) । अभिसर्वतो मननम-
भिमान । 'अहम्' इति वरणमहकारः ॥^३

मानश्चित्तसमुन्नति ।

'मनु अवबोधने (त० आ० से०) घञ् । मान । चित्तस्य समुन्नति ॥^४

अनादरः परिभय परीभावस्तिरस्त्रिया ॥२२॥

रीढावमाननाप्रहाघट्टेलनमसूक्ष्णम् ।

न आदर । 'परी भ्रुवोऽवज्ञान' (३३५५) इति घञ् । भाव । पञ्जे
'श्रद्धोरप्' (३३५७) । निरस्वरणम् । वृत्र श (३३१००) । 'तिरस्तो-
ज्यन्तरम्याम्' (८३४२) इति स ॥२२॥ रेण रीढा । 'रिह कल्पनादौ'
(तु० प० से०) । क्त । हाडं (८२३१) लोप मनेष्यन्ताद्युच् (३३१०७)
'आउदय—' (३३१०६) इत्यच् । अवज्ञा । 'हेडु' अनादरे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३३१८) । अवहेलनम् । 'शुशं आदरे' (भ्वा० प० से०) । नव ॥^५

1. Bhava as rati etc [1] 2 Anubhava (an eternal manifes-
tation or indication of a feeling) [1] 3 Pride or egoism
[3] 4 Self respect [2] 5 M भ्रुवोऽवज्ञान 6 M निरस्वरणम्
7 M हाडं 8 M ह्य- 9 Disregard [9]

मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । सपदादि [वा० ३३ ९४] क्विप् । 'त्रय्यु लज्जायाम्' (म्त्रा० भा० स०) । वित्त्वान् (३३ १०४) अड् । 'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० प० से०) । अ प्रत्यय (३३ १०३) ॥ पञ्च ॥^१

सापत्रपान्यत ॥२३॥

सा लज्जा अन्यतश्चेत् परस्माल्लज्जावहे जाते अपत्रपा । एकम् ॥२३॥^२

क्षान्तिस्तितिक्षा

'क्षम् सहने' (दि० आ० अ०) क्तिन् । तिजे (म्वा० आ० से०) क्षमाया सन् (३१ १५) । द्वे ॥^३

अभिध्या तु परस्य विपये स्पृहा ।

अभिध्यानमभिध्या । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यड् । परस्य विपयि-
णोच्छा ॥^४

अक्षान्तिरीर्ष्या

न क्षान्ति । ईर्ष्यणमीर्ष्या । 'ईर्ष्यं ईर्ष्यायाम्' (म्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३३ १०३) इत्य । 'परो कर्पात्तहित्पुत्वस्य' द्वे ॥^५

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥२४॥

'अमृञ् अमृयायाम्' । कण्ठ्वादित्वाच्चकि (३१ २७) 'अ प्रत्ययात्' (३३ २०२) । गुणेषु दानादिषु दम्भादित्पदोषारोप ॥२४॥^६

वैर विरोधो विद्वेष

वीरस्य कर्म । '—वैरमैयुनिकया' (४३ १२५) इति निर्दोषादण् । 'रधिर आवरण' (६० उ० अ०) । 'द्विप अप्रीती' (अ० उ० से०) । त्रीणि ॥^७

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्

'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मनोजनि-^८दसिम्यो यु (उ० ३ २०) । 'शुच शोके' (म्वा० प० से०) । घञ् (३३ १८) । क्विपि (वा० ३३ ९४) शुक् । त्रीणि ॥^९

1 Shame [5] 2 Shame from others [1] 3 Patience [8]

4 Coveting another's property [1] 5 Jealousy [2]

6 Detraction [1] 7 Enmity [3] 8 M मनन—9 Griet [3]

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥२५॥

पश्चात्तपनम् । घञ् (३३१८) । विप्रतिसरणम् । 'सृ गती' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३३१८) । उपसर्गस्य घञि—' (६३१२२) इति दीर्घः । श्रौणि ॥२५॥^१

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।

कोपक्रोधी घञि । 'मृप तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञि (३३१८) नञ्समास (२२६) । 'रप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३०१८) प्रतिहन्यतेऽनेन^२ प्रतिघा । 'करणे हन' (३४३७) । 'परो घ.' (३३८४) इति बाहुलकादधत्वञ्च । सप्त ॥^३

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचौ शुद्धे । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३३१८) । एकम् ॥^४

उन्मादश्चित्तविभ्रम ॥२६॥

'मदो ह्ये' (दि० प० से०) । घञ् (३३१८) । उन्माद । चित्तस्य विभ्रमोजनवस्थान^५ भूताद्यावेशात् ॥२६॥^६

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रीणाति प्रिय । 'इगुपध—' (३११३५) इति क । तस्य भाव । 'पृथ्वादिभ्य' इमनिच्—' (२११२२) । 'प्रियस्थिर—' (६४१५६) इति प्रादस । हृदयस्य कर्म हार्दम् । युवादित्वात् (५११३०) अण् । 'हृदयस्य हृत्स्थे' (६२५०) इति हृत् । 'प्रीत् तपणे' (ऋधा० उ० से०) । मनिन् (३२७५) । प्रेम । 'स्निह^७ प्रीती' (दि० प० से०) । घञ् (३३१८) स्नेह । पञ्च ॥^८

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेद्वा रुद् वाञ्छा लिप्सा मनोरथ ॥२७॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

1. Repentance [3] 2 M प्रतिह-नेन 3 Anger [7] 4 good conduct [1] 5 M विभ्रम नवस्थान 6 Madness [2] 7 M पृथ्वादिभ्य 8 in the Dhat pāṭha, it is read as णि 9 Love [5]

दोहमाकर्षं ददाति । यद्यप्यय सामान्येनेच्छावाची तथापि गर्भिणीच्छाया प्रायण प्रयुज्यते¹ । 'इच्छा²' (३३१०१) इति मूत्रेण इपे शप्रत्ययो निपातित । 'काक्षि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुराश्च—' (३३१०३) इ-प्र³ । 'स्पृह ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । मिदादि । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'मितृप् पिपासायाम्' (दि० प० से०) । क्विपि (वा० ३३९४) वृट् । लब्धुमिच्छा लिप्सा । मन एव रथा दूरगामि यत्र स मनोग्य ॥२७॥ 'क्मु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३१८) । काम । 'लप कान्ती' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३३१८) । द्वादश ॥⁴

स महान् लालसा द्वयो ।⁵

स तपो महाश्चेल्लालसा । भृश लसनम् । यडन्ताद (३३१०२) । एकम् ॥⁶

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उप समोप⁷ आर्थे । धर्मस्य चिन्ता विचार । द्वे ॥⁸

पुस्याधिर्मनिती व्यथा ॥२८॥

आधीयते दुःखमनेन⁹ । घात्र 'उपसर्गे घो कि' (३३१२) । मानसा व्यथा पीडा ॥२८॥¹⁰

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

'चिन्ति स्मृत्याम्' (चु० प० से० । 'चिन्तिपूजि—' (३३१०५) इत्यङ् । चिन्ता । शीणि ॥¹¹

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

'कठि शक्ते' (भ्वा० आ० से०) । उत्कण्ठा । उत्पूर्वात्कण्ठेर्बुन् (उ० ५३५) । कामादिजस्मृतेर्द्वे ॥¹²

उत्साहोऽध्ययमाय स्यात्

'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३१८) । उत्साह । स्वर्षञि (३३१८) आना युक् (७३३३) । अच्यवसाय । द्वे ॥¹³

1 M प्रयुज्यते 2 M इच्छा 3 M इत्य 4 Desire [12] 5 K and B read it as follows मोक्षार्थे लक्ष्मण इय 6 Longing [1] 7 M मर्षणे 8 Religious discussion [2] 9 M दुःखमनेन 10 Mental pain or anguish [1] 11 Recollection [3] 12 Anxiety [2] 13 Enthusiasm or determination [2]

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥२९॥

स उत्साह । सातिशयो^१ वीर्यं । वीरस्य कर्म । वीरे साधु ॥२९॥^२

कपटोऽस्त्रो व्याजदम्भोपधय छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृति शक्यम्

के मूल्य पट इवाच्छादक कपट । व्यजन्त्यनेन व्याज । घञ् ।
दम्यतःजेन^३ । घञ् (३३१८) । उपधीयत आरूप्यतेऽनेन^४ । 'उपसर्गे घो
कि (३३९२) । छद्यतःजेन । छद्म अपवारण (बु० उ० से०) ।
मनिन् (३२७५) । कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५११३०) अण् ।
कुत्थिता सृति । 'मृ गती (भ्वा० प० अ०) । निहृष्टा कृति । क्वापि^५ शठ
कैतवे (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच (३११३४) । नव ॥^६

प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥

मदी हर्षे (दि० प० से०) । घञि (३३१८) प्रमाद । अनवधानमवि
चारितकरणम् ॥३०॥^७

कौतूहल कौतुक च कुतुक च कुतूहलम् ।

कुतू कृत संज्ञान हलति । हृत् विज्जने (भ्वा० प० से०) प्रमाद्यणि
(५४३८) कौतूहलम् । कुतू कायति । 'को ह्रस्वोऽङ्ग्य — (६३६१)
इति ह्रस्व । प्रजाद्यणि (५४३८) कातुकम् ॥^{१०}

स्त्रीणां विलासविद्रोहविभ्रमा ललित तथा ॥३१॥

हेला लीलेत्यमी हाना क्रिया शृङ्गारभाजजा ।

शृङ्गारो रत्यादि । भावा मराविकारास्वभ्यो जाता क्रिया चप्टा
वित्तमादयो हावाद्द्रवाभ्या । जुहानर्घञि श्वा । ऋस् स्त्रेण (भ्वा०
प० से०) । घञि (३३१८) विलास । विवानम् । विवृगनिविगप । वा गती
(अ प० अ०) । मृगधादयश्च' (उ० १३७) इति कु । उच ममवाय
(दि० प० मे०) । घञि (३२२१) ओन् । 'प्रम जनवस्यान (दि० प०
से०) । घञि (३३१८) विप्रम । तात्त— (३३३४) इति न वृद्धि ।

1 M मतिशयो 2 Firm determination [2] 3 M दम्भेन 4 M
आरूप्यतेन 5 M उपधीयते 6 M वा । 7 Fraud [9] 8 Careless-
ness [2] 9 M क्वापि 10 Curiosity [4]

'लउ ईप्तायाम्' (चु० आ० से०) । ललितम् ॥ १॥ 'हिल भावकरणे'
(तु० प० से०) घञि (३३ १८) हेला । 'ली [ङ्] श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
क्विप् (वा० ३३ ९४) । लिय लाति लीला^१ । 'विलासाङ्गु^२ विशेषो य
प्रियासावासनादिषु ।' 'विच्चोकोऽभिमत^३—प्रासावपि गवादनादर । चित्तवृत्त्यन-
वन्धान शृङ्गाराद्विभ्रमो मत ॥ अनाचार्योपदिष्ट स्याल्ललित रतिचेष्टितम् ।
प्रौढेच्छा मुरते हला हाव स्याद्भावमूचर ॥ हाव शृङ्गारभावासी रम्यात्तस्मित-
वोक्षितम् । शृङ्गारप्रौढिमा हला' इति । [कि] च प्रियस्यानुकृतिलीला
दिल्लिष्टावाग्नेपचेष्टिनं ॥^४

द्रवकेलिपरीहासा क्रीडा लीला च नर्मं च ॥ ३० ॥

द्रवति हृदयमनेन द्रव । 'द्रु गर्गा' (न्वा० प० अ०) । अप् (३३ ५७) ।
विलन्त्यनेन केलि । 'विल क्रीडायाम्' (तु० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
हृत्सेर्घञि (३३ १८) हास । 'क्रीड् विहारे' (न्वा० प० से०), 'खे [के] कृ
चलने' (न्वा० प० से०) । अ (३३ १०३) । 'नृ नये' (न्वा० प० से०) ।
मनिन् (३२ ७५) । नर्मं । क्रीडायाम् पट् ॥ ३२ ॥^५

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्यज्यत इति व्याज , स्वप्पाच्छादनम् । अनद्रूपम्य ताद्रूपमपदेश , क्रीडायां
वधनम् । 'लप्य आलोचने' (चु० आ० मे०) । ष्यत् (३३ १२४) । लक्ष्यम् ।
श्रीणि ॥^६

क्रीडा गेला च कूटनम् ।

क्रीडया सेलनम् । 'कूटं क्रीडायाम्' (न्वा० प० मे०) । ल्युट् (३३ ११५) ।
'वो —' (८२ ७६) इति दीर्घं । 'बन्दुकादिर्त्राडनस्य श्रीणि' इत्यन्ध ॥^७

घर्मो निद्राघ स्वेदः स्यान्

निघर्षननाङ्गम् । घर्मं । 'घृ क्षरणशील्यो' (चु० प० अ०) । 'घर्म—'
(उ० १ १४६) इति निघान् । निद्राघर्षनेन^८ । न्यट् न्यवादि । न्विचय द्वाग्नेनेन ।
प्रस्वेदहेतोऽन्नापम्य श्रीणि ॥^९

1 M लीला 2 M विष्णु-ङ्गे 3 M विष्णु-ङ्गे 4 Hava i e any
feminine coquettish gesture exciting amorous sensations
[1] 5 Breads 6 Play 7 Excuse, pretence, evasion [3]
8 Boys' sport [3] 9 M निद्राघर्षनेन 10 Heat and sweat [3]

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलीयने त्रियाऽन^१ । 'एरच्' (३.३.५३) । नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।
अपसात्त्विकभावो मूर्च्छापरपर्याय^२ । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टा नाश इति
यावन् ॥ ३३ ॥^३

अवहित्थाकारगतिः

अवहि. स्थानमवहित्या । पृषोदरादि (६.३.१०९) । शोकहर्षादिजनितस्य
मुखश्वानिरोमाश्वादेर्गोपनम् । द्वे ॥^४

समी संवेगसंभ्रमौ ॥

ओवजी (तु० आ० से०) घञि (३.३.१८) संवेग । हर्षादिना कर्मसु
त्तराया द्वे ॥^५

स्यादाच्छुरितर्क हासः सोत्प्रासः

आच्छुरण परच्छेदनम् । भावेत् (३.३.११४) । स्वार्थे क (५.३.७७) ।
उत्प्रास्यते सामर्पयुक्त त्रियतेऽनेन^६ । अत्यनेर्घञ् (३.३.१८) । सोपहास इत्यर्थः ।
एकम् ॥^७

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स^८ हासं मनाक्, ईपत् स्मितम् । बहृष्टदन्तमित्यर्थं ॥ ३४ ॥^९

मध्यम स्याद्विह्वलितम्

स हासो मध्यम, महत्त्वालपत्वसहित । एकम् ॥^{१०}

रोमाञ्छौ रोमहर्षणम् ।

रोम्णामश्न रोमाश्च. रोमाणि हृष्यन्त्यनेन ॥ द्वे ॥^{११}

अन्दिर्त्तं रुदितं क्रुष्टम्

'अदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्त (३.३.११४) । 'बुध रोदने'
(भ्वा० प० से०) । क्त (३.३.११४) । शीणि ॥^{१२}

जृम्भस्तं त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

'जृम्भ गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) जृम्भो मुपादेशोर्बकार ॥ द्वे ॥^{१३}

1. M. त्रियात् 2. M मूर्च्छापरपर्याय 3. Swoon [2] 4. Dissimulation
or concealment of an internal feeling [2] 5. Haste [2]
6. M. क्रियतेऽनेन 7. A horse laugh [1] 8. M. ः; 9. Smile [1]
10. A gentle laugh [1] 11. Thrill [2] 12. Weeping [3]
13. Yawning [2].

विप्रलम्भो विसंवादः

विशेषेण प्रलम्भनं विप्रलम्भ । विहृष्टं सम्यग्बदनमङ्गीरतासम्यक्संपादन-
मित्यर्थं ॥^१

विह्वलं स्पन्दन समे ।

'रिगि गतौ' (म्वा० प० से०) । 'स्वल सचलने' (म्वा० प० से०) ।
'धमदिचलनस्य' द्वे इति स्वामी । 'वालाना हस्तपादगमनस्य' इत्यन्ये ।
'पिच्छिलादीपतनस्य' इत्यपरे ॥^२

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्न. संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

निद्राण निद्रा । 'द्रा कुत्सायाम्' (था० प० से०) । 'आतरच—' (३.६.१०६)
इत्यङ् । 'त्रिप्पप् शये' (अ० प० अ०) । घञि (३.३.१८) स्वाप । 'स्वपो
नम्' (३.३.९१) । स्वप्न । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) घञि (३.३.१८)
सवेश । पञ्च ॥ ३६ ॥^३

तन्द्री प्रमीला

तत्पूर्वाद्राते. 'सृंहि गृहि—' (३.२.१५८) इति सूत्रे 'तन्द्रा' इति निपातित ।
गौरादेराकृतिगणत्वान्दीपपि । प्रमीलयन्तीन्द्रियाण्यस्या प्रमीला । 'मील निमपणे'
(म्वा० प० से०) । अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य द्वे ॥^४

भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः स्त्रियः ।

'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'शृणुधात्किन्' (उ० ४.११९) इतीन् ।
'भ्रुव. कुटि' भ्रुकुंसवत्त्रैरूप्यम् । श्रोत्रादिना ललाटसकोचस्य त्रीणि ॥^५

अहृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

असौम्ये असुन्दरे, क्रूरदृष्टावित्वर्थं । विहृष्टा दृष्टिरदृष्टि । एकम् ॥^६

मंसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥३७॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

'पिथ सरादौ' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३ ३ ९४) । संसिद्धि ।
दृज् क्तिन् (३.३.९४) । प्रकृति । 'इमे' इति द्वयो. स्त्रोत्वबोधनाय ॥३७॥
'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । घञि (३ ३ १८) निसर्ग । पञ्च ॥^७

1 Deceiving by false statements [2] 2. Falling down or
deviating from the right path [2] 3 Sleeping [5]
4 Drowsiness [2] 5 Bending of the eye-brows [3] 6 An
evil or unkind look [1] 7. Nature [6]

अथ वेपथुः ।

कम्पः

'दुवेषु कम्पने' (म्वा० आ० मे०) । 'द्वितोऽथुच्' ¹ (३ ३ ८६) । वेपथुः ।
'कपि चलने' (म्वा० आ० मे०) । घन् (३ ३ १८) । कम्प ॥^६

अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उद्धवः ॥३८॥^३

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

क्षणोति दुःखम् ।^४ 'क्षणं हिंसायाम्' (त० उ० मे०) । पचाद्यच्
(३ १ १३४) । क्षण । उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (म्वा० प० मे०) ।
'मह पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । मह । सान्त्सु
तेजोवाची । उद्धुनाति दुःखमुद्धवः ।^५ 'धूज् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) ।
अच् (३ १ १३४) । उत्सूते मुखमुत्सव ॥३८॥^६

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

अधोऽनुवनपातालबलिस्तद्मरसातलम् ।

नागलोकः

अधश्च तद्घुवनं च । पतन्त्यत्र पातालम् । 'पति चण्डिम्यामालम्' (उ०
१.११७) । बले सघ । रसायाम्बलमघ ॥^७

अथ कुहरं शुषिरं विचरं विलम् ॥१॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

कु हरति । 'हरतेरनुद्यमनेञ्च्' ^८ (३ २ ९) । शुष शोषणे' (दि० प० अ०) ।
'इगुपधान्—' (उ० ४.११९) कि । शुषिर-स्यास्ति । 'ऊय शुषि—'
(५ २ १०७) इति रः । विप्रियते विवरम् । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० मे०) ।
पचाद्यच् (३.१.१३४) । 'विल भेदने' (तु० प० से० । 'इगुपघ—' (३.१.१३५)
इति कः ॥१॥ टिञ्जते छिद्रम् । 'स्पायिनश्च—' (उ० २.१३) इति ङ्क् ।
निर्व्यथनेनेन^९ । रोकनेञ्च्^{१०} रोकम्^{११} । 'एच दीर्घां' (म्वा० आ० मे०)
'हलश्च' (३.३ १२१) इति घन् । न्यङ्क्वादित्वान् (७.३.५३) वृः ।

1. M. द्वितोऽथुच् 2. Tremor [2] 3 'अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उत्सवः' is the reading adopted by K and B 4 M. दुष्य 5. M. दुःखमुद्धवः 6 Festival [5] 7. पाताल लोक the world under earth said to be inhabited by Nagas. [5] 8. M. हरतेरनुद्यमने च 9. M. निर्व्यथनेनेन 10. M. रोकनेच 11. M. रोकः ।

‘रघु हिंसासराद्धमो’ (दि० प० से०) । बाहुलवाद्भक् । ‘श्वभ्र गती’ (तु० प० से०) । प्यन्तादच् । ‘द्ववप्’ (म्वा० उ० अ०) । मिदादिन्वात् (३३ १०४) वपा । एकादश ॥¹

गर्तावटी सुवि श्वभ्रे

गिरति गर्त । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘हसिमृष्—’ (उ० ३८६) इति तच् । अवत्यस्मादवट । ‘शकादिम्भोऽट्’ (उ० ४८१) । भूरन्त्रस्य द्वे ॥²

सरन्ध्रे शुपिरंत्रिषु ॥२॥

सरन्ध्रे शुपिरम् । एकम् ॥२॥⁴

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिर तम ।

‘अन्ध दृष्टिचुपघते’ (चु० उ० से०) चुरादि । घर्त् (३३ १८) । अन्ध करोत्यन्धकार । ‘क्षुब्धस्वान्त—’ (७२ १८) इति ध्वान्तो निपातित । तमोऽस्यास्ति⁵ तमिस्रम् । ‘ज्योत्स्नान्तिम्ब्रा—’ (५२ ११४) इति साधु । ‘तिम आर्द्धिभावे’ (दि० प० से०) । किरच् । तिमिरम् । ताम्यत्यनेन तम । बमुन् (उ० ४ १८८) ॥⁶

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्ते गाढे दृढान्धकारे । अन्धयतीत्यन्धम् । तच्च तमश्च ॥⁷

क्षीणेऽधतसम्

क्षीणे ध्वान्तेऽवहौन⁸ तम ॥⁹

तम ॥३॥

विष्वक्सतमसम्

विष्वक् सर्वतन्म ॥३॥¹⁰

नागा-याद्रेव्याः

नागे नवा नागा । वद्वोरपत्यानि ॥६॥¹¹

1. Hole (in general) [11] 2. M शकादिम्भोऽट् 3. Hole (in ground) [2] 4. A hollow thing [1] 5. M. तमस्यास्ति 6. Darkness [5] 7. Deep darkness [1] 8. M. ध्वान्ते अवहौन 9. Slight or dim darkness [1] 10. All-pervading darkness [1] 11. नाग, a semi-divine being having the face of a man and tail of the serpent [2].

तदीश्वर ।

शेषोऽनन्त

तेषामोश्वर । 'शिष्यु' विशेषणे (६० प० अ०) । वज्र (३३ १८) ।
घोष । नास्त्यतोऽस्यानन्त १ ॥ द्वे ॥^२

वासुकिस्तु सर्पराज

वसु^३ कायति वसुक । तदपत्य वासुकि ॥^४

अथ गोनसे ॥४॥

तिलित्स स्यात्

गोरिव नासिकास्य गोनस ॥ ४ ॥ 'तिल गतौ (भ्वा० प० से०)
इगुपधात्वि (३१ १३५) । तिलित्सरति । 'अयेभ्योऽपि^५—' (वा० ३२ १०२)
इति ड । द्वे ॥^६

अजगते शयुर्बाहस इत्युभौ ।

अजो नित्यो गरोऽस्य^७ । रातेऽत्यर्थं^८ राषु । 'भृमृशी— (३० १७)
इत्यु । बाह स्यति बाहस । शोणि ॥^९

अलगदो जलव्याल

अल गतौ (भ्वा० प० से०) । 'गर्द' शब्दे (भ्वा० प० से०) । अलश्चासौ
गदश्च । जलस्य व्याल सर्प ॥^{१०}

समौ रजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

वेराजि रेखाऽस्यास्ति^{११} राजिल । सिध्मादित्वाद् (५२ ९७) लृच् ।
'डुण्डु' इत्यनुवर्णे ण्ध । तेन मणति भाति वा डुण्डुम । द्विमुखोऽय^{१२}
निर्विष । द्वे ॥५॥^{१३}

मालुधानो मातुलाहि-

1 M the नासिका च शेषस्यानन्त 2 शेष, the king of nagas [2]
3 M वसु 4 Vasuki, the king of snakes [2] 5 M
च येभ्योऽपि 6 A kind of snake [2] 7 M गरोऽस्य 8 M अनैस्यथ
9 Boa-constrictor, the largest species of serpents [3] 10
Water serpent [2] 11 M रेखाऽस्यास्ति 12 M द्विमुखोऽय 13 A kind
of non poisonous serpent said to be having two faces [2]

मालुघंतूरस्तत्र धानमस्य मालुधान । मा तुलयति मातुल । क । स
चासावहिश्च मातुलाहि । चिनसर्पस्य द्वे ॥¹

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुरुः ।

निर्मुक्तस्त्यक्त कञ्चुकस्त्वग्येन । द्वे ॥²

सर्पं पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गम । ६॥
आशीविषो त्रिपधरश्चक्री व्याल सरीसृप ।
कुण्डलीगृहपाचक्षुः श्रवा काकोदरः फणी ॥७॥
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।
उरग पन्नगो भोगी जिह्वाग पवनानशनः ॥८॥

‘मृदृगतौ’ (न्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । सर्पं । प्रियते
व्यायच्छति पृदाकु । प्रियतंदावुह्रस्वश्च । भुजेन कौटिल्येन गच्छति भुजग ।
‘गमश्च’³ (३२४७) इति ड । गमे⁴ सुपि खश्च डिद्वा (वा० ३२३८) ।
भुजङ्ग । भुजङ्गम । अहृत्यहि । औणादिक कि ॥६॥ आश्या विपमस्य ।
‘आशीस्ता [लुगता] दष्टा तथाविद्धो न जीवति ।’ चक्र मण्डलाकारतास्यास्ति⁵
चक्री । व्याडन⁶ हन्तुमुद्यमोऽस्यास्ति⁷ व्याल । अड उद्यमे’ (भ्रा० प० से०) ।
कुटिल सर्पति सरीसृप । ‘नित्य कौटिल्य-’ (३१२३) इति यन् । कुण्डल
तदाकारतास्यास्ति⁸ कुण्डली । गूढा पादा अस्य । चक्षुषी श्रवसी अस्य ।
काकस्येवोदरमस्य ; फणोऽस्यास्ति⁹ ॥७॥ दर्वीकारकण एव प्रहारसाधनत्वात्करोऽ-
स्य¹⁰ । दीर्घं पृष्ठमस्य । कुत्सित दशति दन्दशूक । यडन्तात् ‘यजजपदशा यड’
(३२१६६) इत्युक्¹¹ विले शेते । उरसा गच्छति, उरग । ‘उरना लोपश्च’
(वा० ३२४८) इति ड । पन्न पतित यथा तथा गच्छति । सर्वपन्नयो’
(वा० ३२४८) इति ड । भोग फणोऽस्यास्ति¹² । जिह्व वक्र गच्छति पवनोऽ-
शन¹³ यस्य । पञ्चवितति ॥८॥¹⁴

त्रिष्वह्येय विपास्थ्यादि

1 A snake with the spotted skin [2] 2 A snake that
has cast off its slough [2] 3 M गमेश्च 4 M गमे
5 M मण्डलाकारतास्यास्ति 6 M व्यडन 7 M हन्तुमुद्यमोस्यास्ति 8 M
तदाकारतास्यास्ति 9 M फणोस्यास्ति 10 M प्रहारसाधनत्वात्करोस्य
11 M इत्युक्ः 12 M फणास्यास्ति 13 M पवनोशन 14 Snake in
general [20]

अहो भवमाहेयम् । 'दतिकृषि-' (४३.५६) इति ढञ् ॥^१

स्फुटायां^२ तु फणा द्वयोः ।

स्फटति विशीयनेऽनया^३ स्फटा^४ । 'स्फट विवसने' (चु०प०से०) । 'फटा' इत्यपि क्वचित्पाठ । 'फण गती' (भ्वा० प० मे०) । अच् (३१.१३४) । द्वे ॥^५

ममौ कञ्चुक्निर्मोर्त्तौ

कञ्चने कञ्चुक् । 'कचि दोषिप्रन्धनयो' (भ्वा०आ०से०) । बाहूलवाहुक्त् । निमुञ्चनेनिर्मोक् गर्गत्पर ॥^६

द्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

द्वेष्टते मोहयति द्वेड । 'त्रिद्विददा स्नह्माचनयो' (भ्वा० प० मे०, दि० प० मे०) । पृषादरादि (६३.१००) । गिरति जीव गर 'गृ निगरणे' (तु० प० मे०) । अच् (३१.१३४) । गर लानि गरल । धेवेष्टि^७ याय विषम् । 'त्रिण् व्यस्तौ' (जु० उ० अ०) । दगुण्य- (३१.१३५) इति क ॥९॥^८

पुंसि कलीत्रे च पानालनालकूटह्लाह्ला ।

सौराष्ट्रिक- शीकिलकेया ब्रह्मपुत्र प्रदीपन ॥१०॥

दारदो घत्मनामश्च विषभेदा अमी नय ।

ईपलागति कारोल । 'दृड मस्त्वाने' (भ्वा० प० मे०) । 'ईपदधे' (६३.१०५) वेति वा वा । काञ्च्य कृष्ये कूटो गनित्रिक् । हर्षा जट्टम् । 'हृत्त्रिन्धने' (भ्वा० प० मे०) । न हृत्ति आह्लति वा । गत कर्मधारय । गुणो देने भव गौराष्ट्रिक । अध्यामादि । क्विप्ठो देने नय । 'दतिकृषि-' (४३.१६) इति योगविभागादत्र । कल्पान पुत्र । प्रदीपयति । कल्यादिभ्यु (३१.१३४) ॥ १० ॥ दारदि देशे भव दारद । क ण्यव नाभिर्यव । 'अच् प्रत्यय- (४.४.३५) इति यागविभागादच् । एत प्रत्यय स्थावर- विषभेदा ॥^९

1 Poison or any other thing pertaining to a serpent. [1]

2 Others read it as कृत्यां 3 M 'दृ' 4 M 'कृ' 5 The hood of a serpent [2] 6 M 'हृ' 7 M 'दृ' 8 Poison [3] 9 Cf. 'अ चिद कृष्ये कृष्ये कर्म ध्यादिभ्यु' (४.४.३५) 2 110) 9 Nine kinds of poison [1 each]

विषवैद्यो जाङ्गलिक

विद्यामघोने वेद वा वैद्य । विषस्य वैद्य । जाङ्गली विषविद्या तामघोन
जाङ्गलिक । वसन्तादित्वान् (४२६३) ठक् । द्वे ॥^१

व्यालम्राह्याहितुण्डिक ॥११॥

इति पाताल भोगिवर्गः ॥८॥

व्याल गृह्णाति व्यालग्राही । 'नन्दिग्रहि-' (३११३४) इति गिति ।
अहस्तुण्ड मुखम् । तेन दीव्यति, आहितुण्डिक । ठक् (४४.२) । सज्ञापूवकत्वा-
द्वृद्धपभावे 'अहितुण्डिक' अपि ॥११॥^२

इति पातालभोगिवर्ग ॥८॥

स्याभारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

नरा वायन्त्यत्र नरक । बाहुलकादधिकरणे क । प्रज्ञाद्यणि (५४३८)
नारक । निर्गतोभ्यान्निरय । अय शुभावहो विधि । चत्वारि ॥^३

तद्भेदास्तपनोऽनीचिमहारीरवरौरवा ॥१॥

सहार कालसूत्रं चेत्याद्या

तस्य नरकस्य भेदा । तपन्त्यनेन वा तपन । विष्ट्या वीचयोऽत्रावीचि ४ ।
एरहिस्त इन्दश्च तत्र नवो रौरव ॥१॥ सहारस्थान केचिन् 'मंघात' पठन्ति ।
कालान्ययोमयानि सूत्राप्यत्र । आद्यशब्देन तामिस्रादय ॥^५

सत्त्वास्तु नारका ।

प्रेता

सत्त्वा जन्तवः । नरके भवा । प्रवर्येण इता गता प्रेता ॥ द्वे ॥^६

चेतरणी सिन्धु

विगत तरणि मूर्खोऽत्र^७ तत्र दान्तले भवा चैतरणी नदी । एकम् ॥^८

म्यादलश्मीस्तु निश्च्यति ॥२॥

निष्पान्ता श्चने सामार्गान्निश्च्यति ॥ द्वे ॥२॥^९

1. A dealer in antidotes [2] 2 A charmer of snakes [2]
3 hell [4] 4 M बेषधोरागेचि - 5 Three kinds of hell
[1 each] 6 Creatures inhabiting hell [2] 7 M मूर्ख
8 देशम् the river of hell [1] 9 calamity, evil [2]

विष्टिराजू

विशति क्लेश विष्टि । आजवते आजू । 'क्विव्वचि-' (वा० ३ २ १७८) इति क्विव्वदीर्घा । 'नरके हृष्टाक्षोपस्य' द्वे इति स्वामी । निमूल्यकर्मकरणस्य इत्यन्ये^१ ॥^२

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

'कृत्र् हिंसायाम्' (ऋषा० उ० से०) । 'यत निकारोपस्कारयो' (चु० उ० से०) । प्यान्ताम्यामाम्या युच् (३ ३ १०७) । त्रीणि ॥^३

पीडा द्वाधा व्यथा दुःखममानस्य प्रसूतिजम् ॥३॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमामालम्

'पोड अवगाहने' (चु० प० से०) । 'वाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'व्यथ मये' (भ्वा० आ० से०) दुष्टानि खान्यत्र । अमनसो भाव आमनस्यम् ॥३॥ 'चत्वारि पीडाया वमनस्यस्य द्वे' इति स्वामी । 'पडपि मन पीडार्था —' इति सभ्या ।

कपति स्म कष्टम् । 'कृच्छ्रागहनयो —' (७ २ २२) इति नेट् । कृन्तति कृच्छ्रम् । कृतेरच्छ ब्रूच' (उ० २ २१) इति रक्छी । आ समन्ताद्भिय लातीत्यामीलम् । शरीरपीडाया त्रीणि । नवापि दुःखस्य^४ इत्यन्ये ॥^५

त्रिष्वेषा भेद्यगामि दत् ।

इति नरकवर्गं ॥६॥

एषा^६ दुःखादीना^७ मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यविशेषणं तत्रिषु । यथा—मेघ दुःखा^८ च दुरपपादा च दुःख^९ सुतो निर्गुण' इत्यादि ॥

इति नरकवर्गं ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपार पारावर सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधि सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णव ॥१॥

रत्नाकरो जलनिधिर्याद् पतिरपापति

समुत्ति समुद्र । 'उन्दी कल्दन' (रु० प० से०) । 'स्फाधि—' (उ० २ १३) इति र्व् । आप —उद्वानि धीयन्तेऽस्मिन्नब्धि^{१०} । कु पृथ्वी पिपति

1 B ascribes this explanation to the Commentator, Rāyamukuṭa (see रामाश्रमी, p 118) 2 Residence in hell to which one is condemned [2] 3 Torment [3] 4 M दुःखस्य 5 Pain [9] 6 M एषा 7 M दुःखादीना 8 M दुःखा 9 M दुःख 10 M धीयन्तस्मिन्नब्धि ।

मर्यादापालनादकूपार । पृ० पालनादौ (जु० प० से०) । अण् (३२१) ।
 'अन्येषामपि—' (६३१३७) इति दीर्घ । पारावारौ स्तोऽस्य^१ । अर्घं
 आद्यच् (५२१२७) । सरिता पति । उदकानि सन्त्यत्र । 'उदन्वानुदधौ च'
 (८२१३) इति निपातित । उदकानि धीयतेऽनोदधि^२ । 'कर्मण्यधिकरणे च'
 (३२९३) इति कि । स्यन्दते सिन्धु । स्यन्दे सप्रसारण घश्च' (उ०
 १११) इत्यु । सरासि सन्त्यस्य सरस्वान् । सररै खात सागर । अर्णोऽस्या-
 स्त्यर्णव^३ । 'अर्णस सलोपश्च' (वा० ५२१०९) इति व ॥१॥ रत्नाना-
 माकर । जलाना निधि । यादसा जलजन्तूना पति । अपा पति । पञ्चदश ॥^४

तस्य प्रभेदा क्षीरोदो लज्जणोदस्तथापरे ॥२॥

क्षीरमुदक यस्य । उदकस्योद (वा० ६३५७) । अपरे सुरोदधृतो-
 दादय ॥२॥^५

आप स्त्री भूमिनि वार्वारि सलिल कमल जलम् ।
 पय कीलालममृतं जीवनं भुवन वनम् ॥३॥
 कवन्धमुदक पाथ पुष्कर सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशवरम् ॥४॥
 मेघपुष्प घनरस

आप्नुवन्ति, आप । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च (उ० २५८) इति क्विब्रह्मस्वौ ।
 भूमि बहुत्वे । वारयति वा वृत्रोप्यन्तात् (३१२६) क्विप् (३२१७८) ।
 'वसिषपि—' (उ० ४१२४) इतीभि वारि । सलति सलिलम् । 'सल गतौ'
 (म्वा० प० से०) । 'सलिकलि—' (उ० १५४) इतीलच् । 'कमु कान्ती'
 (म्वा० आ० से०) वृपादित्वात् (उ० ११०६) कलच् । कमलम् । 'जल
 अपवारणे' (चु० प० से०) अच् । (३११३४) । जलम् । 'पीड् पाने' ।
 असुन् (उ० ४१८८) । पय कीला ज्वालामलति धारयति कीलालम् ।
 जीव्यतेऽनेन^६ । भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन' भुवनम् । सज्ञापूर्वकत्वादवृद्धघमाव । वनु
 याचने (तु० आ० से०) । घञ् (३३१९) । वनम् ॥२॥ क मुख बध्नाति
 कत्र घम् । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उदकम्—' (उ० २३९)
 इत्युणादिसूत्रेण माघु । पाति पाथ । 'उदके घुट् च (उ० ४२०३) इत्यसुन् ।

1 M स्तोस्य 2 M धीयन्तेऽनोदधि 3 M अर्णोऽस्यास्ति अर्णव 4 Ocean

[1] 5 Different kinds of oceans [1 each] 6 M जीव्यतेनेन

7 M स्यन्त्युत्पद्यन्तेनेन ।

'पुप कित्' (उ० ४४) इति करन् । पुष्करम् । सर्वतो मुग्वान्यस्या 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४१८८) । अम्म । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुट् च' (उ० ४१९६) इत्यमुन् । अर्ण । तु सोत्र आवरणार्थं । ततो य । तोयम् । पिवतेरनीयर (३१९६) । पानीयम् । 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । नीरम् । क्षिय (तु० प० अ०) ईरन् । क्षीरम् । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् । अम्बु । शवृणोति शवरम् । वृजोष् (३३१३४) ॥४॥ मेघस्य पुष्पमिव । घनस्य रस । सप्तत्रिंशति ॥^२

त्रिपु द्वे आप्यमम्मयम् ।

अप्सु भवमाप्यम् । बाहुलकात्प्यञ् । 'एकाच—' (वा० ४३१४४) इति मयट् । अम्मयम् । इद द्वय त्रिपु । जलविकारस्य द्वे ॥^३

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचि

भज्यते मङ्ग । 'भञ्जो आमदने' (रु० प० अ०) । घञ् (३३१९) । तरति तरङ्ग । तरतेरङ्ग च् । (उ० ११२०) । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच्च' (उ० ४४४) इति मि । ऊर्मि । 'वा स्त्रियाम्' इति पूर्वोत्तराम्या सम्बध्यते । 'वेजो डिच्च' (उ० ४७२) इतीचि । वीचि । चत्वारि ॥५॥^४

अथोर्मिपु ॥५॥

महत्सूल्लोकलोलौ

उल्लोडयति 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तात् (३१२६) अच् (३११३४) । क जल तस्य लोल उन्माद । 'वा पदान्तस्य' (८४.५९) इत्यनुस्वारस्य ल । महातरङ्गस्य द्वे ॥^५

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम ।

वृतेषन् (३३१८) । आवर्त । जलभ्रमणस्यैकम् ॥^६

प्रपन्ति विन्दुपृषता पुमांसो विप्रुप स्त्रियाम् ॥६॥

पर्यंते पृषत् । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषद्वृहत्—' (उ० २८४) इति साधु । बहुवचनस्यम् । विन्दति विन्दु । विदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) ।

1. M वृजोच 2 Water [27 3 Products of water [2] 4 A Wave of water [1 5 A large wave [2] 6 Whirlpool, gulf [6]

वाहुलकाद् । 'पृषिरञ्जिम्या कित् (उ० ३ १११) इत्यनच् । पृषत । प्रोषा दाहो विप्रुट् । जलकणस्य चत्वारि ॥ ६ ॥^१

चक्राणि पुटभेदा स्यु

चक्राकारेण यान्त्यथ चक्राणि । 'चक्राणि' इत्यथ पठन्ति । 'वक्र शनश्चरे पुसि पुटभेदे नपुसकम्' इति ह्रैम । पुट शदिऽष्ट भिन्दन्ति । कर्मण्यण्' (३ २ १) । चक्राकारेण जनानामयोगमनस्य द्वे ॥^२

भ्रमाश्च जलनिर्गमा ।

भ्रमन्ति जलान्यनेन भ्रम । पत्र् (३ ३ २१) । 'ग्रहवृहनिश्चिगमश्च' (३ ३ ५८) इत्यप् । जलाना निगम । जलनिस्तरणपथ । प्रणाल्याद्या द्वे ॥^३

कूल रोधश्च तीरश्च प्रतीर च तट त्रिषु ॥७॥

कूलयति कूलम् । अच् (३ ३ १३४) । रुणद्धि रोध । अमुन् (उ० ४ १८८) । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० स०) । अच् (३ १ १३४) । प्रवृष्ट तीर प्रतीरम् । 'तट उच्छ्राये' (म्वा० प० मे०) । अच् (३ १ १३४) ॥ ७ ॥^४

पारावारे परावांची तीरे

परतीरे पारम् । अर्वाकतीरेऽवारम्^५ । 'शृ गती' (म्वा० प० अ०) । अवपूवाद्वाद्वात् (३ ३ ११९) ॥^६

पात्र तदन्तरम् ।

कूलयोर्मध्य पात्रम् । पिबने ['पा पान' (म्वा० प० अ०)] प्त्र् (४ १५८) ॥^७

द्वीपाऽस्त्रिभामन्तरीप यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥८॥

द्विगंता आपोऽस्मिन्^८ द्वीपम् । जन्नरगता आपाऽस्मिन्^९ जलमध्यस्य-स्थानस्य द्वे ॥^{१०}

तोयात्थितं तत्पुलिनम्

तत्तत् तोयात्थितं तत्पुलिनम् । 'पुत्र महत्त्वे (म्वा० प० १०) । 'तल्पिपुत्रिम्या च (उ० २ ५३) इतीनन् । एक्म् ॥^{११}

- 1 A drop of water [4] 2 Flowing down of water in form of a whirl [2] 3 Watercourse [2] 4 Bank (of a river) [३] 5 M चत्वारि मारम् 6 Two banks of a river [1 each] 7 The channel or bed of a river [1] 8 M चत्वारि 9 M चत्वारि 10 Island [2] 11 A sandy bank of a river [1]

सैकतं सिक्ताभयम् ।

सिक्ता. सन्त्यस्मिन्सैकतम् । सिक्ताणा विकार. सिक्ताभयम् । बालुकाभय-
तस्य द्वे ॥^१

निपद्वरस्तु जग्वाल पङ्कोऽस्त्री शादकदर्दमौ ॥९॥

निपोदन्त्यत्र निपद्वर । 'नी सदे' (उ० २.१२३) इति प्वरच् । 'जमु
अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वल् । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) ।
घत्रि पङ्क । 'पदल् शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) घञ् (३.३.१२१) ।
शाद । 'कदं कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलिकर्षोरम.' (उ० ४.८४)
॥ ९ ॥^२

जलोच्छ्वासा. परीवाहाः

जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभि । प्रवृद्धजलाना निगममार्गस्य द्वे ॥^३

कूपकास्तु विदारकाः ।

कुत्सिता कूपा कूपका । विशयन्ते विदारका । सुष्कनधादी वृतस्य
वर्तस्य द्वे ॥^४

नाव्यं त्रिलिङ्गं नीतार्ये

नावा तार्यम्, नाव्यम् । एकम् ॥^५

स्त्रियां नीस्तरणिस्तरिः ॥१०॥

'णुद प्रेरणे' (तु, उ० अ०) । 'ग्लानुदिम्या ही' (उ० २ ६४) । नीः ।
तीर्थतेजया^६ तरणि^७ । 'अतिमृधु—' (उ० २ १०२) इतीति । 'अच इः'
(उ० ४ १३८) । तरि । श्रेणि ॥ १० ॥^८

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुनो जलात्पाति, उडुपम् । प्लवने प्लव । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३.१.१३४) । 'कुल संप्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'उवलिति—'
(३ १.१४०) इति ण । कोल । नृणादिनिमित्तप्लवस्य श्रेणि ॥^९

1. A sandy bank. [1] 2. Mud [5] 3. Channel (to carry
of excess of water) [2] 4 Hole (sunk for water in a dry
river), [2] 5. Accessible by boat as a river. [2] 6 M. नीय-
तेनवा 7. M. तरणि 8 Boat. [3] 9 Raft [3]

स्रोतोऽन्वुमरण स्वतः ।

स्वनो जलप्रभवण स्रोतः । 'स्रु गतौ' (म्वा० प० प्र०) । 'स्रुरीम्या' तुट्
च' (उ० ४ २०१) इत्यसुव् ॥३

आतरस्तरपथ्यं स्यात्

आतरन्त्यनेनातरः । 'पुत्ति संज्ञायाम्' (३३ ११८) । घ । तरण तर ।
'ऋदोरप्' (३.३ ५७) तरस्य पथ्यं मूल्यम् । द्वे ॥३

द्रोणी काष्ठाम्युवाहिनी ॥११॥

द्रवति द्रोणी । 'द्रु गतौ' (म्वा० प० अ०) । 'बहिधि—' (उ० ४ ५१)
इति नि । 'दृदिकारात्—' (ग० ४ १ ४५) इति डीप् । पुन पुनरम्बु वहति ।
'बहुलमाभोऽप्ये' (३.२ ८१) इति णिनि । 'काष्ठ' इत्युपलक्षणम् । काष्ठ-
पाषाणादिङ्गननीकाकारजलधारण्या द्वे ॥ ११ ॥४

मांयात्रिकः पोतत्रणिक्

समुदिनाना गमन द्वीपान्तरागमनं वा सयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । पवते
वातेन पोतो बहिष्म । तेनोपद्रक्षितो वणिक् । बहिष्मामिनो वणिजो द्वे ॥५

कर्गधारस्तु नाविकः ।

वर्णोऽरिर्द्रं तं धरति । 'घृन् धारणे' (म्वा० उ० अ०) । नावा तरति ।
'नौद्वपचष्ट्व' (४.४ ७) ॥ द्वे ॥७

नियामका. पोतवाहाः

नियच्छति तं पोतं नियामकाः । ध्रुल् (३ १.१३३) । पोतं वहन्ति । अण्
(३ २.१) । बहिष्मवाहनस्य द्वे ॥८

धूपको गुणवृक्षक ॥१०॥

रूपे कायति । 'आत —' (३ १ १३६) । क । गुणाना रज्जुना वृक्ष ।
नौपत्रं काष्ठे रज्ज्वा बध्यते । द्वे ॥ १२ ॥९

1. M द्रोण्यां 2 A natural course of water [1] 3 Fare for being ferried over a river [2] 4 A vessel of wood or stone for holding water [2] 5. A seafaring merchant [2] 6 M. वण् ७. 7. Sailor [2] 8 Rower [2] 9 The stake to which a boat is moored [2]

नौकादण्ड. क्षेपणी स्यात्

येन वाष्टेन नौवाह्यते स नौकादण्ड । नौकापाश्वंद्वयबद्ध चालनवाष्टम् ।
क्षिप्यतेऽनया^१ क्षेपणी ॥ द्वे ॥^२

अरित्रं केनिपातरुः ।

नृच्छत्यनेनारित्रम् । 'नृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'अतिलूभू—'
(३.१.१८४) इतीत्र । के जले निपातोऽस्य^३ । नौपुच्छस्यदीर्घविस्तृतचालन-
काष्ठस्य द्वे ॥^४

अग्नि स्त्री काष्ठकुदालः

अग्नेत्यग्नि^५ । 'अग्नेगती' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४.११७) ।
कुमुदालयति^६ कुदाल । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३.२.१) ।
शकन्ध्वादि (वा० ६.१.१४) । पोतादेर्मंलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुदालस्य
द्वे ॥^७

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥१३॥

क्षिच्यतेऽनेन^८ । नौस्थजलनिस्तारण पात्रस्य द्वे ॥ १३ ॥^९

कलीयेऽर्धनावं नावोऽर्धे

अर्धं नावोऽर्धनावम्^{१०} । 'नावो द्विगो' (५.४.९९), 'अर्धाच्च' (५.४.१००)
इति टच् ॥^{११}

अतीतनौकेऽतिनु त्रिपु ।

नावमतिव्रान्तमतिनु । पुंसि, अतिनो ॥^{१२}

त्रिष्वगाधात्

अगाधम् [व० १.१०.१५] अनिव्याप्य त्रिपु ।

प्रसन्नोऽच्छः

'पद्मं विशारणादी' (भ्वा०, तु० प० अ०) । क्त. । प्रसन्न । न च्छयति
दृष्टिमच्छ । द्वे ॥^{१३}

1. M. क्षिप्यतेन । 2 Oar [2] 3 M. निपातास्य 4. Rudder [2] 5. M.
अग्नेति च्छि 6. M. कुमुदालयति 7. A woden scraper [2] 8. M.
निच्यतेन 9 The pot used for pouring out water from a boat
[2] 10 M. न. अर्धेन ११ The half a boat [1] 12 Disembarked
[1] 13 Clear [2]

कलुपोऽनच्छ आविल ॥१४॥

कस्य जलस्य लुपो घातक । 'लुप हिंसायाम्' । आविलति, आविल ।
'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३११३५) इति क ।
श्रीणि ॥१४॥^१

निम्न गभोर गम्भीरम्

निमनति । 'भ्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत —' (३११३६) ।
क । गम्भीरादयश्च' इति गच्छन्निपातिनी ['गभोरगम्भीरी' (उ० ४ ३५)] ।
श्रीणि ॥^२

उत्तान तद्विपर्यये ।

तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । उत्तानमुदगतस्तानो विस्ताराज्मान् ॥^३

अगाधमतलस्पर्शे

नास्ति गाध प्रतिष्ठाऽप्य ।^४ नास्ति तलेऽथ^५ स्पशोऽप्य^६ तत् ।
अतिनिम्नम् । द्वे ॥^७

केवर्ते दाशधीरौ ॥१५॥

के जले वर्तन्ते । केवना मत्स्यास्तेषामय घातक । दाश्यन सूच्यन्तस्मै ।
'दाग् दाणे (भ्वा० उ० मे०) । दघाति मत्स्यान् धीवर । 'छि्वर—'
(उ० ३१) इति निपातिन । श्रीणि ॥१५॥^८

आनाय पुमि जाल स्यान्

आनयन्ति मत्स्याननेनेत्यानाय । 'जालमानाय' (३३१२४) इति
साधु । जले शिष्यन जालम् । द्वे ॥^{१०}

शणसूत्र पवित्ररुम् ।

'शण गती' (भ्वा० प० से०) । शणस्य सूत्रम् । पवित्रमुपवीनमिव
पवित्रम् । शणसूत्रजालम् द्वे ॥^{११}

1 Dirty [3] 2 Deep [3] 3 M. विनातीम् ४ 4 Shallow [1]
5 M. प्रविशाम्य 6 M. शेष 7 M. शर्योभ्य 8 Unfathomable [2]
9 Fisherman [3] 10 Net (for fish) [2] 11 A hempen
net [2]

मत्स्याधानी कुवेणी स्यात्

मत्स्या आधीयन्तेऽत्र^१ । धात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३.३.११७) ।
कुस्मित वेणन्तेऽस्या^२ मत्स्या । 'वेणु गती' (भ्वा० उ० से०) । मत्स्य-
स्थापनपात्रस्य द्वे ॥^३

षड्विंशं मत्स्यवेधनम् ॥१६॥

वलिनी मत्स्यान् श्यति । मत्स्या विध्यन्तऽनेन^४ । द्वे ॥१६॥^५

पृथुरामा झपो मत्स्यो मीनो वेंसारिणोऽण्डज ।

विमार. शकली च

पृथुनि रोमाण्यस्य । 'झप हिंसार्थ' (भ्वा० प० से०) । भावति मत्स्य ।
'मदी हृष' (दि० प० से०) । 'ऋतन्यन्जि— (उ० ४२) इति स्य ।
मीयते मीन । 'पेनमीनी' (उ० ३३) इति निपातित । 'मृ गती' (भ्वा०
प० अ०) । ग्रहादित्वाणिनि । विमारी । तत स्वार्थेऽण् । वेंसारिण ।
अण्डाज्जातोऽण्डज^६ । 'व्याधिमत्स्यबलेपु' (वा० ३३७) इति घञ् । विसार
शकलमस्यास्ति । अशी ॥^७

अथ गडक शकुलार्भक ॥१७॥

'गड मेचने' (भ्वा० प० से०) । सज्ञाया कुनु (उ० २३२) । शकुलो
मत्स्यस्तस्माभके । द्वे ॥१७॥^८

सहस्रदंष्ट्र पाठीन.

सहस्र द्रष्टा यस्य । पाठी द्विजस्तस्येन इवापेक्षित ॥^९

उलूपी शिशुक समी ।

उ विस्मयजनक रूपमस्य उलूपी । शिशु शिशुमार इव । 'शूडशु' इति
स्थातमत्स्यस्य द्वे ॥^{१०}

नलमीनश्चिलिचिम

नडास्थतृणान्तद्वारी नडामो वा मीनो नलमीन । 'चिल विलसने' (तु०
प० से०) । 'इगुपमात्—' (उ० ४११९) कि चिलि विलास चिनोति
मिमीने च चिलिचिम । द्वे ॥^{११}

1 M घषयत्र 2 M वेणन्त्या 3 A fish basket [2] 4 M
विष्य वेनेन 5 A fish-hook [2] 6 M अण्डजातोऽण्डज 7. Fish [8]
8 kinds of fish [2] 9 A kind of fish [2] 10 A kind of
fish [2] 11 Prawn [2]

प्रोष्ठी तु शफरी द्वयो ॥१८॥

प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या १ । शफरा राति शीवगत्वान् । शफरी । द्वे ॥१८॥^२

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पोताघानम्

क्षुद्रा ये अण्डानि मृता मत्स्यास्तेषा^३ सघान । पोता धर्मका आघीयन्तेऽत्र^४ ।

३ ॥^५

अथो क्षपाः ।

रोहितो मद्गुर शाश्वे राजीव शकलस्तिमि ॥१९॥

तिमिङ्गिलादयश्च

अथो क्षपा मत्स्यविशेषा उच्यन्ते । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति मद्गुर । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपातित । शाश्वते शाल । 'शाश्वे शलाघायाम्' (म्वा० आ० से०) । राजी रेखाऽस्ति^६ राजीव । शक्नोति गन्तु शकुल । बाहुलकादुलच । तिम्यति तिमि ॥ १९ ॥ तिमि गोलति तिमिङ्गिल ॥^७

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

याति याद । असुन् (उ० ४८८) । बाहुलकादुक् । जलाना जन्तव द्वे ॥^८

तद्भेदा शिशुमारोदशङ्खवो मकरादय ॥२०॥

तेषा जलजन्तूना भेदा । शिशून मारयति । उनत्ति उद्र । 'उन्दी क्लेदने' (उ० प० से०) । 'स्फामि—' (उ० २१३) इति रक् । शङ्खतेऽस्मात्^९ । 'स्रशङ्खपीयु—' (उ० १३६) इति निपातित । मा कुर्यात्किञ्चिदिति प्रस्यत्यस्मान्मवर ॥२०॥^{१०}

स्यात्कुलीर ककटरु

कुलिनमीरयति कुलीर । 'क्व' इति सौत्रो धातु । 'शकादिभ्योऽन्'^{११} (उ० ४८१) । द्वे ॥^{१२}

1 M ओष्ठस्या 2 A kind of small glittering fish [2]
3 M मत्स्या तेषा 4 M आघीयन्ते 5 The shoal of small fish [1]
6 M रेखास्ति 7. Seven kinds of fish [1 each] 8 An aquatic animal [2]
9 M गन्तुभ्यश्च 10 Four kinds of aquatic animals [1 each] 11. M शकादिभ्यश्च 12 Crab [2]

कूर्मे कमठकच्छपी ।

कुत्सित ऊर्मिर्बेगोऽस्य^१ कूर्मं । 'अच्छप्रत्यन्वव-' (५४७५) इति योगविना-
यादव । बे जले मउत्ति । 'मठमदनिवासयो' (भा० ५० से०) । कच्छेन पिप्रति ।
त्रीणि ॥^२

ग्राहोऽवहार

गृह्णाति ग्राह । 'विनापा ग्रह' (३११४३) इति ण । अवपूर्वात् 'हज' ।
(भा० ५० अ०) 'श्याद्घघा-' (३११४१) इति ण । अवहार^३ द्वे ॥^४

नक्षस्तु कुम्भीरः ।

न व्रामति दूरस्यउ नः । 'अन्यत्रापि-' (धा० ३२४८) इति ड ।
धुम्भिन हस्तिनमीरयति । द्वे ॥^५

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुक

मह्य लतेव वृक्षत्वाद्दीर्घत्वाच्च ॥२१॥ गण्डवो ग्रथय पदान्यस्य ।
विञ्चित्तु चुलुम्पति । 'चुलुम्प' घानाः 'अन्यन्याऽपि' (धा० ३२११) इति ड
'वेचुआ' इति लोके ॥ त्रीणि ॥^६

निहाका गोधिका समे ।

नियत गहानि भुव निहासा । नोहस्व' (उ० ३४४) इति हाव^७
['ओहाव् त्याग' जु० ५० अ०] वन् । 'गुप परिवेदने (दि० ५० मे०) प्वृत्
(३११३३) । गाधिना । 'गोह' इति लोके द्वे ॥^८

रक्षपा तु जलौकाया मित्रयां भूमिजलौकस ॥२२॥

रक्त पिप्रति । 'आत -' (३२३) व^९ । जलमोकाज्या ११ । अदन्ताज्याव-
राद १२ । त्रीणि ॥२२॥^{१३}

सुन्धारसीट म्रिया शुक्ति

मुक्ता स्फुटल्यम्मा^{१४} । गोवनि शुक्ति । द्वे ॥^{१५}

1 M ऊर्मिर्बेग 2 Tortoise 3] 3 M क र्हा 4 Crocodile 2]
5 A kind of crocodile 2] 6 M क र्हा 7 A kind of worm,
earth worm [2] 8 M र्हा 9 A kind of lizard 2 10 M
व 11 M जलमोकाज्या 12 M अदन्ताज्यावराद 13 Leech 3]
14 Oyster shell 2

शङ्खं स्यात्कम्बुरस्त्रिशाम ।

शाम्यति शङ्खः^१ । शमे त् । काम्यन कम्बु । 'जन्त्रादयश्च' (उ० ४१०२) इति निपातित । द्वे ॥^२

क्षुद्रशङ्खरा शङ्खनद्या

क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च । शङ्खस्य नाव इव । द्वे ॥^३

शम्बूका जलशुक्तयः ॥२३॥

शाम्यन्ति शम्बूका । 'उलूकादयश्च' (उ० ४४१) इति निपातित । जलजा सुक्लय । द्वे ॥२३॥^४

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुरा ।

विभेति भेक । 'इणमीका- (उ० ३४३) इति कन् । मण्डते मण्डूक् । 'शलमण्डिम्याभूकण्' (उ० ४४२) । वषामु भवति । शाडू गतौ (म्वा० आ० से०) । 'खजिपिञ्जादिभ्य' (उ० ४६०) ऋर । 'प्लुड् गतौ (म्वा आ०अ०) । अच् (३११३४) । प्लव दृणाति शब्दं कर्णौ । मुकुरदुर्दुरौ^५ (उ० १४०) इति निपातित । षट् ॥^६

शिलीगण्डुपदी

'शिल उञ्छे (तु० प० से०) । इगुपध—' (३११३५) इति क । 'जान —' (४१६३) इति डाप् । क्षुद्राक्षिचुलुकम्ब द्वे ॥^७

भेकी वर्षाभरी

गौरादित्वात्वान् (४१४१) षषाम्बो । मण्डूक्या द्वे ॥^८

कमठी दुलि ॥२४॥

'दुल उत्पद्य (चु० प० स०) । 'इगुपधात्—' (उ० ४११९) क्ति । कञ्छप्या द्वे ॥ २४ ॥^९

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

मद्गुरस्य प्रिया साहस्यात् । शृङ्गिमायाम्' (ऋधा० प० मे०) 'शृणाने ह्रस्व —' (उ० ११२६) इति गद्वृत्तौ । एषम् ॥^{१०}

1 M M शङ्ख 2 Conch shell [2] 3 small conch-shell [2]
4 A bivalve shell [2] 5 M मण्डूकवर्षा 6 Frog [6] 7 A kind of small worm [2] 8 A female frog [2] 9 A female tortoise 2 10 A female sheat fish 1

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुष्ट निन्दितं नामास्या । दीर्घं कोशोऽस्या ^१ । 'क्षिनायो' इति लोके ^२

जलाशयो जलाधारः ^३

जलमाशयो हृदयमस्य ॥ द्वे ^४

तत्रागाधजलो हृदः ॥२५॥

तत्र जलाशयाना मध्ये । अगाध जल यस्य । ह्लादते ह्लाद । पृषोदरादित्वात्
(६३१०९) ह्रस्व । एकम् ॥ २५ ॥^५

आहावस्तु निषान स्यादुपकूपजलाशये ।

आह्वयन्तेऽप्राहाव ^६ । 'ह्वेत्, स्पर्शायाम्' (म्वा० उ० अ०) । नियतं
पिवन्त्यस्मिन् । कूपसमीपरचितजलाधारस्य द्वे ^७

पुंस्थेयान्धु प्रहि कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥२६॥

अन्धयत्यन्धु । 'अन्ध दृष्टधुपघाते' (चु० उ० से०) । मृगय्वादित्वात्
(उ० १३७) कु । प्रह्वियते ^८ प्रहि । 'प्रे हरते ^९ कूपे' (उ० ४१३४) इति
इ ङिच्च । कौति कूप । कुयुम्या च' (उ० ३२७) इति य, दीर्घश्च । उदक
पिवन्त्यस्मिन् । चत्वारि ॥ २६ ॥^{१०}

नेमिब्रिकस्य

अस्य कूपस्य । नीयतेऽनया ^{११} नेमि । नीत्रो मि (उ० ४३४) । तिस्रोऽ-
स्योऽस्या ^{१२} । त्रिका । सख्याया [सजा] सङ्घ—' (५१५८) इति वन् ।
कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणार्थमन्त्रस्य द्वे ^{१३}

वीनाहोसुरवन्धनमस्य यत् ।

विनह्यतेऽनेन ^{१४} कूपमुखे इष्टकादिभिवद्वस्यैवम् ॥^{१५}

1 M कोशोऽस्या 2 Cockle [2] 3 K and B read it as जलाशया
जलाधारा 4 A pond, lake or reservoir [2] 5 A deep
lake [1] 6 M आह्वयन्तेऽप्राहाव 7 Trough (near
a wall for watering cattle) [2] 8 M प्रह्वियते 9 M हरत
10 Well [4] 11 M नीयतेऽनया 12 M त्रयोऽस्योऽस्या 13 contri-
vance for raising water over which passes the rope of the
bucket [1] 14 M विनह्यतेऽनेन 15 The top or Cover of a
well [1]

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो द्वे' (५२१३५) इतीति ।
'खनु अवदारणे' (म्वा० उ० से०) । क्त (३२१०२) । 'जनसन-' (६४४२)
इत्यात्व खातम् । समचतुरस्रखातस्य द्वे ॥^१

अखातं देवखातकम् ॥२७॥

खाताद्भिन्नं देवेनखातम् । अकृत्रिमजलाशयस्य द्वे ॥२७॥^२

पद्माकरस्तडागोऽथो

पद्मानामाकर । तद्भूयते तडाग । 'तड आघाते' (चु० ५० से०) ।
'तडागादयश्च' इति निपात 'तडाक' इत्यन्ये । 'तटाक' इत्यपरे । पद्मसहिता-
गाघजलाशयस्य द्वे ॥^३

कासार. सरसी सरः ।

'कामृ क्षत्रे' (म्वा० आ० से०) । 'तुपारादयश्च' (उ० ३१३९) इत्यारम् ।
सरति सर । सृ गतौ' (म्वा० ५० अ०) । अमुन् (उ० ४१८८) । तत एव
महत्त्वे गौरादित्वात् (४१४१) डीप् । कृत्रिमपद्माकरस्य त्रीणि ॥^४

वेशन्त पल्वल चाल्पसरः

विशन्त्यत्र भेकादय । 'जूविशिम्या क्षच्' (उ० ३१२६) । पलति पल्वल्म् ।
'पल गतौ' (म्वा० ५० से०) । 'सानसिवर्णसि-' उ० ४१०७) इति वलष् ।
अल्प ष तत्सरश्च । त्रीणि ॥^५

वापी तु दीर्घिका ॥२८॥

उच्यन्ते पद्मान्यस्याम् । 'वसिषि' (उ० ४१२४) इति इन् । दीर्घव
दीर्घिका । 'सनाया वन्' (५३७५) द्वे ॥२८॥^६

सेयं तु परिष्ठा

उच्यन्ते सेयम् । 'ई च लन' (३.१.१११) इति यन् । परित् उच्यन्ते
परिष्ठा । दुर्गदि परित् पाठस्य द्वे ॥^७

-
1. A lotus-pool [2] 2 A natural lake [2] 3 A large tank,
abounding in lotous [2] 4 A natural tank [3] 5 A small
tank [3] 6 M वसिषमि 7. M दीर्घव 8 A long lake [2] 9 A
trench round a fort [2]

आधारस्त्वम्मसां यत्र धारणम् ।

आध्रियते जलमस्मिन्नाधार 'बाध' इति लोके ॥^१

स्यादालवालमावालमावाः

आसमन्ताञ्जलस्य लवमालाति । आलवाल । आवलते आवाल । 'बल सवरणे' (भ्वा० प० स०) । घञ् (३३ १२१) । आवयन्ति जलमत्र । वृक्षमूलवृत्तजलाधारस्य श्रोणि ॥^२

अथ नदी सरित् ॥२९॥

तरङ्गिणी शैबलिनी तटिनो ह्यादिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥३०॥

नदति नदी । पचादिषु (३१ १३४) 'नदट्' इति टिट् । सरति [स] रित् । सरतरिति^३ (उ० १ १७) ॥ २९ ॥ तरङ्गा सन्त्यस्याम् । शैबल-
मत्त्यस्याम् । तटमस्त्यस्या । हृदा सन्त्यस्याम् । धुनोति वेतसादीन् । स्रोतासि
सन्त्यस्याम् । द्वीपमस्त्यस्याम् । सवति स्रवन्ती श्रवन्त । निम्न गच्छति निम्नगा ।
अपा समूह आप तेन गच्छति ॥ ३० ॥^४

गङ्गा विष्णुपदी जह्वतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिम्रोता भीष्मसूरपि ॥३१॥

गच्छति गङ्गा । 'गन् गम्यथो' (उ० १ १२३) । विष्णुपदोद्भूता ।
जह्वना पीता श्रोत्रेण त्यक्ता जाह्नवी^५ । भागीरथेनावतारिता^६ । त्रय पन्थान
त्रिपथम् । तेन गच्छति । श्रोणि स्रोतास्मस्या । भीष्म मृते । अष्टौ ॥ ३२ ॥^७

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्देशजा । यच्छति यमुना । 'अजियमि^८—' (उ० ३ ६१) इत्युनन् ।
षत्वारि ॥^९

रेया तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥३२॥

'रेव् प्लव गतौ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१ १३४) नर्मं ददाति ।
सोमान् सोमवराजात्पुरुवरस उद्भूता तनावतारितवान् । मेकलकन्यपिरद्विर्वा ।
चत्वारि ॥३२॥^{१०}

1 Dam [1] 2 A basin for water (round the root of a tree)
[3] 3 M सरतरिति 4 River [12] 5 M जाह्नवी 6 M भागीरथे-
नावतारिता 7 The river, gongar [8] 8 M अजियमि 9 The river
यमुना [4] 10 The river, नर्मदा [4]

कर्मतोया सदानीरा

करस्य तोयमत्रास्ति । गौरीविवाहे हस्तोदकाञ्जाता । सदा नीरमस्याम् ।
स्मृतिषु तस्या रजोदोषाभावोक्ते । 'अटक' नदी लोके ॥^१

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहु छिन्न दत्तवनी लिखितस्य । सितानि बाहूनानि यस्याजुंनस्य तस्येयम् ।
द्वे ॥^२

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यात्

शतधा द्रवति । शतद्रु । शु पूजित तुवति । 'इगुपधात्—' (उ० ४ : १९)
इतीन् । बाहुलकाद्रुक । 'शतरुज' लोके । द्वे ॥^३

विपाशातु विपाद् स्त्रियाम् ॥३३॥

पासा विमोचयति । व्यन्ताद च् (३ १ १३४) ॥३३॥^४

शोणो हिरण्यवाहः^५ स्यात्

शोणति शोण । 'शोणु वणंगन्थो' (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) ।
हिरण्य वहति । अण् (३ २ १) । द्वे ॥^६

कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुले साधु कुल्या । कृत्रिमा स्वल्पा नदी ॥^७

शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा^८ सरस्वती ॥३४॥

कावेरी

शरा सन्त्यम्याम् । वेत्रमम्याम् । चन्द्रभागो पर्वतयोरिय तत प्रभव-
त्वान् ॥ ३४ ॥ कस्य जलग्न्य वेर शरीरं तस्येयम् ॥^९

1 The river, Aṣaka [2] 2 The river, Bahudī [2] 3 The river, Śatadru (Satalaja) [2] 4 The river, Vipāsā [2] 5 B reads हिरण्यवाह 6 शोण, the male river rising in Gondavan and falling into the गण, near वाटमिपुत्र, [2] 7 Canal [1] 8 reads चन्द्रभागा 9 Five rivers being Saravati, Vetravati, Candrabhāga, Sarasvatī and Kaverī [1 each]

सरितोऽन्याश्च

अन्या गण्डकीगोदावर्यादियः ॥^१

संभेदः सिन्धुमंगम ।

समिचन्ने मिलन्त्यत्र । सिन्धोः^२ सगम ॥ द्वे ॥^३

द्वयो प्रणाली पयस पद्वयाम्

नव्यते प्रणाली । 'णल वन्धने' (म्वा० प० से०) । कृत्रिमजलनिम्सरण-
मार्गम् ॥^४

त्रिषु तूत्तरौ ॥३५॥

देविकायां सरय्या च भवेद्दाविकसारधौ ।

देविकाया नद्या भव दाविकम् । देविकाशिशपा- (७ ३ १) इत्यात्वम् ।
'सर्तेर्यू'^५ (उ० ३ २२) । सरय्या भव सारवम् । 'डाण्डितायन-' (६ ४ १७४)
इति टिलोप ॥^६

सौगन्धिक तु कङ्कारम्

सुगन्धेव सौगन्धिकम् । विनयादिभ्यष्ठक् (५ ४ ३४) । कं ह्लादते
कङ्कारम् । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । शुक्लकङ्कारस्य द्वे ॥^७

हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥३६॥

'हल्ल रिकसन' । षुल् (३ १ १३३) । रक्तसन्धेव रक्तसन्ध्यकम् ।
रक्तकङ्कारस्य द्वे ॥^८

स्यादुत्पलं कुचलयम्

उत्पलनि । 'पल गती' (म्वा० प० से०) । कोवलयमिव, शोमाकरत्वात् ।
कमलकुमुदादीना सामान्येन द्वे ॥^९

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

'इदि परमैश्वर्ये' (म्वा० प० से०) । इनी (उ० ४ ११७) डीप् । इन्दी
लक्ष्मी । तस्या वरमिष्टम् । नीलोत्पलस्य द्वे ॥^{१०}

1 Gaṇḍakī and Godavari [1 each] 2. M सिन्धो 3 Con-
fluence (of two or more rivers) [2] 4 Dram [1] 5 M.
सर्तेर्यू 6 The products of the Devikar and सर्यू rivers
[1 each] 7. The white lotus blossoming in the evening [2]
8 The red lotus or a kind of red flower [2] 9 A lotus or
white water-lily in general [2] 10. The blue lotus [2]

सिते कुमुदनैरवो ॥३७॥

को मोदते । के जले रीति । केरवो हस तस्येदप्रियम् । शुक्लोत्पलस्य द्वे ॥३७॥^१

शालूकमेपां कन्द स्याद्

एपां सौगन्धिकादीना कन्दमूल । 'शाल चलने' (न्वा० जा० से०) । 'शालिमण्डिन्यामूकण्' (उ० ४४२) । 'मसौड' लोने ॥^२

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारिणि पर्णान्यस्या । कुम्भोऽन्यस्या^३ । यागानामसाकम् । द्वे ॥^४

जलनीली तु शेवालं शैवल

जल नीलयति । शैते जले शैवल । शीङो वाल्न्^५ बलन् वा (उ० ४३८) । श्रीणि । 'शैवार' लोने ॥^६

अथ कुमुदती ॥३८॥

कुमुदिन्याम्

कुमुदानि सन्त्यस्याम् ॥३८॥ कुमुदयुतस्य देशस्य द्वे ॥^७

नलिन्यां तु त्रिसिनीपद्मिनीमुरता ।

नडा सन्त्यत्र । डड्योरेक्ता । विसमस्त्वस्या ॥^८

वा पुंमि पद्म नलिनमरपिन्दं महोत्पलम् ॥३९॥

सहस्रपत्र कमलं शतपत्रं फुशेशयम् ।

पङ्केहं तामरसं सारसं सरसीरुद्धम् ॥४०॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरहाणि च ।

पद्यते पद्मम् । 'अतिस्तुमु—' (उ० ११४०) इति मन् । 'गल गन्धे' (भ्या० ५० मे०) । इनन् (उ० २४९) । नलिनम् । अरं शीघ्र विन्दति । 'गगादिषु विन्दे—' (वा० ३१३८) इति घ ॥३९॥ सहस्र पत्राप्यस्य । व जडमलनि । कुरो जले शैते । 'अधिररणे शैते—' (३२१५) इत्यच् । पद्मे राहति । 'तमु बाड्शायाम् (दि० ५० मे०) । घन् (३३१९) ।

1 The white lotus and water lily [2] 2 The root of a lotus [1] 3 M कुम्भोऽन्यस्या 4 PistiaStratiotes [2] 5 M. बन्द् 6 Moss 7 A place abounding in lotus [2] 8 A lotus-palnt, or the bunch of lotus [3]

‘रस आस्वादेने’ । ताम प्रवर्षो रसोऽस्य ।^१ सरसि भवम् ॥४०॥ विसस्य प्रसूनम् । राज्य सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्पाति पुष्करम् । ‘पुप किङ्’ (उ० ४४) इति करम् । अम्मसि रोहन्ति । षोडश ।^२

पुण्डरीक सिताम्भाजम्

पुण्डर्यति पुण्डरीकम् । ‘मडि भूपायाम्’, ‘पुडि च’ (म्वा० प० से०) । ‘ककं (ककं (फकं) रीकादयश्च’ (उ० ४२०) इत्यरीकम् । श्वेत [कमलस्य] द्वे ॥^३

अथ रक्तसरोरुहे ॥४१॥

रक्तोत्पल फोकनदम्

कोकाश्चक्रान्नदति । शीणि ॥^४

नाला नालम्

‘णल गन्धे (म्वा० प० से०) ज्वलति—’ (३११४०) इति ण । नालाद्विलिङ्ग । उत्पलादिदण्डस्य द्वे ॥^५

अथास्त्रियाम् ।

मृणाल विसम्

मृण्यते मृणालम् । मृण हिंसायाम्’ (तु० प० से०) । ‘तमिविशि—’ (उ० १११८) इति कालम् । विस प्रेरणे (दि० प० से०) । क (३११३६) । विस । अञ्जादीना मूलस्य द्वे ॥^६

अञ्जादिवदम्वे पण्डमस्त्रियाम् ॥४२॥

सनोति । ‘पणु अवदारणे । ‘जमत्ताडु’ (उ० १११४) । अञ्जादीना समूहस्यैकम् ॥४२॥^७

करहाटः शिफाकन्द

कर हाटयति । ‘हट दीप्तौ (म्वा० प० से०) । शिफा मलप्ररोहस्तत्सहित कन्द । पत्रकन्दस्य द्वे ॥^८

1 M रसोऽस्य 2 A lotus in general [16] 3 The white lotus [2] 4 The red lotus [3] 5 The stalk of the lotus [2] 6 The fiber of the lotus [2] 7 The assemblage of all parts of a lotus [1] 8 The stem of a lotus [2]

किञ्जल्क केमरोऽखियाम ।

किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) बाहुलकात्क । के
जले मरति । द्वे ॥^१

संवर्तिका नवदलम्

सवर्तते सवर्ती । हृपिपिहृहि—' (उ० ४ ११८) इतीन् । स्वार्थे क्न्
(५ ३ ७५) । नव च तदल च । पद्मादीना नवपत्रस्य द्वे ॥^२

बीजकोशो वराटक ॥४३॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

बीजस्य कोश, आधार । वरमटति । तत स्वार्थेकन् (५ ३ ७५) ॥^३

उक्त स्वर्गव्योमदिकालधीशब्दादिसनाद्यकम् ।

पातालभोगिनरकं चारि चैषा च सगतम् ॥४४॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादि काण्ड प्रथम साङ्ग एव समर्थित ॥४५॥

एषा स्वर्गादीना संगत देवानुरमनुष्यादिक चोक्तम् ॥४४५॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रवृत्तायाममरकोश—

टीकाया प्रथम काण्ड

समाप्त ॥१॥

1 The filament of a lotus [2] 2 The new leaf of a lotus
[2] 3 The seed vessel of a lotus [2]

अमरकोशः

कृष्णामित्रटीकोपेत

द्वितीयः काण्डः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृब्रह्मशत्रुविट्शूद्र साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

इह अस्मिन्काण्डे पृथ्व्यादिभिर्वर्गा उदिता वक्तुमारब्धा । 'आदिकर्मणि क्त' (३४७१) । कथभूतै ? साङ्गोपाङ्गै । अङ्गानि मृदादीनि । उपाङ्गानि खिलादीनि । 'आरण्या पशवो मृगा' ॥१॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥२॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।

गोत्रा कु' पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भवतीति भू । क्विप् । 'भुव क्वि' (उ० ४४५) इति मि । 'वृदिकारात्—' (ग० ४१४५) इति डीपि भूमीत्यपि । न चलति । नास्त्यन्तोऽभ्या ।^१ रसोऽस्त्यस्याम् ।^२ अच् (५२१२७) । विश्व विर्गनि । 'सञ्ज्ञायाम् भृतृ—' (३२४६) इति खच् । तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १५३) किरच् । ध्रियत् । पवाद्यच् (३११३४) । 'अशित्रादिभ्य—' (उ० ४१७२) इतीत् । 'अतिमृष्टृ—' (उ० २१०२) इत्यनि । डीप् । क्षीति । 'दुक्षु गब्दे' (अ० ५० अ०) । बाहुलकान्नि । जिताति । 'ज्या वयाहानौ' (क्र० ५० अ०) । अघ्यादि (उ० ४१११) । ज्या । 'मौर्वी ज्या वसुधरा । कश्यपस्येय तस्मै रामेण दत्तत्वात् । क्षियन्ति ताम् । 'क्षि निवासे' (तु० ५० अ०) ॥२॥ सर्वं सहते । वसु धनमस्त्यस्याम् । वसु दधाति । 'आत्—' (३२३) इति क । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । बोत्—' (४१४४) इति डीप् । वसु धारयति । गा जल प्रायते । कायति । मितद्रवादि

(वा० ३ २ १८०) । प्रयते । 'प्रथे^१ पिवन् सप्रसारण च' (उ० १ १५१) । पृथ्वीति । 'वोत —' (४ १ ४४) इति ङीप् । 'क्षमेरुपघाया लोपश्च^२' (उ० ५ ६५) इत्यच् । धमा । अवति । 'अतिमृ—' (उ० २ १०२) इत्यनि । मेदमस्त्यस्याम् । 'मह पूजायाम्' । प्यन्नात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । क्षमा इला च ॥३॥^३

मृन्मृत्तिका

मृचते मृत् । 'मृदस्तिकन्' (५ ४ ३९) ॥^४

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सना च मृत्तिका ।

'सत्सो प्रशसायाम्' (५ ४ ४०) । प्रशस्ता मृत् । मृत्सा ॥^५

उर्वरा सर्वसस्याह्य

'उर्वी हिंसायाम्' (म्वा० ५० से०) । बाहुलकाद्दीर्घो न । उर्वं राति । सर्वसस्यमुत्तस्यैवम् ॥^६

स्यादूपः क्षारमृत्तिका ॥४॥

ऊपति । 'ऊप रजायाम्' (म्वा० ५० से०) । क (३ १ १३९) । क्षारयति । 'क्षर-सचलने' । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ द्वे ॥४॥^७

ऊपवानूपरी द्वावप्यन्यलिङ्गी

ऊपऽन्त्यस्य^८ । 'ऊरमुपि—' (५ २ १०७) इति र । अन्यलिङ्गी वाच्यलिङ्गी ॥ द्वे ॥^९

स्थलं स्थली ।

स्थलति । 'स्थल स्थाने' (म्वा० ५० से०) । अट्टत्रिमभूमेर्द्वे ॥^{१०}

समानी मरुधन्वानी

म्रियते वृषाम्निम् । 'भृमृषी—' (उ० १७) इत्य् । धननि पन्वा । निजलदेशस्य द्वे ॥^{११}

1 M. प्रथे 2 The षगिन् ष form of the मृत्त is : क्षमेरुपघायेपश्च
3 Earth [27] 4 Soil [2] 5 Good earth or soil [2] 6 The
fertile soil [2] 7 The saline ground [2] 8 M ऊपोऽन्त्यस्य
9 A barren spot with saline soil [2] 10 Ground [2]
11 Dry soil [2]

द्वे खिलाप्रहते समे ॥५॥

त्रिषु

खिलति । 'खिल उच्छे' (तु० प० से०) । न प्रहन्यते स्म ॥५॥ ह्लादि-
भिरखृष्टे एतौ त्रिषु ॥६॥^१

अथो जगती लोको विष्टप भुवन जगत् ।

गच्छति ।^२ 'वर्तमाने पृषद्—' (उ० २ ८४) इति साधु । शतृवद्भावा-
न्दीप् । लोच्यते । घञ् (३ ३ १४) । विष्टपति । ष्टप प्रतिपाते । भवन्त्य-
स्मिन् । 'भूस्—' (उ० २ ८०) इति क्युन् । पञ्च ॥^३

लोकोऽयं भारत वर्षम्

'उत्तर यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे । वर्षं तद्भारत नाम—' । अथ
जम्बूद्वीपनवमाश ॥^४

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥६॥

देश प्राग्दक्षिण प्राच्य

शरावत्या नद्या सकाशात्प्राक् सहितो दक्षिणो देश प्राच्य ॥^५

उदीच्य पश्चिमोत्तरः ।

पश्चिमसहित उत्तरस्तु उदीच्य ॥^६

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेश स्यात्

प्रतिगतोऽन्तम् । म्लेच्छाना देश । द्वे ॥^७

मध्यदेशस्त मध्यम ॥७॥

मध्यदेशासौ देशश्च । मध्य मव । मनु — हिमवद्विमध्ययोर्मध्य य प्राग
विनशानादपि । प्रत्यगव प्रयागाच्च मध्यदेश प्रकीर्तित ॥^८ (२ २१) विनशान
कुरक्षेत्रम् ॥७॥^९

1 Waste soil or land 2 M गच्छति 3 World [5] 4 भारतवप
(India) [1] 5 The Country south east of the शरावती
river [1] 6 The Country north west of the शरावती river
[1] 7 M प्रतिगत ऋत 8 The Country occupied by
mlecchas [1] 9 The midland Country lying between the
Himalaya and Vindhya mountains [1]

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयो ।

आर्या वर्तन्तेऽस्मिन्^१ । 'आ समुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तं गिर्योरार्यावर्तविदुर्बुधा ॥' (म० २२२) । हिमप्रधानोऽन्तः^२ ।
'हिमालयो' इति पाठे हिमेनात्यन्ते । 'अल भूपणादौ' (श्वा० प० से०)^३ ॥

नीधुञ्जनपदः

नियत वर्तन्तेऽस्मिन् । 'नद्वृत्ति—' (६३ ११६) इति दीर्घ । जना
पठन्तः^४ । जननिवासस्थानम् ॥^५

देशधिपथी तूपवर्तनम् ॥८॥

दिशति । विमिश्रति । उपवर्तन्तेऽस्मिन्^६ । स्थानभाषाणि ॥८॥^७

त्रिप्यागोष्ठान्

पाष्टान्दात्राव् 'त्रिप्' इत्यधिकारः ॥

नष्टप्राये नष्टयान्नद्वयल इत्यपि ।

नष्ट प्रायो यत्र । 'सुमुद्धान्धुमुदप्राय' घतम्यान् धहुपेतमे^८ ॥६॥
'द्वयल' (४२ ८८) ॥^९

सुमुद्धान्धुमुदप्राय' घतम्यान् धहुपेतमे^{१०} ॥६॥

शाद्वल शाद्वरितं

शाद्वल शाद्वरितं नीत् ॥^{११}

म जम्बाले तु पाद्विः ।

जम्बालेन पाद्वेन मरित । पाद्विः मरिमन्^{१२} । निष्ठाशियात् (५२ १००)
द्वयल ॥^{१३}

1 M वर्तन्तेऽस्मिन् 2 M हिमप्रधानः 3 अल भूपणादौ—the tract
extending from the eastern to the western ocean and bounded on the north and south by the Himalaya
and Vindhya respectively [2] 4 M वर्तन्ते 5 An
inhabited country [2] 6 M उपवर्तन्ते 7 Place [3]
8 A place abundant in reeds [2] 9 A place abundant
in lotus [1] 10 A place covered with Cereals [1] 11 A place
green with various trees [1] 12 M मरिमन् 13 A muddy
place [1]

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध ॥१०॥

वनुगता वापोऽन३ । 'ऊदनोदेंसे' (६३ १८) । तथाविधो जलप्राय ।
क जल छ्यति । 'छोच्छेदने' (दि० १० अ०) । 'आत —' (३ २३) इति
क २ ॥१०॥^३

स्त्री शर्करा शर्करिल शर्करं शर्करावति ।

शर्करावति । 'देशे लुविलघी च' (५ २.१०५) । 'सिकताशर्कराम्बा च'
(५ २ १०४) इत्यण् ॥^४

देश एवादिमौ

आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव प्रयोक्तव्यौ । शर्करं शर्करावानिति तु
देशादेशयो । पापाणप्राया मृन् शर्करा । 'काकर लोके ।

एत्रमुन्नेयाः सिकतावति ॥११॥

एव सिकतासिकतिलौ देशे । संकत सिकतावानिति तु देशादेशयो ॥११॥^५

देशो नद्यम्बुवृष्टवम्बुसम्पन्नरीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥१२॥

नद्यम्बुजातसत्यवर्धितो देशो नदीमातृक । वर्षजब्रीहिवर्धिता देशो देवमातृक ।
देवोऽन्न^६ माताऽस्य^७ ॥१२॥^८

सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

'सुराक्षि' इत्यत्र 'न पूजनात्' (५४ ६९) इति समासान्ताभाव ।
'राजवान्सौराज्ये' (८ २ १४) इति साधु । धार्मिकराजयुक्तदेशस्यैकम् ॥^९

ततोऽन्यत्रराजवान् ।

राजमात्रयुक्तदेशस्यैकम् ॥^{१०}

गोष्ठं गोस्थानम्

गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घत्र्ये—' (वा० ३ ३ ५८) इति क । 'अम्बाम्ब—'
(८ ३ ६७) इति घ । गवा स्थानम् । स्वायें क (५ ३ ७५) ॥^{११}

1 M चापोऽ 2 M क 3 A place abounding in water [3]
4 A place abounding in stony fragments [4] 5 A sandy
place [4] 6 M देवोन्न 7 M मातास्य 8 Countries [depending
on irrigation and rain water respectively [1 each]
9 A country governed by the just or good king [1] 10 A
country having the ruler [1] 11 Cow house or cow pen [2]

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाष्ठान् खञ् भूतपूर्व' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यान्वा-
चेतमयोध्याया विदेहा मिथिलापुरी । महोदया कान्यकुब्जा कान्यकुब्ज महोदयम् ॥
काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारका
द्वारवत्यपि ॥]

पर्यन्तभूः परिसर

पर्यन्ते भू । परित सरन्त्यत्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्धे ॥^२

सेतुराली स्त्रिया पुमान् ।

स्त्रिया वर्तमानायामाली सेतु । पुमानित्यन्वय । सिनोति । 'सिननि-'
(उ० १ ६९) इति तुम् । अल्पतेऽनया^३ । 'इणजादिभ्य' (ईम्वा० ३ ३ १०८) ।
इ । 'पुल' लोके ॥^४

वामलूरश्च नाकुश्च बल्मीकं पुंनपुसकम् ॥ १४ ॥

वाम लूयते । बाहुलकाद्रक् । न अकति । बाहुल्काद् । बलन्ते प्राणिनोऽत्र^५ ।
'अलोकादयदच' (उ० ४ २५) इति निपात । पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जम्
श्रीणि । 'वेमउट' लोके ॥१४॥^६

अयन वर्त्म मार्गाभ्यपन्थान पदयी सृति ।

सरणिः पद्धति पद्मा वर्तन्त्येकपदीति च ॥१५॥

अयतेऽनेन^७ । त्यट् (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^८ । मनिन् (उ० ४ १४४) ।
माग्यते । 'मार्गं अन्वेपग' (च० उ० मे०) । अति । 'अदेधंच' (उ० ४ ११५)
इति ववनिप् । पयन्तेऽनेन^९ । 'पयेगती' (म्वा० प० से०) । पथिमथिभ्यामिनि ।
'पद्याट्भ्यामवि' । डीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^{१०} । तिच् (३ ३ १७४) ।
'अति—' (उ० २ १०२) इत्यपि । ताल्ध्यादिरपि । पादाम्या हन्यते । तिच्
(३ ३ ९४) । पादाय हित्वा । 'पद्यति—' (६ ३ ५३) इति पद्माव । वर्तन्तेऽनया^{११} ।

1 The place which was formerly a cow-pen [1] 2 Environs
of a river mountain sc [2] 3 M अल्पतनया 4 Bridge [2]

5 M प्राणिनात्र 6 An hill [3] 7 M अयननेन 8 M वर्तन्तेन

9 M पयन्तेन 10 M सरन्त्यनेन 11 M वर्तन्तेनया ।

‘वृनेश्च’ (उ० २ १०६) इत्यनि । एक पादोऽस्याम्^१ । ‘कुम्भप दीयु च’
(५ ४ १३९) । इति साधु ॥१५॥^२

अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्यथश्चार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिम्या ‘न पूजनात्’ (५ ४ ६९) इति समासान्तनिपत्र । सश्चासी
पन्थाश्च । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुग्ध्वो विपथः कद्घ्या कापथ समा ॥१६॥

विरुद्धाऽध्वा^४ । दुष्टोऽध्वा^५ । ‘उपसर्गादिध्वन’ (५ ४ ८५) इत्यच् ।
विरुद्ध पथ । पथिन्शब्दे क्लीबता स्यात् । ‘का कन्—’ (६ ३ १०१) ।
‘ईपदर्थे च (६ ३ १०५) इति का ॥१६॥^६

अनन्थास्त्वपथ तुल्ये

पथोऽभाव । ‘पथो विभाषा’ (५ ४ ७२) इत्यच् । अपथ नपुसके
(२ ४ ३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटति । चतुर्णां पथा समाहार । ‘पथ सख्याव्ययादे’
(वा० २ ४ ३०) इति क्लीबता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा

प्रवृष्टमन्तरमत्र । दूर शून्यो मार्ग ॥ द्वे ॥^९

कान्तार घर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्याम्भसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एकम् ॥१७॥^{११}

गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम

‘गोयूती’ (६ १ ७९) इत्यव् ॥^{१२}

1 M पादोस्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विरुद्धोध्वा 5 M दुष्टोध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्याम्भसोऽन्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

तत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाष्ठाद् खञ् भूतपूर्व' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यात्सा
वेतमयेष्याया विदेहा मयिलापुरो । महोदया कायकुब्जा कायकुब्ज महोदयम् ॥
काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्भूतिष कामरूप द्वारवा
द्वारवत्यपि ॥]

पर्यन्तभू. परिसर

पर्यन्ते भू । परित सरन्त्यत्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्धे ॥^२

सेतुरालौ स्त्रिया पुमान् ।

स्त्रिया वर्तमानायामालौ सेतु । पुमानित्यवय । सिनोति । सितनि-
(उ० १ ६९) इति तुम् । अल्पतेजया^३ । इणजादिभ्य ' (इम्भा० ३ ३ १०८) ।
इ । 'पुल' लोके ॥^४

वामत्वरश्च नाकुश्च बल्मीक पुनपुसकम् ॥ १४ ॥

वाम द्रूयते । बाहुठकाद्रक् । न अकति । बाहुलकादु । बलन्ते प्राणितोऽन^५ ।
'अलीकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपात । पिपीलिकादिनिष्कासितमृतमुञ्जन्त्य
नीणि । वेगउट लोके ॥१४॥^६

अयन वर्त्म मार्गाध्वपन्थान पदवी सृति ।

सरणिः पद्धति पद्मा वर्तन्येः पदीति च ॥१५॥

अयनेऽनेन^७ । ल्पुट (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^८ । मनिव् (उ० ४ १४४) ।
माध्यते । मार्गं अचपय (चु० उ० मे०) । अत्ति । 'अदेर्घञ्' (उ० ४ ११५)
इति ष्वनिप् । पधन्तेऽनेन^९ । पधेगती (म्भा० ५० स०) । पथिमथिभ्यामिति ।
'पथाटभ्यामवि' । लीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^{१०} । तिच् (३ ३ १७४) ।
अत्ति— (उ० २ १०२) इत्यनि । तालव्यादिरपि । पादाभ्या ह्वयने । निव्
(३ ३ ९४) । पादाय हिता । पद्यति— (६ ३ ५३) इति पद्माव । वर्ततेऽनया^{११} ।

1 The place which was formerly a cow pen [1] 2 Environs
of a river mountain sc [2] 3 M अल्पतेजया 4 Bridge [2]
5 M प्राणिनाम् 6 An hill [3] 7 M अयनने 8 M वर्तन्तेन
9 M पधन्तन 10 M सरन्त्यनया 11 M वर्ततेनया ।

'वृतेस्व' (उ० २ १०६) इत्यनि । एक पादोऽस्याम्^१ । 'कुम्भप- दीपु च' (५४ १३९) । इति साधु ॥१५॥^२

अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिम्या 'न पूजनात्' (५४ ६९) इति समासान्तनिपथ । सत्चासौ पन्थास्व । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुग्ध्वो विपथः कद्ध्या कापथ समा ॥१६॥

विरुद्धाऽध्वा^४ । दुष्टोऽध्वा^५ । 'उपसर्गादध्वन' (५४ ८५) इत्यच् । विरुद्ध पथ । पथिनुशब्दे क्लीवता स्यात् । 'वा क्—' (६३ १०१) । 'ईपदर्थे च' (६३ १०५) इति का ॥१६॥^६

अमन्थास्त्रपथं तुल्ये

पयोऽमाव । 'पयो विनापा' (५४ ७२) इत्यच् । अपथ नपुसके (२४ ३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटनि । चतुर्णां पथा समाहार । 'पथ सख्याव्ययादे' (वा० २४ ३०) इति क्लीवता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रवृष्टमन्तरमत्र । दूर शून्यो मार्गं ॥ द्वे ॥^९

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्याम्मसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एनम् ॥१७॥^{११}

गज्यूति स्त्री क्रोशयुगम्

'गार्पूतो' (६ १ ७९) इत्यच् ॥^{१२}

1 M पादान्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विरुद्धाध्वा 5 M दुष्टोऽध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्याम्मसान्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

नत्न किष्कुचतु शतम् ।

'नल गन्धे' । उल्वादित्वात् (उ० ४९५) व । किष्कुहंस्त, तेषा
चतु शती^१ ॥^२

घण्टापथ संसरणम्

घण्टोपलक्षिताना पन्था । 'दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथ स्मृत' ।
ससरत्यनेन । ॥ द्वे ॥^३

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इतिभूमिवर्गं ॥ १ ॥

तत्ससरणम् । पुरस्य चेदभवति तदा । उपनिष्कीयतेऽत्र^४ सैन्यमिति ॥ १८ ॥^५

इति भूमिवर्गं ॥ १ ॥

पू म्नी पुरीनगर्यो वा पत्तन घुटभेदनम् ।

स्थानीय निगम

पिपति । 'पृ पालने' (जु०प०से०) । 'भ्राजभास-' (३ ३ १७७) इति
क्विप् । 'उदोण्ड्यपूर्वस्य' (७ १ १०२) । पुरति कान्ताण्डीप् । नगा सन्त्यत्र ।
'नगपानु'^६ (वा० ५ २ १०७) इति र । वाशब्दात्क्लीबत्व पत्तनसाहचर्यात् ।
पतन्त्यत्र । 'धीपतिभ्या' तनन्' (उ० ३ १५०) । पुटानि पात्राणि सिद्यन्ते
ऽत्र^७ । स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५ १ ५) इति छ । नितरा गच्छन्त्यत्र ।
'गोचर-' (३ ३ ११९) इति निपात । सह ॥^८

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छास्त्रानगरम्

मूडनगरं राजधानी ततो भिन यत्पुरम् ॥ १ ॥ शास्त्रेव नगरम् । 'सराय'
लोके । एकम् ॥^{१०}

वेशो येश्याजनसमाश्रयः ।

विशन्त्यत्र वामुवा । घन् (३ ३ १२१) ॥^{११}

1 M चतुशती 2 A measure of distance equal to 400 hastas or cubits [1] 3 A highway [2] 4 M उपनिष्कीयतेऽत्र 5 The mainway of a town 6 M नगपानु 7 M विपतिभ्या 8 M सिद्यन्ते 9 City [7] 10 Suburb [1] 11 A residence of prostitutes [2]

आपणस्तु निपद्यायाम्

आपणन्तेऽस्मिन्^१ । 'गोचरसंचर-' (३.३.११९) इति साधु । निपी-
दन्त्यम्याम् । 'संज्ञायां समजनपद-' (३.३.९९) इति क्वप् । द्वे हृद्म्य ॥^२

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपण्यतेऽस्याम्^३ । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३.३.१०८) । पण्यस्य वीथी ।
वित्रयम्यातस्य द्वे ॥ २ ॥^४

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथं वहति । 'तद्धृति-' (४.४.७६) इति यत् । प्रतोलयति । [तुल]
चुरादेरच् (३.१.१३४) । गीरादिः (४.१.४१) । विगतशिरवा मुण्डितेव
समत्वात् । ग्राममध्यमार्गस्य श्रीणि । 'गली' लोके ॥^५

स्थाञ्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।

चोयने । उष्यते । 'वपिवृधिभ्यां^६ र्व' (उ० २. २७) । प्राकाराधारस्य
द्वे ॥^७

प्राकारो वरणः सालः

प्रत्रियने । उपसर्गस्य दोषः (६.३.१२३) । वृणोति । कर्तरि ट्युः ।
सत्पने । 'पल गतो' (भ्वा०प०से०) । ग्रामादेरन्तः कण्ठवादिष्वेष्टनस्य श्रीणि ।
'रक्त्वा' लोके ॥^८

प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्रागेव प्राचीनम् । 'अश्वेरदिक् स्त्रियाम्' (५.४.८) इति ख ।
'प्राचीरम्' इति इतिपाठे प्राङ्पूर्वाञ्चिनोनेः क्तः । प्रान्तत प्रान्ते
वरणम् ॥३॥^९

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

निष्पते । तित् (३.३.९४) कुड्या साधु कुड्यम् । पृषोदरादित्वात्
(६.३.१०९) ङः द्वे ॥^{१०}

1. M. आपणन्तेऽस्मिन् 2. Market [2] 3. M. विरम्बनेम्याम् 4. A
market-place [2] 5. Street [3] 6. M. वपिवृधिभ्या 7. A
mound of earth raised from the ditch of a fort [2]
8. Rampart [3] 9. Fence [2] 10. Wall [2].

एहूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

अन्तर्न्यस्तास्थि यत् कुड्यं तद् ईडयति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४.४१)
इति साधु । अस्थिमयकुड्यस्यैकम् ॥^१

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सदम् निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूम्येव निक्राद्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

गृह्णाति धान्यादिकम् । 'गेहे कः' (३ १.१४४) । गं 'गणेशमोहते । उदव-
सीयते स्म । स्यते पित्रो वा क्त' (३ २.१०२) । विशन्त्यत्र । मनिन् (उ०
४.१४४) । सीदन्त्यत्र । सदेर्मनिन् (उ० ४.१४४) निकेतन्त्यत्र । 'कित
निवासे' (म्वा०प०से०) ॥४॥ निशाया अन्तोऽत्र^२ । अपस्त्यायति सघीभवति
यस्याम् । स्त्यं (म्वा० प० अ०) 'आत् —' (३ १.१३६) क । सीद-
न्त्यत्र । भवन्त्यत्र । अग्यतेऽस्मिन्^३ । मन्द्यते सुप्यतेऽत्र^४ । 'इपिमदि—'
उ० १५१) इति किरच् । भूमिन् बहुत्वे एव गृहा पुंसि । निचीयने
धान्यादिकमत्र । 'पाय्यसानाय्य—' (३ १ १२९) इति साधु । निलीयतेऽत्र^५ ।
'पुंसि' (३ ३ ११९) इति घ । आलीयतेऽत्र^६ ॥५॥ वसन्त्यत्र । घर्त् (३ ३.
१२१) । कुट्यतेऽस्मिन्^७ । शालते शाला । सह मान्त्यस्याम् । विशति ॥^८

संजवनं त्विदम् ।

दतुः शालम्

संजवन्त्यत्र । 'जु गतो' सौत्र । चनय् शाला. समाहृता । अन्योन्याभि-
मुख चतुर्शालागृहमित्यर्थं ॥^९

मुनीनां तु पर्णशालोटजौऽस्त्रियाम् ॥६॥

पर्णनिमिताया मुनीना शाला । उटं तृणपर्णादिमिजायते ।^{१०} एकम् ॥६॥^{११}

चैत्यमायतनं तुल्ये

चित्याया इदम् । चैत्यम् । पिशाचादिस्वानम् आयतन्तेऽत्र^{१२} । 'यती
प्रयत्ने' (म्वा० आ० से०) । द्वे ॥^{१३}

1 A wall containing bones within [1] 2. M. अन्तोत्र 3. M. अग्यतेस्मिन् 4. M. सुप्यनेत्र 5. M. निलीयनेत्र 6. M. आलीयनेत्र 7. M. कुट्यनेस्मिन् 8 House [20] 9. A quadrangle of four buildings facing each other [2] 10 M. तृणपर्णादिमि जायते 11. Hermitage [2] 12. M आयतन्नेत्र 13. A sacrificial shed [2]

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजिना शाला । मन्दतेऽत्र^१ । 'मन्दिवासि—' (उ० १३८) ।
वत्यरच् । द्वे ॥^२

आवेशन शिल्पिशाला

आवेशन्त्यत्र । शिल्पिना शिल्पस्य वा शात्रा ॥^३

प्रपा पानीयशालिका ॥७॥

प्रपिबन्त्यत्र । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् । पानीयस्य शाला
॥ द्वे ॥७॥^४

मठदद्यात्रादिनिलय

मठपतेऽत्र ।^५ 'मठ निवाम' (म्वा० प० स०) । दद्यात्रादीना परिव्राजकादीना
स्थानस्यैवम् ॥^६

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जान्यस्याम् । 'गजि मदने' (म्वा० प० स०) । 'गुरोश्च—' (३३
१०३) इत्य । द्वे ॥^७

गर्भागारं वासगृहम्

'कुट्टिमोऽन्त्री निवृद्धा भूश्चद्रशालाशिरागृहम् ।' गर्भं इवागारम् ।
वामस्य गृहम् । मध्यगृहस्य द्वे ॥^८

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥८॥

न रिष्टमत्र । सूतिकाया गृहम् । द्वे ॥८॥^९

घातायन गवाक्ष

घातस्यायनम् । गवामन्तीव । द्वे । 'ताय' लोके ॥^{१०}

अथ मण्डपोऽन्त्री जनाश्रय ।

मण्डपते मण्ड । त पाति । जनानामाश्रय ॥ द्वे ॥^{११}

1 M मन्दनत्र 2 M मन्दिवासि 3 A stable for horses [2]
4 Manufactory [2] 5 A place where water is distributed
to travellers [2] 6 M मठपतेत्र 7 Monastery or seminary [1]
8 A dram house [2] 9 The inner apartments of a house
[2] 10 The living in Chamber [2] 11 Window [2]
12 Pavilion [2]

हर्ष्यादि धनिनां वासः

हरति मन । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.११२) यत् मृद् च । आदिना स्वस्तिकादिः । एकम् ॥^१

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥१॥

देवानां भूभुजा च गृहम् । प्रसीदन्त्यत्र । घञि (३.३.१२१) उपसर्गस्य दीर्घः (६.३.१२२) ॥१॥^२

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सुधा शुक्तिका चूर्णलेपोऽस्त्यस्य^३ । राज्ञ सदनं योम्यत्वात् । द्वे ॥^४

उपकार्योपकारिका ।

उपत्रियते । ष्यत् (३.१.१२४) । उपकरोति । ष्वुल् (३.३.१३३) । राजगृहस्य द्वे ॥^५

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥

विच्छन्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ।

स्वस्ति क्षेम वायति । सर्वतो भद्रनस्य । नन्दयति नन्दी । आवर्तोऽस्य^६ ॥१०॥ विशिष्टान् छन्दयति सामिलापान् करोति । राज्ञा गृहस्यैकैकम् ॥^७

रुद्रगारं भुभुजामन्तः पुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

शुभोगामगारम् । अन्तरम्यन्तरे पुरं गृहम् । अवरोधयन्तेऽत्र^८ ॥११॥ सुद्धा रक्षका अन्तोऽस्य^९ । तात्स्थ्यान्महिष्याप्येते । चत्वारि ॥^{१०}

स्यादहः श्रीममन्नियाम् ।

अट् षते । 'अट् अतिप्रमणे' (म्वा० आ० ने०) । घञ् (३.३.१४)

1. The building belonging to a rich [1] 2. A temple or royal mansion [1] 3 M. चूर्णलेपः अस्त्यस्य 4. A white washed mansion or a palace [2] 5. A royal tent [2] 6 M. आवर्तोऽस्य 7. Different kinds of royal palaces [1 each] 8. M. अवरोधयन्तेऽत्र 9 M. अन्तेऽस्य 10. The Female apartment of a royal palace [4].

क्षुब्धन्यत्र । 'दुनु गन्दे' (अ० प० से०) । 'अतिम्नु—' (उ० १ १४०) इति म । हर्म्याद्युपरिगृहस्य द्वे ॥^१

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रसोष्टके ॥१२॥

प्रहृष्यते । 'अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च' (३ ३ ७९) इति साधु । अत्यने मूष्यते । बाहुलकात्किन्दच् । द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराप्रवर्तिचतुष्पस्य त्रीणि ॥^२ २॥^३

गृहावग्रहणी देहली

गृहमवगृह्यतेऽनया^४ । ल्युट् (३ ३ ' १७) । देह गोमयाद्युपलेपनानि । द्वाराग्रे उदुम्बराख्यस्य द्वे । 'देहरवट' लोके ॥^५

अङ्गन च वराजिरे ।

'अगि गती' (म्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३ ३ ११७) । मूर्धन्यान्तत्वम् । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । चते याचने' (म्वा० उ० से) । वृट्—' (उ० २ १२२) इति ष्वरच् । अजन्त्यत्र । 'अजिरशिशिर—' (उ० १ ५३) इति साधु । त्रीणि ॥^६

अधस्तादारुणि शिला

गिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । स्तम्भादीनामाधारमूत दारुशिला ॥^७

नासा दारूपरि स्थितम् ॥१३॥

स्तम्भादेशपरि दारु नासा । 'द्वारसाखाया ऊर्ध्वधारिणी शिला नासा' इति माला । नास्यने । 'नानृशब्द' (म्वा० बा० से०) ॥१३॥^८

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्

अन्त^९ स्थित द्वारम् । 'गिरको' लोके ॥^{१०}

पक्षद्वारं तु पक्षरुः ।

पक्षे पक्षे द्वारम् १ पक्षे द्वारम् २ पक्षे द्वारम् द्वे ॥^{११}

1 An upper story [2] 2 A porch before the door of a house [4] 3 M गृहमवगृह्यतेऽनया 4 The threshold (of a door [2] 5 Courtyard [3] 6 The lower timber of a door [1] 7 The upper timber of a door [1] 8 M च-न 9 The private or secret door within a house [2] 10 The side-door of a house [2]

बलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

बलति । 'अलीकादयश्च' (उ० ४.२५) इति साधु । नितरां ध्रियते ।
पटलस्य छदिप. प्रान्ते । कुड्याद्वह्विर्वीथी येनाच्छाद्यते ॥^१

अथ पटलं छदि. ॥ ४ ॥

पटं लाति । छाद्यनेऽनेन^२ । 'अचिं शुचि'—' (उ० २ १०८) इतीसि ॥१४॥^४

गोपानसी तु बलभी छाद्यने वक्रदारुणि ।

गोभि किरणं पान शोषणम् । तत्स्यति बलेनाभाति । गौरादिः (४.१.४१) ।
वक्राणि दारुणि यस्मिन् । पटलाधारवंशपञ्जरस्य द्वे । 'बंगला' (?) ।
लोके ॥^५

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुसकम् ॥ १५ ॥

कपोताना पालिका । विशेषेण टङ्कुतेऽत्र^६ । 'टकि बन्धने' (चु० प० से०) ।
गृहप्रान्ते रचित पक्षिस्थानस्य द्वे ॥ १५ ॥^७

स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहार

द्वार्यते । 'द्वृ क्षरणे' । क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । पचाद्यचि (३.१.१३४)
द्वारम् प्रतिह्रियते । घञ् (३.३ १४) । त्रीणि ॥^८

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

विगता तदिहिसाऽत्र^९ । विदन्त्यम्याम् । इप्रन्तान्डीप् । अङ्गणादौ वृत्तस्य
चतुरस्रस्थानस्य द्वे । 'वेदी' [लोते] ॥^{१०}

तोरणोऽस्त्रो बहिर्द्वारम्

तुरन्त्यय । द्वाराग्रे स्तम्भोपरिरचितं मिहद्वाराख्यम् ॥^{११}

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरस्य द्वारम् । गा पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) ॥१६॥^{१२}

1. The edge of the roof [3] 2 M. छाद्यनेनेन 3. M. अचिंशुचि
4 Roof [2] 5. The curved beam which supports a
thatch [2] 6 M. टङ्कुतेत्र 7 Aviary [2] 8 Door [3] 9 M
तदिहिसात्र 10 A quadrangular spot in the courtyard of a
temple or palace [2] 11. An outer door [2] 12. The gate of
a town [2]

कूट पूढारि यद्वस्तिनरस्नस्मिन्

पुरद्वारे कृत क्रमनिम्नमवतरणार्थं मृत्कूटम् । हस्तिनो नख इव ॥^१

अथ त्रिषु ।

कपाटमरुं तुल्ये

क क्षिर पाटयति प्रविशताम् । 'कवाटम्' इत्यग्ये । इयंति । 'अतिकमि—'
(७० ३ १३२) इत्यस्त् । द्वे ॥

तद्विष्णुभोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

विष्कम्नाति । 'स्कम्भु सौत्रो रोधनाथं । अज्यंतेऽर्ग' ।^२ न्यङ्क्वादि
(७३ ५३) । त लाति । कपाटरोधनकाष्ठस्य द्वे । 'वेवडा' [लोके] ॥१७॥^३

आरोहणं स्यात्सोपानम्

सह विद्यमानमुपरि आनो गमनमनेन । पापाणादिवृत्तस्य सौधारोहणमार्गस्य
द्वे । 'सौढो' [लोके] ॥^४

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

नियता श्रेणी पङ्क्तिरत्र । सोपसर्गपाठे निश्चिता श्रेणि । काष्ठादिवृत्ता-
रोहणमार्गस्य द्वे ॥^५

संमार्जनी शोधनी स्यात्

समृज्यते शोध्यतेऽनया' । द्वे । 'वडनी' [लोके] ॥^६

सकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

सकीयंते, 'ऋदोरप्' (३३ ५७) ॥ १८ ॥ क्षिप्ते 'यून्यादी' इति शेष ।
द्वे । 'वतवार', 'करवट' लोके ॥१८॥^७

मुख नि सरणम्

गृहादेनि क्षियते प्रविश्यते येन तन्मुखम् । निर्गमनप्रवेनमार्गस्य द्वे ॥^{१०}

1 A sort of turret projecting the approach to the gate of a city [2] 2 The leaf of a door [2] 3 M अज्यं न अर्ग
4 The bolt of a door [2] 5 Steps or stairs [2] 6 Staircase [2] 7 M शोध्यतेनया 8 Broom [2] 9 Sweepings [2] 10 The main door of a house for entry and exit [2]

संनिवेशो निकर्षणः ।

मनिविशन्तेऽत्र^१ । वपर्णाग्निगंतम् । पुगदेर्वहिविहारभूमेद्वे^२ ॥

ममौ संवसथग्रामौ

सवसन्त्यत्र । 'उपसर्गे वस' (उ० ३ ११६) इत्ययच् । वसते । 'ग्रंतेरा च' (उ० १ १४३) इति सञ् । द्वे ॥^३

वेदमभूर्वास्तुरद्वित्रयाम् ॥ १९ ॥

वेदमनो भू । वसन्त्यत्र । 'वसेस्तुत्रगारे णिच्च' (उ० १ ७५) । गृहरचना-
वच्छिन्नभूमेद्वे^४ ॥ १९ ॥^५

ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात्

ग्रामस्यान्त समीपम् । शल्यमुपगतम् ।^६

सीमसीमे छिद्यामुभे ।

सीयते । पिच् (स्वा० उ० अ०) । नामन्सीमन्— (उ० ४ १५०) इति
साधु । 'डाबुगाम्याभ्याम्— (४ १ १३) ॥^७

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोषन्ति गावोऽत्र^८ । आभीराणा पल्ली कुटी ॥^९

पक्कणः शघगलयः ॥२०॥

इति पुरवर्गः ॥२०॥

पचति च स कणति च । शकराणामालय । भिल्लग्रामस्य द्वे ॥२०॥^{१०}

इति पुरवर्गं ॥२१॥

महीध्रे शिखरिस्माभृदहार्यधरपर्वता ।

अद्रिगोत्रगिरिभ्रावाचलशैलशिलोच्चया ॥११॥

महीं धरति । मूलविभुजादि (वा० ३ २ १) । शिखरमस्यास्ति । धमा
विमति । हतुं न शक्योऽह्वार्यं ।^{११} 'ऋहलोर्ण्यत्' (३ १ १२४) । धरति धर ।
अच् (३ १ १३५) । पर्वणि सन्त्यत्र । '—पर्वमरुदम्याम्' (वा० ५ २ १२२)

1 M सनिविशन्तेत्र 2 An open space for recreation [2]

3 M वन 4 Village [2] 5 A building-ground [2] 6 An open space near the vicinity of a village [2] 7 Boundary [2] 8 M गवात्र 9 An abode of herdsmen [2] 10 An abode of barbarians [2] 11 M रवगोत्रय ।

त । अद्यते अद्रि । 'अद्रिसद्रिसमिभ्य. त्रिन् (उ० ४६५) । गा नावते ।
'जात — (३२३) क । गिरति गिरि । बाहुलकाद्रिक् । 'यमु अदन
(म्वा० आ० स०) । पृषादरादि (६३१०९) । वनिप् (३०७५) । न
चलत्यच्चट् । शिला सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादन (वा० / २१३) ।
शिलामिहन्वायते । एरच् (३३५६) । नयोदश ॥ १ ॥^१

लोकालोकश्चक्रवालः

अन्तल कयते सूर्यकिरणाना स्पशान् । वहिर्न लोभ्यते । लाजालाक । चक्रा
कारेण वाडते चक्रवाल । 'वाडू आप्लाघ्य' (म्वा० आ० स०) । द्वे ॥^२

त्रिकूटस्त्रिककुसमी ।

त्रीणि कूटा यस्य । त्रीणि कवु दमदृशानि शृङ्गाण्यस्य ।^३

अस्तरत्तु चरमक्षमाभृत्

अस्त्यर्कादीनस्त । चरन्त्यत्र चरम । 'चररम (उ० ५६९) ॥ द्वे ॥^४

उदय पूर्वपर्वत ॥ ० ॥

उद्यन्ति ग्रहा यस्मान् । इण (अ० प० अ०) एरच् (३३५६) । द्वे ॥^५

हिमवान्निपधो त्रिन्धो माल्यवान्पारियात्रक ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटाद्यो नगा ॥ ३ ॥

हिममस्त्यस्मिन् । निपोदति निपघ । पृषादरादि (६३१०९) । विशेषण
इध्यते विध्यम् । 'शि इधी—' (१० आ० स०) ष्यन् (३११२४) ।
सक् च्वादि (६१९४) । माल्य मान्याकारतास्यास्ति । परित्ता यात्रया
दृश्यते पारियात्रक । 'शवे (४२९२) अण् । स्वार्थे वन् (५३७५) ।
गघन मादयति । हम्न कूटा राशि ॥ ३ ॥

पायाणप्रस्तरग्रावापलाश्मान शिला दृषत् ।

पिनष्टि पायाण । बाहुलकादान च् । प्रस्तृणाति प्रस्तर । 'स्तृम् आच्छादन'
(त्रया० उ० अ०) । गिरति ग्राव । वनिप् (३२७५) । पृषोदरादि

1 Mountain [13] 2 A mythical mountain [2] 3 The
mountain, त्रिकूट [2] 4 The setting or western mountain
[2] 5 The eastern mountain (behind which the sun is
supposed to rise) [2] 6 M माल्याकारतास्यास्ति 7 Seven
mountains being Himvān, Niṣadha, Vindhya, Malyavān,
Parivātraka, Gandhamādan, Hemkūta

(६३१०९) । उप लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । क (३११३६) । अश्नुते अक्षम । अशू व्याप्ती (स्वा० आ० से०) । मनिन् (३२७५) । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । शिला । दृणाति दृणत् । 'दृणाते पुंश्रस्वश्च' (उ० ११३१) इत्यादि । सप्त ॥^१

कूटोऽस्त्री शिरसर शृङ्गम्

कूटयति । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । अच् (३११३४) । शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (वा० ५२) इति र । 'शृणातेह्रस्वश्च' (उ० ११२६) इति गन्तुङ्ह्रस्वा । श्रीणि ॥^३

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥४॥

प्रपतन्त्यस्मात् । न तटमत्र । भर्जति भृगु । 'अस्ज पाके' (तु० उ० अ०) पृषोदरादि (६३१०९) । श्रीणि ॥४॥^४

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे

कटस्यावृणोति कटक । कटे वर्षादी (भ्वा० प० से०) । सजाय वृणु (उ० २३२) । पर्वतमध्यभागो मेखलाख्योऽयम् ॥^५

स्तु प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

स्तौति जल स्तु । स्तु प्रखवणे (अ० प० अ०) । मितद्रवादिवात् (वा० ३२१८०) डु । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूमागत्वात्^६ । घञर्थे क (वा० ३३१०८) । सनोति ददाति मुख सानु । 'पणु दाने' (त० उ० मे०) । 'दसनिज न—' (उ० १३) इति अणु । पवतसमभूमागस्य श्रीणि ॥^७

उदसः प्रस्वर्णम्

उदत्यम्भसा उदस । 'उन्दी—' (र० प० से०) । 'उन्दिगुधितुपिम्बश्च' (उ० ३६८) इति स । कित् । प्रस्वन्न्यापोऽस्मात्^८ । जलप्रवणावध स्थानस्य द्वे ॥^९

वारिप्रवाहो निर्हरो झरः ॥५॥

वारिण प्रवाह । निर्परण निर्पर । 'नृप वयोहानी' (दि० प० म०) ।

1 Stone [7] 2 M शिखाम्याम्नि 3 Summit [3] 4 Steep [3]
5 The slope of a mountain [2] 6 M प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूमागत्वात्
7 Mountain ridge, table-land [3] 8 M प्रस्वन्न्यापोऽस्मात्
9 A watery place [2]

उत्साभिर्गतस्य जलप्रवाहस्य द्वे । पश्चापि पर्याया^१ इत्यन्ये~~ऽऽ~~सरत्ना^२ लोके ॥५^३

दरी तु कन्दरो वा स्त्री

दृणान्ति दरी । 'दृ विदारणे' (कृष्ण० प० से०) । पचादौ (३११३४) 'दित्—' (४१.१५) । क जल तेन दीर्यते । 'शदोरप्' (३३५७) । कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य द्वे ॥^४

देवखातविले गुहा

गह्वरम्

विल भेदने' (तु० प० से०) । क (३११३५) । गह्वते गह्वरम् । 'दित्त्वरद्वर—' (उ० ३१) इति गाहतेवर्च् । अकृत्रिम गिरिविवरस्य श्रेणि ॥^५

गण्डशैलास्तु च्युता स्थूलोपला गिरे ॥६॥

शैलानां गण्डा इव गण्डशैला भूकम्पादिना गलिता ॥६॥^६

खनि खियामाकरः स्यात्

खन्यते खनि । 'खनिकपि—' (उ० ४१३९) इति इत् । आनीर्यन्ते घातवोऽस्मिन्नाकरः^७ । 'कृविग्नेपे' (तु० प० से०) । द्वे ॥^८

पादा प्रत्यन्तपर्यता ।

पद्ये एमि पादा । 'पद गतौ' (दि० बा० अ०) पद् (३३१२१) । प्रत्यन्ते महाद्रीनां समीप य क्षुद्रा पर्यता । द्वे ॥^९

उपत्यकाद्ररासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥७॥

उप आसन्ना । अध्यासन्ना । 'उपाधिभ्या त्यक्—' (५२३४) ॥७॥^{१०}

धातुर्मन शिलाद्यत्रेः

दधानि शोभा धातु । 'सितनि^{१०}—' (उ० १६९) इति तुम् ॥^{११}

1 M नरु 2 Fountain [3] 3 Cave [2] 4 A natural Cave [2] 5 A huge rock thrown down by an earthquake or storm, [1] 6 M धानवोऽस्मिन्नाकर 7 Mine [2] 8 The hill near a mountain [2] 9 The low land and high land near a mountain [1 each] 10 M निरन 11 Mineral, like arsenic etc. [1]

गैरिकं तु विशेषतः ।

गिरी भव गैरिकम् । गिरिकशब्दादण् (४ २ ५३) । गैरिक विशेषेण घातु ॥^१

निक्कुञ्जकुञ्जौ वा कलीये लतादिपिहितोदरे ॥८॥

इति शैलवर्गं ॥३॥

कुं जनयति कुञ्ज । '—जनेडं' (३ २ ९७) । लतादिना पिहितस्य स्थानस्य द्वे ॥८॥^२

इति शैलवर्गं ॥३॥

अटव्यरण्य विपिनं गहन कानन वनम् ।

अटन्त्यत्राटवी । 'पद्यटिभ्यामवि' (?) 'वृदिकारात्—' (ग० ४ १ ४५) डीप् । अयतेऽरण्यम् । 'श्रु गतां' (भ्वा० प० से०) । 'अत्तेनिर्' (उ० ३ १ २) वेपन्तेऽय^३ । 'वेपितुद्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २ ५२) इति इनन् । ग्राह्यते मनुम् । 'वृच्छद्गहनयो—' (७ २ २२) इति निर्देशाद्भ्रस्वयुचौ । कानयति दीपयति । कनी दीप्यादौ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३ १ १३४) । वनति । 'वन समती' (भ्वा० प० से०) । पट् ॥^४

महारण्यमरण्यानी

महच्च तदरण्य च ॥^५

गृह्यारामास्तु निष्कुटाः ॥१॥

गृह्यारामा । निष्कान्ता कुटाद् गृह्यात् ॥१॥^६

आराम स्याद्गुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरमन्त्यत्राराम 'हृदश्च' (३ ३ १२१) । उप समीप वनस्य तुल्यत्वाद्गुपवनम् । कृत्रिमवृक्षसमूहस्य द्वे ॥^७

अमात्यगणिकागेर्होपवने वृक्षवाटिका ॥२॥

अमात्यस्य मन्थिणो वेत्यायाश्च गृहस्य यद्गुपवनं तद् वृक्षस्य वाटिका । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'सज्ञायाम्—' (३ ३ १०९) । अमात्येत्पुनलक्षणम् ॥२॥^८

1 The red chalk [1] 2 A place overgrown with creepers [2] 3 वेपन्तेऽय 4 Forest [6] 5 A large forest [2] 6 A garden attached to a house [2] 7 Garden [2] 8 A garden in the house of a minister or prostitute [1]

पुमानाक्रीड उद्यान राज साधारणं वनम् ।

आत्रीडन्त्यत्र । उद्यान्त्यत्र । राज सर्वोपनोग्य वनस्य द्वे ॥^२

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त पुरोचितम् ॥३॥

प्रमदाना वनम् । 'ट्यापो —' (६३६३) इति ह्रस्व । सस्त्रीकाणा राज्ञा षोडशयोग्यम् ॥३॥^३

वीथ्यालिरामन्ति पङ्क्ति श्रेणी

विव्यन्ते वीथि । 'वियु याचने' (न्वा० आ० से०) । 'इगुपथाक्ति—'
(उ० ४११९) इतीन् । बाहुलनादीर्घ । आलति । 'अल भूषणादी' (न्वा०
प० मे०) । आलीन् (उ० ४११७) । आवलति । 'दल सवरणे' (न्वा० प०
म०) । पञ्चने पङ्क्ति । 'पचिविस्तारे' (न्वा० प० मे०) । 'ध्रिन् मेवायाम्'
(न्वा० उ० से०) । 'वह्नि—' (उ० ४५१) इतीणि । सान्तरपङ्क्ते
पञ्च ॥^४

लेखास्तु राज्ञः ।

लिम्बने लेखा । 'राजृ दीप्ती' (न्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४११७) ।
निरन्तरपङ्क्तपङ्क्तिमाधारणाया द्वे ॥^५

वन्या वनसमूहे स्याद्

वनाना समूह । 'पागादिभ्यो य' (४०४९) । द्वे ॥^६

अङ्कुरोऽभिननाद्भिदि ॥७॥

अङ्कुरोऽङ्कुरः । 'मन्दिवाशि—' (उ० १३८) इत्पुरच् । उद्भिन्नति
भुवमुद्भिन् द्वे ॥४॥^७

वृक्षो महीरह शाली विटपो पादपस्तरः ।

अनोरह कुट माल पलाशी द्रुमभागमा ॥५॥

दृश्यते वृक्षति या वृक्ष । 'वृष यरणे' (?) । महा रोहति । शशाङ्ग्या-
न्ति । शोहादिभ्याम् (५२११६) इति । विटपः शशाङ्ग्याविम्बारोऽस्यास्ति ॥^८

1 A royal pleasure garden [2] 2 A pleasure-garden

attached to the royal harem [1] 3 Row [5] 4 Streak [2]

5 A multitude of groves, a large forest [1] 6 M अङ्कुरे

अङ्कुर 7 M मन्दिवाशि 8 Sprout [2] 9 M शशाङ्ग्यान्ति

10 शशाङ्ग्याविम्बारास्यास्ति ।

पादैर्मूलं पिबति । तरन्त्यनेन तरु । 'शृमृशी—' (उ १७) इत्यु । अनस
 शकटस्याक गतिं हन्ति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । सत्यति साल ।
 'पल गती' (भ्वा० प० ते०) । पलाशानि सन्त्यस्य । द्रवत्वूर्ध्वम् । 'द्रु गती
 (भ्वा० प० अ०) । मितद्रवादि (वा० ३२१८०) । डु । द्रु शागा-
 स्यास्ति^१ । 'द्युद्रुम्या म' (५२१८०) । न गच्छत्यगम । श्रयोदश ॥५॥^२

वानस्पत्य फलेः पुष्पात्

वनस्य पति । तत्र भव । पारस्करादित्वात् (६११५७) मुट् । 'दित्य—'
 (४१८५) इति ष्य^३ । पुष्पाज्जातं फलंहेतुभि ॥^४

तैरपुष्पाद्वनस्पति ।

तं पुष्पंविना फलं ॥^५

ओषध्य फलपाकान्ता^६

ओष रज दधानि । धान (जु० उ० आ०) कि (३३९३) । फलपाक
 एवान्तो यासाम् ॥^७

स्यादयन्ध्य फले ग्रहि ॥६॥

फलाणि गृह्णाति समये । फलेग्रहिरात्मनरिद्व (३२२६) इति मायु ।
 द्वे ॥^८

उन्थोऽफलोऽप्रकेशी च

बध्ने साधु । अवधे गूये—इष्टेऽवधेशी^९ । श्रीणि ॥^{१०}

फलवान्फलिन' फला ।

फलवर्हाम्यामिनच्^{११} (वा० ५२१२१) । फलिन । श्रीणि ॥^{१२}

1 M शागाशाग्नि 2 Tree (in general) [13] 3 M श्व 4 A
 tree the fruit of which is produced from blossom e 5
 mango [1] 6 A tree that bears fruit without blossom [1]
 6 B and K read as आयधि फलपावान्ता 7 A plant or herb
 which dies after becoming ripe [2] 8 A tree that bears
 fruit in time [2] 9 M इष्टेऽवधेशी 10 A barren tree [3] 11 M
 फलवर्हाम्यामिनच् 12 A tree bearing fruit [2]

प्रफुल्लोत्फुल्लसंपुल्लन्याकोशविकचस्फुटा ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते

'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् ।^१ 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । विगतः कचोऽस्मात् ।^२ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । कः (३.१.१३५) ॥ ७ ॥ 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३.४.७२) विकसितः । अष्टौ ॥^३

सुरबन्ध्याद्यस्त्रिषु ।

एते अबन्ध्यादयः ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

तिष्ठति स्थाणुः । 'स्थो पुः' (उ० ३. ३७) । ध्रुवति । ध्रुव स्थैर्ये (तु० प० से०) । शङ्कुनेऽस्मात्^४ । 'खरशङ्कु—' (उ० १.३६) इति साधुः । शाखापत्ररहिततरोः त्रीणि ॥^५

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वाः शाखा शिफा मूलानि वा यस्य स शाखोटकादिः । क्षुप्यते क्षुपः ॥ ८ ॥^६

अप्रकाण्डे रतम्यगुल्मी

प्रकाण्डो गण्डस्तद्रहितः । स्तम्भते स्तम्बः । 'स्तम्ब कर्णयोः—' (३.२.१३) इति निपातः । गुडति गुन्मः । 'गुट रक्षायाम्' (तु० प० से०) । स्वन्धरहितम्य द्वे ॥^७

घल्ली तु व्रततिर्लता ।

'बल बन्ध गंवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'गर्वपातुन्य इन्' (उ० ४. ११७) । प्रवृष्टा सतिग्म्या व्रततिः । पृषोदरादिः (६.३.१०९) । लतति । 'लनिः' मोत्रः । त्रीणि ॥^८

1 M. संकोचोऽस्मात् 2. M. कचोऽस्मात् 3 A blossomed or full-blown tree [B] 4. M. शङ्कुनेऽस्मात् 5. Having no branches, leaves and flowers (a tree) [3] 6. A tree with small branches [1] 7. A trunkless tree [2] B. Creeper [2].

लता प्रतानिनी व्रीरुद्रगुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

शाखापत्रप्रचय प्रतान । सोऽस्त्यस्या १ । विरणद्धि वीरुत् । गुल्म* प्रतानो-
ऽस्त्यस्या* । 'उलः' सौत्र । तस्मात्कृप (उ० ३.१४४) । श्रीणि ॥ ९ ॥^३

नगादारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रायश्च मः ।

नगस्य तरो । आरोह, औन्नत्यम् । 'थिर् न्नेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'उदि श्रयति' (३३४९) इति घञ् । 'धिप गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३३१८) । उत्सेध । एरच्' (३३५६) । उच्छ्राय । वृक्षादि-
द्विधस्य श्रीणि ॥^४

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्ध स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरो ॥०॥

प्रकाम्यते प्रकाण्ड । 'वरणडादयश्च' (?) इति ड । स्कन्धते, आरुह्यते
स्कन्ध । स्कन्दिर् (भ्वा० प० अ०) दस्य घ । द्वे ॥ १० ॥^५

समे शाखालते

शाखति । 'शाख् व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥^६

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धस्य शाखा । स्कन्धात्प्रथमोत्पत्ता । शालति शाला । 'शल चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति—' (३११४०) इति ण । 'समे' इत्यनुपङ्ग
॥ द्वे ॥^७

शिफाजटे ।

शेज शिफा । बाहुलकाद्स्वपकौ । जटति । 'जट मघात' (भ्वा० प० से०) ।
जटाहपमूलस्य द्वे ॥^८

शाखा शिफारोहः श्वान्

शाखावलम्बिनी शिफा अररोह ।^९

1. M सोस्त्यस्या 2 M प्रतानोम्यस्या 3 A branching Creeper[5]
4 The height of a tree [3] 5 The trunk of a tree from
the root to the branches [2] 6 The branch of a tree [2]
7 The first branch of a tree [2] 8 The roof of a tree
spreading in the ground [2] 9 The root of a branch [1]

मूलाच्छाप्र गता लता ॥ ११ ॥

मूलाद्भ्रं गता या शिपा सा लता ॥ ११ ॥^१

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

थीयते गिर । 'श्रयते स्वाङ्गे गिर किच्च' (उ० ४ १९३) इत्यमुन् । अगति । 'अग कुटिलाया गतो' (म्वा० प० से०) 'ऋज्वेन्द्र-' (उ० २ २८) इति साधु ॥ शिखा राति शिखर । वा ना वा पुल्लिङ्गः । वृक्षोर्ध्वंमाम्य श्रीणि ॥^२

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामरु ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । वध्यत बुध्न । 'वन्धे-शंधि बुधो च' (उ० ३ ५) इति नक् । अङ्घ्रेर्नाम यस्य । मूलमात्रम्य श्रीणि ॥^३

सारो मग्जा समौ

सरति सार । 'मृ स्थिरे' (३.३ १७) घञ् । मग्जति मग्जा । 'द्वन्नुक्षन्—' (उ० १ १६०) इति जान्तो निपातित । टावन्तोऽपि^४ । द्वे ॥^५

त्व ह् स्त्री वल्क वल्कलमरित्रयाम् ॥१२॥

त्वचनि त्वक् । 'त्वच सवरणे' (तु० प० से०) । वन्धयति । 'वन्ध परिभाषणे' (चु० प० से०) । श्रीणि ॥१२॥^६

काष्ठं दारु

काशते काष्ठम् । दीयते दारु । 'दसनिजनि—' (उ० १ ३) इति वृष्ण । पुस्यप्ययम् । काष्ठस्य द्वे ॥^७

इन्धनं त्वेध इध्ममेध समित् रित्रयाम् ।

इन्धेनेनाग्निरिन्धनम्^८ । एधतेनेन^९ । अमुन् (उ० ४ १८८) । 'इपि युधि—' (उ० १ १४५) इति इन्धेमन् । इध्मम् । इन्धे एध । 'अवोदंघोष—' (६ ४ २९) इति अदन्तो निपातितः । समिध्मेनेनया^{१०} । पञ्च ॥^{११}

1 A creeping plant winding itself round a tree from the bottom to the top [1] 2 The top of a tree [3] 3 Root (in general) [3] 4 M टावन्तोऽपि 5 The mith of a tree [2] 6 The bark of a tree [3] 7 Wood [2] 8 M इन्धेनेनाग्निरिन्धनम् 9 M एधतेनेन 10 M समिध्मेनेनया 11 Fuel [5]

निष्कुहः कोटरं वा ना

निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । कुटति कोटर ।
'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । वृक्षादिरन्ध्रस्य द्वे ॥^१

वल्लरिर्मञ्जरिः^२ स्त्रियौ ॥२३॥

'वल्ल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । वल्लमृच्छति वल्लरि । 'अव इ'
(उ० ४ १३८) । मञ्जुलमृच्छति मञ्जरि । 'अव इ.' (उ० ४ १३८) ।
शकन्ध्वादि । द्वे ॥१३॥^३

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छद. पुमान् ।

पतति पत्रम् । पते ष्ट्व् (उ० ४ १५८) । पल मासमश्नाति । छयतः
नेन ।^४ 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'आधृपाद्वा' (ग० ३ १ २५) इति
णिजमावः । दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । पर्णयति पर्णम् ।
'पर्णं ह्रितमावे' (चु० उ० से०) । छयतःनेन । णिजमावे 'पुसि—'
(३ ३ ११९) घ । पट् ॥^५

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पद्म्या लूयते पल्लवः । किञ्चित्सलति किसलयम् । 'पल गती' (म्वा०
प० से०) । बाहुलकात् कयन् । नवपत्रस्य द्वे ॥^६

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥१४॥

सृञ् आच्छादन' (स्वा० उ० अ०) । मावे घञ् । विस्तार । विटव्
पाति । शाखादिविस्तारस्य द्वे ॥१४॥^७

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

सस्ति सस्यम् । 'पस सस्ति स्वप्ने' (अ० प० स०) । माछाससि—'
(उ० ४ १०९) इति य । सप्ते (म्वा० प० मे०) यति (वा० ३ १ ९७)
सस्योऽपि ॥ द्वे ॥^८

1 The hollow of a tree [2] 2 Some commentators read as follows वल्लरी मञ्जरी 3 Shoot [2] 4 M छयतेनेन 5 M छयतेनेन 6 Leaf [6] 7 A new or tender leaf [2] 8 The extension of a branch or a tree [2] 9 M शस्योपि 10 The fruit of a tree or creeper [2]

वृन्त प्रसवबन्धनम् ।

वृणाति वृन्तम् । 'वृन् वरणे (स्वा० उ० स०) । बाहुलकाद्
वृञ्जि घृषि—' (उ० ३८९) इति क्त, नुम् च । प्रसवा बध्यतेऽनन^१ ।
लोके । द्वे ॥^२

आमे फले शलाटु स्यात्

आमे अपक्व फले । 'शल चल्नादौ' (म्वा० प० स०) । शरुमटति ।
मृगखादित्वात् (उ० १३७) कु^३ ॥^४

शुष्के वानमुभे त्रिषु ॥१५॥

शुष्के फले वानम् । 'वनु याचन (त० आ० म०) घृत् (३३१८) ॥१५॥^५

क्षारको जालक क्लीत्रे

क्षरति क्षारक । 'क्षर सचलन (म्वा० प० स०) । ण्वल् (३११३३) ।
जालमिष जालकम् । नवकलिकावृद्धम्य द्वे ॥^६

कलिना कोरक पुमान् ।

कल्पयति कलिना । 'अच इ' (उ० ४१३८) । स्वार्थे वृत् (५३७५) ।
कुर शब्द (तु० प० म०) । '—सनाया वृत्' (उ० ५३५) । अविकसित
कलिकाया द्वे ॥^७

स्याद् गुच्छकस्तु^८ स्तघक

गुणते गुच्छ । 'गुच् शब्दे' (म्वा० आ० म०) । गम्यादिभ्य छ ।
स्तूपते स्तवक । 'विनासोमुपवलिनाया' इत्येते । 'कलिनादिभ्यस्त्वस्य'
इत्येते ॥^९

कुड्मलो^{१०} मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥१६॥

'कुट छेत्न (तु० प० स०) । 'कुट्कुटिभ्या क्मत्' (उ० ११०९) ।
मुकुलेर्वाङ्गानुत् । विनासोमुप कलिनाया द्वे ॥ १६ ॥

1 M वध्यतेनेन 2 The footstalk of a leaf or fruit [2] 3 M
K 4 An unripe fruit [1] 5 A dry fruit [1] 6 A bunch
of buds [2] 7 Bud [2] 8 B reads कुच्छकस्तु 9 A cluster
of blossoms B reads इत्येते 10 An opening bud [2]

स्त्रियः सुमनस पुष्प प्रसून कुसुम सुमम् ॥^१

सुष्ठु मन्यन्ते । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । निष्ठान — प्रसूनम् । कुसुमि कुसुम । 'कुस सरलेपणे' (दि० प० से०) । 'कुसे —' (उ० ४१०६) इत्युम । पञ्च ॥^२

मकरन्द पुष्परस

मकर द्यति कामजनकत्वान्मकरन्द । पुष्पस्य रस । द्वे ॥^३

पराग सुमनोरजः ॥१७॥

परा गच्छति । 'अ येष्वापि—' (वा० ३२४८) इति ड । सुमनसा रज । द्वे ॥१७॥^४

द्विहीन प्रसवे सर्वम्

वक्ष्यमाणमश्वत्यादिवृक्षततादि प्रसूयमाने पुष्पे फल मूले च वर्तमान द्वाभ्या स्त्रीपुसाभ्या हीन शेषम् ।

हरीतक्यादय स्त्रियाम् ।

हरीतक्या फल तु हरीतकीत्येव । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तवचने (१२५१) इत्यत्र 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति' (वा० १२५१) इति वचनान् लिङ्ग प्रकृतिवत् ।

आश्वत्थ वैणव प्ला क्ष नैयप्रोधैर्जुदफले ॥१८॥

बाहृत च

अश्वत्थस्य फलम् । वैणवानाम् । प्लासस्य । न्यप्रोधस्य । इङ्गुद्या । 'न्यप्रोधस्य च केवलस्य' (७३५) इत्यर्च् ॥१८॥ गृह्यत्या फलम् ॥^५

फले जम्बवा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

जम्बवा फले जाम्बव जम्बु च । 'जम्बवा वा' (४३१६५) इत्यण् । लुकि (४३१६३) नपुसकत्वस्वे (१२४८) जम्बु ॥^६

पुष्पे जातिप्रभृतय स्वलिङ्गा

जात्या पुष्पम् जाति । 'पुष्पमूलेषु बहुलम् (वा० ४३१६६) इत्यणा- देलुक् । स्वलिङ्गा ।

1 B reads ममम् 2 Flower [5] 3 Flower juice [2] 4 The pollen of a flower [2] 5 The fruit of the six trees [1 each] 6 The fruit of the jamba tree [3]

ब्रीहय फले ॥१९॥

यथा—यवाना फलानि यवा । 'फलपाकशुषाम्—' (वा० ४ ३ १६६)
इति लुप् ॥१९॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

विदार्या मूल पुष्पञ्च विदारो ।

पुष्पे क्लीनेऽपि पाटला ।

पाटलाया पुष्पम् । पाटला । लुकि (वा० ४ २ १६६) तु पाटलम् ॥

बोधिद्रुमञ्चलदल पिप्पल कुञ्जराशन ॥२०॥

अश्वत्थे

बुध्यते बोधि । इत् (उ० ४ ११७) स चासौ द्रुमश्च । चल दलमस्य ।
पिप्पल फलमस्यास्ति । कुञ्जरेणाशयते ॥२०॥ अश्वेषु तिष्ठत्याश्रयत्वादश्वत्थ ।
'पोपर' लोके ॥^१

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मया ।

तस्मिन्दधिफल पुष्पफलदन्तशठाद्यपि ॥२१॥

कपयस्तिष्ठन्त्यत्र^२ । दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यत्र । गृह्णाति ग्राही । मतोमय
मन्मय^३ । दधिफलेऽस्य^४ । पुष्पयुक्त फलमस्य । दन्ताना शठ इवापकारित्वान् ।
सप्त । 'कयय' लोके ॥२१॥^५

उदुम्बरे जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उल्लङ्घितमम्बरमनेन । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । जन्तव फलेऽस्य^६ ।
यज्ञमङ्गति गच्छति । हेमवर्णं दुग्धमस्य । चत्वारि । 'गूलरि' लोके ॥^७

कोन्दिारे चमरिक्ः क्षुद्दालो युगपत्रक ॥२२॥

पु भूमि विट्णानि । चमरोऽस्याति^८ चमरिक् । वृमुद्दालयति । युग युग्मं
पत्रमस्य । चत्वारि । 'चचनार' लोके ॥२२॥^९

1 The pippala or fig tree [5] 2 M. कपय तिष्ठन्त्यत्र 3 M ममय
4 M दधिफलेस्य 5 The kapitha or wood apple tree [7]
6 M फलेस्य 7 The udumbara or gulari tree [4] 8 M
चमरास्यास्ति 9 The Kacanara tree [4]

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विपमच्छदः ।

सप्त पर्णमस्य । विशाला त्वगस्य । शरदि पुष्प्यति । विपमाच्छदा यस्य ।
चत्वारि । 'छतिवन' लोके ॥^१

आरग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुला ॥२३॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालमुपर्णका ।

'रज्ज रागे' (म्वा०, दि० उ० अ०) आरज रोग हन्त्यारग्वध । सम्यक्पा-
कोऽस्य^२ । श कल्याण पाकोऽस्येति^३ वा । चतस्रोऽङ्गुलयो^४ यस्य । पर्वणा
प्रमाणम् ॥२३॥ रेवती रोगदेवता । अरेवत्या भव । कृता मालाऽस्य । अष्टौ ।
'किरवार' इति 'पतनवहेर' इति 'शृगालद्रुण्ड' इति च लोके ॥^५

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भला ॥२४॥

जम्बते जम्बीरम् । 'जमु अदने (म्वा० ५० से०) । 'जम्भीरादयस्व'
(उ० ४ ३५) इति साधु । दन्ताना शठ इव । 'जमी गानविनामं' (म्वा०
आ० से०) । 'रधिजमो —' (उ० १ ६१) इति नुम् । पञ्च । 'नेवू जमीरी'
(लोके) ॥२४॥^६

वरणे वरुण सेतुस्तिकशाक कुमारक ।

प्रियतेज्जेन^७ वरण । वृज (स्वा० उ० से०) ल्यट् (३ १ ११३) ।
'वृष्टुदारिम्य जनम् (उ० ३ ५३) । 'पिन् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'सितनि—' (उ० १ ६९) इति तुन् । सेतु । कुमार इव कुमारक । पञ्च ।
'वरण लोके ॥^८

पुनागे पुरुपस्तुङ्ग केशरो देववल्लभ ॥ २५ ॥

पुमाशाग इव । 'पुर अग्रगमने' (तु० ५० से०) । 'पुर वृपव' (उ०
४ ७४) । तुङ्ग उच्चत्वान् । प्रस्ता केशरा अस्य । सीङ्गुण्डपत्र इव इपच्छ-
वेतपुष्प ॥ २५ ॥^९

1 The chitavana tree [4] 2 M सम्यक्पाकोस्य 3 M पाकोस्येति
4 M चतस्रोऽङ्गुलयो 5 The Aragvadha (amalatasā) tree [8]
6 Citron [5] 7 M विमनेन 8 The varana tree [5] 9 The
Kesarā tree [4]

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दार पारिजातकः ।

पारि पार गत भद्रमस्य । 'णिवि मेचने' (भ्वा० प० से०) । निम्ब ।
मन्दा आरास्य^१ । पारे गत जन्मास्य । 'फरहद'^२ ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्च

अतिप्रान्नो निशा । तिनिश । स्यन्दन रथोपयोगित्वात् । नीयते नेमि ।
णोत्रोमि (उ० ४ ३४) । रथस्य द्रु । अनिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य^३ ॥ २६ ॥
वच्यते वञ्जुल । बाहुलकादुलो जश्च । 'सादन' लोके ॥^४

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

पीत करोति । आम्रमनति । श्रीणि । 'अमन्त (?)' लोके ॥^५

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीली

मन्यते मयूक । 'उलूकादयश्च' (उ० ४ ४१) इति साधु । गुड इव
पुष्पमस्य । मधुनामा द्रुम ॥ २७ ॥ वनप्रस्थे वनकदेशे भव । मधुष्ठीली ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'महुआ' लोके ॥^६

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलजे मधूके मधु लानि । मयूलक । एकम् ॥^७

पीली गुडफल न्सी

पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगवादि (उ० १ ३७) । वस-
यति मलम् । णिनि (३ ३ १७०) । 'पीलव' लाने ॥^८

तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दराली द्वौ ।

गिरिजे तु तस्मिन्पीली ॥ २८ ॥ अक्षस्यबोटा पर्णान्यस्य । अक्षाट । कपर्-
मालनि^९ । 'कन्दराल' इति पाठे, कन्दरालस्यास्ति । पर्वतवृक्ष । 'अक्षरोट' लोके ॥^{१०}

१ आराम्य २ The pharahada or coral tree [4] ३ M विन्तारोम्य
४ The tinsā tree [7] ५ The amratka or hog plum tree
६ The madhūka (mahuva) tree [5] ७ The madhūlaka
tree [1] ८ The pīlu tree ९ M कपर्माणानि १० The akṣoṭa
or walnut tree [2]

ओड्वाटस्तु निकोचक ।

अड्वस्य-उट । निकुच्यत । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । 'ढिरा'
[लोके] ॥^१

पलाशे किशुक. पर्णो वातपोथ

पल मासमश्नाति । किञ्चित् शुक इव । प्रशस्तानि पर्णान्यस्य पर्ण । वात
पोथयति । 'पुथ हिसायाम्' (दि० प० से०) । 'पराश' इति लोके ॥^२

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपप्पविदुलशीतवानीरवञ्जुला ।

वितस्यति वेतस ॥ २९ ॥ रमन्तेऽस्मिन्^३ रथ । हनिकुपि—' (उ० २२)
इति कथन् । अन्नमिव पुष्पमस्य । विदोत्यते विदुल । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प०
से०) । शीतो वीर्येण । वाति नीर वानीरम् । वज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
वाहुलकादुलचनुमौ । पट् । वेरसा लोके । वेत्र' इत्यस्य तु भ्रम । तस्य हि
'वेत्रम्' इति नाम । वेतसोनदीतटगोदवो गुल्म ।^४

द्वौ परिव्याधविदुली नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

विध्यतेऽम्मसा^५ परिव्याध । नद्या भवा नादेयी । जलवेतसस्य चत्वारि ।
अयमेव वेरसा' इत्यन्ये ॥ ३० ॥^६

शोभाञ्जने शिश्रुत्तक्षणगन्धकाक्षीवमाचका ।

शोभामनाक्ति । अञ्जू व्यक्त्यादौ (रु० प० से०) । ल्युट् (३३ ११३) ।
सुप्लु मनक्तेति । दन्त्यादिर्वा । शिनोति तदण्पात् । शिश्रु । 'शिब् निशाने'
(स्वा० उ० अ०) । जश्वाद्यश्च' (उ० ४ १०२) इति साधु । तीक्ष्णो
गन्धोऽस्य^७ । आक्षीवयति । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । ह्रस्वादिरपि ।
मुञ्चति गन्धम् । 'सहिजन [लोके] ॥^८

रक्तोऽसौ मधुशिश्रु स्यात्

रक्तो रक्तपुष्पोऽसौ^९ मधु मधुर । 'सुनुगा लोके ॥^{१०}

1 The ankota tree [2] 2 The palasa tree [4] 3 M
रमन्तेऽस्मिन् 4 Cane [7] 5 M विध्यतेऽम्मसा 6 The water
growing cane [4] 7 M गन्धोऽस्य 8 The Sobhajnana (saha-
jana) tree [4] 9 M रक्तपुष्पोऽसौ 10 The madhusigru tree [1]

अरिष्टः फेनिल. समौ ॥ ३१ ॥

न रिष्टमस्मात् । फेनोऽस्यास्ति^१ । 'रोठी' [लोके] ॥ ३१ ॥^२

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

बिलति बिल्व । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४.-९५) । शाण्डिल्य इव मान्दत्वात् । शैलूप इव नानास्वपरिवर्तनात् । मा लक्ष्मी लाति । बाहुलकाद् । श्रीप्रद फलमस्य । 'बिल' [लोके] ॥^३

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे' (म्वा० प० से०) । जटा सत्यस्य । पृच्यते । 'पृची सपर्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कट । 'पाकरि' [लोके] ॥^४

न्यग्रोधो बहुपाद्म ॥ ३२ ॥

न्यक् तिर्यक् । रणद्धि मार्गम् । बहव पादा अम्य । वटति । 'वट वेष्टने' (म्वा० प० से०) । 'वरगद' [लोके] ॥ ३२ ॥^५

गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनी ।

गालवस्यापत्यम् । शवराणामयम् । दन्त्यादिरपि । रणद्धि । बाहुलकाद् । तीर्यन्ते मलमनेन । 'कृतृकृपिम्य' क्रीटन् (उ० ४. १८४) । 'तिलस्नेहने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४ ९५) । मार्ष्टि अनेन । लोध्र [स्व] ॥^६

आम्रश्चूतो रसालः

अम्यते । आम्र । 'अम गत्यादौ' (म्वा० प० से०) । 'अमितम्योर्दोषश्च' (उ० २ १६) इति रक् । च्योतति रम चूत । रसमलति ॥^७

असौ सहकारोऽतिसौरभ ॥ ३३ ॥

अतिशयित सौरभमस्य आ [भ्रस्य] ॥ ३३ ॥^८

कुम्भोल्लखलकं बलीवे कौशिको गुग्गुलु-पुरः ।

कुम्भोल्लखलाकाराद् वृक्षकोशानिर्याति । कुम्भेति पृथगपि नाम । कोशे भव ।

1. M फेनोस्यास्ति 2 The arista (aṣṭhā) tree [2] 3 The bilva (bela) tree [5] 4 The plakṣa (pākṣa) tree [3] 5 The nyagrodha or banyan tree [3] 6 M कृतृकृपिम्य 7 The lodhra tree [6] 8 The mango tree [3] 9 A very fragrant mango [2]

गुडति रक्षति वातरोगात् । गुग्गुलु । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'गुगुर'
[लोके] ॥^१

शेलु श्लेष्मातरुः शीत उद्दालो बहुवारः ॥ ३५ ॥

शिलति शेलु । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद् । श्लेष्मान-
मतति । व्वुन् (उ० २ ३२) । बह्वन् वारयति । 'लहटोरा' [लोके] ॥ ३४ ॥^२

राजादन पियालः स्यात्सन्नक्रुद्धनुष्पट ।

राजभिरक्षते । पियति पियाल । 'रिपि गतौ' (रु० प० से०) । सनो लीन
कद्रुवर्णोऽस्य^३ । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य^४ । 'चार', 'चिरीजी' [इति लोके] ॥^५

गभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

क जल विमर्ति कमारी । पृषोदरादित्वात् 'गभारी' इत्यपि । वासते
काश्मरी । मनिद्र । 'वनो र च' (४ १ ७) । मधु इव पर्णान्यस्या ॥ ३५ ॥
श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्या । काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य^६ । 'अन्येभ्योऽपि'—' (वा०
५ १ १२०) इति म् । 'खमारि' [लोके]^७

अथ द्वयो ।

फर्कन्धूर्वदरी कोली कोल कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

नटक वधाति फर्कन्धू । 'अन्धूहम्भू—' (उ० १ ९३) इति साधु । 'वद
स्थैर्ये' (म्वा० ५० मे०) । दिविभ्रमि—' (?) इत्यर । कोलनि । 'कुल
सस्त्याने (म्वा० ५० मे०) । इन् । गौरादित्वात् (४ १ ४१) डीपि 'वाली'
इत्यपि । वी वलति । फेनोऽस्यास्ति^८ । 'वैरि' वृक्ष [स्य] ॥ ३६ ॥^{१०}

सीवीर वदर घाण्टा

सुवीरदेशे भवम् । 'धुण भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् । घाण्टा ।
'वैरि' फल्गु ॥^{११}

1 Guggulu (a particular fragrant gum resin) [5] 2 The
sleṣmataka (lahatara) tree [5] 3 M कद्रुवर्णोऽस्य 4 M
विस्तारोऽस्य 5 The piyala tree [4] 6 M काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य 7 M
अन्येभ्योऽपि 8 The gambhari tree [7] 9 M फेनोऽस्यास्ति 10 The
jujube tree [6] 11 The fruit of jujube [2]

अथ स्यात्स्वादुकण्टक ।

विकङ्कत सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपात्रपि ॥ २७ ॥

स्वादुश्चासी कण्टकयुक्तश्च । ककि (म्वा०आ०से०) गत्यय । अतच्छ्रत्यय ।
सुवाया वक्ष ग्रान्थि लाति । व्याघ्रस्येव पादावस्य । कठार [लोके] ॥३७॥^१

ऐरात्रतो नागरङ्ग

इरावत्या विद्युत इवायम् । नागा रजत्यन । नारङ्गी [लोके] ॥^२

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नद्या भवा । भूमेजम्बू । द्वे ॥^३

तिन्दुक स्फूर्णक काल स्कधश्शितिसारके ॥ ३८ ॥

निम्यति तिन्दुक । मृग्यादि (उ० १ ३७) । स्फूर्जति स्फूर्जक । काल
स्वधोऽस्य^४ । निति काल सारो मज्जास्य । तेंदु [लोके] ॥^५

काकेदु कुलक काकपीलुरु काकतिन्दुके ।

काकाना तिन्दु । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कुत्स्य गृहस्य प्रतिवृत्तिरिव ।
'पील प्रतिष्टम्भे (म्वा० प० स०) । पीलु । कटुतिन्दुय । काचिला लावे ॥^६

गोलीढा झाटलो घण्टापाटलिर्मोथमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गामिलीड । झाट सघात श्रिति । बाह्वल्वाद्धन्तेष्टो^७ घत्व च । पट गती,
(म्वा० प० से०) पाट लाति । डि । मोथयति रोगम् । मुथे (तु० प० अ०)
सन् । मुपस्तेय (त्रचा० प० से०) । मृवभूगुपि— (उ० ३ ४१) इति वक् ।
'मोप लोके ॥ ३९ ॥^८

तिलक क्षुररु श्रीमान्

तिरु स्नहने (तु० प० म०) । वरुन् (उ० २ ३२) । क्षुर विल्वन
(तु० प० मे०) । श्रानि । तिलवनाम्नव प्रसिद्धस्तिगुणान् ॥^९

समी पिचुलझायुकौ ।

पिचु तूल लाति । याम् इति गल् वेति गच्छति । मिनद्रवादि (वा०
३ २ १८०) । झाऊ^{१०} लावे ॥^{१०}

1 The vikankata tree [5] 2 The Orange tree [5] 3 the
nadey; tree[2] 4 M स्वधाम्य 5 The tinduka (tendu)tree [5]
6 The katutinduka (Kocila) tree [4] 7 M बाह्वल्वाद्धन्ते ट
8 The golidha tree [5] 9 The tilaka tree [2] 10 The
picula (jhau) tree [2]

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी वैटर्यकट्फलो ॥ ४० ॥

श्री पर्णे यस्या । कुमुद इव कुमुदिका । कुम्भोव कुम्भी । वैटति कंटयं ।
'कट् व्राते' (भ्वा० प० से०) । कटति फलमस्य । 'कट वर्षावरणयो' (भ्वा०
प० से०) । 'कायफर' [लोके] ॥ ४० ॥^१

क्रमुक पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

ब्रामति क्रमुक । बाहुलकादुक । पट्टोऽस्यास्ति^२ पट्टी । पट्टिकास्यो लोघ्न ।
ला ॥ प्रसादयति । रक्तलोघ्न[स्य] पट्टिकालोघ्न [स्य] ॥^३

नूदस्तू यूप क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदार च ॥४१॥

तूल च

तुदति तूद । ष्टपोदरादि (६३१०९) । यूपप्रवृत्तित्वाद्यूप । ब्रह्मणि
वैदिके साधु । ब्रह्मणोदार ॥४१॥ तूलयति । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) ।
'तूल [लोके] ॥^४

नीपप्रियकरुदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नयति सुख नीय । 'वानोविपिभ्य प' (उ० ३२३) । प्रीणाति प्रियक ।
'कद' सौत्रोहिषार्थं । 'कृकदि— (उ० ४८२) इत्यम्बच् । हलित प्रिय ।
'कदम्ब' [इति व्यातस्य] ॥^५

वीरवृक्षोऽरुणरोऽग्निमुरी भल्लातकी त्रिषु ॥४२॥

वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शवान् । अहरंज करोति । अग्निरिव मुख यस्या ।
मल्ल इवातति । 'भिलो' [लोके] ॥ ४२ ॥^६

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपाश्वका ।

प्लक्षश्च

गर्द शब्दयुक्त भाण्डमस्य । कन्दरा लाति । क पीतयति । क्षोभन पार्श्व
मस्य । प्लक्षति । 'अन्येभ्योऽपि'— (वा० ३२१०१) इति ड । 'गजहटा'
[लोके] ॥^७

1 The kṛyaphara tree [5] 2 M पट्टास्यास्ति 3 The red
lodhra tree[4] 4 The tula (tuta) tree [6] 5 The kadamba
tree [4] 6 The bhallataka (marking nut) tree [3] 7. M
अन्येभ्योऽपि 8 The plakṣa tree [5]

तिन्तिडी चिञ्चाम्बिलका

निम्यति तिन्तिडी । 'अलीकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपातिन । 'चिम्' इत्यन्यक्त शब्द चिनोति । चिनो (स्वा० उ० अ०) ड (वा० ३ २ १०१) । अम्ना रसोऽस्यास्ति^१ ॥^२

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवका ।

पीत सारोऽस्य^३ ॥४३॥ सृजति सर्जकं । ष्वुल् (३ १ १३३) । अस्यति-
असनम् । ल्यु (३ १ १३३) । बन्धूकस्येव पुष्पाप्यस्य । जीवयति जीवकं ।
'विजयसार' ॥^४

साले^५ तु सर्जकापर्याश्वकर्णका सस्यसवर ॥४४॥

सत्यत साल । 'पल गती' (म्वा० प० स०) । वृपति वृप । स एव
कार्पा । 'काश्यं' इत्यपि । अद्वकणं इव पत्रमस्य । सस्यं सत्रियते । 'शेकुआ'
[लोके] ॥४४॥^६

नदीसर्जो वीरतरुर्निद्रु ककुभोऽर्जुन ।

नद्या सर्ज । वीरश्चासी तदृश्च । ककुभ सन्त्यम्य । अर्जुनं शुक्लत्वान् ।
'कौह' [लोके] ॥^७

राजादन फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजा मध्य । क्षीरमस्त्यस्या । 'खारी' [लोके] ॥४४॥^८

अथो द्वयो ॥४५॥

इङ्गुदी तापसतरुः

इङ्गति-इङ्गुदी । अस्यास्तंल तापसानामुपयुज्यते । 'केवटी' [लोके] ॥^९

भूर्जे चर्मिमृदुत्वची ।

भुवमूर्जयति । चर्मस्यास्ति । 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥^{१०}

1 M रसोस्यास्ति 2 The tamarind tree [3] 3 M सारोस्य
4 The vijayasara tree [6] 5 M साले 6 The sala (g'ekhva)
tree [5] 7 The arjuna tree [5] 8 The ksirika tree [3]
9 The ingudi tree [2] 10 The birch tree [3]

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥४६॥

पिच्छास्यास्ति । पूर्यतेऽनया^१ । मुञ्चति । 'शल चलने' (ग्वा० वा० से०) । 'मल धारणे' (ग्वा० वा० से०) । शाल् चासौ मलिरप । 'शेवर' [सिमल] [लोके] ॥४६॥^२

पिच्छा तु शाल्मलीपेष्टे

'पिच्छ वापे' (चु० प० से०) । शाल्मल्या वेष्टो निर्मास । 'भोवरस' [लोके] ॥^३

रोचनः कूटशाल्मलि ।

रोचयति । कूट वृष्ण शाल्मलि । द्वे ॥^४

चिरविल्वो नक्तमालः करजञ्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिर विलति । मक्त मालो धारणमस्य । वरेण जयते । क रञ्जयति । 'करञ्ज' चिल्लिल'] इति स्यातस्य] । कञ्जा' लोके ॥ ४७ ॥^५

प्रदीर्यः पूतिकरज पूतीक कलिमारक ।

प्रकीर्यते । अध्यादित्वान् (उ० ४ १११) यक् । पुनाति पूतीक । तिन्ति-
वीयादयरच^६ (उ० ४ २०) इति साधु । कलि मारयति । 'कटकवत्करञ्जस्य ॥'

करञ्जभेदा पङ्गन्थो मर्कट्यङ्गारचलरी ॥ ४८ ॥

वक्ष्यमाणा करञ्जभेदा पङ्गन्थोहस्तिवारणास्य । 'मर्कटीवरीवरञ्ज उदस्याङ्गारचलरी' इति केचिन् । वस्तुतः पङ्गन्थादय पर्याया । तथा च भावप्रकाशे— 'उदकीर्येत्पूतीयोज्य पङ्गन्थो हस्तिवाहणो । मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करमञ्जिका ॥' इति । करञ्जिका । 'डिठोहरो' लोके ॥ ४८ ॥^७

रोही रोहितक प्लीहशुदाडिमपुष्पक ।

रोहति रोही । रोहितो वर्णेन । प्लीह शयु । दाडिमपुष्पनिव । रोहित [स्व] ॥^८

1 M पूर्यतेनया 2 The silk-cotton tree [5] 3 Gum or exudation of the silk cotton tree [2] 4 A species of the शाल्मली tree [2] 5 The karanja tree [4] 6 M तिडीवाद्यरच 7 The thorny karajja tree [5] 8 The different species of the karajja tree [1 each] 9 The rohita tree [4]

गायत्री घालतनयः खदिरो दन्तघावन ॥ ४९ ॥

गायन्त त्रायने । बालास्तनया पत्राप्यस्य । 'खद स्थैर्ये' (म्वा० प० से०)
किर च् (उ० १ ५१) । दन्तान् घावयति । 'खयर' [लोके] ॥४९॥^१

अरिमेदोषिट्खदिरे

अरिखि मेद स्नेहोऽस्य^२ । विङ्गन्धि खदिर^३ । बंदके [अरिमेदकारादि]
प्रसिद्ध ॥^४

कदर खदिरे सिते ।

सोमबल्कोऽपि

क जल दृणाति । सोम इव बल्कोऽस्य^५ । श्वेतखदिर [स्य] ॥^६

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥५०॥

एरण्ड उरुवृक्षश्च रुचकश्चित्रकश्च स ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यऽम्बकाः ॥५१॥

व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य । गन्धर्वस्य हस्त इव ॥५०॥ आ ईरयति वायुम् ।
बाहुलकादण्डच् । उरु महान्त वाति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४ ४१) इति
साधु । राचते राचक । चिनयति । ववुन् (उ० २ ३२) । चञ्चति । 'चञ्चु
गतौ' (म्वा० प० से०) । पचाङ्गुलयोऽस्य^७ । मण्डयति । वर्धते वर्धमान ।
व्यङ्^८ मलमम्बयति । 'अवि ससने' (म्वा० आ० स०) । 'रेंड' [लोके] ॥५१॥^९

अन्पा शमी शमीर स्यात् शमी सक्तुफला शिवा ।

शमयति रोगान् । सक्तुवल्फलमस्या । शिवकल्याण करोति । श्रीणि । 'शमी'^{१०} ।

पिण्डीतको मरुबकः श्वसन करहाटक ॥५२॥

शल्यश्च मदने

पिण्डी तनोति । मरु वाति । ववुन् (उ० २ ३२) निर्जलेऽपि श्वसिति ।^{११}
कर हाटयति । 'हृट दोषी' (म्वा० प० से) ॥५२॥ 'शल गतौ' (म्वा० प०
से०) । शल्य । मदयति । 'मदनफर' [लोके] ॥^{१२}

1 The khadira tree [4] 2 M स्नेहास्य 3 M खदिर 4 The
arimeda tree [2] 5 M बल्कोस्य 6 White khadira tree [2]
7 M पचाङ्गुलयोस्य 8 M व्यङ् 9 The Caster oil plant [11]
10 The śami tree [4] 11 M निर्जल्पि 12 The mayanaphala
tree [6]

शक्रपादपः पारिभद्रक* ।

भद्रदारुद्रुक्लिमं पीतदारु च दारु च ॥५३॥

पूतिकाष्ठ च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रस्य पादप । पारि प्रायः भद्रमस्य । द्रुश्चासी किलिमम् । पीतम् ॥५३॥
पूति च तत्काष्ठ च । 'देवदारु' ॥^१

अथ द्वयोः ।

पाटलि पाटलाऽमोघा काचस्थाली^२ फलेरहा ॥५४॥

कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी

पाट लति । न मोघा । काचस्य कान्त्यर्थस्य स्थाली । फले रोहति ॥५४॥
कृष्ण वृन्तमस्या । कुवेरस्येवाश्वस्या । 'पाडर' [लोके]^३

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गु फलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकञ्च सः ।

श्यामोऽस्त्यस्या ^४ । महिलाया ब्राह्मयोऽस्या ^५ । लतति । 'लति' सीन ।
गवि भूमौ वन्दते । गुन्द्रयति । 'गुदि क्षोदे' (?) । प्रिय गच्छति । मृग्यादि
(उ० १ ३७) । फलमस्त्यस्या । गौरादित्वा । (४ १ ४१) फली ॥५५॥
विष्वक् सेना । सर्वतोवध्नाति । गन्धवत्फलमस्या । ईपद् रम्भा । प्रीणाति
प्रियक । दाच्छाफल (?) 'प्रियङ्गु' ॥^६

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गदुण्डुका ॥५६॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकञ्चारलौ

मण्डूक इव पर्णमस्य । पत्रे उर्णास्त्य^७ । नटति । कट्वङ्गान्धस्य । 'दुण्डु'
इति कायति ॥५६॥ सीव्यति स्योन । बाहुलवात्र । स्योनमकति स्योनाक ।
तालव्यादिरपि । शुक्नासेव पुष्पमस्य । श्रृणोति श्रृक्ष । दीर्घ वृन्तमस्य ।

1 The devadaru (pine) tree [8] 2 K reads काला स्थाली 3 The
patala (pādara) tree [7] 4 M श्यामोस्त्यस्या 5 M ब्राह्मयोस्या ।
6 The priyangu tree (said to put forth blossoms at the
touch of women) [12] 7 M उर्णास्त्य ।

कुटुम्बु वक्रोमवन् नटति । 'शोणू वणें' (म्वा० प० से०) शोणक । इर्यति
अरलु । 'अर्तरु' (उ० ४ ७९) । 'सवन' [सरिवन] [लोके]^१

तिष्यफला त्वामलकी त्रिपु ॥५७॥

अमृता च ययस्था च

तिष्य मङ्गल्य फलमस्या । आमलते । 'मल धारणे' (म्वा० आ० से०) ।
वुनु (उ० २ ३२) ॥ ५७ ॥ न म्रियतेज्या^२ । वयो यौवन तिष्ठत्यनया ।
'अवरा' [लोके] ॥^३

त्रिलिङ्गस्तु विभीतक ।

[ना] अक्षस्तुप कर्पफलो भूतावास कलिद्रुमः ॥५८॥

विम्यत्यस्माद् । स्तान्ताक । अशति । 'अशू व्यासो' (म्वा० प० से०) ।
नुप्यति तुप । कर्प फलमस्य । भूतानामावास । कलेद्रुम 'बहेरा' [लोके]
॥५८॥^४

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हेमवती चेतका श्रेयसी शिवा ॥५९॥

न भयमस्या । न व्यथा यस्या । वायस्तिष्ठत्यनया । हरिरितो यस्या ।
हिमवति जाता । चेतयति । अतिप्रदास्ता श्रेयसी । 'हरड' [लोके] ॥५९॥^५

पीतद्रु सरल पूतिकाष्ठं च

पीतो द्रुवृक्ष । सरति सरल । पूते पावनस्य काष्ठम् । 'चीड'
[लोके] ॥^६

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकार परिव्याधो^७

द्रुमे उत्पलवत्पुष्पमस्य । कर्णिकामिर्यति । परिविध्यति । 'कठचपा'
[लोके] ॥^८

1 the *sonaka* tree [12] 2 M म्रियतेनया 3 the myro-
balan tree [4] 4 the *terminalia bellerica* (bahera) tree [6]
5 The harada or yellow myrobalan tree [11] 6 The
sarala tree [3] 7 K. and B read परिव्याधे 8 The *kaṭha-*
campā tree [3]

ळकुचो लिकुचो डहुः ॥६०॥

'लव आस्वादने' (?) । बाहुलकाद्बुव । पृषोत्तरादित्वात् (६३ १०९) पसे इत्वम् । दहति डहु । गृग्यादि (उ० १ ३७) । 'बडहर' [लोके] ॥६०॥^१

पणस कण्टकिफळ

पणत पण, सोऽस्यास्ति' । 'पनस' इति दन्त्योऽपि^२ । द्वे । 'कटहर' [लोके] ।

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

निचोल्यते निचुल । चुल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'हि मती' (स्वा० प० अ०) । हिनोति हिव्—तत्—जलमस्य । 'इज्जल' इत्यपि पाठ । 'ईजह' इति 'समुद्रफल' इति च लोके ॥^३

काकोदुम्भरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥६१॥

काकप्रिया उदुम्बरो । फलति फल्गु । 'फलपाटि—' (उ० १ १८) इति साधु । मलयक्ते मलयू । 'यु जुगुप्तायाम्' (चु० आ० से०) । बाहुलकादीर्घं मलात्पुनाति मलयू' इत्यपि कश्चित् । जघने फलमस्या । 'कठूमरि' [लोके] ॥६१॥^४

अरिष्ट. सर्वतोभद्रे दिङ्गुनियासमालका ।

पिचुमन्दश्च निम्बे

न रिष्टमस्मात् । सर्वतोभद्रमस्मात् । दिङ्गुसमो निर्यातोऽस्य ।^५ 'मल धारणो' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३१ १३३) । पिचु कुष्ठभेद मन्दयति । 'पिचुमदं' इत्यन्य । निम्बयति । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'नीव' [लोके] ॥^६

अथ पिच्छलाऽगुरुशिशपा ॥६२॥

पिच्छाऽस्त्यस्या^७ । न गुहरस्मात् । बलोवम् । 'तिम्' इत्यव्यक्त शब्द धपति । 'अगुस्तुल्या शिशपा' इत्यन्ये । शीणि । 'शीशव' [लोके] ॥६२॥^{१०}

1 A kind of bread fruit tree [3] 2 M सोस्यास्ति 3 M दन्त्योपि 4 The jack tree [2] 5 A kind of tree [3] 6 The opposite-leaved fig tree [4] 7 M निर्यातोऽस्य 8 The nimba tree [6] 9 M पिच्छास्त्यस्या 10 The शिशपा tree

कपिला भस्मगर्भा सा

कपिला वर्णेन । भस्म^१ गर्भे यस्या । द्वे ॥^२

शिरीषस्तु कपीतन ।

मण्डिलोऽपि

शू हिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'नृपृथ्वा किन्' (उ० ४.२७) इतीपत् । कपीना तनो विस्तारः । बाहुलकादीर्घः । 'मडि कल्याणे' (चु० प० से०) । 'सलिकल्पनि—' (उ० १५४) इति इलच् । 'शिरीम' [लोके] ॥^३

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥६३॥

चम्पादेशो भवश्चाम्पेयः । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०) । चम्पयति । णुल् । हेमवर्णं पुष्पमस्य । 'चम्पा' [लोके] ॥ ६३ ॥^४

एतस्य फलिका गन्धफली स्यात्

गन्ध फल साध्यमस्या । एकम् ।^५

अथ केशरे^६ ।

वकुल'

केशा सन्त्यस्य । वङ्क्ते गच्छति । बाहुलवालदुच् । 'मौलशिरी' [लोके] ॥^७

वञ्जुलोऽशोके

न शोकोऽस्मान्^८ । अशोक[स्य] द्वे ॥^९

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

करोति दोषाभावम् । 'कृजादिभ्यो वुञ्' (उ० ५.३५) । दलनं दाल । 'भावप्रत्ययान्तादिभ्यम्' (वा० ४.४ २०) । द्वे । 'अनार' [लोके] ॥६४॥^{१०}

चाम्पेय केशरो नागकेशरः काञ्चनाह्वयः ।

नागाख्याः केशराः सन्त्यस्य । काञ्चनस्याह्वय । 'नागकेशर' [लोके] ॥^{११}

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

1. M. भस्म 2. Brown *Strychnos* tree [2] 3. The *Strychnos* tree [3].
4. The Campaka tree which bears yellow, fragrant flowers [3] 5. The bud of a Campaka tree [1] 6. Majority reads
केशरे 7. The vakula tree [2] 8. M. जोशोरस 9. The *asoka* tree
[2] 10. The pomegranate tree 11. The *nagakeshara* tree [4]

जयति जया । तर्कमृच्छति । नद्या भवा । विजयन्तस्येयम् ॥ ६५ ॥^१

श्रीपर्णमग्निमन्य स्यात् फणिका गणिकारिका
जय

श्री पर्णस्य^१ । अग्नि मघ्नाति । 'कण शब्दे' (म्वा० प० से०) । ववुर्
(उ० २ ३२) । गणिका समूहमिच्छति । पञ्च । 'अगयू' (?) [लोके]^२

अथ वुटज शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

वुटे शक्रे जायते । शक्नोति शक्र । वत्स इव । गिरेर्मल्लिका । 'कुरैया'
[लोके] ॥ ३६ ॥^३

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयव फले ।

कलि गच्छति । इन्द्रयव [स्य] ॥^४

कृष्णपाकफलाग्निमसुषेणा करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्ण पाकोऽस्य । कृष्णपाक फलमस्य । आ विजतेस्म । ओदिवी (तु० प० से०)
क । शोभना सेनाऽस्य^५ । कर भृङ्गाति । 'करवद' [करोदा] [लोके] ॥ ६७ ॥^६

कालस्कन्धस्तमाल स्यात्तापिच्छोऽपि

ताम्यति तमाल । तमिविशिम्या कालम् (उ० १ ११८) । तापित द्वादयति ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । तमाल [स्य] ॥^७

अथ सिन्दुक ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेऽपि ॥ ६८ ॥

स्यन्दते सिन्दु । सिन्दु वृणोति । शोभनो रसोऽस्य^८ । इन्द्रस्य सुरस ।
निर्गुण्डीति । 'गुड रसायाम्' (तु० प० से०) । पृषोदरादि (६ ३ १०९) ।
इन्द्रस्येयमिन्द्राणी । 'भेउडी' [लोके] ॥ ६८ ॥^९

चेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीव बेणी । खरा तीक्ष्णत्वात् । गिरति गरी । 'गरागरी इत्यप्ये पेट् ।
देवमिन्द्र ताडयति । जीमूत इव । देवदालीक्षेरपसावत्फला व्रतति (?) । 'वदाल'
लोके ॥^{११}

1 The jaya tree [5] 2 M पर्णस्य 3 The s'riparya tree [5]
4 The ku[r]ja tree [4] 5 The indrayava tree [3] 6 M
सेनास्य 7 A kind of tree bearing small sour fruits [4] 8 The
tamala tree which has a very dark bark [3] 9 M रमोग्य
10 The sinduvra tree [5] 11 The vandala tree [5]

श्रीहरितनी तु भूरण्डी

श्रिया हस्तो विद्यतेऽस्या ^१ । भूव तण्डयत्याच्छादयति । 'हृथिकन' [लोके] ॥^२

तृणशून्य तु मल्लिका ॥६९॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणशूले गुल्मे साधु । 'मल्ल धारणे' (म्वा० आ० से०) ॥ ६९ ॥ भुवि पदमस्या । शीताद्भीरे । 'मालती मल्लिका वेल्लि' ॥^३

सैवास्फोता वनोद्भवा ।

आस्फोटयत्यास्फोता । पृषोदरादि (६३ १०९) । 'वनवेल्लि' ॥^४

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

शेरेते शेफा , अलयो यस्य । सुष्ठु वहति । नीलिका पर्णेन ॥ ७० ॥^५

सितासी श्वेतसुरसा भूतवेशी

शोभनो रसोऽस्या ^६ । भूतानि विशति । द्वे ॥^७

अथ मागधी ।

गणिकायूथिकाम्वष्टा

मगधेषु भवद । गणिकेव गणिका । यूथमस्त्यस्या । अम्बेव मातेव तिष्ठति । 'जूही' [लोके] ॥^८

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

हेमवत्पुष्पमस्या । एवम् ॥^९

अतिमुक्त पुण्ड्रक स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतिज्ञान्तो मुक्ताम् । पुण्ड्रघने पुण्ड्र । पुडि खण्डने (म्वा० प० से०) । वसन्ते पुष्यति । मधौ पुष्यति । 'माधवी' [इति स्यात्] ॥^{१०}

सुमना मालती जाति

1 M विद्यतेऽस्या 2 Sunflower [2] 3 The jasmine plant [3] 4. A wild variety of the jasmine plant [3] 5 The s'ephā-likā plant [4] 6 M रसस्या 7 White s'ephālikā [1] 8 A kind of jasmine [4] 9 A kind of jasmine [2] 10 Madhavi or spring Creeper with white fragrant flowers[2]

शोमन मनोऽस्याम्^१ । मा लतति । जायते जाति । क्तिञ्जन्तान्दोप् । 'बव-
इलि' [चमेली] [लोके] ॥^३

सप्तला नम्रमालिका ॥७२॥

सप्त मनो बुद्धोन्द्रियाणि लाति । नवा स्तुत्या मालाऽस्या^३ । 'नवारी'
[लोके] ॥७२॥^४

माध्य कुन्दम्

माध्ये नवम् । माध्यम् । कृ भुञ्जति । 'कुन्द [स्य]' ॥^५

रक्तरुस्तु घन्धूको घन्धुजीवक ।

रक्तपुष्पकत्वाद् रक्तक । वध्नाति चित्त बन्धूक । 'उलूकादयदच' (उ०
४४१) इति साधु । बन्धुजीवानाम् । 'दुपहरिआ' [लोके] ॥^६

सहा कुमारी तरणि

सहते सहा । कुमारीव कुमारी । तरन्त्यनया । 'अतिसृ—' (उ० २१०२)
इत्यनि । 'शुलाव' लोके । 'शतपत्री त्वस्यैवभेद । 'सेवती' लोके ॥^७

अम्बानस्तु महासहा ॥७३॥

म्लाययति । 'कटसरिआ' [लोके] ॥७३॥^८

तत्र शोणे कुरवक

शोणे रक्ते तस्मिन् । कुत्सितोखोऽत्र^९ ॥ [एकम्]^{१०}

तत्र पीते कुरण्टक^{११} ।

कौ रम्यते कुरण्टक ॥^{१२}

नीला क्षिण्टी द्वयोर्वीणा दामो चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलपुष्पा सा । क्षिण्टी । 'क्षिम् रटति । वण्यते वाणा । 'वण शब्दे'
(भ्रा० प० से०) । दास्यते दासी । 'दमु उपक्षये' (दि० प० से०) । आनं
क्षीणो गलति ॥७४॥^{१३}

1 M मनोऽस्या 2 Cameli, a kind of jasmine plant [3] 3 M
मालास्या 4 Navamalikā, a kind of jasmine [2] 5 Kunda,
a kind of jasmine bearing white and delicate flowers [2]
6 Bandhūka, a flower plant bearing red flowers [3]
7 The aloē plant [3] 8 the amaranth plant [2] 9 M खोत्र
10 the red species of amaranth [1] 11 B reads कुरण्टक
12 The yellow species of amaranth [1] 13 The blue
species of amaranth [3]

सैरेयकस्तु झिण्टी स्थात्

सैरे भवः । झिण्टीमात्रस्येदम् ॥^१

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन् सैरेयके ॥^२

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीता झिण्टी कुरण्टक. । तस्मिन् सैरेयके ॥७५॥^३

ओड्रुपुष्पं जपापुष्पम्

आ ईपदुनत्ति, ओड्रुम् । उन्दी (६० प० से०) 'स्फायि—' (उ०२.१३)
इति रक् । दस्य डः । ओड्रं पुष्पमस्य । जपतीति जपा 'अद्वहुल' [लोके] ॥^४

वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

वज्रमिव पुष्पं तिलस्य पुष्पम् । एकम् ।^५

प्रतीहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥७६॥

करवीरे

प्रतीपो हासो विकासः । शतं प्रास्यति । ह्याना मारकः ॥७६॥

करं वीरयति । 'कण्डइल' [लोके] ॥^६

करीरे.तु क्रकरग्रन्थिलानुभौ ।

करिण ईरयति । क्रैति करोति क्रकर. ॥^७

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥७७॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्तयति । कितवा. सन्त्यस्य । 'धूर्तो हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) ।
धूर्तः । धवति धातून् धत्तूरः । कनकमाह्वयोऽस्य^८ ॥७७॥ मा नास्ति तुलाऽस्य^९ ।
मदयति । 'धत्तूर' [लोके] ॥^{१०}

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

मातुलस्य पुत्र इव । धत्तूरफल [स्य] ॥^{११}

1. Amaranth (in general) [2] 2. Red amaranth [1] 3. Yellow amaranth [2] 4. China rose [2] 5. The flower of sesamum [1] 6. The karavīra (kaṇḍayil) plant [5] 7. Karīra, a thorny plant growing in deserts [2] 8. M. कनकमाह्वयोम्य
9. तुलास्य 10. The dhatūra tree [5] 11. the fruit of a dhatūra tree [1].

फलपूरो वीजपूरः रुचको मातुलुङ्गके ॥७८॥

फलैर्न पूर्यते । वीजेन पूर्यते । रोचते रुचक । मातुलमुङ्गति । 'जगि वजन'
(१) । शकन्धादि । 'विजउरा' [लोके] ॥७८॥^१

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्प फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीरयति । मरौ वाति । वृषुन् (उ० २ ३२) । प्रस्थे सानां पुष्प्यति ।
फणीव उज्जको वज्जकोऽस्य । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । जम्ब्यते जम्बीर ।
'मरुजा [इति स्यात्] ॥^२

अथ पर्णासे कठिजरकुठेरकौ ॥७९॥

पर्णान्पस्यति । कठिनं जारयति । कुठ प्रतिघाते (म्वा० प० से०) कुटे-
रक । कृष्णपत्रा 'ममरी' ॥७९॥^३

सितेऽर्जकोऽत्र

अर्जयति । श्वेतपत्रा 'ममरी' ॥^४

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञक ।

पाठोऽस्यास्ति^५ । चित्तं बुद्धिं प्रायते । 'चीत' [चीता] [लोके] ॥^६

अर्काह्वसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥८०॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्कमाह्ला यस्य । वसतीति वसु । 'शृस्व—' (उ० १ १०) इत्यु ।
तत क । आस्फोटयति । गणा बहूनि रूपाण्यस्य । विकीरयति ॥८०॥ मन्दा
आराऽस्य^७ । अर्काभानि पत्राण्यस्य । मन्दार [स्व] ॥^८

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अल भूपणे (म्वा० प० से०) अलु वारावकंरुच । प्रष्टष्ट तापस ।
श्वेतमन्दार [स्व] ॥^९

1 Vijapūta (vijaurā) a common Citron tree [4] 2 M वजकीस्य
3 A strong fragrant plant [5] 4 The papūsa tree bearing
black leaves [1] 5 The Parnasa tree with white leaves [1]
6 The Citraka tree [3] 7 M वारास्य 8 Arka, a medicinal
plant [7] 9 The arka bearing white flowers [2]

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसु ॥८१॥

शिवप्रिया मल्ली । पशुपतेरयम् । एकोष्टीलो मज्जास्त्यस्य । वाति वुक ।
'वक' इत्यन्ये । वसति वसु । 'वकहल' 'वहहोलशिरो' इति च ॥^१

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्धते वृन्दा । वृक्षमति । वृक्षे रोहति । जीवति जीवन्ती । 'रहितन्दि-'
(उ० ३.१२७) इति ङच् । 'वादा' [लोके] ॥^२

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥८२॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सैरघने । छिन्ना रोहति । गुडति रक्षति । बाहुलकादूचद् । तन्त्रयति ।
'तत्रि कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) ॥८२॥ विगत शल्पमस्या । मधुमयानि
पर्णान्यस्या । 'गुरुचि' [लोके] ॥^३

मूर्वादेवी मधुरसा मोरटा तेजनी म्वा ॥८३॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वति । 'मूर्वी वन्धने' (म्वा० प० स०) । मुरति मोरटा । 'मुर सवेष्टने'
(तु० प० से०) । 'शकादिभ्योऽष्टन्' (उ० ४८१) । तेजति तेजनी ।
स्रवति ॥ ८३ ॥ मधु लाति । 'अन्येषामपि—' (६३ १३७) इति दीर्घ ।
मधुन श्रेणिरत्र । गो कर्णं इव । पीलोर्त्वि पर्णान्यस्या । 'चिह्नारु' [लोके] ॥^४

पाठाऽम्बुष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥८४॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतित्तिका ।

पाठयते पाठा । विद्धो कर्णो यया । स्थापयति । अतिप्ररास्त । रसोऽ-
स्त्यस्या ^५ ॥८४॥ पापे चलति । पचादौ 'चेलद्' इति निपातित । प्राचि म्वा ।
वने तित्ता । पाठी [पाठा] [इति श्याता] ॥^६

कटु कटमराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटति कटु । 'कटे कर्पादौ' (म्वा० प० मे०) । 'शृन्तु—' (उ० ११०)
इत्यु । कट मरति । अशोक रोहयति । कटुरासौ राहिणी च ॥ ८५ ॥

- 1 the vuka (bakahala) tree [5] 2 A parasitical plant, a kind of pot herb [4] 3 The guduci (guruci) plant [9]
4 M रसादिभ्यादद् 5 The murva creeper [10] 6 M रसोस्त्यस्या
7 The paṭhā plant [10]

मत्स्याना पित्तमिव । वृष्णो भेदरुद्धोऽस्याः^१ । चक्रवदङ्गमस्या^२ । शकु उरघते ।
'कुटुकी' [कुटकी] [इति स्याता] ॥^३

आत्मगुप्ताऽजहाज्या^३ कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥

ऋष्यप्रोक्ता शूकयिम्भिः कपिकच्छुडच मर्कटी ।

आत्मना गुप्ता । न जहाति शुकानजहा । 'जहाजडा' इति चान्ये । कण्डू
राति । प्रावृषि मवा ॥ ८६ ॥ ऋष्यमृगं प्रोक्ता । शूकयुक्ता हिम्वि । कपीना
कच्छ । मर्कटीव । केवाछ [केवाच] [लोके] ॥^४

चित्रोपचित्रा न्यम्रोधी द्रवन्ती शम्बरी घृषा ॥८७॥

प्रत्यक्श्रेणि सुतश्रेणी चण्डा^५ मूर्षिकपर्णयपि ।

चित्रं रूपमत्स्यस्या । उगता चित्रम् । न्यग् रोहति । द्रवति । रा वृणोति ।
वर्षति घृषा ॥ ८७ ॥ प्रतीची श्रेणो यस्या । सुताना श्रेणिरस्याः । मूर्षिक-
पर्णमस्या । 'मृताकानो' [लोके] ॥^६

अपमार्गः शैलरिक्तो धामार्गवमयूरकौ ॥८८॥

प्रत्यक्पर्णी कीशवर्णी किणिहीखरमञ्जरी ।

अपमार्जन्यन्तेन । शिखरे प्रायेण भवति । अधममार्गं वाति धामार्गव ।
मयूरप्रतिवृत्ति ॥ ८८ ॥ प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्या । कीशवर्णान्यस्याः । 'केशपर्णी'
इत्यस्ये । किणितो जिहीते । खरा मञ्जरिरस्याः । 'चिचिह्वा' [चिचिडा]
[लोके] ॥^७

हृज्जिजा ब्राह्मगी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥८९॥

अङ्गाग्वल्ली चालेयशाक्यवर्चधर्षकाः ।

हृज्जि रोगं हृज्जी । पुषोदरादि (६.३.१०९) । ब्राह्मणी, पविप्रत्वान् ।
पद्मा तनुन्यत्वान् । भार्गीऽन्यस्या^८ । ब्राह्मणस्य यष्टिरिव ॥८९॥ अङ्गाखद
वान्यस्या चालेयशाको गर्दभयोऽयत्वान् । वर्चनि । वृजू (स्वा० उ० मे०)
यङ्लुगन्त । 'वृषु^९ छेदने' (स्वा० वा० से०) । वर्धव । "वर्धनेटी"
[लोके] ॥^{१०}

1. M. भेदरुद्धोऽस्याः 2 The kuṭaki plant [8] 3. B. reads कर-
सुनाऽजहाज्या 4. The markati (Kenvāca) tree [9] 5. B. reads
रग्ता 6. The Muṣṭikaparni (musakani) plant [10] 7. The
apamarga plant [8] 8 M. भार्गीऽन्यस्याः 9. M. वृषु 10. The
bhargi plant [9].

मञ्जिष्ठा विकपाजिङ्गी समङ्गा मालमेपिका ॥९०॥
मण्डकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ह्यपि ।

मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । विकपति । 'वर्षासायाम्' (म्वा० प० से०)
'जिमि गती' (?) । सम्यग्ज्ञान्यस्या । काले मिष्यन् वल्ह्यते ॥२०॥ मण्डक-
वत्पर्णमस्या । भण्डपते भण्डी । योजनगामिनी वल्ली 'मजीठ' [लके] ॥^१

यामो यवासो दु स्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥९१॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । घ्न (३३ ? ८) । यास । यवान्
स्यति । दु स्पर्शं कण्टकित्वात् । धन्वतो यास मरुभवत्वात् । कु नाशयति ॥९१॥
रोदयति । कच्छु राति । न अन्तोऽस्या ।^२ समुद्रान्ताऽत्यस्या ।^३ दु वेना-
लभ्यते^४ । 'यवासा' [इति ख्यात] ॥^५

पृश्निपर्णी प्रथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवर्णिका । ९२॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धोवनिर्मुहा ।

पृश्निरल्प पर्णमस्या । पृथगसक्त पर्णमस्या । अङ्घ्रेरारम्य पर्णमस्या
॥९२॥ क्रोष्टुमिविन्ना दत्तेव । कल श्यति । धावनि । बाहुल्कादनि । 'धाऊ-
पात' इति 'वियवनि' [पिठिवनि] इति च ॥^६

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका । ९३॥
प्रणोदनी' कुली क्षुद्रा दु स्पर्शा राष्ट्रिरेत्यपि ।

निदिह्यते । 'दिह उपचये' (अ उ० अ०) । कृ (३२ १०२) । स्पृगति
स्पृशी । व्याजिघ्रति । 'बृह वृद्धौ' (म्वा० प० अ०) । बृहती । कण्टकानियति ।
'ऋ गती' (जु० प० अ०) ॥ ९३ ॥ प्रणोदयति । 'प्रतोदनी' इति पाठान्तरम् ।
कालति । 'कुल सस्त्यान' (म्वा० प० से०) । 'कुणी' इति पाठान्तरम् ।
क्षुण्ति क्षुद्रा । 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । राष्ट्रमत्यस्या ।
'मटकटैआ' [लके] ॥^७

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रञ्जनी श्रौफली तुत्या द्रोणी दोला च नीलिनी ।

1 The manjūṣṭha (madder) creeper [8] 2 M चन्तोस्या 3 M.
समुद्रान्तोऽत्यस्या 4 M दुग्नेरालभ्यते 5 The yavasa grass or
Creeper [10] 6 The śimhapucchi (pithvana) plant [9]
7 K and B read चन्दनी 8 The kaṅṭakarika (bhaṭakaṭāyā)
plant [10]

नीलो वर्णैः । एव काला । क्लीतकम् । क्रयोऽस्त्यस्या १ । ग्रामे भवा । मधुराणि
पर्णान्यस्या ॥ ९४ ॥ रञ्जयति रञ्जनी । श्रौवतमलमस्या । 'तुल्य भावरणे' ।
तुयत । 'तुच्छा' इति पाठान्तरम् । द्रवति द्रोणी । 'बहिष्त्रि—' (उ० ४५१)
इति ति । 'तूणी' इत्यन्ये । मेलयति मेला । 'दोली' इत्यन्ये । नीलो पर्णो-
स्त्यस्या २ । 'नील' [इति रवात्] ॥ ३

अप्रस्नुज सोमराजी सुर्वाल्ल सोमवल्लिका ॥९५॥

कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवलोरशामनाज्जात । सोम इव राज्यस्य । शोमना वल्यस्या ।
सोमस्य वल्लि ॥९५॥ काल मिपति । 'मिप स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
वात सङ्कोचयति वाकुची । पृषोदरादि (६३ १०९) । पूति गन्ध फलेष्वस्या ।
'वाकुची' [लोके] ॥ ४

कृष्णोपकृत्या वैदेही माभाधी चपला कण्ठ ॥९६॥

उपणा पिप्पली शौण्डी काला

कृष्णा वर्णैः । उपगता बुल्याम् । विदेहेषु भवा । मगधेषु भवा । चपति ।
'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)
॥९६॥ 'उर' उजायाम् (भ्वा० प० से०) उपगम् । पिपतिं पिप्पली । शुण्डीया
मद्यपानगृहे भवा । कोळति । 'पोपरि' [लोके] ॥ ५

अथ करिपिप्पली ।

कपिचल्लो कोलवल्ली श्रेयसीरमिर पुमान् ॥९७॥

करिपिप्पली वृहत्वात् । कपिरिव वल्ली । कोल इव वल्ली । वस्ती वसिर ।
'शजपोपरि' [लोके] ॥९७॥ ६

चल्य तु चरिका

चल्ये चलयम् । 'चाव' [इति ख्यातम्] ॥ ७

फाकचिष्टीगुञ्जे तु कृष्णला ।

माववर्णा चिञ्वा । गौरादि (४१ ४१) । गुञ्जति गुञ्जा । कृष्ण वर्ण
लाति । 'धुधुची' [लोके] ॥ १०

1 M इशस्त्य 2 M नीलो पर्णोस्त्यस्या 3 The nilt or indigo plant [11] 4 The vakuci (vakuci) plant [10] 5 M अय
6 Pippali or long pepper [10] 7 B reads शिर 8 Gajapi-
ppali [5] 9 Cavya (Cabha) [2] 10 The guñja shrub
bearing a red black berry [3]

पलकपा त्विक्षुगन्धा श्वदष्ट्रा स्वादुकण्टक । ९८॥
गोरुण्टको गोकुरको वनशृगार इत्यपि ।

पल मास कपति । इक्षोरिव गन्धोऽस्या ^१ । शना दष्ट्रेव । सजापूर्वत्वान्
वृद्धि । स्वादु कण्टकोऽस्य ॥९८॥ गो पृथिव्या कण्टक । गा क्षुरति ।
'गुम्बुल' [गोकुरु] [लोके] ॥^२

विश्वविपा प्रतिविपातिविपोपविपास्या ॥९९॥
शृङ्गी महौषधं च

विशति विश्वा । वेवेष्टि । प्रतीप विपमस्या । अरणो वर्णेन ॥९९॥
शु हिनायाम्' (ऋचा० प० से०) । महदौषधम् । 'अतीस [लोके] ॥^३

अथ क्षीरावीदुग्धिके^४ समे ।

क्षीरमवति । दुग्धमस्त्यस्या । 'दूधी' [लोके] ॥^५

शतमूली बहुसुताऽभीरुर्न्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्नी नारायण्यः शतावरी ।

अहेरु

न मीरु । इन्दीवरमस्त्यस्या । वृणाति वरी ॥१००॥ ऋष्यं प्रोक्ता ।
अभीरुणि पत्न्याप्यस्या । नारायणाज्जाता । शतेनावृणोति । न हिनोति ।
'शतावरि' [इति ख्याता] ॥^६

अथ पीतद्रु कालीयक्हरिद्रवः ॥१०१॥

दावी पचपचा दारहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

कलेर्यम् । हरि पीतो द्रुस्य । दारु । हरिद्रं कदेसो दावी । गौरादि
(४१४१) ॥१०१॥ अतिशयेन पचति पचपचा । पिपतिं पालयति । पर-
चासो जनयति पजनी । 'दारुहरदो' [लोके] ॥^७

वचोप्रगन्धा पङ्मन्या गालोमी शतपर्निका ॥१०२॥

वक्ति वचा । शत पर्वाण्यस्या । 'वच' [लोके] ॥१०२॥^८

1 M गपोरव 2 The gokuraka (gokharu) plant [7] 3
Ativisa (atisa), a poisonous yet highly medicinal plant [8]
4 B and K read क्षीरावी and दुग्धिम separately 5 Dugdhika,
a kind of grass [2] 6 Satavari, a medicinal plant [9]
7 The diruharidra plant [7] 8 The vaca plant [5]

शुक्रा हंसवती

हिमवति भवा । 'श्वेतवच' [इति] ॥^१

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिरा ।

वृषोऽटरूप सिंहास्यो वासका वाजिदन्तक ॥१०२॥

हिनस्ति सिंही । वास्यते । 'वासू' शब्दे' (दि० आ० से०) । 'वासिका' इत्यग्ये ॥१०३॥ वर्णति मधुः । 'वृषु' सेचने' । अटाद् गच्छतो ह्यति । सिंहास्यस्तनुत्यमुख । एव वाजिदन्त । अङ्गु' [लोके] ॥१०३॥^२

आस्क्रोता^३ गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ।

गिरिर्बाल्मूपिका, तत्त्वर्णतुल्यपत्र । अ पराजिता ॥^४

इतुगन्धा तु काण्डेक्षुकाकिलाश्रेक्षुरलुरा ॥१०४॥

काण्डेक्षु । कोकिलम्याक्षीव । इक्षुमिशुगन्धं राति । 'तालमखाना' [लोके] ॥१०४॥^५

शालेय स्याच्छीतशियत्रद्यत्र मधुरिका भिसि ।

मिश्रेयाऽपि

वालाया भव । शीतोऽसौ^६ शिव । छत्रमस्त्यस्ति । मधुरोऽस्त्यस्या ।^७ भिपति भिसि । 'मिसी' । इत्यन्ये । मिश्रमीयेतः । 'शीक' [लोके] ॥^८

अथ मीढुण्डा वज्रद्रु स्तुक्स्तुही गुह्या ॥१०५॥

ममन्तदुग्धा

'सी' इति ह्रस्वने । 'ण्ह उद्विरणे' (दि० प० से०) ॥ १०५ ॥ ममन्तादुग्धमस्या । 'मिहृण्ड' [लोके] ॥^९

अथो घेस्लममोषा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च वृमिन्नाश्च विहङ्ग पुनर्पुमकम् ॥ १०६ ॥

'वेल्ड चल्ने' (भा० प० से०) । 'तट वापाने' (चु० प० से०) । 'मानमिवर्णमि—' (चु० ४ १०७) इति तण्डुल । विट् अङ्गभस्य । 'वाज-मिरण' [वायविश्य] [लोके] ॥ १०६ ॥^{१०}

1 White vaca [2] 2 Ajanāṣa (adusa), a very useful medicinal plant 3 B reads अश्याग 4 The aparajuta plant [4] 5 The kokilakṣa (talamakhana) plant [5] 6 M मीमी 7 M मधुगन्धस्य 8 Sweet cummin [6] 9 The sikhunda or milk-hedge plant [6] 10 The vidana plant [6]

बला वाट्यालकः

वाटीमलति । 'वरिआरा' [लोके] ॥^१

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेवारोति । ['सनई' लोके] ॥^२

मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्धी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

मृद्धी कोमला । गोस्तनी तत्तुल्यत्वात् । द्राक्ष्यते शब्दाने । 'दाप' [दाख]
[लोके] ॥ १०७ ॥^३

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रेचनी^४

मर्वैरनुभूयते । त्रय. पुटा अस्या. । त्रीनवयवान् वृणोति । त्रीन् दोपान्
भण्डते । रेचयति । सप्त । 'तिघार' [लोके] ॥^५

श्यामापालिन्दौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

कालामसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

पालयति पालिन्दी । सुष्ठु सेनया पाति ॥ १०८ ॥ ममूरवदद्विदलमस्याः ।
काल मिपति । 'श्यामतिघारा' [इति ह्याता] ॥^६

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मध्विव । यष्टी मध्विव । 'जेठीमधु' [लोके] ॥ १०९ ॥^७

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्टी च यासिता ।

विदारयति । क्रोशति क्रोष्टी । 'बिलाईकंद' [लोके] ॥^८

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्या असिता । क्षीरती विदारी । ऋसवदगन्धोऽस्याः^९ । त्रीणि ॥ ११० ॥^{१०}

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः^{११} । शरदि भवा^{१२} । 'जलपीपरि' 'पनिसगा'
[लोके] ॥^{१३}

1. The bala (variara) plant [2] 2. A kind of flax [2]
3. The draksa or grape plant [5] 4. B. and K. read रेचनी
5. The suklatridihara plant [7] 6. The shyamatridihara
plant [7] 7. The medicinal plant, called jethimadhu [4]
8. The vidari plant 9. M. ऋसवदगन्धो स्याः 10. The ksiravidari
plant [3] 11. M. लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः 12. M. भावा 13. Jalapi-
pali [4].

खराशवा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः^१ ॥ १११ ॥

खर अश्वोऽस्या^१ । केन जलेनारोति । दीपे साधु । 'भीनातेरुर्न'
(उ० १. ६७) । मयूर । लोचो दशानीयो मस्तकोऽस्य^२ । 'अजमोदा'
[लोके] ॥ १११ ॥^३

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपायति । शारिरत्यस्या । उत्पलसदृशपत्रा । 'साड' [लोके] ॥^४

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

युज्यते योग्यम् । ऋणोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ॥^५

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

इमे चत्वारो वृद्धशाख्यौषधेरपि नामानि ॥ ११२ ॥^६

षट्पत्नी वारणवुसा मोचा रम्भाशुमत्फला ।^७

काष्ठीला^८

केन वायुना दल्पते । मुञ्चति मोचा । रमते रम्भा । 'रभेरशकिलो
(उ० १. ६३) इति नुम् । ईपदन्ठीलमस्या । 'केरा' [लोके] ॥^९

मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

काकाना मुद्ग राति । 'मुगवनि' 'वनमूगौ' इति च ॥ ११३ ॥^{१०}

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ।

वार्तामयोग्यमकति । हिङ्गु लाति । नप्यते भण्टाकी । 'पिनाकादयस्व'
(उ० ४. १५) इति साधु । पञ्च । 'वनमाटा ।' [इति] ॥^{११}

नाकुली सुरसा रास्ता मुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी मुवहा च सा ।

नकुलानामिय प्रिया । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । 'रास्तासास्ता-'
(उ० ३. १५) इति साधु ॥ ११४ ॥ छत्रमवति । नर । 'रास्ता' भेद ।^{१२}

1 M अश्वोऽस्या 2 M मस्तकात् 3 The ajamoda plant [5]

4 The ganva plant bearing lotus like leaves [5]

5 Rddhi, a medicinal plant [4] 6 The vṛddhi plant [5]

7 B and K read this line as follows षट्पत्नी वारणवुसारम्भा
मोचानुमत्फला । 8 B reads वाडिल्या 9 The plantain tree [6]

10 Kakamudga [3] 11 The brinjil plant growing in deserts

[5] 12 The rasna plant [9]

विदारिगन्धांशुमती शालपर्णी^१ स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदार्या इव गन्धोऽस्याः^२ । शालस्येव पर्णान्विस्याः । 'शखिनि' (सखिन)
[लोके] ॥ ११५ ॥^३

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी वदरेति च ।

तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । 'वृजः पास.' (उ० १. ४५) । कर्पासी ।
वदति वदरा । 'कपास' [लोके] ॥^४

भारद्वाजी तु सा वन्या

मरद्वाजस्येयम् । 'वनकपास' [लोके] ॥^५

ऋङ्गी तु ऋपभोवृषः ॥ ११६ ॥

ऋपति । 'ऋपीगतौ' [तु० ५० से०] । 'ऋपिवृषिम्या किन्' (उ० ३.
१२३) इत्यामच् । 'ककरासीगी' [लोके] ॥ ११६ ॥^६

गाङ्गेरुकी नागबला क्षपा ह्रस्वगवेधुक् ।

गाङ्गं जलमीरयति । मृगय्यादि. (उ० १. ३७) क्षपति हिंसार्थः । गवि
भूमावेधते गवेधुका । ह्रस्वा चासौ सा च । 'गुडशकरी' [लोके] ॥^७

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामार्जति^८ धामार्गवः । घोषति । कर्को [टकी] घटपत्र—(१) 'खेखसा'
[लोके] ॥^९

महाजाली स पीतकाः ॥ ११७ ॥

जालं वितानः । पीतपुष्प—'खेखसा' ॥११७॥^{१०}

ज्योत्स्नी^{११} पटोलिका जाली

ज्योत्स्नाऽस्त्यस्या.^{१२} । पटति विस्तीरयति । 'कपिगडि—' (उ० १.६६)
इत्योलच् । जालं विस्तारोऽस्या अस्ति । 'चिचिडा' [लोके] ॥^{१३}

1. B. reads शालपर्णी 2. M. गन्धोऽस्या 3. Śalaparṇī [5] 4. The
cotton plant [4] 5. The vanakapāsa plant [1] 6. Ṛsabha
(medicinal plant) [3] 7. The nagabalā (gūdaśakari)
plant [4] 8. M. धाम अर्जति 9. A kind of vegetable [2]
10. A kind of vegetable. [2] 11. Majority reads ज्योत्स्नी
12. M. ज्योत्स्नास्त्यस्या 13. A kind of vegetable.

नादेयी भूमिजम्बुका ।

भूमिजम्बुका जम्बुका । ॥^१

स्याललाङ्गनिक्यग्निशिखा

लाङ्गलवत्तनति । अग्निरिव शिखाऽस्ति^२ । द्वे । 'करिआरी' [लोके] ॥^३

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकस्येवाङ्गमस्या । 'कौआठोरी' [लोके] ॥११८॥^४

गोधापदी तु सुवहा

गोधावत्पादो मूलमस्या । 'हंसपदो' 'लज्जालू' [इति च लोके] ॥^५

मुसली तालमूलिका ।

भेरी मूलमध्ये व्रतति । मुस्यति खण्डयति मुसली । वृषादिः (उ० १.१०६) ।
तालस्येव मूलमस्या । 'मूसरि' [लोके] ॥^६

अजशृङ्गी विपाणी स्यान्

अजशृङ्गमिव । विपाणमस्त्यस्या । 'मेढारंगी' [लोके] ॥^७

गोजिह्वादार्विके समे ॥११९॥

गोजिह्वेव । 'गोमी' [इति ह्याता] ॥११९॥^८

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागधल्लयपि

ताम्यति । तान् वुली च सा । 'वुल् निमज्जते' (चु० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६.३.१०९) ॥ 'पान' [लोके] ॥^९

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुः कौन्ती कपिला भरमगन्धिनी ॥१२०॥

द्विजाति । हरति । रेणुरस्या अस्ति । वृन्तिषु भवा । 'रेणुक' [इति ह्याता]
॥ १२० ॥^{१०}

एनावालुकर्मलेयं मुगन्धि हरिषालुकम् ।

वालुकं च

-
1. Bhāmijambukā [2] (Ct. Amarakoṣa 2. 4.38) 2. M.
शिखास्ति 3. The safflower plant [2] 4. A kind of flower [2]
5. A sensitive plant [2] 6. Curculigo Orchioides [2]
7. The ajasṛṣṇī plant [2] 8. Cauliflowers; Cabbage [2]
9. The betel plant [3] 10. Reṇukā a plant [6].

'एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) । तच्च तद्दालुकं च । 'ह्रस्वः'
[एलबालुकम्] इति स्वामी । इलाया भवम् । 'एलबालुक' [लोके] ॥११॥

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥

पालयति पालम्, तमङ्कयते । 'अङ्क पदे—' (चु० उ० से०) । 'अचो
यत्' (३.१.९७) । पालङ्क्या 'पालिन्दी' इति वैयाः । मुखी कुन्द इव । कुं
भूमि द्यति । 'आतः—' (३.२.३) क. । 'कुन्दुः' इति पाठान्तरम् । 'कोन्दरु'
'पालकशाक' [इति च लोके] । 'मल्लकीनिर्यास. सुगन्धिद्रव्यं कुन्दकुन्दुरु'
इत्यन्ये ॥१२१॥^३

वालं ह्रीवेरवर्हिष्टोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

ह्योयुक्तं वेरमस्य । वर्हिषि तिष्ठति । उदीचिभवम् । केशाम्बुनोर्नाम यस्य ।
'सुगन्धवाला' [लोके] ॥^३

कालानुसार्यष्टद्वाशमपुष्पशीतशिवानि तु ॥१२२॥

शीलेयम्

कालेनानुस्रियते । वृद्धमिव । अश्मनः पुष्पमिव । शीतं च तच्छिबम्^४ ॥१२२॥
शिलाया भवम् । 'छरीला' [लोके] ॥^५

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

दितेरियम् । गन्धस्य कुटीव । मुरति । 'मुर वेद्ये' (तु० प० से०) ।
'एकाङ्गो' [इति ख्याता] ॥^६

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिनीति च ।

गजभक्ष्येने । सुष्ठु रन्धते सुरभिः ॥१२३॥ महदीरणमस्या । कुन्दुहरिव ।
सत्सु लवयते । 'सालइ' [इति] सर्जभेद ॥^७

अग्निज्वालासुभिक्षे तु घातकी धातृपुष्पिका ॥१२४॥

अग्नेर्ज्वालैव रक्तपुष्पत्वात् । सुष्ठु मिस्रते । धातुं करोति । प्यन्त. । धातृ-

-
1. Elabaluk, a granular substance used for perfume [5]
2. Palaka, a kind of green vegetable [4] 3. Hrtbera, a
kind of perfume [1] 4. M. तत् शिवं 5. Silajita or benzoin
[5] 6. Mura, a kind of perfume [5] 7. The sallaki
tree [8]

पुष्पमस्या । 'धातुरक्ता धातुकी अतएव धातुपुष्पी' इति स्वामी । 'धवई'
[लोके] ॥१२४॥^१

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कृतिर्वहुला

पृथुरिव पृथ्वीका । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । एलयति । निरिचिता कुटिरस्य ।
'इलायची' [लोके] ॥^२

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकृञ्चिका तुत्या कोरङ्गी त्रिपुटा व्रुटि ॥१२५॥

उपकुञ्चति । 'तुच्छा' इति स्वामी । कुरति शब्दायते । त्रय पुटा यस्या ।
व्रुटयति । 'छोटी इला [य] ची' [लोके] ॥१२५॥^३

व्याधि कुष्ठं पारिभव्य वाप्यं^४ पाकलमुत्पलम् ।

विगत आधिरनेन । कुप्यति कुष्ठम् । परिभवे साधु । अदन्तात्स्वार्थेऽण्^५
(५४३८) । 'पारिभाव्यम्' इत्यन्ये । वाप्या भवम् । वाप्यम् । पाक लाति ।
'पल गती' (म्वा० ५० से०) । 'कूट' [लोके] ॥^६

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्ख इव । वेसा सन्त्यस्या । 'कवडोना' (?) [लोके]^७

अथ वितुन्नक ॥१२६॥

झटाऽमलाऽञ्जटा ताली शिवा तामलकीति च ।

वितुचते स्म ॥१२६॥ झट सघातोऽस्त्यस्या^८ । अमला निर्मला । अञ्जटा-
श्चर्करिसघाता । 'आन्' आस्वये । ताडयति ताली । ताम्यति तामलकी ।
'भूम्यामलकी' [इति ख्याता] ॥^९

प्रपौण्डरीक पुण्डर्यम्

प्रश्लेष पौण्डरीकम् । 'पुडि खण्डने' (म्वा० ५० से०) । पुण्डस्यायं प्रपा-
नम् । 'पडेरिवा' [लोके] ॥^{१०}

अथ तुन्नकयेरव ॥१२७॥

कुणि कच्छ कान्तलको नन्दिपृक्ष

1 The dhava tree [5] 2 Cardamem [5] 3 Small Carda-
mom [5] 4 B reads व्याप्यम् 5 M अदन्तात्स्वार्थेण 6 Kūṭa, a
medicinal substance [5] 7 The corapuṣpi Creeper [3]
8 M सघातोऽस्त्यस्या 9 Bhumyāmalakī (small myrobalan)
[6] 10 The puṇḍarya tree [2]

तुचते स्म । कुत्सित वेर देहमस्य । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । कुणति कुणि । 'तुणि' इत्यपि पाठ । कच्यते कच्छ । कान्तो लक्यते नन्था वृक्ष । 'तुणी' [इति ख्यात] ॥^१

अथ राक्षसी ।

चण्डा घनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासका ॥ १२८ ॥

रक्षस इयम् । चण्डते चण्डा । क्षिणोति क्षेमम् । 'क्षि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । दुष्टानि पत्राण्यस्य । 'दुष्पत्र' इति स्वामी । 'मटिउर' इति नेपाले ख्यात सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२८ ॥^२

व्याघ्रायुध व्याघ्रनख करजं चक्रकारकम् ।

व्याघ्रस्यायुधमिव । 'व्याढायुधमपि' [क्वचित्पाठ] । चक्रस्य कारकम् । 'नखनखी' [इति] सुगन्धिद्रव्य [स्य] ॥ १२८ ॥^३

सुपिरा विद्रमलता कपोताङ्घ्रिर्नटीनली ॥ १२९ ॥

सुपिरस्यास्ति । नटयति नटी । पञ्च । 'नलुका' इति 'यावारी' इति च उत्तरापये प्रसिद्ध सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२९ ॥^४

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विद्यासिनी ।

धम्यते धमनि । अञ्जनमिव केशा बस्या । हन्तीति हनु । हृद्वे विलसति ॥^५

शुक्ति शङ्ख खुर कोलदल नखम्

शोचति शुक्ति । न खनति नखम् । नखी समुद्रककंटस्य नख । 'चत्वारि चत्वारि नामानि' इत्यन्ये । 'हनु' इत्यादि नखस्यैव नाम वैद्यके प्रसिद्धम् । यद्वृहन्नखस्तस्य तु नखीहनुरित्यादि नाम । अञ्जनकेश्यन्त चसप्त नालिकाया नामानीति प्रसिद्धमेव । व्याघ्रनख समुद्रककंटस्य वृहन्नखो हृद्वस्तस्यैव नखी ॥^६

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

आढोक्ते आढकी ॥ १३० ॥ कक्षे भवा । तुवरोऽस्त्यस्या १^७ । मृत्मालयति । पद् । अरहरि' [अरहर] [लोके] ॥^८

1 The tuni tree [6] 2 A kind of perfume known as bhativura in Nepal [5] 3 Vyāṅghranakha, a kind of perfume [4] 4 Nali, a kind of perfume called yāvāri in northern region [5] 5 Haṭṭavilāsini, a sort of perfume [4] 6 Nakha, a kind of perfume [5] 7 M तुवरोऽस्त्यस्या 8 A kind of pulse [6]

कुटत्रट दशपुर वानेय परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तो मुस्तकानि च ।

कुटत्रटयति । दशपुरे भवम् । वने जात वानेयम् । नन्द्यादि (४३९७) ।
परित्ति पेलव मृदु ॥ १३१ ॥ प्लवते । गा जल पिपति । गा जल तदयति । 'केवटी'
'मोथा' [इति च लोके] ॥^१

ग्रन्थिपर्णेः शुक्र वर्हपण्य स्थौणियकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थी पर्णान्यस्या । शोचति शुक् । वर्हं प्रसास्तम् । पुष्पति पुष्पम् । स्पृषाया
अपत्यम् । कुङ्कुरोऽस्यास्ति^२ । 'गविवन' इति लोके ग्रन्थिपर्णस्यैव भेद शुक्रादिः ।
लाके 'गुनेर' इति ॥ १३२ ॥^३

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघु ।

समुद्रान्ता वधू काटिघर्षा लङ्घोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुता माला । पिशुना गन्धमृचनान् । स्पृशति स्पृक्ता । बाहुलकात्कक् ।
वहते वधू । कोटिमिरधं वंपति । लङ्घायामुप्यते । 'डुक्' [वीजसन्तामे] (म्वा०
७० अ०) । क्वत् (उ० २३२) । 'लकोई' इति 'कपुरी' इति च मुगन्वि-
शाक [स्य] ॥ १३३ ॥^४

तपस्विनी जटा मासी जटिला लामशा मिसी ।

जटाऽस्त्यस्या ।^५ सा च मासी च । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३६४) इति स ।
मिपति मिसी । 'जटामासी' [इति ख्याता] ॥^६

त्वक्पत्रमुत्कट मृद्ग त्वच चोष वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वक्पत्रवल्कलत्वान् । पत्रावृत्तिपत्रम् । 'सप्रोदश्च वट्' (५२२९) ।
उत्कटम् । 'भृत्र किनुद् च' (उ० १२५) इति गत् । अर्षां आद्यच्चि (५२१२७)
त्वचम् । चोष प्रसास्त वल्कलमस्यास्ति । 'लज' [लोके] ॥ १३४ ॥^७

कर्चूर्गको द्रात्रिडक काल्यको वेधनुल्यक ।

इति त्वग्दोष^८ कर्चूर । वर्गुरादयश्च (उ० ४९०) इति साधु ।
द्रविडदेशे जात । कल्प विधो मव । 'कर्चूर' [इति ख्यात] ।^९

1 Motha, a kind of grass [9] 2 B reads ग्रन्थिपर्णम् 3 M
कुङ्कुरोऽस्यास्ति 4 The granthiparna tree [5] 5 The sprkk
(lakor) plant [10] 6 M जटास्त्यास्या 7 The jatsmusa
plant [6] 8 Tvakpatra or taja [5] 9 M त्वग्दोष 10 Karcu
raka (kacura), a fragrant plant [4]

ओपधो जातिमात्रे स्युः ।

जातिमात्रविवक्षायामोपधिः ॥

अजातौ सर्वमौपधम् ॥ ३५ ॥

द्रव्यमात्रविवक्षायां चूर्णगुटिकादि औपधम् ॥ ३३१ ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

पत्रपुष्पादिः शाकः ॥^१

तण्डुलीयोऽल्पमारिपः ।

तण्डुलाय हितः । अल्पश्चासौ मारिपः । 'ध्वराई' लोके ॥^२

त्रिशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पापि ॥३३६॥

विगतं शल्यमस्याः । शक्रः, 'अर्जुनवृक्षः । तस्य पुष्पमिव । पञ्च । 'करिवारी' [लोके] । एवं मुक्तापोयं शाकत्वात्पुनरुपात्ता ॥^३

स्यादक्षगन्धा छगलाण्ड्यावेगी^४ वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

छगलस्येवाण्डान्वस्योन्यस्याः । आवेगोऽस्त्यस्याः^५ जुङ्गति । 'जुगि वनने'^६ (म्वा० प० से०) । 'विघार' [लोके] ॥^७

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयथ्या सोमवल्लरी ॥३३७॥

ब्रह्मण इयम् । वयसि तिष्ठत्यनया । 'ब्राह्मी' [इति ख्याता] ॥३३७॥^८

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पटुनि पर्णान्यस्याः । स्वर्णवत् क्षीरमस्याः । 'चोप' [लोके] ॥^९

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥३३८॥

कम्बोजदेगे भवा । 'मपवनि' 'बन उर्दी' इति च ॥३३८॥^{१०}

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

1. Any edible leaf, fruit or root used as vegetable [1]
2. Janduliya (caurāi), a kind of green vegetable [2]
3. Indrapuṣpī (kariyaṅī), a kind of herb [4] 4. B. reads अगलाण्ड्यावेगी 5. M. आवेगोऽस्त्यस्या 6. The vṛddhadāraka (vidhāra) herb [5] 7. Brahmī, a sort of medicinal plant [5]
8. Svarṇakṣīnī (makoya), a medicinal plant 9. Māsaparṇī, a kind of bean's plant [5].

तुण्डिकान् ईरयति । विम्बी कायति । 'कुन्दुरु' [लोके] ॥¹

वर्चरा कररी तुञ्जी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

वृजो वरच् । वर्चरा । कस्य शिरसो वरी । तुञ्जति । 'तुञ्जि हिंसायाम्'
(म्वा० प० से०) । न्यङ्क्वादि (७ ३ ५३) । 'ममरी' [लोके] ॥²

एलापर्णी तु मुवह्वा रास्ता युक्तरसा च सा ।

एलाया इव पर्णान्यस्या । युक्तो रसो यस्या । 'रासन' [लोके]³

चाङ्गे री चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्बुल्लोणिका ॥१४०॥

चाङ्ग दक्षमीरयति । चुक्रम्य [ति] चुक्र । 'चुक्क व्ययने' (चु० प० से०) ।
अम्बला च लूनयति च । 'अचिलोना' [इति ख्याता] ॥१४०॥⁴

सहस्रवेधी चुकोऽम्बुवेतसदशतवेध्यपि ।

सहस्र विध्यति । अम्बुश्चासौ वेतसश्च । 'अमिलवेत' [अमलवेत] [लोके] ॥⁵

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥१४१॥

नमस्करणशीला । गण्डेषु ग्रन्थिषु काली । खदति खदिरा । 'लज्जालू'
'लज्जालू' [इति च] लोके ॥१४१॥⁶

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।⁷

जीवति । 'जीवद्' शाक । 'डोडी' गुज्रदेशे ॥⁸

कूर्चशीर्षो मधुरक शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवका ॥१४२॥

कूर्च क्षमथु । तद्वृक्षधीपमस्य । जीवकोऽष्टवर्गान्तगतं ॥१४२॥⁹

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिक

किरातदेशे जातस्तिक । शोणि । 'चिराइता' [लोके] ॥¹⁰

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥१४३॥

सात सुख लाति । सातला रत्तशौरसीहृण्ड ॥१४३॥¹¹

1 A kind of vegetable [4] 2 Mamari, a kind of vegetable [5] 3 The plant, elsparan or mimosa octondra [4] 4 The ambasṭhā (acilona) plant [5] 5 The amalaveto plant [4] 6 The namaskari (bajaru) plant [4] 7 B reads मधु, स्रवा as two separate names 8 The jiva plant known as jodi in Gujrat 9 The jivaka plant [5] 10 The bhūnumba (cira-yata) plant [3] 11 The saptala or red milk hedge tree [5]

वायसोली स्नादुरसा वयस्था

वायसवल्लीयते वायसोली । 'काकोली' [इति स्याता] ॥^१

अथ मुकूलक ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्य्यपि ॥१४४॥

मङ्कते मकूल । 'मकि मण्डने' (म्वा० आ० से०) । नियत कुम्भ ।
दाम्यति दन्ती । 'दला (न्ता)' [लोके] ॥१४४॥^२

अजमोदा तूम्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अज मोदयति । द्वे अजमोदायवानी भेद । ब्रह्मणा दृश्यते । 'दृमी ग्रन्थे'
(तु० प० से०) । दुष्टो यव । 'यवा' इति ॥^३

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥

पौष्करे मूले [इत्यन्वय] पुष्पाति । पुष करत् (उ० ४४) । कश्मीरेषु
भवम् । 'पुष्करमूल [स्य]' त्रीणि ॥१४५॥^४

अन्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अतिचरति । पद्यते पद्मम् । चारयति । 'शकादिम्योऽव्' (उ० ४८१) ।
'मुलाव' लोके । पञ्च पद्मचारिण्या ॥^५

काम्पित्य कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥१४६॥

कम्पिलाया भव । पञ्च 'कबीला' लोके ॥१४६॥^६

प्रपुन्नराडस्त्वेडगजोद्द्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

पुमास नाटयति । एडो मेप एव गजोऽस्य^७ । चक्र दद्रु मृदनाति ।
पद्मटति । उरणो मेप , तस्याख्याऽस्य^८ । 'चकवड' [लोके] ॥^९

पलाण्डुस्तु मुकन्दक ॥ १४७ ॥

पलस्याण्डमिव पलाण्डु । 'पिआजु (ज)' [लोके] ॥ १४७ ॥^{१०}

-
- 1 The kakoli plant [3] 2 Dartu, a medicinal plant [5]
3 Ajamoda (ajavaina), a very useful medicinal plant [4]
4 Puṣkaramula [3] 5 The padmacarini or rose plant [5]
6 The kampilya (kabilī) tree [5] 7 M गजोस्य 8 M
तस्याख्यास्य 9 The Cakramardaka (Cakavada) tree [6]
10 Onion [2]

उत्तार्कदुद्रंभी तत्र हरिते

उत्तासु अर्क इव । दुद्रो द्रुम । हरितपलाण्डु ॥^१

अथ महौषधम् ।

लघुन गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरमोनका ॥ १४८ ॥

लसति च्छिनत्ति रोगान् । गृञ्ज्यते गृञ्जना । 'गृञ्जिरब्दे' (म्वा० प० स०) ।
न रिष्टमस्मात् । महत्कन्दमस्य । रसनोन । 'लहमुन' [लोके] ॥ १४८ ॥^२

पुनर्नवा तु शोथहन्नी

पुनरगोक्ष्ण नवा । द्वे । 'गदहपुनी' [लोके] ॥^३

वितुन्न सुनिपण्णकम् ।

विगत तुन्न व्यथनमस्मात् । सुष्टु निपण्णमस्मात् । द्वे । 'विसस्रपरिखा'
[लोके] ॥^४

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

आवात करोति । शणपर्णी ॥ १४९ ॥^५

पारावताङ्घ्रि कटभी पण्या उयोतिष्मती लता ।

कटवद्भाति । गौरादि (४ १ ४१) । पण्यते पण्या । पञ्च । 'वकुर्दान'
[लोके] ॥^६

वार्षिकं त्रायमाणं स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वर्षामु भवम् । त्रायते । बलेनभद्रा । 'त्रायमान' [लोके] ॥ १५० ॥^७

विष्वक्सेनप्रियागृष्टिर्वाही वदरेति च ।

गृस्यते गृष्टि । पृपादरादि (६ ३ १०९) । 'गॅटि (fिड)' [लोके] ॥^८

मार्कचो भृङ्गराज स्यात्

मचति मार्कच । भृङ्ग इव राजते । 'मगरंखा' [लोके] ॥^९

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकान् मचने । 'मचि पारणे' । 'वेदंखा' [लोके] ॥ १५१ ॥^{१०}

शतपुष्पासितच्छत्रातिष्ठत्रामधुरा मिसि ।

1 Green Onion [2] 2 Garlic [6] 3 The punarnava plant [2] 4 Vitunna, a pot herb [2] 5 Sanaparni, a plant better known as paṭasana [2] 6 Jyotiṣmati (kakūdana) [5] 7 The trāyamaṇa plant [4] 8 The varahi tree [5] 9 Bhṅgaraja, a useful medicinal plant [2] 10 The makoya plant [2]

शतं पुष्पमस्याः । 'शीफ' [लोके] ॥^१

अथाक्पुष्पी कारवी च

कां खेति । 'मंगरैल' [लोके]^२

सरणा तु प्रसारिणो ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला, भद्रबलेति च ।

प्रसारयति । राजेव बलदा । 'गन्धप्रसारणि' [इति ख्याता] ॥^३

जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनयति जनी । 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) । जतूका । रज्यतेऽनया^४ ।
जतु करोति । चक्रवर्द्धितं शीलमस्या ॥ १५३ ॥ स्पृश्यते । 'ययरी' इति उत्तर-
देशे प्रसिद्धं सुगन्धिद्रव्यम् ॥^५

अथ शटी गन्धमूलीपडप्रन्थिकेत्यपि ।

कचूरोऽपि पलाशः

'घट रजादी' (म्वा० प० से०) । पलमस्नाति । 'कचूर' [लोके] ॥^६

अथ कारवेस्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपथी च

कारे वेस्लति । 'वेस्ल चलने' (म्वा० प० से०) । 'कठ घोके' (म्वा० प०
से०) । बाहुलनादिल्लः ॥ १५४ ॥ सुपुवति । गौरादिः (४. १. ४१) ।
'करैला' [लोके] ॥^७

अथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ।

पाठ्यति पटोलः । 'परवर' [लोके] ॥^८

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

कु^९ ईपदुम्भा अण्डेषु बीजेषु यम्य । कर्कंदचासावहः वस्ति शोषकः. 'कोहड़ा'
[कोहड़ा] [लोके] ॥^{१०}

1. Sweet cummin [5] 2. Karavi (mangraila) [2] 3 The
gandhaprasarini plant [5] 4. M. रज्यतेनया 5. Cakravartini,
a fragrant substance called yayari in northern India [6]
6. The karcūra or zedoary plant. [5] 7. Karavella (Kara-
ilā) [3] 8. Paṭola (paravara), a species of cucumber [4]
9. M. & 10. Pumpkin [2].

एर्वाह' कर्कटी रित्रयी ॥ १५५ ॥

आ समन्ताव, ईर्यति वारयति च एर्वाह । 'इर्वाह' इति क्यचित् ।
कर्कमदति । 'काकरि' [लोके] ॥ १५५ ॥^१

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

इक्ष्माकरोति । मृगश्यादि (उ० १.३७) तुम्बति खचम् । द्वे । 'तितलौकी'
[लोके] ॥^२

तुम्बयलावूरुमे समे ॥

न लम्बते । 'नत्रि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १ ८७) ॥^३

चित्रा गवाक्षी गोजग्धा^४

चीयते चित्रा । गा तुम्बति । 'तुवि बदेने' (म्वा० ५० से०) । पृषोदरादि-
(६ ३ १०९) । मन्वत्तरिमदतपालादिनिघण्टुषु 'गोदुम्बा' शब्दो न दृश्यते किं तु
'गवादनी' इति । तस्मादत्र 'गोजग्धा' इति सुपाठः^५ । 'गोदुम्बा' इत्यपि
क्वचित्लब्धा ॥^६

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

'इन्द्रा मृगादनी स्यादिन्द्रवारुणी चान्या विशाला गजविभिट' इति वैद्यके
प्रसिद्धत्वाद् । 'इन्द्रवारुणी या तु बृहत्फला सा विशाला' 'काकरिभेद' इति तु
रामाश्रमस्य भ्रमः । रोग्द्री त्विन्द्रमुचित्रा गावा मा (?) । इन्द्र वारयति ।
'इदाहनि' [लोके] ॥ १५६ ॥^७

अशोक्ष शूरणः कन्दः

अशोक्षि हन्ति । शूरयति । कन्दयति । 'शूरण' इति श्यात ॥^८

गण्डीरस्तुसमाष्टिला ।

गण्डति गण्डीर । 'गाडर' [लोके] ॥^९

फलम्बी

वे लम्बते । 'करेंतु' [लोके] ॥^{१०}

1 Karkatī (kankari, a kind of cucumber) 2 Bitter gourd (titalauki) [2] 3 Gourd [2] 4 B reads गोदुम्बा, and K reads गोतुम्बा 5 M सुपाठम् 6 Citra, a kind of cucumber [3] 7 Indravaruṇī, a kind of medicinal plant [2] 8 Surāṇa, a kind of esculent root [3] 9 A kind of grass of which khaṣa is the root [2] 10 Karembu, a kind of vegetable [1]

उपोदका

उप अधिकमुदकमस्याः । 'पोइ' [लोके] ॥^१

अस्त्री तु मूलकं

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । 'मूरी (ली)' [लोके] ॥^२

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलति मोचयति च । 'हिलिसा' [लोके] ॥ १५७ ॥^३

वास्तुकं शाकभेदाः स्युः

वसति वास्तुकः । 'उलूकादयरच' (उ० ४.४१) इति साधुः । 'वयुआ [लोके] ॥^४

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

'दूर्वा हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । दूर्वा । पट् 'दूर्वा' [इति स्यातस्य] ॥^५

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

सिता दूर्वा ॥ १५८ ॥ गोलोमसु जाता । गण्डमलति । 'शुक्लदूर्वा' ॥^६

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमन्नियाम् ॥ १५९ ॥

कुरुन् विन्दति । 'मुस्त संघाते' । चत्वारि । 'मोथा' [लोके] ॥ १५९ ॥^७

स्थान्द्रमस्तको गुन्द्रा

गा जलं द्राति । 'गोंद' [लोके] ॥^८

चूडाला चक्रलोचटा ।

उच्चटति । 'मुस्ताविशेषस्य' त्रीणि ॥^९

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यद्यफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वमति वंशः । कर्मा राति । तृणेषु ध्वज इव ॥ १६० ॥ वेणुति वेणुः ।

-
1. Upodaka (poi), a kind of herb [1] 2. Radish [1]
3. Hilisa [1] 4. Vastuva, a kind of vegetable [1] 5. Dūrva
(bent grass) [6] 6. White durva [4] 7. The musta
(motha) grass [4] 8. The gundra (gonda) grass [2]
9. Cakrala, a kind of motha grass [3].

‘वेणु निद्रामनादो’ (भ्वा० उ० से०) । मस्कते । ‘मस्क गती’ (भ्वा० आ० से०) ।
 ‘वास’ [लोके] ॥^१

वेणव कीचदास्ते स्युर्ये द्यनन्त्यनिलोद्धता ॥ १६१ ॥

अवित्तेन ताडिता वेणवो ये शब्दायन्ते ते कीचका ॥ १६१ ॥^२

ग्रन्थिर्ना पर्यपरुषी

ग्रन्थते ग्रन्थि । पिपत्ति पर । ‘गाठि’ [गाँठ] [लोके] ॥^३

गुन्द्रस्तेजनक शर ॥

गा द्राति गुन्द्र । शृणाति शर । शरहरी’ [लोके] ॥^४

नडस्तु धमन. पोटगलः

‘नड गहने’ । ‘धमि’ सौत्र । पोट सखिलघ्नो गलोऽस्य^५ । ‘नल’ [इति
 स्यात्] ॥^६

अथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगल

काशु दोप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ॥ १६२ ॥ ‘काश’ [लोके] ॥^७

पुभूमनि तु ब्रह्मजाः ।

बल सवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । वज गती’ (भ्वा० प० से०) ।
 वल् चासौ वजदत्त । वगई’ [लोके] ^८

रसाल इक्षु

इष्यते इक्षु । ‘इषे क्मु’ (उ० ३५७) । ‘ऊँप’ [ख] [लोके] ॥^९

तद्भेदा पुण्ड्रकान्तारकादय ॥ १६३ ॥

पुण्ड्रघते । ‘पुडि खण्डने’ । ‘पवडा’ [लोके] । कान्तमृच्छति । ‘वतारा’
 [लोके] ॥ १६३ ॥^{१०}

स्याद्वीरण वीरतरम्

वीरयति वीरणम् ॥^{११}

1 Bamboo [10] 2 A sounding bamboo [1] 3 The joint or knot of a bamboo, cane sc [3] 4 Sara, a kind of white reed [3] 5 M गलोस्य 6 The nala reed [3] 7 Kaga, a kind of grass used for making mats sc [4] 8 Vagai, a kind of grass [1] 9 Sugar-cane [2] 10 Different kinds of sugar-cane [1 each] 11 Virana, a kind of fragrant grass [2]

॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहोष्टकापथे ।

अस्य वीरणस्य मूले । भयमस्मात् । नलं गन्धं ददाति । मृणालमिव । सादृश्ये नल ॥ १६४ ॥ लातिला । सा मज्जास्य^१ । लीयते दाहोऽस्मात्^२ [लघु] लयम् । अवलीयते दाहोऽनेन^३ । इष्टकापथमस्य । उशीर' [इति ह्यातस्य] ॥^४

नलादयस्तृणं गमुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

तृष्यते तृणम् । 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । गीयते गर्भुत् । 'गो मुट् च' (उ० १.९५) इत्युक्तिः । श्याममकति । 'गमुच्छ्रयामाकौ तृणधान्यविशेषौ ॥ १६५ ॥

अस्त्रीःकुशः^५ कुयो दर्भः पवित्रम्

कौ शेते कुशः । दृष्यते दर्भः । पूयतेऽनेन^६ पवित्रम् । 'कुश' [इति ह्यातः] ॥^७

अथ कर्तृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिपम् ॥ १६६ ॥

कुत्सितं तृणम् । पुरे भवम् । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । ध्यायति ध्यामम् । देवैर्जग्धमिव । रोहति रोहिपम् । 'रोहिष' [लोके] ॥ १६६ ॥^८

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

पालं क्षेत्रं हन्ति । 'जलजतृणविशेषस्य' ॥^९

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालाकाराणि तृणान्यस्य । सुवस्तृणम् । पारस्करादिः (६.१.१५७) । द्वे ॥^{१०}

शप्यं बालतृणम्

शप्यते शप्यम् । 'शप हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'नवतृण [स्य]' ॥^{११}

घासा यवसम्

अद्यतेऽनेन^{१२} घासः । पूयते यवसम् । 'घास' [लोके] ॥^{१३}

1. M. मज्जास्य 2. M. दाहोऽस्मात् 3. M. दाहोऽनेन 4. Uśīra, the fragrant root of a winter plant [10] 5. B. and K. read कुशम् 6. M पूयतेनेन 7. Kuśa, a kind of holy grass used in several religious ceremonies [4] 8. Kohisa. a kind of fragrant grass [6] 9. Palaghna, a water-growing grass [2] 10. Malātṛṇa, a kind of fragrant grass [2] 11. Young grass [2] 12. M. अद्यतेनेन 13. Meadow-grass [2].

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

अज्यते । 'तृण'-[मात्रस्य] ॥ १६७ ॥^१

तृणानां संहतिस्त्वृण्या नड्या तु नडसहतिः ।

सहति समूह । 'पाशादिभ्यो य' (४२४९) [तृणनडसमूहयोरेकैकम्] ॥^२

तृणराजाह्वयस्ताल

'ताल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । 'ताल' [लोके] ॥^३

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥१६८॥

नालिकामोरयति । 'नरिञ्जर' [पारियल] [लोके] ॥१६८॥^३

घोण्टा तु पूग क्रमुको गुवाक रसपुर

घोण्टे घोण्टा । पुनाति पूगः । क्रामति क्रमुकः । 'शु पुरीपोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४१५) इति गुवाकः । ख पिपति । 'सुपारी' [लोके] ॥^४

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

अस्य पूगस्य फलम् । उद्वेजमति ॥^५

एते च हितालसहितास्त्रय ॥१६९॥

खर्जूर केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनोपधि वर्गः ॥४॥

एते नालिकेरादयो हितालेन सहिताश्चत्वारः तृणजातीया द्रुमाः । हीनोऽल्पस्तालः ॥१६९॥ 'सर्ज व्ययने' (म्वा० प० से०) । वेत्तयति । 'वनखर्जूरि' [लोके] । अननासो विष्णुवन्दः । 'अननास' [लोके] 'खर्वुज हिमककण्टम् । 'खर्वुज' [लोके] ॥^६

इति वनोपधि वर्गः ॥४॥

1 Grass in general [2] 2 A heap of grass, and a quantity of reeds [1 each] 3 The palm tree [2] 3 Cocoa nut [2] 4 The betel nut tree [5] 5 Betel nut [1] 6 M हीनोऽल्पस्तालः 7 Four kinds of grass-trees (तृणद्रुमा) [1 each]

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केशरी^१ हरिः ।

हिनस्ति सिंहः । मृगणामिन्द्रः । पञ्चं विस्तृतमास्थमस्य । हरिणी पिङ्गले
अक्षिणी यस्य । केशराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । हरति हरिः । 'अथ इः' (उ०
४.१३८) । 'सिंह' [इति श्यातः]^२

शार्दूलद्रीपिनौ व्याघ्रे

मृणाति शार्दूलः । 'शृ हिसायाम्' (क्रथा० प० से०) । दुल च् (उ०-
४.९०) । दुहृ दीपौ । द्वीपं चर्मास्यास्ति । व्याजिघ्रति । 'वाध'
[लोके] ॥^३

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥१॥

तरं मागं क्षिणोति तरक्षुः । मृग्यादिः (उ० १.३७) । 'वेदुवा'
[लोके] ॥१॥^४

वराहः शूकरो^५ घृष्टिः कोलः पोत्रो किरिः^६ किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥२॥

वरमाहन्ति शूकोऽस्त्यस्या^७ । धर्षति^८ । 'वृषु संघर्षे' (म्वा० प० से०) ।
पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । किरति । बाहुलकात् किः । केटति । 'किट गतौ' (म्वा०
प० से०) । 'इगुणधात्किव्' (उ० ४.११९) । दंष्ट्राऽस्त्यस्य^९ । घोणा नासा
जस्य^{१०} । ब्रीह्यादी (निः) (५.३.११६) । क्रोडोऽस्यास्ति^{१०} । 'क्रुड निमज्जने'
(तु० प० से०) । 'शूकर' [लोके] ॥२॥^{११}

कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

कम्पते कपिः । 'कुडिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४.१४३) इतीन् । प्लवेन
गच्छति । शाखासञ्चारी मृगः । वली मुधेऽस्य^{१२} । मर्कति मर्कटः । 'मर्कः' सौत्रः
ग्रहणार्थः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४.८१) । वने राति वनरः, तस्यायं
वानरः । 'की' इति शब्दमीष्टे । 'वानर' [इति श्यातस्य] ॥^{१३}

1. B. and K. read केशरी 2. Lion [6] 3. Tiger [3] 4. Hyena
[2] 5. Majority reads शूकरो 6. B. prefers किरिः 7. M. शूकोऽस्त्यस्य
8. M. दंष्ट्रास्त्यस्य 9. M. नासास्य 10. M. ब्रीहोस्यास्ति 11. Hog [12]
12. M. मुधेऽस्य 13. Monkey [9]

अथ मल्लुके ॥३॥

ऋक्षार्चभल्लभाल्लुकाः

मल्लुके हिनस्ति मल्लुकः । 'मल्ल हिंसायाम्' (म्वा० आ० से०) ।
वाहूलकादु ॥३॥ ऋक्षोति ऋक्षः । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) ।
अच्छ अमिमुखं मल्लते । मालयति मालुकः । 'मल आमण्डने' (चु० आ० से०)
उलूकादि (उ० ४ ४१) । मल्लतेऽस्तु^१ मल्लुकः । 'मालु' [लोके] ॥^२

गण्डके खड्गखड्गिनी ।

गच्छति गण्ड । 'गमन्ताड्ड' (उ० १ ११४) । खडति मितति खड्ग- ।
गन् किद् (उ० १.१२४) । 'गंडा' [लोके] ॥^३

लुलापो महिपो वाढद्विपत्कासरसैरिभाः ॥४॥

कुलति पङ्के अयते च । 'मह पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । अविमहो-
ष्टिपन् (उ० १ ४५) । वाहाना द्विपन् । ईपत् सरति । सीरिपु माति ।
ततोऽण्^४ । सैरिभ । 'सैसा' [इति स्यात्स्य] पन्थ ॥४॥^५

स्त्रियां शिवा भूरिमायगो गोमायुर्मृगधूर्तकाः ।

शृगालवश्चक्रोण्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥५॥

गा विवृता वाच मिनोति । 'हुमिञ् प्रक्षेपे' (र्वा० उ० से०) । 'कृवापा-'
(उ० १.१) इत्युण् । सृजति शृगाल । सरति गालयति चेति वा । शालव्यादि
[शृगाल] अपि । ब्रूयति । 'के' इत्यव्यक्तं रीति । जमति जम्बुक । 'जमु'
अदने (म्वा० प० से०) । 'सियार' [लोके] ॥५॥^६

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आबुभुक् ।

अवतीति ओतु । 'सितनि—' (उ० १.६९) इति तुन् । विडमालादि ।
मार्ष्टि मार्जार । 'कञ्जिभृजिम्भा चित्' (उ० ३.१३७) इत्यारद् । वृषान्
मूषान् ददाति । 'विलारि' [लोके] ।^७

त्रयो गीधारगौधेरगौधेया गोधिकाभजे ॥६॥

गोपाया अपयम् । 'चदनगोह' [इति स्यात्स्य] ॥६॥^८

1. M. मल्लतेस्तु 2. Bear [4] 3. Rhinoceros [3] 4. M. त्वा
5. Buffalo [5] 6. Jackal [10] 7. Cat [5] 8. Iguana [3] .

श्वान्वित्तु शल्यः

श्वान विध्यति । 'शल चलने' (म्वा० प० से०) । यत् । 'साहो' [लोके] ॥१

तल्लोमिनि शलली शलल शलम् ।

वृषादित्वाद् (उ० १ १०६) कलच् । शललम् । त्रीणि 'साहीकण्टकस्व' ॥

वातप्रमीर्वातमृग

वात प्रमिमीते वाताभिमुख धावनात् । वात इव मृग । निश्चङ्को मृगविशेष
पृषतभेद ॥२

कोरु ईहामृगो वृक ॥७॥

कोकते । 'कुक वृक आदाने' (म्वा० आ० से०) । ईहामृगस्येवा [स्य] ।
'वीगु' [लोके] ॥७॥^३

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनय ॥

मृग्यने व्याघ्रं^४ । को रङ्गोऽस्य^५ हरिणावृतिर्महानयम् । वातमयत ।
उष् । हरति मन । 'स्यास्त्या—' (उ० २ ४६) इतीनच् । ताम्रवर्णं । 'मृग'
[इति ह्यात्] ॥^६

ऐण्येयमेण्याश्चर्माधम्

'एण्या ङ्' (४ ३ १५९) ॥^७

एणस्यैणमुभेत्त्रिपु ॥८॥

एणवर्मादी तु 'प्राणिरजतादिभ्योऽन्' (४ ३ १५४) ॥८॥^८

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियङ्गावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनय ॥९॥

के दलति । वन्दे लीयते । चिदाति चीन । चम्बामूरुस्य । शोमनावुह
मस्य । एते हरिणभेदाश्चर्मण्युपयुक्ता ॥९॥^९

1 Porcupine [2] 2 The quill of a porcupine [3] 3 A
swift antelope [2] 4 Wolf [3] 5 M रङ्गोस्य 6 Deer
[5] 7 The skin and horns of a female deer [1] 8 The
skin etc of a deer [1] 9 Six varieties of deers [1 each]

कृष्णसाररुख्यङ्कुरशङ्कुशवररोहिपाः ।

गोर्कणपृपतैणश्यरोहिताश्चमरो मृगा ॥१०॥

कृष्णेन सार शबल । रीति रुह । जन्वादि (उ० ४ १०२) शरत्तुच्छ-
शृङ्ग । न्यञ्चतीति न्यञ्चु । 'नावञ्चे' (उ० १ १७) इति कु । बहुविपाण ।
रमते रङ्कु । मृगध्यादि (उ० १ ३७) । श वृणोति शवर । रोहिप वृणभे
दमति । पृपता सन्त्यस्य । 'चीतर' [लोके] । एति एण, कृष्णहरिष ।
शृच्छति ऋस्य । गवय एव 'रोह' लोके । रोहितो रक्तत्वाद् । चमति चमर ।
एते द्वादशमृगभेदा ॥१०॥^१

गन्धर्व शरभो राम सृमरो गवय शश. ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्या पशुजातय ॥११॥

शरे नाति । रमते । मृ गतो (भ्वा० प० अ०) । सृषस्यद कमरत्^२
(३२ १६०) । गमयते गवय । 'शश ष्लुतगती' (भ्वा० प० से०) ।
'खरहा' [लोके] । इत्यादयो ये वत्रोक्ता ये च पूर्वोक्ता सिंहाद्या वक्ष्यमाणाश्च
ये गोमेषहस्त्यादय सर्वे ते पशुजातय । पश्यति सर्वमविशेषेणेति पशु ।
'अजिदृशि— (उ० १ २७) इत्यु, पशिश्च ॥११॥^३

उन्दुरुर्मूपिकोऽप्याखुः

उनसि, उन्दुरु । मुष्पाति । मुष्पातेदीर्घश्च' (उ० २ ४२) इति किवन् ।
आ खनति, आखु । '—खनिसुभ्या डिच्' (उ० १ ३३) इत्यु । 'मूस'
[लोके] ॥^४

गिरिका वाल्मूपिका ।

गिरति गिरिका । वाग चासौ मूपिका च ॥ द्वे ॥^५

सरट, कृन्लास स्यात्

सरति सरट । कृन् गल लासयति । 'गिरिगटान' । (गिरिगिट)
[लोके] ॥^६

मुशली^७ मृद्गोधिका ॥१२॥

मुशलमिव । 'विच्छतुद्वा विस्तुद्वा' [च लोके] ॥१२॥^७

1 Other twelve kinds of deers [1 each] 2 Six different kinds of animals [1 each] 3 Rat [3] 4 Small mouse [2] 5 Lizard [2] 6 Majority reads "मूस" 7

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णानाभमर्कटका. समाः । -

लूनाति लूता । तन्तून् वयति । ऊर्णव तन्तुर्नामावस्य । 'डघापो —' (६.३.६३) इति ह्रस्व । मर्कति । 'मकरी' [लोके] ॥^१

नीलङ्गुस्तु कृमि

नितरा लङ्गति । 'लङ्गि गती' (म्वा० प० से०) । 'खर शङ्ख —' (उ० १ ३७) इति साधु । क्रामति कृमि । 'ब्रमिशति —' (उ० ४.१२१) इति किरिद्वय ॥^२

कर्णजलौका शनपद्युभे ॥१३॥

कर्णस्य जलौकेव । 'गोजर' [लोके] ॥१३॥^३

वृश्चिक. शूककीटः स्यात्

वृश्चति वृश्चिक । 'वृश्चिकृष्यो. किकन्' (उ० २.४०) । शूकयुक्त कीटः । 'ऊर्णादिमक्षकस्य कृमिविशेषस्य' द्वे ॥^४

अलिद्रुणौतु वृश्चिके ।

अलति अलि । दीर्घादि [आलि.] अपि । द्रुणति द्रुण । 'द्रुण हिंसायाम्' (तु० प० से०) । 'द्रोण.' इत्यन्ये । 'बीछी' [लोके] ॥^५

पारावत कलरु कपोत

[गुडप्रियस्तीक्ष्णदृष्टः] । 'चिउटा' । मत्कुणो रक्तबीजक । सट्वाकृमि] परमवति । ततो जात पारावातः । कस्य वायो पोत इव । 'परेवा', 'कबूतर' [इति च लोके] । 'गृहक.' त्वन्यः ॥^६

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्नी श्येनः

प्रशस्तं पत्नमस्य । 'श्येङ् गती' (म्वा० आ० अ०) । 'श्यास्त्या —' (उ० २. ४६) इतीनच्' । 'वाज' [लोके] ॥^७

उलूके तु वायसारातिपेचकी ।

उलति दहति । 'उलूकादय —' (उ० ४ ४१) इति साधु । 'पचिम-

1 Spider [4] 2 A small insect [2] 3 Centipede [3] 4. A kind of insect that eats woolen garments [2] 5. Scorpion [2] 6. Pigeon [3] 7. M. इति इनच् 8. Hawk [3].

च्योरिच्योरिच्च—' (उ० ५. ३७) इति वुन् । पेचकः । 'धूक' 'कुचकुचवा'
इति च [लोके] ॥^१

व्याघ्राटः स्याद्भ्रद्विजः

व्याघ्रमदति । भ्रद्विजस्यापत्यम् । 'मदुंल' [लोके]^२

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जति । बाहुलकाद् रीटम् । 'खडैचा' [लोके] ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्क स्यात्

लोहमिव पृष्ठमस्य । 'ककि गती' (भ्वा० आ० से०) । 'ककहडा'
[लोके] ॥^३

अथ चापः किकीदविः ॥

चपति । 'चप हितायाम्' (चु० प० से०) । 'किकी' इति दीव्यति । 'चास'
[लोके]^४

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

के मूर्ध्नि लिङ्गमस्य । भृङ्ग इव । धूम्या धूमसमूहमदति । 'भुजंटा' [लोके] ॥^५

अथस्याच्छतपत्त्रकः ॥ १६ ॥

दावाघाटः

दाह आहन्ति 'कठफोरवा' [लोके]^६

अथ सारङ्गः^७ स्तोक्रमश्वातकः समाः ।

सारमङ्गमस्य । स्तोक्रं जलमस्य । चतति । चतति । 'चते याचने' (भ्वा०
प० से०) । 'पिपीहा' (लोके) ॥^८

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कृकुरश्चरणागुधः ॥ १७ ॥

कृकेन गलेन बलि । 'कृकेवच कश्च' (उ० १. ६) इत्युण् । 'कृक आदाने'
(भ्वा० आ० से०) । स चासौ कृटति च । 'कृट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'मुरगा' [लोके] ॥ १७ ॥^९

1. Owl [3] 2 Sky-bark [2] 3 Wag-tail [2] 4 Heron [2]
5. Blue jay [2] 6 A kind of bird [3] 7. Wood-pecker [2]
8. B reads सारङ्ग. 9. Catbird supposed to live only
on rain-drops [3]

चटकः कलविद्ध स्यात् तस्य स्त्री चटका

चटति । 'चट भेदने' (म्वा० प० से०) । कल वद्धते गच्छति । पृषोदरादि
(६३ १०९) । [द्वे 'चटकस्य' एकम् 'चटकस्त्रिया'] ॥^१

तयो ।

पुममत्ये चाटकैर स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

चटकायाश्चटकस्य^२ व । 'चटकाया ऐरक्' (४ १ १२८) । चटकाञ्च
स्त्र्यपत्ये लुगन्तव्य (वा० ४ १ १२८) ॥ १८ ॥^३

कर्करेडु करेडु स्यात्

कर्कं रेडति । 'रेट्मापणे' (म्वा० उ० मे०) ॥ द्वे ॥^४

कृकणक्रकरी समौ ।

'कृ' इति कणति । 'क्र' इति शब्द करोति । द्वे ॥^५

वनप्रियः परभृत कोकिल पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

'चत्वार पर्याया' इति युक्त वन प्रियमस्य । काकेन भृत । कोकते ।
'सलिकलि—' (उ० १ ५४) इतीलच्^६ । अपि नायति पिक । 'कोइल'
(लोके) ॥ १९ ॥^७

काके तु कर्दारिष्टबलिपुष्टसदृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोपपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

'का' शब्द कायति । के रटति । न रिष्टमस्य । बलिना पुष्ट । ध्वाङ्क्षति ।
ध्वाक्षि शब्दे (म्वा० प० से०) । आत्मान घोपयति । 'वय गतौ' (म्वा०-
आ० से०) 'वयस्व' (उ० ३ १२०) इत्यसच् । 'कौआ' (लोके) ॥^८

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणास्य काक । काकयति । 'कक लौत्ये' (म्वा० आ० स०) । 'डोम
काक' [इति श्यातः] ॥^९

1 Male and female sparrows [1 each] 2 M चटकाया
चटकस्य वा 3 The male and female issue of a sparrow
[1 each] 4 Kareṣu (kṛṣhṛi), a kind of bird [2] 5 Krakara,
a bird which cries 'kra' [2] 6 M इति इल्च् । 7 Cuckoo
[4] 8 Crow [10] 9 Raven [2]

दात्यूह कालकण्ठक ।

दाति मरणमूहते । द्वे ॥^१

आतायिचिल्लौ

आतायते । 'तापृ—' (म्वा० आ० से०) । 'सुपि—' (३२७८) इति
गिति । चिल्ल शंथिल्ये' (म्वा० प० से०) । 'चील्ह' [लोके] ॥^२

दाक्षाय्यगृध्री

'दक्ष वृद्धौ (म्वा० आ० से०) । 'श्रुदक्षि—' (उ० ३९६) इत्याय्य ।
ततोऽण्^३ (४३१२०) । गृध्यते । क्रन् (उ० २२४) । 'गोघ' [लोके] ॥^४

कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

'की शब्दमीरयति । शुक गतौ (?) । दुग्गा' [लोके] ॥ २१ ॥^५

क्रुड् क्रौञ्च

क्रुञ्चे (म्वा० प० से०) क्विनि (३२५९) प्रज्ञाद्यणि (५४३८)
क्रौञ्च । 'कराकुलि [लोके] ॥^६

अथ घक कह

वक्ति घक । न्यङ्क्वादि (७३५३) । के जले ह्वयति । 'वकु (गु)ला'
[लोके] ॥^७

पुष्कराहस्तु सारस ।

सारसि भव । 'सहरस [सारस] [लोके] ॥^८

कोकश्चक्रचक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामक ॥ २२ ॥

कोकते । चकते । रक् (उ० २१३) । चक्र' इति वाक् यस्य । वचेर्षञ्
(३३१९) । रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नामास्य । 'चक्रवाक' [इति ह्यात्]
॥ २२ ॥^९

कादम्ब कलहस स्यात्

वदम्बे समूहे भवति । कतो मधुरवाक् हंस । 'वतक [लोके] ॥^{१०}

1 Gallinule [2] 2 Kite [2] 3 M ततोण् 4 Vulture [2]
5 Parrot [2] 6 Krauñca or curlew [2] 7 Crane [2] 8 Sar
asa or Indian crane [2] 9 Ruddy goose [2] 10 Kalaha
msa, a kind of goose [2]

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उत्क्रोशति । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुवः क्रश्' (उ० ३.१३३) ।
द्वे । कुररोऽपि क्रौञ्चभेद एव ॥^१

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हन्ति शच्छति । श्वेता गलतः पक्षा अस्य । चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'सामान्य-
हंसस्य' चत्वारि ॥ २३ ॥^२

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

चञ्चुभिः सहितैश्चरणैर्लोहितैरुपलक्षितास्ते हंसानां राजा । 'रक्तहंसस्य'
[एकम्] ॥^३

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

किञ्चिद्भ्रूभ्रवणैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिकः' इति आख्या येषाम् ।
'धूम्रहंसस्य' [एकम्] ॥^४

घातैराष्ट्राः सितैरैः ॥ २४ ॥

कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । घृतराष्ट्रे मवाः । 'कृष्णहंसस्य' [एकम्] ॥ २४ ॥^५

शरारिरातिराडिश्च^६

शरं नीरमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । अतति । 'अज्यतिभ्यां च'
(उ० ४.१३०) इतोष् । आ अटति । इन् (उ० ४.११७) । 'आडी'
जलपक्षी ॥^७

वलाका विसकण्ठिका ।

वलां कायति । विसवत्कण्ठोऽस्याः^८ । बकभेदः ॥^९

हंसस्य योपिद्वरटा

वृणोति वरटा । हंसस्य स्त्री ॥^{१०}

1. Osprey [2] 2. A gander in general [5] 3. Flamingo
(a sort of white goose with redlegs and bild) [1] 4. A
flamingo with smoke-coloured legs and bill [1] 5. A
flamingo with black legs and bill [1] 6. B. reads शरारिरातिरा,
दिश्च 7. Āḍī, a kind of bird [1] 8. M. विसवत्कण्ठोऽस्याः 9. Valāka-
a kind of crane [2] 10. Female goose [1].

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

लक्ष्म विद्यतेऽस्याः^१ । 'सरहस—' स्य पत्नी ॥ २५ ॥^२

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विव । इदार्थे कन् (५.३.९६) । अजिनमिव पत्रमस्याः । 'चमगुदरी'
[लोके] ॥^३

परोष्णी तैलपायिका ।

परं शत्रुरूपं यस्या । तैल पिवति । 'गादुर' [लोके] ॥^४

वर्षणा मक्षिका नीला

वरं वणति । गृपोदरादि (६.३.१०९) । नीलवर्णमक्षिकाया एकम् ॥^५

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरं गतिमन्तं घातयति । द्वे । 'मधुमाछी' [लोके] ॥ २६ ॥^६

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पतद् अङ्गमस्या । पुत् कुत्सित तनोति । 'अन्येभ्योऽपि'—'(वा० ३.२.१०१)
इति डः । स्वार्थे कन् (५.३.७५) । मधुमक्षिकाविशेषः ॥^७

दशस्तु वनमक्षिका ।

दशति दंशः । द्वे 'दासा' इति ल्यातायाः ॥^८

दंशी तज्जातिरल्पास्याद्

'छोष्दासा' [लोके] ॥^{१०}

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धयत्यदंयति । ओलच् । 'वरटा' 'वरई' [इति च लोके] ॥ २७ ॥^{११}

भृङ्गारी चोरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गमारानि । 'ची' इति शब्द रीति चीरुका । 'चि' इति ईरयति । 'चित्त
शंपित्ये' (म्या० प० से०) । गृपोदरादित्वात् (६.३.१०९) इ । 'क्षीगुर'
[लोके] ॥^{१२}

1. M. विद्यतेऽस्या. 2 Female crane (sārasa) [1] 3. Bat [2]
4 Akind of bat [2] 5. Blue fly [1] 6. Honey bee [2] 7. M.
अन्येभ्योऽपि 8 Patangikā, a kind of honey bee [2] 9. Gad-fly
[2] 10. Small gad-fly [1] 11. Wasp [2] 12. Cricket [4].

समौ पतङ्गशलभौ

'शल चलने' । 'कृशूशलि—' (उ० ३.१२२) इत्यमच् । 'टीडी' [लोके] ॥१

खद्यतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

ज्योतिरिवेङ्गति^१ । 'दृगि गतौ' (म्वा० प० से०) । 'जुगनु' [लोके] ॥२८॥^२

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मधुव्रतं मक्षमस्य । बलो वृश्चिकलाङ्गुलम् । तद्वदिवास्यास्ति । 'वतः—' (५.२.११५) इतिः । द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य । विमर्ति भृङ्गः । भ्राम्यति । 'अतिकमि—' (उ० ३.१३२) इति कर्त् । अलति । इन् (उ० ४.११७) । 'भंवरा' [लोके] ॥२९॥^३

मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥३०॥

मयते । खर्वादिः । बहंमस्यास्ति । 'फलवर्हाम्यामिनव्' (वा० ५.२.१२२) । मेघनादेनानुलसति । 'मुरंला' [लोके] ॥३०॥^४

केका वाणी मयूरस्य

के मूर्ध्नि कायते ॥^५

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

चन्द्र इव । मेचको वर्णेन । पिच्छस्य चन्द्राकृतेर्द्वे ॥^६

शिखा चूडा

शेते शिखा । 'चुड समुच्छ्राये' (तु० प० से०) । मिदादित्वात् (३.३.१०४) अङ्दीर्घा ॥द्वे॥^७

शिखण्डस्तु^८ पिच्छवर्हे नर्पुसके ॥३१॥

शिखामिडंयते । 'पिच्छ कुट्टने' (तु० प० से०) । 'वृह वृद्धौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । वर्हाः । 'मयूरपंखस्य' शीणि ॥३१॥^{१०}

1. Grass-hopper [2] 2. M. ज्योतिरिव इहति 3. Fire-fly [2]
4. Bhramara or black bee [11] 5. Peacock [9] 6. The peacock's cry [1] 7. The eye in peacock's tail [2] 8. The peacock's crest [2] 9. B. reads शिखण्डश्च 10. The peacock's tail [3].

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसा ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा ॥३२॥

पतद्विपक्षिपतगपतत्पत्नरथाण्डजा ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतन्नय ॥३३॥

नीडोद्भवाः गरुत्मन्त पित्सन्तो नभसङ्गमा ।

खे गच्छति^१ । विहायसि गच्छति । 'विहायसो विह्व—' (वा० ३ २ ३८) ।
खच्च डिद्वा' (वा० ३ २ ३८), डि (वा० ३ २ ४८) विह्व । विहाययति ।
'हय गतौ' (म्वा० प० से०) । सर्वधातुभ्योऽमुन्' (उ० ४ १८८) । शक्नोति ।
'शकेरनोन्तोन्त्युनय' (उ० ३ ४९) इतिप्रत्ययचतुष्टयम् । द्विर्जायते ॥ ३२ ॥
पतत्त्र पत्त्र वास्त्यस्य । पतेन पक्षेण गच्छति । पतति । पतत् पत्त्र रथ इव
यस्य । वाजा पक्षा सन्त्यस्य । विकिरति । वातीति वि । 'वातेडिच्च'
(उ० ४ १३३) इतीष् । 'विकिर शकुनी—' (६ १ १५०) इति निपात ।
'पतेरत्रिन्' (उ० ४ ६९) ॥३३॥ नीडे उद्भव । गरुत पक्षा येषाम् ।
पतितुमिच्छन्त पित्सन्त । 'पक्षी' [लोके] ॥^३

तेषा विशेषा हारीवो मदूगु कारण्डव प्लव ॥३४॥

तित्तिरि कुक्षुभो लावो जीवजीवश्चकोरक ।

कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादय ॥३५॥

एते पक्षिणा विशेषा । हारि मनोहारि इत गमन यस्य । रमण रण्ड ।
का ईपद् रण्ड वाति ॥३४॥ 'तित्ति' शब्द राति । कि । 'तीतिर' [लोके] ।
'कुक्कु' शब्देन भाति । 'वनकुक्कुट' [लोके] । लावयति लाव । जीव जीव
जीवयति । चकते चकोरक । 'वठि—' (उ० १ ६४) इत्योरन् । क जल
यष्टिरिव । 'टिट्टि' शब्देन भाति । 'टिट्टिहिरो' [लोके] । वर्तति । 'वटई'
[लोके] । वर्तकश्चिन्नस्तदन्या वर्तिका ॥३५॥^४

गरुत्पक्षच्छदा पत्त्र पतत्र च तनूहृद्म ।

गृणाति । 'मृगोरति' (उ० १ ९४) । 'पक्ष परिग्रहे (चु० प० से०) ।
छाद्यतेऽनेन^५ । पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति घृन् । पतन्न प्रायते ।
'पद् पक्षस्य ॥^६

1 M गच्छति 2 M सर्वधातुभ्योऽमुन् 3 Bird [27] 4 Different kinds of birds [1 each] 5 M द्वापनेन 6 Wing [6]

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥^१

चञ्चु स्त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

'चञ्चु गतो' (म्वा० प० से०) । त्रोटयते । 'ठोर' [लोके] ॥ ३६ ॥^२

प्रहीनोद्गीनसंडीनान्येताः स्वगगतिक्रियाः ।

प्रकृष्टं डयनम् । डीडः (दि० आ० अ०) निष्ठातस्य नः । एते पक्षिणां गतिविशेषाः ॥^३

पेक्षीकोशो^४ द्विहीनेऽण्डम्

पेक्षीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारम् । अमति निस्सारयत्स्मादण्डः । द्वाभ्यां हीने क्लीपे ॥^५

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलमयते । नितरामोदयते । 'खोता' 'शोद्धि' [इति च] लोके ॥ ३७ ॥^६

पोतः पाकोऽर्भको द्विभ्रम पृथुकः शाचकः शिशुः ।

पुनाति पोतः । 'हसि—' (उ० ३.८६) इति तन् । पच्यते परिणम्यते-
जेन' । 'श्च गतो' (म्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुक—' (उ० ५.५३) इति
साधुः । द्विभ्रमयति । 'द्विमिद्वंभे' । पर्ययति । 'पृथु प्रशेषे' । 'शव गतो' (म्वा०
प० से०) । धरन्तात्कन् (५.३.७५) । चिनोतिशिशुः । 'शः कित् सन्वच्च'
(उ० १.२०) इत्युः ॥^७

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्री च पुमांश्च । 'मिथु मेथु संगमे' (म्वा० उ० से०) । 'क्षुषिपिदि—'
(उ० ३.५५) इत्युनन् । द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य—' (८.१.१५) इति
निपातः । शीघ्रि ॥^८

युग्मं तु युगलं युगम् ॥३८॥

'युजिह्वि—' (उ० १.१४६) इति मक् । युग्मम् । न्यङ्क्वादित्वात्
(७.३.५३) युत्वम् । युगं लाति ॥३८॥^९

1. The root of a wing [2] 2. Beak or bill [2] 3. Three kinds of the flying of birds [1 each] 4. B. पेक्षी कोशो 5. Egg [2] 6. Nest [2] 7. M. परेषन्वतेनेन 8. The young of any animal or bird [7] 9. Couple [3] 10. Pair [3].

समूहनिब्रह्मव्यूहसंदोहविसरप्रजा ।

स्तोमौघनिकुरव्रातवारसंघातसंचया ॥३९॥

समुदाय समुदयः समवायश्चयोगण ।

स्त्रिया तु सहतिर्वृन्द निकुरम्य कदम्बकम् ॥४०॥

समूह्यते । 'उह वितकै' (म्वा० आ० से०) । 'वह प्रापणे' (म्वा० उ० अ०) । निबह । सदुह्यते । विसरति । 'व्रज गतौ' (म्वा० प० से०) । 'अतिस्तु—' (उ० ११४०) इति प्लुत्रो (अ० उ० अ०) मन् । आ उह्यतेऽनेन^१ । घञ् (३३१२१) । न्यङ्क्वादि (उ० ३५३) । नि करोति । ण्यन्ताद्वतशब्दाद् घञ् (३३१९) । वायतेऽनेन^२ वार । घ (३३११८) । सहन्यते । घञ् (३३१९) । हनस्त (उ० ३२२) । 'हो हृत्ते —' (उ० ५४) । सचीयते । 'एरच् (३३५६) ॥ ३९ ॥ समुदायते । 'अय गतौ' (म्वा० आ० से०) समुदीयते । इण (अ० प० अ०) अच् (३३५६) । समवाय्यते । 'अय गतौ' (म्वा० आ० से०) । गण्यते । 'गण सघाते' (चु० उ० से०) । सहन्यते । वृणोति वृन्दम् । 'अब्दादगश्च' (उ० ४९८) इति साधु । निकुरति । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । अम्वच् । कदम्बयते । द्वाविंशति ॥४०॥^३

वृन्दभेदा समैर्वर्गः

समैरुपलक्षितम् । वृज्यते वर्गं ॥^४

सघसार्यो तु जन्तुभिः ।

सजातीयजन्तुभिरुपलक्षितम् । सरति । 'सर्तेणिन्' (उ० २५) इति यन् ॥^५

सजातीयै कुलम्

सजातीयैरेव समूहे ॥^६

यूथं तिरश्चा पुनपुसकम् ॥४१॥

'यु मिथणे' (अ० प० से०) । '—पृष्ठयूयूय—' (उ० २१२) इति साधु^७ । तिर्यक्समूहे पूषण् ॥४१॥

1 M उह्यतेनेन 2 वायतेनेन । 3 Multitude or Collection [22]
4 A class of similar things e g brāhmaṇa-varga, śāila varga etc [1] 5 Group (as pakṣi saṅgha, manuṣya-saṅgha Sc) [1] 6 Race or family [1] 7 A flock of birds [1]

पशूना समज*

'वज गत्पादौ' (भ्वा० प० से०) । अप् (३ ३ ६९) ॥^१

अन्येषा समाज

अन्येषा सघ समाज । घञ् (३ ३ १९) ॥^२

अथ सघर्मिणाम् ।

स्यान्निकाय

निर्चीयते । घञि कु ॥^३

पुञ्जराशी तूत्कर कूटमस्त्रियाम् ॥४०॥

पुञ्ज्येने पुमास जयति वा पुञ्ज । उत्कीर्यते । कूटयति । 'धान्यादेशच्छ्रु-
वृन्दस्य' ॥४२॥^४

कापोतशैरुमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

वपोताना समूह कापोतम् । एव शुकाना मथूराणाम् ॥^५

गृहासक्ताः पशिसृगाः छेकास्ते गृहकाश्च ते ॥४३॥

इति सिंहादिवर्गं ॥५॥

छयति छेक । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । बाहुलकादीकृद् । गृह्यते
गृह्य । क्यप् (३ १ ११९) ॥४३॥^६

इति सिंहादिवर्गं ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा ।

मनोरपत्यम् । 'मनोरजातावश्यतौ पुक् च' (४ १.१६१ । म्रियन्ते मृता ।
उत स्वार्थे यत् (वा० ५ ४ ३६) । नरति । 'नृ नये' (भ्वा०, ब्रघा० प० से०)
वच् (३ १ १३४) ॥^७

स्यु पुमास पञ्चजना पुरुषा पूरुषा नरः ॥१॥

पुनाति । 'पूजो हुममुद्' (उ० ४ ७७) । पञ्चमिभूतंजंयते । घञ् (३ ३
१९) । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुर कुपद्' (उ० ४ ७४) ।

1 A multitude of animals [1] 2 An assembly of human beings [1] 3 An association of persons who perform like duties [1] 4 M कृयति 5 A sheat of grain [3] 6 A flock of pigeons, parrots, peacocks and frankoline patriges [1] each] 7 Tame birds or animals [2] 8 Mankind [6]

पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) पक्षे दीर्घं । पुरि शेते वा । 'नयतेर्दिञ्च'
(उ० २ १००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जाती] पुरुष [स्व]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शुकशोणिते अस्याम् ।^१ 'स्त्यायतेर्ङट' (उ० ४ १६५) । 'युष'
सौत्र सेवार्थं । 'हृष्टृहि—' (उ० १ ९७) इत्यति । अल्प बलमस्या ।
योषति । 'नृनरयोवृद्धिश्च' इति ङीन् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'बहो षश्च' (उ०-
१ ८३) इत्यू । प्रतीप द्रष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि
(३ १ १४०) । वन्यते वनिता । महाते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४)
इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणां विशेषा ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्वा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या । 'मिय ऋक्लुक्नो' (३ २ १७४) । कामो-
स्त्यस्या ^४ । वामे मुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हृषोऽस्त्यस्या ^५ । मानोऽस्त्यस्या ^६ ।
कम्पते स्म । 'लल ईप्सायाम्' युच् (उ० २ ७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ^७ ।
॥ ३ ॥ सुष्ठु उनत्यरीन् । 'उन्दी' (४० ५० से०) । पृषोदरादि (६. ३
१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वात् (३ १ १४०) ण । रामा ।^८

कोपना सैव भाभिनी ।

'भामक्रोध' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनि (३. ३ १७०) ॥^९

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ^{१०} । मरोव वारते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ^{११} । अत्य-
न्तोत्कृष्टस्त्री ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M
कामोस्त्यस्या 5 M हृषोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोऽस्या
8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A
passionate woman [2] 10 M नितम्बोऽस्या 11 M वरवर्णोस्त्यस्या.
12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभियेकोऽस्याः^१ ॥^२

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीभिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिप्रहीती च द्वितीया सहघर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाय पुंभूमिन् दाराः

'पत्युर्नो यत्तसंयोगे' (४. १. ३३) । पाणिगृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणी । सहघर्मोऽस्त्यस्याः^५ ॥ ५ ॥ भ्रिमते भार्या । प्यन् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । 'अनेयंक' (उ० ४. ११०) । दारयन्ति आपृन् । घञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्त ॥^७

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं पारयन्ति । 'संज्ञाया भृष्टवृ-' (३. २. ४६) इति मच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । 'पुत्रादिमत्वाः सघवायाः' द्वे ॥^८

मुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । 'अस भुवि' (अ० ५० से०) । 'स्नसोरल्लोपः' (६. ४. १११) झीप् (४. १. ६) । साप्नोति परलोकम् । 'कृवापा—' (उ० १. १) इत्युण् । षत्वानि ॥^९

कृतसापत्निकाभ्युदाधिविज्ञा^{१०}

सपत्न्या भावः सापत्नी । प्यनन्तात् (५. १. २४) डीप् (४. १. ४१) । तठः षन् (५. ३. ७५) । कृता सापत्निका यस्याः । अथि उपरि स्तुमुद्ध-नमस्याः । अथि उपरि विप्रं लामोऽस्याः^{११} । 'अनेवभार्यस्य प्रथमभार्या' ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोऽस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Unconsecrated queens [1] 4. M. पाणिगृहीतोऽस्याः 5. M. सहघर्मोऽस्त्यस्याः 6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband and children are living [5] 9. A virtuous woman or chaste wife [4] 10. B. reads कृतसापत्निकाभ्युदाधिविज्ञा 11. M. लामोऽस्याः 12. A wife, whose husband has married another wife [3].

पृषोदरादित्वाद् (६३१०९) पक्षे दीर्घं । पुरि शेते वा । 'नयतेडिच्च'
(उ० २१००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जाती] पुरुष [स्य]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी बधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शक्रशोणिते अस्याम् ।' स्त्यायतेडूँट' (उ० ४ १६५) । 'युप'
सौत्र सेवायं । 'हृष्टृहृहि— (उ० १ ९७) इत्यति । अल्प बलमस्या ।
योषति । 'नूनरयोवृद्धिश्च' इति डीन् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'बहो घश्च' (उ०
१ ८३) इत्यु । प्रतीप द्रष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि
(३ १ १४०) । वन्यते वनिता । मह्यते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४)
इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणा विशेषा ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्वा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्था । मिय क्रुक्लुवनौ (३ २ १७४) । कामो
स्त्यस्या ^४ । वामे सुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या ^५ । मानोऽस्त्यस्या ^६ ।
कम्पते स्म । 'लल इप्तायाम्' युच् (उ० २ ७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ^७
॥ ३ ॥ सुष्टु उनत्यरीन् । 'उन्दी (६० ५० से०) । पृषोदरादि (६ ३
१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वाद् (३ १ १४०) ण । रामा ।^८

कोपना सैव भाभिनी ।

'मामक्रोष (म्या० आ० सं०) । आवस्यके णिनि (३ ३ १७०) ॥^९

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ^{१०} । मत्तव वाशते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ^{११} । अत्य
न्तोत्कृष्टस्त्री ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M
कामोस्त्यस्या 5 M हर्षोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोऽस्या
8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A
passionate woman [2] 10 M नितम्बोऽस्या 11 M. वरवर्णोस्त्यस्या
12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभिषेकोऽस्याः^१ ॥^२

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीमिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिग्रहीती च द्वितीया सहघर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाथ पुंभूमिन् दाराः

'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४. १. ३३) । पाणिर्गृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणो । सहघर्मोऽस्त्यस्याः^५ ॥ ५ ॥ भ्रिमने भार्या । प्यन् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । 'जनेर्यक्' (उ० ४. ११०) । दारयन्ति भ्रातृन् । घञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्र ॥^७

स्थात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्धी

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं धारयन्ति । 'संज्ञाया भृवृ-'^८ (३. २. ४६) इति णच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । 'पुत्रादिभत्याः सघवायाः' द्वे ॥^९

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । 'अग भुवि' (अ० प० से०) । 'स्तसोरल्लोपः' (६. ४. १११) डीप् (४. १. ६) । साध्नोति परलोकम् । 'कृवापा—' (उ० १. १) इत्युण् । चत्वारि ॥^{१०}

कृतसापरिन्काध्यूढाधिविन्ना^{१०}

सपत्न्या मावः सापत्नी । व्यजन्तात् (५. १. २४) डीप् (४. १. ४१) । तवः कन् (५. ३. ७५) । कृता सापत्निका यस्याः । अधि उपरि रुद्रमुद्बह-नमस्याः । अधि उपरि विघ्नं लाभोऽस्याः^{११} । 'अनेकभार्यस्य प्रथमभार्या' ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोऽस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Unconsecrated queens [1] 4. M. पाणिर्गृहीतोऽस्याः 5. M. सहघर्मोऽस्त्यस्याः 6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband and children are living [7] 9. A virtuous woman or chaste wife [4] 10. B. reads कृतसपत्निकाध्यूढाधिविन्ना 11. M. लाभोऽस्याः 12. A wife, whose husband has married another wife [3].

समान ख्याति । 'समाने ह्य —' (उ० ४ १३६) इतीण् । वयसा तुन्या ।
'नौवयोधर्म—' (४४ ९१) इति यत् । त्रीणि ॥^१

अथ पतिवल्नी सभर्तृका

पतिरस्त्यस्या । द्वे ॥^२

वृद्धा पलिकनी

वद्धते वृद्धा । क्त । पलितमस्त्यस्या । 'छदसि क्तमेके' (वा० ४ १ ३६) ।
द्वे ॥^३

प्राज्ञी तु प्रज्ञा^४

प्रजानाति । 'आतश्च—' (३ १ १३६) इति क । 'स्वयज्ञाथ्या द्वे ॥^५

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १० ॥

प्रज्ञास्त्यस्या । द्वे ॥ १२ ॥^६

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रस्य स्त्री । पुयोगे डीप् (४ १ ४८) ॥^७

शूद्रा तज्जातिरेव तु^८ ।

शूद्रोत्पन्नाया त्वजादिपनाट्टाप् ॥^९

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयो समा ॥ १३ ॥

आभीरस्य स्त्री । जाती पुयोगे च (४ १ ४८) डीप् । एव महाशूद्री । या
तु गृह्णी शूद्री तत्र टावेव । 'ब्राह्मणा [त्] शूद्रकन्यायामाभीरो नाम
जायते ॥ १३ ॥^{१०}

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्यसन्निवाम्या वा (वा० ४ १ ४९) [इति] स्वार्थे डीवानुक्ते । स्वय
पुयोग विना । 'वैद्याया' द्वे ॥^{११}

1 A female friend [3] 2 A woman whose husband is
alive [2] 3 An old grey haired woman [2] 4 B prefers
the following order प्रज्ञा तु प्राज्ञा 5 A wise woman [2]
6 An intelligent woman [2] 7 The wife of a Sudra [1]
8 B and K read च in place of तु 9 A woman of the
Sudra tribe [1] 10 Either a cowherd's wife or woman
of a very low Sudra tribe [2] 11 A woman of the Vaidya
tribe [2]

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

[एवम् । द्वे] ॥^१

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेत्याधीयतेऽस्या ^२ । 'विद्योपदेसिन्या' द्वे ॥^३

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्वय मन्त्रव्याख्यात्री ॥ १४ ॥^४

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचार्यस्य स्त्री ॥^५

स्यादर्या

एव पुयोगे अर्या ॥^६

क्षत्रियी तथा ।

क्षत्रियी ॥^७

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपाध्यायस्य स्त्री । मातुलोपाध्याययोरानुग्वा (वा० ४ १ ४९) ॥^८

पाटा स्त्रीपुंसलाक्षणा ॥ १५ ॥

स्तनरमन्त्रवादिमुक्ता स्त्री पोटा ॥ १५ ॥^९

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या । वीरस्य भार्या । द्वे ॥^{१०}

वीरमाता तु वीरसू ।

वीरस्य माता । वीर सूते । द्वे ॥^{११}

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातमपत्यमस्या । चत्वारि ॥ १६ ॥^{१२}

1 A women of the Kṣatriya caste [2] 2 M उपेत्याधीयतेस्या
3 A female preceptor [2] 4 A spiritual preceptress [1]
5 The wife of a spiritual preceptor [1] 6 The wife
of a Vaiśya [1] 7 The wife of a Kṣatriya [1] 8 The wife
of a preceptor [2] 9 A woman with beard or such other
masculine features [1] 10 The wife of a hero [2] 11 The
mother of a hero [2] 12 A woman recently delivered [4]

स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्

'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) कोट वेति । 'ननाया' द्वे ॥^१

दूते संचारिके समे ।

दूयन्तेऽनया^२ । 'दूट् उप (परि) ताप (दि० आ० से०) । लृ । सचार-
यति । द्वे ॥^३

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कापायवसनाधवा^४ ॥ १७ ॥

कतस्यापरयम् । कापायवस्यधारिष्ण्यर्धवृद्धा या विधवा ॥ १७ ॥^५

सैरन्ध्री परवडमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सीर धरति सीरन्ध्र । मूर्त्विभुजादि (वा० ३ २ ५) । तस्येयम् ।
एवम् ॥^६

असिकनी स्याद्वृद्धाया प्रप्यान्तः पुरचारिणी ॥ १८ ॥

या युवती प्रेष्यान्तःपुरारिणी सासिकनी । छन्दसि कनपके (वा० ४ १
३९) इत्यसिताया क्व ॥ १८ ॥

वारन्त्री गणिका वेडया रूपाजीवा

वारस्य वृन्दस्य स्त्री । गण समूहोऽस्त्यस्या^७ । वेशेन नपय्येन शोभते ।
'कर्मवेशाद्यन्' (५ १ १००) । वदया ॥^८

अथ सा जनै ।

सत्कृता वारमुरया स्यात्

वारे वेत्यावृन्दे मुख्या ॥^{१०}

कुट्टनी शम्भली समे ॥ १९ ॥

कुट्टमति । लृट् (३ ३ ११३) । स मुल लमत । 'नल परिमाणे'
(म्वा० आ० से०) । द्वे ॥ १९ ॥^{११}

विप्रश्निका त्रीश्रणिका देवज्ञा

1 A naked woman [2] 2 M दूयन्तेनया 3 A female messenger
[2] 4 B reads वपयवसनाधवा 5 A middle aged widow
attired in red clothes [1] 6 An independent female artisan
working in another person's house [1] 7 A young maid
servant of the harem [1] 8 M वृद्धास्त्यस्या 9 Prostitute [4]
10 The chief of a number of harlots [1] 11 Bawd [2]

त्रिविध प्रश्नोऽस्त्यस्या १ । कन् । शुभाशुभवोरीक्षणमस्त्यस्या । देव शुभा-
शुभ जानाति । त्रीणि 'शुभाशुभलक्षणज्ञाया' ॥२

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

रजोऽस्त्यस्या ३ । बलच् (५ २ ११२) । स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः ४ ।
जवीरा तत्काले वीरसम्बन्धरहिता । अत्रैरपत्यमात्रेयी तद्वदगम्या । मलमस्त्यस्या ।
॥ २० ॥ ऋतुरस्त्यस्या । उदकमस्त्यस्या । सज्ञायाम् (?) यत् ॥५

स्याद्रज पुष्पमार्तबम् ।

रज्यतेनेन ६ । 'भूरञ्जिम्या कित्' (उ० ४. २१६) इत्यमुन् । पुष्पने ।
ऋतुरेव । प्रजाद्यप् (५ ४ ३८) ॥७

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रद्धास्त्यस्या । दोहद गमिष्यमिलापोऽस्त्यस्या ८ । 'इच्छा विशेषवत्या'
द्वे ॥९

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

निर्गत कल शुकमस्या । 'रजोहीनाया' द्वे ॥ २१ ॥१०

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

आपन्न सत्त्वो जन्तुरस्याम् । गुर्गमोऽस्त्यस्या ११ । ब्रौह्मादि (५ २ ११६)
जन्तरस्त्यस्या गर्भ । चत्वारि ॥१२

गणिकादेस्तु गाणिक्य गार्भिण यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गणिकाना १३ समूहे यज् (वा० ४ २ ४०) । युवतीना समूह । यत्रन्ताद्
'मिक्षादिभ्याञ्ण्' (४ २ ३८) ॥२२॥ 'यूनस्ति' इति त्यन्तस्य तु 'भस्याडे—'

1 M प्रश्नोरस्त्यस्या 2 A female fortune teller [3] 3 M
रजोस्त्यस्या 4 M रजास्त्यस्या 5 A woman during her menst-
ruation [8] 6 M रज्यतेनेन 7 Menstruation [3] 8 M
मिलापोस्त्यस्या 9 A pregnant woman longing for anything [2]
10 A woman in whom the menstrual discharge has ceased
[2] 11 M गुर्गमोस्त्यस्या 12 A pregnant woman [4] 13 M.
गणिकाणां ।

(वा० ६ ३ ६५) इति पुम्बद्भावे (वा० ६ ३ ३५) 'अन्' (६ ४ १३७)
इति प्रवृत्तिमावान् यौवनम् ॥ २२ ॥^१

पुनर्भूदिधिपूरूढाद्विः

पुनर्भवति सस्कृता । दधाति पाप दिधिपू । 'अन्दूद्गम्भू-' (उ० १ ९३)
इति साधु । वारद्वयमूढा विवाहिता ॥^२

तस्या दिधिपु^३ पति ।

तस्या. पति दिधिपु । दिधिपुमात्मन इच्छति । क्यजन्तात् (३. १. ८)
क्विप् (३. २ १७८) ॥^४

स तु द्विजोऽग्रे दिधिपु^५ सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

अग्रे प्रधान दिधिपुयस्य । पुनर्भूमार्यैव यस्य प्रधानम् ॥ २३ ॥^६

कानीन कन्यकाजातः सुत

कन्याया अनूढाया अपत्यम् । 'कन्याया कनीन च' (४ १. ११६)
द्वे ॥^७

अथ सुभगासुत ।

सौभागिनेय

सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्द्र' (४ १ १२६) ॥^८

स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रिया ॥ २४ ॥

परस्त्रिया अपत्ये । इन्द्र (४ १ १२६) । उभयपदवृद्धि (७ ३ १९)
॥ २४ ॥^९

पैतृत्वसेय स्यात्पैतृत्वस्त्रीयश्च पितृत्वसु ।

सुत

'पितृत्वसुच्छण्' (४ १ १३२) । 'ढकि लोप' (४. १. १३३) च ॥^{१०}

मातृत्वसुश्चैवम्

मातृत्वसुश्चेति । प्राग्वत् ॥^{११}

1 A number of prostitutes, pregnant women, and young women [1 each] 2 A woman married twice [2] 3 B and K read दिधिपू 4 The husband of a woman married [1] 5 B and K read दिधिपू 6 A man of one of the first three castes who marries a married before [1] 7 The son of an unmarried woman [1] 8 The son of a favourite wife [2] 9. Adulterine (born from another's wife) [1] 10 The son of a paternal aunt [2] 11 The son of a mother's sister [2]

वैमात्रेयो विमातृज ॥ २५ ॥

विहृदा माना विमाता । तदपत्ये शुभ्रादित्वाद् (४ १ १२३) ढक् ॥^१

अथ बान्धकिनेय स्याद्वन्धुलश्चासतीसुत ।

कौलदेय कौलटेर

बन्धक्या अपत्यम् । बन्धन लाति । कुलटाया अपत्यम् । ढक् (४ १ १२०) । 'शुद्राम्यो वा' (४ १ १३१) इति ढक् ॥ २६ ॥^२

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मज ।

सन्धयुक्ता या भिक्षुकी तदपत्य कौलटिनेय । 'कुलटाया वा' (४ १ १२३) इतीनङ् ॥^३

आत्मजस्तनय सूनु सुत पुत्र

आत्मनो देहाज्जात । तनोति कुलम् । 'बलिमलि—' (उ० ४ ९९) इति क्यन् । मूते । 'मुब कित्' (उ० ३ ३५) इति नु । 'पु प्रसवे' (म्वा० ५० ब०) । क्त (३ २ १०२) । पुनाम्नो नरकात्त्रायते ॥^४

द्वित्रया त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितर सर्वे

स्त्रोलिङ्गास्वेत दुहितर वदन्ति । दोग्धि दुहिता । 'नपृनेष्टृ—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥^५

अपत्य लोक तयो समे ।

न पतत्यनेन य । 'नु' सौत्रो हिंसादौ । बाहुलकाल्क । तयो तनय दुहितो ॥^६

स्वजाते त्वौरसौरस्यौ

स्वस्माज्जात । उरसा निर्मित । 'उरसोऽण् च' (४ ४ ९४) ॥^७

तातस्तु जनक पिता ॥ २८ ॥

तनोति तात । 'दुतनिभ्या दीर्घश्च' (उ० ३ ९०) इति क्त । जनयति । पातोति पिता । 'नसूनेष्टृ—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥ २८ ॥^८

1 The son of a step-mother [2] 2 The son of an unchaste woman [5] 3 The son of a chaste female begger [2] 4 Son [३] 5 Daughter [6] 6 Child [2] 7 M उरसेण 8 A legitimate child [2] 9 Father [3]

जनयित्री प्रसूमाता जननी
[धाविका दुग्धदा धात्री धाविको दुग्धदापतिः ।]

जनयति । प्रसूते । माति गर्भोऽस्याम् ॥^१

भगिनी स्वसा ।

भग कल्याणमस्त्यस्या । सुष्ठु अस्त्यति । 'सावसेऋन्' (उ० २ ९६) ।
द्वे ॥^२

ननन्दा तु स्वसा पत्यु

न नन्दति । 'नञि नन्दे' (उ० २ ९८) इति ऋत् ॥^३

नन्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

न पतन्ति पितरोऽजया । पुत्रस्यापत्य स्त्री । विदाद्यञ् (४ १ १०४)
॥ २९ ॥^४

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम् ।

यतन्ते यातर । 'यतेवृद्धिश्च' (उ० २ ९७) इत्यृत् ॥^५

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रजाऽस्त्यस्या ७ । भ्रातृजायायाद्वै ॥^६

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मातुलस्य पत्नी । मातुलोपाध्याययोरानुवा (वा० ४ १ ४९) ॥ ३० ॥^७

पतिपत्न्यो प्रसू श्वश्रू

पतिपत्न्योर्माता श्वश्रू ॥^८

श्वशुरस्तु पिता तया ।

तयो पिता श्वशुर । शु पूजित कृत्वा अस्तुने । 'शावसे -' (उ० १ ४४)
इत्युत् ॥^९

पितुर्भ्राता पितृव्य स्यान् मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

1 M गर्भोऽस्याम् 2 Mother [3] 3 Sister [2] 4 Hnsband's sister [1] 5 Grand-daughter [3] 6 The wife of a husband's brother [1] 7 M प्रजावती 8 Brother's wife [2] 9 The wife of a maternal uncle [2] 10 Mother-in law (a wife's or husband's mother) [1] 11 Father in law (a wife's or husband's father) [1]

‘पितृव्यमातुलमातामह-’ (४ २ ३६) इति निपात्यन्ते ॥ ३१ ॥^१

श्यालाः स्युर्भ्रातर पत्न्या

श्यायते । ‘श्यैङ् गती’ (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ॥^२

स्वामिनो देवृदेवरौ ।

स्वामिन पत्युर्भ्राता कनिष्ठ । दीव्यति । ‘अतिकमि-’ (उ० ३ १३२) इत्यर । ‘भ्रातापत्न्या शालक स्यात्त्वसा श्यालो च शालिका ॥^३

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वसुरपत्यम् । ‘खमुश्छ’ (४ १ १४३) । गगिन्या अपत्यम् ॥^४

जामाता दुहितु पतिः ॥ ३२ ॥

जाया मिमीते । ‘नपृ नेष्टृ-’ (उ० २ ९५) इति साधु ॥ ३२ ॥^५

पितामह पितृपिता

‘मातृपितृम्या पितरि दामहच्’ (वा० ४ २ ३६) ॥^६

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामह ॥^७

मातुर्मातामहाद्ययम्

मातु पिता मातामह ॥^८

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सह पिण्डेन वर्तते । समानो नाभिमूलपुरुषोऽस्य^९ । सप्तमपुरुषावधय सपिण्डा ॥ ३३ ॥^{१०}

समानादर्थसोदर्यसगर्भ्यसहजा. समाः ।

समाने उदरे शयित । ‘विमापोदरे’ (६ ३ ८८) समाव । समाने गर्भे भव । सह तुल्ये उदरे जात । चत्वारि ॥^{११}

1 A paternal uncle, and maternal uncle [1] 2 Wife's brother [1] 3 Husband's younger brother [2] 4 The son of a sister [2] 5 Son in law (1) 6 Grandfather [2] 7 A great grand father [1] 8 Grand father and great grand father (maternal) [1 each] 9 M न भिमूलपुरुषोऽस्य 10 Sapinda [2] 11 Brother (uterine) [4].

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्यज्जा समा ॥ ३४ ॥

समान गोत्र कुलमस्य । वध्नाति वन्धु । 'घृस्वृस्निहि—' (उ० १ १०) इत्यु । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८) वान्धव । ज्ञायते ज्ञाति । 'स्वन शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३ ३ १०१) इति ड । स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च । पट् ॥ ३४ ॥^२

ज्ञातेय वन्धुता तेषा क्रमाद्भाजसमूहयो ।

ज्ञातेर्भाव । 'कपिज्ञातयोर्ढकं' (५ १ १२७) । वन्धुना समूह । 'ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्' (४ २ ४३) ॥^३

धव प्रिय पतिर्भर्ता

धवति धव । प्रीणाति प्रिय । क (३ १ १३५) । 'पातर्डति (उ० ४ ५७) । विभर्ति । भृञ् (जु० उ० से०) वृच् (३ १ १३३) । चत्वारि ॥^४

जारस्तूपपति समौ ॥ ३५ ॥

जारयति । 'दारजारौ—' (वा० ३ ३ २०) इति घञ् । उपमित पत्या । द्वे ॥ ३५ ॥^५

अमृते जारज कुण्ड

अमृते पत्यौ जाराज्जात । कुण्ड । कुण्डयत कुलमनेन । 'कुडि दाहै' (म्वा० धा० से०) ॥^६

मृते भर्तरि गोलक ।

मृत भर्तरि जाराज्जातो गोलक । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३ ३ १९) । कन् (५ ४ ५) ॥^७

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यञ्च' (४ १ १४४) इति छ ॥^८

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥

1 M अ केभ्योऽपि 2 Kinsman (sagotra) [6] 3 Relationship and kinsmen [1 each] 4 Husband [4] 5 A masculine paramour [2] 6 The son of a woman by a man other than her husband while the husband is alive [1] 7 A widow's bastard [1] 8 Nephew (brother's son) [2]

स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः ॥^१

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसृजनयितारौ ।

माता च पिता च । 'आनडूतो द्वन्द्वे' (६. ३. ३५) । 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषो वा । 'मातरपितराबुद्धौचाम्' (६. २. ३२) इति निपातः ॥^२

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ

श्वश्रूश्च श्वशुरश्च । 'श्वशुरः श्वस्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषः ॥^३

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ-' (१. २. ६८) इत्येकशेषो वा ॥ ३७ ॥^४

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

जाया ज पतिश्च । राजदन्तादी (२. २. ३१) पाठज्जायाद्यब्दस्य 'दम्'-मात्र 'जम्-' भावौ ॥^५

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भं आशयेऽत्र । जरामेति । 'किजख्योः ध्रिणः ।' (उ० १.४) इत्युण् । 'गर्भवेष्टनचर्मणः' द्वे । 'लोके ॥^६

उरुवं च कल्लोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्लूयते । 'उल्लादयश्च' (उ० ४. ९५) इति साधु । कलं लाति । 'शुक्रशोणितसंपातस्य' द्वे ॥ ३८ ॥^७

सूतिमासो वैजननः

सूतेः प्रसवस्य मासः । विजायतेऽस्मिन्^{१०} । ल्युटन्तात् (३.३.११७) अण् ॥^{११}

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'अतिगृभ्यां भ्रू' (उ० ३. १५२) । 'भ्रूण आशाविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । पञ् (३. ३. १९) ॥ द्वे ॥^{१२}

1. A brother and a sister. [2] 2. Parents [4] 3. Father-in-law and mother-in-law [2] 4. Son and daughter [1] 5. Married couple [4] 6. M. गर्भे 7. M. आशयेत्र 8. Womb or uterus [2] 9. A cover, envelope, esp. the membrane surrounding the embryo [2] 10. M. विजायतेऽस्मिन् 11. The month of delivery [2] 12. The child in the womb [2].

तृतीयाप्रकृति शण्ड क्लीबः पण्डो नपुसकम् ॥ ३९ ॥

स्त्रीपुसापेक्षया तृतीया प्रकृति प्रकारः । साम्यति शण्ड । 'शमेढं' (उ० १ ९९) । 'क्लीवृ अघाष्टयै (भ्वा० आ० से०) 'पण्डिपिदि नाशने' (चु० प० से०) । न स्त्री न पुमान् । पञ्च ॥ ३९ ॥^१

शिशुत्वं शैशवं चाल्यम्

शिशोर्भाव । 'इगन्ताच्च लघु-' (५ १ १३१) इत्यण् । बालस्य भाव । ब्राह्मणादि (५ १ १२४) । त्रीणि ॥^२

तारुण्यं यौवनं समे ।

यूनो भाव । 'हायनान्त-' (६ ४ १६७) इत्यण् । द्वे ॥^३

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्थविरस्य भाव । युवादि (५ १ १३९) ॥^४

वृद्धसघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धानां सघ । वृद्धाच्च' (वा० ४ २ ३९) इति वुञ् । भावकर्मणोस्तु मनाज्ञादित्वान् (५ १ १३३) । तत स्वार्थे ष्यञि (वा० ५ १ १३३) । तत स्वार्थे ष्यञि (वा० ५ १ ११४) वार्धक्यम् । द्वे ॥ ४० ॥^५

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । जराहेतुक केशादौ शुक्लत्वम् । एकम् ॥^६

विम्रसा जरा ।

विसस्यतेऽया' । मिदादि (३ ३ १०४) । जीर्णत्वनया । पिदादित्वान् (३ ३ १०४) अङ् । द्वे ॥^७

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनया स्तनधयी ॥ ४१ ॥

उत्ताना शैते । अच् (वा० ३ २ १५) । 'डिभि सवे' (चु० उ० से०) । अच् (३ ३ ५६) । स्तनो पिबति । आत क (३ २ ३) । स्तन धयति । 'नासिकास्तनयो —' (३ २ १९) इति खश् । अतिवाला ॥ ४१ ॥^८

1 An impotent man [5] 2 Childhood [३] 3 youth [2]
4 Old age [2] 5 A collection of old man [2] 6 Greyness
of hair brought on by old age [1] 7 M विद्यम्याहेनवा 8 Old
age [2] 9 M खच 10 A female baby sucking the breast [4]

बालस्तु स्यान्माणवऋ

बल्यते बाल । मनोरथम् । 'ब्राह्मणमाणव—' (४ २ ४२) इति निपा-
तनाण्ण । 'अल्पे' (५ ३ ८५) इति क । द्वे ॥^१

वयस्यस्तरुणो युवा ।

वयसि तिष्ठति । तरति । श्रीणि ॥^२

प्रवया स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नापि ॥ ४२ ॥

प्रगत वयोऽस्य^३ । तिष्ठति 'अजिरशिशिर—' (३० १ ५३) इति निपात ।
जिनाति स्म । क्त । 'ग्रहिय्या—' (६ १ १६) इति इत् । हल (६ ४ २) ।
'त्वादिभ्यश्च' (८ २ ४४) । जीयते । क्त । 'जीयतेरवृत्' (३ २ १०४) ।
पट् ॥ ४२ ॥^४

वर्षीयान् दशमी ज्यायान्

अतिशयेन वृद्ध । 'प्रियस्थिर—' (६ ४ १५७) इति वपदिश । दशमो
ज्वस्याविशेषोऽस्यास्ति^५ । 'वृद्धस्य च' (५ ३ ६२) इतिज्य । श्रीणि ॥^६

पूर्वजस्त्वप्रियोऽग्रज ।

'अग्राद्यत्' (४ ४ ११६) । 'घञ्छौ' च' (४ ४ ११७ ॥^७

जघन्यजे स्यु कनिष्ठयव्रीयोऽवरजानुजा ॥ ४३ ॥

जघन्यऽवरकाले जात । अतिशयेन युवा । 'युवाल्पयो कान्यतरस्वाम्'
(५ ३ ६४) । पक्षे 'स्यूलदूर—' (६ ४ १५६) इति यणादिलोपगुणौ ।
अवरस्मिन्नाले जात । पञ्च ॥ ४३ ॥^८

अमासो दुर्बलश्छात

न मासमस्य । दुष्ट बलमस्य । 'छो छेदने^{१०}' (दि० प० अ०) । क्त
(३ ४ ७२) । छात । श्रीणि ॥^{११}

बलवान्मासलोऽसल ।

असोऽस्यास्ति^{१२} । श्रीणि ॥^{१३}

1 Child [2] 2 Young man [3] 3 M वयोस्य 4 Old man [6]
5 M दशमोवस्याविशेषोऽस्यास्ति 6 Very old man [3] 7 M घञ्छौ
8 Elder brother [3] 9 Younger brother [5] 10 M छेदने
11 A weak man [3] 12 M असास्यास्ति 13 A fat or strong
man [3]

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुक्षि पिचिण्डिल ॥४४॥

तुन्दिरस्यास्ति । तुन्दादिभ्य इलच् (५ २ ११७) । 'तुन्दिवलिबटेर्म'
(४ २ १३९) । वृहत्कुक्षिरस्य । अतिशयित पिचिण्डमुदरमस्य । पञ्च ॥४४॥^१

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवनता नासिकाऽस्य^२ । 'नते नासिकाया सजाया टोटव्नाटज्भ्रटचः'
(५ २ ३१) । त्रीणि ॥^३

केशव केशिकः केशी

प्रशस्ता केशा अस्य । केशाद्बोऽन्यतरस्याम्^४ (५ २ १०९) । पञ्च
इतिठनौ (५ २ ११५) । त्रीणि ॥^५

घलिनो घलिभ समौ ॥४५॥

बलिश्चर्मसकोचोऽस्यास्ति ।^६ पामादित्वात् । द्वे ॥^७

विकलाङ्गस्तुपोगण्डः

विकलमङ्गमस्य । पुनाति पौ । विच् (३ २ ७५) । स गण्डोऽस्य^८
पोगण्ड । 'स्वभावहीनाधिकाङ्गस्य' द्वे ॥^९

खर्वो ह्रस्वश्च वामन ।

'खर्वं गती' (म्वा० प० से०) 'ह्रस्व् शब्दे (म्वा० प० से०) उल्वादि
(उ० ४ ९५) । वामयति । नन्दादि (३ १ १३४) ॥^{१०}

खरणा स्यात्खरणस

खरा तीक्ष्णा खरस्येव नासिकाऽस्य^{११} । 'खुरखराभ्या नस् वा' (वा० ५ ४
११८) । पक्षे 'अब् नासिकाया — (५ ४ ११८) इत्यच् नसादेशश्च । द्वे ॥^{१२}

विप्रस्तु गतनासिकः^{१३} ॥४६॥

विगता नासिकाऽस्य^{१४} । वेप्रो वक्तव्य' (वा० ५ १ ११८) ॥४६॥^{१५}

- 1 A man having a protuberant belly [5] 2 M नासिकास्य
3 A man having a flat nose [3] 4 M केशाद्बोऽन्यतरस्याम्
5 A man having fine hair [3] 6 M बलिश्चर्मसकोचो
स्यास्ति 7 A fold of the skin, wrinkle [2] 8 M गण्डोऽस्य 9 A
man having redundant or deficient limb [2] 10 A sharp
nosed man [2] 11 M नासिकास्य 12 Flat nosed [2] 13 B
reads गतनासिके 14 M नासिकास्य 15 A noseless man [2]

सुरणाः स्यात्सुरणसः

सुर इव नासिकाऽस्य^१ । द्वे ॥^२

प्रझुः प्रगतजानुकः ।

प्रगते वातादिना विरले जानुनी अस्य । 'प्रसंभ्या जानुनोर्जु' (५.४.१२९)

१ द्वे ॥^३

ऊर्ध्वंशुरूर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वं जानुनी अस्य ॥^४

संझुः संहतजानुकः ॥४७॥

संहते जानुनी अस्य ॥४७॥^५

स्यादेडे बधिरः

या सर्वत^६ ईदमते । बध्यते । 'इपिमदि—' (उ० १.५१) इति किरन् ।

द्वे ॥^७

कुञ्जे गडुलः

कु उब्जोऽस्य^८ । 'उब्ज आजवे' (तु० प० से) । शकन्धादिः (वा० ६. १.९४) । गडुरस्यास्ति । द्वे ॥^९

कुकरे कणिः ।

कुत्सितः, रोगादिना वक्र. करोऽस्य^{१०} । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । द्वे ॥^{११}

पृश्निरस्पतनी

पृच्छयते पृश्निः । अल्पा तगुरस्य । द्वे ॥^{१२}

श्रोणः पङ्गी

'श्रोणु संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'पन स्तुती' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्गुः । 'जङ्घाहीनस्य' द्वे ॥^{१३}

1. M. नासिकास्य 2. A person having hoof-like nose [2]
3. Bow-legged, bondy-legged [2] 4 A man having long shanks [2] 5. Knock-kneed [2] 6. M. सर्वतः 7. A deaf man [2] 8. M. उब्जोस्य 9. A crook back [2] 10. M. करोस्य 11. A man having crooked hand [2] 12. A small man [2] 13. A lame man [2].

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥४८॥

मुण्डयते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४८ ॥^१

घलिर' केकरे

'वल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्किरच् । इवे मूर्ध्नि करोति केकर । द्वे ॥^२

खोडे सञ्ज

'खोडू गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । 'खजि गतिविकल्पे' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥^३

त्रिपु जरावरा ।

जराशब्दादवरा उत्तानशयाद्यास्त्रितिङ्गा ॥

जडुल कालक पिप्लु

जडति । बाहुलकादुलच् । कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादि । अपि प्लवते । मितद्वादि (वा० ३ २ १८०) । 'लच्छन' लोके ॥^४

तिलकस्तिन्कालकः ॥४९॥

तिल इव । कन् (५ ३ ९६) । तिल इव कालक । द्वे ॥४९॥^५

अनामयं स्यादारोग्यम्

आमयस्यामाय । अरोगस्य भाव । द्वे ॥^६

चित्रित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

'वित्त्र्याधिप्रतीकारे' [वा० इति] मन् । रज प्रतिक्रिया निरसनम् । द्वे ॥^७

भेषजीपघभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥५०॥

भेष रोग जयति । 'अधेम्योजि—' (वा० ३ २ १०१) इति ड । ओपघेरिदमोपघम् । भेषजमेव । 'अनन्ता—' (३ ४ २३) इति ज्य । न गदोऽस्मान्^८ । जयति रोगान् । 'वृवापाजि—' (उ० १ १) इत्युप् । पञ्च ॥ ५० ॥^९

1 A man with the shaved head [2] 2 A squint eyed man [2] 3 A Crippled man [2] 4 Freckle [3] 5 Mole [2] 6 Good health [2] 7 Treatment [2] 8 M च-य-भोरि 9 M गदास्मात् 10 Medicine [5]

स्त्री रुग्णजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

रजति देहम् । 'रुजो नङ्गे' (तु० प० अ०) । 'इगुपध—' (३.१.१३४) इति क. । रजा । उपतापयति । घत्रि रोगः । विविधा आघयोऽस्मात्^१ । गदति गदः । 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । आमं यात्यनेन । सप्त ॥^२

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयति देहम् । अच् (३.१.१३४) । शोपयति । यक्षयते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४.१४४) । 'क्षयी' [लोके] ॥^३

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्याद्वधधा—' (३.१.१४१) इति णः । पीनं स्यति । 'नासारोगविशेषस्य' द्वे ॥ ५१ ॥^४

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

'दुशु शब्दे' (अ० प० से०) । क्विप् (वा० ३.३.९४) । क्ते (३.३.११४) क्षुतम् । 'श्वदोरप्' (३.३.५७) । क्षवः । 'छिक्का' [लोके] ॥^५

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

'कामृ^६ शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३.३.८९) अवथुः । 'खोखी' [लोके] ॥^७

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्क । श्वच । 'च्छवोः—' (६.३.१६) इत्यूठ् । 'द्वयोद्वि—' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३.३.८९) । त्रीणि ॥^{१०}

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पादस्य स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । विपद्यतेऽनया^{११} 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ष्वुल्—' (३.३.१०८) । 'वेवाइ' [लोके] ॥ ५२ ॥^{१२}

किलाससिध्मे

के लसति । सिध्यति सिध्मम् । 'संद्वा' [लोके] ॥^{१३}

1. M. आपद्योम्मत् 2. Disease [7] 3. A pulmonary disease [3]
4. A nasal disease [2] 5 Sneezing [3] 6. M. काश 7. M.
द्वितोयुच् 8. Cough [2] 9. M. द्वितोयुच् 10. Swelling [3] 11 .M.
विपद्यतेनया 12. Cracking of the feet [2] 13. Blotch [2].

कच्छ्वा तु पाम पामा विचर्चिः ।

'कपेश्च च' (उ० १८४) इत्यु । पाति देहमस्मात् । मनिन् (उ० ४१४४) । 'डाबुम्याम्—' (४११३) । पामा । विचर्च्यते । 'चर्चं बध्ययने' (चु० उ० से०) । रोगे ष्वल् (३३१०८) । खर्जूभेद ।^१

खर्जू कण्डूश्च कण्डूया

'खर्जं माजने (?) । 'कृपिचमि—' (उ० १८१) इत्यु । 'कण्डून् मात्र विघपंण (कण्डूवादि) 'कण्डूवादिभ्यो यक्' (३१२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३३१०२) । 'खाज' [लोके] ॥^२

विस्फोट पिटकस्त्रिपु ॥५३॥

'स्फुटिर विशरणे' (म्वा० प० से०) । 'पिट शब्दसघातयो' (म्वा० प० से०) । द्वे ॥ ५३ ॥^३

व्रणोऽस्त्रियामीर्मरु क्लीत्रे

'व्रण शब्दे' (म्वा० प० से०) । ईर गतौ' (अ० आ० से०) । बाहुल कामन् । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अतिपृवपि—' (उ० २११७) इत्युस् । 'घाव' [लोके] ॥^४

नाडीव्रण पुमान् ।

नाड्या व्रण । सदा प्रस्रवतो व्रणस्य । 'नमूर' लोके ॥^५

कोठो मण्डलकम्

'कुठि प्रतिघाते' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) आगमस्या नित्यस्वान् नुम् । मण्डलमिव । 'मण्डलाकारबुष्टस्य' द्वे ॥^६

कुष्ठश्चित्रे

'हनिट्टुपि—' (उ० २२) इति क्यन् । श्वेतते । 'श्विता चर्णे' (म्वा० आ० से०) । 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । 'श्वेतबुष्टस्य' द्वे ॥^७

दुर्नामकार्शसी ॥५४॥

दुष्ट नामास्य । इत्यर्थं । 'अर्तेर्व्यापी शुट् च' (उ० ४१९५) इत्यमुन् । 'ववासीर' [लोके] ॥५४॥^८

1 Scab, a skin disease [4] 2 Majority reads वरङ्ग मज्जुश्च
3 Itch [3] 4 Pimple [2] 5 Wound [3] 6 Ulcer [1]
7 Leprosy with round spots [2] 8 White leprosy [2]
9 Piles [2]

आनाहस्तु विवन्ध स्यात्

आनहनम् । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'वन्ध वचने' (क्रया० प० अ०) । 'आत्मानस्य' द्वे ॥^१

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

गृह्यतेऽग्निरनया^२ । प्रवहति । ण्वल् (३ १ १३३) । प्रवाहिका । रुक् रोग । 'ग्रहणी' [इति ख्याता] ॥^३

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमास्तु वमथु समा ॥५५॥

'छर्दं वमने' (चु० प० से०) । 'वम उदगिरण' (म्वा० प० से०) । 'इक् कृप्यादिभ्य' (वा० ३ ३ '०८) । 'वमन' [लोके] ॥५५॥^४

व्याधिभेदा विदध्नि स्त्री ज्वरमेहभगदरा ।

अश्मरी मूत्रवृच्छ स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥^५

रोगहार्यगदकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोग हरति । णिनि (३ २ ७८) । अगदमरोग करोति । विद्यामधीते । चिकित्सति ॥^६

वार्तो निरामय कस्य उल्लाधोनिर्गतो गदात् ॥५७॥

वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तोश्च' (वा० ५ २ '०१) इति ण । निर्गत वाम यान् । कलामु साधु । 'तत्र साधु' (४४ ९८) इति यत् । 'लाघ सामर्थ्ये' (म्वा० वा० से०) । 'अनुपसर्गात्कुल्ल—' (८ २ ५५) इति साधु । चत्वारि ॥५७॥^७

ग्लानग्लास्तू

ग्लायते स्म ग्लान । 'सयोगादे—' (८ २ ४३) इति निष्ठान । 'ग्लानिस्तू' (३ २ १३९) । 'रोगण क्षीणस्य' द्वे ॥^८

1 Constipation [2] 2 M गृह्णन्तिरनया 3 Diarrhoea [2]
4 Vomiting [4] 5 This verse remains unexplained in the
manuscript The copyist might have missed the comment-
ary of the verse due to oversight Seven kinds of disease
[1 each] 6 Physician [5] 7 A man recovered from sickness
[3] 8 A languid man [2]

आमयावी विकृतोव्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयोऽस्यास्ति^१ । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५ २ १२२) इति विनि ।
व्याधि सजातोऽस्य^२ । आतोतोति । 'तुर त्वर त्वरणे' 'छान्दसा क्वचिद्वापायाम्'
'अम रोगे' (चुरा० उ० से०) । चुरादिणिचोर्वेकल्पित्वाद्देट् । सप्त ॥^३

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

पामाऽस्यास्ति^४ । कच्छुरस्यास्ति ॥ ५८ ॥^५

दद्रुंशो दद्रुंरोगी स्यात्

दद्रूंस्यास्ति । शाकीपलाशीदद्रूंणा ह्रस्वश्च' (५ २ १००) । द्वे ॥^६

अशोऽरोगयुतोऽर्शस ।

अशंसि सन्त्यस्य । ['अर्शआदिभ्य —' (५ २ १२७)] अच् ॥^७

वातकी वातरोगी स्यात्

'वातातीसाराम्या कुक् च' (५ २ १२९) ॥^८

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

[स्पष्टम्] ॥^९

स्यु क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्ला क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

क्लिने चक्षुषी अस्य । क्लिन्नस्य चुल् चिल्, पिलो लश्च । पुरपश्चक्षुश्च ।
चोभर' [लोक] ॥^{१०}

उन्मत उन्मादवति

उमादोऽस्ति^{११} । 'वातशृतचित्तविभ्रमस्य' द्वे ॥

श्लेष्मल श्लेष्मण कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्माऽस्यास्ति^{१२} । 'शिष्मादिभ्यश्च' (५ २ १७७) इति लच् । पासादित्वात्'
(५ २ १०) न । कफोऽस्यास्ति^{१४} । श्लोणि ॥ ६० ॥^{१५}

- 1 M आमयोऽस्यास्ति 2 M सजातोऽस्य 3 A diseased man [7]
4 M पामाऽस्यास्ति 5 A scabby man [2] 6 A person suffering
from ringworm [2] 7 A person afflicted with piles [1]
8 A gouty man [2] 9 A person suffering for diarrhoea [2]
10 A blar eyed man [4] A blar eye [3] 11 M उन्मादस्ति
12 A lunatic man [2] 13 M श्लेष्माऽस्यास्ति 14 M कफाऽस्यास्ति
15 A Person affected with excess of phlegm [3]

न्युब्जो भुग्ने रुजा

'उब्ज आजर्वे' (तु० प० से०) । 'भुग्न्युब्जो—' (७.३.३१) इति साधुः । भुग्नः कुब्जः । वक्रपृष्ठः । द्वे ॥^१

वृद्धनाभौ तुन्दिलतुण्डिभौ^२ ।

रोगेण उन्नता नाभिरस्य । 'तुन्दिलविवटेभः' (५.२.१३९) । सिध्मादित्वात् (५.२.९६) लच् । त्रीणि ॥^३

किलासी सिध्मलः

किलासमस्यास्ति । द्वे ॥^४

अन्धोऽहक्

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । नास्ति दृगस्य । द्वे ॥^५

मूर्च्छाले मूर्त्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

मूर्च्छाऽस्यास्ति^६ । मूर्च्छतेः क्ते (३.४.७२) 'राल्लोपः' (३.४.२१) । मूर्च्छा जाताऽस्य^७ ॥ ६१ ॥

शुक्र तेजो रेतसी च घ्राजत्रोर्येन्द्रियाणि च ॥

दोचत्यनेन । तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुम् (उ० ४.१८८) 'री गत्यादौ' (ऋया० प० अ०) । 'सुरीम्या तुट् च' (उ० ४.२०१) विशेषेण ईजते । 'ईज गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । वीरे साधु । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग—' (५.२.९३) इति साधु । पट् ॥^८

मायुः पित्तम्

मिनोति कम्पाणम् । 'डुमिज् प्रक्षेपे' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् । पतति पित्तम् । द्वे ॥^९

कफः श्लेष्मा

के जले फलति । श्लिष्यति । मनिन् (उ० ४.१४४) । द्वे ॥^{१०}

1. A hump-backed man (because of illness) [2] 2. B. prefers तुण्डिमनुण्डिलौ 3. A person having a protuberant navel [2] 4. A man having blotches [2] 5. Blind [2] 6. M. मूर्च्छाऽस्यास्ति 7. M. जातास्य 8. A person fainted [2] 9. Semen virile [6] 10. Bile [2] 11. Phlegm [2].

स्त्रियां तु त्वगास्तृग्धरा ॥ ६२ ॥

त्वचति । 'त्वच सवरणे' (तु० प० से०) । असृजो रक्तस्य घरा ।
द्वे ॥ ६२ ॥^१

पिशितं तरसं मांसं पल्लं क्रव्यमामिपम् ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । क्त (३ २ १०२) । तरो बलमस्यास्ति
मनेदीर्घश्च' (उ० ३ ६४) इति स । 'ब्रुड् गतो' (म्वा० आ० अ०) ।
'अचा यत्' (३ १ ६७) ॥^२

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तप्यते स्म । 'वल्ल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ०
४ ९०) ऊर । त्रीणि ॥ ६३ ॥^३

रुधिरेश्शुष्कलोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

श्णद्धि । 'इपिमदि—' (उ० १ ५१) इति किरच् । अस्यते (दि० प० से०)
वाहुलकाट्टज । अस्यते । रक् । असम् । रञ्जे (म्वा० उ० अ०) क्ते (३ २ १०२)
रक्तम् । क्षताज्जातम् 'शोणू षणै' (म्वा० प० से०) । सह ॥^४

बुक्काऽप्रमासम्

'बुक्कमपणे' (म्वा० प० से०) । घन् (३ ३ १९) । अप्र मुख्य
हृदयान्तर्गत मासम् । द्वे ॥^५

हृदयं हृत्

ह्रियते^६ हृत् । हृच्च तदपर च ॥^७

मेदस्तु वषा वसा ॥ ६४ ॥

'त्रिमिदा—' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४ १८८) । 'द्ववप्—'
(म्वा० उ० अ०) । मिदाद्यद् (३ ३ १०४) । वसति वसा । 'मा सन्नेहस्य'
श्रीणि ॥^८

पश्चाद्ग्रीवा शिराभ्रमन्या

पश्चाद्ग्रीवाये ग्रीवाया शिरा । मन्या । मने वयप् (३ ३ ९९) ॥^{१०}

1 Skin [2] 2 Flash [6] 3 Dried flesh or meat [3] 4. Blood [7] 5 Flesh in the heart [2] 6 M ह्रियते 7 Heart [2] 8 Fat [2] 9 B and K read शिरा 10 The muscle in the back of the neck [1]

नाडी तु घमनिः सिरा ।

'नड भ्रंसे' चुरादेः 'अच इः' (उ० ४.१३८) । 'घमेः' सौत्रात् 'अतिवृषु—' (उ० २.१०२) इति अनिः । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । रक् । 'विज् निशाने' (स्वा० उ० अ०) इत्यस्य वा त्रीणि ॥^१

तिलकं क्लोम

'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'प्लुङ् गतो' (म्वा० आ० अ०) । मनिव् (उ० ४.१४४) । 'उदयंजलाधारस्य' द्वे ॥^२

मस्तिष्कं गोर्दम्

मस्यति तिकति च । 'गुदं परिवेष्टने' (?) । 'गुदां' [लोके] ॥^३

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

केटति किट्टम् । मलते धारयति । 'कीटो' [लोके] ॥ ६५ ॥^४

धन्त्रं पुरीतत्

'अम गतो' (म्वा० प० से०) । 'सर्वंघातुम्यः प्द्रव्' (उ० ४.१५८) । पुरो तनोति । द्वे । 'आंतो' [लोके] ॥^५

गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि

गुड्यते रदयतेऽस्मात् । मक् । 'प्लिह गतो' (म्वा० आ० से०) । 'श्वन्नु-सव्—' (उ० १.१६०) इति साधु । द्वे ॥^६

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

वस्ते, आच्छादयति वस्नम् । 'घाप्—' (उ० ३.६) इति नः । वस्नं मूल्यं स्यति । स्नाति स्नायुः । बाहुलकादुण् ॥^७

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालं च तत्खण्डं च । यमं करोति यद्वत् । 'शुक्तिघातसिगपादवै' यद्वत्, सप्स-पादवै प्लोहा' इति वैद्याः । 'वरवटि' लोके ॥ ६६ ॥^८

1. Any tubular vessel of the body [3] 2. Lungs [2] 3. Brain [2] 4. Secretion [2] 5. Entrail [2] 6. M. रक्ष्यतेऽस्मात् 7. Spleen [2] 8. Nerve or tendon [2] 9. Liver [2].

सृणिका स्यन्दिनी लाला

'सृवृषिम्या किन्' (उ० ४ ४९) इति नि । स्यन्दते । णिनि (३ १ १७०) । लालयते । 'लल ईप्सायाम्' [चुरादि] । 'लार' [लोके] ॥^१

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

दूषयति । 'दोषो णौ' (६ ४ ९०) इत्यूत्वम् । 'कीचर' [लोके] ॥^२

मूत्रं प्रस्रावः

'मूत्र प्रस्रावणे' (चु० उ० से०) । स्रावते स्राव । 'स्रु प्रस्रावणे' (म्वा० प० अ०) । 'प्रे द्रुस्तु—' (३ ३ २७) इति घञ् । द्वे ॥^३

उच्चारवस्करौ शमल शकृत् ॥ ६७ ॥

पुरीष गूथ^४ वर्चस्कमरत्री विष्टाविशौ (पौ) स्त्रियौ ॥

उच्चारयते त्यज्यते । अवकीर्यते । 'वर्चस्वेऽवस्वर^५' (६ १ १४८) इति साधु । 'शक्विशम्योनिन्' (उ० १ ११२) इति बल । 'शवेऽर्हतिन्' (उ० ४ ५८) ॥ ६७ ॥ विपति पुरीषम् । दूपृन्त्या पिच्च' (उ० ४ २७) इतीपन् । गूयते । 'गुद् गतो' (?) । 'तियपृष्ट—' (उ० २ १२) इति साधु । कृत्सित वर्च । विनिष्ठतेऽनया^६ । आत व (३ १ १३६) । विगति विट् । विवप् (३ ३ ९४) ॥^७

स्यात्कर्परः कपाजोऽस्त्री

कल्पते कर्प । त राति । क पालयति । कपार [लोके] ॥^८

कीकसंकुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

'कि' इति कसति । 'कस गतो' (म्वा० प० म०) । कुत्ते मयम् । 'क्षति सञ्जिम्या विपन्' (उ० ३ १५४) । शीणि । 'हाट' [लोके] ॥ ६८ ॥^९

स्याच्छरीरास्थिन् कङ्काल

क कालयति । 'कल शोणे' (चु० प० म०) । 'त्वत्तमामरहितगरीरास्थिन' एकम् ॥^{१०}

प्रष्टान्धिन् तु कशेरुका ।

'कश शब्दे' (?) बाह्वृत्तादेः । 'पृष्टवर्ग्य एकम् ॥^{११}

1 Saliva [3] 2 Secretion of eyes [1] 3 Urine [2] 4 B reads गूथ पुरीषम् 5 M वर्चस्कमर 6 M विनिष्ठतेऽनया 7 Excrement [9] 8 Skull [2] 9 Bone [3] 10 Skeleton [1] 11 Back bone [1]

शिरोस्थनि करोटि स्त्री

क रोटते । 'स्ट् दीप्तौ' (म्वा० आ० से०) ॥^१

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पर शृणाति । 'आङ्परयो सनिशुभ्या ङिञ्च' (उ० १ ३३) इति कु ॥ ६९ ॥

अङ्ग प्रतीकोऽवयवोऽपघन

अङ्गति । 'अगि गतौ' (म्वा० प० से०) । प्रत्येति प्रतीक । 'अलीवा दयश्च' (उ० ४ २५) इति साधु । अव योति । 'यु मिथण' (अ० प० अ०) । अच् (३ १ १३४) । अपहन्यते । 'अपघनोऽङ्गम्' (३ ३ ८१) इति साधु । चत्वारि ॥^४

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः सहजन शरीर वर्ष्म विग्रह ॥ ७० ॥

कायो देह क्लीवपुसो स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू ।

कले वर श्रेष्ठम् । एति गात्रम् । घृनि (उ० ४ १५८) । 'बहुल तनि' (?) इति गा । 'हुवप्' । 'अतिनृवपि—' (उ० २ ११७) इत्युसि । सहयन्तेऽस्मिन् । शरिण ईरयति । वर्षति । मनिन् (उ० ४ १४४) । विगृह्यते ॥ ७० ॥ चोयते काय । चित्रा (स्वा० उ० अ०) घञ् (३ ३ ४१) । चस्य क । दिह्यते । घञ् (३ ३ १९) । मुर्छा (म्वा० प० से०) । क्तिच् (३ ३ १७४) । 'राल्लोप' (६ ४ २१) । तन्यते । 'भृमृशि—' (उ० १ ७) इत्यु । 'प्राणिजाते' (?) इत्युङ् तनू^६ ॥

पादाग्र पदम्

पादस्याग्रम् । प्रगत पदम् ॥^९

पाद पदघ्निरचरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

घञ् (३ ३ १६) । पाद । पद्यते क्विप् (३ ३ ९४) । 'पदोऽङ्घ्रि' इति स्वामी । 'पदघ्निति पदादेः' इत्यन्ये । अहस्यङ्घ्रि । 'वज्रपादयश्च' (उ० ४ ६६) इति साधु । चरन्त्यनेन । चत्वारि ॥ ७१ ॥^९

1 Skull bone [1] 2 Rib [1] 3 M अघननाङ्गम् 4 Limb [4]
5 M सहयन्तेऽस्मिन् 6 Body [12] 7 M पद 8 The fore part
of the foot [1] 9 Foot [4]

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

सस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया^१ । गत्यते गुल्फ । 'गल अदने' (म्वा०-
५० से०) । 'कलिकलम्या पगस्योच्च (उ० ५ २६) इति वा । 'पूटा'
[लोके] ॥^२

पुमान्वाष्णिस्तयोरध ।

तयोर्गुल्फयोरध । पृष्यते । 'पृषु सेचने (म्वा० ५० से०) । 'घृणिपृष्णि
पाष्णि- (उ० ४ ५२) इति साधु । पादपश्चाद्भागस्य' एकम् ॥^३

जङ्घा तु प्रसृता

जङ्घन्यते । हतेर्यङ्लुगन्तात् [अयेभ्योऽपि' (वा० ३ २ ४८)] ङ ।
प्रसरति स्म । द्वे ॥^४

जानूरूपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७० ॥

'दसनिजनि- (उ० १ ३) इति युष् । ऊर्णययते । 'ऊर्णतेर्नुलोपरच'
(उ० १ ३०) इति कु । उरो^५ पर्व । अति शयितमस्य यस्मिन् ।
'आसन्दीवदष्ठीवत्-' (८ २ १२) इति साधु । जङ्घोर्ध्वभागो जानु ।
श्रीणि ॥ ७२ ॥^६

सक्थि क्लीवे पुमानूरु

'पज्ज सङ्गे (म्वा० ५० अ०) । 'असिसञ्जिम्या वियन्' (उ० ३
१५४) । जानूपरिभागस्य' द्वे ॥^७

तत्सधिः पुंसि वदक्ष्ण ।

तस्य उरो । 'वक्ष रोपे' (म्वा० ५० से०) । ल्युटि (३ ३ ११३)
पृषोदरादित्वानुम् । एकम् ॥^८

गुद त्वपान पायुर्ना

'गुद कीडायाम्' (म्वा० आ० स०) । व (३ १ १३५) । अपा
नित्यनेन । 'अन प्राणने (अ० ५० से०) । पानि मग्म् । 'वृचापा—'
(उ० १ १) इत्युष् । श्रीणि ॥^९

1 M घोटते नया 2 Ankle [2] 3 Heel [1] 4 Shark [2]
5 M उरो 6 Knee [3] 7 Thigh [1] 8 The thigh joint
[1] 9 Anus [3]

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

'वस्ति' (उ० ४. १७९) । एकम् ॥ ७३ ॥^१

कटो ना श्रोणिफलकम्

कट्यते । 'कटे वर्षादौ' (म्वा० ५० से०) । श्रोणे ३ फलकमिव, चर्माकार-
त्वात् । 'ककुत्पाद्वनिस्सृत' द्वे ॥^२

कटि. श्रोणिः ककुद्वाती ।

इव (उ० ४. ११७) । 'श्रोणु सघाते' । मासपिण्ड. ककुर् । सोऽ-
तिरयितोऽस्याम्^३ । 'कटे' श्रोणि ॥^४

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

नितम्बति । 'तम्ब गतौ' (?) । 'स्त्रीकट्या पश्चाद्भागस्य' एकम् ॥^५

क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

ह्यते । 'हन्ते. घरीरावयवे द्वे च' (उ० ५. ३२) इत्यच् । 'स्त्रीकट्या
पुरोभागस्य' एकम् ॥ ७४ ॥^६

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपाविव । नितम्बे तिष्ठतः । द्वयहीने । कुं भूमि दारयति^७ । 'दृ मये'
(म्या० ५० से०) । कुत्सिनं कुन्दरम् । 'पृष्ठवंशादधोगतयो' एकम् ॥^८

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्फायते स्फिक् । बाहुलकाद्धिच् । कट्या प्रोथौ^{१०} मासपिण्डौ । 'कटी'
'प्रोथौ' इति नामद्वयं वा । द्वे ॥^{११}

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपतिष्ठे । वक्ष्यमाणयो भगसिन्धयो ॥ ७५ ॥^{१२}

1. The portion of abdomen below the navel [1] 2 M धेलि
3 Broad hips [2] 4 M. सोतिरयितोस्याम् 5 Hip [3] 6 The
buttock of a woman [1] 7. The fore part of a female
hip 8 M. दारयति 9. The Cavaties of the loins 10. M
प्रोथौ 11. Hip or loin 12. The organ of generation of
either sex.

भगं योनिर्द्वयो

भज्यते । 'खनो घ च' (३ ३ १२५) इति घित्वाद् । योति । 'बहिधि-'
(उ० ४ ५१) इति नि । 'द्वयो' इति योतिनान्वेति । द्वे ॥^१

शिश्नो मेढ्रमेहनश्लेफसी ।

शिश्नोति^२ वर्षति शिश्न । 'शिश्न निशाने' (स्वा० उ० अ०) । पृषोदरादि
(६ ३ १०९) । मेहन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्ट् ।
शेते रेत [पाते] । -शीड फुट् च (उ० ४ २००) इत्यमुन् । 'श्लेफ'
इत्यदन्तोऽपि ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

मुष्णाति । 'मृवभू—' (उ० ३ ४१) इति षक् । अण्डयो कोश ।
'वृषु सेचने' (म्वा० प० से०) । त्रीणि ॥

पृष्ठवशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठवशस्याधोभागे त्रयाणा सध । त्रिकम् । एकम् । 'रीढ' [लोके] ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदर तुन्दम्

अपि चमति । पिचण्ड । वमन्ताड्ड (उ० १ ११४) । कुप्यते ।
'प्लुपिकुपि—' (उ० ३ १५५) इति किम् । जायतेऽत्र^३ । 'जनेररष्ठ च'
(उ० ५ ३८) इति ठादेश । ऊर्ध्वमिर्यति । उदरम् । तुदति तुन्दम् । 'अव्या
दय —' (उ० ४ ९८) इति साधु । पञ्च ॥^४

स्तनौ कुचो ।

स्तन्यते शब्दते । कुचति । 'कुच सकोचे' (तु० प० से०) । द्वे ॥^५

चूचुकं तु कुचाम स्यात्

'चूचु' इत्यव्यक्त कायति । कुचस्याग्रम् । द्वे ॥

न ना ब्रोड भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

ना पुमान् । 'ब्रुड् निमज्जन' (?) षत् (३ ३ १९) । ब्रोड । भुजयो
न्तरम् । द्वे ॥ ७७ ॥^{१०}

1 The female organ of generation [2] 2 M गिनाति 3 The male organ of generation [4] 4 Testicle (3) 5 The lower part of the back bone [1] 6 M च वदेत् 7 Belly [४] 8 Breasts [2] 9 Nipple [2] 10 Lap [2]

उरो वत्सं च वक्षश्च

'अर्तैश्च' (उ० ४.१९४) इति असुम् । उरः । वस्त्रे द्याद्यते वत्सम् ।
'वक्ष संघाते' (म्वा० प० से०) । असुम् (उ० ४.१८८) । त्रीणि ॥^१

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

पृष्यते सिच्यते [पृष्ठम्] । '—पृष्ठपूय—' (उ० २.१२) इति साधुः ।
देहस्य पश्चाद्भागः ॥^२

स्कन्धो भुजशिरांसोऽस्त्री

स्कन्धते । घञ् (३.३.१९) । 'स्कन्धेश्च स्वाङ्गे' (उ० ४.२०६) इति
घः । भुजस्य शिरः । अस्यते । 'अंस समाघाते' । त्रीणि ॥^३

संधी तस्यैव जघ्रुणी ॥७८॥

जायते जघ्रुः । 'जघ्रुदयश्च' (उ० ४.१०२) इति साधुः । 'अंस कक्षयोः
संधेः' एकम् ॥^४

बाहुमूले उभे कक्षौ

कष्यते । 'कप हिसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'बृहृवदि—' (उ० ३.
६२) इति सः । 'बाह्वोर्मूले' द्वे ॥^५

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पशूनां समूहः पार्श्वम् । 'पश्वी पत्—' (वा० ४.२.४३) तयोः । कक्षयोर-
धोभागः ॥^६

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मध्ये भवम् । लग्यते स्म । 'लगे सङ्गे' (म्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त—'
(७.२.९८) इति साधुः । 'देहमध्यस्य' त्रीणि ॥^७

द्वौ परौ द्वयोः ॥७९॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

परौ भुजबाहू ॥७९॥ भुज्यतेऽनेन^८ । बाहूते । 'बाहू प्रयत्ने' (म्वा० आ० से०) ।

1. Chest [3] 2. The back of a body [1] 3. Shoulder [3] 4. Collar-bone [1] 5. Arm-pit [2] 6. The lower part of an arm-pit [1] 7. Waist or the middle of the body [3] 8. M. भुज्यतेनेन ।

मृगधादि (उ० १ ३७) । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३ १ १३४) । 'दमेडोस्' (उ० २ ६९) । चत्वारि ॥^१

कफोणिस्तु कूर्परः ।

क फणति । 'फण गतो' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
कुरति विपाति च । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०), 'पृ पालनादौ' (जु० प० से०)
'केहुनी [लोके] ॥^२

अङ्गौणरि प्राण्ड स्यात्

अस्य कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्न कपोलो गण्डोऽस्य^३ ॥^४

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥८०॥

प्रवृष्यते । उपिः—कुपि—' (उ० २ ४) इति थ्व । 'कफोणेरधोमणि
बन्धपयन्त' ॥८०॥

मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो वहिः ।

मणिर्बन्धतेऽत्र^५ । तत कनिष्ठातो हस्तस्य बहिर्भाग करम । करे भाति ॥^६

पञ्चशाखा शय पाणिः

पञ्च शाखा, अङ्गुलयोऽस्य^७ । शतेऽस्मिन्^{१०} सर्वम् । 'पुसि—' (३ ३ १२१)
इति घ । शम' इत्यये । पणन्तेऽनेन^{११} पाणि श्रीणि ॥^{१२}

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥८१॥

तर्ज्यतेऽनया^{१३} । प्रदिश्यतेऽनया^{१४} । 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्या' द्वे ॥८१॥^{१५}

अङ्गुल्य करशाखाः स्यु

अङ्गति । 'अणि गतो' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतयञ्जि—' (उ० ४ २
इत्युलि । करस्य शाखा इव । द्वे ॥^{१६}

1 Arm [2] 2 Elbow [2] 3 M गण्डोऽस्य 4 The upper part of the arm from the elbow to the houlder [1]
5 M उप 6 Fore arm [1] 7 M मणिर्बन्धतेऽत्र 8 The back of the hand from the wrist to the little finger [1]
9 M अङ्गुलयोऽस्य 10 M शतेऽस्मिन् 11 M पणन्तेऽनेन 12 Hand [3] 13 M तर्ज्यतेऽनया 14 M प्रदिश्यतेऽनया 15 Fore finger [2]
16 Fingers [2]

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति वाः क्रमात् ॥८२॥

अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची^१ । तत्र तिष्ठन्ति एता अङ्गुल्यः ॥८२॥^२

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

पुनर्भवति । करे रोहति । नखमस्य । नखं राति । चत्वारि ॥^३

प्रादेशतालगोकर्णास्तिर्जन्यादियुते सते ॥८३॥

प्रादिश्यते । तलत्वन । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । गोः कर्णं इव । 'तर्जन्यादिसहिते विवृस्तेऽङ्गुष्ठे'^४ क्रमेणकंकम् ॥ ८३ ॥^५

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

कनिष्ठया सहिते विवृस्तेऽङ्गुष्ठे^६ । वितस्यते । 'तसु उपशये' (दि० प० से०) । द्वादशाङ्गुलयः प्रमाणमस्य । द्वे ॥^७

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ताविस्तृताङ्गुली ॥ ८४ ॥

'चप सात्वने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । 'इद् मती (भ्वा० प० से०) । चपश्चायाविटश्च । प्रतलति । प्रमृती हस्तोऽस्य^८ । त्रीणि ॥८४॥^९

द्वौ सहतौ सिंहतलप्रतली वामदक्षिणौ ।

सिहस्येव तलमन । 'मिलितयोर्वामदक्षिणपाण्योर्विस्तृताङ्गुल्यो' [द्वे] ॥^{१०}

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

नितरां कुञ्जः । प्रष्टृष्टा सृतिरस्य ॥^{११}

1. M. अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची 2. Thumb [2] Middle, third and last fingers [1 each] 3. Nail [4]. 4. M. विवृस्तेऽङ्गुष्ठे 5. The span of the thumb and fore finger, the span of the thumb and middle finger and the span of the thumb and the third finger [1 each] / 6. M. विवृस्तेऽङ्गुष्ठे 7. The measure of length equal to twelve angulas (being the distance between the extended thumb and the little finger [2] 8 M. हस्तोऽस्य 9. Slap [3] 10. The palms of the hand opened and joined together [1] 11. The palm of the hand stretched out and hallowed [1].

तौ युतावञ्जलि पुमान् ॥ ८५ ॥

‘अञ्जू व्यक्त्यादौ’ (६० प० से०) । ‘ऋतप्यञ्जि—’ (उ० ४ २) इत्यलि ।
तौ प्रसृतौ मिलितौ ॥ ८५ ॥^१

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

वाहौ प्रसारितपाणी हस्त । हसति । ‘हसिमृगु—’ (उ० ३ ८६) इति
तन् । विस्तृत करो यस्मिन् । एकम् ॥^२

मुष्ट्या तु वद्धया ।

स रलि प्यात्

स हस्त वद्धया मुष्ट्या उपलक्षित । रमन्तेऽस्मिन्^३ रलि । ऋच्छतीति वा ।
‘ऋ गतौ’ (म्वा० प० अ०) । ‘ऋतनि—’ (उ० ४ २) इति कलिच ॥^४

अरन्तिऽतु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

नास्ति रलिमुष्टिरस्मिन्नरलि । निष्क्रान्ता कनिष्ठास्मिस्तादृशो मुष्टिस्तेनोप-
लक्षित स अरलि ॥ ८६ ॥^५

व्यामो वाहो सकरयोस्तयोऽतिर्यगन्तरम् ।

विशपण अम्यतेऽनेन^६ । स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्वाह्वोरमध्यम् ॥^७

ऊर्ध्वविस्तृतदो पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

दापो च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृत दो पाणि येन स । तादृशो ना ।
तस्य यमान परिमाणम् । पुरुष प्रमाणमस्य । ‘पुरुषहस्तिभ्यामण्’ (५ २ ३८)
॥ ८७ ॥^८

1 A cavity formed by folding and joining the open hands together [1] 2 The measure of length equal to 24 angulas or about 18 inches [1] 3 M रमन्तेऽस्मिन् 4 The distance from the elbow to the closed fist [1] 5 The distance from the elbow to the tip of the little finger [1] 6 M अम्यतेऽनेन 7 The measure of length equal to the space between the tips of the fingers of either hand when the arms are extended [1] 8 The full height of a man, the height to which he reaches with both arms elevated [1]

कण्ठो गलः

कण्ठति । 'कण्ठः' (उ० १.१०३) । गिरति गलः । 'ग्रीवाग्रभागस्य' द्वे ॥^१

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

गृणाति ग्रीवा । 'जिह्वाग्रीवा—' (उ० १.१५५) इति साधुः । शिरो धीयते-
ऽस्याम्^२ । कं शिरसो धरा । ग्रीणि ॥^३

कन्धुग्रीवा त्रिरेखा सा

कन्धुः शङ्ख इव ग्रीवा । तिलो रेखा यस्याम् । 'शङ्खाकृतिग्रीवायाः एकम् ॥^४

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

न वदत्यवदुः । बाहुलकादुः । घाटयति । 'घट संघाते' (चु० प० से०) । कृकं
कण्ठमटति । ग्रीवायामुन्नतो मागः । 'घाटी' लोके ॥ ८८ ॥^५

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

उच्यतेऽनेन ।^६ 'गुधुवीप [चि] वचि—' (उ० ४.१६६) इति त्रः । अस्यते-
ऽन्नमस्मिन् ।^७ प्यत् (३.३.११३) । वदत्यनेन । तुण्डति । 'तुडि तोडने' (म्वा०
प० से०) । आ अनित्यनेन । लप्यतेऽनेन^८ । 'लप व्यक्तायां वाचि' (म्वा० प०
से०) । वन्यतेऽनेन^९ । 'डित् खनेमुंठ च—' (उ० ५.२०) इत्यच् ॥^{१०}

क्लीये घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

घ्रायतेऽनेन^{११} । ल्युट् (३.३.११७) गन्धस्य वहा । घोणति, अनया । 'घुण
भ्रमणे' (म्वा० प० से०) । नासतेऽनया^{१२} । 'णामृ शब्दे' (म्वा० आ० से०)
॥ ८९ ॥^{१३}

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

उच्यते । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । 'उपिकुपि—' (उ० २.४)
इति षः । न ध्रियते । 'धृङ्भवस्थाने' (तु० आ० अ०) रदनाः छाद्यन्तेऽनेन^{१४} ।
दशनानां वाससी इवाच्छादनत्वात् । चत्वारि ॥^{१५}

1. Throat [2] 2. M. धीयतेस्याम् 3. Neck [3] 4. A conch-
shaped neck [2] 5. The raised and straight part of
the neck [3] 6. M. उच्यतेनेन 7. M. अस्यतेऽन्नमस्मिन् 8. M.
लप्यतेनेन 9. M. खन्यतेनेन 10. Mouth or face [6] 11. M. घ्रायतेनेन
12. M. नामतेनया 13. Nose [6] 14. M. छाद्यन्तेनेन 15. Lip [4].

अधस्ताच्छिचद्युकम्

चोचति । 'चीवृ आदाने' (म्वा० उ० से०) । मृगश्वदिः (उ० १. ३७) ।
चिनोति शोभामिति वा । 'ओष्ठादधोभागस्य' एकम् । 'ठोडी' लोके ॥^१

गण्डौ कपोली

गण्डति । क पोलयति ॥^२

तत्परो हनुः ॥९०॥

ताभ्यां कपोलाभ्या पर, अधः । हन्ति हनु । 'शृस्वृ-' (उ० १. १०)
इत्युः । 'चौमरि' (?) लोके ॥ ९० ॥^३

रक्ष्णा दक्ष्णा दन्ता रदाः

रक्षतेज्जन^४ । 'रद विलेखने' (म्वा० प० से०) । दक्ष्यतेज्जेन^५ । दाम्यति
दन्तः । रदति चत्वारि ॥^६

तालु तु काकुद्म् ।

तालयति । मृगश्वदिः (उ० १. ३७) । काकुजिह्वा दीयतेज्जेन^७ । द्वे ॥^८

रसज्ञा रसना जिह्वा

रस जानाति । रस्यतेज्जेनया^९ । 'रस आस्वादाने' (चु० उ० से०) ।
लिहन्त्यनया । 'शेवयह्जिह्वा-' (उ० १. १५५) इति साधु । त्रीणि ॥^{१०}

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्त्रिणी^{११} ॥९१॥

भृजति । बाहुलकात्त्वक्त्विन् ॥९१॥^{१२}

ललाटमलिकं गोधिः

ललं विलासमटति । बलति । 'बलिहृषिम्या किच्च' (उ० ४. १७)
इतीक्त्विन् । गुष्यते । 'गुष परिवेष्टने' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^{१३}

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवी स्त्रियौ ।

भ्रमयति । भ्रमेर्ह्रः' (उ० २. ६८) । 'मौह' लोके ॥^{१४}

1. The lower part of the lip [1] 2. Cheek [2] 3. Chin [1]
4. M. रक्षतेनेन 5. M. दक्ष्यतेनेन 6. Tooth [4] 7. M. दीयतेनेन
8. Palate [2] 9. M. रस्यतेनया 10. Tongue [3] 11. M. सूक्त्रिणी
B. prefers सूक्त्रणी 12. The Corners of the lips [1] 13. Fore
head [1] 14. Eyebrow [3].

कूर्चमरुती भ्रुयोर्मध्यम्

कुरति । बाहुलकाच्चट् ॥^१

तारकाङ्ग कनोतिका ॥९२॥

तारयति । 'कनी दोसौ (म्वा० प० से०) । बाहुलकादीनम् । द्वे ॥९२॥^२

लोचन नयन नेत्रमीक्षण चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टी च

लोच्यतेऽनेन^३ । नीयतेऽनेन^४ । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति पक्षे ध्रुम् ।
ईक्ष्यतेऽनेन^५ । चक्षतेऽनेन^६ । 'चक्षं सिच्च' (उ० २११९) इत्युसि । 'अक्षू
व्याप्तौ' (म्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११७) । दृश्यतेऽनया^७ । क्तिनि
(३३६३) दृष्टि । अष्ट ॥^८

असु नेत्राम्बु रोदन चान्त्रमश्रुच ॥९३॥

अस्यति, अस्रुते वा । अस्त्रादि (उ० ५२९) । रयते अग्यत्रापीति रक् ।
अस्रम् । पञ्च ॥ ९३ ॥^९

अपाङ्गी नेत्रयोरन्तौ

अपकृष्टावङ्गान् 'बाह्यौ' इति शेष ॥^{१०}

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कट गण्डमन्थति । 'अक्षू व्याप्तौ' (म्वा० प० से०) । अपाङ्गेन दर्शनम् ।
द्वे ॥^{११}

कर्णशब्दप्रहो श्रोत्र श्रुति रुरी श्रवण श्रव ॥९४॥

कर्णयति । 'कर्णं भेदने' (चु० उ० से०) । शब्दो गृह्यतेऽनेन^{१२} । श्रूयतेऽनेन^{१३}
ध्रुम् (उ० ४१५८) । असुनि (उ० ४१८८) श्रव ॥९४॥^{१४}

उत्तमाङ्ग शिर शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तम च तदङ्ग च । 'श्रयते स्वाङ्गे शिर । किच्च' (उ० ४१९३)
इत्यमुद् । 'कुमारशीर्षयो —' (३२५१) इति निर्देशान् शीर्षदिशाऽपि ।

1 The middle part of the eye-brows [1] 2 The pupil
of the eye [3] 3 M लोच्यतेनेन 4 M नीयतेनेन 5 M
ईक्ष्यतेनेन 6 M चक्षतेनेन 7 M दृश्यतेनया 8 Eye [8] 9 Tear [5]
10 The Corners of the eyes [1] 11 Side glance [2] 12 M
गृह्यतेनेन 13 M श्रूयतेनेन 14 Ear [6]

मुहान्त्यनेन । 'श्वन्नुक्ष्व्—' (उ० १.१६०) इति साधुः । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । क्तान्तात् (३.२ १०२) क्व् । पञ्च ॥^१

चिकुरः कुन्तलो घालः कचः केश शिरोरुहः ॥६५॥

'चि' इत्यव्यक्त कुरति । कुन्तं कुन्ताकार लाति । बलति । 'बल प्राणने' (म्वा० प० से०) । कच्यते । 'कच घन्धने' (म्वा० प० से०) । के छेते । ड. (वा० ३.२ १०१) । शिरसि रोहति । पट् ॥६५॥^२

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

केशाना समूह । 'अचित्त—' (४.२ ४७) इति ठक् । 'केसाश्वाभ्या यञ्छौ—' (४ २ ४८) । द्वे ॥^३

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलति । चूर्णस्य कचूरादिशोदस्य कुन्तला ॥^४

ते ललाटे भ्रमरका

भ्रमर इव । एकम् ॥^५

काकपक्षः शिखण्डक ॥ ९६ ॥

काकस्य पक्ष इव । शिखाया अण्ड इव । क्षत्रियाणा चूडा । 'बुलबुल' लोते ॥ ९६ ॥^६

कचरी केशवेशः

कं वृणोति कचरी । अच् (३ १. १३४) । 'को [र] रत्' (उ० ४. १५४) इति सूत्रेण वा । केशाना केशो मार्जनाद्यन्धविशेष । द्वे ॥^७

अथ घम्मिलः संयताः कचाः ।

'घम्मि' सौत्रः । घम्मेलं । संयताः बद्धाः । 'जूरा (डा)' लोके ॥^८

शिरसा चूडा केशपाशौ

शिरसे शिखा । 'शीडोह्लम्बश्च' (उ० ५. २४) इति छ । चूडपते । 'बुट

1. Head [5] 2. Hair [6] 3 A quantity of hairs [2] 4 Curled hairs [2] 5 The hairs hanging on the forehead [1] 6 A lock of hairs [2] 7. A braid of hairs [2] 8 Tide hairs [2].

समुच्छ्राय' (चु० प० से०) । निद्रादौ निपान । प्रसस्ता केशा वेशपाशी ।
'चोटी [लावे] ॥^१

त्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ६७ ॥

त्रतिन शिखा । जटति । 'जट सघाते' (म्वा० प० से०) । 'पट अवयवे'
(म्वा० प० से०) ॥ ९७ ॥^२

वेणि प्रवेणि^३

वेणति । 'वेणु निशामनादौ' (म्वा० उ० से०) । 'प्रोपिनभर्तृकादिधार्यकेन्द्र-
रचनाविशेषस्य द्वे' इत्यके । 'स्त्रीचोटी' [लोके] ॥^४

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शिरसि भव । 'वा केशोपु' इति शीर्षन् । विशदे स्नानादिनिर्मले ॥^५

पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्या कचात्परे ॥ ९८ ॥

पाश्यते । 'पश बन्धे' [चुरादि] । पश्यत । 'पक्षपरिग्रहे' (म्वा० प०
से०) । कचात्परे सन्त कलापार्या ॥ ९८ ॥^६

तनूरुह रोम लोम

तन्वा रोहति । 'नामन्-सीमन्-' (उ० ४ १५०) इति साधु । म्यते
लूयते वा । श्रीणि । 'रोवां [लोके] ॥^७

तद्बृद्धौ श्मश्रु पुमुखे ।

तस्य बृद्धिस्तस्या श्मनि मुखे श्रयते । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) ।
पुसो मुखे । एकम् । 'शडी' [लावे] ॥^८

आकल्पवेपौ नेपथ्य प्रतिकर्मप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकल्पनम् । विद्यते^९ । नयतेणिचि (३ २ ७५) गुण (७ ३ ८८)
नपथ्यम् । प्रयङ्ग कर्म । प्रसाध्यनजन^{१०} । अलङ्काररचनादिदृशोभाया 'पञ्च
॥ ९९ ॥^{११}

दर्शते त्रिपु

एते वदजमाणा ।

1 Crest hair [3] 2 Matted hairs [2] 3 B reads वेपिनवेपौ
4 Braided hairs [2] 5 Clean hair [2] 6 A mass of hairs
[3] 7 The hair on the body (of men and animals);
[3] 8 Beard [1] 9 तिप्यन् 10 M प्रसाध्यनेन 11 Decoration [3]

अलकृतोऽलकरिष्णुश्च

अल करोति । 'अलकृञ्-' (३ २ १३६) इतीष्णुच्^१ । 'अलकरणशीलस्य'
हे ॥^२

मण्डित ।

प्रसाधितोऽलकृतश्च भूपितश्च परिष्कृत ॥ १०० ॥

'मडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भूय अलकारे' (भ्वा० प० से०) ।
'सपरिभ्याम्-' (६ १ १३७) इति सुट् । पञ्च ॥ १०० ॥^३

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

विभ्राजते । 'भ्रुवश्च' (३ २ १३८) इति चादिष्णुच् । रोचते ।
'अलंकृञ्-' (३ २. १३६) इतीष्णुच्^४ । 'अलकारादिना शोभमानस्य'
त्रीणि ॥^५

भूपा तु स्यादलक्रिया ।

'वृञ् शच' (३ ३ १००) हे ॥^६

अलधारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलक्रियतेऽनेन^७ । आभियतेऽनेन^८ । पञ्च ॥ १०१ ॥^९

अथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

मुखे कुट्यते मुकुटम् । निरति । 'कृतृ-' (उ० ४ १८४) इति कीटम् ।
हे ॥^{१०}

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडाया मणि । शिरसो रत्नम् । हे ॥^{११}

सर्लो ह्यारमध्यगः ॥ १०२ ॥

सरं ज्ञाति । एकम् ॥^{१२}

1 M इति इत्युच 2 Decorating [2] 3 Decorated or ornamented [5] 4 M इति इत्युच 5 Richly decorated [3] 6 Decoration with ornaments [2] 7 M अन्विष्टेनेन 8 M आभियतेनेन 9 Ornament [5] 10 Crown [2] 11 Crest jewel [2] 12 The central gem of a necklace [1]

वालपश्या पारितथ्या

वालपाशो साधु । परितस्तयामूता । स्वार्थे प्यत्र् (वा० ५ १ १२४) ।
'सोमन्तस्थिताया स्वणादिपट्टिकाया' द्वे ॥^१

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रमिव पाश्या । 'कर्णललाटात्कनलकारे' (४ ३ ६५) । 'ललाटभूष-
णस्य द्वे ॥^२

कर्णिका तालपत्र स्यात्

कर्णस्यालकार । तालस्य पत्रम् ॥ द्वे ॥^३

कुण्डल कर्णत्रेष्टनम् ॥ १०^३ ॥

'कुडि दाह (म्वा० आ० से०) वृषादि (उ० १ १०६) ॥ द्वे ॥
१०३ ॥^४

त्रैवेयक कण्ठभूषा

ग्रीवाया भवम् । 'कुलकुम्भि—' (४ २ ९६) इति ढकत्र् । 'कठा'
[लोक] ॥^५

लम्बन स्याल्ललन्तिका ।

लम्बते । 'लड विलासे' (म्वा० ५० से०) । शतुर्दीप् (४ १. ६) ।
'किचिदवलम्बमानकण्ठभूषणस्य द्वे ॥^६

स्वर्णे प्रालम्बिका

सैव ललन्तिका स्वर्णे कृता प्रालम्बते ॥^७

अथोर सूत्रिका मौक्तिकै कृता ॥ १०४ ॥

सैव ललन्तिका मौक्तिकै कृता । उरस सूत्रमिव ॥ १०४ ॥^८

हारो मुक्तावली

हियनेजन^९ । घत्र् (३ ३ १९) । मुक्तानामावली दीर्घा पङ्क्ति । द्वे ॥^{१०}

1 A golden ornament worn in the hair [2] 2 An ornament worn on the forehead [2] 3 A kind of ear-ornament [2] 4 Ear ring [2] 5 A kind of neck ornament called कण्ठा 6 A short necklace [2] 7 The short necklace made of gold [1] 8 A necklace of pearls hanging over the breast [1] 9 N हियनेनेन 10 A necklace of pearls [2]

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिक ।

असौ हार । शतयष्टिक शतलतिक । देव छन्दते । 'छदि सवरणे'
(चु० १० से०) ॥^१

हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्धशोस्तना ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमीक्षिके ॥ १०६ ॥

यष्टीना भेदात्, हारभेदा स्यु । गूयते । मुड (न्वा० जा० अ०) छक् ।
'द्वात्रिंशल्लतिको गुच्छो गुच्छार्धस्तत्त्व सख्यक ।' चत्वारिशल्लतो मास्तन ।
गो^१ स्तन इव ॥ १०५ ॥ चतु पञ्चाशल्लतोऽर्धहार^२ । विंशतिल्लतो माणवक,
अल्पत्वात् । एका चासावावली च । एकावल्येव सप्तविंशतिमुक्ताभि वृता नक्षत्राणा
मालेव ॥ १०६ ॥^३

आवापक पारिहार्य कटक' वलयोऽस्त्रियाम् ।

आ उप्यते । 'द्ववप् (न्वा० उ० अ०) । परिह्वयन । ष्यन् (३ १
१२४) । कटति । ववुन् (उ० २ ३२) । वलते । 'वलिमिड' (उ० ४
९९) इति कयन् । प्रकोष्ठाभरणस्य' चत्वारि । 'चूरा (डी)' त्रैके ॥^४

केयूरमङ्गल तुल्ये

के बाहुशिरसि योति । लज्जदि (उ० ४ ९०) । अङ्ग दयन । वाजुवन्द'
[लोके] ॥^५

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुली भवम् । जिह्वामूला—' (४ ३ ६२) इति छ । ऊर्मिर्वि ।
'मुदरो' [लोके] ॥ १०७ ॥^६

साभराऽङ्गलिमुद्रा सा

सा ऊर्मिका साक्षरा चेद् । अङ्गुल्या मुद रानि । 'मोहर' [लोके] ॥^७

1 A pearl necklace of hundred strings [1] 2 B reads
गुच्छगुच्छार्ध 3 M गुच्छार्ध 4 M वा 5 M चतु पञ्चाशल्लतोऽर्धहार 6 Seven
kinds of pearl necklaces [1 each] 7 B and K read
वृता 8 A bracelet worn on the fore arm [4] 9 Armlet [2]
10 A finger ring [2] 11 A seal ring [1]

कङ्कणं करभ्रूषणम् ।

कं शुभं कणनि । द्वे ॥^१

स्त्रीकट्यां भेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा ॥ १०८ ॥

क्लीवे सारसनं च

मखं गतिं लाति । काञ्चते । 'काचि दीप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
सपति । 'पप समवाये' (भ्वा० प० से०) । तन् । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)
। १०८ । सारं उत्कृष्टं सनमस्य । 'स्त्रीकटिभूषणस्य' पञ्च ॥^२

अथ पुस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

पुंसां कट्यां चेतकाञ्चो । शृङ्खलः खलति । एकम् ॥^३

पादाङ्गदं तुलाकोटिः

पादस्याङ्गदमिव । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । द्वे । 'विच्छिन्ना' [लोके] ।
'पायजेव' इत्यन्ये ॥^४

मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

मञ्जति । 'मञ्जे.' सौभ्रादोरः । गुवति पुरम् । 'नु स्तुतौ' (तु० प० से०) ।
'शुघर' [लोके] ॥ १०९ ॥^५

हंसकः पादकटकः

हंस इव । पादस्य कटकः, बलयः । 'गुजरी' इति 'जेहरि' इति च लोके ॥^६

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किंचित्किणोऽग्रः । क्षुद्रा चासौ घण्टिका । 'घटि दोषी' (चु० उ० से०) ।
'पुधुर' [लोके] । 'पादाटनोऽङ्घ्रिवलयम्' "जेहरि" 'नवदोङ्घ्रिष्ठमौद्रिकम्'^७ ।
'अनवट' 'ताटकः कर्णवलयम्' "वीर" 'हन्मणिकर्णं च तुजिका ॥' "पुक्पुक्ती"
[लोके] ॥^८

1. A bracelet worn round the wrist [2] 2. Majority reads रसना 3. The girdle of a woman [5] 4. The girdle of a man [1] 5. A kind of anklet called pñyajeba or vichiyā [2] 6. Anklet [2] 7. A kind of anklet called gujari or jehari [2] 8. M. निचिस्त्रियाम् 9. M. पादाटनोऽङ्घ्रिवलयम् 10. M. नवदोङ्घ्रिष्ठमौद्रिकम् 11. A small bell (ghuggharu) [2].

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वक्फल कृमि रोम चेति । वस्त्रस्ययोनिरुपादानकारणम् ॥^१

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वक्ष्यमाणानि दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि

वाल्कस्य त्वचो विकारः वाल्कम् । क्षौमादि । धुमाया विकारः । 'भगवत्' लोके ॥^२

फल तु कार्पासं वादर च तत् ।

फलस्य विकारः । कार्पास्या वादर्यास्त्र फलं कार्पासं वादर तस्य विकारः ॥^३

वींशिय कृमिकोशोत्थम्

कोशो सम्भूतम् । 'कोशाद्भृज्' (४ ३ ४२) ॥^४

राङ्गव मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

'रङ्गोरमनुष्येण' च' (४ २ १००) । मृगदग्धेन पशुमात्रग्रहणावम्ब-
लाद्यपि राङ्गवम् ॥ १११ ॥^५

अनाहत निष्प्रवाणि तन्त्रक च नवान्वरे ।

न आहतम् । निर्गता प्रवाणी सन्तुवायसालावाऽस्मान्^६ । 'तन्त्रादधिरापहत्' (५ २ ७०) । नव च तदन्वर च । चत्वारि ॥^७

वत्स्यादुद्गमनीय यद्घोतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

उद्गमनीयमिलिष्यते^८ । 'घोत' [एकम्] ॥ ११२ ॥^९

पत्रोर्णं धौतकौशियम्

पत्रेषु कृतोर्णाऽस्त्र^{१०} । धौत च तत्कौशियम् । प्रक्षालितकौशियम् ॥^{११}

1 The material of cloth such as bark [1] 2 The cloth made of the barks of trees [1] 3 The cloth made of the fruits of Cotton plant [3] 4 Silk [1] 5 M रङ्गोरमनुष्येण 6 A woolen cloth made of deer's or animal's hair [2] 7 M तन्त्रादधिरापहत् 8 A new cloth [4] 9 M उद्गमनीयमिलिष्यते 10 A pair of washed clothes [1] 11 M कृता ऊर्णा इव 12 A washed silk-garment [2]

बहुमूल्यं महाघनम् ।

- बहुमूल्यमस्य । महद्वनं मूल्यमस्य ॥^१

धौमं दुकूलं स्यात्

कूलति । 'कूल आवरणे' (म्वा० प० से०) । 'पटवस्त्रस्य' द्वे ॥^२

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

निवीयते । 'व्येज्-' (म्वा० उ० अ०) । क्त. (३.२.१०२) 'उपभुक्तवस्त्रस्य'
द्वे ॥ ११३ ॥^३;

स्त्रियां बहुल्ये वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोद्धयोः ।

दत्तति । मिदादिः (३. ३. १०६) । 'वसेस्तिः' (उ० ४. १७९) ।

'वस्तान्तदशायाः' द्वे ॥^४

दैर्घ्यमायाम आनाहः

'कञ्चुकं गात्रवसनम्' "जामा" 'कञ्चुकी कुचगोपिका' "बोली" । दीर्घस्य
मावः । आयम्यतेऽनेन^५ ॥^६

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

विशालस्य मावः । 'पनहा' [लोके] ॥ ११४ ॥^७

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

'पटव्' इत्यव्ययतात्पर्यं चरति । जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥^८

समी नक्तककपर्दी ।

नजते । 'ओनजी शोडे' (तु० आ० मे०) । बाहुलकात्तम् । करे पटः कर्पटः ।
दासञ्च्वादिः (वा० ६. १. ९४) । 'प्रस्वेदादिमाजंनार्थं हस्तस्य वस्त्रतण्डस्य'
द्वे ॥^९

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुक्रम् ॥ ११५ ॥

वस्त्रतेऽनेन^{१०} । ध्रु (उ० ४. १५८) । 'वसेणिव्' (उ० ४. २१७) इत्य-
सुम् । चित्पतेऽनेन^{११} । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । अंगुष्ठागमनि ॥ ११५ ॥^{१२}

1. Costly or expensive [2] 2. Silken cloth or woven silk [2] 3. A cloth worn out [2] 4. The border of a cloth [2] 5. M. आयम्यतेऽनेन 6. The length of a cloth [3] 7. The breadth of a cloth [2] 8. Old or rugged cloth [2] 9. A piece of cloth (hand-kerchief) [2] 10. M. वस्त्रतेऽनेन 11. M. चित्पतेऽनेन 12. Cloth (in general) [6].

सुचेलकं पटोऽस्त्री

शोभन चेलमेव । पन्ति । 'पट गती' (म्वा० ५० से०) । 'शोभनवस्त्रस्य'
द्वे ॥

ना वराशि स्थूलशाटक ।

वरमस्तुते, अस्पति वा । वरासि । 'शट रूजादौ' (म्वा० ५० से०) ।
'स्थूलपटस्य' द्वे ॥^१

निचोलः प्रच्छदपट

निचोल्पते । बुल समुच्छ्राये [चुरादि] । प्रच्छद्यते । 'छद सवरणे'
(चु० उ० से०) । येन तस्यादि प्रच्छद्यते । बुरका' इत्यस्येत्थये ॥^२

समौ रत्नलङ्कारुन्मली ॥ ११६ ॥

रमण रत् । रत्न लाति रत्न । क ब्रलयति । 'कम्ब गती वा ॥ ११६ ॥^३

अन्तरीयोपसंख्यानपरिधानान्यर्थांशुके ।

अन्तरा मयम् । गहादित्वात् (४२ १३८) छ । उपसवीयनेऽनेन^४ ।
परिधीयते । अधोदेहभागस्यांशुवम् । 'परिधानवस्त्रस्य' चत्वारि ॥^५

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा ॥ ११७ ॥

सवधानमुत्तरीय च

प्रात्रियनेऽनेन^६ । पत्र (३३ ५४) । उत्तरे वासज्यन । 'बृहत्या आच्छादने'
(५४ ६) वच् ॥ ११७ ॥ सवीयनेऽनेन^७ । उत्तरस्मिन्नेहमाणे मवम् । उपरि-
वस्त्रस्य^८ पञ्च ॥^९

खोलकूपामको स्त्रियाम्^{१०} ।

कूपरे अस्पते । कूपोदरादि (६३ १०९) । 'आश्रपदीनकञ्चुकस्य' इत्येने ।
'स्त्रीणां कञ्चुकिास्यस्य' इत्येने ॥^{११}

नीशार स्या प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नितरा शीयते । 'शु वायु—' (पा० ३३ २१) इति पत्र ॥ ११८ ॥^{१२}

1 Fine cloth [2] 2 coarse cloth [2] 3 Coverlet of covering [2] 4 Blanket [2] 5 M उपसवीयनेन 6 Under or lower garment [4] 7 M प्रात्रियनेन 8 M मवाश्रपदीन 9 Upper garment [5] 10 B reads स्त्रिया 11 Bodice [2] 12 Warm cloth (as rajā, blanket sc) [1]

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धोरो वासते । डः (३.२.१०१) । चण्डा^१ कोपनामतति । वृन् (उ० २.३२) । 'लहंगा' [लोके] ॥^२

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यन् ॥ ११६ ॥

आप्रपदं पादाग्रं प्राप्नोति । 'पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' एकम् ॥११९॥^३

अस्त्री वितानमुल्लोचः

वितान्ये । घञ् (३.३.१९) । ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचू भासने' (चु० उ०से०) । 'चंदवा [लोके] ॥^४

दूप्याद्यं वस्त्रवेशमिति ।

दूप्यते दूप्यम् । 'वस्त्रगेहस्य' एवम् ॥^५

प्रतिसीरा जयनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतिगतासीरम् । 'जुः' सौत्रो गतो (३.२.१५७) । ल्युङन्तात् (३.३.११७) वन् । तिरस्त्रियतेऽनया^६ । 'वनात्' [लोके] ॥१२० ॥^७

परिकर्माङ्गसंस्कारः

मलवर्जनायां त्रिया परिकर्मस्नानोद्धर्जनादि । अङ्गं संस्त्रियतेऽनेन^८ । 'घरोर शोभाधायकवर्मणः' द्वे ॥^९

स्यान्माष्टिर्मार्जना मृजा ।

'मृजू शुद्धी' (अ० प० से०) 'व्यास—' (३.३.१०७) इति मुच् । 'प्रोच्छ्रितादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' त्रीणि ॥^{१०}

उद्धर्तनोत्सादने द्वे ममे

उद्धत्यतेऽनेन^{११} । उत्साद्यतेऽनेन^{१२} । 'पद्लु—' (तु० प० अ०) । 'उद्धर्तन-द्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' द्वे ॥^{१३}

1. M. चण्ड 2. Short petticoat [2] 3. A garment reaching to the feet [1] 4. Canopy [2] 5. Tent [1] 6. M. तिरस्त्रियतेनया 7. Curtain [3] 8. M. संस्त्रियतेनेन 9. Painting or perfuming the body [2] 10. Cleansing the body [3] 11. M. उद्धत्यतेनेन 12. M. उत्साद्यतेनेन 13. Cleaning the body with perfumes or fragrant unguents [2].

आप्लाव आप्लव ॥१२१॥

स्नानम्

'प्लुङ्—'(म्वा० जा० से०) । 'विभापाडि ह्प्लुवो' (३ ३ ५०) इति वा घञ् ॥१२१॥ 'स्ना शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३ ३ ११५) त्रीणि ॥^१

चर्चा तु चार्चिक्य स्थासकः

चर्चते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । धात्वर्थे ष्वल् (वा० ३ ३ १०८) चर्चिका । स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५ १ १२४) । बाहुलकात्स, स्वास, सत क । 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' त्रीणि ॥^२

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोध

'प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' द्वे ॥^३

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥१२३॥

पत्राकारा लेखा । पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापार ^४ । 'स्तनकपोलादौ केशरादिना विरचितस्य तिलकविशेषस्य' द्वे ॥१२३॥^५

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न ख्रियाम्

तमालपत्रमिव । तिलवत् कायति । चित्रयति । विशेषयति । 'टीका [लाके] । द्वितीयं तिलकं तुरीयं विशेषकं स्त्रिया न भवति । किं तु पुनपुसकयो चत्वारि ॥^६

अथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥

कश्मीरजन्माग्निशिख्यं चरं चार्हीकपीतनम् ।

रक्तसंकाचपिशुनघोरलोहितचन्दनम् ॥१२४॥

'कुङ्कुम' इति शब्दोऽस्यास्ति ^७ । अर्था आद्यच् (५ २ १२७) ॥१२३॥

1 Buthing [3] 2 Smearing the body with sandal or unguents [2] 3 Reviving the scent of a perfume [2]

4 M पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापार 5 Drawing lines of painting on the body with coloured sandal, saffron, or any other fragrant substance [2] 6 The mark made with sandal wood or any other unguents on the forehead [4] 7 Majority reads कश्मीरजन्माग्निशिख्य 8 M शब्दोऽस्यास्ति ।

'करोमुंत् च' (उ० ४ ३२) इतीरत् । कश्मीरे जन्मास्य । अग्निरिव शिलास्य^१ ।
 वृत्र (स्वा० उ० से०) अप् (३ ३ ५८) वरम् । बह्वीके देशे भवम् । पीन
 करोति । रज्यते स्म रत्तम् । सकोचयति । 'कुच सपचंनादौ' (म्वा० ५० से०)
 पिशति । 'पिच अ्वयवे' (तु० ५० से०) । 'क्षुधिपिधि—' (उ० ३ ५५)
 इति उनम्, कित् । धियमीरयति । लोहित च तच्चन्दन च । एकादश 'केशरी
 (रि) [लोत्रे] ॥१२४॥^२

लाक्षा राक्षा^३ जतु कलीत्रे यावोऽल्लत्तो द्रुमामय ।

लक्ष्यते । रक्ष्यते । जायते । 'फलिपाटि—' (उ० १ १८) इत्य् ।
 तोऽन्नादेशश्च^४ । यौति यव स एव याव । न रत्ताऽम्मात्^५ । द्रुमाणामामय ।
 पट् ॥^६

लज्ज देवकुसुम श्रीसंज्ञम्

लव गच्छति, लूयते वा । देवाना कुसुमम् । श्रिय सज्ञास्य^७ । श्रीणि ॥^८

अथ जायकम् ॥१२५॥

कालीयकं च कालानुसायं च

जयति गन्धान्तरम् । 'जि अमिनवे' (म्वा० ५० से०) । ष्वल् (३ १.
 १३३) ॥१२५॥ कालम्येदम् । 'बृदाच्छ' (४ २ ११४) । कालेन वस्तुना,
 अनुसर्तुं याग्यम् । 'कलवक' [लोत्रे]^९

अथ समार्थकम् ।

यंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोद्धकम् ॥१२६॥

वशाऽस्यत्र^{१०} । त्र् (५ २ ११५) । न गुरु यस्मात् । राजानमर्हति ।
 लूयते । 'लूह गाढयै' (?) । कृमिनिर्जायते । पट् । 'अगर' [लोत्रे] ॥१२६॥^{११}

कालागुर्वगुरु

काल च तदगुरु च । 'कालागुरो' द्वे ॥^{१२}

स्यात्तन्मद्गत्या मल्लिगन्धि यत् ।

मल्लिगानुष्णमेव गन्धा यम्य । एवम् ॥^{१३}

1 M शिलास्य 2 Saffron 3 B reads गणा राज्ञा 4 M
 तान्नादेशश्च 5 M रत्ताम्मात् 6 Lac (red) used by women to die
 certain parts of the body [6] 7 M सज्ञास्य 8 Clove (3) 9 A
 kind of sandal wood [3] 10 M वशाऽस्यत्र 11 The fragrant
 aloe wood and tree [6] 12 Black kind of aloe wood [2]
 13 A kind of aloe wood [1]

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षान् धूपायति । सर्जरस्य मालस्य रस । राति अलति च । सर्वे रस्यते ॥ १२७ ॥ बहूनि रूपाण्यस्य ॥ 'राल' [लोके] ॥^१

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

वृक इव धूप । द्वे ॥^२

तुरुफ्रु पिण्डक सिहो यावनोऽपि

तुर स्वरणे' (जु० प० से०) । उसन्ताक । 'पिडि सघाते' (म्वा० आ० से०) । अजन्तात् (३११३४) क । 'सि' इति ह्लादयति । ड । यवनदेशे भव । 'सिलहार' [लोके] ॥^३

अथ पायस ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीपिष्ट^४—सरलद्रवौ ।

पायसो विकार ॥ १२८ ॥ थियो वासः । थिय सरलद्रवस्य पिष्टस्तच्चूर्णेन जनितत्वात् । 'सरलो देवदारुरेव' इति भ्रम ॥^५

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगस्य नाभि । कसति गन्धोऽस्या ^६ । 'कस गतौ' (म्वा० प० से०) । खजूरादि (उ० ४९०) ^७ श्रीणि ॥^८

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

ककोलकं^९ कोशफलम्

ब्रूलति । 'कुल सस्त्याने' (म्वा० प० से०) ॥ १२९ ॥ क कोलयति । कोशे फलमस्य । 'मरिच' 'ककोल' [इति च ख्यातस्य] ॥^{१०}

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञ सिताभ्रो हिमवालुक ॥ १३० ॥

करोतीति कर, स चासी पूरद्व । घनो दृढ सारोऽस्य । च द्रव्य संज्ञा यस्य । सितमभ्रमिव । हिमा बालुकाऽस्य^{११} । 'बालुवा' इत्यपि नामेत्यन्ये ॥ १३० ॥^{१२}

1 Resin [5] 2 Compound perfume [2] 3 Benzoin [4]
4 B reads श्रीवेष्ट—5 Turpenfine [5] 6 M गन्धोऽस्या 7 Musk
[3] 8 Majority reads ककोलकम् 9 A perfume prepared with
the berries of the kankola plant [3] 10 M मारिच 11 M.
बालुकाऽस्य 12 Camphor [5]

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धसारो द्रवोऽस्य^१ । मलये जातः । भद्रा श्रीरस्य । चन्दयति । 'चदि
आह्लादनं' (म्वा० प० से०) । ल्युट् (३.४.११३) चत्वारि ॥^२

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी वृक्षभेदस्तत्र जातः (४.३.२५) अण् । गोः शीर्षमिव । हरेरिन्द्रस्य
चन्दनम् । 'चन्दनविशेषाणां' पृथक् पृथक् ॥ १३१ ॥^३

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलस्येव पर्णान्वित्याः । पत्रमेवाङ्गमस्य । रञ्जयति । कुचन्दनं निर्गन्धत्वाद् ।
'रक्तचन्दनस्य' ॥^४

अथ जातोकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

जात्याः कोशः 'जायफर' [लोके] ॥ १३३ ॥^५

कपूरागुरुकस्तूरी कंकोलेर्यश्चकर्मः ।

कपूरादिभिः समभागैर्गन्धप्रियः कर्मः ॥^६

गात्रानुलेपनी चर्तिर्वर्णकोऽस्त्री विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गात्रमनुलिप्यतेऽनया^७ । वर्त्यते । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । 'गात्रानुलेपन-
योग्यस्य पिष्टमुगन्धस्य' चत्वारि । वर्णं करोति । षुल् (३.१.१३३) ।
'पृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य' द्वे ॥ १३३ ॥^८

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

'चूर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) । पत्र् (३.३.१९) । वासे मुगन्धीकरणे
योगा उपायाः । 'पट्टवासादिशोदस्य' द्वे ॥^{१०}

-
1. M. द्रवोऽस्य 2. Sandal wood [5] 3. White sandal wood, गोश्रीरस, and yellow sandal wood, haricandana [1 each]
4. Red sandal [5] 5. Nutmeg [2] 6. An ointment consisting of camphor, agallochum, musk and kapkola in equal proportions [1] 7. B. reads चर्तिर्वर्णकं स्त्रियानुलेपनम् 8. M. गात्रमनुलिप्यतेऽनया 9. An ointment prepared with rubbed sandal and other fragrant perfumes [4] 10. Perfumed powder [2].

भावित वासितं त्रिपु ।

भाव्यते । वास्यते । 'वास स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) 'द्रव्यान्तर-
भावितस्य' द्वे ॥^१

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यं स्यात्तदधिवासनम् ॥१३४॥

धुपादिभिर्वस्त्रादीनां यं संस्कारः । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्'
[चुरादि] ॥१३४॥^२

माल्यमालास्रजौ मूर्ध्नि

मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० सं०) । ष्यत् (३११२४) । मा-
लाति । सृज्यते स्रक् । मूर्ध्नि शिरसि । अङ्गान्तरस्योपलक्षणमिदम् ।
त्रोणि ॥^३

केशमध्ये तु गर्भकम् ।

गर्भं इव । एकम् ॥^४

प्रभ्रष्टकशिखालम्बि

शिखातो लम्बते । एकम् ॥^५

पुरो न्यस्तललामकम् ॥१३५॥

पुरोभागे न्यस्तं माल्यललाटपर्यन्तं ललामिव ॥१३५॥^६

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रालम्बते । ऋजुलम्बितशीलमस्य ॥^७

वैकशकतुत्तत्

यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि

त्रिसिष्टकक्षोऽस्माद्विषदामुरस्तत्र भवम् । एकम् ॥^८

शिखास्वापीडशेखरी ॥१३६॥

शिखालिप्तमाला । आपोडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । द्वे
॥१३६॥^९

1 Any perfumed or scented thing [2] 2 Scenting with perfumes or odorous substances [1] 3 Garland [3] 4 A garland worn in the hair [1] 5 A garland hanging from the crest [2] 6 A garland worn on the forehead [1] 7 A garland worn straight [1] 8 A garland worn sideways like the sacred thread [1] 9 A garland worn on the head [2]

रचना स्यात्परिस्पन्द

रच्यते । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' (म्वा० आ० से०) । मावे घञ् (३३ १८) ।
'शिल्पादिरचनाया' द्वे ॥^१

आभोगः परिपूर्णता ।

भुजेघञ् (३३ १८) । परिपूर्णस्य भाव । द्वे ॥^२

उपधान तूपनहः

उपधीयते शिरोऽत्र^३ । उपवृहत्तेऽत्र^४ । 'वृह वृद्धौ' (म्वा० प० से०) ।
'शिरोनिवेशनस्य' द्वे ॥ 'तकिआ' [लोके] ॥^५

शय्याया शयनीयनत् ॥१३७॥

शयनम्

शय्यतेऽस्मिन्^६ । शयनीयम् । ल्युटि शयनम् । श्रीणि 'तूलिकादे' । 'तोसक'
[लोके] ॥१३७॥^७

मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्का खट्वया समाः ।

मञ्चते । 'मचि धारणे' (म्वा० आ० से०) । परितोऽङ्कपते^८ ।
'अचि लग्णे' (म्वा० आ० से०) । 'परेत्च घाङ्कयो' (८२ २२) इति
वा ल । सटयते । 'खट काशायाम्' (म्वा० प० से०) । क्वुद् (उ० १ १५२) ।
चत्वारि ॥^९

गेन्दुक कन्दुक

गाते गा, स इन्दुरिव । ऋचते । 'वदि रोदने' (म्वा० प० से०) ।
बाहुल्कादुक । 'गेदा' [लोके] ॥^{१०}

दीप प्रदीप

दीप्यतन्नेन^{११} । द्वे ॥^{१२}

पीठमासनम् ॥१३८॥

पठन्त्यत्र । 'पिठ हिसादौ' (म्वा० प० से०) । बाहुल्कादीर्षं । आस्पतेऽ
त्र^{१३} । द्वे ॥१३८॥^{१४}

समुद्रक सपुटक

समुद्रगच्छति । ड (वा० ३ २ ४८) । सपुत्पन । 'पुट सस्पण' (तु० प०
मे०) । 'टन्ना' [लोके] ॥^{१५}

1 Making a garland [2] 2 Completion [2] 3 M शिरोत्र
4 M उपवृहत्तेऽत्र 5 Pillow [2] 6 M शय्यतेऽस्मिन् 7 Bed [3]
8 M परितोऽङ्कपत्र 9 Cot [4] 10 Ball [2] 11 M दीप्यतन्नेन
12 Lamp [2] 13 M आस्पतेऽत्र 14 Seat [2] 15 Casket [2]

प्रतिग्राह पतद्ग्रह ।

प्रति गृह्णाति । ण (३११४३) । पततो ग्रह । 'पोकदानी'
[लोके] ॥^१

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसाध्यतेऽनया^२ । कङ्कते । बाहुलकादत्तच् । 'ककही' [लोके] ॥^३

पिष्टात् पटवासक ॥१३६॥

पिष्टमतति । पटो वास्यते येन । बुक्का [लोके] ॥१३९॥^४

दर्पणे मुकरादर्शौ

दर्पयति । 'दृप हर्षमोचनयो' (दि० प० अ०) । मङ्कते । 'मकि मण्डने'
(भ्वा० आ० से०) । 'मुकुरददुंरो' (उ० १४०) इति साधु । आदस्यतेऽत्र^५ ।
श्रीणि ॥^६

व्यजन तालवृन्तकम् ।

इति नृवर्ग ॥६॥

व्यजन्यनेन । 'अज गतिभेषणयो' (भ्वा० प० से०) । तालस्यैव
वृन्तमस्य ॥^७

इति नृवर्ग ॥६॥

सत्तिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वशोऽन्ववाय सतान

सत्तन्वते । तनोते (तु० उ० से०) तित्त् (३३९४) । गा प्रायते ।
जन्यतेऽनेन^८ । कोलति कुलति वा । अन्निजयते । वज् (३३९९) । इत् ।
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३३५६) । उदयते । 'वश वान्तौ' (अ० प० से०) ।
पृषोदरादित्वान्नुम् । अन्ववायने । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'तनोत्रेदच्'
(धा० ३११४०) इति ण । नव ॥^९

वर्गा स्युर्ग्राहणादयः ॥१॥

वर्ष्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) ॥१॥^{१०}

1 Spitting pot [2] 2 M प्रसाध्यनया 3 Comb [2] 4 Powder
[2] 5 M आदस्यतेऽत्र 6 Mirror [3] 7 Fan [2] 8 M जन्यतेऽनेन
9 Lineage or family [9] 10 Brahmana and other castes

विप्रक्षत्रियत्रिट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

चत्वार एव वर्णाः । 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५.१.१२४) इति प्यत्र् ॥^१

राजवीजी राजवंश्यः

राज्ञो वीजमस्त्यस्य । राज्ञो वंशे साधुः । द्वे ॥^२

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥२॥

वीजे साधुः । कुले संभवोऽस्य^३ । द्वे ॥२॥^४

महाकुलकुलीनार्यसंभ्यसञ्जनसाधवः ।

महच्च तत्कुलं च । तदपत्यम् । कुलादज्ज्ञानं (४.१.१४१) । कुलस्या-
पत्यम् । 'कुलात्त्व' (४.१.१३९) । अयते । 'श्रु गतो' (न्वा० ५० ब०) ।
प्यत्र् (३.१.१२४) । समाया मायुः । सश्वासो जनश्च । 'कृवापा—'
(उ० १.१) इत्युण् । साधुः । पद् 'कुलीनस्य' ॥^५

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥३॥

आश्रमोऽर्हती

ब्रह्म वेदः । तदध्ययनायं व्रतमग्निं ब्रह्म । तच्चरितुं शीलमस्य ।
गृहाः दाराः सन्त्यस्य । वनमेव प्रस्थो देवः । 'तत्र नवः' (४.३.५२) ।
मिशते । तच्छीलः । 'सनासंत—' (३.२.१६८) इत्युः ॥३॥ आश्रमन्तात्
श्रमोऽग्निः । एवम् ॥^६

द्विजात्यप्रजन्मभूदेववाहवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वे जातो जन्मनो अस्य । जन्मना उपनयनेन च । अग्ने आदौ जन्माम्य । भुवो
देवः । बह्वयाया जात । विप्राति । 'प्रा पूती' (अ० ५० ब०) । ब्रह्मगोऽत्यम्^७ ॥^८

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥४॥

असौ विप्रः यागादिभिर्युतः षट्कर्मा, षट्कर्मान्तस्य । एवम् ॥^९

1. The aggregate of the four Hindu castes [1] 2. A royal descent [2] 3. M. संभवोऽस्य 4. Good family [2] 5 A high descent [6] 6. Four āśramas brahmacharya, gṛhasthya, vanaprastha and sanyasa 7. M. ब्रह्मगोऽत्यम् 8. Brahmana [6] 9. A Brahmana performing the six duties enjoined on him [1].

विद्वान् विपश्चिहोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुध । ६
 धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ संख्यावान्पण्डित कविः ॥५॥ ७
 श्रीमान्सूरि कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षण । ४
 दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वेत्ति । 'विद शतुर्वसु' (७ १ ३६) । विप्रकृष्ट निश्चिनोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । दोष जानाति । अस्तीति सन् । शत्रन्त । सुष्ठु घ्यायति । कुङ् (भ्वा० आ० अ०) विच् (३ २ ७५) । गुण (७ ३ ८४) । कोवेदस्य विद । बुध्यते बुध । धियमीरयति । मनीषाऽस्यास्ति^१ । ब्रीह्यादि (५ २ ११६) । जानाति ज्ञ । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । संख्या विचारणाऽस्त्यस्य^२ । सदसद्विवेचिनी बुद्धि पण्डा, सा जाताऽस्य^३ । 'बुद् शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इ' (उ० ४ १३८) ॥५॥ धीरस्यास्ति । सूते मूरि । त्रि (उ० ४ ६४) । वृत्तमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५ २ ८८) इतीनि । कर्षति । क्तिच् (३ ३ १७४) । लब्धो वर्ण^४ स्तुतिर्येन । विचष्टे । 'अनुदात्तेतश्च—' (३ २ १४९) इति युच् । दूरात्पश्यति ॥^५

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥६॥

छन्दोऽधीते^६ । 'श्रोत्रियश्च—' (५ २ ८४) । 'तदधीते—' ४ २ ५९) पणं अण् । द्वे ॥६॥^७

उपाध्यायोऽध्यापक

उपेत्याधीयतेऽस्मात्^८ । 'इडश्च (३ ३ २१) इति घञ् । अध्यापयति । प्वुल् (३ १ १३३) ॥ द्वे ॥^९

अथ स्यान्निपेकादिकृद्गुरु^{१०} ।

निपेको गर्माधानम् । गृणाति धर्मम् । 'गृ शब्दे' (ब्रचा० ५० ४०) । 'वृप्रोश्च' (उ० १ २४) इत्यु । एकम् ॥^{११}

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य

मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यान करोति । आचर्यते । व्यत् (३ १ १२४) ॥^{१२}

- 1 M मनीषास्यास्ति 2 M विचारणास्त्यस्य 3 M जातास्य
 4 M वर्ण 5 Scholar or learned man [22] 6 M छन्दोधीते
 7 A Brahmana well versed in the veda [2] 8 M उपेत्या
 धीयतेऽस्मान् 9 Preceptor [2] 10 B reads स निपेकादिकृद्गुरु
 11 Gurū (spiritual preceptor) [1] 12 An interpreter of
 the veda [1]

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥७॥

यष्टा च यज्ञमान

आदिशति प्रेरयति । ऋत्विजो यागादौ व्रत भोजनादिनियमोऽस्यास्ति¹ ॥७॥
यजते । वृच् (३ १ १३३) । 'पुङ्यजोऽशानम्' (३ २ १२८) । त्रोग्णि ॥²

अथ स सोमवति दीक्षितः ।

स व्रती सोमपानवति यागे आदेश सन् । दीक्षा जाताऽस्य³ । एकम् ॥⁴

इज्याशीलो यायजूक

इज्या शीलमस्य । पुन पुनयंजते । 'यजजपदशा षड्' (३ २ ११६६)
इत्यूक । द्वे ॥⁵

यज्जा तु विधिनेष्टवान् ॥८॥

'सुयजोयंङ्वनिप्' (३ २ १०३) । एकम् ॥८॥⁶

स गीष्प (र्षे) तीष्ठ्या स्थपति

स यज्वा । वृहस्पतिसन्नेष्टवान् । स्थीयते स्व । पञ्चमे (वा० ३ ३ ५८)
क । स्थस्य पति । एकम् ॥⁷

सोमपीती तु सोमप ।

सोम पीतोऽनेन⁸ । पिबते यकि (उ० २ ७) । 'पीथी' इत्यथे । द्वे ॥⁹

सर्ववेदा स येनेष्टो याग सर्वस्वदक्षिणः ॥९॥

सर्वं वेदयति । अमुन् (उ० ४ १९८) । सर्वस्व दक्षिणा यत्र स
विश्वजिदादियेन वृत्त ॥९॥¹⁰

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती

अनूक्तवान् । 'उपेयितान्-' (३ २ १०९) इति साधु । प्रोच्यते प्रवचनो
वेदस्तत्राधीतमनेन । एकम् ॥¹¹

1 M नियमोऽस्यास्ति 2 One who performs a sacrifice (yajña)
[3] 3 M जातास्य 4 A priest engaged in somavat sacrifice
[1] 5 A constant sacrificer [2] 6 A performer of sacrifice
in accordance with vedic precepts [1] 7 A sacrificer of
brhaspatiyaga [1] 8 M पीतोऽनेन 9 A soma-sacrificer 10 A
person, who performs sacrifice by giving away all his
wealth in dakṣiṇā 11 A person who teaches vedas with
their branches (angas) [1]

गुरोस्तु य ।

लब्धानुज्ञ समावृत्तः

गुरो सकाशाल्लब्धाप्राप्तानुज्ञा येन । वृते 'गत्यर्था—' (३४७३) इति क्त ॥^१

सुत्रा त्वभिपवे कृते ॥ १० ॥

सुनोति मुत्वा । 'सुयजोर्हनिप्' (३२१०३) । अभिपवोऽवभृयस्तानम् । एकम् ॥^२

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

गुरोर्दोषावरण छत्रम् । तच्छीलमस्य, छात्र । 'छत्रादिभ्यो ण' (४४६२) । अन्ते समीपे वसति । शिष्यते । 'एतिस्तु—' (३११०९) इति क्यप् । 'शास इत्—' (६४३४) । ऋणि ॥^३

शैक्षा प्राथमकल्पिका ।

शिक्षामधीयते । प्रथमकल्प आरभ्य प्रयोजनमेपाम् । 'प्रथमारब्धवेदाना' द्वे ॥^४

एकनक्षत्रताचारा मिथ्य सन्नह्यचारिण ॥ ११ ॥

एकस्मिन्ब्रह्मणि व्रते वाचरण येषां ते । परस्पर समान ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३२८०) इति णिनि । एकम् ॥ ११ ॥^५

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव

समाने तीर्थे गुरो वसति । 'समानतीर्थे वासी' (४४१०७) इति यत् । एको गुरुरेपाम् ॥ द्वे ॥

चितवानग्निमग्निचिन् ।

'अग्नी चै' (३२९१) इति क्विप् । एकम् ॥^६

पारम्पर्योपदेशे स्यादेतिहायमितिहाय्यम् ॥ १२ ॥

परपराया आगत । अनन्तात् (४३७४) स्वार्थे ष्यत् । पारपर्यन्तं चानुपदेशश्च । 'अनन्तावसय—' (५४२३) इति ष्य । णिहम् । द्वे ॥ १२ ॥^७

1 A pupil, who has returned home with permission of his Gurū [1] 2 A student who has performed his ablutions (subsequent or preparatory to a sacrifice) [1] 3 Disciple [3] 4 One, who has just entered upon the study of the Vedas and Śikṣā [1] 5 A student going through the same studies and observing the same 6 A fellow student [1] 7 A person, who has kept the sacred fire [1] 8 Traditional instruction (aitihya) [2]

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

'आतश्च—' (३ ३ १०६) इत्यडि उपज्ञा ॥^१

ज्ञात्वारम्भ उपक्रम ।

क्रमे (म्वा० प० से०) षभि (३ ३ १८) उपक्रम ॥^२

यज्ञ सवोऽध्वरो याग सप्ततन्तुर्नैर्मुर्मज क्रतु ॥ १३ ॥

इज्यतेऽनेन^३ । 'यज्याच—' (३ ३ ९०) इति नड् । सूयते सोमोज्ञ^४ ।

पूज (स्वा० उ० अ०) अप् (३ ३ ५७) । न ध्वरति । 'घृ कौटिल्ये'
(म्वा० प० अ०) । षभि (३ ३ १६) याग । सप्तमिरग्निजिह्वामिस्तन्वते ।
'सितनि—' (उ० १ ६९) इति तुन् । मस्रत्यत्र । 'मस्र गतो' (म्वा० प०
से०) । क्रियते । 'हुज क्तु (उ० १ ७७) । सह ॥ १३ ॥^५

पाठो होमश्चातिथीना सपर्या सर्पण बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामका ॥ १४ ॥

पाठो घञ् (३ ३ १८) । हवन होम । 'अतिस्तु—' (उ० १ १४०)
इति मन् । अतिथीना गृहागताना सपर्या पूजनम् । 'बल दाने' (म्वा० आ० से०) ।
इन् (उ० ४ १ १७) । 'अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो
बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥" (मनु ३ ७०) ॥ १४^६

समज्या परिपद् गोष्ठी सभासमितिससद् ।

आस्थानी क्लीबमास्थान स्त्रीनिपुसकयो सद् ॥ १५ ॥

समजन्त्यस्याम् । 'अज गतो (म्वा० प० से०) । 'सज्ञाया समज—' (३
३ ९९) इति क्यप् । परित् सौदन्त्यस्याम् । गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्त्यस्याम्^७ ।
सह भान्त्यस्याम् । समिपन्त्यस्याम् । इण (अ० प० से०) वितन् (३ ३
९४) । ससौदन्त्यत्र । आतिष्ठन्त्यत्र । मदेरमुन् (उ० ४ १८८) । सद् ।
नव ॥ १५ ॥^८

प्राग्बश प्राग्बविर्गोहोत्

हवि शालाया पूर्वभागे यजमानादीना स्थित्यर्थं गेह प्राग्बश । प्राङ्-
बश स्थूणाऽत्र^९ ॥^{१०}

1 The knowledge acquired by self [1] 2 Commencement [1] 3 M इज्यतेनेन 4 M सोमोत्र 5 Sacrifice (yajña) [7] 6 Five sacrifices enjoined to be performed daily by aBrahmana 7 M गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् 8 Assembly or meeting [9] 9 M स्थूणात्र 10 A sort of sacrificial room for yajamana and others [1]

सदस्या विधिदर्शिन ।

सदसि साधव । विधिं पश्यन्ति । ऋत्विग्विशेषा एते ॥^१

सभासद् सभास्तारा सभ्या सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

सभाया सीदन्ति । समा स्तृणन्ति । 'स्तृन् आच्छादने' (क्र्या० प० से०) ।
समाज रक्षन्ति । चत्वारि ॥ १६ ॥^२

अध्वर्युद्गालहोतारो यजुस्सामर्विद क्रमात् ।

न ध्वरति । विच् (३ २ ७५) । अध्वर योति । यजुर्वेत्ति यः । उद्गा-
यति सामवित् । होता स य ऋग्वेद वेद ॥^३

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्चते ॥ १७ ॥

अग्निमिन्ध, अग्रित् । अग्नीध स्थानमाग्नीध्रम् । 'अग्नीध शरणे रण् भ च'
(वा० ४ ३ १२०) । तात्स्प्यात् सोऽप्याग्नीध्र^४ ॥ १७ ॥^५

वेदि परिष्कृता भूमि

वेद्यते वेदि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । परित कृता सस्वृता ॥^६

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

स्थल त्यत्र । 'ष्ठल स्थाने' (म्वा० प० से०) । 'मिथिलादयश्च' (उ० १ ५७)
इति साधु । चतन्त्यस्मिन् । ध्वरच् (उ० २ १२२) । 'यानार्थं सस्वृत
भूमे' द्वे ॥^७

चपालो यूपकटकः

'चप मक्षणे' (म्वा० उ० से०) । 'सानसि—' (उ० ४ १०७) इति
साधु । यूपस्याग्रे वृत्त वटाकार । द्वे ॥^८

कुम्भा सुगहना घृति ॥ १८ ॥

'कुवि आच्छादने' (म्वा०, चु० प० से०) । गहना निविडा घृतिघँष्टनम्
॥ १८ ॥

1 A priest who superintends performances of a sacrifice [1] 2 A member of or spectator at an assembly [1] 3 The sacrificial priests well versed in the first three vedas [1 each] 4 M साग्नीध्र 5 A priest who kindles the sacred fire [3] 6 Altar [1] 7 An altar prepared for a sacrifice [2] 8 A wooden ring on the top of a sacrificial post [2] 9 The enclosure round a sacrificial ground [1]

यूषाप्र तर्म

यूपस्याग्रम् । तरति । मनिवृ (३ २ ७५) द्वे ॥^१

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिद्वयो ।

निर्मन्थ्यत । तच्च तदारु च । ऋच्छति । '—सृष्टयमि—' (उ० २ १०२) इत्यनि ॥^२

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽन्नय ॥ १९ ॥

दक्षिणोऽग्निः^३ । 'गृहपतिना समुक्ते ज्य' (४४ ९०) । आहूयतेऽज^४ ॥ १९ ॥^५

अग्नित्रयमिदं त्रेता

त्रायते त्रा । त्रामु इता त्रेता ॥^६

प्रणीत सस्कृतोऽन्नल ।

प्रकृषं नीत । एकम् ॥^७

समूह्य परिचाय्योपचाय्यावग्नी प्रयोगिणः ॥ २० ॥

समूह्यते । वहे (म्वा० उ० अ०) ऊहे (म्वा० आ० से०) वा । परिचीयते, उपचीयते च । 'अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूह्या' (३ १ १३१) । प्रयोगोऽस्ति^८ यथा ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थं ॥ २० ॥^९

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्नि प्रणीयते ।

तस्मिन्नानायय

दक्षिणाग्नित्वेन सस्त्रियते । आनीयत । 'आनाय्याऽनित्य'^{१०} (३ १ १२७) । यस्तु वैश्यकुलयोनि स 'आनेय' ॥^{११}

अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रिया ॥ २१ ॥

आने स्त्री । वृषाकपि—' (४ १ ३७) इत्यैड । मुष्टु आहूयन्तेऽनया^{१२} । इ (वा० ३ २ १०१) । हुतभुज प्रिया । श्रोत्रिण ॥ २१ ॥^{१३}

1 The top of a sacrificial post [2] 2 A piece of wood used for kindling the sacred fire by attrition [1] 3 M दक्षिणोऽग्निः 4 M आहूयतेऽज 5 Three sacred fires 6 Three sacred fires taken collectively [1] 7 The fire consecrated by mantras [1] 8 M प्रयोगोऽस्ति 9 The sacrificial fire arranged in a circle [3] 10 M आनाय्याऽनित्ये 11 The sacred fire taken from gārhapatya [1] 12 M आहूयन्तेऽनया 13 Svāha, the wife of Agni

ऋक्सामिधेनी धायया सा या स्यादग्निसमिन्धने ।

समिध आधीयन्तेऽनया^१ । 'समिधामाधाने वेध्यन्' (वा० ४३१२०) ।
धीयतेऽग्निरनया^२ । 'पाय्यसानाय्य—' (३११२९) इति साधु । 'अग्नि
प्रज्वाल्यते यया ऋचा सा' द्वे ॥^३

गायत्रीप्रमुख छन्द

गायन्त त्रायते । गौरादि (४१४१) । षडक्षरपदा गायत्री, सप्ताक्षर-
मुष्णिक्, इत्यादि । छन्द्यते छन्द । असुन् । एकम् ॥^४

हृद्यपाके चरः पुमान् ॥ २२ ॥^५

हृद्यस्य पाक । चर्यते चर । भृमृशी—' (उ० १७) इत्यु ॥ २२ ॥^६

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगत ।

आमिष्यते । मिषु सेचने' (श्वा० प० से०) । बाहुलकात्सक् । शृते तसे
दुग्धे दधियोजनात् ॥^७

धवित्रं व्यजन तद्यद्रचित मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धूयतेऽनेन^८ । 'अतिन्धूसू—' (३२१८४) इत्यु । मृगचर्मणा यद्रचितम्
॥ २३ ॥^९

पृषदाऽय सदध्याज्ये

पृषद्भिः सहितमाज्यम् । दध्ना सहिते घृते एकम् ॥^{१०}

परमान्न तु पायसम् ।

परम च तदन्न च । पयसि ससृष्टम् । द्वे ॥^{११}

हृद्यव्ये दैत्रपित्र्ये^{१२} अन्ने

हृयते । 'अचो यत्' (३१९७) । कृत्यते पितृभ्यः । 'कु दन्दे' (अ०प०अ०) ।
देवाप्त हृद्यम्, पित्रप्त कव्यम् ॥^{१३}

- 1 Majority reads = 2 M आधीयन्तेनया 3 M धीयतेऽग्निरनया
4 The mantra which is recited while kindling the
sacrificial fire [1] 5 Metre eg Gayatri, usrik sc [1]
6 An oblation of rice, barley and pulse boiled for pre-
sentation to the gods and manes [1] 7 A mixture of boiled
and coagulated milk [1] 8 M धूयतेनेन 9 A fan made of
the deer's skin [1] 10 Ghee mixed with coagulated milk
[1] 11 Rice boiled in milk [2] 12 B prerers दैत्रपित्र्ये
13 Oblations to gods and manes [1 each]

पात्रं स्रुवादिकम् ॥ २५ ॥

स्रवति घृतादिकम् । 'स्रुवः कः' (उ० २.६१) ॥ २४ ॥^१

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः ।

ध्रुवति । उपविमर्ति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' जुहः । स्रवति स्रुवः ।
भेदास्तु स्त्रियः । स्रुवः चिक् (उ० २.६२) एतद्भेदा स्त्रियः ॥^२

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपात्रियने । 'कृन् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) ॥^३

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

परंपराया अकनम् । 'अक गतौ' (म्ना० प० से०) । शाम्यतेः (दि० प०
से०) ल्युट् (३.३.११५) । प्रकर्षणोक्षणम् । वध हिंसायाम् । 'यज्ञाङ्गपशु-
हिंसनस्य' त्रीणि ॥^४

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

'मीत् हिंसायाम्' (कृचा० उ० अ०) । मीतः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०),
क्तः । 'यज्ञे हतस्य पशोः' त्रीणि ॥ २६ ॥^५

सांनाय्यं हविः

सनीयते । 'पाय्यसानाय्य—' (३.२.१२९) इति साधुः । ह्यते । 'अति-
शुचि—' (उ० २.१०८) इतीतिः । सांनाय्यं हविविशेषः । द्वे ॥^६

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

हुतं प्रक्षिप्तम् । वषण्मन्त्रेण कृतम् । 'प्रक्षिप्तहुतस्य' द्वे ॥^७

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे^८

अवभ्रियतेऽग्नेन^९ । 'अवे भृजः' (उ० २.३) इति वषट् । दीक्षाया अन्तः ।
प्रधानकर्मसमाप्तौ यज्ञे त्रियमाण इति विशेषः ॥^{१०}

1. The ladle and other wooden vessels used in a sacrifice [1] 2. A sacrificial ladle [3] 3. The animal killed in a sacrifice [1] 4. Immolation of an animal at sacrifice [3] 5. Immolated animal at sacrifice [3] 6. A kind of oblation [2] 7. The oblation offered to fire [2] 8. Majority reads यज्ञः 9. M. अवभ्रियतेनेन 10. A supplementary sacrifice at the end of a principal sacrifice [1].

तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिपु

तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विगम्याम्—' (५१७१)
इत्यत्रोपसख्यानाद् घ ॥ २७ ॥^१

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

क्रतुयज्ञ । कर्म दानादि । इदमिष्टशब्दवाच्यम् ॥^२

पूतं खातादिकर्माणि ।

पुष्करिणी खननदेवाल्यादिनिर्माणादि पूतम् ॥^३

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो ॥२८॥

यज्ञे होमावशिष्टमाज्यपुरोडासाद्यमृतम् । देवातिथिगुर्वादिशिष्ट विघस ।
'घञपोश्च' (२४३८) इत्यदो घस्त्व ॥२८॥^४

त्यागो विहायित दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ॥२९॥

प्रादेशन निर्वपणमपघर्जनमंहति ।

'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । हाको (जु० प० अ०) ष्यन्तात्सन्
(३३११४) । मृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'श्रण दाने' [चुरादि]
'स्पृश स्पर्श' (तु० प० अ०) ॥२९॥ 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ।
'द्ववप्' (म्ना० उ० अ०) । 'वृजी वजने' (अ० आ०, ए० प०, चु० उ०
से०) । 'हन्तेरह च' (उ० ४६२) इत्यति ॥^५

मृतार्थं तदहर्दानं त्रिपु स्यादीर्घ्वदेहिकम् ॥३०॥

मृतार्थं तदहर् प्रेतदिने प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्त
दीयमान जलपिण्डादिकम् । दहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदेह । तत्र भव । अध्यात्मादि
(वा० ४३६०) । केचिदुभयपदबुद्धिमाह ॥३०॥^६

- 1 A sacrificial thing [1] 2 Iṣṭa 1 e, performing sacrifices and doing charitable works [1] 3 Purta 1 e, act of pious liberality (such as digging well Sc) [1] 4 The residue or leaving of a sacrifice, and remains of food [1 each]
5 Donation or gift [13] 6 Majority prefers मृतार्थं तदहर्दाने
7 Funeral rites [1]

पितृदानं निवापः स्यात्

पितृभ्यो दानम् । न्युष्यते । 'हुवप्' (म्वा० उ० अ०) घञ् । 'सपिण्डाद्दुर्घ्वं पितृद्देशेन दानस्य' द्वे ॥^१

श्राद्ध तत्कर्म शास्त्रत ।

श्रद्धाऽत्रास्ति^२ । 'प्रज्ञाश्रद्धा—' (५२१०१) इति ण । तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥^३

अन्वाहार्यं मासिके^४

अनु वा ह्यियते । ण्यत् (३११२४) । मासे भवम् द्वे ॥^५

अशोऽष्टमोऽह्ण कुतपोऽस्त्रियाम् ॥३१॥

पञ्चदशमूर्त्तात्मिकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सित तपति ॥३१॥^६

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

'इपेरनिच्छागंस्य' (वा० ३३१०७) युच् । 'परेर्वा' (वा० ३११०७) 'गवेष मागणे' [चुरादि] । 'घर्माच्चान्वेषणस्य' चत्वारि ॥^७

सनित्त्वध्येपणा

सनन सनि । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । इपर्युच् (वा० ३३१०७) । गुर्वाराधनस्य द्वे ॥^८

याञ्छामिशस्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

याच (म्वा० उ० से०) नङ् (३३९०) अ भयसनम् । 'धसु स्तुत्यादौ' (म्वा० ५० से०) । तिन् (३३९४) । 'अर्थं याच्चायाम्' (चु० उ० से०) । चत्वारि ॥३२॥^९

पट् तु त्रिषु

इत पट् त्रिषु ॥

1 An offering to the manes [2] 2 M श्रद्धाऽत्रास्ति 3 The funeral rite performed for the departed spirits of dead relatives [1] 4 B मासिक 5 The eighth part, of a day [1] 6 The monthly śrāddha performed on the day of new moon [1] 7 A religious enquiry [4] 8 A respectful solicitation, entreaty [2] 9 Asking; begging [4]

अर्घ्यमर्घाथ पाद्य पादार्थवारिणि^१ ।

जले । पादायेदम् ॥^२

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिध्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥

अतिथये इदम् । 'अतिथेज्यं' (५४२६) । अतियो साधु । पय्यतिथि—
(४.४ १०४) इति ढञ् । एकम् ॥३३॥^३

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

अवेसे, अगेहे भव । अध्यात्मादि (वा० ४३६०) । आगच्छति ।
सितनि— (उ० १६९) इति तुन् । अतति । 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४२)
इति इथिन् । 'गृहागतस्य' त्रीणि ॥ प्राधूर्णकप्राधुणकावभ्युत्थान तु गौरवम्
इति क्वचित् ॥^४

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चाह्निणा समा ॥३४॥

'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । नमस्करणम् । क्यजन्तात् (३११९)
अ (३३१०२) । 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादि । यक् (३१२७) ।
'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अहं पूजायाम्' [चुरादि] । 'पूजाया'
पट् ॥^५

वरिवस्या तु शुश्रूपा परिचर्याप्युपासनम् ।^६

'वरिवस' शब्द पूजार्थं । तत् क्यच् (३११९) ध्योतुमिच्छा । श्रुच्
(भ्वा० प० अ०) सन् । परित् चरणम् । '-परिचर्यापरिसर्या—' (वा० ३
३१०१) इति साधु । 'सेवाया' चत्वारि ॥^७

घञ्याटाटया पर्यटनम्

'प्रजयजो —' (३३९८) इति क्यप् । अटनम् । 'परिचर्या—' (वा०
३३१०१) इत्यादिना निपातित । 'अटनस्य' त्रीणि ॥^८

1 Majority reads पादाय वारिणि 2 Arghya 1 e the respectful offering or oblation to gods and venerable men, and arghya the offering of water for washing feet [1 each] 3 Hospitality, and hospitable person [1 each] 4 Guest [3] 5 Worship [6] 6 B reads परिचर्याप्युपासनम् 7 Service [4] 8 Wandering or rooming about [3]

चर्या त्रीर्यापथे स्थिति १ ॥३५॥

चरणम् । 'गदमदचर—' (३ १ १००) इति यत् । 'ईर गती' (अ० आ० से०) । प्यत् (३ १ १२४) । ईर्याया पन्था ईर्यापथ । ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकाना स्थिति ॥ ३५ ॥^१

उपस्पर्शस्त्वान्चमनम्

उपस्पर्शनम् । 'चमु अदने' (न्वा० प से०) ॥^२

अथ मौनमभाषणम् ॥

मुने कर्म । [मौनम् ।] ॥^३

आनुपूर्वी स्त्रिया वावृत्परिपाटी अनुक्रम ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

पूर्वं पूर्वमनुपूर्वम्, पूर्वानुक्रमण च । अनुपूर्वं भाव । दृढादित्वात् (५ १ १२३) प्यत् । डीप् । आवर्तनमत्र । वृते (न्वा० आ० से०) क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । परिपटनम् । 'पट गती' (न्वा० प० से०) । प्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । क्रमे (न्वा० प० से०) घञ् (३ ३ १८) ॥ ३६ ॥ पर्यायणम् । इणो घञ् (३ ३ ३८) । 'क्रमस्य' पञ्च ॥^४

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्यय ।

अतिक्रम्य पतनम् । पर्यायणम् । 'एरच्' (३ ३ ६) । 'क्रमोल्लङ्घनस्य' श्रेणि ॥^५

नियमो व्रतमस्त्री

नियमनम् । अच् । 'व्रतमात्रस्य' द्वे ॥^६

तञ्जोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तदुपवासादि व्रत पुण्यमेव । 'सत्राया कन्' (५ ३ ७५) ॥ ३७ ॥^७

उपवस्तुपवासः

उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । क्त (३ ३ १३४) । प्रज्ञावणि (५ ४ ३८) 'औषवस्तम्' अपि । अस्तेष्वञ् (३ ३ १८) । द्वे ॥^८

1 Majority reads (बीर्यापथस्थिति) 2 Performance of spiritual practices [1] 3 Sipping water before religious ceremonies [2] 4 Silence [2] 5 Sequence or order [5] 6 Inversion or violation of order [3] 7 Religious practice or austerity [2] 8 Meritorious acts such as fasting sc. [1] 9 B and K prefer औषवस् and औषवस्त्र respectively 10 Fasting [2]

विवेकं पृथगात्मता ।

'विचिरं पृथग्भावे' (६० उ० अ०) । घञ् (३३१८) । पृथगात्मा यस्य तस्य भावः । 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य' द्वे ॥^१

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्वि

ब्रह्मणस्तपसो वर्चं । ब्रह्महस्तिभ्याम्—' (५४७८) इत्यच् । वृत्तमाचारः, तस्य अध्ययनस्य च ऋद्धिः ॥ ३८ ॥^२

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

ब्रह्मणोऽञ्जलिः^३ । वेदपाठकाले वृत्तोऽञ्जलिरित्ययं^४ ॥^५

पाठे विप्रुषा ब्रह्मविन्दवः ।

वेदपाठं मुखान्निर्गता विन्दवो ब्रह्मविन्दवः ॥^६

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्यानस्य योग उपायः, तस्यासनं स्वस्तिकादि ब्रह्मणः सम्बन्धि आसनम् । एकम् ॥^७

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

कल्पने । अच् (३११३४) । विधानं विधिः । क्रमणमनन्तः । घञ् । श्रीणि ॥ ३९ ॥^८

मुरयः स्यात्प्रथमः कल्पः

मुखमिव । शाखादि (५३१०३) ॥^९

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अनुहीनः कल्पः । यथा—श्रीह्यभावे यवादि ॥^{१०}

1 Discriminative knowledge (between Puruṣa and Prakṛti) [2] 2 Pre-eminence of religious practices and sacred knowledge [2] 3 M. ब्रह्मणः अञ्जलिः 4 M. वृत्तोऽञ्जलिरित्ययं 5 The respectful salutation with folded hands while repeating the Vedas [1] 6 Drops of saliva sputtered while reciting the Vedas [1] 7 Brahmaṣana, a position for meditation [1] 8 Sacred precept or rule [3] 9 Principal precept [1] 10 Secondary precept [1]

संस्कारपूर्वं ब्रह्मणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

संस्कार उपनयनम्, तत्पूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं वेदपाठारम्भविधिविशेषः ॥४०॥^१

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः । अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । 'बैधस्य नामोच्चारणादि-
पूर्वकनमस्कारस्य' द्वे ॥^२

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पागशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भिक्षते । 'सनाशस—' (३२१६८) इत्यु । परित्यज्य सर्वं व्रतति ।
कर्मन्देन प्राक्तमधीने । 'कर्मन्दीकृशास्वादिनि' (४३१११) । पाराशर्येण
प्रोक्तमधीते । 'पाराशर्य—' (४३११०) इति णिनि । 'मस्करमस्करिणौ—'
(६११५४) इति निपात । पञ्च 'सन्यासिन' ॥ ४१ ॥^३

तपस्वी तापस पारिकाङ्क्षी

तपोऽस्यास्ति^४ । 'तप सहस्राभ्याम्—' (५२१०२) इति णिनि । 'अण्-
च' (५२१०३) । पारिकाङ्क्षते । णिनि (३२७८) । पृषोदरादि
(६३१०९) । ऋणि ॥^५

वाचयमो मुनि ।

वाच यच्छति । 'वाचयमपुरदरी—' (६३६९) इति साबु । 'मनेरुच्च'
(३०४१२२) इतीनि । 'मौनिन' द्वे ॥^६

तपःक्लेशसहो वान्तः,

तपस क्लेश, त सहते । दमे (दि० प० अ०) क्त (३४७२) द्वे ॥^७

वर्णिनो ब्रह्मचारिण ॥ ४२ ॥

वर्णं स्तुतिरस्यास्ति । ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरति ॥ ४२ ॥^८

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषयः जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० सं०) ॥^९

1 Commencement of reading the Veda after the performance of the preparatory rite [1] 2 Salutation [2] 3 Ascetic [5] 4 M तपोऽस्यास्ति 5 An ascetic, who practices penance [2] 6 A sage practicing silence [2] 7 One, who bears the pain of religious austerity [1] 8. Brahmacharin [2] 9 Sage [2]

स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती ।^१

आप्लुतश्चासौ व्रती च । समाप्तवेदव्रत ॥^२

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां समूहो जितो यै । यतमस्ति । यतन्ते (भ्वा० आ० से०) इति
(४११७) । 'जितेन्द्रियस्य' त्राणि ॥ ४३ ॥^३

य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाद्यसौ ।

स्थाण्डिलश्च

स्थण्डिले भूमौ घते । व्रते (३२८०) इति णिनिः । 'स्थण्डिलाच्छयितरि
व्रते' (४२१५) इत्यण् । द्वे ॥^४

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगा ॥ ४४ ॥

रजस्तमोभ्यां विगता । द्वयमतिगच्छन्ति । द्वे ॥^५

पवित्रं प्रयत पूत

पुनाति । 'अशिवादिभ्य इत्रात्रो (उ० ४१७२) । प्रकर्षेण यत् । यत्
क्त । पूत । त्रीणि ॥^६

पारण्डा^७ सर्वलिङ्गिनः ।

पातीति पा वैदिकमार्गं त खण्डयति । सर्वाणि लिङ्गानि येषाम् । द्वे ॥^८

पालाशो दण्ड आपाढो व्रते

आपाढीपूर्णमा प्रयोजमस्य । 'विशाखापादादण्-' (५१११०) । व्रते
ब्रह्मचर्ये यः पलाशस्य दण्डं स इत्यर्थः ।^९

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

राम्भस्य वैष्णविकारं व्रत एव, अन्यत्र वैणव एव ॥ ४५ ॥^{१०}

1 B and K read respectively as, स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती and स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती 2 A Brahmana, who has completed his study of the Vedas [2] 3 An ascetic who has controlled his sense-organs [3] 4 An ascetic, who sleeps on bare ground while performing religious austerities [2] 5 A person who is free from the influence of rajas and tamas qualities [2] 6 A holy person [3] 7 Majority prefers पाण्डा 8 Heretic [2] 9 A staff of the palāśa wood carried by an ascetic [1] 10 A bamboo staff carried by an ascetic or religious student [1]

अस्त्री कमण्डलु कुण्डी

कस्य जलस्य मण्ड सार, त लाति । मृग्यादि (उ० १ ३७) । 'कुडि दाहे' (म्वा० आ० से०) । कुण्डी व्रमन्त चेत् । द्वे ॥^१

त्रतिनामासन वृषी ।

त्रतिना ब्रह्मचार्यादीनामासनम् । व्रुवन्त सीदन्त्यस्याम् । ड (वा० ३ २. १०१) । एकम् ॥^२

अजिनं चर्म कृत्ति स्त्री

'अज गती' (म्वा० प० से०) । इनच् (उ० २ ४८) । चयते । यनिन् (उ० ४ १४४) । वृत्त्यते । 'वृती छेदने' (तु० प० से०) । सिन् (३ ३ ९४) । त्रीणि ॥^३

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भिक्षाणा समूह । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४ २ ३८) ॥ ४६ ॥^४

स्वाध्याय स्याञ्जप

स्वस्य अध्ययनम् । 'इडश्च' (३ ३ २१) इति घञ् । 'व्यघजपो -' (३ ३ ६१) इत्यप् । 'वेदाध्ययनस्य' द्वे ॥^५

सुत्याभिपव सवनं च सा ।

'सज्ञाया समज-' (३ ३ ९९) इति पुञ् (स्वा० उ० से०) क्यप् । अपि (३ ३ ५७) अभिपव । ल्युटि (३ ३ १११) सवनम् । 'सोमलताकण्डनस्य' त्रीणि ॥^६

मर्वनसामपध्वसि जप्य त्रिष्वघमर्पणम् ॥ ४७ ॥

सर्वाणि एनासि अपध्वसते । णिनि (३ ३ ७८) । 'पोरदुपधात्' (३ १ ९८) इति यञ्, जप्यम् । अघ मर्पति ॥ ४७ ॥^७

दर्शश्च पौर्णमासश्च चागौ पश्चान्तयो पृथक् ।

अमावस्याया त्रियमाणो याग उपचारादर्श । पश्चान्तयोरमावस्यापौर्णमास्यो त्रियमाणौ ॥^८

1 A water pot used by ascetics [2] 2 The seat of an asectic or religious student [1] 3 Skin (of animal used as seat) [3] 4 M भिक्षादिभ्योऽण् 5 Things collected as alms [1] 6 The study of the Vedas [2] 7 Extraction of soma juice [3] 8 The mantra that destroys all sins [1] 9 Sacrifices which are performed on the amavasya and pūrṇimā [1 each]

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

यच्छत्यनेन यम । शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कर्म सत्यास्तेयादि यत्कर्म
नित्यं कर्तव्यम् ॥ ४८ ॥^१

नियमस्तु स यत्कर्माऽनियमागन्तुसाधनम् ।

न तु यावज्जीवम्, आगन्तुमि कामनया समयविशेषादिभिर्हेतुभिः साध्यमुप-
वासस्नानादि, तन्निधन ॥^२

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

अजेघैतेर्वा उपवीतं यज्ञाय सूत्रम् । प्रोद्धते बहिष्कृते सति वामस्कन्धापितम् ।
हे ॥ ४९ ॥^३

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्राचीनं प्रदक्षिणमावीतम् । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धते सति ॥^४

निधीतं कण्ठलम्बितम् ।

नि अधीवीतं कण्ठाल्लम्बितं करद्वये बहिष्कृते सति ॥^५

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवम्

अङ्गुलीनामग्रे देवानामिदं देव तीर्थम् ॥^६

स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले वायम् ॥ ५० ॥

स्वल्पाङ्गुल्यो कनिष्ठिकयोरधोभाग । क. प्रजापतिदेवतास्य^७ ॥ ५० ॥^८

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

अङ्गुष्ठतर्ज्ज्योर्मध्ये पितरो देवतास्य^९ ॥^{१०}

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

ब्रह्मा देवतास्य^{११} ॥^{१२}

1. Yama [1] Ct. yogaśūtra, 2 30 2. Niyama [1]
Ct. yoga sūtra, 2 32 3 The sacred thread over the
left shoulder and under the right arm [2] 4. The sa-
cred thread over the right shoulder and under the left
arm [1] 5 The sacred thread worn round the neck [1]
6. Devatīrtha [1] 7. M. देवतास्य B. Kāyatīrtha [1] 9. M. देवतास्य
10 Pitṛtīrtha [1] 11. M देवतास्य 12. Brahmatīrtha [1]

स्याद्ब्रह्मभूय ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥५१॥

ब्रह्मणा भाव । 'भुवो भावे' (३११०७) इति क्यप् । सह मुनक्तीति सयुक्, तस्य भाव । ब्रह्मणा सायुज्यम् ॥ ५१ ॥^१

देवभूयादिक तद्वत्

देवस्य भाव देवभूय देवत्वमित्यादि ॥^२

कृच्छ्रं सातपनादिकम् ।

वृन्तत्यनेन । 'कृतेरुच्छ -' (उ० २२१) । सतपति । ल्युट् (३३११३) । तस्येद कर्म । सान्तपन देहसाध्यम् ॥^३

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्राय

सम्यक् न्यास , आत्यन्तिकस्त्याग , तद्युक्ते अनशने अभोजने मरणोद्देश्यम् । प्रकृष्टमयनम् । इण् (अ० ५० अ०) 'एरच्' (३३५६) एकम् ॥^४

अथ वीरहा ॥५२॥

नष्टाग्निः

वीराग्निः, त हन्ति ॥५२॥ नष्टोऽग्निर्यस्य^५ । 'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्राग्निर्नष्ट' एकम् (?) ॥^६

कुहना लोभान्मिध्येर्यापथकल्पना ।

'कुह विस्मापन' (चुरादि) । 'ष्यास—' (३३१०७) इति युच् । ईयापथस्याचारभेदस्य मिथ्यास्तत्त्वे^७ कल्पना सम्पादनम् । 'धनादिलिप्तया मिथ्याधर्माश्रयणदम्भादि' एकम् ॥^८

प्रात्यः संस्वारहीनः स्यात्

वातमर्हति । संस्वारं, उपवीतादिमिहीन । द्वे ॥^९

1 Complete identity of soul with Brahman, the supreme Spirit [3] 2 Identity with gods [3] 3 Penance (as śāntapana sc) [1] 4 Giving up food after Complete renunciation of the world and its attachments [1] 5 M वीराग्निः 6 M नष्टाग्निर्यस्य 7 A Brahmana, who has neglected his sacred fire [2] 8 M मिथ्याः अतस्त्वे 9 Interested performance of religious austerities [1] 10 A person, who has lost his caste owing to non performance of purificatory rites [2]

अस्वाध्यायो निराकृति ॥५३॥

न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गंत । द्वे ॥५३॥^१

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्ति

धर्मस्य ध्वजश्चिह्नमस्यास्ति । मिक्षाद्यर्थं जटादिधारण लिङ्गमाथमादि
चिह्नधारण वृत्तिर्जीविकास्य । द्वे ॥^२

अवकीर्णा क्षतव्रत ।

किर (तु० प० से०) क्त (३३ ११४) । अवकीर्णं विक्षिप्त व्रतमनेन ।
क्षत खण्डित ब्रह्मचर्यमस्य । द्वे ॥^३

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्त यस्मिन्नुदेति च ॥५४॥

अशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ^४ यथात्रमम् ।

अभि सर्वंत साय तेन कर्मणा निश्चयेन मुक्त । उद् अतिशयेन इत गतम् ।
एकं कम् ॥^५

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥५५॥

परिविन्दति ज्येष्ठ परित्यज्य भार्या लभते । 'ज्येष्ठे अविवाहिते सति कृतोद्वाह
वनिष्ठ' ॥५५॥^६

परिवित्तिस्तु तउज्यायान्

परि वजन विन्दति लभते । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठ । 'परिवेत्तुर्ज्येष्ठ
भ्रातुरेकम्' ॥^७

विवाहोपयमी समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामा पाणिपीडनम् ॥५६॥

विगिष्ट वहनम् । घञ् (३३ १८) । उपयमन घञ् । परिणयनम् ।
'एरच् (३३ ५६) । पाण पीडनम् । विवाह । षट् ॥५६॥^८

व्यत्रायो ग्राम्यधर्मो मैथुन निधुवन रतम् ।

व्यवयानम् । इण (अ० प० अ०) घञ् । ग्राम्याणा जनाना धर्म ।

1 A student, who has not studied the Vedas [2] 2 A religious hypocrite [2] 3 A student who has Violated his religious practices [2] 4 B reads ३ 5 One asleep at sunrise and sunset [1 each] 6 A younger brother married before the elder [1] 7 The unmarried elder brother, whose younger brother is married [1] 8 Marriage 6]

मिथुनस्य वरम् । नितरा धुवन हस्तपादादिचालनम् । रमे क्त (३३११४) ।
पञ्च ॥^१

त्रिवर्गो धर्मकामार्थं

त्रयाणां वर्गं समूह ॥^२

चतुर्वर्गं समोश्चरै ॥५७॥

मोक्षेण सहितैर्धर्मार्थैश्चतुर्णां वर्गं । एवम् ॥१७॥^३

सघलेगैश्चतुर्भद्रम्

बलेन सहितैर्धर्मार्थैश्चत्वारि भद्राणि धेष्ट्या यत्र ॥^४

जन्या स्निग्धा वरस्य ये ।

इति ब्रह्मवर्गं ॥७॥

जनी वधु बहन्ति । 'सजाया जन्या (४४८२) इति यत् । वरस्य ये
स्निग्धास्तत्पक्षा ॥^५

इति ब्रह्मवर्गं ॥ ७ ॥

मूर्धाभिपित्ता राजन्यो वाहुज क्षत्रियों विराट् ।

मूर्धंयभिपित्त । राज्ञोऽपत्यम् ।^६ 'राजस्वमुराद्यत्' (४११३७) वाहुन्या
जात । क्षत्रस्यापत्यम् । 'छत्राद्' (४११३८) । विशेषण राजति । पञ्च
'क्षत्रियस्य' ॥^७

राक्षि राट् पार्थिव दमाभृन्नुपभूपमहोक्षित ॥८॥

राजति । 'कनिन्युवृषि—' (उ० ११५७) इति कनिन् । क्विपि (३२
६१) । राट् । पृथिव्या इद्वर । 'सर्वभूमिपृथिवीन्वामणत्रौ' (५१४१) ।
महो नियति । 'शि निवासगन्या' (तु० प० अ०) । सप्त 'राज' ॥^८

राजा तु प्रणताशेषमामन्त म्याद्धीइद्वर ।

प्रणता अणेषा सामन्ता स्वदेशानन्तर राजाना यस्य । अयिक इद्वर ।
एवम् ॥^९

1 Sexual intercourse [5] 2 The first three ends of human life taken Collectively [1] 3 The four ends of human life taken Collectively [1] 4 The aggregate of the four ends of human life (caturbhadra) [1] 5 The friend, attendant or relative of a bridegroom [1] 6 M राज्ञोऽपत्यम् 7 Kṣatriya [5] 8 King, 6] 9 A supreme king [1]

चक्रवर्ती सार्वभौम

चक्रे राजमण्डले वतते । णिनि (३ २ ७८) । सधभूमेरीश्वर । 'समुद्रान्तभूमेरीश्वरस्य' द्वे ॥^१

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वर ॥ २ ॥

मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वर । एकम् ॥ २ ॥^२

येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च य ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

सम्यक् राजति । विवप् (३ २ ६१) । सार्वभौमविशेषोऽयम् ॥^३

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

राजा समूह ॥ ३ ॥ राजन्याना समूह । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४ २ ३२) इति वृत् ॥^४

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मन्त्रोऽस्यास्ति^५ । धिया सचिव सहाय । जमा सह भव । 'अव्ययात्यप्' (४ २ १०४) । श्रीणि ॥^६

अन्ये कर्मसचिवास्तत ॥ ४ ॥

ततो धीसचिवादये कर्मसचिवा ॥ ४ ॥^७

महामात्रा प्रधानानि

महामात्रा येषाम्^८ । प्रकर्षेणाधोयन्ते । 'प्रधानस्य' द्वे ॥^९

पुरोधास्तु पुरोहित ।

पुरोऽग्ने^{१०} धायते पुरोधः । 'दधातेहि' (७ ४ ७२) । क्त (३ २ १०२) ॥^{११}

1 A universal king or ruler, whose dominions extend as far as ocean [1] 2 A ruler of certain country or province [1] 3 A paramount monarch, who rules over other princes, and has performed the rajasūya sacrifice 4 A number or collection of sovereigns and Katriyas [1 each] 5 M मन्त्रस्य षिन 6 Minister or councillor [3] 7 Minister for action [1] 8 M येषा 9 Chief minister [2] 10 M पुरोऽग्ने 11 Family priest [2]

द्रष्टरि व्यवहाराणा प्राङ्निवाकाभदशकौ ॥ ५ ॥

ऋणादीनि विवादस्थानानि व्यवहारा तथा द्रष्टरि निष्पत्तिरि प्राङ् प्रसू ,
विवाका विवेक तो स्ताऽस्य^१ प्रश्नविचारयो कुणल इत्यर्थं । अज्ञाणा व्यवहाराणा
दर्शकं द्वे ॥ ५ ॥^२

प्रतीहारे^३ द्वारपालद्वया स्थद्धा स्थितदर्शका ।

'उपसर्गस्य घञि-' (६ २ १२२) दीर्घं , प्रतीहार । द्वार पालयति । द्वारि
निष्ठति । 'द्वारपालस्य' पञ्च ॥^४

रक्षिचर्गस्त्वनीकरथ

रक्षिणा वर्गं । अनीके तिष्ठति । द्वे 'रक्षितृकारणस्य' ॥^५

अथाध्यन्नाधिकर्ता समी ॥ ६ ॥

अधिगताऽऽ^६ व्यवहारम् । 'व्यापारितस्य द्वे ॥'^७

स्थायुकोऽधिष्ठतो ग्रामे

स्थातु गोलमस्य । 'लपपत—' (३ २ १५४) इत्युक्त्वा । 'ग्रामाधिपतिरिण'
एकम् ॥^८

गोपो ग्रामेषु भूरिपु ।

गोपायति । आग्रामाव, अच् । 'बहुग्रामाधिष्ठितस्य' एकम् ॥^९

भौरिकः कनकाध्यक्ष

भूरिणि सुवर्णे नियुक्त । ठक् (४४ ६९) ॥ द्वे ॥^{१०}

रूप्याध्यक्षस्तु मैफिकः ॥ ७ ॥

निष्प हेमि नियुक्त । 'दृष्ट्वादिस्तालानियुक्तस्य द्वे ॥ ७ ॥'^{११}

अन्तपुरे स्वधिष्ठत स्थान्तवंशिको जन ।

अन्तर्वंशोऽस्वास्ति^{१२} । एकम् ॥^{१३}

सौविदस्ता कश्चाकिन स्थापत्या. सौविदाश्च तं ॥ ८ ॥

मुष्टु विदन्त विद्वांस ज्ञानि । मुविदस्ता म्त्रिय । तागामिम रसरा ।

1 M स्थाव 2 Judge [2] 3 B and K. read प्रोक्त 4 Door
keeper [5] 5 Sentinel or guard [2] 6 M रक्षितृकारणं 7 Head
or employer [2] 8 The head of a village [1] 9 The head
of a number of villages [1] 10 The superintendent of gold
in a royal treasury [2] 11 A mint master [2] 12 M अन्तर्वंश-
स्वास्ति 13 A superintendent of women apartments [1]

कञ्चुकश्चोत्कोऽस्तवपाम्^१ । स्थपतय स्वामिन । प्यन् (वा० ५११२४) ।
सुविदामिमे । 'स्यगारे वही रक्षाधिकृतस्य चत्वरि ॥ ८ ॥'^२

शण्डो वर्षवरस्तुभ्यौ

शाम्यति । 'शमेडं (उ० १९९) । वर्षस्य रेत पातनस्य वर । असत्तान्त
पुरस्था । 'खोजा' लोके ॥'^३

सेवकार्यनुजीविन ।

सेवन्ते । अथं सनिहितोऽस्वास्ति^४ । शोणि ॥^५

विषयानन्तरो राजा शत्रु

विषय स्वदेश, तदपेक्षया अव्यवहितदेशस्य राजा शत्रु । शातयति । शद्ले,
(भ्वा० प० अ०) प्यन्तात् रक्षातिभ्यां क्नु (उ० ४१०३) ।^६

मित्रमत परम् ॥ ९ ॥^७

भेषति । 'अमिचिमिदि— (उ० ४१६३) इति श्रु । अत शत्रो ॥९॥'^८

उदासीन परतर.

अतिशयितपरतर । उदास्ते । ईदास (उ० २८३) इतीत्वम् ।^९

पार्णिमाहस्तु पृष्टत ।

पार्णिर्णौ पश्चात् पद गृह्णाति । 'जिगीषो पृष्टमागस्यस्य रात् ' एकम् ॥^{१०}

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपदद्वेषणदुर्द्ध ॥ १० ॥

द्विद्वेषपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवक्षत्रघ्न ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिन ॥ ११ ॥

'रप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० ते०) । 'स्परिञ्चोपघाया' (उ० १२६) ।
चंरमस्यास्ति । सपत्नीव । 'स्यम् सपत्ने' (३११४५) इति निर्देशादकार ।
'शु गती' (जु० प० अ०) । 'अन इ' (उ० ४१३८) । अरि । 'द्विपोऽ-
मित्रे'^{१०} (३२१३१) शत्रु । युचि (३२०५१) द्वेषण । बुध हृदयमस्य ॥ १० ॥
द्वेषि । विषम् (३२६१) । विद्वेद पक्षोऽस्व^{११} । न हितमस्मान् । 'अमेदिपति

1 M कञ्चुकश्चोत्कोऽस्तवपाम् 2 Kañcukin (an old attendant on the women's apartments [4] 3 Eunuch [2] 4 M सनिहितोऽस्वास्ति 5 Servant [2] 6 A rival neighbouring king [1] 7 A friendly neighbouring king [1] 8 A neutral neighbouring king [1] 9 A king who follows his friendly king fighting for victory [1] 10 M द्विपादित्र 11 M पक्षोऽस्व ।

चित् (उ० ४ १७३) इतीत्रन् । दसति । 'दनु उपक्षये' (दि० प० से०) ।
 'यजिमनि—' (उ० ३ २०) इति युच् । शनुरिव । प्रजाद्यण (५ ४ ३८) ।
 अमिहन्तु शील । णिनि (३ २ ७८) । पिपति रोपम् । पृ पालने' (जु० प० से०) ।
 अच् (३ १ १३४) । न राति सुखम् । प्रतिकूलमर्थयति । परि दोषाख्यान
 पचयति । 'पथि गतौ' (चु० प० से०) ॥ ११ ॥^१

वयस्य स्निग्ध सवया

वयसा तुल्य । यत् (४ ४ ९१) । स्निह्यति । 'मतिवृद्धि—' (३ २ १८८)
 इति क्त । समान वयोऽस्य* । 'ज्योतिर्जनपद—' (६ ३ ८५) इति स । 'तुल्य
 वयस' श्रीणि ॥^२

अथ मित्र सखा सुहृत् ।

मेयति । वत्रन् । समान ख्यायते लोके । 'समाने ख्य —' (उ० ४ १३६)
 इतीन्, डित् [च] । शोभन हृदयमस्य । श्रीणि ॥^३

सरयं साप्तपदीन स्यात्

सख्युर्माव । 'सख्युर्माव' (५ १ १२६) । सप्तमि पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीन
 सख्यम् (५ २ २२) इति साधु । द्वे ॥^४

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १० ॥

अनुरोधनम् । घञ् (३ ३ १८) । अनुगम्य वर्तनम् । 'आराध्यादेरिष्ट
 सपादनस्य' द्वे ॥ १२ ॥^५

ययार्हवर्णं प्रणिधिरपसर्पश्चर स्पश ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

यो योऽहं^६ । ययार्हं वर्णं रूपमस्य । प्रकपेण निधीयतेऽत्र* । घो कि
 (३ ३ ९२) । अपनर्षं । 'मृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) ।
 चरति । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शया' (भ्वा० उ० से०) । प्रजाद्यणि
 (५ ४ ३८) चार । गूढचासौ पुरपदच । 'हरिकारा' लोके । सप्त ॥^७

आप्त प्रत्ययितरित्रपु ॥ १३ ॥

आप्यते स्म । 'आप्तु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । प्रत्ययो विद्वास
 सजातोऽस्य^{१०} । 'विद्वत्स्य' द्वे ॥ १३ ॥^{११}

1 Enemy [19] 2 M बन्धुस्य 3 Companion of the same age
 [3] 4 Friend [3] 5 Friendship [2] 6 Fulfilling one's
 wishes [2] 7 M यो योऽहं 8 M निधीयते 9 Spy [7] 10 M
 संगतस्य 11 A trust worthy person [2]

सावत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सावत्सर वेद । अण् (४ २ ५९) । ज्योतिषमधीते वेद वा । देव जानाति । गणयति । ज्ञानमस्यास्ति । अष्टौ ॥ १४ ॥^१

तान्त्रिका ज्ञातसिद्धान्तः

तन्त्र सिद्धान्तमधीते । ज्ञान सिद्धान्तो येन ॥^२

सत्त्री गृहपति समौ ॥

सत्त्रमस्यास्ति । गृहस्य पति । 'सदानदानादिकर्तुर्गृहस्थस्य' द्वे ॥^३

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चु-तु^४ लेखके ॥ १५ ॥

लिपिं करोति । दिवादिमा—' (३ २ २१) इति ट । अक्षरं वित्तं । 'तेन वित्त— (५ २ ५६) [इति] चणप् । लिखति । चत्वारि ॥ १५ ॥^५

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुभे स्त्रियौ ।

लिखित यदक्षरसस्यान तत्र । लिखित च अक्षरविन्यासश्च तयो समाहारे' इत्यन्ये । लिप्यतेलिपि । 'इक् वृष्यादिभ्य' (वा० ३ ३ १०८) 'लिधि' सौत्र इत्याहु । पत्राञ्जन मसिमेलामपीकज्जलकन्यकामसी । वर्णद्वय स्वस्तिवक्त्रो लेखो वाचिवहारक । स मन्त्रहारक शायोऽपकर्गल^६ शाब्द पत्रमणि वानि । सुधा ॥^७

स्यात्सदेशहरो दूत

कागद सदेश हरति । 'हरत—' (३ २ ९) इत्यच् । दूयतेस्म । दूइ (दि० आ० से०) क्त^८ (३ ४ ७२) द्वे ॥^९

दूत्य तद्भावकर्मणी ॥१६॥

दूतस्य भाव । 'दूतवगिगम्या च' इति य ॥१६॥^{१०}

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि ।

अध्वानमल गच्छति । 'अध्वनो यत्खी' (५ २ १६) । पन्थान नित्य गच्छति । 'पथा ण नित्यम् (५ १ ७६) । 'पथ एकत्र' (५ १ ७५) ॥^{११}

1 Astrologer [8] 2 A person well versed in any science or doctrine [2] 3 House holder [2] 4 B reads 7 5 Writer [4] 6 M शागपवर्गल 7 Written characters [2] 8 M च 9 Messenger [2] 10 The work of a messenger [1] 11 Traveller [5]

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥१७॥

राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणा श्रेणयोऽपि च ।

स्वामी राजा । अमात्यो मन्त्री^१ । कोशो भाण्डार । राष्ट्र देश । पर्वतादि दुर्गाणि । बल सै [न्यम्] ॥१७॥ राज्यस्याङ्गानि साधनानि । प्रकृत्य कुर्वन्ति राज्यम् । क्तिच् (३३१७४) । पौराणा नागराणाम् । धीयते श्रेणि । 'बहिष्त्री—' (उ० ४५१) इति नि । एक मुख्या सजातीयसमूहा स्वाम्य-मात्यादिपरस्परपकारक सप्ताङ्ग राज्य पौरश्रेणिमि सहाष्टाङ्गम् । द्वे ॥^२

सधिर्ना विग्रहो यानमासन द्वैधमाश्रय ॥१८॥

पङ्गुणा

घात्र कि (३३९२) सधि । विविध ग्रहणम् । यान यात्रा । द्विप्रकारा द्वैधम् । द्विश्रयोश्च घमुज् (५३४५) । आश्रयणम् । 'एरच्' (३३५६) ॥१८॥ एतानि पङ् गुणशब्दवाच्यानि ॥^३

शक्तयस्तिस्त्र प्रभावोत्साहमन्त्रजा ।

राज्यो जेतुमनया । मन्त्रयनेन भाव । घञ् (३३२४) । उक्त च— 'कोशदण्डबल प्रभुशक्ति इति । उत्सहतेजनेन^४ । घञ् (३३१२१) उक्त हि— विक्रम बलमुत्साहशक्ति ' इति । सध्यादीना सामादीना च यथावत्स्थापन मन्त्रशक्ति ॥^५

क्षय स्थान च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

अष्टवर्गस्यापचय क्षय । उपचयो वृद्धि । उपचयोपचयाभाव स्थानम् । 'कृपिर्वीणिकृपयो दुर्गं सेतु कुञ्जरबन्धनम् । खयाकरबलादान शून्याना च निवेशनम् ॥' इत्यष्टवर्ग । त्रयाणा वर्ग ॥१९॥^६

स प्रताप प्रभावश्च चत्तेज कोशदण्डजम् ।

कोणो घनम्, दण्ड सैन्यादि, ताम्या जात यरोज । द्वे ॥^७

1 M मत्रा 2 Seven requisites of regal administration [2] 3 The expedients to be used by a king in foreign policies being (i) peace or alliance (ii) war (iii) march or expedition (iv) halt (v) duplicity and (vi) seeking shelter 4 M उत्सहतेनेन 5 Three regal powers namely utsahaḡakti prabhavaḡakti and mantraḡakti 6 Three states of loss stability and increase 7 Glory, majesty, dignity [2]

भेदोदण्ड साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥२०॥

शत्रारमात्यादीनामुपायन पृथक्करण भेद । दमे (दि० प० से०) 'अम
न्ताडड (उ० १११४) । 'साम सान्त्वप्रयोग (चु० उ० से०) बाहुल
कात्कनिद् । प्रियवचनादिभि कोधोपशामन साम । दान धनस्य । उपायतेजन^१ ।
घञ् (३३१२२) ॥२०॥^२

साहस तु दमो दण्ड
सहसि बले भवम् । त्रीणि ॥^३

साम सान्त्वम्

सान्त्वनम् । घञ् (३३१८) ॥^४

अथो समी ।

भेदोपजापौ

'जप मानसे' (म्वा० प० से०) । घञ् (३३१८ । द्वे ॥^५

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥

उपधीयते ज्ञानमत्र । 'आतद्वच—' (३३१०६) इत्यङ् । धर्मार्थकामैर-
मात्यादीना राज्ञा परीक्षणमुपधा ॥२१॥^६

पञ्च त्रिषु

निश्शलाका ता पञ्च ॥

अपङ्क्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचर ।

अविद्यमानानि पङ्क्षीण्यत्र^७ । 'अपङ्क्षीण्यत्र—' (५४७) इति ख ।
द्वाभ्यामेव वृत्तो मत्र इत्यर्थं ॥^८

विविक्तविजनच्छन्ननिश्शलाकास्तथा रह ॥२२॥

रहश्रोपाशु चालिङ्गे

विविञ्चन्ति जना अत्र । स (३४७६) । विगतो जनोऽस्मात्^९ । छाद्यते ।

1 M उपायतेनेन 2 Four means of success against an enemy 1
e (i) s'aman (Conciliation) d'ana (bribery) (ii) danda (punish-
ment) and (iv) bheda (sowing difference) 3 Punishment
1 e open attack [3] 4 Conciliation or negotiation [2]
5 Sowing dissensions [2] 6 Trial or test of honesty (of
ministers and others by a king 7 M छाद्यत्र 8 Secret talks
between two persons [1] 9 M जनास्मत् ।

'छद्र अपवारणे' (चु० उ० से०) क्त (३२१०२) । शलाकाया निर्गत । शलाका शारिका । रहते । 'रहृ त्यागे' (म्वा० ५० से०) । असुन् (उ० ४-१८८) ॥२२॥ उपगता अश्व किरणा अत्र । एते द्वे अलिङ्गे अव्यये ॥^१

रहृस्यं तद्भवे त्रिपु ।

रहो भवम् । दिगादि (४३५४) । एकम् ॥^२

समौ विम्रम्भविश्वासी

'स्रम्भु विद्वाणे' (म्वा० आ० से०) । दन्त्यादिरपि । 'श्वस प्राणने' (अ० ५० से०) । घञ् (३३१८) । द्वे ॥^३

भ्रेपो भ्रशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

उचिताद् भ्रशोऽथ पतनम्^४ । 'भ्रेप् चलने' (म्वा० उ० से०) । घञ् (३३१८) । एकम् ॥ २३ ॥^५

अभ्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

भ्रेपादन्य । नियमेन ईयते । 'परिष्यानीणा -' (३३३७) इति घञ् । कल्पनम् । घञ् (३३१८) । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । उचितो रूपस्य । सम्यग्ज्जाऽत्र^६ । 'उचितस्य' पञ्च ॥^७

युक्तमीपयिक लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिपु पट

युजे (ह० उ० अ०) क्त (३२१०२) । उपाय एव । 'उपायाद्वृत्त्वच्च' (ग० ५४३४) इति ढक् । 'पोरदुपधात्' (३११८) इति यत् । लभ्यम् । अभिनीयते स्म । णीत्र (म्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) ॥ २४ ॥ न्यायदनपेतम् । 'धर्मपय्यर्थं -' (४४९२) इति यत् । पट् त्रिपु । 'न्यायागतस्य' षट् ॥^८

सप्रधारणा तु समर्थनम् ।

घृत्र (म्वा० उ० अ०) ष्यास- (३३१०७) इति युच् । 'अर्थं याच्चायाम्' (चु० उ० से०) । 'इदमुचितमेवेति निरवयवस्व' द्वे ॥^९

अववाद्दस्तु निर्देशो निदेश शामन च स ॥ २५ ॥

शिष्टिब्राह्मणा च

अवलम्ब्य वदनम् । घञ् (३३१८) । निर्देश कायादश । शामोत्सुं

1 Lonely place [6] 2 Secret [1] 3 Confidence [2] 4 M
भ्र शोष पत-म् 5 Deviation [2] 6 M मन्दव कृपात्र 7 Propriety [5]
8 Proper or just [6] 9 Determining the propriety of
anything [2]

(३३ ११५) ॥ २५ ॥ 'क्तितावादिम्य' (३३ ९४) । शिष्टि । आतश्च—
(३३ १०६) इत्यङ् । 'आज्ञाया' पट् ॥^१

सस्था तु मर्यादा धारणा स्थिति ।

सतिष्ठतेऽनया^२ । 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम्^३ । तत्रादीयते । अङ् (३
३ १०६) । धारयति धर्मम् । युच् (उ० २ ७८) । 'स्थागापा—' (३३ ९५)
इति क्तिन् । 'न्याय्यपयस्थिते चत्वारि ॥'^४

आगोऽपराधो मन्तुश्च

'इण आगोऽपराधश्च (उ० ४ २११) इत्यसुन् आगादेशश्च । अपराधनम् ।
मन्यते । कमिमनि—' उ० १ ७२) इति तु । श्रीणि ॥^५

समे तूद्दानबन्धने ॥ २६ ॥

उत्पूर्वाद् दत्तेत्यङ् (३३ ११५) ॥ २६ ॥^६

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्ड

द्वौ पादो परिमाणस्य । 'पणपाद—' (५ १ ३४) इति यत् । 'शास्त्रबोधित-
दण्डाद्द्विगुणदण्डनस्य एकम् ॥^७

भागधेय करो घनि ।

भाग एव । 'नामरूप— (वा० ५ ४ ३५) इति धय । कीर्यते । अप् (३
३ ५७) । बल्यते । बल दाने (?) । इन् (उ० ४ ११७) । 'कपकादिभ्यो
राजप्राह्यभागस्य द्वे ॥^८

घट्टादिदेय शुल्कोऽऽत्री

घट्टादौ देयम्^९ । सुत्वते । 'शुल्क अनिसर्जने' (चु० ५० से०) । एकम् ॥^{१०}

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

भृत्र (म्वा० उ० अ०) क्त (३२ १०२) । 'देवनाभ्यो मित्रादिभ्यश्च
दीयमानस्य' द्वे ॥ २७ ॥^{११}

उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तयोपदा ।

इणो गतेर्वा (म्वा० आ० से०) ल्युट् (२ २ ११३) । उपायनम् ।

1 Order or command [6] 2 M मंत्रहननवा 3 M सीमार्थेऽव्ययम्
4 Propriety of conduct [4] 5 M आगोऽपराधे 6 Offence [3]
7 Confinement or imprisonment [2] 8 Double penalty
[1] 9 Rent or tax [3] 10 M देवा 11 Tax (payable from
the income) [1] 12 Gift or present (especially to gods
and friends) [2]

उपगृह्य [ते । घ] न् । उपदीयते । 'धातश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् ।
चन्वारि ॥ 'अकोर' लोके । वस्तुतस्तु प्रसक्त प्रभ्वादिभ्यो दीयमानमु [पा] यनम्,
रहति दीयमान तूपदेति भेद ॥^१

शीतकादि तु यद् देय सुदायो हरण च तन् ॥ २८ ॥

युतकयौनिसम्बघ, तन भवम् । अण् (४३ ५३) । मुदीयते । द्रुदाज्
(चु० उ० अ०) युगागम (७३ ३३) । हियते । कर्मणि ल्युट् (३३ ११३)
॥ २८ ॥^२

तत्कालस्तु तदात्व स्यात्

स चासौ कालश्च । तदेत्यस्य भाव । 'वर्तमानकालस्य' द्वे ॥^३

रन्यायति काल उत्तर ।

आ गम्यन्तेऽत्र^४ । यमे (भ्वा० प० अ०) क्तिन् (३३ ९४) । एकम् ॥^५

सादृष्टिक फल सद्य

सद्यो प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादि (वा० ४२ ६०) । 'ध्यापारानन्तर
जायमानफलस्य' एकम् ॥^६

सदर्कं फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

उदवयते । 'अकं स्तवने' (चु० प० से०) । उत्तर भाविकर्मफलम् ॥ २७ ॥^७

अदृष्ट वह्नितोयादि

अग्नितोयादिकृत भयमदृष्टम् ॥^८

दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।

स्वपरयोश्चक्र सैन्यम् । ताम्या जातम् । 'स्वपरसैन्यात्परराष्ट्रजाञ्चीरादे
परचक्राद्वाहविलोपादेभयम्' ॥^९

महीभुजामहिभय स्वपक्षप्रभव भयम् ॥ ३० ॥^{१०}

स्वस्य पक्षोऽहिरिव^{११} । ततो जात भयम् ॥ ३० ॥^{१२}

1 Gift (in general) [4] 2 Dowery [3] 3 The present time [2] 4 B and K read this quarter as follows उत्तर काल षयनि 5 M आयम्भ-तेत्र 6 The future time [1] 7 Immediate Consequence [1] 8 The future result of an action [1] 9 Unforeseen calamity or danger (such as from fire, water &c) [1] 10 Visible danger as from thief, enemy &c [1] 11 M पशुहिरिव 12 Danger of a king from his own men [1]

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रकर्षोपकरण् । 'वृत्र श च' (३३ १००) । रिट् (७४.२८) । 'राज्ञा
छत्रधारणादिव्यापारस्य' द्वे ॥^१

चामर तु प्रकीर्णकम् ।

चमरस्यदम् । प्रवीयतेऽस्मात्^२ । द्वे ॥^३

नृपासन तु यद्भद्रासनम्

नृपस्यासनम् । भद्रं च उदासनं च । 'मण्वादिभृतराजासनस्य' द्वे ॥^४

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हेमम्

हेमविकारो नृपासनं सिंहाकारमासनम् ॥^५

छत्रं त्वात्पत्र्यम्

छात्रतेजनेन । प्यन्तात्शृन् (उ० ४ १५८) आतपात्त्रायते । द्वे ॥^६

राक्षस्तु नृपलक्ष्मं तत् ।

तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्मं ॥ एकम् ॥^७

भद्रकुम्भं पूर्णकुम्भं

भद्रं कुम्भं । पूर्णं कुम्भं । द्वे ॥^८

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

विमतिं जलम् । 'भृङ्गारभृङ्गारो च' (उ० ३ १३६) इति साधुः । कनक-
स्यालुः । सजाया कन् (१३ ७५) । 'सुवर्णवृत्तजलपादस्य' द्वे ॥ ३२ ॥^९

निवेशं शिविरं पण्डे

निविशन्तेऽज्य^{१०} । घन् (३३ २१) । शवन्त्यत्र । 'शव गतो' (म्वा० प०
से०) । बाहुलकात्किरच् अच् इत्व च । पण्डे क्लीबे । द्वे 'सैन्यावासस्य' ।
'धेर' लोके ॥^{११}

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सज्जन्तेऽनेन^{१२} । 'सैन्यरक्षणायनिवृत्तप्रहरिकादिव्यासस्य' द्वे ॥^{१३}

1 The bearing of royal insignia [2] 2. M. प्रवीयतेऽस्मात्
3 Chowry [2] 4 A royal seat [3] 5 A royal seat made
of gold [1] 6 Umbrella [2] 7 A royal umbrella [1]
8 A jar filled with water [2] 9 A golden pitcher [2]
10 M निविशन्तेऽज्य 11 Camp (for army) [2] 12 M सज्जन्तेऽनेन
13 Gaurd, sentry [2]

हस्त्यश्वरथपादान्त सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

पदातीना समूह ॥ ३३ ॥^१

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जगो वारण करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्भेरम पद्मी

प्रशस्ता दन्ता अस्य दन्ती । 'दन्तशिखात्'— (५ २ ११३) इति बलच् । 'बले' (६ ३ ११८) इति दीर्घं । हस्त शुण्डोऽस्यास्ति^३ । द्वौ रदावस्य । अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । द्वाभ्यां पिबति । मतङ्गादृपजात । 'गज मदन' (भ्रा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । न अग । अतिशयित कुञ्जो हनुरस्य । 'खमुख—' (वा० ४ २ १०७) इति र । वारयति शत्रुबलम् ॥ ३४ ॥ एति इम । 'इण क्विन्' (उ० ३ १५३) इति भ । स्तम्भे रमते । पद्म विन्दुजाल-मस्यास्ति । पञ्चदश ॥^४

यूथनाथस्तु यूथप* ।

यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथ । यूथ पाति । 'यूथमुख्यहस्तिन' द्वे ॥^५

मदोत्कटो मदकल

मदेन दानजलेन उत्कटो गज* । मदेन बलते । 'अन्तर्पदस्य हस्तिन' द्वे ॥^६

कलभ करिशावकः ॥ ३५ ॥

कल भापते । उ (वा० ३ २ १०२) । करिण शावक । द्वे ॥ ३५ ॥^७

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

गर्जयति । शोणि ॥^८

समाबुद्धान्तनिर्मदी ।

उदगत मदवपनमस्मान् । 'गतमदस्य' द्वे ॥^९

ह्वास्तिक गजता वृन्दे

हस्तिना समूह । 'अचित्त—' (४ २ ४७) इति ठक् । 'गजसहायाम्ना च' (वा० ४ २ ४३) इति तन् । द्वे ॥^{१०}

1 The component part of an army [1] 2 M दन्तिखात्
3 M शुण्डास्यास्ति 4 Elephant [15] 5 The leader of a flock
of elephants [2] 6 A rutting elephant [2] 7 A young
elephant [2] 8 A furious elephant [2] 9 An elephant out
of rut [2] 10 A herd of elephants [2]

करिणी धेनुका वशा ॥३६॥

करोऽस्त्यस्या । धेनुरिव । इवे कच् (५ ३ ९६) । वटि । 'वशिरण्योश्च'
(वा० ३ ३ ५८) इत्यप् ॥३६॥^१

गण्ड' कट

गण्डति । अच् (३ १ १३४) । कटति । 'कटे वर्षादौ' (म्वा० प० से०)
'गजगण्डयो' द्वे ॥^२

मदो दानम्

माद्यत्यनेन । द्यत्यनेन । द्वे ॥^३

वमथुः करशीकर ।

वम्यते । 'द्वितोऽथुच्' (३ ३ ८९) । करस्य शीकर । 'शुण्डानिर्गत-
जलस्य' द्वे ॥^४

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस

कु भुवमुम्भति । शकन्ध्वादि (वा० ६ १ ९४) । पिण्डते । 'पिडि'सघाते ।
एकम् ॥^५

तयोर्मध्ये विदु पुमान् ॥३७॥

तयो कुम्भयो । वेत्ति सज्ञामत्र घातेन । विदे (अ० प० से०) बाहुल-
काल्कु ॥३७॥^६

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवग्रहतेऽद्भुशेन^७ । एकम् ॥^८

इषीका त्वभिकूटकम् ।

ईष्यते । 'ईष उञ्छे' (म्वा० प० से०) । 'ईषे विद्वध्रस्वश्च' (उ० ४ २१)
इषीकन् । अक्षिकूटक चक्षुर्गोलकम् । एकम् ॥^{१०}

- 1 A female elephant [3] 2 The temple of an elephant [2]
3 The juice or ichor that exudes from the temples of an
elephant in rut [2] 4 M ध्वनाथुच् 5 The water emitted
from the trunk of an elephant [2] 6 The frontal globes
on the forehead of an elephant [2] 7 The middle of the
frontal globes on an elephant's forehead [1] 8 M अवग्रहते-
द्भुशन 9 The forehead of an elephant [1] 10 The eyeball
of an elephant [1]

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

निर्याण्यनन । एकम् ॥¹

कर्णमूल तु चूलिका ॥३८॥

चूल्यजनया । 'चूल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'सज्ञायाम्' (३ ३ १०९)
ष्वल् ॥३८॥²

अध कुम्भस्य वाहित्यम्

कुम्भस्याध । ललाटादधोभाग । वहत्ववदय वाहि तत्र तिष्ठति । पृषोदरादि-
त्वात्स्य त । एकम् 'वहित्याधामागो दन्तमच्य' ॥³

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रतिमीयतेऽनेन⁴ । 'मीत्र् हिंसायाम्' (ब्रया० उ० अ०) । 'मीनाति—'
(६ १ ५०) इत्यात्वम् । एकम् ॥⁵

आसन स्कन्धदेश स्यात्

आस्यतेऽत्र⁶ । द्वे ॥⁷

पद्मर्कं चिन्दुजालकम् ॥३९॥

पद्ममिव । चिन्दुता जालकमिव । 'गजस्य मुखादित्यचिन्दुसमूहस्य' द्वे ।
॥ ३९ ॥⁸

पक्षभाग पार्श्वभाग

पक्षवन्प्यनन । 'पक्ष पक्षिग्रह' (चु० प० से०) । पक्षस्य भाग । 'गज-
पार्श्वस्य' द्वे ॥⁹

दन्तभागस्तु योऽप्रतः ।

दन्तस्य भाग । 'अप्रभागस्य' एकम् ॥¹⁰

1 The corner of an elephant's eye [1] 2 M चूल्यजनया
3 The root of an elephant's ear [1] 4 The part of an
elephant's forehead below the frontal globes [1] 5 M
प्रतिमीयतेऽनेन 6 The part of an elephant's head between the
tusks [1] 7 M आस्यतेऽत्र 8 The shoulder of an elephant [1]
9 The coloured spots on the trunk and face of an elephan-
t [1] 10 The flank of an elephant [2] 11 The fore part of
an elephant [1]

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरं क्रमात् ॥४०॥

पूर्वजङ्घामागो गात्रम् । पश्चाज्जङ्घामागोऽवरम्^१ । गात्रेऽनेन^२ । 'गाड्-
गतौ' (अ० आ० अ०) । अव राति । क (३११३६) ॥४०॥^३

तोत्र वैणुक्म्

तुदन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति ह्रस्व । वैणुरिव । 'तादन-
दण्डस्य' द्वे ॥^४

आलान बन्धस्तम्भे

आलीयतेऽन^५ । लीड (दि० आ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'बन्धनस्त-
म्भस्य' द्वे ॥^६

अथ शृङ्खले ।^७

अन्दुको निगडोऽस्त्री

शृङ्खला प्राधान्यं ललति । 'खल सचलने' (म्वा० प० से०) । अन्त्येऽनेन^८ ।
'अदि बन्धने' (म्वा० आ० से०) । 'अन्दुहम्भू—' (उ० १९३) इति साधु ।
स्वार्थे क । निर्गन्तो गड सेचनमस्मात्कठिनत्वान् । श्रीणि ॥^९

अङ्कुशोऽस्त्री शृणि स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्क्यतेऽनेन^{१०} । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४१०७) इति साधु । सरति
अनया । 'मृवृषिम्या क्विन्—' (उ० ४४९) इति नि । 'शु हिंसायाम्' (क्रा०
प० से०) । 'शृणिवृष्णि—' (४५२) इति वा साधु । द्वे ॥ ४१ ॥^{११}

दूप्या रुक्ष्या वरत्रा स्यात्^{१२}

दूप्यतेऽनया^{१३} । 'दोषो णौ' (६४९०) इत्युत् । कश्चे भवा । वर प्रायने ।
गजस्य मध्यबन्धनस्य' श्रीणि ॥^{१४}

1 M पश्चाज्जङ्घामागावर 2 M गाननन 3 The parts of an elephant behind and above its thigh [1 each] 4 The goad for driving an elephant [2] 5 M अन्त्येऽनेन 6 The post to which an elephant is tied [2] 7 B prefers शृङ्खला 8 M अन्त्यनेन 9 The chain for elephant's feet [2] 10 M अङ्क्यतेऽनेन 11 The hook for driving an elephant [2] 12 B reads च 13 M दूप्यतेऽनया 14 The girth of an elephant [3]

कल्पनासज्जने^१ समे ।

प्यन्ताद्युच् (३.३.१०७) कल्पना । एवं 'पस्य गतो' । 'पल्याणाद्या-
रोपणेन सज्जीकरणस्य' द्वे ॥^२

प्रवेण्यास्तरणं वर्णैः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रवृष्टा वेणिः । 'वृदिवारात्—' (ग० ४.१.४५) इति वा डीप् । आस्तीर्य-
तेऽनया^३ । बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । परिस्तूयते । 'अर्निन्तुमु—' (उ० १.१४०)
इति मन् । कुथ्यति । 'कुथ पूतीमावे' (दि० प० से०) । 'गजोपर्यास्तरण-
चित्रकम्बलस्य' द्वे ॥ ४२ ॥^४

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

न सारो बलं यस्य तादृशं हस्त्यादि ॥^५

घारी तु गजप्रन्धनी ।

बध्यतेऽस्याम्^६ । 'गजबन्धनशालायाः' द्वे ॥^७

घोटके वोतितुरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटके । 'घुट परिवनेने' (म्वा० आ० से०) । ष्वल् (३.१.१३३) ।
वेनि । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३.३.१७४) । तुरेण त्वरया
गच्छति । डः (वा० ३.२.४८) । 'गमद्व' (३.२.४७) इति सच् । 'खच्च
वा डिद्' (वा० ६.२.३८) । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अशूप्रुपि—'
(उ० १.१५२) इति वरन् ॥ ४३ ॥ अवश्यं वजति । बहृत्यस्मिन् । घञ् ।
शृच्छति । 'शृ गतौ' (म्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि^८—' इति वनिप् ।
हयनि । 'हय गतौ' (म्वा० प० से०) । सिधुपु मवः । सपति^९ मेनायाम् ।
'पप समवाये' (म्वा० प० से०) । क्तिच् (३.३.१७४) । त्रयोदश ॥^{१०}

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

अजनमाजः । आज्ञेन शोषेणानेयाः प्रापणीयाः । द्वे ॥^{११}

1. B. and K. read as कल्पना सज्जना 2. The decoration of an elephant [2] 3. M. आस्तीर्यनेनया 4. The coloured woolen cloth spread over an elephant [2] 5. A flock of weak elephants and horses [1] 6. M. बध्यतेऽस्याम् 7. Stable (for elephants) [2] 8. M. अन्येभ्योऽपि 9. M. पति 10. Horse [13] 11. A well-bred horse [2].

विनीता साधुवाहिन ॥ ४४ ॥

साधुवहनशीला । द्वे ॥ ४४ ॥^१

वनायुजाः पारसीका काम्बोजा वाहिका हयाः ।

वनायुषु देशे [पु] जाता । पारसीकदेशे भवा । 'कोपधाञ्च' (४३ १३७) इत्यण् । काम्बोजेषु भवा । वाहिकदेशे भवा । एते हयविशेषा प्रत्येक भिन्ना ॥^२

ययुरश्वोऽश्वमेधीय

याति । 'यो द्वे च' (उ० १ २१) इति कु । ययु । अश्वमेधाय हित । द्वे ॥^३

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जवनशील । 'जु' इति सौत्र । जवन वेगनाधिक ॥ ४५ ॥^४

पृष्ठ्य स्थौरी

प्रदास्त पृष्ठमस्य । 'अयेभ्योऽपि'— (वा० ५ २ १२०) इति यप्^५ । स्थूलस्यदम् । 'तस्यदम् (४३ १२०) इत्यण् । भारवाहिनाऽश्वस्य' द्वे ॥^६

सितः षर्कः

वरति । 'वृदाया—' (उ० ३ ४०) इति व । सुवशाश्वस्य' एवम् ॥^७

रथ्या घोडा रथस्य य ।

रथ वहति । 'तद्वहति—' (४४ ७६) इति यद् । 'रथवाहकाश्वस्य' एवम् ॥^८

बाल किशोर

वराति । 'वरा दग्दे' (अ० ५० न०) 'किशारादय' (उ० १ ६५) इति साधु । एवम् ॥^९

घाम्यश्या बहया

वामयति वामी । गौरादि (४१ ४१) । यन्मतिरायिनमग्या । 'अदभ्यापि—' (वा० ५ १ १००) इति व ॥^{१०}

-
- 1 A well trained horse [2] 2 Five varieties of horses in relation to the places of their birth [1 each] 3 A horse fit for the agnyamedha sacrifice [2] 4 A fleet horse [2] 5 M अदभ्यापि C M यद् 7 A jack horse [2] 8 White horse [1] 9 A chariot horse [1] 10 A young horse [1] 11 M वदभ्यापि 12 A female horse [3]

वाडव गणे ॥ ४६ ॥

वडवाना समूह । 'ग्वण्डिकादिम्यश्च' (४ २ ४५) इत्यञ् ॥ ४६ ॥^१

त्रिष्वान्धीन यदश्चेन दिनेनैकेन गम्यते ।

'अश्वस्यंकाहगम' (५ २ १९) इति खञ् । एकम् ॥^२

कश्य तु मध्यमश्चानाम्

कशामर्हति । दण्डादि (५ १ ६६) ॥^३

हेषा ह्येषा च नि.स्वन ॥ ४७ ॥

'हेषु च्छे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्य ।
द्वे ॥ ४७ ॥^४

निगालस्तु गनोद्देशे

निगलत्यनेन । 'गल अदने' (भ्वा० ष० से०) घञ् (३ ३ १२१) ।
गलस्यादेसा समीपमाग । घष्टाबन्धसमीपस्य' द्वे ॥^५

वृन्दे त्वश्वीयमाश्वयत्^६ ।

अश्वाना समूह । 'कियाश्वाम्या यञ्छी—' (४ २ ४८) । 'अनुदात्तादेरञ्
(४ २ ४४) । 'अश्ववृन्दस्य' द्वे ॥^७

आस्कन्दित घोरितक रेचित वल्गित प्लुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोऽमू पञ्चधाराः

अमूरश्वाना पञ्चगतय । धार्यन्ते अशवा अनया । मिदाद्यद् (३ ३ १०४) ।
'गतिविरोपानाम्' एवम् ॥^८

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घाणत । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । प्रोषति । 'प्रोषु पर्यालो'
(भ्वा० उ० से०) । द्वे ॥^९

1 A flock of female horses [1] 2 What can be travelled over in a day by a horse [1] 3 The middle part of horses [1] 4 Neighing [3] 5 The part near the neck of horse [2] 6 B reads क्षरणीयमाश्वयत् 7 A number of horses [1] 8 Paces of horses (i) full gallop (ii) trot or ambling (iii) cantering (iv) vaulting and (v) bounding or capering 9 The nose of a horse [2]

कविका तु खलीनोऽस्त्री

कवते । 'कुड् शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । 'अव इ' (उ० ४ १३८) ।
स्वार्थे क्व । खे मुखविले गेन । 'लगाम लोके ॥^१

शफ खलीवे खुर पुमान् ॥४६॥

घ फणति । 'फण गती' (भ्वा० प० से०) । ङ (वा० ३ २ १०१) ।
खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । द्वे ॥४९॥^२

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गुले

पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे (?) इति तत्र तस्य अन्त स्यादित्वात् । अत एवाप्ये
'त्व मुजापृहि इति माध्यमिनमन्त्रे रक्षाणोऽप्रपुच्छत्' इति प्रतीकगुपादाय 'पुच्छ
प्रमादे' इत्युदाहरन्ति भाष्यत्वन् । आरोह्यन्त्रपत्याणम् "जीन" 'खाददाऽरोह-
कुण्डिका' 'रिवाव' । लून्यन् । लूडो बाहुलवामक् । लङ्गति । 'लगि गती'
(भ्वा० प० से०) । गत्रिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४ ९०) । प्रनाद्यन्
(५ ४ ३८) । शीणि ॥^३

यालहस्तश्च घालधिः ।

यालो'हस्त इव । याला धीयन्ऽयम् । 'वेशवलाङ्गुलमात्रस्य' द्वे ॥^४

त्रिपूषावृत्तलठिनी पगावृत्ते मुद्भुंनि ॥५०॥

'लुठ प्रतिघात (भ्वा० प० स०) । श्रमशान्त्वयं पुन पुनर्भूमी ष्टिन-
स्यास्वस्य' द्वे ॥५०॥^५

याने चत्रिणि युद्धार्थे शताङ्ग इयन्दनो रथः ।

यात्यनेन । चत्रमप्यास्ति । युद्धायदम् । तस्मिन् । शनमङ्गान्यत्र । स्यदन ।
'चत्रनसादायं—' (३० १४८) इति युच् । रमन्ऽनेन' । ह्रिवुपि—'
(उ० २२) इति षय् । शीणि ॥^६

असी पुष्यरथश्चऋयान न ममराय यन् ॥५१॥

पुष्यमिव रथ । अन्तम्वमप्य [पुष्यरथ] अपि । 'बृद्ध विना यात्रामवादी
मुसभ्रमगरयन्' एवम् ॥५१॥^७

1 The bit of a bridle [2] 2 Hoof [2] 3 The tail of a horse [3] 4 M व 5 M धीयतत्र 6 Hairy tail ' 2]
7 Rolling or wallowing on the ground of a horse [2] 8 M
मन्त्रनेन 9 M ह्रि-कुदि 10 A war-chariot [3] 11 A chariot for
travelling or for pleasure (but not for war) [1]

कर्णीरथः प्रवहनं हृदयं च समं त्रयम् ।

कर्णं कर्णसमीपदेशः स्वन्ध, सोऽभ्यास्ति¹ । वाहकत्वेन कर्णी । स चासौ रथश्च स्वन्धवाह्य इत्यर्थं । प्रवहन्त्यनेन । डीयतेऽनेन² । 'चौडोल' लोके ॥³

कलीवेऽनः शकटोऽस्त्रीस्यात्

अनिति अन । अमुन् (उ० ४ १८८) । शक्नोति भारं वोढुम् । 'शक्नादि-भ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ॥⁴

गन्त्री कम्बलिवाह्यम् ॥५२॥

गम्यतेऽनया । युच् । पित्वान्डीप् (४ १ ४१) । कम्बल, सास्ता, साऽस्त्येषा⁵ कम्बलिनो वृषास्तैरुह्यते । ष्यत् (३ १.१२४) । स्वार्थे क्त् । द्वे ॥ ५२ ॥⁶

शिविका याप्ययानं स्यात्

शिवेव । 'सजाया क्त्' (५.३.७५) । याप्यैरधर्मैर्वा यानम् । 'पालकी' लोके ॥⁷

दाला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।

दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० उ० से०) । प्रेष्य (ह्यच) ते । 'इपि गती' (भ्वा० प० से०) । 'दोली' [लोके] ॥⁸

उभौ तु द्वैपर्वयाधौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥५३॥

द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकार । 'प्राणिरजत—' (४ ३ १५४) इत्यञ् । द्वैपेन वंयाघ्रेण च चर्मणा परिवृतो रथ । 'द्वैपर्वयाध्रादञ्' (४ २ १२) । 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥५३॥⁹

पाण्डुकम्बलसंघीतं स्यन्दनं पाण्डुकम्बली ।

पाण्डुकम्बलश्चित्रप्रावारः । 'पाण्डुकम्बलादिनि' (४ २ ११) ॥¹⁰

रथे काम्बलवास्त्राद्या कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥

कम्बलेन वस्त्रेण च परिवृतो रथ ॥५४॥¹¹

1. M सोस्यास्ति 2 M डीयतेनेन 3. Palanquin [3] 4 M शक्नादि-भ्योऽट् 5 Cart [2] 6 M गम्यतेनया 7. M सास्त्येषा 8 A carriage covered with a blanket and drawn by oxen [2] 9 Litter [2] 10 Swing or a kind of palanquin itself [2] 11 A chariot covered with the skin of a tiger [2] 12 A chariot covered with a white blanket [1] 13 The chariots covered with blanket and cloth [1 each]

त्रिषु द्वैपादय

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रथाना समूह । 'खलगोरथात्' (४२५०) इति यत् । 'इनिप्रकृत्यचश्च' (४२५१) । रथाना व्रजे । त्रीणि ॥^१

धू स्त्री क्लीबे यानमुखम्

धवति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३२.१७७) । 'राल्लोप' (६४२१) । यानस्य मुख पुरोभाग । 'कट्टबन्धनस्थानस्य' द्वे ॥^२

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

रथस्याङ्गम् । अपकीर्षते स्वस्थाने क्षिप्यते । 'ऋदोरप्' (३३५७) । 'चक्रमितरथाङ्गस्य' ॥ ५५ ॥^३

चक्रं रथाङ्गम्

क्रियते गतिरनेन चक्रम् । 'घञर्थे क' (वा० ३३५८) । 'कृजादीना के द्वे' (वा० ६११२) इति द्वित्वम् । द्वे ॥^४

तस्यान्तोऽनेमि स्त्री स्यात्प्रधि पुमान् ।

तस्य चरत्स्यान्तो भूस्पर्शनाम । नयति रथ नेमि । णीजो मि (उ० ४३४) । प्रधीयतेऽनेन^५ । धाञ (जु० उ० अ०) कि (३३९२) । द्वे ॥^६

पिण्डिका नामि

पिण्ड्यते अरा यस्याम् । नम्यतेऽक्षेण^७ । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इजजादिभ्य' (वा० ३३१०८) । 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकाराया' द्वे ॥^८

अक्षमपीलके तु द्वयोरणि ॥ ५६ ॥

अक्षस्य नामिक्षेप्यस्यान्ते वीलके । अणति । 'अणराद्धे' (भ्वा० प० से०) । इत् (उ० ४११७) । द्वे ॥ ५६ ॥^९

1 A number of chariots [3] 2 The forepart of a carriage, the part where the yoke is fixed [2] 3 Any part of a chariot except the wheel [2] 4 Wheel [2] 5 Majority reads तस्यान्ते 6 M प्रधीयतेनेन 7 The circumference of a wheel [2] 8 M नम्यतेनेण 9 The nave of a wheel [2] 10 The pin or bolt at the end of the pole of a carriage [2]

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रथस्य गुप्तिरावरणम् । त्रियते रथोऽनेन^१ । 'जू वृज् म्यामूयन्' (उ० २ ६) ।
'परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं सनाहवद्रथावरणस्य' द्वे ॥^२

कूवरस्तु युगधर ।

'कुड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुलकाद्वरच् । युग धारयति । 'सज्ञाया
शृट्' (३ २ ४६) इति खच् । 'युगकाष्ठग्रन्धनस्थानस्य' द्वे ॥^३

अनुकर्षो दार्वध रथम्

अनुकृष्यते । घञ् (३ ३ १९) । 'रथस्यापस्तलभागदारुण' एकम् ॥^४

प्रासङ्गो ना युगाद्युग^५ ॥ ५७ ॥

प्रसज्यते । 'पञ्ज सङ्गे' (म्वा० प० अ०) । 'उपसर्गस्य-' (६ ३ १२२)
इति दीर्घं । रथाद्यङ्गयुगादन्यद्युगम्, वृषमाना दमनकाले यदा सज्यते ॥ ५७ ॥^५

सर्वं स्थाद्वाहन यान युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सर्वं हस्त्यस्वरथादिदोलाद्यम् । बाहयति । प्यन्तात् कर्तरि ल्युट् (३ ३ ११३)
यान्त्यनेन । युज्यतेऽनन' । 'युग्यच पत्रे' (३ १ १२१) इति क्यवन्तो निपात ।
पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्टुन् । 'धोर्त्वं गतिचातुर्थे' (म्वा०
प० से०) । ल्युट् (३ ३ ११३) । 'वाहनस्य' पञ्च ।^६

परम्परावाहन यत्तद्विनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

विनीतकानामिदम् । परम्परया यद्वहति तत्सर्वम् ॥ ५८ ॥^७

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिन ।

आधोरयति । ल्यु (३ १ १३४) । हस्तिन पाति । आत क (३ २ ३) ।
स्वार्षे क्न् । हस्तिनमारोहन्ति । चत्वारि ॥^८

1 M रथनेन 2 A fence of wood or iron with which a chariot is provided as a protection from enemy's attack [2]
3 The pole of a carriage to which the yoke is fixed [2]
4 The wood at the bottom of a chariot [2] 5 B reads युगात्तम् 6 Yoke (for cattle) [2] 7 M युग्यत्तनेन 8 Vehicle in general (as a horse, elephant &c.) [5] 9 A kind of vehicle [1] 10 Elephant-driver or rider [4].

निय ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्टदक्षिणस्थौ च सज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नियच्छति । प्राजति । अजे (भ्वा० प० से०) वृच् (३११३३) ।
सुवति गमयति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) गत्यर्थत्वात्क (३२१०२) ।
क्षदति । 'क्षद सवरणे' सौत्र । 'वृत्तृचौ शसिक्षदादिभ्य —' (उ० २९३) ।
सरत्यश्वान् । 'सर्तेणिच्च' (उ० ४८९) इत्ययिन् ॥ ५९ ॥ सत्ये वामे तिष्ठति ।
सुपामादि (८.३९८) । दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि—' (३२४) इति क । रथ
कुटुम्बयितु शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । अष्टौ ॥^१

रथिन स्यन्दनारोहा

रथेन यान्ति । इति । स्यन्दनमारोहति । अण् (३२१) । 'रथाळ्ठस्य
योद्धु' द्वे ॥^२

अश्वारोहास्तु सादिन ॥ ६० ॥

अश्वमारोहन्ति । सीदन्त्यवश्यम् । 'पदलृ—' (तु० प० अ०) । आवश्यकै
णिनि (३३१७०) । द्वे ॥ ६० ॥^३

भटा योधाश्च योद्धार

भटति । 'भट भृता' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । युध्यन्ते ।
अच् (३११३४) । त्रीणि ॥^४

सेनारक्षास्तु सैनिका ।

सेना रक्षन्ति । अण् (३२१) । 'रक्षति' (४४३३) इति ठक् ।
'प्रहरिकादे' द्वे ॥^५

सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनाया समवेति । 'सेनाया वा' (४४४१) इति ष्य । ठक् (४४१)
च । 'सेनाया मिलितस्यैकदेशिभूतस्य' द्वे ॥ ६१ ॥^६

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिण ।

सहस्र वत्रानि सनि येषाम् । 'तप सहस्राभ्या द्विनीनो' (५२१०२)
'अण् च' (५२१०३) । 'सहस्रमख्यानेन बलवत्' द्वे ॥^७

1 Charioteer or driver [8] 2 A warrior who fights from a
chariot [2] 3 A person riding on a horse [2] 4 B reads
योद्धाश्च 5 Warrior [3] 6 The guard of an army [2] 7 Soldier
[2] 8 An army consisting of a thousand soldiers [1]

परिधिस्थ परिचरः

परिधौ सेनान्त तिष्ठति । परितस्परति । 'सनाया राशो दण्डकारिण' द्वे ।
'प्रयाणे सामन्तस्थापकर्पस्य'—इत्यन्ये ॥^१

सेनानीर्वाहिनीपति ॥ ६० ॥

सना नयति । क्विप् (३ २ ६१) । द्वे ॥ ६२ ॥^२

कञ्चुको धारवाणोऽस्त्री

कञ्चयते । 'कचि दीप्त्याद्यौ (म्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक् । वाण
वारयति । राजदन्तादि (२ २ ३१) । चालकावृत्तिसनाहस्य' द्वे ॥^३

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

सार सनोति । 'पणु दाने' (तु० प० से०) । 'कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्ये काये
निबद्धस्य' द्वे ॥^४

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्य च शिरस्त्रे

शीर्षस्य प्रतिकृति । इवार्ये कन् (५ ३ ९६) ॥ ६३ ॥ शिरसे हितम् । 'ये
च तद्विते (६ १ ६१) इति शीर्षन् । शिरस्त्रायते । 'टोप' लाके ॥^५

अथ तनुत्र वर्म दशनम् ।

उरश्छद कङ्कटको जगर कञ्चोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

तनु प्रायणे । वृणोति देहम् । वृज (स्वा० उ० से०) मनिन् (३ २ ७५) ।
दश्यतेऽनेन^६ । 'दशि दशनस्पर्शनयो' (चु० आ० से०) । उरश्छद्यतेऽनेन^७ ।
कङ्कटे । 'ककि लौल्ये' (म्वा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ।
जागति जगर । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । क वात वञ्चति । 'वञ्चु गती'
(म्वा० प० से०) । मूलविभ्रुजादि । 'सनाहस्य' सप्त ॥ ६४ ॥^८

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

अपि नद्ध पिनद्ध । भागुरिमतेन वा, अल्लोप ॥^९

1 An officer employed by a king for punishing offenders
[2] 2 General [2] 3 A coat of mail [2] 4 A military belt
or girdle [2] 5 Helmet [3] 6 M दश्यतेनेन 7 M उरश्छद्यतेनेन
8 Armour [7] 9 A person wearing clothes, armour
&c [4]

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

संनद्धति । वर्मं जातमस्य । तारकादिः (५.२.३६) । सज्जति । 'पस्ज गतौ' (म्वा० ५० से०) । दंश संजातोऽस्य^१ । इतच् (५.२.३६) । व्यूढो घृतः कङ्कटो येन । 'घृतसंनाहस्य' पञ्च ॥ ६५ ॥^२

त्रिष्वामुक्तादयो

आमुक्तादयो (अ० २.८.६५) व्यूढकङ्कटान्ताः (अ० २.८.६५) ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

कवचिना समूहः । 'ठञ् कवचिनश्च' (४.२.४१) ॥^३

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्गश्च पदिकश्च

पादाभ्यामतति । 'अज्यतिभ्याम्—' (उ० ४.१३०), 'पादे च' (उ० ४.१३१) इतीष् । पादस्य पदः (६.३.५२) । पद्यते । बाहुलकातिः । पादाभ्या गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३.२.५८) इति डः । पादस्य पदः (६.३.५२) । पदातिरेव । विनयादित्वात् (५.४.३४) ठक् । पादाभ्याम-जति ॥ ६६ ॥ पदभ्यागच्छति । पादसमानार्थः पच्छब्दोऽप्यस्ति^४ । पादाभ्यां चरति । पर्पादित्वात् (४.४.१०) छन् । 'इके चरती' (वा० ६.३.५३) इति पद्भावाः सप्त ॥^५

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

पदातीना समूहः । मिक्षादिः (४.२.३८) । द्वे ॥^६

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

यस्त्रमाजीवन्ति, उपजीवन्ति । काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य । आयुधेन जीवन्ति । 'आयुषाच्छ च' (४.४.१४) । चात् ठक् । चत्वारि ॥ ६७ ॥^७

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिलः कृतपुद्गवत् ।

कृतोऽभ्यस्तो^८ हस्तो यस्य । शीमनः प्रयोगोऽस्य^{१०} । सुप्रयोगो विशिलोऽस्य^{११} । कृतोऽभ्यस्तः^{१२} पुद्गयुक्तः शरो येन । 'अभ्यस्तरस्य' श्रेणि ॥^{१३}

1. M. संजातोस्य 2. A person dressed in armour and ready for battle [5] 3. A multitude of men in armour [1] 4. M. अन्येभ्योऽपि 5. M. पच्छब्दोऽप्यस्ति 6. Foot-soldier [7] 7. Infantry [1] 8. Mercenary soldier [4] 9. M. कृतोऽभ्यस्तो 10. M. प्रयोगोऽस्य 11. M. विशिलोऽस्य 12. M. कृतोऽभ्यस्तः 13. Skilled archer [3].

अपराद्धृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपराद्धः षृषत्को वाणोऽस्य^१ । लक्ष्याद्देह्यान् च्युतोऽत्रः सायकोऽस्य^२ ।
एक [म] ॥ ६८ ॥^३

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निपङ्गुखी धनुर्धरः ।

धन्वाऽस्यास्ति^४ । ग्रीह्यादित्वात् । (५.२.११६) इतिः । धनुरस्यास्ति ।
मनुषु (५.२.९४) । धनुः प्रहरणमस्य । 'तदस्य प्रहरणम्' (४.४.५७)
इति ठक् । निपङ्गोऽस्यास्ति^५ । इतिः (५.२.११५) । अस्त्रमस्यास्ति । धनुषो
धरः । पट् ॥^६

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

काण्डो वाणोऽस्यास्ति^७ । 'वाणधात्कस्य' द्वे ॥^८

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियष्टनोरोक्क्' (४.४.१९) शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ ६९ ॥^९

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वधहेतिकौ ।

यष्टि प्रहरणमस्य । परस्वधः परस्युः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्ठश्च' (४.४.५८)
एकम् ॥^{१०}

नेस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

निस्त्रियः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४.४.५७) इति ठक् । 'लङ्गायु-
घस्य' द्वे ॥^{११}

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

प्रासः कुन्तद्वच प्रहरणमस्य । एकम् ॥ ७० ॥^{१२}

चर्मो फलकवाणिः स्यात्

चर्माम्यास्ति । फलकं पाणौ यस्य । द्वे ॥^{१३}

1. M. वाणोऽस्य 2. M. सायकोऽस्य 3. One who has not hit the
mark with his arrow [1] 4. M. धन्वाऽस्यास्ति 5. M. निपङ्गोऽस्यास्ति
6. Archer [6] 7. M. वाणोऽस्यास्ति 8. One armed with arrows [2]
9. Lanear [2] 10. Warriors armed with a club, and an
axe. [1 each] 11. Swordsman [2] 12. Warriors armed
with two types of spears [1 each] 13. A soldier armed
with a shield [2].

पताको वजयन्तिक ।

पताकाऽस्यास्ति^१ । वजयन्त्या चरति । ठक् (४.४८) । 'ध्वजधारकस्य'
हे ॥^२

अनुप्लव सहायश्चानुचरोऽभिसर समा ॥७१॥

अनुप्लवात् ष्ववते । सह भयते । अनु चरति । अभित सरति । 'सहायस्य'
चत्वारि ॥७१॥^३

पुरोगामेसरप्रष्ठाग्रनस्सरपुरस्सरा ।

पुरोगम पुरोगामी

पुरो गच्छति । इ (वा० ३२४८) । पुरस्सरति । 'पुरोऽग्रत'^४
(३२१८) इति ठक् । प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्च—' (३११३६) इति
क । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि'^५ (८३९२) इति ष । अग्रत सरति । पुर सरति ।
पुरोगच्छति । अच् (३११३४) । णिनो (३२७८) पुरोगामी । सह ॥^६

मन्दगामी तु मन्थरः ॥७२॥

मन्द गच्छति । मथ्य रति । हे ॥७२॥^७

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

अतिशयिता जङ्घाऽस्य^८ । सिध्मादित्वाद् (५२९७) लच् । अतिशयितो
जवो वेगोऽस्य^९ हे ॥^{१०}

जङ्घाकरिजङ्घिकौ ।

जङ्घीव करो हस्तो यस्य । जङ्घाम्ना जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति'
(४४१२) इति ठक् । 'जङ्घाजीविन' हे ॥^{११}

सरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥७३॥

सरस्वीतोऽस्यास्ति । 'अस्माया—' (५२१२१) इति विनि । 'त्रित्वरा
सभ्रमे' (म्वा० आ० से०) । 'व्रीत क्त' (३२१९७) । प्रजवति । 'जु'
सीनो [घातु] वेगे । 'प्रजोरिति (३२१५६) । 'जुचङ्क्रम्य—' (३२
१५०) इति षच् । अचि (३११३४) जव । 'वेगवत' षट् ॥७३॥^{१२}

1 M पताकास्यास्ति 2 Standard bearer [2] 3 Follower [3]
4 M पुरोग्रत 5 M प्रष्ठोऽग्रगामिनि 6 Leader [7] 7 A person
who walks slowly 8 M जङ्घास्य 9 M वेगोस्य 10 A man
running swiftly [2] 11 Courier [2] 12 Express [6]

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेतुं शक्यः । 'जि जये, अमिभवे वा' (म्वा० १० अ०) । 'अचो यत्' (३.३.९७) ॥^१

जेयो जेतव्यमात्रके ।

शक्यार्थादिन्यत्र 'अहो वृत्त्य [वृ] चरच' (३.३.१६९) इति योग्यताया यत् । एकम् ॥^२

जैत्रस्तु जेता

जयतेसृच् । प्रज्ञाशष् (७.४.३८) ॥^३

यो गच्छत्यलं विद्विपतः प्रति ॥७४॥

सोऽभ्यमिद्रयोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

अमित्रस्यामिमुलम् । 'लक्षणेन—' (२.१.६४) इत्यव्ययोभावः । अभ्यमित्र-मर्लंगामो । 'अभ्यमित्त्राच्च च' (५.२.१७) चाद् यत्त्वो । 'शत्रूणा संमुखं सामप्येन गच्छतः' त्रीणि ॥^४

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥७५॥

अनिशयितमूर्जोऽस्यास्ति^५ । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' (५.२.११४) इति षट्शिवनो । ऊर्जं स्यातिशयः । 'ऊर्जं बलादी' (चु० प० से०) । पर् (३.३.१८) ॥७५॥^६

स्यादुरस्थानुरसिलः

प्रसस्तमुरोऽस्य^७ । मनुप् (५.२.९४) । पिच्छादित्वात् (५.२.१००) इलच् । 'विदुलोरसः' द्वे ॥^८

रथिनो रथिको रथी ।

रथोऽस्यास्ति^९ । 'मेपारथाम्यामिरश्रित्तौ' (वा० १.२.१०९) । 'अत इनिञ्जो' (५.२.११५) । त्रीणि ॥^{१०}

1. That which can be conquered [1] 2. Conquerable (in general) [1] 3. Conqueror [2] 4. A warrior who valiantly encounters his enemy [3] 5. M. अनिशयितमूर्जोऽस्यास्ति 6. A mighty or powerful man [2] 7. M. प्रसस्तमुरोऽस्य 8. A broad-chested man [2] 9. M. रथोऽस्यास्ति 10. The owner of a carriage [3].

कामगाम्यनुकामीनः

कामं यथेष्ट गमनशील । णिनि (३२७८) । 'कामम्' इत्यव्ययम् ।
कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः^१ । अनु काम गामी । 'अवार—' (५२
११) इति ख । द्वे ॥^२

हृत्पन्तीनस्तथा भृशम् ॥७६॥

अन्तस्यात्ययोऽत्यतः^३ गामी । ख (५२११) । 'भृश गामी' इत्यन्वयः ।
'अतिगमनशीलस्य' एकम् ॥७६॥^४

शूरो वीरश्च विक्रान्त

शूरयति । 'शूरवीर विक्रातौ' (च० उ० से०) । विक्रामति स्म । क्रमे
(म्वा० प० से०) क्तः (३४१२) त्रीणि ॥^५

जेता जिष्णुश्च जित्वर ।

'वृष' (३२१३५), जता । 'ग्लानिस्त्यद्व स्तु' (३२१३९) ।
जिष्णु । 'इष्णुश्चि—' (३२१६३) इति क्वरप् । जित्वर ॥^६

सायुगीनो रणे साधु शस्त्राजीवाद्यस्त्रिषु ॥७७॥
सयुगे रणे साधु । प्रतिजनादिभ्य खर्ज्, (४४९९) ॥७७॥^७

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमू ।

वरुधिनी घल सैन्यं चक्र चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥

ध्वजा सन्त्यस्याम् । वाहा सन्त्यस्याम् । इनेन सहिता सेना । प्रियते ।
'पृड् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन् । अनीक रणोऽस्त्यस्याम्^८ ।
चमति [च] भ्रून् । वरुधा^९ सन्त्यस्याम् । बलति । अच् (३११३४) ।
सेनैव सैन्यम् । चतुर्वर्णादि (वा० ५११२४) । त्रियनेऽनेन^{१०} । 'के कृवादीनाम्'
(वा० ६११२) द्वित्वम् । अनित्यनेन । 'अनिहृषिम्या किञ्च' (उ० ४१७)
इतीकन् । एकादश ॥७८॥^{११}

व्यूहस्तु घलविन्यास

व्यूहते । बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् । द्वे 'व्यूहस्य' ॥१२

1 M यथार्थेऽव्ययीभाव 2 One who goes at his will or pleasure
[1] 3 M अन्तस्यात्ययोत्यत 4 A person who walks too
much [1] 5 A brave man [3] 6 A victorious person [3]
7 A skilled warrior [1] 8 M रणास्त्यस्याम् 9 M वरुधा 10 M
त्रियतेनेन 11 Army [11] 12 A military array [1]

भेदा दण्डादयो युधि ।

भेदा विरीपाः । दण्डवदवस्थानं दण्डः ॥^१

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः .

प्रतीपमासारयति भग्नान् । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभागः । 'सैन्यपृष्ठस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^२

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७९॥

प्रतिगृह्यतेऽनेन^३ । सैन्यस्य पश्चाद्भिन्नसंघातः ॥७९॥^४

एकैभैकरथा त्रयश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एक इमः । एको रथः । त्रयोऽश्वाः^५ । पञ्चनराः इति पत्तिः उच्यते ॥^६

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

तिष्ठः पत्तयः सेनामुखम् । ततः गुल्मः । ततो गुणः । ततो वाहिनी । ततः पृतना । ततः चमूः । ततः^७ अनीकिनी । ततो दशानीकिनी । ततः । अक्षौहिणीति यथोत्तरत्रिगुणितैः संज्ञा । सेनायामुखमुपक्रमः । गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलवान्मक् । गण्यते गणः ॥^८

अथ संपदि ॥८१॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

संपद्यतेऽनया^९ । विवप् (वा० ३.३.९४) ॥ ८१ ॥ 'संपत्तिसाकत्य—' (२.१.६) इति निर्देशात् त्तिन् (३.३.९४) श्रीयते सर्वैः ॥^{१०}

विपत्तौ विपदापदौ ॥^{११}

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयुध्यन्तेऽनेन^{१२} । शस्यतेऽनेन^{१३} । 'शतु हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

1. Different forms of military arrays [1 each] 2. The army at the rear of a military array [2] 3. M. प्रतिगृह्यतेनेन 4. The rear of an army [2] 5. M. त्रयोऽश्वाः 6. The division of an army consisting of one elephant, one chariot, three horses and five foot-soldiers [1] 7. M. तत्र 8. Other eight divisions of an army [1 each] 9. M. संपद्यतेनया 10. Prosperity [4] 11. Calamity or adversity [3] 12. M. आयुध्यन्तेनेन 13. M. शस्यतेनेन ।

‘दाम्नीशस—’ (३ २ १८०) इति धृन् । अस्पते । धृन् (उ० ४ १५८) ।
चत्वारि ॥८२॥^१

अथास्त्रियी ॥ ८२ ॥

धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इध्वासोऽपि

धनति । ‘धन शब्दे’ (म्वा० प० से०) । ‘अतिङ्बुवपि—’ (उ० २ ११७)
इयुत् । चयस्य वशभेदस्य विकार । धन्वति । ‘धवि गतौ’ (म्वा० प० से०)
‘कनिन्बुवपि—’ (उ० १ १५७) इति वनिन् । शरा अस्यन्तेऽनेन^१ । कौति ।
कौ विच् (३ २ ७५) । कोदण्डो वशोऽस्य^२ । कर्मणे प्रभवति । ‘कर्मण उक्त्’
(५ १ १०३) । इपत्रो घाणा अस्यन्तेऽनेन^३ । सप्त ॥^४

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कालो यम इव पृष्ठमस्य । कर्णस्य शरासनं धनु ॥ ८३ ॥^५

कपिध्वजस्य गाण्डीघगाण्डिवौ पुंनपुंसके ।

कपिहनुमान् ध्वजेऽस्य^६ । गाण्डिग्रन्थिरस्यास्ति । वृद्धिवाराद्—’ (ग० ४
१ ४५) इति वा डीप । ‘गाण्ड्यजगान्—’ (५ २ ११०) इति व । ‘अजुंन-
धनुष’ द्वे ॥^७

कोटिरस्याटनी

कोटजनेऽनया^८ । कुट प्रतापने [चुरादि] । अटति । बाहु-कादनि ।
‘धनुषोऽन्त्यस्य’ द्वे ॥^९

गोधा^{११} तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गुध परिवेष्टन’ (दि० प० से०) । धत् (३ ३ १२१) । तलति । ‘तल
प्रतिष्ठायाम्’ (म्वा० प० से०) । व्यक्तिद्वभाद् द्वित्वम् । ‘ज्याया गुणम्याघानस्य
वारणे’ तत्र द्वे ॥ ८४ ॥^{१२}

1 Weapon [4] 2 M अस्यन्तेन 3 M वशाम्य 4 M अस्यन्तेन
5 Bow [7] 6 Karna's bow [1] 7 M ध्वजेस्य 8 Arjuna's bow
[2] 9 M काटयनेनया 10 The curved end of a bow [2]
11 B and K. read गधे 12 A leathern fence worn round for
safety from a bow [2]

लसत्करतु धनुर्मध्यम्

लस्यते स्म । 'लस श्लेषणादौ' (म्वा० प० से०) । क्तः (३.२.१०२) ।
स्वाये कन् (५.४.३८) द्वे ॥^१

मूर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

मूर्वाया विकारः । 'ज्या वयोहानी' (क्र्या० प० अ०) । शिङ्क्ते ।
'शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (अ० वा० से०), णिनि । गुप्प्यते । 'गुण आमन्त्रणे'
(चु० उ० से०) । चत्वारि ॥^२

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादिस्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

प्रत्यालेहनम् । लिहः (अ० उ० अ०) क्तः (३.३.११३) । ऊर्ध्वस्यस्य
वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आठम् । विपर्यये द्वितीयम् । [इत्यादि^३] ॥ ८५ ॥^४

लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च^५

लक्ष्यते । 'लक्ष बालोक्षे' (चु० वा० से०) । शरान् व्ययति । 'व्येज्
संबरणे' (म्वा० उ० अ०) । ङः (वा० ३.२.३) । श्रीणि ॥^६

शराभ्यास उपासनम् ।

शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः । द्वे ॥^७

पृषत्कवाणविशिरता अजिह्वगरवमाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्वमार्गणशराः पत्री रोष इपुर्द्वयोः ।

सायकः प्रकरः काण्डः कङ्कपत्रः शिरण्टकः [१] ॥ इति श्लेषकः ।

'शुभ्र मेधने' (म्वा० प० से०) । सप्तन्तात्वन् । 'वष शब्दे' (म्वा० प०
से०) । पन् (३.३.१८) विशिष्टा गिग्या अप्रमत्स्य । अजिह्वं रामान् च गच्छन्ति
॥ ८७ ॥ के लम्बने । मार्गयति । 'मृग अन्वेपणे' (म्वा० उ० ने०) । 'मृ
हिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । रोष्यतेऽनेन^८ । 'रपु विमोहने' (दि० प०
मे०) । इष्यतेऽनेन^९ । 'ईपेः विच्च' (उ० १.१३) इत्युः । द्वादश ॥^{१०}

1. The middle of a bow 2. Bow-string [4] 3. What Amara Simha means by the word ityādi is explained by K. as follows : आदिशब्दान्ममदारं वंशानं मन्दरं ब्रह्म च पशुर्वेदप्रसिद्धम् (p. 135) 4. Five positions of an archer being pratyakṣha śiṣṭha, sampada, vijakha and mardala [1 each] 5. B. and K. लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च 6 Butt (for an arrow) [2] 7. The practice of archery [2] 8. M. रोष्यतेनेन 9. M. इष्यतेनेन 10. Arrow [12].

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचा

प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते । त्रिधिवदा (भ्वा० आ० से०) ल्यु (३११३४) ।
पृषोदरादि (६३१०९) । नारमाचरति । ड (वा० ३२.१०२) ।
'सर्वलोहमयस्य शरस्य' द्वे ॥^१

पक्षो वाज

पक्ष्यतेऽनन^२ । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । वजत्यनेन । 'वज गती'
(भ्वा० प० से०) । 'शरपक्षस्य' द्वे ॥^३

त्रिपृत्तरे ॥ ८७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा लिप्तका (अ० २८८८) न्ता ॥ ८७ ॥

निरस्त प्रहिते वाणे

निरस्यते स्म ॥^४

विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) क्त (३२१०२) । 'विपसवद्ववाणस्य' द्वे ॥^५

तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्द्वयो ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

'तूण सकोचे' (चु० आ० से०) । उपासज्यन्तेऽत्र^६ शरा । तूणति शरं
सकोच राति । इषवो धीयन्तेऽत्र^७ । 'शराधारस्य' पट् ॥ ८८ ॥^८

रङ्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्टय ।

कौक्षेयका मण्डलाग्रः करवालः^९ कृषाणवत् ॥ ८९ ॥

खण्डयतेऽनेन^{१०} । 'छापूखडिम्य कित्' (उ० ११२४) इति गद् । निर्गत-
स्त्रिशतोऽङ्गुलिम्य । चद्र इव हास प्रमाऽस्य^{११} । अर्यने । इत् (उ० ४११७) ।
रेपति । 'रिपु हिसायाम्' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३३१७४) । कुक्षी भव ।
'कुलकुक्षि—' (४२९६) इति ढक्ञ् । मण्डलमग्रमस्य । करे वाल इव । कृषा
नुदति । ड (वा० ३२१०१) । 'पूर्वंपदात्—' (८४३) इति ण ॥ ८९ ॥^{१२}

1 An iron arrow [2] 2 M पक्ष्यतेनेन 3 The feathered end of an arrow [2] 4 A discharged arrow [1] 5 A poisoned arrow
6 M उपासज्यन्तेत्र 7. M धीयन्तेत्र 8 Quiver [6] 9 B prefers करवाल 10 M खण्डयतेनेन 11 M प्रमास्य 12 Sword [9]

त्सरु खड्गादिमुष्टी स्थान्

त्सरति । 'त्सर छत्रगतं' (भ्वा० प० से०) । 'भृमीची—' (उ० १७) इत्यु ॥^१

मखला तन्निगन्धनम् ।

माया इत्येति । 'खड्गाद् चमादिरचितकटिवधनस्य द्वे ॥^२

फलकोऽस्त्री फल चर्म

फलति । 'त्रिफला विदारणे (भ्वा० प० से०) । कृत्रादिभ्यो वुत् (उ० ५ ३५) । चरन्त्यनन । मनिव् (उ० ४ १४४) । 'डाल' लोके ॥^३

सप्राह्यो मुष्टिरस्य न्यः ॥ ९० ॥

सगृह्यते । 'सपि मुष्टी' (३ ३ ३६) इति घञ् । अस्य फञ्चस्य । एकम् ॥

द्वेषणे मुद्गरघनी

द्वृङ्गो ह्यनेऽनन^४ । 'करणेऽपोविद्रुप्' (३ ३ ८२) इत्यप् घनादेशस्य । मुदो गर । ह्यनेऽनेन^५ । 'मूतो घन' (३ ३ ७७) इत्यप् घनश्च । 'गुर्ण' इति लोके ॥^६

स्यादीली करवालिका ।

ईलयति । गौरादि ङीप् । करे बालेव । 'गुप्ती' इति लोके ॥^७

मिन्दिपाल स्रगस्तुल्यौ

मिन्दति । 'मिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । इव् (उ० ४ ११७) । मिन्दि पालयति । सरति । बाहुन्वाद् गक् । 'गाम्' इति स्यात्स्य द्वे । 'बलि कास्वम्य'— इत्यपे ॥^८

परिघ परिघानन ॥ ९१ ॥

परितो ह्यनेऽनन^९ । 'परो घ' (३ ३ ४) इति घाप् । 'लाह्वद्वपटे' इ ॥ ९१ ॥^{१०}

1 The hilt of swords and other weapons [2] 2 Sword-belt [1] 3 Shield [3] 4 The handle of a shield [1] 5 M ह्यनेनेन 6 M करणेपोविद्रुप् 7 M ह्यनेनेन 8 Mallet or wooden mace [3] 9 A short sword [2] 10 Sling [2] 11 M ह्यनेनेन 12 Stuck or club studded with iron [2]

द्वयोः कुठारः स्वधितिः

कुटं वृधमृच्छति । 'ऋ गतो' (म्वा० प० अ०) । स्वं धियनि । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३.३ १७४) । द्वे । 'टेगारी' लोके ॥^१

परशुश्च परस्वधः ।

परं शृणाति । 'आङ्परयो. खनिशुभ्या ङिच्च' (उ० १.३३) इति कुः । परस्वं दधाति । कः । तालव्यमध्यः [परस्वधः] अपि । द्वे 'फरुहा' लोके ॥^२

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

शस्यतेऽनया^३ । 'शमु हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'दाम्नीशस-' (३. २.१८२) इति छृन् । असेः पुत्रोव । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । ववुन् (उ० २.३५) । असे धेनुकेव । चत्वारि ॥ ९२ ॥^४

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

शलत्त । 'शल गतो' (म्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.१११) य । शङ्कुतेऽस्मान्^५ । 'खरगङ्कु--' (उ० १.३६) इति साधुः । 'शेल्' इति ख्यातस्य द्वे ॥^६

सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

सर्वं ल्याति । तालव्यादि [सर्वला] अपि । 'तु' सौत्रो गत्यर्थः । विच् (३.२.७५) । तीर्गते अत्रयतेऽनेन^७ । 'गंडासा' [लोके] ॥^८

प्रासस्तु कुन्तः

प्रास्यते । कुं तनोति । डः । 'माला' [लोके] ॥^९

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कुणन्यनेन । 'कुण गच्चे' (तु० प० से०) । पालयति । 'अच इ' (उ० ४. १३८) । अस्यने । अंत्र्यादि (उ० ४.६६) । 'भुशुण्डी लोहनक्रिका' "वंदूव" 'नाडिकातिभुशुण्डिका' "तोप" । 'दाखा वह्निष्पूर्णास्या' "दाह" । दान्यमध्य-स्त्वन्नशब्दो दन्तः । कौटयति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । चत्वारि ॥ ९३ ॥^{१०}

1. Axe [2] 2 A battle-axe [2] 3. M. शस्यतेनया 4. Knife [4]
5 M. शङ्कुतेऽस्मान् 6 Javelin [2] 7. अत्रयतेनेन 8. An axe for cutting fodder [2] 9. Lance or spear [2] 10. The sharp edge or point of a sword or any weapon [4].

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंहनार्थकः ।

सर्वेण अभिसरणम् । सर्वस्य ओघः । सर्वेषां संहनमर्थो यस्य । 'सर्वसैन्य-
संहननस्य' श्रीणि ॥^१

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥१४॥

लोहस्य शस्त्रस्याभिहरणम् । नितरा राजनं तस्या विधिः । 'महानवम्या
प्रम्यानात्प्राक्च्छस्त्रवाहनोदिपूजनविधेः' एकम् ॥१४॥^२

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिपेणनम् ।

सेनयाभियानम् । 'सत्याप—' (३.१.२१) इति णिचो ल्युट् (३.३.११५) ॥^३

यात्रा ऋज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥१५॥

'द्वयामाश्रुमसिम्यस्त्रम्' (उ० ४.१६७) । यात्रा । 'व्रजयजो.—' (३.३.
९८) इति क्यप्^४ । ऋज्या । 'ग्रहवृ—' (३.३.५८) इत्यप् । गम ॥१५॥^५

स्यादासारः प्रसरणम्

आसरणम् । घञ् (३.३.१८) । 'सर्वतोव्याप्यसैन्यप्रसरणस्य द्वे ॥^६

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् । 'प्रस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^७

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥१६॥

अभि क्रमे. (भ्वा० प० से०) घञि (३.३.१८) 'नोदात्त—' (उ.३.
३४) इति न वृद्धिः । एकम् ॥१६॥^८

वैतालिका बोधकराः

विविधेन तालेन शब्देन चरति । 'चरति' (४.४.८) इति टक् । बोधं
करोति । ८ : (३.३.३०) । 'प्रातर्जागृण्यशान्ति' द्वे ॥^९

-
1. An attack with a complete army [3] 2. A military ceremony [1] 3. Marching with troops against an enemy [1] 4. M. विष् 5. Marching (in general) [6] 6. Surrounding an enemy, incursion, attack [2] 7. An army in motion [2] 8. Encountering an enemy without fear [1] 9. A bard who wakes up his master by singing songs in the morning [2].

चाक्रिका घाण्टिकाश्चते ।^१

चक्रेण समूहेन चरन्ति । घण्टया चरन्ति । ब्रह्मो मिलिता ये राज्ञा स्तुत्यादि पठन्ति तेषा द्वे ॥^२

स्युर्मांगधास्तु भगधः

भगध्वति । कण्डूवाहियमन्त । अत्रि (३ १ १३४) 'यस्य हल' (६ ४ ४९) । 'वशपरम्पराससकाना द्वे ॥^३

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥९७॥

वदन्ते । णिनि । 'भाट' लोके । द्वे ॥९७॥^४

सशप्तकास्तु समयात्सग्रामादनिवर्तिन ।

शप्ते (म्वा० उ० ब०) क्त (३ ३ ११४) । सशप्त शपय कुर्वन्ति । समयात्सपसाद्धेतो ॥^५

रेणुर्द्वयो स्त्रिया धूलिः पाशुर्ना न द्वयो रज ॥९८॥

रीयते । 'री गत्यादी' (व्रजा० प० ब०) । 'अजिद्वरी—' (उ० ३ ३८) इति षु । धूयते । बाहुलवात्ल्लि । 'पशि नाशने' (चु० प० से०) । 'अजि दाशकमि—' (उ० १ २७) इति साधु । 'भूरञ्जिन्या कित्' (उ० ४ २१६) इत्यसुम् । चत्वारि ॥९८॥^६

चूर्णे श्चोद

चूर्ण्यते । 'चूर्णं पेपणे' [चुरादि] 'क्षुदिर् सपेपणे' (रु० उ० ब०) द्वे ॥^७—पट् पर्याया '—इत्यये ।

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

समुत्पिञ्जते । 'पिजि हिंसायाम्' [चुरादि] । पिञ्ज लाति । अति-सकुलस्य' द्वे ॥^८

पताका वैजयन्ती स्यात्केतन ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पतति । 'बलाकादयश्च' (उ० ४ १४) इत्याच । वैजयन्तस्येयम् ।

1 B घाण्टिकार्यका and K घाण्टिका समा 2 Bards singing in chorus praises in honour of a king or gods [2] 3 Minstrel [2] 4 Bhr̥ṣṭa (paregyrist) [2] 5 A warrior sworn never to return from a battle [1] 6 Dust [4] 7 Powdery dust [2] 8 An army in great disorder [2]

केत्यते । ज्ञायतेऽनेन । 'किञ्च संशयाद्वा' (म्वा० प० से०) । ध्वजति । 'ध्वज
गती' (म्वा० प० से०) । चत्वारि ॥६६॥^१

सा वीराशंसनं युद्धे भूमिर्यातिभयप्रदा ।

वीरा आशंसन्तेऽनं ॥^२

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥१००॥

बहं पूर्वम् । 'सुप् गुप्' (२.१.४) इति समासः ॥१०१॥^३

आहोपुरुषिका दर्पाया स्यारसंभावनात्मनि ।

बहो पुरुषस्य भावः । मनोशादित्वात् (५.१.१२३) बुन् । 'आत्मनि
चकन्याविष्कारम्य' एकम् ॥^४

अहमहमिका तु सा स्यात्स्पर्धं यो भवत्यहंकारः ॥१०१॥

'महमहम्' शब्दोऽन्त्यत्र । व्रीह्यादित्वात् (५.२.११६) ठ्ठ् ॥१०१॥^५

द्रविणं तरः सहोवलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ।

शक्तिः पराक्रमः प्राणे^६

द्रवत्यनेन । 'द्वुदशिम्यामिनत्' (उ० २.१०) । तरत्यनेन । अनुद् (उ०
४.१८८) । एवं सहः । 'बल प्राणने' (म्वा० प० से०) । सूरस्य भावः ।
निष्प्रत्यनेन । मनिन् (उ० ४.१४४) । शुषन्त्यनेन । 'अभियिचि---' (उ० १.
१४४) इति मन् । शमेः (म्वा० प० से०) घन् (३.३.१२१) । प्रणित्यनेन^७
घन् ॥^{१०}

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥१०२॥

अत्रिययिता शक्तिर्यस्य तस्य भावः ॥१०२॥^{११}

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्तं भाविनि वा रणे ।

योगनां पानम् ॥^{१२}

1. M. ज्ञायतेनेन 2. Flag or banner [4] 3. M. आशास्त्वनेन 4. A
post of danger in battle [1] 5. M. पूर्वैः 6. The desire among
warriors to be first in the battle [1] 7. A great self-conceit
[1] 8. Emulation [1] 9. B. पराक्रममाली, and K. पराक्रमः प्राणे
10. Strength or might [10] 11. The excess of strength [2]
12. An exciting or refreshing drink taken by soldiers either
before or after a battle [3].

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधानं प्रविदारणम् ॥१०३॥

मृधमास्कन्दनं संरयं समीकं सांपरायिकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहश्चिप्रदौ ॥१०४॥

सप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगा ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवा ॥१०५॥

समुदाय स्त्रिय सयस्समित्याजिसमिद्युधः ।

युधे (दि० आ० अ०) क्त—, ३ ३ ११४) ल्युटौ (३ ३.११५)
जननम् । जन्यम् । 'मव्यगेय—' (३ ४ ६८) इति साधु । 'डुधाज्' (चु०
उ० अ०) 'हृपृवृजि—' (उ० २ ८१) इति क्य् ॥१०३॥ 'मृधु हितापाम्'
(म्वा० उ० से०) । घञर्थे क । ख्याते क, सख्या । सम्यगयनम् । 'ई गत्यादौ'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात्क । सपरायनम् । 'अय गतौ' (म्वा० प० से०)
ततो विनयादित्वात् (५ ४ ३४) ठक् । समरणम् । 'ऋ गतौ' (ऋधा० प०
से०) । घ (३ ३ ११८) । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनीकादयश्च'
इति साधु । 'अनिरण्योश्च' (वा० ३ २ ५८) इत्यप् । कलस्य हननम् । ड
(वा० ३ २.१०१) । विप्रहणम् । 'ग्रह्वृ—' (३ ३ ५८) इत्यप् ॥ १०४॥
'पल्त् गतौ' (म्वा० प० से०) । घञि (३ ३ १८) अभिसंपात । 'कल
शब्दादौ' (म्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४ ११७) । सस्फोटनम् । घञ्
(३ ३ १८) । सयोजनम् । प्रतिजनादिपु (४ ४ १६) पाठात् गुण । 'मृद
क्षोदे' (ऋधा० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) । 'संग्राम युद्धे' (चु० उ०
से०) । 'आडि युद्धे' (३ २ ७२) इति ह्येञ् (म्वा० उ० अ०) अप्,
सप्रमरण च ॥१०५॥ 'दय दानादौ' [म्वादि] । घञ् (३ ३ १८) । 'यती
प्रयत्ने' (म्वा० आ० से०) । क्विप् (वा० ३ ३ १४) । सम्पूर्वादिण क्तिब्
(= ३ १४) । 'अज गतौ' (म्वा० प० से०) । घञ् । क्विपि तुक् (६ १
७१) समित् । एकत्रितात् ॥^१

नियुद्ध बाहुयुद्धेऽयः

नितरा युद्धम् ॥^२

तुमुल रणसंकुले ॥१०६॥

'तु' सौत्र । मुल्क् । 'रणे व्यानुलताया' डे ॥१ ६॥^३

1 War, battle or fight [31] 2. B बाहुयुद्धेऽयाद् 3 A close or
hand-to-hand fight [2] 4 The confusion of a battle [2]

क्ष्वेडा तु सिंहादः स्यात्

क्ष्वेदनं । 'त्रिद्विदा—' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३.३.१८) ।
पृषोदरादिः (६.३.१०९) । सिंहवन्नदनम् । द्वे ॥^१

करिणां घटना घटा ।

घटनम् । 'घट संघाते' (चु० प० से०) । 'प्यास—' (३.३.१०७)
इति युच् । पित्वादङ् (३.३.१०४) । 'हस्तिसंपस्य' द्वे ॥^२

ऋम्दनं योधमंरायः

योयानां संरावोऽन्योन्यस्पर्धयाऽह्वानम्^३ । द्वे ॥^४

घृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

करिणां गर्जिते द्वे ॥ १०७ ॥^५

विस्फारो घनुषः स्वानः

'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) घञ् (३.३.१८) । एकम् ॥^६

पटहाडम्बरीं समीं ।

पटं हन्ति । डः (वा० ३.२.१०१) । आडम्बं राति । 'डवि क्षेपे' (?) ।
'पटहस्य' द्वे ॥^७

प्रमभं तु घलात्कारो हठः

प्रमभं सभायाः । 'बलात्' इति निपातो हठार्थः । 'हठप्लुतिशब्दयोः' (म्वा०
प० मे०) । शीलि ॥^८

अथ स्खलितं छटम् ॥ १०८ ॥

'साल संघलने' (म्वा० प० से०) । छः (३.३.११४) । 'छो छेदने'
(दि० प० अ०) । वृषादित्त्वान् (उ० १. १०६) कलन् । 'मुद्रमर्यागाया-
स्वत्तनस्य' द्वे ॥ १०८ ॥^९

अत्रन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गैः समंत्रयम् ।

न ज्यते । 'तन्निगति—' (वा० ३.१.९७) इति यञ् । पञ्चमिभृश्यांपञ् ।
'धृमानुमगृषामहानुगविहारस्य' शीलि ॥^{१०}

1. War cry [2] 2. A troop [of elephants assembled for
martial purposes [2] 3. M. संरावोऽन्योन्यस्पर्धयाऽह्वानम् 4. Mutual
defiance of warriors [2] 5. The roaring of an elephant [2]
6. The twang of a bow [1] 7. Drum [2] 8. Employing force
[3] 9. Deviation from the rules of a war [2] 10. Portent [3].

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

मुर्छा (म्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हल' (३३ १०२) । 'कशि गतो' (अ० आ० से०) । 'कुटिकशिकोतिम्भ प्रत्ययस्य मुट्' (उ० १ १०९) इति कल । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^१

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

'मृद क्षोदे' (ऋया० प० से०) । 'पीड अवगाहन' (चु० प० से०) । 'देशादेरपद्रवदानभ्य' द्वे ॥ १०९ ॥^२

अभ्यवस्कन्दन त्वभ्यासादनम्

स्कन्दिर् (म्वा० प० अ०) । ल्युट् (३३ ११५) । 'पद्लृ—' (म्वा०, तु० प० अ०) । 'प्रहारादिना नि शक्तीकरणस्य' द्वे ॥^३

विजयो जय ।

'जि अभिमवे' (म्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३३ ५६) । द्वे ॥^४

वैरशुद्धि प्रतीकारो वैरनिर्यातन च सा ॥ ११० ॥

वैरस्य शुद्धि । कृजो घञ् (३३ १८) । वैरस्य निर्यातनम् । 'यत् निका-
रादौ [चुरादि] । वैरस्योघनस्य' त्रीणि ॥ ११० ॥^५

प्रद्रावोद्द्रावसद्रावा विद्रावो विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयान च

प्रद्रवणम् । 'द्रु गतो' (म्वा० प० अ०) । घञ् (३३ २७) । सदवनम् । 'द्रुगतो' (म्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३ ५७), विद्रव । क्रमेर्घञ् (३३ १८) । यातेर्ल्युट् (३३ ११५) । 'पलायनस्य अष्टौ ॥^६

रणे भङ्ग पराजय ॥ १११ ॥

मञ्जनम् । 'मञ्जो आमर्दने' (द० प० से०) । द्वे ॥ १११ ॥^७

पराजितपराभूतो

पराजीयते स्म । 'प्राप्ताभिवस्य' द्वे ॥^८

1 Swooning or fainting [2] 2 Oppression, giving pain [2]
3 Attacking so as to disable an enemy [2] 4 Victory [2]
5 Revenge [2] 6 B and K read as follows प्रद्रावोद्द्रावसद्राव
सदावा 7 Running away [8] 8 Defeat (in war) [2] 9 One
defeated in war [2]

त्रिपु नष्टतिरोहिती ।

'त्रिपु' इत्युभयावयि । तिरो धीयते स्म । 'दधातेर्हि' (७४४२) । द्वे ॥^१

प्रमापण निरर्हण निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रधासन परासन निपूदन निर्हिसनम् ।

निर्यासन सज्ञपन निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हण निहनन क्षणन परिवर्जनम् ।

निर्वापण विशसन भारण प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्धासनप्रमथनमक्रथनोज्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्जनविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

'मोन् हिंसायाम् (ऋपा० प० अ०) । स्वार्थे णिच् । 'वर्हं हिंसायाम्' (चु० प० से०) । 'वृ हिंसायाम्' [चुरादि] । 'सृ हिंसायाम् (ऋपा० प० म०) ॥ ११२ ॥ 'वस च्छेदे' (चुरादि) । 'अमु शय (दि० प० से०) ।

'नय मित्त्वं' (चु० प० से०) । 'प्रथिक्रीटिन्ये' (न्वा० आ० से०) ॥ ११३ ॥ 'स्तृन् हिंसायाम् (?) । 'क्षगु हिंसायाम् (त० उ० स०) 'द्ववप्—' (न्वा० उ० अ०) । 'शमु हिंसायाम्' (न्वा० प० से०) ॥ ११४ ॥ 'मये' हिंसायाम्' (न्वा० प० म०) । से०) । 'श्रय हिंसायाम्' (न्वा० प० स०) । 'जमु हिंसायाम्' (दि० प० म०) । लभेर्घन् (३३१८) । 'उपमगान्त्रलपत्रो' (७१६७) इति नुम् । पिञ्जि हिंसायाम्' (चुरादि) । अच् (३३५६) । 'हनो वपरत्' (३३७६) इत्यप् । त्रिघन् ॥ ११५ ॥^२

स्यात्पञ्चता कालधर्मो द्विष्टान्त प्रलयोऽप्यय ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरण निघनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

पश्यानां भाव । 'लोड् ण्यप्ते (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३३५६) ।

'अति ऋपते' (न्वा० प० से०) । घन् (३३१८) । 'मुजिमृष्ट्यां युक्-सृष्ट्युक्तो' (उ० ३२१) । 'वृष्टृ—' (उ० २८१) इति घान् वृत् ॥ ११६ ॥^३

परासुप्राप्तपञ्चत्यपरेतद्वैतमस्थिता ।

मृतप्रमीती शिष्येते

पराङ्गा अगुशोऽम्मात्^४ । पर लङ्गमित् । प्रवर्षेण इत् । म् ॥^५

1 A person disappeared from a battle [2] 2 M म 3 M हनो ४. ५ 4 Killin [3] 5 Death 10 6 M अगुशोऽम्मात् 7 A dead man [7]

चित्ता चित्या चिति स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

'चिम् चयने' [स्वादि] । क्त (३ २ १०२) 'चित्याग्निचित्ये च'
(३ १ १३२) इति क्यप् ॥ ११७ ॥^१

कवन्धोऽस्त्री क्रिधादुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

क वच्यतेऽस्मात्^२ । एकम् ॥^३

श्मशान स्यात्पितृवण(न)म

शवा शेरतेऽत्र^४ । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । पितृणा वनम् । द्वे ॥^५

कुणप शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

'कवण सप्रसारण च' (उ० ३ १४३) इति कपन् । शवति । 'शव गती'
(म्वा० प० से०) द्वे ॥ ११८ ॥^६

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्

प्रगृह्यते । 'ग्रहवृ—' (३ ३ ५८) इत्यप् । वन्द्यते वन्दी । इन् (उ०
४ ११७) । डीप् (ग० ४ १ ४५) । त्रीणि ॥^७

कारा स्याद्वन्धनालये ।

कीर्यतेऽत्र^८ । मिदादिपाठान् (३ ३ १०४) अङ्दीघौ । द्वे ॥^९

पुसि भूमन्यसव प्राणाञ्चैवम्

अस्यन्ते, असव '—स्वस्तिहि—' (उ० १ १०) इत्यु । प्राणन्त्यनेन ।
'अन प्राणने' (अ० प० से०) । घञ् (३ ३ १११) । द्वे ॥^{१०}

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीवन जीव । असूना धारणम् । 'जीवनस्य' द्वे ॥ ११९ ॥^{११}

आयुर्जीवितकाल

एति । 'एतेर्णिच्च' (उ० २ ११८) इत्युसि । जीवितस्य काल । द्वे ॥^{१२}

ना जीवातुर्जीवनीपधम् ।

इति क्षत्रियवर्गं ॥ ८ ॥

जीवत्यनेन । 'जीवे रानु' (उ० १ ७६) । 'मृतसजीवनोपधस्य' द्वे ॥^{१३}

इति क्षत्रियवर्गं ॥ ८ ॥

1 Pyre [3] 2 M वच्यन्माम् 3 A leadless trunk (especially breathing one) [1] 4 M धरन्त्र 5 Cemetery, burial or burning ground [2] 6 A dead body [2] 7 Prisoner [3] 8 M कीर्यन्त्र 9 Prison [2] 10 Breath [2] 11 Life [2] 12 Age or duration of life [2] 13 Medicine for restoring life [2]

उरव्या उरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विश ।

ग्रहण उरोर्जाता । 'शरीरावयवान्—' (४३५५) यद् । 'ऋ गती' (म्वा० ५० अ०) । 'अयं स्वामिवेश्या' (३११०३) । 'विश प्रवेशने' (तु० ५० अ०) । भूमि स्पृशन्ति । पट् ॥^१

आजीवो जीमिका वाता वृत्तिवर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीव्यतऽनेन ।^२ वर्ततेऽनया । वाता । 'वृत्तेश्च' (वा० ५२१०१) इति ण । 'जीवनवृत्ते' ॥ १ ॥^३

रित्रया कृषि पाशुपाल्य वाणिज्य चेतिवृत्तय ।

कर्षणम् । 'श्कृष्यादिभ्य' (वा० ३१०८) पशून् पालयन्ति । तेषा माव । वणिजा षमं । एते प्रत्येक जीवनापाया ॥^४

सेवा श्वरुत्ति

'पवृ—' (म्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३३१०३) इत्य । श्वन इव वृत्ति । सेवाया 'द्वे ॥^५

अनृत कृषिः

हिंसादोषप्रधानत्वादनृत कृषि । द्वे ॥^६

उञ्छुशिल त्वृतम् ॥ ७ ॥

'उञ्छि उञ्छे' (तु० ५० से०) घञ् (३३१८) । 'शल उञ्छे' (तु० ५० से०) । ष (वा० ३३५८) । ऋणि ॥ ७ ॥^७

द्वे याचितायाचितयोर्विधासख्य मृनामृत ।

याचिन मृनमयाचितममृतम् । द्वे ॥^८

सत्यानृत वणिग्भाव स्यात्

सपसहितमनृतम् । द्वे ॥^९

1 Vaidya [6] 2 ५ आजीव्यतेनेन 3 ५ वर्ततेनया 4 Profession or livelihood [6] 5 Three means of maintenance (i) agriculture (ii) rearing of animals and (iii) trade 6 Service [2] 7 Agriculture [2] 8 Livelied by picking or gleaning grains in a field [2] 9 Solicited and unsolicited alms [2 each] 10 Trade [2]

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः

‘ऋ गती’ (म्वा० प० अ०) । क्त (३२१०२) ‘ऋणमाघमंण्ये’ (८२६०) इति ण । परित उदञ्च्यते । अञ्चे (म्वा० प० से०) ल्युट् (३३११३) ॥ ३ ॥ धृञ् (म्वा० उ० अ०) घञ् (३३११९) । ऋणि ॥^१

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थस्य प्रयोग । ‘कुस सरलेपण’ (दि० प० से०) । ‘कुसेरुम्मो मेदेता’ (उ० ४१०६) इतीद । वृद्ध्याजीवनस्य त्रीणि ॥^२

याञ्चयाप्त याचितकम्

‘अपमित्ययाचिताम्या कक्कनी’ (४४२१) ॥^३

निमयादापमित्यकम् ॥४॥

‘मेड् प्राणिदाने’ (म्वा० ला० अ०) । ‘उदीचा माडो व्यतिहारे’ (३४१९) इति क्त्वा । ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ (६४७०) । तुक् (६१७१) । ‘अपमित्य—’ प्राप्तम् । परिवर्तनेन प्राप्तमित्यर्थं ॥४॥^४

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोऽनुग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तममृणमस्य । एवंक्म् ॥^५

कुसीदिको वार्धुपिका वृद्ध्याजीवश्च वार्धुपि ॥५॥

कुसीदार्यं^६ प्रयच्छति । ‘कुसीददङ्क—’ (४४३१) इति छ्त् । वृद्धि वृद्धयर्थं प्रयच्छति । ‘प्रयच्छति गह्वरम्’ (४४३०) इति ठक् । ‘वृद्धेर्वृधुपि माव—’ (वा० ४४३०) । वृद्धि जीविकाऽस्य^७ । वार्धुपि पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥५॥^८

क्षेत्राजीव. वर्षकश्च कृषकश्च कृषीवल ।

क्षेत्रमाजीवोऽस्य^९ । वर्षन्ति । ष्वुर् (३११३३) । कृषिरस्मास्ति । ‘वर्त्’ (६३११८) इति दीर्घ । चत्वारि ॥^{१०}

1 Debt [3] 2 Usury [3] 3 A thing got by begging [2] 4 A thing obtained by barter [1] 5 Creditor and debtor [1 each] 6 M कुसीदार्यं 7 M जीविकास्य 8 Usurer [4] 9 M क्षेत्रमाजीवोस्य 10 Farmer [4]

क्षेत्रं त्रैह्यशालेयं त्रौहिशाल्याद्भवोचितम् ॥६॥

त्रौहीणां शालीना च भवनं क्षेत्रम् । 'त्रौहिशाल्योदकं' (५.२.२) ॥६॥^१

यन्नं यवकयं पष्टिकयं यवादिभवनं हि तत् ।

यवाना यवकाना पष्टिका [नाम । '—कष्टिका] यत्' (५.२.३) ॥^२

तिल्यतै टीनवन्मापीमाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥७॥

तिलाता मापाणामुमाना मङ्गाना भवनं क्षेत्रम् । 'विमापा तिल—' (५.२.४) इति यत्त्वत्रौ । माप्यं मापीणमित्यादि ॥७॥^३

मौद्गीनकीद्रवीणादि शेषधान्याद्भवश्चमम् ।

मुद्गाना कोद्रवाणा च क्षेत्रम्^४ । खन् (५.१.१) ॥^५

बीजाकृतं तूष्णकृष्टे^६

बीजेन सहवृत्तम् 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति डाच् । उत्सं च तत्कृष्टं च ॥^७

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥८॥

सीतया संमितम् । 'नी वयोधर्म—' (४.४.९१) इति यत् । हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलाद्—' (४.४.९७) इति यत् । हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५.१.११५) इति वति । नीणि ॥८॥^८

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिमोत्यमपि तस्मिन् ।

त्रिगुणं कृतम् । 'संस्थायादच—' (५.४.५९) इति डाच् । तृतीयं कृतं [तृतीया-] कृतम् । 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति डाच् । त्रिवारं सीतया संमितम् । चत्वारि ॥^९

द्विगुणाकृते तु तत्सर्वं^{१०} पूर्वं शब्दाकृतमपीह ॥९॥

द्वितीयाकृतम् । द्विहल्यम् । द्विसीत्यम् । 'संन्याम्—' (५.२.१३८) इति वः ।

-
1. Two sorts of rice-fields [1 each] 2. Three kinds of barley growing fields [1 each] 3. Fields fit for growing sesamum, kidney-beans, flax &c. [1 each] 4. M. क्षेत्र
5. Fields fit for growing other species of grain [1 each]
6 Majority reads तूष्णकृष्टम् 7. A field ploughed over after sowing [2] 8. A ploughed field [3] 9. A field ploughed thrice [4] 10 Majority reads सर्वं ।

‘शम्भ’ शब्दो द्वितीयवर्णने वर्तते । ‘कृञो द्वितीय—’ (५ ४ ५८) इति ङाच् । पञ्च ॥९॥^१

द्रोणाढकादिवापादौ द्रोणिकाढकिकादय ।

द्रोणस्य वाप । ‘तस्य वाप (५ १ ४२) इति ङञ् । ‘द्रोणादिपरिमित-
श्रीह्यादिवपनयोग्य क्षेत्रम् ॥^२

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥१०॥

‘खार्या ईकन्’ (५ १ १३३) ॥१०॥^३

पुनपुसकयोर्वप्र केदारः क्षेत्रम्

उप्यतेऽत्र^४ । ‘वृधिवपिम्या रन्’ (उ० २ २७) । के जले दारोजस्य^५ ।
श्रीयेते क्षेत्रम् । ‘क्षि निवासगत्यो’ (तु० ५० अ०) । धृन् (उ० ४ १५८) ।
शीणि ॥^६

अस्य तु ।

कैदारक स्थात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिक गणे ॥११॥

कैदाराणा समूह । ‘कैदाराचञ्च’ (४ २ ४०), चाद्भुञ् । क्षेत्राणा
समूह । तस्य समूह (४ २ ३७) इत्यण् । चत्वारि ॥११॥^७

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लोष्टति । ‘लोष्ट सघात’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३ १ १३४) । लिङ्गति ।
‘निश गतौ’ (तु० ५० से०) । बाहुलवात्तुन् । द्वे ‘ढेला’ लोके ॥^८

काटिशो लोष्टभेदन ।

काटिना अग्नेष श्यनि । लोष्टाना भेदन । ‘हेंगा’ लोके ॥^९

प्राजन तोदन तोत्रम्

प्रकर्षेणाजत्यनेन । तुदत्यनेन । ‘दाम्नी—’ (३ २ १८२) इति धृन् । तोत्रं
वृषणादिप्रेरणदण्ड । ‘पयना’ लोके ॥^{१०}

1 A field ploughed twice [5] 2 Fields in which one
drona and one rdhaka of grains can be sown [1 each]
3 A field in which one khari of grains can be sowed [1]
4 M उप्यतेत्र 5 M दारास्य 6 Field [4] 7 A multitude of
fields [4] 8 A lump of earth [2] 9 Harrow or instrument
(for breaking clods) [2] 10 Whip [3]

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खन्यतेऽनेन^१ । अतिलूधू—' (३.२.१८४) इतीत्रः^२ । द्वे ॥ १२ ॥^३

दात्रं लवित्रम्

दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति श्रुत् । लूयतेऽनेन^४ । 'अति—' (३.२.१८४) इति, इत्रः । द्वे । 'हसिआ' लोके ॥^५

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवध्यतेऽनेन^६ । 'यु मिथणे' (अ० प० से०) । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति श्रुत् । वृषादेर्गले युगवन्धनम् । 'यु (जु) आ' लोके ॥^७

अयो फलम् ।

निरीषं कूटकं फालः कृषिकः

फलति । 'त्रिफला—' (म्वा० प० से०) । ईषाया निर्गंतम् । तालव्यः [निरीषं] अपि । कूटयति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । ह्रस्वमन्ये । फालयति । त्रिफला (म्वा० प० से०) प्यन्तः । 'कृषिवृश्च्योः क्रिक्म्' (उ० २.४०) । पञ्च । 'फालस्य' एके । आद्यद्वयं 'फालवन्धकाष्टस्य' इत्यन्ये ॥^८

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारण च सीरः

लङ्गति । 'लगि गतौ' (म्वा० प० से०) बाहुलकात्कलच् दीर्घश्च । हलति । 'हल विलेखने' (म्वा० प० से०) ॥ १३ ॥ गा भूमिं दारयति । सिनोति । 'पिन् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिमिचीना दीर्घश्च' (उ० २.२५) इति ब्रुत् । चत्वारि ॥^९

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

शम्यतेऽनया^{१०} । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अप्यादिः (उ० ४. १११) । युगस्य कीलः । द्वे ॥^{११}

1. M. खन्यतेनेन 2. M. इति इत्रः 3. Spade [2] 4. M. लूयतेनेन
5. Sickle [2] 6. M. आवध्यतेनेन 7. The tie of the the yoke of a
plough [2] 8. Ploughshare [5] 9. Plough [4] 10. M. शम्यतेनया
11. The pin of a yoke [2].

ईपा^१ लाङ्गलदण्ड स्यात्

ईपते । 'ईप गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३११३५)
इति क । लाङ्गलस्य दण्ड । 'हरिसि' लोके ॥^२

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्त (३२१०२) पृषोदरादि-
(६३१०९) । लाङ्गलस्य पद्धति । द्वे ॥ १४ ॥^३

पु सि मेधि खले दारु न्यस्त यत्पशुवन्धने ।

मेध्यन्ते पशवोऽत्र^४ । 'मेधु सगमे' (भ्वा० उ० से०) इत् (उ० ४११७) ।
एकम् ॥^५

आशुर्व्रीहि पाटल स्यात्

अश्नुते । असू ध्यासी^६ (स्वा० आ० से०) । वृवापा— (उ० ११) इत्युण् ।
वहंत्युपचय गच्छति । इत् । पृषोदरादि (६३१०९) । पाट लाति । श्रीणि
'पष्टिकादे' ॥^७

सितशूक्यवौ समौ ॥ १५ ॥

सित शूक यस्य^८ । यौति । वच् (३११३४) । द्वे ॥ १५ ॥^९

सोकमस्तु तत्र हरिते

तकति । '(त) क हसने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल्वाम ओत्व च ।
'अपक्वयवस्य' एकम् ॥^{१०}

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुप्रण्डिकां चास्मिन्

कठमयत । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) । सति जीवे इन प्रभु । तत
क । हरति । 'वृहभ्यामेणु' (उ० २१) । षण्डोऽभ्यास्ति^{११} । ठन् (५२११५) ।
चत्वारि । मटर' इति 'बेराव' इति च लावे ॥^{१२}

1 B इगु 2 The pole of a plough [2] 3 Furrow [2] 4 M पशवोऽत्र 5 The pillar in the midst of a threshing floor to which oxen are bound [2] 6 Rice (ripening within six) days &c [3] 7 M यम्ब 8 Barley [2] 9 Green barley [1] 10 M खण्ड स्वस्ति 11 Pea [4]

कोरदूपस्तु कोद्रव ॥ १६ ॥

कार दूपयति । के जले उद्रीति । द्वे 'कोदव' लोके ॥ १६ ॥^१

मङ्गल्यको मसूर

मङ्गले साधु । यत् कन् (जापि० ५४५) । मस्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसेरन्' (उ० ५३) द्वे ॥^२

अथ मकुष्ठकमयुष्टकौ ।

मङ्कति । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० स०) । बाहुलकादु । तत्र तिष्ठति । क्वन् (उ० २३२) । मिनोति मयु । 'डुमिर्-' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमशी-' (उ० १७) इत्यु । मयुश्चासौ स्थकश्च । वनस्य मुद्ग । 'मोधी' लोके ॥^३

सर्पपे तु द्वौ तन्तुभरुदम्बकौ ॥ १७ ॥

'सर्पेण युक् च' (उ० ३१४१) इत्यप् । [तन्तु] नामाति । कुत्सित-मम्बयति । त्रीणि ॥ १७ ॥^४

सिद्धार्थस्त्रेप धवल

मिद्ध अर्योऽस्मात्^५ । एष सर्पप । धवल श्वत । एकम् ।^६

गोधूम सुमनस्समौ ।

मुष्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधरुम' (उ० ५२) । सुष्ठु मनोऽस्मात्^७ । द्वे ॥^८

स्थाद्यावकस्तु कुल्माप

[योति^{१०}] यावक । बुन्तात्प्रज्ञाचण् (५४३८) । कुत्सितो माप । पृपोदरादि (६३१०९) । 'अर्धस्विना यवादि कुल्माप —इति स्वामी । 'शूकशूया यवादि'—इति रक्षितः । 'बीडा लोके ॥^{११}

चणको हरिमन्थक ॥ १८ ॥

चभ्यत । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । क्वन् (उ० २३२) । हरिमिर्मप्यत । द्वे ॥ १८ ॥^{१२}

1 Kodrava (Kodava), a kind of gram [2] 2 Masūra, a kind of pulse [2] 3 A kind of kidney bean [3] 4 M सर्वे प प युक् च 5 Mustard [3] 6 M अर्योऽस्मात् 7 White mustard [1] 8 M मनोऽस्मात् 9 Wheat [2] 10 M दवगाव (?) 11 A kind of barley [2] 12 Gram [2]

द्वो तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

'तिलानिष्फानात्पिञ्जपर्जा' (वा० ४२३६) । 'वन्यतिलस्य' द्वे ।^१

क्ष्व क्षुताभिजननो^२ राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षीति । अच् (३११३४) । क्षुतमभिजनयति । राजयति । क्वुयु (उ० ३३२) । कृष्णैव । असुरस्येयम् । 'रायी (ई)' लोके ॥ १९ ॥^३

स्त्रियौ कङ्कुपियद् द्वे

क मुख गच्छति । मितद्रवादि (वा० ३२१८०) । प्रिय गच्छति । द्वे । 'काकुनि' [लोके] ॥^४

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

न तस्यति । 'तमु उपक्षये' (दि० प० से०) । उमाति । क्षीति । बाहुलकान्मक्^५ । त्रीणि । 'अरसी [लोके] ॥^६

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मातुलस्य घनूरस्य स्त्रीषु । मज्जतेऽनया । 'अकर्तरि—' (३३.१९) इति घन् । द्वे ॥^७

श्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

अप्यते अणु । 'धान्ये निन्' (उ० १९) इत्यु । 'बीना' लोके ॥ २० ॥^८

किंशारु शस्यशूक स्यात्

किञ्चिन् श्रुणाति । 'किञ्जरयो थिण' (उ० १४) इत्युण् । 'यवाद्यस्य' द्वे ॥^९

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

पणिन स्वावयव स्यति । द्वे । 'वालि' लोके ॥^{१०}

धान्यं व्रीहि स्तम्भकरि

धाने पोषणे साधु । स्तम्भं कराति । 'स्तम्भदाह्नोरिव' (३२२४) । 'धायस्य' त्रीणि ॥^{११}

1 Barren sesamum indicum [2] 2 B क्षुताभिजननो 3 Black mustard [5] 4 A kind of inferior grain [2] 5 Flax [3] 6 Hemp [2] 7 A kind of grain [1] 8 M त्रिण 9 The beard of corn [2] 10 The ear of corn [2] 11 Corn [3]

स्तम्भो गुच्छस्तृणादिनि ॥ २१ ॥

तिष्ठति । 'स्थ स्तोष्व-' (उ० ५ १६) । आदिना ब्रीहियवादे । 'गुड्
घञ्जे' (भ्वा० आ० अ०) । विवपि (वा० ३ ३ १५) तुक् (६ १ ७१) ।
गुत छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) ॥ २१ ॥^१

नाडी नाल च काण्डोऽस्य

नालयति । नल गघे (भ्वा० प० स०) । गौरादि (४ १ ४१) । काप्यत ।
'अमन्ताहु' (उ० १ ११४) । अस्य गुच्छस्य । त्रीणि ॥^२

पलाशोऽस्त्री स निष्फल ।

पलमलति । स काण्ड 'पयरा' [लोके] ॥^३

कडङ्गरो वुस क्लीने

कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । करड करोति । 'मुर' इति पाठा-
न्तरम् । वुसति । 'वुस उत्सर्गे' (तु० प० स०) ॥^४

धान्यत्वचि तुप पुमान् ॥ २२ ॥

तुप्यति । तुप वैद्व्य' (?) ॥ २२ ॥^५

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

दयति । 'उत्कूकादयरव' (उ० ४ ४१) इति साधु । श्लक्ष्ण कृग तीक्ष्ण च
तदग्र च । 'वूड' [लोके] ॥^६

शमी शिम्बा

शाम्यति । अच् (३ ३ १३४) । गौरादि (४ १ ४१) । चिनोति ।
'सिम्ब्र निशाने' (स्वा० उ० अ०) । द्वे ॥ 'छीमी [लाक] ॥^७

त्रिपूत्तरे ।

उत्तरे, बहुलीकृता (अ० १ ९ २३) न्ता ॥

ऋद्धमावसित धान्यम्

'ऋपु वृद्धो' (दि० प० स०) ष (३ २ १०२) । आ अक्पूर्वाभ्याम्
ष (३ २ १०२) । 'मदंनान तन्मपनीतृष्ण्य — दयके । 'बहुलीकरण
योग्यस्य पान्यरागे' — इत्येवे ॥^८

1 A clump of grass & c [1] 2 The stalk of a plant [3]
3 Straw [1] 4 Chaff [2] 5 Majority reads पुमास्तुप 6 The
chaff of grain [2] 7 Awn [1] 8 Pod [2] 9 Ripe corn
(when thrashed) [2]

पूतं तु घहुलीकृतम् ॥२३॥

‘पूज् पवने’ (ब्र० उ० से०) । क्त (३ २ १०२) । बहु मान लाति ।
अवहुलप्रकरणे ‘राशीकृतस्य’ ॥२३॥^१

मापादय शमीधान्ये शूकधान्ये यवादय ।

शालय कलमाद्या पष्टिकाद्याश्च

शाल्यते । शलने व्यन्तात् ‘अच इ’ (उ० ४ १३८) । पष्टिरात्रेण
पच्यते ॥^२

पु स्वमी ॥२४॥

अमी मापाद्या ॥२४॥

तृणधान्यानि नीवारा

तृणानीव धान्यानि । नित्रियन्ते । ‘नी वृ धान्ये’ (३ ३ ४८) इति घृत् ।
‘पसारी’ तित्री [इति च] लोके ॥^३

खी गवेधुगवेधुका ।

गवा जलेन एघते । मृगवादि (उ० १ ३७) । ‘डवर’ लोके ॥^४

अयोऽप्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयोऽप्रोऽस्य^५ । ‘मुस खण्डने’ (दि० प० से०) मुस लाति । ‘मुसलस्य’ द्वे^६ ।

उदूरखलमुल्लूखलम् ॥२५॥

ऊर्ध्वं च तत् ख च लाति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । द्वे ॥२५॥^७

प्रस्फोटनं शूर्पमरत्री

प्रस्फोटनजननेन^८ । ‘स्फुट विवगने’ (म्वा० वा० म०) । शूर्पतेजनेन^९ । ‘गूर्प
माने’ (चु० प० मे०) । द्वे ॥^{१०}

1 Ripe corn stored after thrashing [2] 2 Leguminous and awned grains, and varieties of rice [1 each] 3 Rice growing wild or without cultivation [2] 4 A kind of grass eaten by cattles [2] 5 अयोऽप्रस्य 6 Pestle (used for cleaning rice) [2] 7 Ulukhala, a woden matter used for cleaning rice [2] 8 M प्रस्फोटनजनन 9 M शूर्पतेजन 10 Winnowing basket [2]

चालनी तित्त पुमान् ।

चाल्यतेऽनया^१ । तनोति । 'तनोतेडं उ सन्वच्च' (उ० ५५२) । द्वे ॥^२

स्थूतप्रसेवी

'पिवु तन्तुसन्ताने' (दि० प० से०) क्त (३३१०२) । 'चञ्चो —' (६४.१९) इत्पूठ् । घञि प्रसेव । 'वस्त्राणादिनिर्मितस्य' द्वे । 'धैली' इति लोके ॥^३

कण्डोलपिटौ

कण्डयते । 'कडि भेदे' (चु० प० से०) । '—कटिकण्डिम्य ओलच्' (उ० १६६) । 'पिट शब्दसघातयो' (म्वा० प० से०) । 'इगुपय—' (३११३५) इति क । 'पिण्ड'—इति स्वामी । 'वशादिनिर्मितमाण्डस्य' द्वे । 'टवरा' लोके ॥^४

कटकिलिञ्जकी ॥२६॥

कटति । 'कट वर्षादी' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । कित्यते । 'किल श्वंयरीहनयो' (तु० प० से०) । इत् । किलेजान । डान्नात्क शृपोदरादि (६३१०९) द्वे ॥ 'किट्टिहरा' लोके ॥^५

समानौ

रसचर्त्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रगा महच्च तदनश्च । 'अनोरमाय —' (५४९४) इति टच् । त्रीणि ॥^६

पौरोग्यस्तदध्यक्ष

पुर पूजिता गौर्भूमि पुरोगवी तस्या अयम् । 'महानमापिटनस्य' द्वे ॥^७

सूपकारस्तु घल्लर^८ ॥२७॥

आरालिका आन्धसिका सूदा औदानिका गुणा ।

गोमता आपोर्जिमन्^९ । 'कृगुभ्यश्च' इत्यगोन्^{१०} । 'बल् सारण' (म्वा० आ० से०) । बल् यानि ॥२७॥ अराठ कृटिठ घरति । अघा मन् गिन्यमयाम् ।

1 M चाल्यतेनया 2 Sieve [2] 3 Bag [2] 4 Basket [2] 5 A small basket made of green wood [2] 6 Kitchen [3] 7 The superintendent of a kitchen [1] 8 B and K read this half as कृत्काराम्नु घल्लरा 9 M आपोर्जिमन् 10 M इत्यगोन् ।

सूदति छागादीन् । ओदन शिल्पमेपाम् । गुण्यन्ते । 'गुण निमग्नणे' (चु० उ० से०) । सप्त । 'आद्यद्वय व्यञ्जनकारस्य—' इति स्वामी ॥^१

आपूपिक कान्दविका भक्षकार

अपूपा पण्यमस्य । '—पण्यम्' (४४५१) इति ठक् । कन्दो सस्कृतम् । कान्दव पण्यमस्य । त्रीणि ॥^२

इमे त्रिषु ॥२८॥

इमे पौरोगवादय ॥२८॥

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मनोऽप्यन्तोऽश्र^३ । शकच्चादि (वा० ६१९४) । उद् धीयतेऽश्र^४ । घात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'ध्मानम्'—इत्यये । अधिथी यतेऽश्र^५ । 'श्रीञ् पाके (ऋचा० उ० अ०) । ल्युट् (३३११७) । चुल्यतेऽश्र^६ । 'चुल्ल भावकरणे (म्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११७) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४१४५) इति वा डीप् । अन्त्यते । 'अति बन्धने (म्वा० आ० से०) ष्वल ॥ ३३१०९ ॥^७

अङ्गारधानिकाङ्गारक्षरुष्ट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम्^८ । अङ्गाराणां शकटि । हसति । शतृ (३२१२४) ॥२९॥ चत्वारि 'बोरसी' 'अगेठी [इति च] लोके ॥^९

अथ न स्त्री स्यादङ्गार

अङ्गमाराति । एकम् ॥^{१०}

अलातमुल्मुकम् ।

'ला दाने' (अ० प० अ०) । क्त (३३१३४) । न लातमस्य । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । 'उल्मुकदवि—' (उ० ३.८४) इति साधु । 'अर्धं दग्धकाष्ठस्य द्वे । 'लूआठ' लोके ॥^{११}

1 Cook [7] 2 Baker or Confectioner [3] 3 M अश्मनोप्यन्तोश्
4 M उद्धीयतेऽश्र 5 M अधिथीयतेऽश्र 6 M चुल्यतेऽश्र 7 Fire place [5]
8 M धीयन्तेऽस्याम् 9 A portable fire place [4] 10 Charcoal [1]
11 Half burnt wood [2]

कलीत्रेऽम्बरीपं भ्राष्ट

अम्ब्यतेऽत्र^१ । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीप' (उ० ४. २९) इति साधु । भृज्यतेऽत्र^२ । 'अस्त्रिजगमिनमि—' (उ० ४.१५९) इति दृनवृद्धी । 'भर्जनपात्रस्य' द्वे ॥^३

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

'स्कन्दे' 'सलोपश्च' (उ० १.१४) इति कु । स्विद्यतेऽस्याम्^४ । 'कराहो'— इति लोके ॥ ३० ॥^५

अलिंजरः स्यान्मणिवः

अलनमलि । अलिं जरयति । मणिरिव । द्वे 'भेट' लोके ॥^६

कर्कर्याल्गर्लन्तिका ।

कर्कं राति कर्करी । गौरादि (४.१.४१) । आ लूनाति । 'गल अदने' (भ्वा० ष० से०) शनन्तात्कम् । 'कठवत' लोके । कन्दोधृतपक्वनिष्कारान-साधनस्य' इत्यन्ये ॥^७

पिठरः स्थाल्युरा कुण्डम्

'पिठ वन्धे' (भ्वा० ष० से०) । पिठ राति । स्थलन्त्यत्र । स्थल स्थाने (भ्वा० ष० से०) । ज्वालादि ण (३१४०) । ओषति । 'उत्त गतौ' (भ्वा० ष० से०) । क (३१.१३५) । कुण्डयति । 'ओदनापिपात्रपात्रस्य' चन्वारि । 'हडि' लोके ॥^८

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घट. कुटनिपी

के लसति ॥ ३१ ॥ घटते । 'कुट कौटिल्ये' (तु० ष० से०) । नियतं पिवन्त्यनेन । 'घत्रयै क' (वा० ३३५८) । चन्वारि 'घटस्य' ॥^९

अस्त्री शरायो वर्धमानक. ।

शरादवनि । वर्धते । शानच् (३२१२४) । द्वे । 'बोरा' लोके ॥^{१०}

1 M अम्ब्यतेत्र 2 M भृज्यतेत्र 3 Frying-pan [2] 4 M. स्कन्दे 5 M स्विद्यतेस्याम् 6 Boiler, pan [2] 7. Water-jar [2] 8 Small pitcher [2] 9 Boiler [4] 10. Water-pot [4] 11. Platter or dish [2]

शृङ्गीप पिष्टपचनम्

'अजं अजने' (म्वा० प० से०) । अजेऋज वा (उ० ४ २८) इतीपत् ।
पिष्ट पच्यतेऽत्र^१ । 'तावा' लोके ॥^२

कसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कम्यते । 'वृवृदि—' (उ० ३ ६२) इति स । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ।
द्वे ॥^३

कुनू कृत्ते स्नेहपात्रम्

कुत्सित तीति । तु शब्दे' (अ० प० अ०) । वृत्तेश्चर्मणम् । स्नेहस्य
तंलघृतादिपात्रम् ॥^४

सैवाल्या कुतुप पुमान् ।

कुत्वा हुपच्' (५ ३ ८९) ॥^५

सर्वमावपन भाण्ड पात्रामत्र च भाजनम् ॥ ३३ ॥

धा उच्यतेऽत्र^६ । हुवप् (म्वा० उ० अ०) । 'भट्टि क'याणि [घुरादि]
भान्तादण् । पिवन्त्यनेन । हुवृ (उ० ४ १५८) । अम-१५प्रा पयते । भाजयति ।
भाज पृथक्कर्मणि ' (चु० उ० से०) । सर्वं^७ स्फानादि पिठरादि च ॥ ३३ ॥^८

दर्वि वन्धि यजाका च

दृणाति । 'वृहम्या'^{१०} चिन् (उ० ४ ५३) । डीपि दर्वो च । कपते बाहु
लकाद्विद् । 'लज म'ये' (म्वा० प० से०) । 'यजराक' (उ० ३ १३) । त्रीणि
'वरलुङि' लोके ॥^{११}

स्यात्तर्द्वारहस्तक ।

तर्दति । 'तर्दं हितायाम्' (म्वा० प० मे०) । बाहुत्वाद् । दाश्या ह्य
इव । द्वे ॥

अस्त्री शाक हरितक शिशु

शकनोत्पनेन भोक्तुम् । घन् (३ ३ १२१) । हरितो पर्णोऽयम्^{१२} । शिनाति ।

1 M पच्यते 2 Pan (for parching flour) [2] 3 A drinking vessel such as glass, cup &c [2] 4 A leathern bottle for oil [2] 5 A small leathern bottle for oil [1] 6 M उच्यते 7 M पृथक्कर्मणि 8 M सर्वं 9 Any vessel or utensil [5] 10 M दर्विम्या 11 Ladle [3] 12 A wooden ladle [2] 13 M यर्दोव ।

'शिञ्ज निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'जम्बादपस्व' (उ० ४.१०२) इति साधु । नोणि ॥^१

अस्य तु नाडिका^२ ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

के लम्बते । डलयोरैक्यम् । 'शाकगालस्य' द्वे ॥^३

वेसवार उपस्कर ।

वेस प्रेरण वारयति । उपस्करोति । पिप्पली शुण्ठी तण्डुलादय समाशका वेसवार ॥^४

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्बुम्

तिन्त्यति । 'तिम आर्द्रमावे' (दि० प० से०) । 'जमी (ली) कादपस्व' (उ० ४ २५) इति साधु । 'चक्र वृषी' (म्वा० आ० से०) । 'चकिरम्योरु-च्चोपपापा' (उ० २ १४) वृक्षस्याम्बुम् । त्रीणि 'चुक्र' लोके । 'विपामिल' इत्यन्ये ॥^५

अथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरिचं कोलक कृष्णामूषण धर्मपत्तनम् ।

'वेल्ल चलने' (म्वा० प० से०) । वेल्ले जायते ॥ ३५ ॥ म्रियते विप-मनेन । बाहुलकादि च । दीर्घमध्य (मरीचम्) अपि । 'कुल सस्थाने' (म्वा० प० से०) । वुज् । 'कृपेवर्णे' (उ० ३ ४०) नक् । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । धर्मपत्तने जानत्वात्तदारोप । पट् ॥^६

जीरको जरणोऽज्जली कणा

'ज्या वयोहानी' (ब्रघ्मा० प० अ०) । 'ज्यद्व' इति रक्ञ् जरयति । अन्न-मजनि । 'बण शब्दे' (म्वा० प० से०) चत्वारि ॥^७

1 Vegetable [3] 2 B नाडिका 3 The stalk of a vegetable [2]
4 A particular condiment for food (as mustard, pepper &c) [2] 5 Vinegar made by acetous, the fruit of the tamarind used as an acid seasoning [3] 6 Pepper [6]
7 White cumin [4]

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुपत्री कारवी पृथ्वी पृथु कालोपकुञ्जिका ।

सुष्ठु सूते सुपत्र । सोऽस्त्यस्या ^१ । के आरवोऽस्या ^२ प्रथते । 'प्रथ प्रस्थाने'
(चु० प० से०) । प्रथिन्नदिभ्रस्जा सप्रसारणम्—' (उ० १२८) इति कु ।
'वोत—' (४९४४) इति डीप् । कालो वर्णाऽस्या ^३ । उपकुञ्जति । ण्वल्
(३११३३) । मगरंल [लोके] ॥^४

आर्द्रक ऋङ्गवेर स्यात्

आर्द्राया जातम् । पूर्वाह्लापराल्ला—' (४३२८) इति वुव् । धृङ्गमिव
वैर देहोऽस्य^५ । द्वे । आदी [लोके] ॥^६

अथ छत्रा वितुन्नम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्युरु च धान्याकम्

छत्रमस्त्यस्या । अत्रं आद्यच्' (५२१२७) । विगत तुन्न दु खमस्मान्
॥ ३७ ॥ कुत्सित तुम्बति । तुवि अदने (म्या० प० से०) । बाहुलकाद् ।
धान्यमकति । 'धनिआ [लोके] ॥^७

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

रत्रीनपुसकयोर्विश्व नागर विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

शुण्ठाति कपम् । सुठि शोपणे' (म्या० प० से०) । महच्च तदौषध च ।
विशति । 'अशूप्रपि—' (उ० ११५२) इति वव्व् । नगरे भवम् । विश्वस्य
भेषजम् । शाठि' [लोके] ॥ ३८ ॥^८

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लानुकुञ्जलानि च फाञ्जिके ॥ ३९ ॥

आच्छंति । आर । स नात्राऽस्य^{१०} । सुवीरेणु भवम् । अमि पून् (स्वा०
उ० अ०) क्त. (३२१०२) । योष्यव नामानि—इत्यये । अवन्तिषु सूत ।
षायमभिपुतमम् । कुत्सित जलम् । पृषोदरादि (६३१०९) । के
अञ्जिनाऽस्या ^{११} । अष्टी 'बाजी' ॥ ३९ ॥^{१२}

1 M सान्त्वयस्या 2 M आरवास्या 3 M वर्णोम्या 4 Black
Lumin [6] 5 M देशस्य 6 Ginger [2] 7 M दुष्पमस्मान्
8 Corriander seed [4] 9 Dry ginger [5] 10 M नात्रास्य 11 M
अञ्जिनास्या 12 Sour gruel [8]

सहस्रवेधि जतुकं ब्राह्मीकं हिङ्गु रामठम् ।

सहस्रं वेधितुं शोमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । जत्विव । ब्राह्मीकेषु भवम् । हिमं गच्छति । मृगयादि. (उ० १.३७) । 'रमेवृद्धिश्च' (उ० १.१०१) इत्यठः । पञ्च । 'हीग' [लोके] ॥^१

तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वात्पिका कवरी पृथु. ॥ ४० ॥

तस्य हिङ्गुतरो. पत्नी । वाणमिव । कवरीव । पञ्च । 'वगवती' [लोके] ॥ ४० ॥^२

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

निशा आह्लास्य^३ काञ्चन्यतेजनया^४ । पीता वर्णेन । हरि वर्णं द्राति । 'द्रा कुस्तायाम्' (अ० प० अ०) । वरो वर्णोऽस्त्यस्याः^५ । पञ्च ॥^६

सामुद्रं यत्तु लवणमश्रीचं वशिरं च तत् ॥४१॥

समुद्रे भवम् । लुनाति । नन्यादिः (३.१.१३४) 'लवणाल्लुक्' (४.४.२४) इति निर्देशाणः । न क्षीवति । 'क्षीव मदे' (म्वादिः) । वशिरं राति । 'पागा' [लोके] ॥४१॥^७

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सिन्धुषु भवम् । शीतं च तन्निष्ठं च । मणिमन्थाख्ये पर्वते भवम् । नत्वारि । 'सैन्धव' [लोके] ॥^{१०}

रौमकवसुकम्

रमाया भवम् । अण् (४.३.५३) वच् । वसु कायति । द्वे 'सामरि' [लोके] ॥^{११}

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥४२॥

पाके साधु । विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । द्वे । 'वि (ख) रिआ' [लोके] ॥४२॥^{१२}

मीवर्चलेऽश्रुचके

सुप्तु वृष्णते । वृषादित्वात् (उ० १.१०६) बलच् । प्रज्ञाद्यण् (५.४.३८) अक्षति । अक्ष रोषने । वृषु (उ० २.३२) । श्रीणि । 'सोचर' [लोके] ॥^{१३}

1. Asafoetida [5] 2. The leaf of an asafoetida plant [5] 3 M. आह्लास्य 4. M. काञ्चन्यतेनया 5. M. वर्णोऽस्त्यस्याः 6. Turmeric [5] 7. B वशिरं 8. Seasalt [2] 9. K. माणिमन्थं 10. Rock-salt [4] 11. Sambhar salt [2] 12. Artificial salt (saltpetre) [2] 13. Sochal salt [2].

तिलक तत्र मेचके ।

मेचके कृष्णवर्णे तस्मिन् ॥^१

मत्स्यण्डो फाणित खण्डविकारे

मत्स्य अण्डमिव । शबन्वादि । फाण्यते । क्त (३२१०२) । खण्डो विकारोऽस्य । श्रीणि^२ । 'राव [लोके] ॥^३

शर्करा सिता ॥४३॥

शृणाति । 'श्र करम् (उ० ४३) । सिता वर्णेन । द्वे 'चीनी' [लोके] ॥४३॥^४

कूर्चिका क्षीरविकृति स्यात्

कूर्चो मस्त्वादिरस्त्यस्या । दध्ना सह पय पक्व दधिकूर्चिका द्वे ॥^५

रसाला तु मार्जिता ।

रसमालाति । माज्यते स्म । क्त (३२१०२) । 'कर्पूरादिमिश्रिततक-
विशेषस्य द्वे ॥^६

स्यात्तमन तु निघ्नानम्

तिम्यतेऽनेन^७ । निघ्नयतेऽत्र^८ । तिष्ठतेल्युट् (३३११७) । 'व्यञ्जनस्य द्वे ॥^९

त्रिलिङ्गा वासितावधे ॥४४॥

वासितपर्यन्ता (अ० २९४६) ॥४४॥

शूलाकृत भट्टि च शूल्यम्

शूलेन वृतम् । शलात्वाके' (५४६५) इति डाच् । 'मठ भृती' (म्वा० प० से०) । 'अशिषादिभ्य — (उ० ४.१७२) इतीन । शूलेन ससृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४२१७) । लोहशलाकया पक्वमा [स] स्य' श्रीणि ॥^{१०}

उख्य तु पेट्टरम् ।

उखाया ससृतम् । पिठरे ससृतम् । द्वे ॥^{११}

प्रणीतिमुपसपन्नम्

णीत्र क्त (३२१०२) । स पदे (दि० आ० अ०) । क्त (३४७२) । 'पाके ससृतस्य व्यञ्जनादद्वे ॥^{१२}

1 Black salt [1] 2 M विकारोस्य 3 Raw sugar [3] 4 Sugar [2]
5 Inspissated milk [2] 6 Curd mixed with camphor,
sugar and other spices [2] 7 M तिम्यतेनेन 8 M निघ्नयत्र
9 Condiment [2] 10 Roasted meat [3] 11 Rice &c. boiled
in a pot [2] 12 Anything cooked or dressed (such as a
condiment) [2]

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥४५॥

'यमु' प्रयत्ने' (द्वि० प० मे०) । क्तः (३.२.१०२) । 'ब्रव्यान्तर-
संस्कृतस्य पक्वस्य' द्वे ॥४५ ॥^३

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

पिच्छाऽस्यास्ति^३ । 'लोमादि—' (५.२.१०) इतोलच् । वैजनं विजिः ।
'ओविजी—' (तु० वा० से०) किः । विजि लाति । 'मण्डयुक्तमत्तस्य जल-
युक्तव्यञ्जनस्य च' द्वे ॥^४

संमृष्टं शोधितं समे ।

मृजिशुद्धयोः क्ते (३.२.१०२) । द्वे ॥^५

चिककणं मसृणं स्निग्धम्

'चिकक गतो' (?) चिककमणति । मस्यने । स्निह्यति । क्तः (३.४.७०) ।
श्रीणि ॥^६

तुल्ये भावितवासिते ॥४६॥

वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) । 'हिङ्गवादिना सुगन्धो-
क्तस्य व्यञ्जनादे.' द्वे ॥४६॥^७

आपक्वं पीलिरभ्यूपः

ईपत्वक्वम् । पीलति पीलः । 'पुल [म] हृत्वे' (भ्वा प० से०) ।
पीलेन निर्वृतः । मुतङ्गमादित्वात् (४.२.८०) इच् । अभ्यूपति । 'अय ह्या-
याम्—' (भ्वा० प० से०) । 'हरितयवादे [मंजितस्य] [श्रीणि] ॥^८

लाजा. पुंभूमिः चाश्रताः ।^९

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

'प्रय प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'पृथुकपाकाः—' (उ० ५.५३) इति
साधु । चिपिटमिव । द्वे 'चित्ररा' [लोकं] ॥^{१०}

1. M. २३ 2. Food seasoned or dressed with condiments [2]
3. M. पिच्छास्यास्ति 4. Boiled rice with scum and sauce mixed with rice-gruel [2] 5. Cleansed grain [2] 6. Soft meals [3]
7. Food seasoned with asafoetida and other condiments [2]
8. Grain half-dressed or scorched or fried with ghee [3]
9. Fried paddy or rice [2] 10. Rice parched and flatt-
ened [2].

इत्यागूच् । उष्णमत्रम् । सज्ञायाम् (५ २ ७१) कन् । 'द्या पाके' (अ० प० अ०) । क्तः (३ २ १०२) । 'सयोगादे —' (८ २ ४३) इति नः । विलिम्पति । अच् (३ १ १३४) । गौरादि (४ १ ४१) । तर लाति । पञ्च । 'लपसी' [लोके] ॥^२

गव्य त्रिपु गवा सर्वम्

गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४ ३ १६०) ॥^३

गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गाविद् । गो पुरीष (४ ३ १४५) मयद् । ५० ॥^४

तन्तु शुष्क करीपोऽऽत्री

कीर्यते । 'कृतृभ्यामीपन्' (उ० ४ २६) ॥^५

दुग्धं क्षीरं पय समम् ।

दुहे क्त (३ २ १०२) क्षमगम् । 'क्षीप् हिंसायाम्' (ब्रजा० प० सं०) । क्षियमीरयति । पीयते । 'पीड् पान' (दि० आ० अ०) । अमुन् (उ० ४. १८८) ॥^६

पयस्यमाज्यदध्यादि

पयसो विकार ॥^७

द्रप्स दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

'दृष हर्पादी' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्स । 'अनुदात्तस्य च—' (६. १ ५९) इत्यम् । घनात्कठिनादन्यत् ॥ ५१ ॥^८

घृतमाज्यं हवि सर्पिः

द्वियते । 'घृ सेवे' (भ्वा० प० अ०) । 'अञ्जिपञ्जिघृपिन्य क्त (उ० ३ ८९ । आ अज्यते । हूयते । 'अर्चिशुधि—' (उ० २ १०८) इति, इंसि । सर्पति । इंसि^९ (बा०) । चचारि ॥^{१०}

नवनीत नवोद्धतम् ।

नव च तप्रीत च । द्वे । 'नवन्' [लोके] ॥^{११}

1 M मन् 2 Gruel [5] 3 Milk, curd or any other thing belonging to a cow [1] 4 Cow-dung [2] 5 Dry cow-dung [1] 6 Milk [3] 7 Ghee, curd and other things made of milk [1] 8 Diluted curd [1] 9 M रवि 10 Ghee or clarified butter [4] 11 Butter [2]

तच्चु ह्येयङ्गवोनं यत् ह्यो गोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५० ॥

ह्यो गोदोहादुद्भवति । 'ह्येयङ्गवोनं संज्ञायाम्' (५.२.२३) इति निपात ।
'एकरात्रपर्युपितादुत्पन्नस्य घृतस्यैकम् ॥ ५२ ॥'

दण्डाहृतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

दण्डेनाहृतम्, विलोडितम् । कलस्या मन्यपात्रे भवम् । 'दृतिकुक्षि—' (४.३.५६) इति ढञ् । न रिष्टमस्मात् । गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचार । चत्वारि 'धोलस्य' ॥*

तक्रं ह्युदञ्चिन्मथितं पादाम्बुधर्माभ्यु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

'तञ्चु गती' (म्वा० ५० से०) । 'स्फायि—' (उ० २.१३) इति र्व् । उदकेन श्वयति वधते । 'दुओदिव—' (म्वा० ५० से०) क्विप् (३ २ ७६) । अर्धजलघो [ल] स्यैकम् । निर्जलस्यैकम् ॥ ५३ ॥*

मण्ड दधिभवं मस्तु

मस्यते । 'सितनि—' (उ० १ ६९) इति तुन् । 'वस्त्रनिस्मृतदधिजलस्य' एकम् ॥*

पीयूषोऽभिनवं पय ।

पीयते । 'पीयेरुपद्' (उ० ४ ७६) । 'नवप्रसूतगो पयस' एकम् । 'वेजत' [लोके] ॥*

अशनाया बुभुक्षा क्षुन्

अशनस्येच्छा । 'सुप आत्मन —' (३ १ ८) क्यच् । भोक्नुमिच्छा । 'क्षुष बुभुक्षायाम्' (दि० ५० अ०) । क्विप् (३ २.१७८) । त्रीणि ॥*

प्रासस्तु कत्रलार्थकं ॥ ५४ ॥

प्रस्यते । घञ् (३ ३.१६) । केन चलते । द्वे ॥ ५४ ॥*

1 Clarified butter prepared with the preceding day's milk [1] 2 Butter-milk [4] 3 Butter-milk (i) Containing twenty-five percent water (ii) Containing fifty percent water and (iii) pure or without water [1 each] 4 Whey [1] 5 The milk of a cow during the first seven days after calving [1] 6 Hunger [3] 7. Majority reads 'वन पुन न् 8 Mouthfuel [2]

सपीति स्त्री तुल्यपानम्

पिवते (म्वा० प० अ०) क्तिनि (३३९४) 'धुमास्या-' (६४६६) इतोत्वम् । ममाना पीति । द्वे ॥^१

सग्धि स्त्री सहभोजनम् ।

अदन ग्धि । समानाग्धि । 'बहुल छन्दसि' (२४३९) इति घञ् । 'घसिभसो —' (६४०००) इत्युपघालोप । सलोप घत्व जश् च द्वे ॥^२

उदन्या तु पिपासा कृट्

उदकस्येच्छा । 'अदानाया—' (७४३४) इति क्यच् । पातुमिच्छा । तर्पणम् । घञ् (३३१८) । चवारि ॥^३

जग्धिस्तु भाननम् ॥ ५१ ॥

जेमन लेप^४ आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

क्तिनि (३३९४) 'अदो जग्धि —' (२४३६) । भुज (६० आ० अ०) ल्युट् (३३११५) ॥५५॥ 'जिमु अदन' (म्वा० प० स०) । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) घञ् (३३१८) । हृज (म्वा० उ० अ०) घञ् (३३१८) । अदे (अ० प० अ०) 'नो ण च (३३६०) इत्यप् । 'घञ्पोस्व' (२४३८) इति घस्ल् । सप्त ॥^५

सौहित्य तर्पण कृप्ति

सुहितस्य भाव । 'तृप प्रीणने (दि० प० स०) । त्रीणि ॥^६

फेन्डा भुक्तसमुज्जितम् ॥ ५६ ॥

फेल्यते । 'फेन् गतौ' (म्वा० प० से०) अ (३३१०३) पूर्वं भुक्त परचात्समुज्जितम् । 'भुक्तोत्पृष्टस्व' द्वे ॥^७

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सितम् ।

कामे (म्वा० आ० स०) घञ् (३३१८) । 'आप्नु व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । क्त (३३११४) । इप् (तु० प० से०) क्त (३३११४) । आप्नुमिष्टम् । सप्तन्तान् (३१७) क्त (३३११४) ॥^८

1 Drinking together[2] 2 Eating together [2] 3 Thirst [4]
4 B and k. लृ 5 Food [7] 6 Satisfaction [3] 7 Leavings
of meal [1] 8 Enough [6]

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गा पाति । गा पालयति । गा सचटे । स्याञ् (२.४.५४) । गा दोग्धि ।
आ समन्ताद्भ्रियं राति । 'वल्ल सवरणे' (म्वा० आ० से०) वल्लं वाति ॥५७॥^१

गोमहिष्यादिक पादबन्धनम्

पादे बन्धनमस्य ॥^२

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

गवामीश्वर. गाव सन्त्यस्य । मतुप् । 'ज्योत्स्ना—' (५.२.११४) इति
मिति. । त्रीणि ॥^३

गोकुल तु गोधनं स्याद् गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गवा कुलम् । गवा धनम् । गवा समूहः ॥५८॥^४

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गवावो यत्राशिताः पुरा ।

'अपइक्षाशित—' (५.४७) इति ख । आशिताः भोजिताः ॥^५

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋपभो वृपभो वृपः ॥ ५९ ॥

अनड्वान् मीरभेयो गौः

'उक्षा सेचने' (म्वा० प० से०) । 'खनुक्षन्—' (उ० १.१६०) इति
निपातः । भन्दति । 'भदि कल्याणे' [म्वादि] । 'ऋचेन्द्र—' (उ० २.२८)
इति साधुः । 'वर ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । बलिनमीवरं च ददानि ।
ऋपति । 'ऋपो गती' (तु० प० से०) । 'वृपु सेचने' (म्वा० प० से०) ।
'ऋपिवृषिम्या किन्' (उ० ३.१२३) इत्यमच् ॥५९॥ अनः शवर्टं बहति ।
'अनसो डश्च' इति विवप् । मुरम्या अपत्यम् । 'स्त्रोम्यो ढक्' (४.१.१२०) ।
गच्छति गौः । 'गमेडो' (उ० २.६७) । नव ॥^६

उक्ष्णां संहतिरौशकम् ।

उक्ष्णा समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४.२.३९) इति वुञ् । एकम् ॥^७

1. Cowherd [6] 2. Animals whose feet are tied with rope [1] 3. The owner of cattle [3] 4 A herd of cows [2]
5. A place formerly grazed by cattle [1] 6. Ox [9] 7. A multitude of oxen [1].

गन्या गोत्रा गवाम्

गवा सहति । 'खलगोरथात्' (४२५०) इति यत् । 'इनित्रकटघचश्च' (४२५१) । द्वे ॥^१

वत्सधेन्वोर्घात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वत्साना समूह । धेनुना समूह । 'अचित्तट्स्ति—' (४२४७) इति ठक् । एकम् [एकम्] ॥६०॥^२

उक्षा महान्महोक्ष स्यात्

महाश्वासावुक्षा च ॥^३

वृद्धोक्षस्तु जगरद्गवः ।

वृद्धश्वासावुक्षा च । जरश्वासो गौश्च । 'गोरप्रतद्धित—' (१४९२) इति टच् । द्वे ॥^४

उत्पन्न उक्षा जातोक्ष'

जातश्वासावुक्षा च । वर्षणयोग्य ॥^५

सद्योजातस्तु तर्णक ॥ ६१ ॥

वृणोति । 'वृणु मक्षणे' (त० उ० से०) । ष्वुल् (३११३३) ॥६१॥^६

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शकृत्स्वरोति । 'स्तम्बशकृत्तोरिन्' (३२२४) । वदति । 'वृवृवदि—' (उ० ३६२) स । द्वे ॥^७

दम्यवत्सतरौ सर्मा ।

दमनाहं । तनुर्वत्स । 'वत्सोशादव—' (५३.९१) इत्यादिना ष्टच् । वत्सभावमतौत्य द्वितीय वय प्राप्त ॥^८

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

'ऋषभोपानहोर्ष्यं' (५११४) । एकम् ॥^९

1 A multitude of cows [2] 2 Herds of milch-cows and calves [1 each] 3 A large ox [1] 4 An old ox [2] 5 A young bullock [1] 6 A calf born recently [1] 7 A young calf [2] 8 A young bullock requiring training [2] 9 A bullock fit to be a eunuch [1]

षण्ढो गोपनिरिट्चरः ॥६२॥

‘पणु दाने’ (तु० उ० से०) । ‘अमन्ताड्डः’ (उ० १.११४) । बाहुल-
कात्सो नः । ‘शमेर्डः’ (उ० १.१९९) ‘शण्डः’ इत्यन्ये । गवां पतिः । एषणमिट् ।
इषा चरति । श्रीणि । ‘साड’ लोके ॥ ६२ ॥^१

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

वहति युगमनेन ॥^२

सास्ना तु गलकम्बलः ।

‘पस स्वप्ने’ (अ० प० से०) । ‘सास्नासास्ना—’ (उ० ३.१५) इति
साधुः । गलस्य कम्बलः । द्वे ॥^३

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

नस कौटिल्ये (म्वा० आ० से०) । क्त (३.३.११४) । नस्ते कृतमस्य ।
नासिकाया भवाम् । नस्य ‘नासिकाया—’ (वा० ६.१.६३) नस् । नस्यया नासा-
रज्ज्वा उतः । ‘नासारज्जुयुक्तस्य’ द्वे ॥^४

प्रष्ठवाड् युगपाश्वरगः ॥६३॥

प्रथमप्रगामिनं वहति । युगस्य पाश्वं गच्छति । ‘दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठ-
चाहस्य’ द्वे ॥^५

युगादोनां तु बांढारो युग्यप्रासङ्गपशाकटाः ।

‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४.४.७६) इति यन् । ‘शकटादण्’ (४.४.
८०) ॥^६

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिक्का ॥६४॥

हलेन सोरेण खनति । हलं वहति । हलस्वेदमित्यादि । ‘हलसौराट्टक्’ (४.
३.१२४) ॥ ६४ ॥^७

धूर्वद्दे धुर्यंधीरेयधुरीणाः स धुरंधराः ।

धुरं वहति । ‘पुरो यद् ठनै’ (४.४.७७) । योगविभागात्तः । धुरं धार-
यति । ‘संज्ञाया भृष्टृक्—’ (३.२.४६) इति सच् ॥^८

1. Bull [3] 2. The shoulder of an ox [1] 3. The dew-lap
of an ox [2] 4. Nozzled (as a bullock) [2] 5. A young
bull being trained for the plough [2] 6. Oxen who bear
a yoke and draws a cart [1 each] 7. An ox who draws a
plough [2] 8. An ox who bears a burden [5].

सभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥६५॥

एकधुरा वहति । 'एकधुराल्लुक् च' (४.४.७९) इति खः । त्रीणि ॥६५॥^१

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

सर्वा धृ. सर्वधुरा । 'श्रृक्पूर्.—' (५.४.७४) इत्यप् । 'खः सर्वधुराव' (४.४.७८) । द्वे ॥^२

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥६६॥

अर्जुन्यद्वन्या रोहिणी स्यात्

मही गो', तस्या अपत्यम् । वसति क्षीरमस्याम् । 'स्फावि-' (उ० २.१३) इति रक् । शृङ्गे स्तोऽस्या.^३ ॥ ६६ ॥ अर्जुनवर्णयोगात् । 'अन्यतो डीप्' (४.१.४०) । न हन्तुं योग्या । 'अध्यादय.—' (उ० ४.१११) इति साधु । रोहिणी रोहितवर्णेन । नव ॥^४

उत्तमा गोपु नैचिकी ।

नौचंदचरति । ['चरति] (४.४.८) इति ढक् । 'अव्ययानाम्' (वा० ६.४.१४४) इति टिलोप । 'उत्तमाया गो.' एकम् ॥^५

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥६७॥^६

द्विहायनी द्विवर्षा गीः

द्वौ हायनी यस्याः । 'दामहायना—' (४.१.२७) इति डीप् । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्याः ॥^७

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकौब्दो यस्याः ॥^८

चतुरब्दा चतुर्हायनी^{१०} एवं त्र्यब्दा त्रिहायनी ॥६८॥^{११}

चशा घन्ध्या

वति । अच् (३.१.१३४) । घन्धे. (ऋषा० प० व०) व्यत् (३.१.१२४) । द्वे ॥^{१२}

1. An ox fit for one yoke [3] 2 An ox fit for all sorts of yokes [2] 3 M. स्फोण्या. 4. Cow [9] 5. An excellent cow [1] 6. Spotted and white cows [1 each] 7. A cow 2 years old [2] 8 M. ८६: चरती 9. A cow one year old [2] 10. A cow 4 years old [2] 11. A cow 3 years old [2] 12. A barren cow [2].

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवगमित लोकापत्यमस्या ॥३

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

सधानसधा, साऽस्त्यस्या २ । व्रीह्यादित्वात् (५ २ ११६) इति 'वृषरताया' एकम् ॥३

अथ वेहद् गर्भोपघातिनी ॥६९॥

विहन्ति गर्भम् । सश्चतृपद्वेहत् (उ० २ ८५) इति साधु । 'वृषयोगेन गर्भघातिन्या' द्वे ॥६९॥४

का-योपसर्जा (या) प्रजने

प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला । उपस्रियते वृषभेण । 'उपस्रयात्काल्या— (३ १ १०४) इति साधु । 'गर्भग्रहणयोग्याया' एकम् ॥५

प्रष्टीक्षी बालगर्भिणी ।

प्रष्ट बहति । 'बाह -' (४ १ ६१) इति डीप् । बाला चासौ गर्भिणी च । 'प्रथम गर्भधृतवत्या' द्वे ॥६

स्यादचण्डी तु सुकरा

न चण्डी । सुख करोति । 'सुशीलाया' द्वे ॥७

बहुसूति परेष्टुका ॥७०॥

बह्वी सूतिर्यस्या । परमिच्छति । बाहुलवात् । बहुप्रमृताया' द्वे ॥ ७० ॥८

चिरप्रसूता' वृषकयिणी

चिर प्रमृता । 'वृषक गती' (चु० उ० से०) । बाहुलवादयन् वृषकयस्त-
रणवत्स, सोऽस्त्यस्या १० । द्वे ॥ 'बवेन' [लोके] ॥११

धेनुः स्यान्ननसूतिरा ।

'धट इच्च' (उ० ३ ११) इति नु । नव सृत् प्रमृतमस्या । द्वे ॥१२

1 A cow miscarrying from accident [2] 2 M मास्त्यस्या 3 A cow united with a bull [1] 4 A cow that miscarries [2] 5 A cow fit for impregnation [2] 6 A cow pregnant for the first time [2] 7 A tractable cow [2] 8 A cow that has often calved [2] 9 B and K. चिरमृता 10 M सोस्त्यस्या 11 A cow whose calf is full-grown [2] 12 A milch-cow [2]

मुत्रता सुखसंदाह्या

शोभनं व्रतमस्या । सुखेन सदुह्यते ॥^१

पीनोष्णी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीनमूधोऽस्या^२ । 'ऊरसोऽजड'^३, (५.४.१३१) । पीवर^४ स्तनोऽस्या^५ ।
'स्वाङ्गाच्च—' (४.१.५४) इति डीप् । द्वे ॥ ७१ ॥^६

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रोणपरिमित क्षीरमस्या । द्रोणं दोग्धि । 'दुह क्व घश्च' (३.२.७०) ।
द्वे ॥^७

धेनुष्ठा वन्धके स्थिता ।

'सज्ञाया धेनुष्या—' (४.४.८९) इति सायु ॥^८

समांसमीना सा र्यव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

समाया समाया विजायते । 'समा समा विजायते' (५.२.१२) इति खो
यादिशोदश्च ॥ ७२ ॥^९

ऊधस्तु क्लीयमापीनम्

'ऊधो वन्देन' (६० प० से०) । अमुव् (३० ४.१८८) । दस्य घ ।
'प्याय पो' (६.१.२८) । 'ओदितश्च' (८.२.४५) इति निष्ठाण ।
'स्तनस्य' द्वे ॥^{१०}

समी शिवककीलकी ।

धेनुः^{११} । 'सर्दनीष्व—' (३० १.१५४) इति मायु । 'वील वन्दे'
(म्वा० प० से०) । 'वन्धनराष्टम्य' द्वे ॥^{१२}

न पुंसि दाम संदानम्

धति^{१३} दाम । मनिव् (३० ४.१४४) । सपूत्रो दाम् दन्धने । 'दाहतरान्ते
पादवन्धनरज्जा' द्वे ॥^{१४}

1 A cow which can be easily milked [2] 2 M पानमूधोऽस्याः

3 M उपगोत् 4 M पीवर 5 M स्तनोऽस्याः 6 A cow having

large udders [2] 7. A cow yielding a droma of milk [2]

8 A cow that has been pledged [1] 9 A cow bearing a

calf every year [1] 10 Udder [2] 11 M - २२ 12. Wed. [2]

13 M धति 14 Foot-rope [2]

पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पशुबन्धनी रञ्जु । दामैव । 'प्रज्ञाद्यण्' (५४३८) । 'अव्' (६४. १३७) इति प्रकृतिमाव । 'पशुबन्धनरञ्जा' द्वे ॥ ७३ ॥^१

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखापाडात्-' (५१११०) अण् । मथ्यते । घञ् (३.३ १२१) मन्थयति । बाहुलकादानच् । मथ्यते । 'मन्थ' (उ० ४. ११) इन् कित् । मन्थस्य दण्ड । पञ्च ॥^२

कुठरो दण्डविष्कम्भ^३

'कुट कुठ गति प्रतिघाते' (?) । बाहुलवात्करत् । दण्ड विष्कम्भाति । 'स्वम्भु रोधने' [सूत्र] । 'मन्थबन्धनकाष्ठस्य' द्वे ॥^४

मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मथ्यतेऽस्याम्^५ । 'गर्ग' इति शब्द राति । मन्थनपात्रस्य' द्वे ॥ ७४ ॥^६

उष्ट्रे क्रमेलकमथमहाङ्गा.

'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४ १५८) । क्रमे (म्वा० प० से०) विच् (३ २ ७५) । एलयति । 'इत् क्षेप' (तु० प० म०) । ष्वुल् (३.१ १३३) । क्रम् चासौ एल्बश्च । मयते । 'मीर् हिमायाम्' (ब्रपा० उ० अ०) । महान्त्यङ्गान्यस्य । चत्वारि ॥^७

करभः शिशु ।

कीर्यते । करे भाति । 'उष्ट्रिशरो' एवम् ॥^८

करभा स्युः शृङ्खलका टाली पादबन्धने ॥७५॥

शृङ्खल बन्धनमस्य । 'काष्ठवृत्तबन्धनयुक्तस्य करभस्य' एवम् ॥ ७५ ॥^९

अजा छागी

अजति । अच् (३ १ १३४) । बाहुलवात्त बोमाव । 'छाग्वडिम्भ त्रि' (उ० १ १२४) इति मत् । द्वे ॥^{१०}

1 Cord for tethering cattle [2] 2 Churning stick [3] 3 B दण्डविष्कम्भे 4 A post round which the rope of a churning-stick passes [2] 5 M मथ्यतस्याम् 6 Pot (used for churning) [2] 7 Camel [4] 8 A young camel [2] 9 A camel tied with wooden rope [1] 10 She-goat [2]

शुभच्छाग-वस्तच्छगलका अजे ।

‘शुभ हिंसायाम्’ (म्वा० प० से०) । कः । ‘तुम्’ इत्यन्ये । वस्तयति । ‘वस्त अर्धने’ (चु० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) । ‘छो गुक् ह्रस्वश्च’ (उ० १. ११३) इत्यलच् । पञ्च ॥^१

मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेपवृष्णय एडके ॥७६॥

मेहति । प्ठ्व् (उ० ४. १४८) । उना शम्मुना रम्यते । ‘रम रामस्ये’ (म्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक् । उना रण्यते । उर्णास्यास्ति^३ । ‘ऊर्णायाम्’ (५.२.१२३) । ‘मिष स्पर्शायाम्’ (तु० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । वपति । ‘मृवृषिम्या किव्’ (उ० ४.४९) इति निः । एलयति । प्वुल् (३. १.१३३) । सप्त ॥ ७६ ॥^४

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

उष्ट्राणामुरभ्राणामजाना च समूहः । ‘गोनोक्षो—’ (४.२.३९) इति चुञ् ॥^५

चक्रीवन्तस्तु दालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥

चक्रवदभ्रमर्णं चक्र [म्], तदस्यास्ति । ‘आसंदीवत्—’ (८.२.१२) इति साधुः । बलये उपहाराय संहितः । ‘छदिरुपघ—’ (५.१.१३) इति ङञ् । सं मुखविलमतिशयितमस्य । ‘खमुख—’ (वा० ५.२.१०७) इति रः । पञ्च ॥७७॥^६

वेदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥७८॥

विदेहेषु भवः । धूमादित्वात् (४.२.१२७) वुञ् । सार्थं वहति । निगमे भवः । पणतेरिज्यादेश्च वः (उ० २.७०) प्रज्ञादिः (५.४.३८) । पण्येना-जीवति । आपणे व्यवहारोऽस्यास्ति^७ । ‘अतः—’ (५.२.११५) इति ठ्व् । क्रयविक्रयाम्या जीवति । ‘वस्नन्नयविक्रयाद्भुव्’ (४.४.१३) अष्टौ ॥ ७८ ॥^८

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

विक्रयेण जीवति । द्वे ॥^९

1. B. prefers स्तमच्छाग 2. Goat [5] 3. M. उर्णास्यास्ति 4. Ram or sheep [7] 5. A multitude of camels, a flock of sheep; and a flock of goat (1 each) 6. Donkey [5] 7. M. व्यवहारो-स्यास्ति 8. Merchant [8] 9. Seller [2]

क्रायक क्रयिक समौ ।

क्रीणाति । ष्वुल् । क्रयेण जीवति । ठन् (४४१३) । 'प्रहीतु' द्वे ॥^१

वाणिज्य तु वणिज्या स्यात्

वणिजा कर्म । ष्यञ् (५२१२४) । 'दूतवणिम्या च' इति यत् ।
'वणिवकमण' द्वे ॥^२

मूल्य वस्नोऽप्यवक्रय ॥७९॥

मूलेनानाम्यम् । 'नी वयो—' (४४९१) इति यत् । वसत्यत्र । 'षापृ-
वसि—' (उ० ३६) इति न । अवक्रीयतेऽनेन^३ । 'पुसि—' (३३११८)
इति घ । नीणि ॥ ७९ ॥^४

नीवी परिपणो मूलधनम्

'नीवृ स्थौल्ये (?) नीवी । परिपण्यते वृद्धचयं प्रयुज्यते । मूल च तद्धन
च । शोणि ॥^५

लाभोऽधिक फलम् ।

लभ्यते । 'अकर्तरि—' (३३१९) इति घञ् । अध्याहृढम् । 'अधिकम्'
(५२७३) इति साधु । फलति । अच् (३११३४) । शोणि ॥^६

परिदान परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥८०॥

परिवृत्त्य दानम् । प्रतिदानम् इति पाठा तरम् । परिवर्तनम् । घञि (३
३१८) 'उपसर्गस्य—' (६३१२२) इति दीर्घे । 'मङ् प्रणिदान' (स्वा०
आ० अ०) । यत् (३१९७) । चत्वारि 'वदला' लोके ॥^७

पुमानुपनिधिर्न्यास

'उपसर्गे धा कि' (३३९२) । न्यस्यत । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३३१९) । 'निक्षेपस्य द्वे । 'धानी लोक ॥^८

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रतीपदानम् । तस्यार्पणम् । 'स्वामिनो (ने) निक्षेपा (र्) णस्य' द्वे ॥^९

क्रये प्रसारित क्रय्यम्

क्रीयत । 'अचो यत्' (३१९७) ॥^{१०}

1 Purchaser [2] 2 Trade [2] 3 M अवक्रोयनन 4 Price or
cost [3] 5 Principal or Capital 6 Profit [8] 7 Barter [4]
8 Deposit or pledge [2] 9 Giving away of a deposit [1]
10 A thing exhibited for sale in the market [1]

क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥८१॥^१

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्याद्वयस्त्रिषु ।

विश्रीयते । पण्यते । 'अवद्यपण्य—' (३.१.१०१) इति साधुः । 'विक्रय-
कर्मणः' श्रीणि ॥^२

कलीये सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

सत्यस्य करणम् । 'सत्यापप्राप्त—' (३.१.२५) इति णिच् । 'कारे
सत्यागदस्य' (६.३.७०) इति मुम् । 'सत्यादशपथे' (५.४.६६) इति डाच् ।
श्रीणि 'साई' लोके ॥ ८२ ॥^३

विपणो विक्रयः

विपणनम् । घञ् (३.३.१८) । 'एरच्' (३.३.५६), विक्रयः । 'विक्रय-
त्रियाया.' द्वे ॥^४

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

एकादिना अष्टादश नवदश पर्यन्ताः संख्याः संख्येये^५ त्रिलिङ्गाश्च । तेन
'दश ब्राह्मणा.' इत्येष, न तु 'ब्राह्मणाना दश' इति ॥

विंशत्याद्याः मर्देकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

'विनति—' आद्यास्तु संख्याः संख्येयसंख्ययोश्चोत्पद्योरेकवचनान्ताः ।
संख्येये—'विनतिर्गात्र.', संख्यायाम्—गवा विनतिः ॥ ८३ ॥

संख्यायै द्विषडुत्वे स्तः

यदा विक्रयत्वादीनां संख्या-अयंस्त्वादा द्विवचनादि । यथा—'द्वे विनती', इत्यत्र
चन्वाग्निद्विषयं ।

तासु ध्वानव्रतेः स्त्रियः ।

विनत्यादा नवनिममिष्याप्य स्त्रि (स्त्री) त्रिङ्गाः ।

पद् श्लोके शतमहम्यादि क्रमाद् दशगुणोत्तरम् । ८४॥

पद् श्लोकादि दशगुणं शलादि । यथा—'दश पद्मस्यः शतम्, दशगुणानि मह-
समिष्यादि ॥ ८४ ॥

1. Any thing fit to be purchased [1] 2. A thing saleable [3]
3 Ratification of a bargain; verification [3] 4 Selling
or sale [2] 5 M. संख्येये ।

यौतव द्रुवय पाय्यमिति मानार्थक त्रयम् ।

यौतेर्वाहुलकास्तु । योतुरिदम् । द्रोविकार । 'माने वय' (४३१६२) ।
मीयतेऽनेन^१ । 'पाय्यसानाय्य—' (३११२९) इति साधु । मानमर्षोऽस्य^२ ।
चत्वारि ॥^३

मान तुलाङ्गुलिप्रस्थे

मानभेदानाह—तुलेति । तोत्यतेऽनया^४ । तुल उमाने^५ (चु० प० से०) ।
मिदादि (३३१०४) ॥

गुञ्जा पञ्चाद्यमापक ॥८५॥

मपति । 'मप हिंसायाम् (म्वा० प० से०) । षुल (३११३३) ।
आद्यश्चासौ मापकश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ ८६ ॥^६

ते षोडशाक्ष कर्पोऽस्त्री

'अक्षू व्यासौ (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । कपति । अच्
(३११३४) । द्वे ॥^७

पल कर्पचतुष्टयम् ।

पलति । 'पल गतो (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) ॥^८

सुवर्णविस्ती हेम्नोऽक्षे

शामना वर्णोऽस्य^९ । विस उत्सर्गं (दि० प० ने०) । क्त (३२१०२)
द्वे ॥^{१०}

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥८६॥

कुरुपु विस्त । तस्य हुम्न पल एवम् ॥ ८६ ॥^{११}

तुला ख्रिया पलशतम्^{१२} भार स्याद्विंशतिस्तुला ।

त्रियते । घञ् (३३१९) ॥^{१३}

1 M मीयतेनेन 2 M मानमर्षोऽस्य 3 Measure (ingeneral) [4]
4 M तोत्यतेनया 5 A weight equal to 5 rattis[1] 6 A weight
equal to 16 maṣṭas [1] 7 A weight equal to four karṣas [1]
8 M वर्णोऽस्य 9 A weight of gold equal to 80 guṇjas [1]
10 A weight of gold equal to 320 rattis[1] 11 A weight of
gold equal to 100 palas 12 A weight equal to 2000 palas

आचितो दशभारा स्युः

माड्पूर्वाञ्चित्रः (म्वा० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) ॥^१

शाकटो भार आचितः ॥८५॥

शकटेन उह्यते ॥ ८७ ॥ एवम् ॥^२

कार्पाणः कार्पिकः स्यात्

कपं एव । कार्पाणपणयति । कपंस्यायम् ॥^३

कार्पिके ताम्रिके पणः ॥^४

अङ्गुलिमानं च नृवर्गे (अ० २.६.८६-८७) उक्तम् ।

प्रस्थमानमाह—

अम्त्रियामाढकद्रोगौ ग्यारी चाहो निकुञ्चकः ॥८८॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थकाः पृथक् ।

आडोक्ते । पृषोदरादि (६.३.१०९) । द्रवति । 'कृवृ—' (उ० ३.१०) इति निः । समाराति । गौरादिः (४.१.४१) । ऊह्यतेऽनेन^५ । निकुञ्चति । 'कृञ्च कौटिल्ये' (न्वा० प० मे०) ॥ ८८ ॥ कुडव्ये । बाहुलकाद्बच् । अनित्यो नुम् । प्रस्थोपवेऽनेन^६ । कः (बा० ३.३.५८) । चनुमि. कर्पे पलं तदेव निकुञ्चम् । पलचतुष्टयं कुडवः । तच्चतुष्टयं प्रस्थः । प्रस्थचतुष्टयमाडकः । एवं द्रोणी गौरी सारोति यद्योत्तरचतुर्गुणाः । गोप्येव भारस्तच्चतुष्टयं बाहः ॥^७

अंशस्तुरीयः पादः स्यात्^८

पद्ये । 'पदरज—' (३.३.१६) हनि घर् । एवम् ॥^९

अंशभागी तु षण्टके ॥८९॥

अंशवे । 'अंश विनाजने' (?) । मन्त्रेः (म्वा० उ० अ०) कर्मणि घर् । (३.३.१९) । षण्टके । 'बटि विनाजने' (चु० प० से०) घर् । कः । षोनि ॥ ८९ ॥^{१०}

1. A measure of 10 bhāras 2. A weight of 10 bhāras or cart-loads (80,000) tolas 3. Coin [2] 4. A copper coin [1] 5. M. ऊह्यतेनेन 6. M. प्रस्थोपवेनेन 7. Different measures being zithaka, droṇa, khar, vaha, nikuncaka, kuṣava and praṣṭha [1 each] B. B. reads this half as follows : पादम्तुरीयो मन्त्र. इत्याद् 9. The fourth part of a thing [1] 10. Part, portion or share [3]

द्रव्य वित्त स्त्रापतेय रिक्थमृमथ धन वसु ।

हिरण्यं द्रविण शुम्नमर्थरविभवा अपि ॥६०॥

द्रुखि । 'द्रव्य च मव्य (५३१०४) इति माधु । विदलू लामे (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययो' (८२५८) । स्वपती माधु । पथ्यनियि— (४४१०४) इति द्रु । रिच्यते । 'रिचिर् विरेचन' (६० उ० अ०) । 'पातृपुदि—' (उ० २७) इति थक् । 'ऋ [च्] शब्दे (तु० प० सं०) । बाहु लकान् यन् । धनति । धन धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३११३४) । 'शृस्वृस्तिहि—' (उ० ११०) इत्यु । 'हर्यं गतिकान्तयो (म्वा० प० मे०) । 'हयते क्वन् हिरू च (उ० ५४४) । द्रु गती (म्वा० प० अ०) । 'दु दक्षिभ्यामिनन्' (उ० २५०) । दिवमनति । म्ना अभ्यासे (म्वा० प० अ०) । 'आत —' (३२३) क । अच्यते । अच् (३११३४) ॥ ९ ॥^१

स्यात्कोशश्च हिरण्य च हेमरूप्ये कृताकृते ।

कुदयते । 'कुश सदलेपणे (?) । हेम च ह्य्य च । कृत चाकृत च । घटिताघटिते । द्वे ॥^२

ताभ्या यदन्यत्तत्कूप्यम्

'गुपू रक्षणे' । 'राजसुय—' (३१११४) इति साधु । एवम् ॥^३

रूप्य तद्द्रव्यमाहृतम् ॥९१॥

आहृत रूपमस्य । ह्पादाहृतप्रशसयोर्यप्' (५२१२०) । एवम् ॥९१॥^४

गारुत्मत मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणि ।

गर्तमतो जातम् । मरक तरत्यनन । ड (वा० ३२१०१) । अश्मनो गर्भ । हरिद्वर्णो मणि । चत्वारि ॥^५

शोगरत्न लोहितक पद्मराग

शोण च तद्रत्न च । लोहितमेव । 'लोहितात्मणो' (१४३०) इति वच् । पद्ममिव रागोऽस्य^६ । शोणि ॥^७

अथ मूर्त्तिकम् ॥६०॥

मुक्ता

मुक्तीव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५४३४) ॥ ९२ ॥ मुचे (तु० उ० अ०) क्त (३२१०२) । द्वे ॥^८

- 1 Wealth [12] 2 Minted or unminted gold, and silver [2]
3 Any metal but gold and silver [1] 4 A stamped coin [1]
5 Emerald [4] 6 M रागोऽस्य 7 Ruby [3] 8 Pearl [2]

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

विशिष्टो द्रुमः । प्रकृष्टो बालोऽस्य^१ । द्वे ॥^२

रत्नं मणिद्वयोरश्मजाती मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रमन्तेऽस्मिन्^३ । बाहुलकात् कनम् । तुक् (६.१.७१) । मय्यने । 'मण उच्चे' (म्वा० प० से०) इति । अश्मजाती मरकतादी । द्वे ॥ ९३ ॥^४

स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्यं हेमहाटकम् ।

तपनीयं श्वातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्तुरम् ॥९४॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥९५॥

शोभते वर्णोऽस्य^५ । कनति । 'कनो दीप्तौ' (म्वा० प० से०) । 'कृत्रा-
दिभ्यः—' (उ० ५.३५) वुन् । 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०) । मनिव्
(उ० ४.१४४) । 'हृट दीप्तौ' (म्वा० प० से०) । षुल् (३.१.१३३) ।
वप्यनेऽनेन^६ । अनीयर् (३.१.११३) । शतकुम्भे पर्वते भवम् । गङ्गाया
वपत्यम् । शुभादित्वात् (४.१.१२३) ङक् । भरति । मनिव् (उ० ४.१४४) ।
कवन्त्यनेन । 'कर्व दपे' (म्वा० प० से०) । मद्गुरादि (उ० १.४१) ॥९४॥
चमीकरे भवम् । जातं ह्यमस्य । महञ्च तद्रजतं च । काञ्चति (ते) ।
'काचि दीप्तौ' (म्वा० आ० से०) । नन्वादि. (३.१.१३४) । रोवते ।
'पृजिरुचित्तिजा वृश्च' (उ० १.१४६) इति मक् । वृत्तस्वरे आकरविशेषं भवम् ।
जम्बूरस्य नद्या भवम् । अष्टौ धातवः । पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्—'
(६.३.१२५) इति दीर्घः । एकोन (वि) शतिः ॥९५॥^७

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलंकारस्य सुवर्णशृङ्गी कनति । एकम् ॥^८

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं सज्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥

दुष्टो वर्णोऽस्य । रज्यते । 'पृथिरञ्जिम्या कित्' (उ० ३.१११) इत्यच् ।
प्रसस्तं रूपस्य । 'खजं व्यधने' (म्वा० प० से०) । 'खर्जपिन्जादिभ्य
करोल्लचौ' (उ० ४.९०) ॥ ९६ ॥^९

1. M. शालीत्य 2. Coral [2] 3. M. रमन्तेऽस्मिन् 4. Any kind of
jewels and pearls [2] 5. M. वर्णोऽस्य 6. M. तप्यनेनेन 7. M.
नन 8. Gold [19] 9. Gold as or for ornaments [2]
10. Silver [5].

रीति स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

'री गतिरेयणयो' (ब्र० ५० अ०) । त्तिन् (३३९४) । आर
कूटयते । 'कूट दाह' (चु० उ० से०) । 'पित्तलस्य' द्वे ॥^१

अथ ताम्रकम् ।

शुल्ब म्लेच्छमुखं द्वयष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥९७॥

ताम्यति । 'अमितम्पोर्दीर्घश्च' (उ० २१६) इति ङ्रक् । शुल्बयति ।
'शुल्ब माने' (चु० ५० से०) । म्लेच्छस्य मुखमिव । द्वे हेमरूप्ये वस्तुने स्म ।
'अशू व्याप्तो' (स्वा० आ० से०) । क्त० (३४७२) । अतिशयेन वरम् ।
अतिशयने इष्टन् (५३५५) । उ शभु वणोति । पट ॥ ९७ ॥^२

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी ।

अश्मसार

लोहति । लुह गार्ध्वे' (?) शस्यतेऽनन^३ । शमु हिंसायाम् (म्वा० ५०
से०) । दाम्नी- (३११८२) इति ष्ट्रन् । तिज निशाने' (चु० ५० से०) ।
'तिजर्दीर्घश्च' (उ० ३१८) इति क्लन् । पिण्डघते । 'पिडि मघात' (म्वा०
आ० से०) । काल च तदयश्च । आास्माय - (५४९४) इति ट्च् ।
एति । अदमन^४ सार । सप्त ॥^५

अथ मण्डूर मिहानमपि तन्मले ॥९८॥

मण्डते । राजुरादि (उ० ४९०) । सिंहमाणयति । सिहाणम्' इति पाठ
न्तरम् । तस्य मले ॥ ९८ ॥^६

मघ रथात्तन्म लोहम्

तेजसो विकार । गर्वघातूनाम्' एकम् ॥^७

विकारस्त्वयस कुशी ।

कु भूमि द्यति । एकम् ॥^८

क्षार काच

क्षारति । ज्वलादि (३११४०) । 'क्षच वपन दीप्तौ च' (म्वा० आ०
से०) । अच् (३११२४) । प्रणाटप् (५४३८) । द्वे ॥^९

1 Brass [2] 2 Copper [८] 3 M दतनन 4 M अमना
5 Iron [7] 6 The rust of iron [2] 7 All kinds of metals
[1] 8 Wrought iron [1] 9 Glass [2]

अथ चपलो रस सूतश्च पारदे ॥९९॥

'चुप मन्दाया गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुतेरञ्चोपधाया' (उ० १.१११)
इति बल । रस्यते । सुष्ठु उत । पार ददाति । पारा ॥ ९९ ॥¹

गवलं माहिपं शृङ्गम्

गवामलम् । 'महिपशृङ्गस्य' एकम् ॥²

अभ्रक्रं गिरिजामले ।

अभ्रमिव । गिरो जाता । न मलमस्य । त्रीणि । 'अमरक' [लोके] ॥³

स्रोतोञ्जनं तु सौवीर कापोताञ्जनयामुने ॥१००॥

स्रोतोऽज्यतेऽनेन⁴ । अञ्जु (ह० प० से०) । सुवीरदेशे भवम् । कापोतं
कपोतवर्षामञ्जनम् । यमुनाया भवम् । चत्वारि 'सुरमा' [लोके] ॥ १०० ॥⁵

तुत्याञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरकम्⁶ ।

'तुत्य आवरणे' (चु० प० से०) । तुत्य च तदञ्जन च । शिखिनो ग्रीवाऽ
स्यास्ति⁷ । विगत तुन्न व्यथनमस्ताद् । मयूर इव । चत्वारि 'तु (तू) तिजा'
[लोके] ॥⁸

कर्परी दार्विका क्वाथोद्भव तुत्य रसाञ्जनम् ॥१०१॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरट् । दार्वी दारुहरिद्रा ।
तस्या क्वाथेनोत्पन्न [म्] रसजमञ्जनम् ॥ १०१ ॥ रसो गर्भोऽस्य⁹ । तुर्क्ष्यशैले
भवम् । पट् 'रसवत' ॥¹⁰

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गन्धयुक्तोऽदमगन्धोऽस्यास्ति¹¹ । अर्श आयच् (५ २ १ २७) । स्वार्थे क्त् ।
सोमलो गन्धोऽस्य¹² । विन्यादि (५ ४ ३४) ॥¹³

1 Quick-silver [4] 2 The horn of a buffalo [1] 3 Talc [3]
4 M स्रोतोऽज्यतेनेन 5 Antimony applied to eyes as collyrium
[4] 6 B and K वितुन्नकमयूरके 7, M ग्रीवास्यास्ति 8 Blue vitriol
[4] 9 M गर्भेऽस्य 10 Sulphate or copper 11 M गन्धयुक्तोऽम-
गन्धोऽस्यास्ति 12 M गन्धोऽस्य 13 Sulphur [3]

चक्षुष्याकुन्दाश्चै तु कुलत्थिका ॥१०२॥

चक्षुषे हिना । कुन्मलति । 'कर्मण्यण्' (३२१) । डीप् । कुले तिष्ठति ।
पृषोदरादि (६३१०९) ॥ १०१ ॥^१

रीतिपुष्प पुष्पकेतु पौष्पक कुसुमाञ्जनम् ।

रीते पित्तलस्य पुष्पमिव । पुष्पस्य केतु । विनाशकत्वात् । पुष्पमिव । तत्
स्वार्थेऽण्^२ (५४३८) । कुसुममिव अञ्जनम् । 'रीतिकामा घ्मायमानाया
जातस्य मलस्य' चत्वारि ॥^३

पिञ्जर पीतनं तालमाल च हरितालके ॥१०३॥

पिञ्ज वर्णविशेष राति । पीतवर्ण नयति । ड (वा० ३२१०१) ।
नालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० १० से०) । आ अलयति । हरित वर्णं
मालाति । पञ्च ॥ १०३ ॥^४

गैरेयमर्ध्यं गिरिजमश्मर्जं च शिलाजतु ।

गिरौ भवम् । नद्यादिभ्यश्च' (४२९७) इति टक् । अर्ध्यं । यत् (३
१९७) । अश्मनो जातम् । शिलाया जतु । पञ्च 'शिलाजतु' ॥^५

बोलगन्धर्वमप्राणपिण्डगापरसा ममा ॥१०४॥

बोलयति । बुल मज्जने' (चु० १० से०) । गन्धर्वाद् रसोऽस्य^६ । [प्रा]
णित्यनेन । अच् (३११३४) । गोजंलात्वाति । रम्यत । पट् 'बाल' [इति
रूपात्स्य] ॥ १०४ ॥^७

हिण्डीगोऽब्धिश्फ फेन

'हिण्डि (डी)' इति शब्दभोरयति । अण्य कफ । स्फायते । 'फनमौ' (उ० ३३) इति साधु । शीणि 'समुद्रफेन [स्य] ॥^८

सिन्दूरं नागमम्भ्रजम् ।

'स्यन्द सप्रसारण च'(उ० १६८) इत्पूरम् । नाग शीघ्र ममवाञ्छन्^९ । डे ॥^{१०}

नागसीसकयागोष्टवर्माणि

नग भव । मिनोत्रि मी । 'यिन् बघने' (स्वा० उ० व०) । बाहु-

1 Black antimony [4] 2 M र्वे च्त् 3 Calc of brass used
as collyrium [4] 4 Yellow orpiment [4] 5 Red-chalk [5]
6 M र्भ्य 7 Gum myrrth [6] 8 Foam of sea [3] 9 M.
रुभ्य 10 Red lead [2]

लकादीर्घं । सी स्यति । योगे धातुसम्बन्धे इष्टम् । वृधे (भ्वा० आ० से०)
रन् (उ० २ २७) । अन्ये तु 'वप्राणि' इति पठन्ति । ड्रवप् (भ्वा० उ० अ०) ।
'वृधिवपिम्या रन् (उ० २ २७) । चत्वारि ॥^१

त्रपु पिच्चटम् ॥१०५॥

रङ्गपद्मे

त्रपते । 'शृस्वृस्तिहि—' (उ० १ १०) इत्य् । पिच्चयति । '[पि] च्च
छेदन' (भ्वादि) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ॥१०५॥ रङ्गति ।
वङ्गति । चत्वारि ॥^२

अथ पिचुस्तूल

'पिचुमदने' (?) । मृगय्यादि (उ० १.३७) । 'तूल तिष्कपे' (भ्वा०
प० से०) । द्वे ॥ 'रई' [लोके [॥^३

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भ वह्निशिरस महारजनमित्यपि ॥१०६॥

कमलादुत्तरम् । 'कुस सश्लेषणे' (दि० प० से०) । कुसेरुम्भ (उ०
४ १०६) । वह्निवान् शिरसाऽस्य^४ । [र] ज्यतजनन । क्युन् (उ० २ ७९) ।
महच्च तद्रजन च । चत्वारि ॥१०६॥^५

मेपकम्बल ऊर्णाद्यु

मपलोमकृत कम्बल । ऊर्णाऽस्याति^६ । 'ऊर्णाया युस्' (५ २ १२३) । द्वे ॥^७

शशोर्ण शशलोमनि ।

शरास्य ऊर्णा । द्वे ॥^८

मधु क्षौद्र माक्षिकादि

'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फल्पाटि—' (उ० १ १८) इति साधु ।
धुद्राम कृतम् । धुद्राभ्रमर—' (४ ३ ११९) इत्यन् । माक्षिकामि कृतम् ।
'सज्ञायाम्' (४ ३ ११७) इत्यण । शीणि ॥^९

1 Lead [4] 2 M रकादिभ्य षन् 3 Tin [4] 4 Cotton [2] 5 M
शिरसाय 6 Safflower [4] 7 M ऊर्णास्यास्ति 8 Woolen blanket
[2] 9 The hair of a rabbit [2] 10 Honey [3]

मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम् ॥१०७॥

मधुन उच्छिष्टम् । 'पि (सि) च क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'पातृकु-
दिवचि—' (उ० २७) इति स्यक् । द्वे 'मोम' [लोके] ॥१०७॥^१

मन शिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मनसब्दवाच्या शिला । मनसा गुप्ता । मनसब्देन ह्यते । 'आतस्च—'
(३३ १०६) इत्यङ् । नागाना जिह्वेव । नेपाले भवा । कुस्सिता नदीव । गा
दीप्ति लाति । सप्त 'मयनशिल' [लोल] ॥^२

यवक्षारो यवाग्रज ॥१०८॥

पाक्य

यवाना क्षार । यवाग्राज्जाता । पाके साधु । त्रीणि 'य (ज) वाहार'
[लोके] ॥^३

अथस्वर्जिकाक्षार कापोत. सुखवर्चक ।

सौवर्चलं स्याद्रघुकम्

स्वर्जिकारस [ज क्षार । क] पोत-वर्णोऽस्याति^४ । सुख वर्चयति । 'वर्च'
दीप्तौ (म्वा० आ० से०) । सुवर्चलाया इदम् । रोचते । क्वुन् (उ० २३२) ।
पञ्च 'साजीसार' [लोके] ॥^५

त्वक्क्षीरी वशरोचना ॥१०९॥

त्वचो वसान् क्षीरमस्याः । वसो रोच्यनेजया^६ । द्वे 'वशलोत्तन [स्य]'
॥१०९॥^७

शिग्रुज श्वेतमरिचम्

शिग्रोर्जातम् । श्वेत मरिचमिव । शोभाञ्जनबीजस्य द्वे ॥^८

मोरट मूलमैक्षवम् ।

मुरति । 'मुरवेष्टन' (तु० प० मे०) । 'शवादिम्याऽटन्' (उ० ४८१) ।
इक्षोरिदम् । एकम् ।^९

1 Lees' wax [2] 2 Red arsenic [7] 3 Saltpetre [3] 4 M वर्णोम्यास्ति 5 Natron [5] 6 M राच्यनेजया 7 The manna of bamboos [2] 8 The seed of s'obh^१jjana (drum stick) [2] 9 M शवादिम्योऽटन् । 10 The root of sugarcane [1]

प्रन्धिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥

प्रन्धिकं । पिप्पल्या मूलम् । चटकायाः शिर इव । श्रीणि ॥११०॥^१

गोलोमी भूतकेशो ना

गोत्रोन्नामियम् । संग्रहपूर्वकत्वान्न वृद्धिः । भूतानां केश इव । द्वे ॥^२

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पत्रायाङ्गं ज्यम् । द्वे ॥^३

त्रिकटु त्र्यूपर्ण व्यापम्

प्रयानां कृत्वा समहारः । प्रयानामूपणानां समाहारः । 'उप दाहे' (भ्या० प० से०) । विरोधेण ओषति । 'उप दाहे' (भ्या० प० मे०) । श्रीणि 'त्रिकटु' । इति श्यातम्य] ॥^४

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

इति घैश्यवर्गः ॥९॥

प्रयाना फलानां समाहारः । द्वे ॥ १११ ॥^५

इति घैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

शुद्धाश्रायखर्णाश्च घृषलाश्च जघन्यजाः ।

'शुष छोरे' (भ्या० प० से०) । 'शुषंरस्य' (उ० २.१९) इति रसु, दोषंरस्य । अश्रायखर्णौ यनंरस्य । शुषं घर्मे मति । जघन्यात्पादाग्रजाः । अश्रायि ॥^६

अम्वष्टो वैश्याद् द्विजन्मनोः ।

अम्वे तिष्ठति ॥^१

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋज्वेन्द्र-' (उ० २ २८) इति साधु ॥^२

मागध क्षत्रियाविशोः ॥२॥

'मगध वेष्टने' । अच् (३ १ १३४) । प्रजादि (५ ४.३८) ॥ २ ॥^३

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययो

अर्या वैश्या क्षत्रियश्च, तयो सुत । माहिष्या [साधुः] ॥^४

क्षत्तार्याशूद्रयाः सुत ।

क्षदति । 'क्षद सभृती' । '—शसिषदादिभ्य —' (उ० २ ९३) इति वृष् ।
अर्याऽत्र^५ क्षत्रिया, 'क्षत्रिया च शूद्रजे' इति वचनान् ॥^६

ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सुत

सूड क्त (३ ४ ७२) ॥^७

तस्या वैदेहयो विश ॥३॥

ब्राह्मण्या वैश्यान्, विदेहेषु मव ॥ ३ ॥^८

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्या यस्य सभवः ।

रथ करोति ॥^९

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन य ॥४॥

वृषलेन शूद्रेण ॥ ४ ॥^{१०}

1 The offspring of a man of the Brahmana and women of the Vaisya caste [1] 2 The descendant of a Kṣatriya father and Sūdra mother [1] 3 The offspring of a vaisya father and Kṣatriya mother [1] 4 The descendant sprung from a Kṣatriya father and Vaisya mother [1] 5 M बदर 6 The man born of a Sūdra man and Kṣatriya woman [1] 7. The son of a Kṣatriya by a Brāhmaṇa woman [1] 8 The son of a Vaisya by a Brāhmaṇa woman [1] 9 The son of a Māṇṣya man by a Karāṇi woman [1] 10 The man born of a Sūdra father and Brāhmaṇa mother [1]

कारुः शिल्पी

करोति । 'कृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् । शिल्पमस्यास्ति । द्वे ॥^१

संहतैस्त्वैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

शिल्पिमिः समुदितैः श्रेणिः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (म्वा० उ० से०) । 'बहि
श्रि—' (उ० ४.५१) इति निः । एकम् ॥^२

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

कुलं कायति । द्वे 'महरा' ॥^३

मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥

मालास्यास्ति^४ । 'श्रीह्यादिभ्यश्च' (५.२.११६) इति ङ् ॥ ५ ॥^५

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

कुं भूमिं लालयति । द्वे ॥^६

पल्लगण्डस्तु लेपकः ।

पल्लं मासमिय मृदं गण्डति । लिम्पति । द्वे 'राज' [लोके] ॥^७

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तन्तुं वयति । 'ह्लावामश्च' (३.२.२) इत्यण् । कुं भुवं विन्दति । द्वे
'जोल्हा' [लोके] ॥^८

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥

तुन्नं छिन्नं वयति । सूची शिल्पमस्य । द्वे 'दरजी' [लोके] ॥ ६ ॥^९

रत्नाजीवश्चित्रकारः

रत्नेणाजीवति । द्वे 'चितेर' [लोके] ॥^{१०}

शस्त्रमार्जेऽसिधावकः ।

शस्त्रं मार्ज्ति । अण् (३.२.१.) । अस्ति धावति । 'शिकिलीगर' द्वे ॥^{११}

पादूच्छुचर्मकारः स्यात्

पादूः पादत्राणं करोति । द्वे ॥^{१२}

-
1. Craftsman [2] 2. A company of craftsmen of the same caste [1] 3. An artisan of eminent birth [1] 4. M. मालास्यास्ति 5. Gardener or garland-maker [2] 6. Potter [2] 7. Mason [2] 8. Weaver [2] 9. Tailor [2] 10. Painter [2] 11. Furbisher of weapons [2] 12. Shoe-maker [2].

व्योक्कारो लोहकारक ॥७॥

‘व्यो’ इत्यव्यय लोहवाचि ॥ ७ ॥^१

नर्दिधम स्वर्णकार कलादो रुक्मकारक.” ।

नाडी वशनाली धमति । ‘खित्यनव्ययस्य (६३ ६६) इति ह्रस्व । कला-
मादत्ते । चत्वारि ॥^२

स्याच्छास्त्रिकु काम्बविक

शाङ्ख शिल्पमस्य । काम्बु शिल्पमस्य । द्वे ॥^३

शौलिकस्ताम्रकुट्टक ॥८॥

शुल्ब शिल्पमस्य । ताम्र कुट्टयति । द्वे ‘ठठेर [लोके] ॥^४

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तक्षो रत्नकर्ता जटितो रत्नविक्रयी ‘जवाहरी’ । तक्षति । ‘युवुपि—’
(३० १ १५७) इत्यादिना कनिच् । वर्धं छेदन (चु० प० सं०) । वर्धं
वरोति । बाहुलकाद्धि । त्वक्षू तनूकरणे (भ्वा० प० से०) । पञ्च ॥^५

ग्रामाधीनो ग्रामतक्ष

ग्रामतक्षा । ‘ग्रामकौटाम्या तक्षण (५४ १५) इति टच्’ ॥^६

कौटतक्षोऽनधीनवः ॥९॥

कुट्टया मव । कौट स्वतन्त्र ॥ ९ ॥^७

धुरिसुण्डिदियाकीर्तिर्नापितान्ताधनायिन ।

धुरोऽस्यास्ति^{१०} । मुण्ड वरोति । ‘मुण्डमथ—’ (३१ २१) इति गिच् ।
ग्रह्यादित्वात् (३१ १३४) गिनि । दिवाकीर्तिरस्य । न आपित । ‘आप्त्
व्याप्तौ’ (र्वा० प० व०) । गिजन्तात् क्त । अन्तुमवसानु नीलमस्य । स्य
तेर्गिनि (३२ ७८) । ‘आतो मुच् (७३ ३३) । पञ्च ॥^{११}

निर्णेजक स्याद्रजक

निर्णेनेक्ति । ण्वुल् (३१ १३३) । रजति । द्वे ‘पात्रो’ [त्रय] ॥^{१२}

-
- 1 Blacksmith [2] 2 B and K. रक्मवारके 3 Goldsmith [4]
4 Dealer (in shell) [2] 5 Coppersmith [2] 6 Carpenter [5]
7 M इत्यच् 8 A village Carpenter [2] 9 An inde-
pendent Carpenter [1] 10 M धुराम्यास्ति 11 Barber [5]
12 Washerman [2]

शौण्डिको मण्डहारक ॥१०॥

शूण्डा सुरा पण्यमस्य । मण्ड सुराग्रस हरति । द्वे 'कलवार' [लोके]
॥ १० ॥^१

जावाल स्यादजाजीव

जव वेगमालाति जवालोऽज^२, तस्यायम् । अजा आजीवोऽस्य^३ । द्वे ॥^४

देवाजीवस्तु^५ देवल ।

देवराजीवति । देव देवस्वत्वम् [आलाति] । 'आत —' (३३१०६)

क ॥^६

स्यान्माया शम्बरी

शम्बरस्य दैत्यभेदस्येयम् । द्वे ॥^७

मायाकारस्तु प्रातिहारिक ॥११॥

प्रतिहारो व्याज प्रयोजनमस्य । 'सिन्द्रजालिकस्य' द्वे ॥११॥^८

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विन ।

भरता इत्यपि नटाः

शैलालिना प्रोक्त नटसूत्रमधीयत । 'पाराशर्यं—' (४३११०) इति
गिति । शैलूपास्तु ऋपरपत्यम् । जायया जीवन्ति । कृशादवेन प्रोक्त नटसूत्रमधी-
यते । भरतस्य मुने शिष्या । नटति । पट् ॥^९

चारणास्तु कुशीलवा ॥१२॥

चारयन्ति कीर्तिम् । कुशील वान्ति । 'वन्दिविशेषस्य' द्वे ॥ १२ ॥^{१०}

मार्दङ्गिका मौरजिम्बा

मृदङ्गल्पादन शिल्पमस्य । मुरज शिल्पमस्य । द्वे ॥^{११}

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पाणि वादयति । पाणि हन्ति । 'पाणिपताऽद्यौ शिल्पिनि' (३२५५) द्वे ॥^{१२}

1 Distiller and seller of spiritous liquors [2] 2 M
जवालोऽज 3 M आजीवोऽस्य 4 Goat herd [2] 5 B and K
देवाजीवो तु 6 The attendant upon an idol [2] 7 Jugglery
[2] 8 Juggler [2] 9 Actor [6] 10 Singer dancer [2]
11 Drummer [2] 12 Striking with the hand, a drummer
or one who plays upon any hand instrument [2]

वेणुध्मा स्युर्वेणविका

वेणु धमन्ति । वेणोविकार वंणवम् । 'थोरज्' (४३१३९) । वंणव शिल्पमस्य द्वे ॥^१

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥

वीणा शिल्पमस्य । द्वे ॥^२

जीवान्तक शाकुनिक

शकुनान् हन्ति । 'पक्षिमत्स्य—' (४४३५) इति ठक् । द्वे 'चिरंमार' [लोके] ॥^३

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

वागुलया जालेन च चरति । द्वे ॥^४

वैतसिकं कौटिकञ्च मांसिकञ्च समं त्रयम् ॥१४॥

वैतसेन मृगादिवन्धनादिना चरति । कटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति । मास पण्यमस्य ॥ १४ ॥^५

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतानिकोऽपि स ।

भृत्र (म्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) । भृति वेतन भुङ्क्ते । वेतनेन जीवति । ठक् (४४१२) ॥^६

वार्ताविहो वैवधिक

वार्ता वहति । ठक् । द्वे 'ववरि (डि) ओ] लोके] ॥^७

भारवाहस्तु भारिक ॥१५॥

भारोऽस्यास्ति^८ । 'अत —' (५२११५) म (ठ) न् ॥१५॥^९

विवर्णं पामरो नीच प्रावृत्तश्च पृथग्जन

निहीनोऽपसदो जात्मः क्षुल्लवश्चेतरश्च सः ॥१६॥

विगतो वर्णोऽस्य^{१०} । पामान रानि । निवृष्टामी लक्ष्मी चिनोति । प्रवृत्तो भव । सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जन । निनरा हीन । अपवृष्टे सोदति । अच्

1 I lute player [2] 2 Lutanist [2] 3 Bird-Catcher or hunter of birds [2] 4 Fowler [2] 5 Seller of meat [3] 6 A hired labourer [4] 7 Pedlar [2] 8 M भारोऽस्यास्ति 9 Porter [2] 10 M वर्णोऽस्य ।

(३.१.१३४) । जालं करोति । बाहुलवान्म । क्षुधं लाति । कः (३.२.३) ।
इतं शीतं राति । दश ॥१२॥^१

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेतकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रंप्यभुजिप्यपरिचारका ॥१७॥

ध्रियते । 'भृजोऽसंज्ञायाम्'^१ (३.१.११२) इति क्यप् । दास्या अपत्यम् ।
'द्वचः' (४.१.१२१) इति ढक् । 'क्षुद्राम्यो वा' (४.१.१३१) इति डृक् च ।
दास्यते । 'दामृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । गुपेः (भ्वा० प० से०) प्यतः
(३.१.१२४) कः । चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । वृजादिभ्यो वुम्
(उ० ५) । नियुज्यते । प्यत् (३.१.१२४) । किञ्चित् करोति । 'क्रियत्
द्वद्वपु (वा० ३.३.२१) इत्यप् । प्रेष्यते । 'प्राद्वतो—' (वा० ६.१.८९)
इति वृद्धिः । भुज्यते । 'रचिभुजिम्या कियन्' (उ० ४.१७८) । परिचरति ।
पुल् (३.१.१३३) ॥१७॥^३

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः

परेण आधितः । परिस्कन्दति । अच् (३.१.१३४) । 'परेश्च' (८.३.७४)
इति वा पः । परस्माज्जातः परैरोधितः । चत्वारि ॥^४

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्ठाः ॥१८॥

'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) तुन्दं^५ परिमाष्टि ।
'तुन्द शोकयोः—' (३.२.५) इति कः । न लसति । अच् (३.१.१३४) ।
स्वार्थे प्यत् (वा० ५.१.१२४) । शीतं करोति । 'शीतोष्णाम्या कारिणि—'
(५.२.७२) इति कः । उष्णादन्यः ॥१८॥^६

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूस्थान उष्णश्च ।

दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) अच् (३.१.१३४) । च्यते ।
'चने याचने' (भ्वा० उ० मे०) । चने उरच् (उ० १.३८) । 'पिच ममापौ'
(तु० प० मे०) । पेशं लाति । पाटयति । 'फलिपाटि—' (उ.१.१८) इति
साधुः । मुष्टु उत्थानमुद्योगोऽस्य । उष्णस्यमस्याम्बि ॥^७

1. A low or mean man [10] 2. M. भृजो सज्ञायाम्
3. Servant 4. [11] One brought up by other [1] 5. M. दु-
6. A lazy man [6] 7. A clever or expert man [6].

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनगमा ॥१९॥

निपादश्चपचावन्तेवासिचाण्डाल पुष्कशा.^१

चण्डते । 'पतिचण्डिम्यामालम्' (उ० १११७) । प्लवते । अच् (३११३४) । मतङ्गस्यापत्यम् । दिवा कीर्तिरस्या । अधार्मिकान् जनान् गच्छति ॥ १९ ॥ निपीदति पापमस्मिन् । घञ् (३३१२१) । श्वान पचति । अच् (३११३४) । आमादेरन्त वसति । णिनि (३२७८) । प्रशाद्यणि चाण्डाल — अपि इत्येके । तन्न । 'कुलालवरुडकर्मरनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्य इच्छन्दसि (५४३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यष्विघानवैयर्थ्यात् । पुर कपति । प्रुपोदरादि (६३१०९) । दश ॥^२

भेदा किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातय ॥२०॥

किरातादयो म्लेच्छारच चण्डालजातय । वृ विशये' (तु० प० से०) । विर-मतति । शव राति । पुरि इन्दति । म्लच्छति । अच् (३११३४) ॥ २० ॥^३

व्याधो मृगवधाजीवा मृगयुर्लुब्धकाऽपि स ।

विध्यति । श्वाडपषा— (३११४१) इति ण । मृगवधताजीवति । मृगान्वधार्थं याति । लुब्ध इव ॥^४

कीलेयक सारमेय कुम्भकुरो मृगदशक ॥२१॥

शुनरो भपक श्वा रयान्

कुले भव । 'कुलकुशि-' (८२६६) इति ढक्ञ् । सरमा शूनी, सदन त्यम् । कुक्कु' शब्द राति ॥ २१ ॥ शुनति । 'शन शनी (तु० प० से०) । श्वान् (उ० २३२) भपति । भप पंगाय (श्वा० प० से०) । 'दुश्चारिव-' (श्वा० प० से०) । स्वशूक्षन्— (उ० ११६०) इति साधु । सप्त ॥^५

अलर्कन्तु म यागित ।

अल्मच्छति । यगि वजने (श्वा० प० से०) । प्यन्तान् स (३२१०२) 'मत्तान्' एकम् ॥^६

श्या विश्वकद्रुमृगयानुश्ल

मृगयाया कुशल । श्या । विश्वक द्रवति । एकम् ॥^७

1 B and h पृक्त्वा 2 Cardia 3 Three tribes, namely Kurta, Sabara and Pulinda (1 each 4 Hunter [4] 5 Dog [7 6 A mad dog '2, 7 Hound 1'

सरमा शुनी ॥२२॥

सरं माति । शुनी । गौरादिः (४.१.४१) । द्वे ॥ २२ ॥^१विट्चरः शूकरो^२ प्राभ्यःविसं विष्टां चरति । एकम् ॥^३वर्करस्तरुणः पशुः ॥^४

आच्छोदनं मृगव्यं स्थादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥२३॥

आच्छ (च्छि) दत्तेऽनेन^५ । मृगा व्यव्यन्तेऽत्र^६ । 'व्यय गती' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३.२.१०१) । आम्बिद्यते । 'खिट प्राप्ते' (भ्वा० प० से०) । 'मृग्यतेऽत्र' । 'परिचर्यामृगया—' (वा० ३.३.१०१) इति साधुः ॥२३॥^७

दक्षिणारुर्लुब्धयागादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

दक्षिणे अहरस्य । दक्षिणे ईर्मंस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' (५.४.१२६) इति साधु ॥^८

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥२४॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिभ्लुचाः ।

चुरा शीलमस्य । 'क्षत्रादिभ्यो णः' (४.४.६२) । एकागारं प्रयोजनमस्य । 'एकागादिकट् चोरे' (५.१.११३) । स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (चु० उ० से०) । 'दमु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'जनिमनिदसिभ्यो युः' (उ० ३.२०) । तत्करोति । 'तदबृहतोः—' (ग० ६.१.१५७) इति साधुः । मुष्णाति । ष्वुल् (३.१.१३३) ॥२४॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । णिनिः (३.२.७८) । परान् आस्वन्दितुं शीलमस्य । पटत् चरति पटच्चरम्, तस्यायम् । 'मल धारणे' (भ्वा० वा० से०) । इत् (उ० ४.१.१७) । मलि भ्लोचति । 'भ्लुव स्तेये' (भ्वा० प० से०) । दस ॥^{१०}

चौरिकास्तेन्यचौर्ये च स्तेयम्

चौरस्य नाव., वमं वा । मनोनादित्वान् (५.१.१३३) वृत् । स्तेनस्य

1. Bitch [2] 2. B. युद्धी 3. A village hog [1] 4. Any young animal [1] 5. M. आच्छदनेनेन 6. M. व्यव्यन्तेत्र 7. M. मृग्यतेत्र 8. Hunting [4] 9. Wounded on the right side (a deer) [1] 10. Thief [10].

भाव । व्यञ् (५ १ १२४) । चौरस्य कर्म । 'स्तेनाद्यनलोपश्च' (५ १ १२५)
चौरकर्मण' चत्वारि ॥^१

लोष्त्र तु तद्धनम् ॥२५॥

लुप्यते । शूत्र (उ० ४ १५८) । एकम् ॥२५॥^२

वीतसस्तूपकरणं घन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वितस्यते । 'मृगादिवन्धनसाधनस्य' एकम् ॥^३

उन्माथः कूटयन्त्र स्यात्

उन्मथ्यतेऽनेन^४ । घञ् (३ ३ १२१) । कूटस्वरूप यन्त्रम् । 'मृगादिवन्धन
यन्त्रस्य' द्वे ॥^५

वागुरा मृगघन्धनी ॥२६॥

अवा [गुरते] । गुरी हिंसायाम् (तु० प० से०) । मृगे बध्यतज्या^६ ।
'जालविशेषस्य' द्वे ॥२६॥^७

शुल्चं वराटकः स्त्री तु रज्जुत्त्रिषु वटी गुण ।

शुल्चयति । 'शुल्च विसर्गे' (चु० प० से०) । वरमटनि । मृज्यते ।
'मृजेरमुम् च' (उ० १ १५) । चात्सलोप । वटति । 'वट वेष्टने (न्वा० प०
मे०) । गुप्यते । 'गुण आमात्रणे (चु० उ० से०) । पञ्च ॥^८

उद्धाटन घटीयन्त्र सलिलोद्धाहन प्रहे ॥२७॥

उद्धाटयतेऽनेन^९ । 'घट सघान' (चु० उ० से०) । घटीना यन्त्रम् । प्रहे
कृष्यात् । सलिलमुद्धाहतेऽनेन^{१०} । द्वे ॥२७॥^{११}

पुसि वेमा वापदण्ड

वपति, अनेन । वेत्र सर्वत्र' (उ० ४ १४९) इति मनिन् । इवन्
(न्वा उ० से०) । घञ् (३ ३ १८) । वापस्य दण्ड । वेचिद् 'वाप'
इत्यन्तस्वपमध्य पठन्ति । तत्र वेत्रो घञि 'आतो यु [क्]—' (उ० ३ ३३) । द्वे ॥^{१२}

1 Theft [4] 2 The property stolen [1] 3 A net for
Containing beasts and birds [7] 4 M उन्मथ्यतनन 5 A trap
for deers, birds & c [2] 6 M बध्यतेनया 7 A trap for catching
deers [2] 8 Rope [5] 9 M उद्धाटयतेनेन 10 M सलिलमुद्धाहननन
11 The rope and bucket for a well [2] 12 Loom [2]

सूत्राणि नरि तन्तव ।

सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०) । नरि पुंसि । तन्व्यते । 'सिननि-'
(उ० १ ६९) इति तुन् । द्वे ॥^१

वाणिव्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वण शब्दे' चुरादि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । विशिष्टा ऊति ।
वेत्र क्तिन् (३ ३ ९७) । 'वस्त्रादिव्यूते' द्वे ॥^२

पुस्त लेप्यादिकर्मणि ॥२८॥

'पुस्त आधरादौ' (चु० ५० से०) । एकम् ॥२८॥^३

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभि हृता ।

पञ्चालदेशे मवा । जनपदतदवधौ' (४ २ १२४) इति वुञ् । पुत्रीव । द्वे ॥^४

पिटक पेटकः

पेटति । 'पिट सघाते' (भ्वा० ५० से०) । अच् । ण्वुलि (३ १ १३३)
पेटक । द्वे 'पेटारी' [लोके] ॥^५

पेटा मञ्जूषा

मञ्जति । 'मस्जेनुंम् च' (उ० ४ ७७) इत्यूपत् । द्वे 'सद्रूप (ख)
लोके]' । 'चत्वार्यैकार्यानि' इत्यन्ये ।

अथ विहङ्गिका ॥२९॥

भारयष्टिः

विहङ्ग इय ॥२९॥ भारस्य यष्टि । द्वे 'कावडि' [लोके] ॥^६

तदालम्बि शिष्यं काच

तामालम्बितु शीलमस्य । शक्नोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'कच
वधने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३ ३ १२१) द्वे ॥^७

अथ पादुका ।

पादूरुपानत् स्त्री

पद्यते । गिन् (उ० १ ८५) स्वार्थे वच् । पाद उपनहते । 'गह वधन'

1 Thread [2] 2 Weaving [2] 3 Plastering, painting, anointing [1] 4 B prefers पञ्चालिका 5 Doll [2] 6 Basket [2] 7 Box [2] 8 A pole for carrying burdens [2] 9 A string so fastened to the yoke as to support burdens [2]

(दि० उ० अ०) । क्विप् (वा० ३३१४) । 'नहिवृति—' (६३११६)
इति दीर्घ ॥^१

सैवानुपदीना पदायता ॥३०॥

पदस्यानु । अनुपद वद्धा । 'अनुपदसर्वा—' (५२९) इति ख । पदायता ।
पदवदीर्घा । 'मोजा' लोके ॥ ३० ॥^२

नधी घधी वरत्रा स्याद्

नह्यतेऽनया^३ । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति धृन् । वधते । 'वृषिवपिम्मा
रत्' (उ० २२७) । वर त्रायते । 'चर्ममयरज्जो' श्रीणि ॥^४

अश्वादेस्तादनी कशा ।

ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु० प० से० । कशति । 'कश शब्द' । एष
'कोडा' [लोके] ॥^५

चण्डालिका तु कण्डालवीणा चण्डालवस्त्रकी ॥३१॥

चण्डालेन वृता । 'कुला [ला] दिम्बो वुब्' (४३११८) । 'बडि
मदे' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादोलच् । कण्डालस्य चण्डालस्य वीणा ॥ श्रीणि
'किगिरी' [लोके] ॥ ३१ ॥^६

नाराची स्यादेपणिका

स्वल्पो नाराचा चाणभेद । गौरादि (४१४१) । इष्यतेऽनया । ल्युट्
(३३११७) । क । 'सुवर्णतुलाया' द्वे । 'काटा' [लोके] ॥^७

शाणस्तुनिकपः कपः ।

दाण्यते । 'शाण दान' (म्वा० प० से०) । पत्र् (३३१९) । निवपति ।
'कप' हिनाभाम् । (म्वा० प० से०) । 'सुवर्णपरोक्षापाषाणस्य' श्रीणि ।
'कसवटी' [लोके] ॥^८

अथ घृ) अन्नः पत्रपरशुः

वृद्व्यनेऽनेन^{१०} । पत्रमिव परशु । 'सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यम्' द्वे । 'मुलाणा'
[लोके] ॥^{११}

1 Shoe, slipper [3] 2 A shoes of the length of the
foot [1] 3 M नह्यतेऽनया 4 A leather strap [3] 5 Whip [1]
6 The lute of a Caudala [3] 7 The scale of a gold
smith [2] 8 M कप 9 Touch stone [3] 10 M वृद्व्यनेन
11 File [2]

ईपिका^१ तूलिका समे ॥३२॥

ईपिति । 'ईप उच्छे' (म्या० प० से०) क्वुन् (उ० २ ३२) । तूल निष्कर्षे (म्या० प० से०) । 'वारणादिशलाकाया' द्वे ॥ ३२ ॥^२

तेजसावतनी मूषा

तेजसो^३ विकार । सुवर्णादिरावयने पच्यतस्याम्^४ । 'मूष स्तोये' (म्या० प० से०) । व (३ ३ १३५) । द्वे 'घरिया' [लोके] ॥^५

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) । 'द्वयामा—' (उ० ४ १६७) इति प्र० । चर्मणा प्रसीव्यते । द्वे ॥^६

आस्फोटनी वेधनिरा

आस्फोटयतेऽनया^७ । विध्यनेऽनया^८ । 'मुक्तादिवेधिन्या' द्वे ॥^९

कृपाणी कर्तरी समे ॥३३॥

कृपामणति । कर्तनं कर्तं त राति । द्वे ॥^{१०}

वृक्षादनी^{११} वृक्षभेदी

वृगमति । वृक्ष भेत्तु शीलमस्य । 'वाष्णमक्षणस्य' द्वे ॥^{१२}

टङ्क पापाणदागण ।

टङ्कयति । 'टक् वन्ने' [चुरादि] । पापाणो दायतेऽनेन^{१३} । द्वे 'टावी' [लोके] ॥^{१४}

भ्ररुषोऽऽत्री करपरत्रम्

'रु' इति कचति । 'कच दन्दे' (म्या० आ० से०) । करत्पतति । द्वे 'भारा' [लोके] ॥^{१५}

आरा चर्मप्रभेदिका ॥३४॥

आ चञ्छति । 'आरा शस्त्र्याम्' इति माधु । चर्मणं प्रभेदिषा । द्वे 'रायो' [लोके] ॥ ३४ ॥^{१६}

1 K. इपिका 2 The brush or pencil of a painter [2] 3 M. तेजसा 4 M. पच्यतेऽस्याम् 5 Crucible [2] 6 Bellows [2] 7. M. भारोदयनेत्या 8 M. विध्यनेनया 9 A sharp-pointed instrument for perforating shells and jewels [2] 10 Scissor [2] 11 B. वृक्षादनी 12 Hatchet [2] 13 M. दायतेऽनेन 14 The chisel of a stone-cutter [2] 15 Saw [2, 16 The awl of a shoemaker [2]

सूर्मीं स्थूणायः प्रतिमा

शोभना ऊमिरस्या । गौरादि (४.१४१) । तिष्ठति । 'रसनासाला-
स्थूणा—' (उ० ३ १५) इति साधु । अयसो लोहस्य प्रतिमा । त्रीणि ॥^१

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शष्पशिल्प—' (उ० ३ २८) इति
साधु । कला नृत्यगीतादिद्वयपट्टि ॥ एकम् ॥^२

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥३५॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः ।

प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन^३ । प्रतिवृत्तिबिम्बस्य । प्रतियात्यतेऽनया^४ । यत् निकारोप-
स्कारयो' [चुरादिः] ॥३५॥ प्रकृष्टा च्छाया । प्रकृष्टा कृति । 'अर्चं पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्यः । प्रतिनिधीयते
सदृशीभ्रियते । 'प्रतिमाया' अष्टौ ॥^५

उपमापमानं स्यात् ।

'उपमातेभवि अङ्' (३ ३ १०६) । द्वे ॥^६

वाच्यलिङ्गा समस्तुत्य सदृशः सदृशः सदृक् ॥३६॥

साधारणः समानश्च

समति । 'सम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । तुलया समित् । समान इव
पश्यति । दृग्दत्—' (६ ३.८६) इति कञ्चिन्नो कर्मश्च ॥३६॥ सह आधार-
णेन घटते । समानमानमस्य । सह वाच्यलिङ्गा अमी ॥^७

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसकाशनीकाशप्रतोकाशोपमादयः ॥३७॥

निमादय उत्तरपदस्या एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गा । पितृनिभ पुत्र,
मातृनिभा कन्या । नियत भाति । स वासते । निनरा वासते । 'इव. वासते'
(६.३.१२३) इति दोषं ॥३७॥^८

1. An iron image or statue [3] 2. Art (fine or mechanical)
[1] 3 M मीयतेनेन 4 M. प्रतियात्यतेनया 5 Image, Picture [6]
6 Resemblance or similarity [2] 7. Equal (as a thing to
another) [5] 8 Like (only when Compounded) [5]

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरण मूल्यं निर्वेशं पण इत्यपि ॥३८॥

कर्मणा सपद्यते । 'कर्मवेपाद्यत्' (५११००) । कर्माणि विधीयन्तऽनया^१ ।
 भ्रियतेऽनया^२ । सजाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । क्तिनि भृति ।
 भृत्र (भ्वा० उ० अ०) मनिन् (उ० ४१४४) । वीयतेऽनेन^३ । 'नु वी गत्यादौ'
 (अ० ५० अ०) । 'वीपतिभ्या तनम्' (उ० ३.१५०) । भरणे साधु ।
 भ्रियतेऽनेन^४ । मूलैतानाम्यम् । निर्विशन्ति (न्त) अनेन । घञ् । पप्यते । नित्य
 पण—' (३३९६) इत्यप् । एकादश ॥३८॥^५

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्धरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्व्यं परिस्रुता ॥३९॥

मदिरा कश्यमद्ये चापि^६

सुष्ठु राति । हलिनो बलस्य प्रिया । हलत्यङ्गानि । 'हल विलेखने' (भ्वा०
 ५० म०) । ज्वलादि (३११४०) । परित स्रवति । क्विप् । तुक् (६१
 ७१) । वरुणालयोऽपि^७ वरण, तस्यात्मजा । गन्धेनोत्तमा । सीदत क्त (३४
 ७२) । इ काम राति । कादम्ब राति । गौरादि (४१४१) । परित
 स्रुता ॥३९॥ माद्यन्त्यनया । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १५१) इत्यादिना
 त्तिरच् । कस्यामहंति कश्यम्^८ । माद्यन्त्यनन । 'गदमद—' (३११००) इति
 य् । प्रयोदन ॥^९

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवदश्यन । 'पानरचिजननमक्षणस्य' एकम् ॥^{१०}

शुण्ढा पान मदस्थानम्

शुण्यन शुण्डा । 'दुन गती' (तु० ५० से०) । 'जगन्ताड्' (उ० १११४) ।
 निबन्धन । मदस्य स्थानम् । शोणि 'पानगृहस्य' ॥^{११}

मधुवारा मधुन्मा ॥४०॥

मधुनो वार । मधुन इम । 'मधुपानावसरस्य' द्वे ॥४०॥^{१२}

1 M विपीयोनया 2 M भ्रियतनया 3 M वीयतनन 4 M
 ति.रातेन 5 Wage, salary, remuneration [11] 6 B
 कश्यमद्येऽपि 7 M वरुणालयादि 8 M कश्य 9 Wine [13] 10 Any
 pungent food which excites thirst [1] 11 Dram shop [3]
 12 Tippling [2]

मध्वासधो माधवको मधुमाध्वीकमद्वयोः ।

मधूकपुष्प मधु, तस्यासव । मधुना कृतः । 'कुलालादिभ्यो वुन्' (४.३. ११८) । मन्यते । 'फलिपाटि—' (उ० ११८) इति साधु । मधुन इयं माध्वी । 'मृद्धीका द्राक्षा, तस्या विकार'—इत्यन्ये । अद्वयोः बलीवम् । चत्वारि । 'द्वौ द्वौ' इत्यन्ये ॥^१

मैरैयमासवः सी (शी) धुः

मिराया देशविशेषे भवम् । 'नद्यादिभ्यो ङक्' (४.२.९७) । आमूयते । 'पूज् अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३.३.५७) । शेरतेजेन^२ । 'शीडोधुक्' (उ० ४.३८) । त्रीणि ॥^३

मेदको जगळ समौ ॥४१॥

मेद्यति । 'कृत्रादिभ्यो वुन्' (उ० ५.३५) । भृश गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । यङ्लुगन्तादच् (३.१.१३४) । सज्ञापूर्यक्तत्वात् दीर्घः । (७.४.८३) ॥४१॥^४

सधानं स्यादभिपव

घात्रो ल्युट् (३.३.१३) । 'आम्नादिसध नस्य' द्वे ॥^५

किण्व पुसि तु नग्नहू ।

'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४.९५) इति साधु । नग्नस्य ह्वानम् । ह्वेज् (भ्वा० उ० अ०) । त्रिवप् (वा० ३.३.९४) । 'नानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य' द्वे । 'मत्तनग्नकृत्वाह्वानस्य' इत्यन्ये ॥^६

कारोत्तर सुरामण्डः

कारेण क्रियया उत्तर । सुराया मण्ड । द्वे ॥^७

आपानं पानगोष्ठिका ॥४२॥

आसम्भूय पिबन्त्यत्र ॥ ४२ ॥^८

1 Sweet spiritous liquor made from honey or vine [4]
2 M. शेरतेनेन 3 Rum [3] 4 The liquor used for distillation [2] 5 Distillation or extraction of liquors [2] 6 The drug or seed used to cause fermentation in the manufacture of spirits [2] 7 The froth or scum of spiritous liquor during fermentation [2] 8 A drinking party [2]

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चप्यतेऽनेन । 'चप मक्षणे' (म्वा० उ० से०) । द्वे ॥^१

सरकोऽप्यनुतर्पणम् ।

'मृद् गती' । 'अधि' शब्दात् 'सरक' अप्यस्थी । 'मद्यपानस्य' द्वे ॥^२

धूर्तोऽश्रुदेवी कितवोऽश्रुधूर्तो द्यूतकृतसमा ॥४३॥

धूर्वति । 'हसिमृद्—' (उ० ३.८६) इति तम् । अश्रुर्दीव्यति । णिनिः
(३ २.७८) । कितेन वाति । अशेषु धूर्त. । पञ्च ॥ ४३ ॥^३

स्युर्लग्नका प्रतिभुवः

'आ (ओ) लस्जी—' (तु० आ० से०) क्त. (३ ४ ७२) । स्वार्थे कः ।
प्रतिनिधिर्भवति । द्वे 'जामिन' [लोके] ॥^४

सभिका द्यूतकारकाः ।

समाहृतमस्यान्ति । ग्रीह्यादि. (५ २.१ ६) । द्वे ॥^५

द्यूतोऽस्त्रियामक्षयती कैतव पण इत्यपि ॥४४॥

दिवे. (दि० प० से०) क्त (३.३ ११४) । अथा पाशका. सन्त्यस्याम् ।
कितवम्य कर्म । पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्^६ ॥ ४४ ॥^७

पणोऽश्लेषु ग्लहः

पण्यते उन्मृज्यते । ग्लह्यते । 'ग्लह आदाने' (म्वा० आ० से०) 'द्यूते
लाभ्यमानस्य' द्वे ॥^८

अक्षास्तु देवना पाशकाश्च ते ।

अक्षति । 'अशू व्याप्तौ' (म्वा० प० से०) । पाशयति, पशयति [वा] ।
'पश वन्यते' घुरादि । प्रीणि ॥^९

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥

परितो वामदक्षिणो नयाम् । एकम् ॥ ४५ ॥^{१०}

1 Goblet or drinking vessel [2] 2 Drinking [2]
3 Gambler [5] 4 Surety [2] 5 One who keeps a gambling-
house [2] 6 M. ग्लहोऽस्त्यस्मिन् 7. Gambling [5] 8 A thing
staked in gambling [2] 9 Dice [3] 10 Moving a piece at
Chess, draughts &c.

अष्टापदं शारिफलम्

पङ्क्तौ पङ्क्तौ अथो पदान्यस्य । शारीणा फलम् । 'शारीणा खेलनाधार-
पट्टस्य' द्वे ॥^१

प्राणिद्युतं समाह्वय ।

प्राणिमि कृतं द्यूतम् । सम्यगाह्वयन्तेऽत्र^२ । 'पुसि-' (३ ३.११८) इति
घ । द्वे ॥^३

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिका ॥४६॥

तादृभ्यादन्यतो वृत्ताव्यूहा लिङ्गान्तरेऽपि वे ।

इति शूद्रवर्गः ॥१०॥

यौगिका मार्दङ्गिकादय । प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिल्लिङ्गे उक्तास्ते तद्वर्ग-
योगादन्यत्र वृत्तो सत्या लिङ्गान्तरेऽपि^४ बोध्या । यथा—'मार्दङ्गिककुलम्'
इत्यादि ॥

इतिशूद्रवर्ग ॥ १० ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमिश्रकृतायाममरकोशटीकाया द्वितीय काण्ड

समाप्त ॥ २ ॥

1 Draught-board, Chess board 2 M सम्यगाह्वयन्त्र 3 Gamb-
ling with fighting animals 4 M लिङ्गान्तरेपि ।

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

तृतीयः काण्डः

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादि संग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥१॥

श्रीरामाय नमः । सामान्ये सामान्यकाण्डेऽस्मिन्^१ विशेष्यनिघ्नादिभिः शब्दैः, उपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशाः वर्गाः ? स्वर्गादिवर्गाः पूर्वोक्ताः संश्रय आश्रयो येषाम् । सुहृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव संबध्यन्ते । लिङ्गान्यादौ येषां तानि तेषां संग्रहाः । आदिना नाम (मा) नि ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशं^२ प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥२॥

स्त्रीदाराद्यैः पदैर्पादसंयुतलिङ्गसंख्याकैर्यादृशं विशेष्यं स्त्रीदारादिकं प्रकान्तम्, तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गवचना भेदका विशेषणानि भवन्ति । गुणशब्दा यथा—‘प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीणं बलत्रम् ।’ द्रव्यशब्दो यथा—‘दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः’ । क्रिया शब्दाः ‘पाचिवा स्त्री’ इत्यादि ॥ २ ॥

सुहृती पुण्यवान् धन्यः

सुहृत्तमस्यास्ति । धने साधुः । शीणि ॥^३

महेच्छस्तु महाशयः ।

महतीच्छास्य^४ । महानाशयोऽस्य^५ । द्वे ॥^६

हृदयालुः सहृदयः

प्रशस्तं हृदयमस्य । सह हृदयेन । द्वे ॥^७

1. M. सामान्यकाण्डे अस्मिन् 2. B. यादृशं 3. A. lucky man [3]

4. M. महतीच्छास्य 5. M. महानाशयोऽस्य 6. A noble-minded or magnanimous person [2] 7. A good hearted man [2].

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

महानुत्साहोऽस्य^१ । 'दुस्साध्येऽपि तत्पर' द्वे ॥ ३ ॥^१

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता ।

वैज्ञानिकः कृतमुरख कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रवृष्टा वीणाऽस्य^३ । निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे (तु० प० से०) । का (३ १ १३५) । अभिजानाति । 'आतरव-' (३ १ १६९) इति क । निवरा स्नात । 'नितदीम्या स्नाते' (८ ३ ८९) इति ष । शिवा सजाताऽस्य^४ । विज्ञान बुद्धि प्रयोजनमस्य । 'तत्र नियुक्त (४ ४ ६९) इति ङ्क् । कृत सस्कृत मुखमस्य । कृत प्रशस्त कर्मास्य । कुच लाति ॥ ४ ॥^५

पूज्य प्रतीक्ष्य

पूज्यते । प्रतीक्ष्यते । द्वे ॥^६

साशयिकः सशयापन्नमानस ।

सशयमापन्न । द्वे ॥^७

दक्षिणीयो^८ दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

दक्षिणामहति । कडक (ग) रदक्षिणाच्छ च' (५ १ ६९) । 'दक्षिण योग्यस्य' त्रीणि ॥ ५ ॥^९

स्युर्वदान्यस्थूलक्षयदानशौण्डा बहुप्रदे ।

'वदेरान्य' (उ० ३ १०४) । स्युर्लर्महद्विलम्ब्यते । ष्यत् (३ २ १२४) । दाने शौण्ड विस्यात् । 'बहुप्रदस्य' चत्वारि ॥^{१०}

जैवावृक् स्यादायुष्मान्

जीवति । 'जैवेरावृक्च-' (उ० १ ८०) । 'आयुष्मन्' द्वे ॥^{११}

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रविन् ॥ ६ ॥

अन्तर्वाण्यस्य । शास्त्र वेत्ति ॥ ६ ॥^{१२}

1 M महानुत्साहोऽस्य 2 A man possessed of great energy [2]
3 M वीणास्य 4 M सजातास्य 5 A learned or proficient person [10] 6 A venerable person [2] 7 A doubtful person [2] 8 B दक्षिणीयो 9 A person worthy of gift [3] 10 A munificent man [4] 11 A long lived person [2] 12 A very learned scholar [2]

परीक्षकः कारणिकः

परोक्ष्यते । ण्वुल् (३.१.१३३) । करणैः प्रयोजनमस्य । ठक् (४.४.८) । द्वे ॥^१

वरदस्तु समर्धकः ।

समृच्छोति । 'शृष्टु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३.१.१३३) द्वे ॥^२

हर्षमाणो विकुर्धाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हर्षति । ताच्छीत्ये चानच् (३.२.१२९) । विकुस्ते । प्रकृष्टं मनोऽस्य^३ । चत्वारि ॥ ७ ॥^४

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

दुःस्थितं मनोऽस्य^५ । त्रीणि ॥^६

उत्क उन्मनाः ।

उद्गमं मनोऽस्य^७ । उच्छब्दालच् । 'उत्कण्ठामनसः' द्वे ॥^८

दक्षिणे सरलोदारी

दक्षते । 'द्रुदक्षिण्यामिनच्' (उ० २.५०) । सरं लाति । उद् बाराति । आतः कः (३.१.१३६) त्रीणि ॥^९

सुकलो दातृभोस्तारि ॥ ८ ॥

शोमना कलाऽस्य^{१०} । एकम् ॥ ८ ॥^{११}

तत्परे प्रसितासक्तौ

तत्परमुत्तमं यस्य । प्रवर्षेण सिनः । 'पित्र् वष्यते' (स्वा० उ० ब०) । आ सजति स्म । त्रीणि ॥^{१२}

इष्टार्योद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टो यः अप्यं तत्र य उद्युक्तः । उच्छब्द उद्योगार्थः मुत्सुहः । शोमते । ततः कच् । द्वे ॥^{१३}

1. Judge; examiner [2] 2. A benefactor or granter of a boon [2] 3. M. मनोस्य 4. A happy man [4] 5. M. मनोस्य 6. A sad man [5] 7. M. मनोस्य 8. An anxious person [2] 9. A courteous man [3] 10. M. कलास्य 11. A person who is liberal in giving gifts and enjoying wealth [1] 12. A man engaged in any work [3] 13. A person striving for any desired object [2].

प्रतीते प्रथितरयातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रतीयते स्म । इण (अ० प० अ०) क्त । 'प्रथ प्रत्याने' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३४७२) । 'विदलू लाभे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोग प्रत्यययो' (८२५८) इति साधु । पठ् ॥ ९ ॥^१

गुणै प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणी

वृत्तमुच्चारित लक्षण नामस्य । आहतमभ्यस्त लक्षणमस्य । 'गुणं प्रति द्वस्य' द्वे ॥ १० ॥^२

इभ्य आढ्यो धनी

इभमर्हति । दण्डादि (५१६६) आघ्यायति । [आ] त क (३१३६) । पृषोदरादि (६३१०९) । 'बहुधनस्य' त्रीणि ॥^३

स्वामी त्वीश्वर पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभु परिवृढोऽधिप ।

स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नृश्वर्ये' (५२१२६) । ईष्टे । स्वेश—' (३२१७५) इति वरच् । पातेडंति' (उ० ४५७) । ईष्टे । वृच् (३११३३) ॥ १० ॥ अधिमवति । विवप् (३२१७९) । णीञ् (भ्वा० उ० से०) 'ष्णुवृत्तौ' (३११३३) । प्रमवति । विप्रसम्य—' (३२१८०) इति द्वु । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । प्रभौ परिवृढ' (७२१२१) इति साधु । अधिपाति । क (३११३६) । दश ॥^४

अधिकर्त्रिं समृद्धं स्यात्

अधिका ऋद्धिरस्य । 'ऋधु [वृ] ङी' (स्वा० प० से०) । क्त (३४७२) । 'अतिसम्पन्नस्य' द्वे ॥^५

कुटुम्बन्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्नस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

कुटुम्बपोषणे व्यापृत उद्युक्त ॥ ११ ॥ अभ्यागारे नियुक्त । त्रीणि ॥^६

चराङ्गरूपोपेतो यः मिहमहननो हि स ॥ १२ ॥

चराणि थ्येष्टानि अङ्गानि एषाणि च यानि तैरयन । मिहस्यव सहनन देता ऽस्य' ॥ १२ ॥^७

1 A famous man [6] 2 A man noted for his good qualities [2] 3 A rich man [3] 4 Lord master [10] 5 A prosperous person [2] 6 One who is diligent in supporting a family [3] 7 मिहस्यव 8 A handsome person [1]

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः सपतन् सत्त्वमपदा ।

धृज् (म्वा० उ० अ०) प्यत् (३.१.१२४) । 'निर्धार्यं' इति पाठे 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । सत्त्वस्य वित्तस्य संपदुत्कर्षः तथा संपतन्संपद्यमानः । 'निस्सायंकार्यकर्तुः' एकम् ॥^१

अवाचि मूकः

न वागस्य । 'मू' इति कायति । द्वे ॥^२

अथ मनोजवः स पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

मनोजेऽमिलापे^३ वसति । पितेव सम्यग्विभाति । 'पितृसमस्य' द्वे ॥ १३ ॥^४

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कृकुदुः ।

कोकति (ते) । 'बुक आदाने' (म्वा० आ० से०) । पृषोदरादिः (६.३. १०९) एकम् ॥^५

लक्ष्मीघांल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

'लक्ष्म्या अच्च' (ग० ५.२.१००) इति ध्मः । चत्वारि ॥^६

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

'स्निह प्रीतो' (दि० प० अ०) । क्तः । 'वत्सांसा [सा] भ्यां कामवले' (५.२.९८) इति लच् ॥ १४ ॥^७

स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

दयाऽस्यास्ति^८ । 'सृष्टिगृहि—' (३.२.१५८) इत्यालुच् । करुणा शील-
मस्य । ठक् (४.४.६१) । सुष्ठु उः संभ्रु, स्वि रतः । चत्वारि ॥^९

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दोनिरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य । अपगतमावृतमावरणमस्य । स्वेनेरितुं शीलः ।
स्वः छन्दोऽभिप्रायोऽस्य^{१०} । निर्गतोऽवग्रहाद्भियमनात्^{११} पञ्च ॥ १५ ॥^{१२}

1. One who works diligently [2] 2. A mute [2] 3. M. मनोजेमिलापे 4. A fatherly child [2] 5. One who gives a girl in marriage with due ceremony and suitable decoration [1] 6. A wealthy or fortunate man [4] 7. An affectionate person [2] 8. M. दयास्यास्ति 9. A kind man [4] 10. M. छन्दोभिप्रायोऽस्य 11. M. निर्गतोऽवग्रहाद्भियमनात् 12. An independent man [5].

परतन्त्र. पराधीन परवान्नाथवानपि ।

पर अधि उपर्यस्य पराधीन । 'अपडक्ष—' (५४७) इति ख । पर स्वाम्यस्यास्ति । चत्वारि ॥^१

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥१६॥

इनमधिगत । निहृत्यते निगृह्यते । क (वा० ३३५८) । मायत्यते । यते (भ्वा० आ० से०) क्त (३४७२) । गृह्यते । 'पदास्वरि—' (३११९) इति क्यप् ॥ १६ ॥^२

खलपू स्याद्बहुकरः

खल पुनाति । 'भुव माजंयत द्वे ॥^३

दीर्घसूत्रश्चिरत्रिय ।

दीर्घे सूत्र व्यवस्था यस्य । विलम्बन क्रियाकर्तुं ' द्वे ॥^४

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जालयति । बाहुलकाम । द्वे ॥^५

कुण्ठो मन्द क्रियासु य ॥ १७ ॥

'कुटि आलस्ये' (भ्वा० प० से०) । मन्दोऽलस^६ एकम् ॥ १७ ॥^७

कर्मक्षमोऽलकर्मिणः

कर्मसु क्षमः । अल समर्थं कर्मण । 'अपडक्ष—' (५४७) इति ख । द्वे ॥^८

क्रियावान् कर्मसूदत ।

त्रियाऽस्यास्ति^९ । एवम् ॥^{१०}

स कर्म कर्मशीलो य

कर्मशीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो ण' (४४६२) । द्वे ॥^{११}

कर्मशूरस्तु कर्मठ ॥१८॥

1 A person dependent on another [4] 2 A dependent person (in general) [5] 3 Sweeper [2] 4 A man working slowly [2] 5 An inconsiderate person [2] 6 M मन्दोन्म 7 An indolent man [1] 8 A person able to do a work [2] 9 M त्रियास्यास्ति 10 A person engaged in any work [2] 11 An assiduous man [2]

कर्मणि शूरः । 'कर्मणि घटोऽठच्' (५.२.३५) 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मसमा-
पकस्य' द्वे ॥ १८ ॥^२

कर्म (भर) ण्यभुष्कर्मकरः

कर्मसु साधु । भरष्यं वेतनं भुङ्क्ते । 'कर्मणि भृती' (३.२.२२) इति टः ।
कर्मकरः । द्वे ॥^३

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

तत्क्रियः कर्मकारक्रियः । 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥^४

अपस्नातो मृतस्नातः

अपकृष्टं स्नातः । मृते स्नातः । द्वे ॥^५

आमिपाशी तु शौष्कलः ॥१९॥

आमिपमश्नाति । शुष्कं लाति तस्यायम् । द्वे ॥^६

बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

बुभुक्षा जाताऽस्य^७ । 'वसतिक्षुधोः—' (७.२.१२) इतीद् । अत्तुमिच्छुः ।
'सनाशंस—' (३.२.१६८) इत्युः । अशनाया जाताऽस्य^८ । चत्वारि ॥^९

परान्नः परपिण्डाद्.

परान्नं नित्यमस्य । परपिण्डमत्ति । द्वे ॥^{१०}

भक्षको घस्मरोऽद्भारः ॥२०॥

भक्षयति । ष्वुल् (३.१.१३३) । 'सृष्टस्यदः क्मरच्' (३.२.१६०) ।
'भक्षणपरस्य' त्रीणि ॥ २० ॥^{११}

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥

दिवेः क्वः (३.४.७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्^{१२}' (८.२.४९) इति नः ।
उदरे प्रसृतः । 'उदरादृगाच्चूने' (५.२.६७) ॥^{१३}

-
1. M. घटोठच् 2. A man completing his work diligently [2]
3. A hired labourer or servant [2] 4. A labourer perform-
ing work without any remuneration [1] 5. One who
has bathed after a death or funeral [2] 6. Non-
vegetarian [2] 7. M. जातास्य 8. M. जातास्य 9. A hungry man
[4] 10. A person living or subsisting on the food of
others [2] 11. A glutton [2] 12. M. दिवोऽविजिगीषायाम् 13. A
voracious person [2].

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरि स्वोदरपूरके ॥२१॥

आत्मान च कुक्षि च विभर्ति । 'बलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३२२६) इति साधु । चात्कुक्षिभरि द्वे ॥ २१ ॥^१

सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी

सर्वेषामनामि भुङ्क्ते । 'अनुपसर्वात्—' (५२९) इति ख । द्वे ॥^२
गृध्नस्तु गर्धन ।

लुब्धोऽभिलाषकस्तृष्णक्

'गृधु अमिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'असिगृधि—' (३२१४०) इति क्तु । 'जुचद्ब्रम्य' (३२१५०) इति युच् । 'लुभ गार्ध्वे' (दि० प० से०) क्त (३४७२) । अमिलपति । लपपत— (३२१५४) इत्युक्त् । तृप्पति । 'स्वपितृपोर्नञिङ्' (३२१७२) । पञ्च ॥^३

समौ लोलुपलोलुभौ ॥२०॥

गर्हित लुम्पति । 'लुपसद—' (३१२४) इति यङन्तादच् । वृथ लुम्पति । यङन्तादच् । 'अतिलुब्धस्य द्वे ॥२२॥^४

सोन्माद^५ तून्मदिष्णु स्यात्

उन्माद्यति । तच्छील । अलकवादिना (३२१३६) इत्युक्त् । द्वे ॥^६

अविनीत समुद्धत ।

न विनीत । हन्ते क्त । द्वे ॥^७

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीया

मदे क्त (३४७२) । पुण्डाया पानागारे मवा । उदगत षट् भावरण मस्य । 'क्षीयु मदे' (म्वा० जा० से०) । 'अनुपसर्गात्फ्रुल—' (८२५५) इति साधु । चत्वारि ॥^८

कामुके कमितानुक ॥२३॥

कस्र कामयितामीक कमन कामनोऽभिक ।

कामयते । 'लपपत—' (३२१५४) इत्युक्त् । णिन् भावे वृच् । क्तु

- 1 A selfish man Caring to feed his own belly [2]
2 A person accepting meals from every one [2] 3 A greedy person [5] 4 A very greedy man [2] 5 B उ न 6 A mad man [2] 7 An ill behaved person [2] 8 An intoxicated man [2]

कामयते । अमिकामयते । 'अनुकामिका—' (५.२.७४) इति साधुः ॥२३॥
 'नमिकम्पि—' (३.२.१६७) इति रः । 'अनुक—' (५.२.७४) इति
 अमोःकः साधुः । नव ॥^१

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥२-॥

'अचो मत्' (३.१.६७) । विनयं गृह्णाति । आश्रुणोति । अच् (३.१.१३४)
 'विघातुं शक्यस्य' चत्वारि ॥२४॥^२

वश्यः प्रणोयः

'वसं गत.' (४.४.८६) यत् । प्रणोयते । यत् (३.१.९७) ॥^३

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

भृजः (भ्वा० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) भ्रिजः (भ्वा० उ० से०)
 क्तः (३.२.१०२) । 'विनययुक्तस्य' शीणि ॥^४

धृष्टे धृष्णुः-^५वियातश्च

त्रिधृषा (स्वा० ष० से०) क्तः । 'त्रिसिधृषि—' (३.२.१४०) इति
 क्तुः । 'धृषेश्च' । विरुद्धं यातं गमनमस्य । शीणि ॥^६

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥

प्रगल्भते । अच् (३.१.१३४) । प्रतिभया अन्वितः । द्वे ॥२५॥^७

स्याद्दृष्टे तु शालीनः

शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकोपीने—' (५.२.२०) इति साधुः । 'सल-
 प्जस्य' द्वे ॥^८

विलक्षो विस्मयान्विते ।

विरुद्धं लक्षयते, निष्प्रतिपत्तिरित्यर्थः द्वे ॥^९

अधीरे वातरः

ईपत्तरति ॥^{१०}

1. A lustful person [9] 2. An obedient person [4] 3. A
 submissive man [2] 4. A humble or well-behaved person
 [4] 5 B. prefers धृष्यद् 6. A shameless man [3] 7. A person
 endowed with genius [2] 8. A modest man [2] 9. An
 astonished person [2] 10. An impatient man[2].

त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुका ॥२६॥

विभेति । 'मिय क्रुक्लुकनौ' (३ ३ १७४) । 'क्रुकत्रपि' (वा० ३ २ १७४)
'भयशीलस्य' चत्वारि ॥२६॥^१

आशंसुराशसितरि

आशसते । 'सनाशस—' (३ २ १६८) इत्यु । 'इष्टार्थप्राप्तीच्छो' द्वे ॥^२

गृह्यालुर्ग्रहीतरि ।

'गृह ग्रहणे' चुरादि । 'स्पृहिगृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच् । द्वे ॥^३

श्रद्धालु श्रद्धया युक्त

'स्पृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच्, श्रद्धालु ॥^४

पतयालुश्च पातुके ॥२७॥

पतति । आलुच् (३ २ १५८) । लपपत—' (२ १५४) इत्युक्त् ।
द्वे ॥२७॥^५

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णु

अपत्रपते । अलकृजादिना (३ २.१३६) इष्णुच् । द्वे ॥^६

चन्दारुभिवादके ।

'शू.बन्धोराह' (३ २ १७३) । द्वे ॥^७

शरारुर्धातुको हिंस्रे^८

शू.णाणि । 'शू. हिंसायाम् (क्रया० प० स०) । आ [रु] 'लपपत—'
(३ २ १५४) इत्युक्त् । 'नमिकम्पि—' (३ २ १६७) इति र । त्रीणि ॥^९

स्याद्वर्धिष्णुस्तु^{१०} वर्धन ॥ २८ ॥

वृध (म्वा० आ० से०) इष्णुच् (३ २ १३६) । 'अनुदारारुच—'
(३ २ १४९) इति युच् ॥२८॥^{११}

उत्पतिष्णुस्तूत्पतित

ऊर्ध्वपतनशील । द्वे ॥^{१२}

1 A timid person [4] 2 A hopeful man [2] 3 Taker
acceptor, holder [2] 4 A faithful man [2] 5 A man
tending to fall [2] 6 A bashful person [2] 7 Saluter [2]
8 B and K. हिंस्रे 9 A noxious man [3] 10 B स्याद्वर्धिष्णुश्च
11 Growing [2] 12 Going up [2]

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

‘ऋधमण्डार्थेभ्यश्च’ (३.२.१५१) इति युच् । द्वे ॥^१

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

मवनशीलः । ‘ग्लानि—’ (३.२.१३९) इति ग्लुः । चादमुवः । ‘भुवश्च’
(३.२.१३८) इतीष्णुच् । त्रीणि ॥^२

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २६ ॥

‘वर्तनशीलस्य’ द्वे ॥ २६ ॥^३

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

दिपे (तु० उ० ञ०) ‘वसि—’ (३.२.१४०) इति क्तुः । द्वे ॥^४

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सान्द्रः स्निग्धः, घनचिककणः । ‘मञ्जनासमिदो घुरच्’ (३.२.१६१) द्वे ॥^५

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

वेत्ति । ‘विदिमिदि—’ (३.२.१६२) इति कुरच् । ‘विन्दुरिच्छुः’
(३.२.१६९) इति साधुः । त्रीणि ॥^६

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विकसति । ‘वो कप—’ (३.२.१४३) इति घिनुष् । ‘स्येसमास—’
(३.२.१७५) इति वरच् । ‘विकसनशीलस्य’ द्वे ॥ ३० ॥^७

विस्तृत्वरो विस्तृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

‘सृ गतो’ (न्वा० प० ञ०) ‘इष्णवजि—’ (३.२.१६३) इति क्वरप् ।
‘सृषसि—’ (३.२.१६०) इति क्वरच् । प्रे लप—’ (३.२.१४५) इति
स्रस्तेघिनुष् । चत्वारि ॥^८

सह्रिष्णुः सहहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥

सह्रिष्णुच्—(३.२.१३६) युचौ (३.२.१४९) । तिजेः अनायाद् । सत्र
(३.१.५) ॥ ३१ ॥^९

-
1. Decorating [2] 2. Becoming [3] 3. Abiding, staying
[2] 4. Repudiating [2] 5. Smooth, soft; thick, dense [2]
6. Awise or learned man [3] 7. Opening or blossoming
[2] 8. Sprading about [2] 9. A person who is Capable of
enduring [6].

क्रोधनोऽमर्षणः क्रोधी (कोपी)

ब्रुधमण्डा—' (३. १५) इति युच् । कोपी । णिनिः (३.३.१७०) ।
श्रीणि ॥^१

चण्डस्वत्यन्तकोपनः ।

'चडिकोपे' (भ्वा० आ० से०) । द्वे ॥^२

जागरूको जागरिता

जागतेर्जागरूकश्च (३.१.१६५) ॥^३

घूर्णित. प्रचलायिद्व. ॥ ३२ ॥

'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३.४.७२) प्रचल इवाचरित —
॥ ३२ ॥^४

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालु

स्वपिति । 'स्वपितृपोर्नजिड्' (३.२.१७०) 'शीडश्च' (वा० ३.२.१५८)
इत्यालुच् । 'द्रा कुन्सायाम्' (अ० प० अ०) । 'सृष्टिगृष्टि—' (३.२.१५८)
इत्यालुच् । श्रीणि ॥^५

निद्राणशयितौ समौ ।

द्राते क्ते (३.४.७२) 'सयोगादे' (८.२.४३) इति नः । द्वे ॥^६

पराङ्मुखः पराचीन

पराञ्चति । 'श्रृत्विग्—' (३.२.५९) आदिना विवन् । पराब् मुत्तमन्व ।
'विनापाश्चे —' (५.४.८) इति स्वायें य. । 'विमुत्तस्व' द्वे ॥^७

स्यादवाह्यधामुखः ॥ ३३ ॥

अवाञ्चति । द्वे ॥ ३३ ॥^८

देवानद्भति देवद्रपद्

'विष्वदेवयो —' (६.३.९२) इत्यद्भि ॥^९

विष्वद्रपद् विष्वगद्भति ।

विष्वगद्भतं, अञ्चति गच्छति ॥^{१०}

1. An angry man [3] 2. A wrathful person [2] 3. A wakeful man [2] 4. One nodding his head (while asleep in sitting posture) [2] 5. A sleepy person [3] 6. A person who is sleeping [2] 7. A man with his face turned away [2] 8. A Person with his face downwards [2] 9. A worshipper of gods [1] 10. One who is all-pervading, or found everywhere [1]

य सहस्रञ्चति सध्रषड् स

'सहस्य सध्रि' (६३९५) ॥^१

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

तिरसस्तिरि (६३९४) ॥ ३४ ॥^२

वदो वदावदो वक्ता

वदति । अच् (३११३४) । 'चल्चरि—' (वा० ६११२) इति
द्वित्वादि । शीणि ॥^३

वागीशो वाक्पति समौ ।

वाचामीश । 'पदुवचनस्य' द्वे ॥^४

वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्त्रि ॥३५॥

वाचो युक्ते पटु । 'वाग्दिकपश्यदभ्य' (वा० ६३२१) इत्यलुक् ।
प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो गिमिनि' (५२१२४) । 'कुवादिपु' (ग० ४११५१)
'वावदूक' शब्दपाठाद् 'वदे' उक्त । चत्वारि ॥३५॥^५

स्याञ्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो धहुगर्हवाक् ।

'जल्पभिस्र—' (३२१५५) इति पाकम् । 'आलजाटचो बहुभाषिणि'
(५२१२५) ॥^६

दुमुंशे मुखरावद्धमुखौ

दुनिदित मुखमस्य । 'समुख—' (वा० ५०१०७) इति र । न वद्ध
मुखमस्य । 'अप्रियवादिन' शीणि ॥^७

शक्त * प्रियवदे ॥३६॥

रात्ते क्त । प्रिय वदति । द्वे ॥३६॥^८

लोहल स्यादस्फुटवाक्

'लह वल्यनादौ । लोह लाति । द्वे ॥३७॥^९

1 A person going along [1] 2 A person going in an oblique direction [1] 3 Speaker [3] 4 Orator [2] 5 An eloquent man [4] 6 A talkative or garrulous person [4] 7 A scurrilous man [3] 8 B रक् 9 A sweet speaking person [2] 10 One who speaks indistinctly [2]

गर्हवादी तु कद्वदः

कुत्सित वदति । को क्व (६३१०२) । द्वे ॥^१

समौ कुवादकुचरी

कुत्सितो वादोऽस्य^२ । कुत्सित चरति । 'कुत्सितवादिन' द्वे ।^३

स्यादसीन्यस्वरोऽस्वर ॥३७॥

असौम्यो रक्ष स्वरोऽस्य^४ । द्वे ॥३७॥^५

रचण शब्दनः

रोति । 'बलनशब्दार्थात्—' (३२१४८) इति युच् । द्वे ॥^६

नान्दीवादी नान्दीकर समौ ।

नान्दीवदनशील । नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादन नान्दी ॥^७

जडोऽज्ञे

'जल घातने' (म्वा० प० से०) । लस्य ड । द्वे ॥^८

अनेडमूकस्तु^९ वक्तु श्रोतुमाशिक्षिते ॥३८॥

अनेडराडसदस्य, स घातो मूवश्च । वाक्यभूतिहीन ॥३८॥^{१०}

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीक

तूष्णीं शीलवस्य । 'शीले को मलापश्च' (वा० ५३७१) । 'मौनित' द्वे ॥^{११}

नग्नोऽवास्ता दिगम्बरः ॥

'ओलहजी श्रीडे' (सु० वा० से०) । क्त (३४७२) । न वासोऽस्य ।^{१२}
दिग् बम्बरमस्य । वीणि ॥^{१३}

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

'वस गतो' (म्वा० प० से०) । प्यन्तात्क (३२१०२) । अवकृष्टो
निस्तस्यैवे । द्वे ॥^{१४}

1 One who speaks ill [2] 2 M वादोऽस्य 3 An abusing man [2] 4 M स्वरोऽस्य 5 A harsh voiced person [2] 6 Anything sounding [2] 7 The speaker of nandi (benediction) [2] 8 A stupid [2] 9 B एडमूकस्तु 10 A deaf mute [1] 11 A silent man [2] 12 M वासोऽस्य 14 A nude person [3] 14 One who is expelled or turned out [2]

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥३९॥

ध्वंसेः (म्वा० आ० से०) क्तः (३.२.१०२) । 'धिक्' इति कृता ।
द्वे ॥३६॥^१

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तो गर्वोऽस्य^२ । 'गन्धः'— इत्यन्ये । द्वे ॥^३

दापितः^४ साधितः समी ।

दाप्यते । दापः (जु० उ० अ०) प्यन्तात्कः । दापितस्य घनस्य पुस्यस्य
चा । द्वे ॥^५

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥

दिशेः (तु० उ० अ०) असेः (दि० प० से०) च क्तः (३.२.१०२) ।
चत्वारि ॥४०॥^६

निकृतः स्याद् विप्रकृतः

निः क्रियते खलीक्रियते स्म । द्वे ॥^७

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

'वञ्चु गती' (म्वा० प० से०) । प्यन्तात्कः (३.२.१०२) । द्वे ॥^८

मनोहृतः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो हृतश्च सः ॥४१॥

मनो हृतं यस्य । 'कृतमनोमङ्गस्य' चत्वारि ॥४१॥^९

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

क्षिपेः (तु० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) । 'कृताक्षेपस्य' द्वे ॥^{१०}

वद्धे कीलितसंयतौ ।

'कील बन्धे' (म्वा० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । शोणि ॥^{११}

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यान्

पदेः (दि० आ० अ०) क्तः (३.२.१०२) । आपदं प्राप्तः । द्वे ॥^{१२}

1. A person reproached [2] 2. M. गर्वस्य 3. A humiliated man [2] 4. B. refers to also another reading दापितः 5. A person or thing caused to be given [2] 6. Anything turned down with contempt [4] 7. An insulted man [2] 8. One who is cheated [2] 9. A disappointed person [4] 10. A person censured [2] 11. One tied or fastened [2] 12. A distressed person [2].

कादिशीको भयद्रुत ॥ ४० ॥

'का दिश यामि' इत्याह । पृषोदरादि (६३१०९) । भयाद् द्रुत ।
द्वे ॥ ४० ॥^१

आक्षारित क्षारितोऽभिशास्ते

आक्षायत । 'क्षर सचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्त । 'शसु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) क्त (३९१०२) । 'मिथ्याव्यभिचारादिना द्वूपितस्य'
श्रीणि ॥^२

सकसुकोऽस्थिरे ।

'समि वस उकन् (उ० २२९) । 'चलस्वभावस्य' द्वे ॥^३

व्यसनान्तोपरक्तौ दौ

व्यसनान्तं । रञ्जे (भ्वा० प० अ०) क्त (३२१०२) । 'पीडायु
सस्य' द्वे ॥^४

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विक्षिप्तो हस्तोऽप्य^५ । व्याकुलति । 'कुल सस्यान (भ्वा० प० से०) ।
द्वे ॥ ४३ ॥^६

विकलवो विह्वल

विकलवते । कृड् गती' (भ्वा० आ० स०) । विह्वलति । 'ह्वल [चल]
ने' [भ्वा० प० से०] । 'धारणायामागतस्य' द्वे ॥^७

स्यात्तु विचशोऽरिष्टदुष्टधी ।

अरिष्टेन मरणचिह्नेन दुष्टा धीर्यस्य ॥^८

कश्य कशाहं

कशामहंति । दण्डादि (५१६६) । ताडनाहंस्य' द्वे ॥^९

सनद्धे त्वात्तवायी यधोद्यते ॥ ४४ ॥

आनत यथा तथा अयने । 'अय गती' (भ्वा० आ० स०) ॥ ४४ ॥^{१०}

1 A person fleeing from fear [2] 2 A man falsely accused of adultery &c [3] 3 A fickle person [2] 4 A man involved in distress [2] 5 M इन्द्रस्य 6 A perplexed person [2] 7 An agitated man [2] 8 One apprehensive of his death [2] 9 One who deserves flogging [2] 10 A person endeavouring to kill some one [1]

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

'द्विष अप्रीतो' (अ० उ० अ०) । ण्यट् (३११२४) । अक्षिविषय गत ।

'द्वेषाहंस्य' द्वे ॥^१

अध्य शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

बधमर्ह । शीर्षस्य शिरसच्छेद , तमर्हति । द्वे ॥^२

विष्यो विषेण यो बध्यः

विषेण बध्य । 'नौवय —' (४४९१) इति यत् ।^३

मुश (स) स्यो मुश (स) लेन य ॥ ४५ ॥

मुसलो दण्डादि ॥ ४५ ॥^४

शिद्विद्वदानोऽकृष्णकर्मा

'सिदिद्विद्वे' (भ्वा० आ० से०) । लिट् क्वानज्वा (३२१०६) ।

अकृष्ण शुक्ल कर्मास्य ॥ 'अपापकर्मण' द्वे ॥^५

चपलदिचक्रु समौ ।

चपति । चप सान्त्वय' (भ्वा० प० स०) । वृपादित्वात् (उ० ११०६)

कञ्च् । 'चि' इति अव्ययत् कुरति । 'कुर' शब्दे (तु० प० से०) । 'दोषम-
निश्चि'य वधादिकमाचरत' द्वे ॥^६

दोषैकदृक् पुरोभागी

दोष एकस्मिन् दृग्मस्य । पुराऽग्रे भजते । द्वे दापदशिन' ॥^७

निकृत्तस्त्वनृजु शठ ॥ ४६ ॥

'वृता छेदन' (तु० प० से०) । क्त । 'शठ वंनके' (भ्वा० प० से०) ।

त्रोणि ॥ ४६ ॥^८

कर्णेजप सूचक स्यात्

कर्णे जपति । स्तम्भकर्णयो —' (३२१३) इत्यच् । 'सूचक षण्णु' (चु०
उ० से०) । द्वे ॥^९

1 An eye-sore [2] 2 A person fit to be beheaded [2] 3 A man deserving death by poison [1] 4 A person to be pounded or put to death with a club [1] 5 A sinful or wicked man [2] 6 A rash or inconsiderate person [2] 7 M. गुण्डे 8 A fault finding man [2] 9 A rouse [3] 10 Whisperer [2]

पिशुनो दुर्जन खल ।

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशि-' (उ० ३ ५५) इति उनम् । दुष्टो जन । ख छिद्र लाति ॥^१

नृशसो घातुक क्रूर पाप

नृन् दासति हन्ति । हति , तच्छील । 'लपपत-' (३ २ १५४) इत्युक्त् । कृन्तति । कृते (तु० प० से०) '-क्रूच' (उ० २ २१) इति रक्प्रत्यये क्रूभाव । पापमस्यास्ति । 'परद्रोहकारिण' चत्वारि ॥^२

धूर्तस्तु वद्वक ॥ ४७ ॥

धुर्वति । 'धुर्वी हिसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'हसिमृषि-' (उ० ३ ८६) इति तद् । राल्लोप (६ ४ २१) । 'वञ्चु गतौ' (म्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४७ ॥^३

अज्ञे मूढयथाजानमूर्खवैधेयत्राडिशा ।

मुह्यति । क । जात जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वतते । 'मुहे खो मूख' (उ० ५ २२) । विधय एव वैधय । वडिशास्याय प्रिय । डस्य ल ॥^४

कदर्ये कृपणत्तुद्रकिंपचानमितपचा ॥ ४८ ॥

कुत्सितोऽयं स्वामी । कन् (६ ३ १०१) ल्युट् (३ ३ ११३) क्षुञ्जे । 'स्फायि-' (उ० २ १३) इति रक् । वि पचति । ताच्छीत्ये चान् (३ २ १२९) । मित पचति । मितनखे च (३ २ ३४) इति खच् । पञ्च ॥ ४८ ॥^५

नि स्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स ।

निर्गत स्वमस्य । दृष्टा विधास्य^६ । दीन् क्षये' (दि० वा० अ०) । क (३ ४ ७२) स्वादित्वात् 'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति न । दरिद्राति । अच् (३ १ १३४) पञ्च ॥^७

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनी ॥ ४९ ॥

'वनु याचने' (त० आ० स०) । वनिमिच्छति । क्यजतात् (३ १ ८) ष्वुल् (३ १ १३३) । याचे (म्वा० उ० स०) ल्प् (३ १ १३४) । 'मृग अवेपणे' (चु० आ० से०) युच् । अर्थोऽस्यास्ति^८ ॥ ४९ ॥^९

अहकारवानहयुः शुभयुस्तु शुभान्वित ।

'अहशुमनेयुंस्' (५ २ १४०) ॥^{१०}

1 Slanderer [3] 2 A cruel person [4] 3 A cheat [2] 4 A foolish man [6] 5 Miser [5] 6 M विधास्य 7 A poor person [5] 8 M अर्थोऽस्यास्ति 9 Begger [5] 10 A proud and an auspicious man [2 each]

दिव्योपपादुका देवाः

देवा दिव्योपपादुका उच्यन्ते । दिवि मवा दिव्याः । 'लपत—' (३.२.१५५) इत्युक्त् । दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च ते ॥^१

नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

जरायोगर्भाज्जाताः ॥५०॥^२

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेद कृमा । तस्माज्जाताः ॥^३

पश्चिसर्पादयोऽण्डजाः^४ ।

उदिमदरतरुगुल्माद्याः^५ उदिमदुद्भिभञ्जमुद्भिदम् ॥५१॥

उदिमनत्ति भुवम् । उदिमदो जातम् । 'इगुपध—' (३.१.१३५) इति कः ॥ ५१ ॥^६

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोह्रं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥

मुष्टु द्वियते । 'ग्रहवृद्ध—' (३.३.५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६.३.१०९) । रचि राति । चरति मनोऽस्मिन्^७ । दृचनि—' (उ० १.३) इति वृष्ण । शोभनं समं सर्वमस्य । 'मुविनिदुंभ्यः' (८.३.८८) इति षः । सायैः (स्वा० ५० अ०) 'वृवापा—' (उ० १.१) इत्युष्ण शुभेः (म्वा० आ० से०) युच् (३.२.१४९) । कमेः (म्वा० आ० से०) क्त. (३.२.१०२) । मनो रमयति । रुच्यते । 'राजमूय—' (३.१.११४) इति साधु । मन एव शं यत्र । मञ्ज्यते । 'मञ्जि घ्नतो' सौत्रम् । याहूलकादुः । मञ्चु मञ्जुत्वं लाति ॥५२॥^८

तदासेचनकं^९ वृषेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

आश्लिष्यते मनोऽत्र^{१०} । ल्युटः (३.३.११७) वच् (५.३.७५) ॥^{११}

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्य दयितं चल्लभं प्रियम् ॥५३॥

द्रपेः (तु० ५० से०) क्तः (३.२.१०२) । आप्लेः (स्वा० ५० अ०)

1. Gods; divine beings [1] 2. Any being born from the womb as man, cow &c. [1] 3. Insects generated by warm vapour or sweat [1] 4. Birds and other beings born from eggs [1] 5. Trees, plants &c. which sprout [1] 6. One which sprouts or germinates [3] 7. M. मनोऽस्मिन् 8. Beautiful [12] 9. B. दृष्टेयनकं 10. M. मनोऽत्र 11. Charming [1].

सन (३१७) क्त (३२१०२) । 'हृदयस्य प्रियम्' (४४५) इति यत् । दया जाताऽस्य^१ । बल्लत । 'बल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिम्या च' (उ० ३१२५) इत्य मच् । प्रीणाति । प्रीञ (क्र्या० उ० अ०) क (३११३५) ॥५३॥^२

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमा ।

कुपूयकृत्सितावद्यखेटगर्हाणिकाः समाः ॥५४॥

कृपे (भ्वा० प० अ० तु० अ० अ०) क्त (३२१०२) ऋच्छति । ऋ गतो' [भ्वादि] । अवद्यावमाधमावरेफा कुत्सिते' (उ० ५५४) इति निपात् । 'रिफ बल्यनादौ (तु० प० से०) । याप्यते । याते (अ० प० अ०) प्यन्ताद्यत् (३१९७) । अर्वाति । पक्षे वकारस्य धकारो निपातात् । कुत्सित पूयते । 'पूयी विशरणे (भ्वा० आ० से०) । कुत्सा जाताऽस्य^३ । न उद्यते । छेटति । 'खिट त्रासे (भ्वा० प० से०) । गर्हं कुत्सायाम् (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोप्यंत् (३११२४) । अणति अणक । अच (३११३४) कुत्सामा कन् (५३७४) ॥४४॥^४

मलीमस तु मलिन कच्चग मलदूपितम् ।

मलोऽस्यास्ति^५ । 'ज्योत्स्नातमिस्रा- (५२११४) इति साधु । कुत्सितं चरति । रथवदयोश्च (६३१०२) इति चात्क्त् । चत्वारि ॥^६

पूत पवित्र मेध्य च

पूयते स्म । पूड (भ्वा० आ० स०) क्त (३२१०२) । 'वत्रि चपिदेवतयो (३२१८६) इतीत्र । मघनीयम् । प्यत् । (३११२४) प्रीणि ॥^७

वीघ्र तु विमलात्मकम् ॥५५

विशपण इध । 'वाविघ' (उ० २२६) इति ब्रुत् । 'स्वभावनिर्मलस्य' इ ॥५५॥^८

निर्णिक्त शोधित मृष्ट निशोध्यमनवस्करम् ।

णिजे (जु० उ० अ०) क्त (३२१०२) । मृजे (अ० प० से०) क्त (३२१०२) । निष्प्रान्त शाध्यात् । नास्त्यवस्कराऽग्र^९ । 'अपनीतमलस्य' पञ्च ॥^{१०}

1 M जातास्य 2 Favourite [6] 3 M जातास्य 4 Mean vile [13]
5 M मलोऽस्यास्ति 6 Dirty [4] 7 Sacred [3] 8 Pure (by
nature) [2] 9 M नास्त्यवस्कराऽग्र 10 Purified, cleansed [5]

असारं फल्गु

न सारोऽत्र^१ । 'त्रिफला-' (म्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—'
(उ० ११८) इति साधु द्वे ॥^२

शून्य तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥

शुने हितम् । 'शुन सप्रसारण वा च दीर्घं' (ग० २१२) [इति यत्] ।
वशीव । इवे कन् । तुदा व्ययया छयति । क^३ । रिक्ते (चु० उ० से०) क्त
(३२१०२) । चत्वारि ॥५६॥^४

क्लीत्रे प्रधान प्रमुख प्रवेकानुत्तमात्तमा ।

मुख्यवर्यप्ररेण्याश्च प्रवर्हानवरार्यवत् ॥५७॥

पराध्याघ्नप्राप्रहरप्राम्प्राम्प्राधीयम्—अग्निये^५ ।

प्रदधाति । ह्युट् (३१११३) । प्रकृष्ट मुखमस्य । प्रविच्यते । विचिर्—'
(६० उ० अ०) । घञ् (३३१९) । नास्त्युत्तमोऽस्मात्^६ । उत्ताम्यति ।
अच् (३११३४) । मुखमिव । शाखादित्वाद् (५३१०३) य । 'वर
ईप्सायाम्' चुरादि । यत् (३१९७) । 'वृत्र एण्य' (उ० ३९८) । 'बृह
वृद्धौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । अवरस्मिन्नर्थे भव ।
'अघाञ्त्' (४३४) । स पूर्वाच्च (४३५) न अवरार्थं ॥५७॥ पर-
स्मिन्नर्थे भव । अगति अग्रम् । 'ऋज्जेन्द्र—' (उ० २२८) इति साधु ।
प्रवृष्टमग्र हरति । प्राप्ते भव । 'अप्राघत्' (४४११६) । 'घञ्छी च' (४४
११७) । सप्तदश ॥^७

श्रेयान् श्रेष्ठ पुष्कल स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अतिशयन प्रशस्य । 'अतिशयने तमबिष्ठनौ' (५३५५) । 'द्विवचन-
विभज्य—' (५३५७) इत्तमुन् । 'प्रशस्यस्य थ्र' (५३६०) । पुष्यति ।
'पुष कित्' (उ० ४४) इति कर्त् । अतिशयेन सन्, सत्तम । पञ्च ॥५८॥^८

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुञ्जरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्या पुसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥५९॥

पुरुषो व्याघ्र इव दुरुषव्याघ्र । पुमाश्चासौ गौश्च । 'गा—' (५४९२)
इति टच् । एत थ्रेष्ठस्य वाचकः ॥५९॥

1 M मारोत्र 2 Worthless [2] 3 M क 4 Void, empty [4]

5 B and K चमिदन् 6 M नास्त्युत्तमोऽस्मात् 7 Chief [17]

8 Excellent, best [5]

अप्राप्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।
न प्राप्र्य प्रधानमप्राप्र्यम् । उपसृज्यते । ल्पुट् (३ ३ ११३) क्रीणि ॥*

विशङ्कट पृथुवृहद्विशालं पृथुल महत् ॥६०॥

बद्धोरुचिपुलम्

विस्तृतम् । 'वे शालच्छकटर्को' (५ २ २८) । प्रथते । 'प्रथिम (म)
दि' (उ० १ २८) इति कु । बहंति । 'वृह वृद्धौ' (म्वा० प० से०) ।
महति । 'वर्तमाने पृपन्महत्—' (उ० २ ८४) इति साधु ॥६०॥ दलते ।
'दल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रक् । लस्य ड । 'उद् शब्दे'
(म्वादि) । विपोलति । 'पुल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । नव ॥*

पीनपीन्वी तु^३ स्थूलपीचरे ।

'प्याय पी' (६ १ २८) । 'ओदितद्व' (८ २ ४१) इति न । प्यायते ।
'प्येद् वृद्धौ' (म्वा० आ० अ०) । 'धाप्यो सप्रसारण च' (उ० ४ ११४)
इति वनिप् । स्त्रिया डीप् । 'स्थूल वृहणे' (चु० आ० से०) । अच् (३ १.
१३४) । पीवान राति ॥*

स्तोकात्पक्षुस्तलका श्लक्ष्ण सूक्ष्म दभ्रं कृशं तनु ॥६१॥

स्त्रिया मात्रानुटो^१ पुंसि लज्जलेशकणाणव^२ ।

स्तुच्यते । 'ष्टुच प्रसादे' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३ ३ ११) ।
अल्पते । 'अल भूषणादी' (म्वा० प० से०) । बाहुलकारः । क्षुदिर रापेयो^३
(उ० उ० अ०) । क्षुद लाति । सुपु उच्यते । दम्पते । 'स्फायि—' (उ०
२ १३) इति रक् । 'क्षुश तनुकरणे' (दि० प० से०) । तन्पते । 'तन्निचरि—'
(उ० १ ७) इत्यु । ६१ ॥ मीयते । ष्व (उ० ४ १५८) । ष्टुद्यते ।
'ष्टु छेदने' (चु० आ० प०) । इन् । लूयते । 'ऋवोरप्' (३ ३ १७) ।
'लिस गतो' (तु० प० अ०) । 'वण निमीलने' (चु० उ० से०) । अच्
(३ १.१३४) । 'अण शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'अणद्व' (उ० १ ८)
इत्यु । चतुर्दश ॥*

अत्यल्पेऽल्पमरूपीय कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अतिशयनात् । सुवाल्पयो वन् (५ ३ ६४) अतिशयनाणु । चत्वारि ॥६२॥*

1 Subordinate [3] 2 Large or great { in size } [9] 3 B न
4 Fat [4] 5 B मात्र ष्टुदि 6 Little, small [14] 7 Smallest
or least [4]

प्रभूतं प्रचुरं प्राड्यमदभ्रं घहुलं बहु ।

पुरुह (हु) पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥६३॥

प्रगतं चुराया । प्रकर्षेणाश्रयते । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (६० ५० से०) । 'बहि वृद्धौ' (म्वा० वा० से०) । 'लङ्पिदह्योर्लोपदच' (उ० १.२६) । इत्यु. । 'पुरु' इति ह्रस्वने पुरुह । 'पुरुन् हन्ति गच्छति । हतेडं. (वा० ३ २.१०१) । —इत्यन्ये । 'पृ पालने' (जु० ५० से०) । 'पृग्निदि—' (उ० १.२३) इति कु । अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहो' (६.४.१५८) । स्फायी (म्वा० वा० से०) । 'अजिरशिधिर—' (उ० १.५३) इति स्फिर. । 'स्फार.' इत्यन्ये । अतिशयन बहु । अदिभूमुभिम्य. त्रिच् (उ० ४.६५) । द्वादश ॥६३॥^१

परशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकान् ।

शतात्परे । पारस्वरादित्वान् (६ १.१५७) सुट् ॥^२

गणनीये तु गण्येय (यम्)

गणयितुं शक्य । अनोयर् (३.१.६६) । सज्ञापूवंकत्वाणिलोपाभावे 'अचो यद्' (३.१.९७) । द्वे ॥^३

संख्याते^४ गणितम्

ख्याते (अ० ५० अ०) क्त (३.२.१०२) । द्वे ॥^५

अथ समं सर्वम् ॥६४॥

धिन्मशेषं कृत्स्न समस्तनिखिलाखिलानि निश्शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णभरण्ड स्यादूनके ॥६५॥

समति । 'पम वंवलप्ये' (म्वा० ५० से०) । सरति । 'सर्वनिवृष्व—' (उ० १.१५४) इति साधु ॥ ६४ ॥ विद्यति । 'असूत्रुपि—' (उ० १ १५२) इति क्वद् । 'वृत्ता वेष्टने' (६० ५० से०) । 'कृत्यशुभ्या क्त्स्न' (उ० ३ १७) । समस्पते । असे (दि० ५० से०) क्त { ३ २ १०२ } । निवृत्त खिलमत्समाद् । संगतमग्रमस्य । सह कलामि । पूर्यते । क्त । न खण्डयते । अच् । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० स०) । अच् (३ १ १३४) । न ऊनम् । चतुर्दश ॥ ६५ ॥^६

1 Ample, abundant [12] 2 Figures more than hundred, thousand &c [1 each] 3 Numerable [2] 4 B सख्यात
5. Numbered or counted [2] 6 All, whole, entire [14].

घनं निरन्तर सान्द्रम्

ह्यप्यते । 'मूर्तो घन' (३ ३ ७७) । सह अद्रघते । 'अदि वपने' (म्वा० प० से०) । रक् । शीणि ॥^१

पेलथं विरलं तनु ।

पित्यते । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) । पेलोऽस्यास्ति । वि राति । अन्तरबाहुलिकात् कलन् । शीणि ॥^२

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसमीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्यास (श) सविधसमर्थादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

सगता आपोऽस्मिन् । निकटति । 'वटे वपादौ' (म्वा० प० से०) । आ सदे वत । सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यस्यते । 'असू व्याप्तौ' (सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यस्यते । असू व्याप्तौ' (म्वा० आ० से०) । समाना विधाऽस्य^३ । समाना मर्यादाऽस्य^४ । समानो देशोऽस्य^५ । उपगत कण्ठम् । अन्तोऽस्यास्ति^६ । टन् (१ २ ११५) । अभ्यस्यते स्म । अदेः (म्वा० प० से०) वत । अभिमुखमप्रमस्य । अभेस्तसिच् । पचधत् ॥ ६७ ॥^७

ससक्ते स्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

'यज्ज सङ्गे' (म्वा० प० अ०) वत (३ २ १०२) । 'दधातेहि' (७ ४ ४२) । नास्ति पटेन अन्तर व्यवधानमत्र । 'अपदान्तरम्' इत्यन्ये । शीणि ॥^{१०}

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

वतिशयेनान्तिकम् । 'अन्तिकनाडयोर्नेदतापी' (५ ३ ६३) । द्वे ॥^{११}

स्यादूर विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दु खेन^{१२} ईयते । 'दुरीणो लोपत्च' (उ० २ २०) । द्वे ॥ ६८ ॥^{१३}

दवीयश्च दविष्ठ च सुदूरे

अत्यन्त दूरम् । शीणि ॥^{१४}

1 Dense, thick [3] 2 M पेलोऽस्यास्ति 3, Sparse [3] 4 M आपोऽस्मिन् 5 M विधास्य 6 M मर्यादास्य 7 M देशोऽस्य 8 M अन्तोऽस्यास्ति 9 Near, close by, adjacent [15] 10 Contiguous [3] 11 Nearest [2] 12 M दुपटेन 13 Far [2] 14 Far away [3]

दीर्घमायतम् ।

दृणाति । 'दृ विदारणे' (ऋधा० प० से०) । बाहुलकाद् । आयमे क्तः ।
(३२१०२) । द्वे ॥^१

वर्तुलं निस्तल वृत्तम्

वर्तते । बाहुलकादुल्च् । निगंत तलमस्य^२ । वर्तन स्म । क्त (३४७२) ॥^३

घन्धुर तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वघ्नाति गतिम्, वन्धुरम् । उन्नतस्तदुपाधिवशादानतम् ॥ ६९ ॥^४

उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चीयते । ड । प्रकृष्टा अगवोऽस्य^५ । नमे क्त । ऊर्ध्वमग्रमस्य । ध्रिन्न
(म्वा० प० से०) क्त (३४७२) । तुञ्ज्यते । 'गुञि हिसायाम्' (म्वा०
प० से०) । पञ् (३३१९) पट् ॥^६

अथ वामने ।

न्यङ्नीचरत्नर्वहस्वाः स्युः

वामोऽस्त्यस्य^७ । न्यञ्चति । ऋत्विगादिना (३२५९) विवन् । निघ्न
घीयते । खर्वति । 'खर्वं गतो' (म्वा० प० से०) । हसति । 'हसत शब्दे'
(म्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । पञ् ॥^८

अवाप्रेऽवनतानतम्^९ ॥ ७० ॥

अवनतमग्रमस्य । अवनमति स्म अवनतम् । आनमति स्मानतम् । प्रीणि
'अधोमुत्सस्य' ॥ ७० ॥^{१०}

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मित्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्ध कुटिल भुग्न वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरा सन्त्यस्य । 'वृजो वजने' (अ० आ० से०) । 'वृजे विञ्च' (उ० २.
४७) इतीन्द् । 'जहात सन्वदालोपञ्च' (उ० १.१४१) इति मन् । व्यपेः
(दि० प० अ०) क्त (३२१०२) । कुटि कौटिल्य लाति । 'मुञ्जो कौटिल्ये'

1. Long [2] 2 M जलमस्य 3 Round, circular [3]
4 Uneven [2] 5 M अशबोम्य 6 High, tall [6] 7 M
वामोऽस्त्यस्य 8 Short, small [5] 9 B अवाप्रेऽवनतानत 10 Bent
down or down-Cast [3].

(तु० प० से०) । क्त (३४७२) । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) ।
वञ्चे (भ्वा० प० से०) 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । एकादरा
॥ ७१ ॥^१

अजवजिह्वप्रगुणौ

'अजं अजने' (भ्वा० प० से०) । 'अजिह्वि—' (उ० १२७) इति
साधु । प्रकृष्टो गुणोऽस्य^२ । त्रीणि ॥^३

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

'कुल सस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'व्याकुलस्य' त्रीणि ॥^४

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातना ॥७२॥

शश्वद्भव । 'ध्रुव स्वैर्ये' (तु० प० से०) । नियत भव । त्यद् नेध्रुवे'
(वा० ४२१०४) । सदा सना च भव । सायचिरम्—' (४३३३) इति
ट्मुट्मुलौ । पञ्च ॥७२॥^५

स्थास्तुः स्थिरतर. स्थेयान्

स्थानशील । 'म्लजि—' (३२१३९) इति क्स्तु । अतिशयेन स्थिर ।
ईयमुनि (५३५७) 'प्रियस्थिर—' (६४१५७) इति साधु । 'अतिस्थि
रस्य' त्रीणि ॥^६

एकरूपतया तु य ।

कालव्यापी स कूटस्थः

कूटवत्तिष्ठति ॥^७

स्थाचरो जङ्गमेतर ॥७३॥

'स्थेशमास—' (३२१७५) इति वरच् । जङ्गमादितर । द्वे ॥७३॥^८

चरिष्णुजङ्गमचर त्रसमिद्ध चराचरम् ।

चरति । 'अलकृत्—' (३२१३६) इतीष्णुच् । कुटिल गच्छति ।
गमयन्तान्तादच् (३११३४) । त्रसति । अच् (३११३४) । इङ्गति ।
'इमि गती' (भ्वा० प० से०) । 'चरिचलि—' (वा० ६११२) इति
द्वित्वादि ॥^९

1 Crooked curved [1] 2 M गुणास्य 3 Straight [3] 4 Bewil-
dered [2] 5 Eterna, firm [5] 6 Ever lasting [3] 7 Kūṭasth
(Supreme Soul) [1] 8 Immoveable [2] 9 Moveable [5]

चलन कम्पनं कम्पं चल लोल चलाचलम् ॥७४॥

चञ्चल तरल चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

‘चलनशब्द—’ (३ २ १४८) इति युच् । ‘नमिकम्पि—’ (३ २ १६७) इति र । लोडनि । ‘चरिचलि—’ (वा० ६ १ १२) इति द्वित्वादि ॥७४॥ ‘चञ्चु गती’ (भ्वा० प० से०) । तर लानि । पस्तिञ्चन । ‘प्लुङ् गती’ (भ्वा० आ० से०) प्रज्ञायण् (५ ४ ३८) । दस ॥^१

अतिरिक्त समधिक

अतिरिच्यते । क्त (३ २ १०२) । सम्प्रगधिक । द्वे ॥^२

दृढसधिरस्तु सहत ॥७५॥

दृढसधिरस्त्य । द्वे ॥७५॥^३

कक्रसट कठिन क्रर कठोर निष्ठुर ङढम् ।

जरठ मूर्तिमन्मूर्तम्

करवति । ‘कस हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘शकादिभ्याऽट्’ (उ० ४ ८१) ‘कवर्गद्वितीयादि [खक्वटम्]’ इत्यय । ‘खक्व’ हसने इत्यपरे । ‘कठ कुञ्जजीवने’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिनच् । कृन्तति । कृने क्रूरक् च । ‘कठिषक्मिभ्यामोरच्’ (उ० १ ६४) । नितिष्ठति । मद्गुरादि (उ० १ ४१) । दृढदृढि बुद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । क्त । ‘दृढ स्यूल—’ (७ २ २०) इति साधु । जीर्यति । बाहुलकादठच् । मुञ्छा (भ्वा० प० से०) क्त (३ ४ ७२) । नव ॥^४

प्रवृद्धं प्रौढमेविवम् ॥७६॥

प्र वहे (भ्वा० उ० अ०) क्त (३ २ १०२) । त्रीणि ॥७६॥^५

पुराणं प्रतनप्रतनपुरातनचिरतना ।

पुरा भवम् । ‘सावचिरम्—’ (४ ३ २३) इति टप्पट्युलौ । ‘नश्च पुराणे—’ (वा० ५ ४ २५) पुराञ्-त्नतनो प्रादेशश्च । चिर भवम् ॥^६

प्रयप्रोऽभिनयो नवयो नवीना नूतनो नत्र ॥७७॥

नूलश्च

प्रति नवमग्रमस्य । अभिनूयते । ‘णु स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘श्रुदास्’

1 Trembling, shaking [10] 2 Excessive [2] 3 Closely joined or firmly united [2] 4 M शकादिभ्योऽट् 5 Hard, cruel [9] 6 Grown, increased [3] 7 B and K पुराण 8 old, ancient [5]

(३३५७) । 'अचो यत्' (३१९७) नव्य । नवस्य नू लसप्तपुखाश्च
प्रत्यया (वा० ५४३०) ॥^१

सुकुमार तु कामल मृदुल मृदु ।

सुकुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० प० से०) । काम्यतेरलच्, अत
उत्त्व च । मृद्यत । 'मृद क्षोदे' (ऋचा प० से०) । 'प्रथि मृदि—' (उ० १२८)
इति कु । चत्वारि ॥^२

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपद् क्लीबमव्ययम् ॥७८॥

अवञ्चति । क्विन्त् (३०५९) । अनुगतमक्षमिन्द्रियम् । अनु गच्छति ।
पदस्य पश्चान् ॥७८॥^३

प्रत्यक्ष स्यादेन्द्रियकम्

प्रतिगतमक्षमिन्द्रियम् । इन्द्रियेषु भवम् । द्वे ॥^४

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

'अत्यध्यक्षम्' अपि क्वचित्पाठ । अतिक्रान्तमिन्द्रियम् । 'इन्द्रियेणाजातस्य' द्वे^५ ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥७९॥

अप्येकसर्गं एकाग्रा (ग्र्यो) ऽप्येकायनगतोऽपि सः ।

एक अविच्छिन्न तानो विस्तारोऽस्य^६ । अनन्या एकरूपा वृत्तिव्यापारोऽस्य^७ ।
एकमग्र पुरोगत जेयमस्य । एकमयनमस्य ॥७९॥ एक सर्गो निश्चयोऽस्य^८ ।
एकाग्र एव एकाग्र्य । एकमयन गत । सप्त ॥^९

पुस्यादि पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या

आ प्रथम दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे षो कि' (३३९२) पूषति । 'पूर्वं
पूरणे' (भ्वा० प० से०) । पुरो भव । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (४२९८) ।
'प्रय प्ल्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५६८) । पञ्च ॥^{१०}

अथास्त्रियाम् ॥८०॥

अन्तो जघन्य चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अन्तति । 'अति वघने' (भ्वा० प० से०) । जघने भवम् । दिगादि

1 New [7] 2 leader, delicate soft [4] 3 Afterwards
or going after [4] 4 Perceptible to the senses [2] 5 Imper-
ceptible to the senses [2] 6 M विस्तारोस्य 7 M वृत्तिव्यापारोस्य
8 M निश्चयोस्य 9 A concentrated man [7] 10 First [5]

(४३५४) । 'चरेश्च' (उ० ५६९) इत्यमच् । पश्चादनवम् । अप्रादि-
पश्चाद्धिमच्' (वा० ४३२३) ॥^१

मोघ निरर्थकम्

मुह्यन्त्यस्मिन् । घञ् (३३१२१) न्यङ्क्वादि (७३५३) द्वे ॥^२

स्पष्ट स्फुट प्रव्यक्तमुल्लवणम् ॥८१॥

'स्पश बाधनस्पर्शनयो' (म्वा० उ० स०) । क्त । (३२१०२) । 'वा
दान्त-' (७२२७) इति साधु । स्फुटति । क (३११३५) उड्णति ।
'वण शब्दे' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥८१॥^३

साधारणं तु सामान्यम्

समानमाधरणमस्य । सम मानमस्य । प्यञ् । द्वे ॥^४

एकाकी त्वेक एकक ।

'एकादाकिनिच्वासहाये' (५३५२) । चात्कनलुकी ।^५

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥८२॥

मिन्नोऽर्थो^६ येषाम् । अन्य एव । 'अल्पाचूतरम्' (२२३४) इतिवत्स्वायें
तरप् । एति । 'इण्मी-' (उ० ३४३) इति कन् । तनाति । 'तनोतेरनश्च व'
(उ० २६३) । अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अध्यादि (उ०
४१११) । इतं राति ॥८२॥^७

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् चावाक् च । मयूरव्यसकादि (२१७२) । न एको भेदोऽत्र^८ ।
'अनेकप्रकारस्य' द्वे ॥^९

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

'चडि कोपे' (म्वा० आ० से०) घञ् । (३३१८) द्वे ॥^{१०}

अरुन्तुद तु मर्मस्पृक्

अरुपि तुदति । 'विध्वरपोस्तुद' (३२३५) इति खच् । मर्मं स्पृ-
यति । द्वे ॥^{११}

अबाध तु निर्गलम् ॥८३॥

न बाधाऽस्य^{१२} । निष्प्रान्तमर्गलाया । 'अबाधितस्य' द्वे ॥८३॥^{१३}

1 Last [6] 2 Futile [2] 3 Clear [4] 4 General [2]
5 Alone [3] 6 M मित्र शर्षो 7 Other, different [6] 8 M भेदोऽत्र
9 Various, diverse [2] 10 quick [2] 11 Poignant (as
words) [2] 12 M बाधास्य 13 Unobstructed, unrestrained [2]

प्रसव्यं प्रतिशूल स्यादपसव्यमपट्ट च ।

प्रगत सव्यात् । प्रतीप शूलात् । अपतिष्ठति । 'अप दु सुपु स्य' (उ० १ २५) इति कु । 'विरुद्धार्थस्य' त्रीणि ॥^१

वाम शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणे ॥८४॥

सूयते । 'पू पूरणे' ('तु० प० से०) । यत् (३ १ ९७) । अपक्रान्त सव्यात् । एकं कम् ॥^२

सकटं ना तु सबाध

सकटति । 'कटे वर्पादौ' (भ्वा० प० से०) । स बाधन्तेऽन^३ । 'सकीर्णस्य' द्वे ॥^४
कलिल गहनं समम् ।^५

कलते । 'सलिकलि— (उ० १ ५४) इतीलच् । गाहते । पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०६) ह्रस्व । 'दुष्प्रवेशस्य' द्वे ॥^६

सकीर्णं संकुलाकीर्णं

किर (तु० प० से०) क्त (३ २ १०२) । 'कुल सस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । त्रीणि ॥^७

मुण्डित परिचापितम् ॥८४॥

पर्येष्यन्तात् (३ २ १०२) ॥ द्वे ॥ ८४ ॥^८

ग्रन्थिते^९ सदित दृढम्

'ग्रन्थ सदमे' (ब्रथा० प० से०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्त (३ २ १०२) । 'द्यतिस्यति—' (७ ४ ४०) इतीत्वम् । 'दमी ग्रथे' (तु० प० से०) क्त । त्रीणि ॥^{१०}

विस्तृत विस्तृत ततम् ।

'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३ ४ ७२) । त्रीणि ॥^{११}

अन्तर्गत विस्मृत स्यात्

'स्मृ आघ्याने' (भ्वा० प० अ०) द्वे ॥^{१२}

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥८५॥

प्रापे क्तः । 'दघातेहि' (७ ४ ४२) । 'स्थापितस्य' द्वे ॥८५॥^{१३}

1 Contradictory [3] 2 The left and right parts of a body [1 each] 3 M बाध क्षेत्र 4 Narrow [2] 5 B and K. ममे
6 Impenetrable [2] 7 Crowded [3] 8 Shaved [2] 9 ह-
प्रथित 10 Strung tied together [3] 11 extended, spread out
[2] 12 Forgotten [2] 13 Obtained attained [2]

वैलितप्रैद्विताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

‘वैल्ल चलने’ (भ्वा० प० से०) । ‘इलि गती’ (भ्वा० प० से०) । ‘धू
विधूनने’ (तु० प० से०) । आकम्प्यते । ‘धूञ् कम्पने’ (ऋधा० प० से०)
पद् ॥^१

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्वक्षिन्नेरिताः समाः ॥८७॥

‘नुद प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । ‘नुदविद—’ (८.२.५५) इति वा नः ।
अस्यते. क्त (३.२.१०२) निष्ठीव्यते स्म । ‘च्छवो—’ (६.४.१६) इत्यूट् ।
आविध्यते स्म । क्षिपेः (तु० उ० से०) क्त । ‘ईर गती’ (अ० आ० से०) ।
सप्त ॥^२

परिक्षिप्तं तु निवृत्तम्

‘वृञ् आवरणे’ (ऋधा० उ० से०) । क्त. (३.२.१०२) । ‘परिखादिना
चेष्टितस्य’ द्वे ॥^३

मूपितं मुपितार्थकम् ।

‘मूप स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । ‘चौरितस्य’ द्वे ॥^४

प्रवृद्धप्रसृते

वृये (भ्वा० आ० से०) क्त (३.५.७२) । ‘मृ गती’ (भ्वा० प० अ०) द्वे ॥^५

न्यस्तनिसृष्टे

असे. (दि० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । सृजे. (दि० आ० अ०)
[क्तः] । ‘त्यक्तस्य’ द्वे ॥^६

गुणिताहते ॥८८॥

‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) । आ ‘हृत्’ (अ० प० अ०) ।
‘गुणितस्य’ द्वे ॥८८॥^७

निदिग्धोपचिते

‘दिह उपचये’ (अ० उ० अ०) । चिप् (स्या० उ० अ०) । ‘पुष्टि
प्रापितस्य’ द्वे ॥^८

1 Shaken, oscillated [6] 2 A person put or set in motion
[7] 3 Surrounded or encircled with trench &c [2] 4 Stoleu
[2] 5 Full-grown [2] 6 Thrown, laid down [2] 7. Multi-
plied [2] 8 Increased, accumulated [2].

गूढगुप्ते

गूह्यते । द्वे ॥^१गुण्ठितरूपिते ।^२'गुडि वेष्टने' । रुषिवेष्टनार्थं । द्वे 'गोडालौका' [लोके] ॥^३

द्रुतावदीर्णे

'द्रु गतौ' (म्वा० प० अ०) । 'दृ विदारणे' (क्रघा० प० से०) ।
'द्रवीकृतस्य' द्वे ॥^४

उद्गूर्णोद्यते

'गुरी उद्यमने' (दि० आ० से०) । उद् यमे (म्वा० प० अ०) क्त
क्त (३२१०२) । 'उत्तोलितस्य' द्वे ॥^५

कारितशिक्षिते० ॥८९॥

कायते । शिक्षा कारित । द्वे ॥८६॥^६

घ्राणघ्राते

जिघ्रतेमुंदविद (८२१५) इति वा न । द्वे ॥^७

दिग्धलिप्ते

दिह (अ० उ० अ०) । लिप (तु० उ० अ०) । द्वे ॥^८

समुदत्तोद्धृते समे ।

समु [द] च्यते । 'अञ्चु गतौ' (म्वा० प० से०) । 'हृल् हरणे' (म्वा०
उ० से०) । 'कृपादेर्निष्कासितस्य' द्वे ॥^{१०}

वेष्टित स्याद्वलरित सञ्जीत रद्धमाधृतम् ॥ ९० ॥

'वेष्ट वेष्टने' (म्वा० आ० से०) । वलय जातमस्य । व्येज् (म्वा० उ०
अ०) । क्त (३२१०२) । रुधिर् (रु० उ० अ०) । वृत् आवरणे'
(क्रघा० उ० से०) । 'नद्यादिवेष्टितस्य पञ्च ॥ ९० ॥^{११}

- 1 Hidden [2] 2 B prefers गुण्ठितरूपिते 3 Covered with
dust [2] 4 Liquidised melted [2] 5 Raised lifted up [2]
6 B कारित शिक्षिते 7 Anything put on a hanging loop or swing
made of rope [2] 8 Smelt [2] 9 Smearred or anointed [2]
10 Raised drawn up (as water from a well) [2]
11 Encircled surrounded [5]

रुग्ण भुग्ने

'रुजो मङ्ग' (तु० प० अ०) । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) 'वक्र-
स्य' इ० ॥^१

अथ निशितक्ष्युतशातानि तेजिते ।

स्यते क्त (३२१०२) । 'शाब्दो —' (७४४१) इति वेत्वम् ।
'दणु तेजन' (अ० प० से०) । 'तिज निरान' (चु० प० म०) । 'शाणादावा-
रोपितस्य' अत्वारि ॥^२

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

'पक्वो व' (८२५२) । इ० ॥^३

द्वीगर्हात्तौ तु छञ्जिते ॥ ९१ ॥

'हो लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । 'नुदविद' (८२५६) इति वा न ।
प्रीणि ॥ ९१ ॥^४

घृते तु घृत्तयाघृत्तौ

घृत्तुवृत्तुम्या क्त (३२१०२) । 'वावृत्तु यत्ने' इति मते तत्त. क्त ।
'घृतस्य व [रादे]' ॥^५

संयोजित उपाहित ।

घुजे (१० उ० अ०) क्त (३२१०२) । 'दघानहि' (७४४२) ।
इ० ॥^६

प्राप्य गम्य समाप्तानाम्

आगच्छंर (३११२४) । गम (भ्वा० प० अ०) यत् । पदलृ (तु०
प० अ०) अत् (३११२४) । प्रीणि ॥^७

स्यन्नं रीण स्तुत स्तुतम्^८ ॥ ९२ ॥

स्यरे (ग्ना० आ० म०) क्त (३२१०२) 'रदाभ्याम्—' (८२.
४२) इति न । 'रीट् एषणे' (दि० आ० अ०) । 'स्तु गती' (ग्ना० प०
अ०) । 'स्तु (स्त) प्रयत्ने' (अ० प० से०) ॥ ९२ ॥^९

1 Broken or shattered [2] 2 Sharpened [4] 3 Ripen or
about to perish [2] 4 Ashamed [3] 5 Chosen, selected as
a husl and &c [2] 6 Connected, joined [2] 7 Obtainable,
knowable [3] 8 9 Dropped or flowed (as water
&c) [3]

सगृह स्यात्सकलित

गूहते (म्वा० उ० अ०) [क्त] । 'कठ सख्यान्' (म्वा० आ० से०) ।
'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्य' द्वे ॥^१

अधगीता ख्यातगर्हण ।

'गै शब्दे (म्वा० प० से०) । 'धुमास्या-' (६४४६) इति [इत्यम्] ।
सख्यात गर्हणमस्य । 'प्रतिद्वानिन्दस्य' द्वे ॥^२

त्रिविध स्याद्बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ ९३ ॥

विचित्रा विधाऽप्य^३ । नानारूप यस्य । चत्वारि ॥ ९३ ॥^४

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

'रोड स्रवणे (दि० आ० अ०) अवरोण । निन्दितस्य द्वे ॥^५

अवध्वस्तोऽवचूर्णित ।

'ध्वमु गतो' (म्वा० आ० से०) । अवचूर्ण्यते । चुरादे क्त । द्वे ॥^६

अनायासकृत फण्टम्

'पण गतो' (म्वा० प० म०) । शुब्धस्वात्— (७२१८) इति
साधु । 'क्वाथविशेषस्य' द्वे ॥^७

स्वनितं ध्वनितं ममे ॥ ९४ ॥

'स्वन घ्यन शब्दे' (म्वा० प० म०) ॥ ०६ ॥ द्वे ॥^८

घट्टे मदानित मूतमुदित मडित सितम् ।

बध बधने (ब्रथा० प० मे०) । दान अथ सप्तन (म्वा० उ० से०) ।
'मूड् बधने (म्वा० आ० म०) । जल्पवाद घन (दि० प० अ०) ए (३
२१०२) 'घनिस्यति—' (३४४०) इतीन्वम् । 'पिद् बधने (स्वा०
उ० अ०) । षट् ॥^९

निष्पक्व क्वथितम्

निष्पद्येन पक्वम् । 'क्वथ निष्पाके (म्वा० प० म०) । द्वे ॥ ॥^{१०}

पाके क्षीराज्य-हरिपा^{११} शृतम् ॥ ९५ ॥

क्षीरादीनां पाके । 'पूत पाक' (६१.२७) इति साधु । षट् ॥ ९५ ॥^{१२}

1 Added (as a figure to another) [2] 2 A notoriously vile person [2] 3 M विषाम्य 4 Manifold, of Various sorts [4] 5 Despised [2] 6 Powdered [2] 7 An infusion or decoction easily prepared [2] 8 S and [2] 9 Fettered tied [८] 10 Well cooked [2] 11 B क्त । 12 B iled milk, glue &c. [1]

निर्वाणो मुनिग्रहयादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले^१ ।

निर्वाति स्म । 'निर्वाणोऽवाते' (८२५०) इति साधु । निर्वातो वात । एकैकम् ॥^२

पक्वे परिणतम्^३
परिणतति स्म । द्वे ॥^४

गूढ हन्ने

'गू पुरोपोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'दुग्धोदीर्घरञ्ज' (वा० ८२४४) इति न । हृद पुरोपोत्सर्गे' (भ्वा० या० अ०) । 'रदाभ्याम्-' (८२४२) इति न । 'मुदनिस्मृतपुरोपस्य' द्वे ॥^५

मीर्ढं तु सूत्रिते ॥९६॥

'मिह सेवने' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३२१०२) । द्वे ॥९६॥^६

पुष्टे तु पुपितम्

'पुप पुष्टौ' (दि० प० अ०) । गोवादिक्त्विट् । 'कृतपोषणस्य' द्वे ॥^७

सोढं क्षान्तम्

सोढे (भ्वा० आ० से०) क्त (३२१०२) । 'क्षमुप सहते' (दि० प० से०) ।^८

उद्दान्तमुद्गतम्^{१०} ।

'दुग्धम् उद्दिगारणे' (भ्वा० प० से०) । क्त (३२१०२) गमे (भ्वा० प० अ०) क्त (३२१०२) । 'वमित्वा त्यक्तस्य' द्वे ॥^{११}

दान्तस्तु दमिते

दमिते स्म । 'दमु उपसमे' (दि० प० से०) 'वा दान्तशान्तं-' (७२२७) इति साधु । 'हतदमनस्य वृषादे' द्वे ॥^{१२}

शान्त शमिते

साम क्त (३२१०२) । द्वे ॥^{१३}

1 B गशानिले 2 An extinguished lamp and a liberated man, and a place sheltered from wind [1 each] 3 B and K पक्व परिणते 4 Ripened, fully developed [2] 5 Voided by stool as ordure [2] 6 Discharged or voided as urine [2] 7 Nourished, brought up [2] 8 B and K मोडे 9 Forgiven [2] 10 B उद्दान्तमुद्गते 11 Vomited [2] 12. Tamed [2] 13 Appeased [2]

प्रार्थितेऽदितः ॥१७॥

'अर्थ उपयाञ्चयाम्' (चु० आ० से०) । 'अदं गत्यादौ' (म्वा० प० से०)
हे ॥१७॥^१

क्षप्तस्तु ज्ञपिते

अभ्यतेस्म । मारणादौ शा मित् । वा दान्त- (उ० २२७) इति साधु । हे ॥^२

छन्नश्छादिते

'छिद अपवारण' (चु० उ० से०) । 'वा दान्त-' (उ० २२७) इति
साधु । हे ॥^३

पूजितेऽञ्चित ।

'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अञ्चु पूजायाम्' (म्वा० प० से०) ॥^४

पूर्णस्तु पूरिते

'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । प्राग्बद् ॥^५

क्लिष्ट क्लेशिते

'क्लिष्ट विवाधने' (चु० प० से०) । 'क्लिष्ट क्लानिष्टयो' (उ० २५२)
इति वेद । हे ॥^६

अवसिते सित । ६८॥

अवस्यति स्म । 'अतिस्पति-' (उ० ४४०) इतीत्वम् । 'समासस्य' हे ॥१८॥^७

मृष्टप्लुष्टापिता दग्धे

'मृषु प्लुषु दाहे' (म्वा० प० से०) । 'उष दाह' (म्वा० प० से०) ॥^८

तष्टत्यष्टी तनूकृते ।

'तश्च त्वश्चू तनूकरणे' (म्वा० प० से०) । शीणि ॥^९

वेधितश्छिद्रिती विदे

'विध विधाने' (चु० प० से०) । छिद्र जातमस्य । शीणि ॥^{१०}

विन्नविस्ती विचारिते ॥१९॥

'विद विवारणे' (द० आ० अ०) । 'नुदविद-' (उ० २५५) इति
वा न । शीणि ॥१९॥^{११}

1 Begged, requested [2] 2 Made known, informed [2]
3 Covered, concealed [2] 4 Revered, honoured [2] 5 Filled,
completed [2] 6 B and K निर्वर्णने 7 Distressed [2] 8 Fin-
ished [2] 9 Burnt [3] 10 Hewn (as a wood) [3] 11 Pierced
[3] 12 Considered, examined [3]

निष्प्रभे विगतारोक्ती

नास्ति रोचनं रोको दीप्तिरस्य । शीणि ॥^१

विलीने विद्रु तद्रु तो ।

‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । ‘स्वादय ओदिन’ इति न ॥ शीणि ॥^२

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

‘पिपु—’ (दि० प० अ०) । ‘वृत्—’ (म्वा आ० से०) । ‘पद्—’
(दि० आ० अ०) । शीणि ॥^३

दारिते भिन्नभेदितौ ॥१००॥

दमिदो. क्त (३.२.१०२) । शीणि ॥१००॥^४

उतं स्यूतमुत चेति त्रितयं तन्तुसतते ।

‘ऊयो तन्तुसन्ताने’ (म्वा० आ० से०) । सिक्वे. (दि० प० से०)
‘ऋतो—’ (६४.१९) इत्यूट् । ‘वेत्—’ (म्वा० प० अ०) क्त.
(३.२.१०२) । तन्तुमि. सततम् ॥^५

स्याद्दहितं नमसित नमस्यिनं मपचायितार्चितापचितम् ॥१०१॥

‘अहं पूजायाम्’ (म्वा० प० मे०) । नमः कृतम् । ‘नमो वरिव—’
(३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’ (६४.५०) इति यलोप. ।
अपचायने स्म । ‘चापृ पूजानिगमनयो’ (म्वा उ० से०) । ‘अचं पूजायाम्’
(म्वा० प० से०) । ‘चापत्रेदिच’ । ‘नमम्वृतस्य’ षट् ॥१०१॥^६

वरिवसिते वरिवद्वियनमुपासितं चोपचरित च ।

वरिवः कृतम् ‘नमा वरिव—’ (३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’
(६.४.५०) । ‘आस उरवेगने’ (अ० आ० मे०) । ‘बह (र) गती’ ।
चचारि ॥^७

मंतापितस्तु मंतप्रो धूपितधूपायितौ च दूनध्र ॥१०२॥

‘तपशहे’ घुरादि । ‘तप सताप’ (म्वा० प० अ०) । ‘पूय सताने’
(म्वा० प० मे०) । ‘आयादय—’ (३.१.३१) इति वा आय । दुडु
उतापाने’ (स्वा० प० अ०) । ‘दुग्धो दीपंदच’ (वा० ८.४.४४) षष् ॥१०२॥^८

1. Lustreless, pale-looking [3] 2 D solved [3] 3 Accomplished, effected [3] 4 Broken, torn, split [3] 5 Woven; sewn (as cloth) [5] 6 B and K. नमस्यितममित- 7. Saluted, respected [6] 8. Worshipped, adored [4] 9 B मन्तापितमन्तौ and K मन्तानिगमनौ ततो 10 Heated, tormented [5]

दृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदित प्रीतः ।

'हृप तुष्टी' (दि० प० से०) । क्त (३४७२) । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'ह्लादी सुखे च' (म्वा० आ० से०) । 'ह्लादी निष्ठायाम्' (६४९५) इति ह्रस्वः । पट् ॥^१

छिन्नं छातं लूनं कृच दातं दित छित वृक्णम् ॥१०३॥

छिदे (ह० उ० से०) क्त (३२१०२) । 'छो च्छेदने' (दि० प० अ०) । 'शाञ्छोरन्यतरस्याम्' (७४४१) इति वा वेत्त्वम् । 'लूञ्' (क्राधा० उ० से०) । 'वृत्तो' (तु० प० से०) छेदने । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । दो (दि० प० अ०) । 'शतिस्यति—' (७४४०) इत्यात्वम् । 'ओवश्चू—' (तु० प० से०) अष्टौ । १०३ ॥^२

म्रस्तं ध्वस्तं अष्ट स्फुन्नं पन्न च्युत गलितम् ।

'समु ध्वसु भ्रसु—' (म्वा० आ० से०) । स्कन्दिर (म्वा० प० से०) पद (दि० आ० अ०) गतो । 'च्युङ् गतो' (म्वा० आ० अ०) । 'गल अदने' (चु० उ० से०) ॥^३

लब्धं प्राप्त त्रिन्नं भावितमासादित च भूत च ॥१०४॥

'विद्लु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'भू प्राप्ते' (चु० आ० से०) । आसाद्यन स्म । पट् ॥१०४॥^४

अन्वेषित गत्रेपितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वेष्यते स्म । 'एप् गतो' (म्वा० आ० से०) । 'गत्रेप मार्गणे' (चु० उ० से०) । 'इप इच्छायाम्' (तु० प० म०) । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । पञ्च ॥^५

आर्द्रं मार्द्रं त्रिलन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नतमुत्तं च ॥१०५॥

'अर्द्रं गतो' (म्वा० प० से०) । 'अर्द्रोपदं च' (उ० २१८) इति रक् । सह आर्द्रत्वेन । 'किट्टू आर्द्रोभावे' (दि० प० से०) । 'त्रिम त्रिम आर्द्रोभावे' (दि० प० से०) । 'उन्दी कन्दने' (र० प० से०) । 'नुदविद—' (८२५५) इति वा न । सप्त ॥१०५॥^६

1 Pleased, satisfied [6] 2 Cut, lopped [8] 3 Fallen, dropped down [7] 4 Got, obtained received [6] 5 Searched, sought, inquired or looked for [5] 6 Wet, moisten [7]

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोमायित [च] गुप्तं [च] ।

प्रेड् (म्वा० आ० अ०) । 'नुद—' (८.२.५५) इति वा न. । पट् ॥^१

अवगणितममतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥१०६॥

'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । मन (द्वि० आ० अ०) । 'मान
पूनायाम्' (म्वा० आ० से०) । पञ्च ॥१०६॥^२

त्यक्तं हीनं विद्युत समुञ्जितं धूतमुत्सृष्टम् ।

'त्यज हानौ' (म्वा० प० अ०) । ओहाक् (जु० प० अ०) । 'धुमास्या'
(६.४.६६) इतीन्वम् । 'धूज् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । 'उज्ज उत्सर्गे'
(तु० प० से०) । 'धू [विधू] नने' (तु० प० से०) । 'मृज विसर्गे'
[दिवादि] । पट् ॥^३

उक्तं भाषितमुद्रितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥१०७॥

यचमायवदजल्पख्यास्य त् (३.२.१०२) । 'दधानेहि.' (७.४.४२) ।

'लप व्यक्त या वाचि' (म्वा० प० से०) । सप्त ॥१०७॥^४

बुद्धं बुधितं मनित विदितं प्रतिपन्नमजसितावगतं ।

'बुध अवगमने' (द्वि० आ० अ०) । अनिट् । 'बुधिर् बोधने' सेट् क ।
'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इत्यस्या-
नित्यत्वादिट् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'पद गतौ' (द्वि० आ० अ०)
अव स्पृते 'यनिम्यति—' (७.४.४०) इतीन्वम् ॥ सप्त ॥^५

ऊरीशतमुररीरुतमङ्गीरुतमाश्रुत प्रतिज्ञातम् ॥ १०८॥

सर्गोर्णविदितमश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

अनङ्गमङ्गं श्रुतम् । 'श्रु श्रवणे' (म्वा० प० अ०) ॥१०८॥ 'गृ निगरणे'
(तु० प० से०) । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'दधानेहि.' (७.४.४२) ।
उपश्रुतने स्म । एवादस ॥^६

इन्द्रितशम्भपगायितपनायितप्रलुतपणितपनितानि ॥१०९॥

अपि गीर्णवर्गिताभिष्टुतेटितानि स्तुतार्थानि ।

'इन्द्र स्तुतौ' (अ० आ० से०) । 'नंगु स्तुतौ' (म्वा० प० से०) । 'पण

1. Saved, preserved, protected [6] 2. Contemned,
disregarded [5] 3. Abandoned, forsaken, left; quitted [6]
4. Said spoken, uttered [7] 5. Known; understood [7]
6. Accepted, promued [11]

व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । णु स्तुतो' (अ० प० से०) ॥१०९॥ 'गृ
शब्दे' (ब्रजा० प० से०) । 'वर्णं वर्णक्रियादी' (चु० उ० से०) । ध्रुन्
स्तुतो' (अ० उ० अ०) । द्वादश ॥'

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितस्वादितप्सातम् ॥ १०॥

अभ्यवहृतान्नजग्धप्रस्तग्लस्ताशित भुक्ते ।

'मक्ष अदने' (चु० प० से०) । 'प्सा भक्षण' (अ० प० अ०) ॥ ११० ॥
अद्यते स्म । 'अदोऽनने' (३२६८) इति ज्ञापकाज्जग्धिर्वा । 'ग्रमु ग्लमु
अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्न भोजने' (ब्रजा० प० से०) ॥'

श्लेषिष्ठभ्रोदिष्ठप्रेष्वरिष्ठस्थविष्ठवहिष्ठा ॥ १११ ॥

।क्षप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुवीचरबहुप्रकर्षार्था ।

अतिशयेन क्षिप्र । 'स्थूलदूर—' (६४५६) इतीष्टनि साधु । अतिशयेन
क्षुद्र । प्रिय । 'प्रियस्थिर' (६४७) इति साधु । एव गुरुस्थूलयो 'स्यू
लदूर—' (६४५६) इति साधु । बहुलस्य बह ॥'

साधिष्ठद्राधिष्ठस्पेष्टगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्टाः ॥ ११२ ॥

वाढव्यायतघहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्ग ॥ १ ॥

'अतिक्वाढयोर्नेदसाधो (५३६३) । एव दीर्घगुरुह्रस्ववृन्दारकाणाम् ॥'

इतिविशेष्यनिघ्न [वर्ग] ॥ १ ॥

प्रवृत्तिप्रत्ययार्थाद्यै सकीर्णै लिङ्गमुन्नयेत् ।

सकीर्णै अस्मिन् वर्गे लिङ्ग प्रवृत्त्यर्थादिना बोद्धव्यम् । तद्यथा प्रवृत्तिभूतस्य
परसब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात्तेन सह समास 'अपरस्पर' शब्दोऽपि त्रिलिङ्ग । प्रत्ययन
क्तिना 'स्त्रीत्वादि' । अर्थेन 'वर्मेव वामणम्' इत्यादौ ।

- 1 Praised, commended, applauded [12] 2 M चदाने
3 Eaten, chewed licked, swallowed [14] 4 Quickest,
smallest, dearest, greatest, fattest, and most [1 each]
5 Best or most excellent, largest, most abundant,
haviest, shortest, and very great or handsome [1 each]
6 M शब्दाः ।

कर्म क्रिया

क्रियते यत्कर्म । मनिम् (उ० ४ १४४) । वृत्र क्षत्र' (३३ १००) ।
रिड् (७४ २८) । इयड् (६४ ७७) । 'त्रियाया' द्वे ॥^१

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परा ॥ १ ॥

त्रियाया सातत्ये त्वर्थे । 'अपरस्परा त्रिया सातत्ये' (६१ १४४) इति
निपात ॥१॥^२

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

साकल्य च आसङ्गश्च तयोर्वचने बोधने । पारयण येन । 'पूर्वपदात्—'
(८४ ३) इति ण । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । क्षु (तु) रस्य अयन-
मसक्त गयनम् । 'परायणम्' इति पाठान्तरम् ॥^३

यदृच्छा स्वैरिता

'यदृच्छ गत्यादौ' (तु० प० से०) । 'गुरोश्च' (३३ १०४) इत्य । या
चासौ ऋच्छा च । स्वनेरितु शीलमस्य, तस्य भाव । 'स्वातन्त्र्यस्य' द्वे ॥^४

हेतुभूत्या त्वास्या^५ विलक्षणम् ॥ २ ॥

हेतुना कारणेन शूया या आस्या स्थिति । विगत लक्षणमालोचन यत्र ।
एकम् ॥ २ ॥^६

शमथरतु शम शान्ति

'यमादिभ्योऽथच्' । घञि 'नोदात्त—' (७४ ३३) इति न वृद्धि । 'त्रोपा-
धमाथस्य' श्रौणि ॥^७

दान्तिरतु दमथो दम ।

क्लेयादिमहिष्णुता दम ॥^८

अवदान कर्मवृत्तम्

'द्वैय शायने' (म्वा० प० अ०) । ह्युट् (३३ ११४) । वृत्ते (म्वा०
आ० से०) भावे क्त (३३ ११४) । 'प्रयस्तकर्मणो' द्वे ॥^९

1 Action, work [2] 2 Continuous work or worker [1]
3 Full and relevant statements [1 each] 4 Independence
[2] 5 B १११५ 6 Vain or useless state [1] 7 Calmness
or absence of passion &c. [3] 8 Self restraint or forbear-
ance of pain &c [3] 9 Valorous or glorious act [2]

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

काम्यस्यादानम् । 'वृज् वरणे' चुरादिः । 'कामनापूर्वकं दानम्' द्वे ॥३॥^१

वशक्रिया संवननम्

वशस्य क्रिया करणम् । संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थं । 'वशीकरणस्य' द्वे ॥^२

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

मूलंरोपधिमिर्यद्वशीकरणम् । कर्मैव कार्मण [म्] '[त] द्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५.४.३६) । द्वे ॥^३

विधूननं विधुवनम्

'धूज् कम्पने' (चु० प० अ०) 'धत्र् प्रीत्रो—' (वा० ७.३.३७) इति नुक् । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् ३.३ ११५ । '-कुटात्-' (१.२.१) इति डित्वाद्गुणाभावः । 'कम्पनस्य' द्वे ॥^४

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तृप (दि० प० अ०) । प्रीज् (ब्रघा० उ० अ) । अव (भ्वा० प० से०) । 'प्रीनौ' प्रीणि ॥ ४ ॥^५

पर्याप्तिः स्यान्परित्राण हस्तधारणमित्यपि^६ ।

हस्तेन हस्तस्य वा धारणम् । प्रहतुंमुद्यतस्य रोध इत्यर्थः । प्रीणि ॥^७

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सीव्यने. पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) वा दीर्घं । त्तिनि (३.३.९४) 'च्छवो—' (६.४.१९) इत्यृट् । प्रीणि ॥^८

विद्वरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

'ऋदोरप्' (३.३.५७) ॥ ५ ॥^९

आक्रोशनमभीपद्मः

'पज्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपमगंस्य घञि—' (६.३.१२२) दीर्घः । 'शापस्य' द्वे ॥^{१०}

-
1. A free-will offering [2] 2. Subjection [2] 3. Bewitching by means of herbs [2] 4. Shaking; trembling [2] 5. Pleasing, satisfying [3] 6. Some read हस्तधारणमित्यपि
7. Protection or warding off a blow (with the hand) [3] 8. Sewing, stitching [3] 9. Breaking, bursting, tearing [3] 10. Curse [2]

सवेदो वेदना न ना ।

वेत्तेषां (३ ३ १८) । 'विद चेतनाख्यानादौ' चुरादि । 'अनुभवस्य' द्वे ॥^१

समूर्च्छनमभिव्याप्ति

'आप्तु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । तित् (वा० ३ ३ ९४) । 'सर्व-
व्याप्तस्य' द्वे ॥^२

याञ्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

अथं (चु० आ० स०) । ष्यन्त । चत्वारि ॥ ६ ॥^३

वधंन छेदने

'वधं छेदनपूरणयो' (चु० प० स०) । द्वे ॥^४

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

'दुनदि-' (भ्वा० प० से०) । 'समाज प्रीतिसेवनया' (चु० उ० से०) ।
प्रच्छ शोप्तायाम्' (तु० प० अ०) । 'आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य' श्लोणि ॥^५

अथान्नाय सप्रदाय

'म्ना अम्यासे (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । दाज (जु०
उ० अ०) घञ् (३ ३ १८) । 'परम्परानुगतसदुपदेशस्य' द्वे ॥^६

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३ ३ ५३) । 'क्षीप् हितायाम्'
(ऋषा० प० अ०) । मिदादि (३ ३ १०४) । 'हाने' द्वे ॥ ७ ॥^७

ग्रहे ग्राह-

'ग्रहवृ—' (३ ३ ५८) इत्यप् । घञि ग्राह । 'ग्रहणस्य' द्वे ॥^८

वश कान्तौ

'वशिरप्यो—' (वा० ३ ३ ५८) इत्यप् । द्वे ॥^९

रक्षणस्त्राणे

रक्षे (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच—' (३ ३ ९०) इति तड् । द्वे ॥^{१०}

-
- 1 Experience [2] 2 Universal pervasion [2] 3 Begging [4]
4 Cutting [2] 5 M आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य 6 The courteous
treatment of a friend or guest at meeting and parting [3]
7 Traditional teaching, doctrine [2] 8 Decay, loss [2]
9 Taking, holding [2] 10 Wish, desire [2] 11 Protection [2]

रण वचणे ।

'रण वचण शब्दे' (म्वा० प० से०) द्वे ॥^१

व्यधो वेधे

'व्यधजपो —' (३३६१) इत्यप् । 'विध विधान' (तु० प० से०) ।
घञ् (३३१८) । 'वेधनस्य' द्वे ॥

पचा पाके

पचे. (म्वा० उ० अ०) अङ् (३३१०४) । द्वे ॥^२

हृद्यो हृती

ह्रिन् (म्वा० उ० अ०) । 'ह्र सप्रसारणम्—' (३३७२) इत्यप् । द्वे ॥^३
चरो घृती ॥८॥'घृन्—' (म्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृ—' (३३५८) इत्यप् द्वे ॥८॥^४

ओपः प्लोपे

'उप ऋप दाहे' (म्वा० प० से०) । घञ् (३३१८) ॥^५

नयो नाये

'णीञ्—' (म्वा० उ० अ०) । एरच् (३३५६) 'प्रिणीभुनोऽनुपसर्गे'
(३३२४) इति घञ् । 'न्ययो न्याय' इति पाठात्तरम् । 'नीते' द्वे ॥^६

ज्या निर्जीर्णौ

'श्लाज्याहान्या नि' (वा० ३३९५) । 'श्रत्वादिभ्य तिप्रिष्टवन्—'
(वा० ८२४४) इति न । 'जीर्णताया' द्वे ॥^७

भ्रमो भ्रमी ॥

'दक् वृष्यादिभ्य' (वा० ३३१०८) । भ्रमि । द्वे ॥^८

स्फातिर्युद्धौ

'स्फायो वृद्धौ' (म्वा० अ० गे०) । द्वे ॥^९

प्रथा रथाती

'प्रथ प्रथान' (म्वा० अ० गे०) । निदादि (३३१०४) ॥^{१०}

मृष्टि पृष्ठी

'मृष्ट रफौ' (तु० प० अ०) । 'पृष्ठी मरुते' (१० प० से०) । द्वे ॥^{११}

1 Sound [2] 2 Piercing, perforation [2] 3 Cuckling [2]
 4 Calling [2] 5 Boon [2] 6 Burning [2] 7 M roaming about [2]
 8 Policy [2] 9 Old age, decrepitude [2] 10 M roaming about [2]
 roamingabout [2] 11 Growth, increase [2] 12 I am [2]
 13 Touch, Contact [2]

स्नवः छवे ॥९॥

'ष्णु प्रलवणे' (अ० प० से०) । 'सु गतौ' (स्वा० प० अ०) ।
'प्रलवणस्य' द्वे ॥९॥^१

एधा^२ समृद्धौ

एध (स्वा० आ० से०) । मिदादिः (३.३.१०४) 'अधु वृद्धौ' (स्वा०
आ० से०) । द्वे ॥^३

स्फुरणे स्फुरणा

'स्फुर स्फुरणे' कुटादिः । स्वार्थे ण्यन्ताद्बुच् (३.३.१०७) । संज्ञापूर्वकत्वात्
गुणः ॥ द्वे ॥^४

प्रमिता प्रमा ।

'हुमिद् प्रसोपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मातस्व—' (३.३.१०६)
इत्यद् । प्रमा यथायंज्ञानम् ॥^५

प्रसूतिः प्रसवे

'कृदोरप्' (३.३.५७) द्वे ॥^६

इच्छ्योते प्राधारः

इच्छ्यतिर् (स्वा० प० से०) । धर् (३.३.१८) । 'घृ क्षारणदोषयोः'
(जु० प० अ०) । 'उपसर्गस्य—' (६.३.१२२) इति दीर्घः । द्वे ॥^७

कलमथः कलमः^८ ॥१०॥

'समादिभ्योऽयच्'^९ । धनि (३.३.१८) 'नोदात्त—' (७.३.३४) इति
न वृद्धिः । 'धा (धा) न्वे.' द्वे ॥१०॥^{१०}

उत्कर्षोऽतिशये

'श्प—' (स्वा० प० अ०) । धर् (३.३.१८) सौटः (अ० आ० से०)
एत् (३.३.५६) द्वे ॥^{११}

संधिः श्लेषे

धाप्रः ङिः (३.३.९२) । ङिर् (ङि० प० अ०) । धर् (३.३.१८) द्वे ॥^{१२}

1. Oozing; trickling [2] 2. Some read स्नव 3. Prosperity [2]
4. Throbbing or quivering [2] 5. Valid knowledge [2]
6. Delivering or giving birth to [2] 7. Flowing [2] 8. B.
and K. कलमः 9. M. समादिभ्योऽयच् 10. Fatigue [2] 11. Elevation;
excellence [2] 12. Union [2].

विषय आश्रये ।

'पिङ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) एरच् (३ ३.५६) । थ्रिज (स्वा० उ० अ०) । एरच् (३ ३.५६) । द्वे ॥^१

श्रिपाया क्षेपणम्

'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । मिदादि (३ ३.१०४) । द्वे ॥^२

गीणिर्गिरौ

गिरते , तु० प० से०) । क्तिन् (३ ३.१४) । निष्ठावत् (वा० ८.२४४) ।
'इत्कृप्यादिभ्य' (वा० ३ ३.१०८) । द्वे ॥^३

गुरणमुद्यमे ॥११॥

'गुरी उद्यमे' (तु० प० से०) । कृटादि । द्वे ॥११॥^४

उन्नाये उन्नय^५

'अवोदोनिय' (३ ३.२६) इति घञ् । बाहुलकादच् ॥द्वे ॥^६

श्रायः श्रयणे

'धिणोभ्रुव —' (३ ३.२४) इति घञ् । द्वे ॥^७

जयने जय ।

'जि जये' (स्वा० प० अ० । ल्युट् (३ ३.१.५) । अच् । द्वे ॥^८

निगादो निगदे

'नौ गद—' (३ ३.६४) इत्यप् । घञ् (३ ३.१८) । द्वे ॥^९

मादो मदे

'मदोजुप^{११}—' (३ ३.६७ इत्यप् । 'सदमादस्ववो —' (६.३.९६)
इति निर्देशाद् घञ् । द्वे ॥^{१२}

उद्वेग उद्भ्रमे ॥१२॥

भ्रमे (दि० प० अ०) घञि (३ ३.१८) 'नौदात्त—' (७.३.३४)
इति न वृद्धि । द्वे ॥१२॥^{१३}

1 Some read भ्रये 2 Substratum, as, lcm [2] 3 Throwing, directing [2] 4 Swallowing [2] 5 Effort, perseverance [2] 6 B and K उन्नय उन्नये 7 Elevation, height [2] 8 Service, shelter [2] 9 Victory [2] 10 Discourse [2] 11 M मनेन 12 Pleasure [2] 13 Anxiety [2]

विमर्दनं परिमले

'मृद क्षोदे' (कभा० प० से०) । परि 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'कुङ्कुमादिमर्दस्य' द्वे ॥^१

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

'पद गती' (दि० आ० अ०) । 'ग्रहवृ—' (३.३.५८) इत्यप् । 'हित-
संपादनादेः' द्वे ॥^२

निग्रहस्तु निरोधः^३ स्यात्

रुधेः (ह० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) । द्वे ॥^४

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

'युजेः' (ह० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) ॥१३॥^५

मुष्टिबन्धस्तु संग्रहः

'समिमुष्टौ' (३.३.३६) इति ग्रहेर्घञ् । द्वे ॥^६

डिन्ध्वे डमरविप्लव्ची ।

'डि विनोदे' घञ् (३.३.१८) । 'डम्' इति शब्दं राति । 'प्लुङ् गता'
(भ्वा० आ० अ०) । अप् (३.३.५७) शस्त्रं विना कलहः ॥^७

बन्धनं प्रसितिश्चारः

'पिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । तिञ् (३.३.९४) स्वरति । 'स्वृ—'
(भ्वा० प० से०) ॥^८

स्पर्शः स्पष्टोपतत्परि ॥१४॥

स्यूचे. (चु० आ० से०) तृचू (३.१.१३३) । तपेः (भ्वा० प० अ०)
तृच् (३.१.१३३) । 'संतस्य' शीणि ॥१४॥^९

निकारो विप्रचारः स्यात्

निहृष्टीकरणम् । 'घञ्' (३.३.१८) 'अपकारस्य' द्वे ॥^{१०}

आकारन्त्विङ्ग इङ्गितम्

वाकरणम् । 'इणि गती' (भ्वा० प० से०) । 'अभिप्रायानु (रु) पवेष्टायाः'
शीणि ॥^{११}

1. Grinding, crushing, rubbing or pounding of saffron
&c. [2] 2. Favour, kindness [2] 3. K. निरोधः 4. Restraint
- check [2] 5. Challenge [2] 6. Clenching the fist [2]
7. An affray without weapons [3] 8 Tie or fetter [3].
9. Afflicted, distressed [3] 10. Injury [2] 11. Indication of
a sentiment by the gesture [3].

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥१५॥

'कृज ग च' (३ ३ १००) 'प्रवृत्तेरन्यथामात्रे' चत्वारि ॥१५॥^१

अपहारस्त्वपचय

चित्र (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३ ३ ५६) द्वे ॥^२

समाहार. समुच्चयः

हृज घञ् (३ ३ १८ । द्वे ॥^३

प्रत्याहार उपादानम्

उपादात्रो ल्युट् (३ ३ ११५) । 'विषयेभ्य इन्द्रियपरावृत्ते' द्वे ॥^४

विहारस्तु परिक्रम ॥१६॥

क्रमे (भ्वा० प० से०) घञि (३ ३ १८) नोदात्त—' (७ ३ ३४)
इत्यवृद्धि ॥१६॥^५

अभिहारोऽभिग्रहणम्

आभिमुख्येन ग्रहणम् । द्वे ॥^६

निर्हारोऽभ्यनर्पणम् ।

निर्हारो निस्सारणम् ॥^७

अनुहारोऽनुकार स्यात्

अनुकरण सदृशकरणम् । घञ् (३ ३ १८) ॥^८

अर्थस्यापगमे व्यय ॥१७॥

'व्यय वित्तसमुत्सर्गं' (नु० उ० से०)—इत्येके ॥१७॥^९

प्रवाहस्तु प्रवृत्ति स्यात्

अविच्छेदेन प्रवृत्ति प्रवाह ॥^{१०}

प्रवहो गमनं वाहि ।

गोचरमचर—' (३ ३ ११९) इति 'वह' साधु ॥^{११}

1 Transformation evolution [4] 2 Taking, carrying away [2] 3 Collection [2] 4 Drawing back sense-organs from their objects [2] 5 Walking (for pleasure) [2] 6 Robbing stealing, [2] 7 Extraction, drawing out [2] 8 Imitation copy [2] 9 Expanse [1] 10 Continuous flow [2] 11 Flowing, streaming forth [2]

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥१८॥

'यमः समुपनिविषु च' (३.३.६३) इत्यच् । पक्षे षच् । पट् ॥१८॥^१

हिंसा कर्माभिचारः स्थात्
अभिनिवर्तितुं चरणं मारणादि ॥^२

जागर्षा जागरा द्वयोः ।

'जागर्तारकारो वा' (वा० ३.३.१०१) । पक्षे यक् (३.१.६६) द्वे ॥^३

विघ्नोऽन्तगयः प्रत्यूहः

हृत्तेः क. (वा० ३.३.१८) । अन्तरस्य व्यवधानस्य अयनम् । प्रत्यूहः ।
षट् (३.३.१८) । शीणि ॥^४

स्याद्दुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

'वपञ्च आश्रये' (३.३.८५) इति साधुः ॥१९॥^५

निर्वेद्य उपभोगः स्थात्

विशेषणं (३.३.१८) द्वे ॥^६

परिसर्पः परिक्रिया ।

शृण्वणं (३.३.१८) । परिजनादिना वेहतस्य' द्वे ॥^७

विधुरं तु प्रविश्लेषः^८

विगता धर्मारोऽत्र १^९ द्वे ॥^{१०}

अभिप्रायदृष्टन्द आश्रयः ॥ २० ॥

प्रीतः (श्वा० उ० अ०) षट् (३.३.१८) । 'छदि संवरणे' (चु० प० सं०)
षीट् (अ० आ० सं०) । शीणि ॥२०॥^{११}

संश्लेषण मममनम्

शितान्योर्षट् (३.३.११५) । द्वे ॥^{१२}

पर्यवस्था विगेषनम् ।

स्था । 'प्राक्तरप—' (३.३.१०६) इत्यच् । 'विरोधस्य' द्वे ॥^{१३}

-
1. The concentration of mind [6] Cf. yoga-sūtra 3-4
2. Killings, slaying [2] 3. Waking [2] 4. Obstacle [3]
5. Contiguous support or restoring to what is near [2]
6. Enjoyment [2] 7. Encircling surrounding [2] B. B. and K.
सि० १९ M. पृ० १० 10. Separation [2] 11. Meaning, purpose
[3] 12. Attraction, abbreviation [2] 13. Opposition,
resistance [2]

परिसर्या परोसारः

'मृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचर्यापरिसर्या—' (वा० ३ १.१०१)
इति साधु । परित. सारो गमनम् । द्वे ॥^१

स्यादास्या त्वासना स्थिति ॥ २१ ॥

आसे (अ० आ० से०) प्यत् (३ १ ११३) । युच् (३ ३ १०६) ।
त्रीणि ॥२१॥^२

विस्तारो विग्रहो व्यासः

'सृञ्ज आच्छादने' (ऋचा० उ० से०) । 'प्रथने वावशब्दे (३ ३ ३३)
इति घञ् । असे (दि० प० से०) घञ् (३ ३ १८) । त्रीणि ॥^३

स च शब्दस्य विस्तर ।

स व्यास । अप् (३ ३ ५७) । एकम् ॥^४

स्यान्मर्दनं संवहनम्

वहे (भ्वा० उ० अ०) प्यन्ताल्ल्युट् (३ ३ ११५) । द्वे ॥^५

विनाशः स्यादर्शनम् ॥ २२ ॥

णश्च (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) ॥२२॥^६

सस्तय स्यात्परिचय

हुञ् (अ० प० अ०) । अप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^७

प्रमरस्तु विसर्पणम् ।

सरतेरप् । मृपेल्युट् (३ ३ ११५) । द्वे ॥^८

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

ववेर्षञ् (३ ३ १८) । 'उपसर्गस्य दीर्घं. (६ २ १२२) । 'धान्यसव-
यस्य' द्वे ॥^९

सनिधि सनिर्षणम् ॥ २३ ॥

घान् वि (३ ३ ९२) । द्वे ॥२३॥^{१०}

1 Wandering about, perambulation [2] 2 Stay [3] 3 Ex-
tension, expansion [3] 4 Detailed description [1] 5 Sham-
pooing, massaging [2] 6 Destruction [2] 7 Acquaintance,
intimacy [2] 8 Diffusion, dilation [2] 9 The collection
of grain [2] 10 Proximity [2]

लवोऽभिलाषो लवने

लूज (ऋचा० उ० अ०) अप् (३.३ ५७) । 'निरम्यो —' (३ ३ ५८) इति घञ् । 'छेदनस्व' शीणि ॥^१

निष्पानः पवने पवः ।

पूज (ऋघा० उ० अ०) घञाप् । शीणि । 'धान्यादेर्निबुसीकरणम्' । 'पछोरव (न)' लोके ॥^२

प्रस्तान म्याद्वसर

'प्रे द्रुस्तुयुव' (३.३ २७) इति घञ् । सरते (म्वा० प० अ०) रप् । 'प्रगङ्गस्व' द्वे ॥^३

त्रसरः सूत्रनेष्टनम् ॥ २४ ॥

'प्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरत् । सूत्रस्य वेष्टनम् ॥२४॥^४

प्रजनः स्यादुपसरः

पजायनेऽस्मिन् प्रजन, पयूना प्रमं प्रहणकाल । 'प्रजने सते' (३ ३ ७१) इत्यप् द्वे ॥^५

प्रसरप्रणयी' समी ।

सरते (म्वा० प० अ०) अप् । णोज (म्वा० उ० अ०) अच् । 'प्रोभाप्रार्थनम्' द्वे ॥^६

धीशक्तिर्निष्क्रम

शक्तिग्रहणपारणादि । द्वे ॥^७

अद्वी तु मज्जमो दुर्गतधरः ॥ २५ ॥

ब्रमेर्षोजि (३ ३ १८) वृद्धयनाव । 'सब्राम' इत्यपे । दुर्गतस्य सचरणम् । प्रेश । द्वे ॥२५॥^{१०}

प्रत्युत्थम प्रयोगार्थ

प्रमयजिम्मा पञ्ज् (३ ३ १८) । 'वभारम्भे प्रथमप्रयागत्व' द्वे ॥^{११}

-
- 1 Mowing, cutting [3] 2 Winnowing corn [3] 3 Opportunity [2] 4 Shuttle [2] 5 M प्रवृत्तम् 6 Impregnating [2] 7 Majority prefers पञ्चमपदी 8 Love, affection [2] 9 Intellectual faculty [2] 10 The passage to a fort [2] 11 The first step towards any business or work [2]

अवेक्ष्य प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षते । 'गुरोश्च—' (३.३.१०३) इत्यः । जाग्रतेः (अ० प० मे०)
घञ् (३.३.१८) । 'जाग्रोर्जिचि—' (७.३.८५) इति गुणः । 'अवेक्षणस्य'
ङ् ॥ २८ ॥^२

निपाठनिपठौ पाठे

'नौ गद—' (३.३.६४) इति पठेः (म्वा० प० से०) रप्, पक्षे घञ्
(३.३.१८) । शीणि ॥^३

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

'तिम छिम आर्द्रोमावे' (दि० प० मे०) । घञ् (३.३.१८) । 'उन्दी—'
द० प० से०) । 'आर्द्रोमावस्य' शीणि ॥^४

आदीन चाश्रवः क्लेशे

'दोद् दाये' (दि० आ० अ०) । क्तः । 'स्वादय ओदितः' इति नः ।
आश्रवतीन्द्रियाभ्यनेन । सवतेः (म्वा० प० अ०) अप् (३.३.५७) 'क्लिपू
विश्रापने' (प्रपा० प० से०) । शीणि ॥^५

मेलके संगमो गमः ॥ २९ ॥

मिल (तु० प० मे०) घञन्ताक्तः । पञ्च (म्वा० प० अ०) । घञ्
(३.३.१८) । 'ग्रहृ—' (३.३.५८) इति गमः (म्वा० प० से०) ।
अप् ॥ २९ ॥^६

मंथीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

ईशिचित्रम्यो ल्युट् (३.३.११५) ङे । मार्गं (चु० उ० से०) मृग
(चु० आ० से०) अन्वेषणे ल्युट्मुची । घञ् । पञ्च ॥^७

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

'रम रामय्ये' (म्वा० आ० ज०) । 'रनेः—' (७.१.६३) इति तुम् ।
'ष्वङ्ग परिष्वङ्ग' (म्वा० आ० अ०) । शिष्येः (दि० प० अ०) घञ् (३.
३.१८) । घञ्कारि ॥ ३० ॥^{१०}

1. M. अक्षतिनि 2. Vigilance, watchfulness [2] 3. Reading, recitation, study [3] 4. wetting, moistening [2] 5. B. and K. अश्रवतीन्द्रियाभ्यनेन 6. Sorrow [3] 7. B. and K. अश्रवतीन्द्रियाभ्यने 8. Meetings; union [3] 9. Search; inquiry [2] 10. Embracing [4].

निर्वर्णन तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप—' (३ १ २५) इति णिच् । पञ्च ॥^१

प्रत्याख्यान निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'निराकरणस्य' चत्वारि ॥ ३१ ॥^२

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥

'व्युपयो शोते —' (३ ३ ३९) इति शीङ (अ० आ० से०) घञ् ।
पययिण क्रमेण शयनमर्थो ययो । यथा—'तवाधराजोपशाय ' ॥^३

अर्तन च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋति' सौत्र । इयङ्पक्षे 'अ प्रत्ययात्' (३ ३ १०२) । हृणीङ् कण्ड-
त्वादि । यक् (३ १ २७) । चत्वारि 'जुगुप्तानस्य' ॥ ३२ ॥^४

स्याद्वयत्यासो विपर्यासा व्यत्ययश्च विपर्यये ।

असे (दि० प० से०) घञ् (३ ३ १८) । इण (अ० प० अ०)
'एरच्' (३ ३ १६) । चत्वारि ॥^५

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय ॥ ३३ ॥

इण (अ० प० अ०) अच् । पते (भ्वा० प० से०) घञ् (३ ३ १८)
'चत्वारि ॥ ३३ ॥^६

प्रेषण यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशामनम् ।

शास्त (अ० प० अ०) ल्युट् (३ ३ ११५) । 'भृत्यादिप्रेषणस्य' एक्म् ॥

म सस्ताव क्रतुपु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समस्य मिलित्वा द्विजा स्तुवन्ति यस्या भूमौ । 'यज्ञे समि स्तुव' (३ ३-
३१) इति घञ् ॥ ३४ ॥^७

निधाय तद्व्यते यत्र काण्ठे काण्ठ स उद्घन ।

उर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन्^८ । उद्घनोऽस्याधानम्' (३ ३ ८०) इति साधु ॥^{१०}

1 Seeing; beholding [5] 2 Repudiation, refutation [4]
3 Sleeping in turn (while watching in the night) [2]
4 Disgust [4] 5 Inversion [4] 6 Violation, deviation (from
established customs [4] 7 Sending on an errand [1] 8 The
place which Brāhmanas repeating hymns and prayers
occupy at a sacrifice [1] 9 M इ-प-सि-ञ् 10 A plank on
which a carpenter works [1]

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ २५ ॥

स्तम्बस्तृणादिगुच्छो हन्यत उन्मूल्यते येन । 'स्तम्ब क च' (३ ३ ८३) इति कापो घनश्च । द्वे ॥ ३५ ॥^१

आविधो विध्यते येन

व्यधे (दि० प० अ०) घञ् । 'वरमा' लोके ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

विष्वक्, आरोहपरिणाहादिना सर्वत्र तुल्ये । 'निघोनिमितम्-' (३ ३ ८७) इति साधु ॥^३

उत्तारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वं करण निक्षेपणम् ॥ ३६ ॥^४

निगारोद्गारविश्रावोद्ग्राहा — तु गरणादिषु^५

'उन्योर्' (३ ३ २९) इति गिरते (तु० प० से०) घञ् । 'गृ शब्दे' (ब्रथा० प० से०) । 'वां क्षुथुव (३ ३ २५) इति घञ् । 'उदि ग्रह' (३ ३ ३५) इ [ति [घञ् । एकैकम् ॥^६

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

रमे (भ्वा० आ० से०) क्तिन्—(३ ३ ९४)—घञौ (३.३.१८) । चत्वारि ॥^७

अथास्त्रियां तु निष्ठेव ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेन्न निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

पिठ्वे (दि० प० से०) घञ् (३ ३.१८) ॥ ३७ ॥ पिठ्वैर्ल्युटि (३ ३. ११५) वाहुलकाद् दीर्घोऽपि^८ ॥^९

जघने जूतिः

'जु' सौत्रो वेगे । क्तिन् (३ ३ ९४) 'ऊतियूति'—(३ ३ ९७) इति साधु । द्वे ॥^{१०}

1 A hoe for weeding clumps of grass [2] 2 A carpenter's instrument for piercing [1] 3 A tree having equal height and breadth [1] 4 Winnowing corn [2] 5 B निगरण दिषु 6 Swallowing, vomiting, sneezing and eructating [1 each] 7 Cessations; stop [4] 8 M दीर्घे 7 Spitting [4] 10 Speed [2]

सातिस्त्रयसाने स्यात्

स्यते त्तिनि (३३९८) 'ऊतियूति—' (३३९७) इति साधु । द्वे ॥^१

अथ ज्वरे जूर्ति ॥ ८ ॥

'ज्वरत्वर—' (६४२१) इत्युट् ॥३८॥^२

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

'अज गनी' (म्वा० ५० म०) । समुदोरज पशुपु' (३३६९) इत्यप् द्वे ॥^३

अकरगिरित्यादय शोपे ।

न करणम् । 'आश्रोक्षे नञ्यनि' (३३११२) ॥^४

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् । ३९॥

गोत्रान्तेभ्य, अपत्यप्रत्ययान्तेभ्य । औपगवाना समूह । 'गोत्राक्षोष्ट्र—' (४२३९) इति बुद्ध् ॥३९॥^५

आपूयिक शाकुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अपूपाना शाकुलीना च समूहम् । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठब्' (४२१७) ॥^६

माणवानां तु माणव्यम्

'ब्राह्मणमाणव—' (४२४२) इति यत् । [माणवाना समूहस्य] एकम् ॥^७

सहायाना सहायता ॥४०॥

'गजसहायाम्याम्—' (वा० ४२४३) इति तल् ॥४०॥^८

हल्या हलानाम्

हलान् 'पाशादिभ्यो य' (४२४९) ॥^९

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥^{१०}

द्वे पशुकाना पृष्ठाना पाश्वर्यं पृष्ठयमनुक्रमात्^{११} ॥४१॥

'पश्वर्याणस्—' (वा० ४२४३) । 'पृष्ठाद्यन्—' (वा० ४२४२) ।

यज्ञविषये एतन् ॥४१॥^{१२}

1 End, conclusion [2] 2 Fever [2] 3 Driving of cattle [2]
4 Curse [2] 5 An assemblage of aupagavas [1] 6 A quantity of two sorts of cakes [1 each] 7 A company of lads or boys [1] 8 A number of companions [1] 9 A multitude of ploughs [1] 10 A collection of Brahmanas [2] 11 Bi र भित्ति-वात् 12 A multitude of ribs, and blacks of a cattle [1 each]

रलाना रल्लिनी रल्ल्यापि

'खलगोरथात्-' (४ २ ५०) इति य । इतित्रकटयचरव' (४ २ ५१) ॥^१

अथ मानुष्यक नृणाम् ।

मनुष्यान् गोत्रोक्ष—' (४ २ ३९) इति वुञ् ॥^२

ग्रामता जनता धूम्या पादया गल्या पृथक् पृथक् ॥४२०॥

'ग्रामजन—' (४ २ ४२) इति तल् । घमपाशगल्म्य 'पाशादिभ्यो य' (४ २ ५९) । गलो [वृहत्काश] ॥४२१॥^३

अपि साहस्रकारीपचार्मणार्थवर्णादिवम् ।

इति सकीर्णवर्गं ॥२॥

एव सहस्रकारीप, चर्मन्, अयवंत्, एभ्या मिक्षादिभ्योऽण्^४ (४ २ ३८) ॥^५

सकीर्णार्थत्वमथान्तरे विहिताना प्रत्ययाना [म] र्थान्तरे निदर्शनम् ।
यथा—घत्रादे कर्त्रादी ॥

इति सकीर्णवर्ग ॥२॥

नानार्था केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिता ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तपु ते ॥१॥

केचन नानार्था इह तावत्कान्तखान्तादिवर्गेष्वेव कीर्तिता । य तु केचन
शब्दा कस्मिदिचदर्थे भूरिप्रयोगा प्रसिद्धा, त तत्पर्यायेष्वपि युक्ता, तेन पौन-
रुक्त्य नोद्भावनीयम् ॥१॥

आकाशे त्रिदिवे नाक * लोक ' तु भुजने जने ।

जने गतानुगतिको लोक ॥

1 A multitude of threshing floors [2] 2 A collection of men [1] 3 A number of villages, and people, a volume or cloud of smoke, a collection of nets, and a multitude of throats [1 each] 4 M मिश्र ङिभ्यो 5 An aggregate of thousand, a heap of dried cow-dung, a multitude of hides or shields, and a number of Brahmanas knowing or studying the Atharvaveda [1 each] 6 Nakah mas means (a) sky and (b) heaven 7 Lokah mas means (a) world and (b) mankind

पणे यर्शास च इराक

पण्य पचवदे वृत्ते ॥¹

शरे सङ्गे च सायक² ॥२॥

जम्बुकी³ क्रोण्डुवरुणौ पृथुकी⁴ चिपिटार्भकी ।

अर्भको बाल ।

आलोकी⁵ दर्शनोद्यातौ

उग्योत प्रकाश ॥

भेरीपटहमाणकौ⁶ ॥३॥

अन्तस्त शोका ढक्का भेरी । पटहो इदुमि । अणति आणक । दित्यम्

[आनक] अये ॥३॥

उत्सङ्गचिह्नयो — अङ्क⁷

अडकयतेऽनेन⁸ । उत्सङ्ग ब्रोड ॥

कलङ्को⁹ऽङ्गापवादयो ।

अपवादाऽप्रया ॥

तक्षका नागवर्धकयो¹⁰

वर्धकिस्तक्षा ॥

अर्क¹¹ स्फटिकसूर्ययो ॥४॥

मारुत रेधमि ब्रध्ने पुमि रु¹² क¹³ शिरोऽम्बुनो ।

रेधमि ब्रध्मणि । ब्रध्ने सूर्ये । वायने । इ (वा० ३२१०१) ॥

1 Lokah mas means (a) verse and (b) tame 2 Ayakah mas means (a) arrow and (b) sword 3 Janbukah mas means (a) jackal and (b) varuna 4 Pcthukah mas means (a) parcelled and flattened rice and (b) Child 5 Alohah mas means (a) seeing and (b) light or lustre 6 Anakah mas means (a) kettle-drum and (b) wardrum 7 Arkah mas means (a) lap and (b) mark 8 M चद्रूपत्नेन 9 Kalangkah mas means (a) mark and (b) obloquy or disrepute 10 M चरुः नागवध 11 Takakah mas means (a) principal serpent and (b) carpenter 12 Arkah mas means (a) crystal and (b) sun 13 Kah mas means (a) wind or air (b) Brahman and (c) sun 14 Kam n means (a) head and (b) water

स्यात् पुलक^१ तुच्छधान्ये सक्षेपे भक्तसिक्थके ॥५॥

पोलति । 'पल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४१४) इति माघु । सक्षप यथा—'पुलाककारा विपुलाशय स्यात् ।' सिक्थे यथा—'स्थालीपुलाकयायेन' ॥५॥

उल्लूके करिण. पुच्छमूलोपान्ते च पेचक ।

'पश्चिमव्योरिच्चोपघाया' (उ० ५३७) ॥

कमण्डली च करकः^३

कमण्डलु पात्रम् । करको दाडिमेऽपि ।^४

सुगते च विनायक^५ ॥२॥

विष्कु^६-हृस्ते घितस्ती च शूककीटे च वृश्चिक^७ ।

'वृश्चिकस्तु द्रुणो राशौ शककीटोपधी मिदो' (मेदिनी १३१६०) ॥

प्रतिकूले प्रतीक^८ त्रिष्वेकदेशे तु पुस्ययम् ॥७॥

प्रतिगता ई ल^९ मीयेन । 'नघृतश्च' (५४१५३) ॥७॥

स्याद् भूतिक^{१०} ऽ भूनिम्बे कट्फलेभूस्तृणेऽपि च ।

भूनिम्बे, लोके 'चिराइता' । भूस्तृण, कुकुरमुत्ता लोके ॥

ज्योस्तिन्काया च घोषे च कोशातकी^{१०}

ज्योस्तिन्का पटोल । घोषा अपामार्गं ॥

- 1 Pulakah mas means (a) bad gram (b) abridgement (c) a lump of boiled rice and (d) rice water 2 Pacakah mas means (a) owl and (b) the root of an elephant's tale 3 Karakah mas means (a) water pot and (b) hail 4 M = मिमेदि 5 Vinayakah mas means (a) Ganesha and (b) Buddha 6 Kiskuh mas means (a) forearm and (b) cubit 7 Vṛścīkah mas means (a) scorpion (b) scorpion sign of the zodiac (c) Crab (d) Centipede and (e) a kind of medicine 8 Pratīkah mas f and n means contrary or unfavourable, and prat kah mas means part or portion 9 Bhutīkaṃ n means (a) a medical plant (b) campher and (c) a kind of grass 10 Kaśataki f means (a) a kind of vegetable and (b) a medicinal plant

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च गदिरे सोमवल्क^१ स्यात्

अथ सिह्णके ।

तिलकल्के च पिण्डाक^२ बाह्णिक^३ रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

रामठ हिङ्ग । अपिना कुङ्कुमे ॥

महेन्द्रगुग्गुल्लकव्यालप्राहिपु कौशिक^४ ।

कुशिकस्यापत्यम् । महेन्द्र इन्द्र ।

रक्तापशङ्कास्वातङ्क^५ स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिपु^६ ॥ १० ॥

'क्षुल्लकस्त्रिपु नीचेऽल्प' [मदिनी ६ ७०] ॥ १० ॥

जैवातृकः^७ शशाङ्केऽप

जैवातृको दीर्घायु ।

सुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः^८ ।

वर्तक पक्षी च ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको^९ ना यवान्यामपि दीपक^{१०} ॥ ११ ॥

पुण्डरीक पद्म च ॥ ११ ॥

शालावृका^{११} कपिक्राष्टुश्वान

शाला वृणोति । स्यति शाला इति स्वामी ॥

1 Somavalkah mas means (a) a sort of karañja tree and (b) a medicinal substance 2 Piṇḍākaḥ mas means (a) oil cake and (b) incense 3 Bahṅikam n means (a) saffron and (b) asafoetida 4 Kauṣīkaḥ mas means (a) Indra (b) a fragrant grom resin (c) owl and (d) snake-catcher 5 Atāṅkaḥ mas means (a) disease (b) pain or affliction (of the mind) and (c) apyreherior 6 Kṣallākaḥ mas, f, n means (a) little or minute and (b) low, vill 7 Jaivatṛkaḥ mas means (a) long lived and (b) moon 8 Vartakāḥ mas means (a) quail (bird) and (b) the hoof of a horse 9 Puṇḍarīkaḥ mas means tiger, and puṇḍarīkaḥ mas means white lotus 10 Dīpakāḥ mas means (a) lamp and (b) a kind of barley 11 Śālavṛkaḥ mas means (a) monkey, (b) jackal and (c) dog

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

पीढार्थेऽपि ङलीक स्याद् अलीक^३ त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

विदोषेणालीकृतम् ॥ १२ ॥

शीलान्वयाप्रनूके^४

अनूच्यन्ते । 'उच्च समवाये' [दिवादि] । क (३ १ १३५) । अन्वय
कुलम् ॥

द्वे शक^५ शकलवल्लले ।

शकति । 'शक चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मोवा-' (उ० ३ ४३)
इति षच् । शकल यण्डः ॥

साष्टे शते सुवर्णाना हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्को^६ऽऽत्री

सहाष्टमिवन्ते साष्ट सुवर्णं पादशमापका । पल स्वर्णचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
दीनरयने दीनार, रूपकम् । 'निष्कमस्थो साष्टहेमशत दीनारकर्पयो' [मेदिनी
३ २८] ॥

कल्पो^७ऽऽत्री शमलैतसां ।

दम्भेऽपि

शमल विष्टा । एत पापम् ॥

* अथ पिनाको^८ऽऽत्री शूलशकरधन्यना ॥ १४ ॥

[सष्टम्] ॥ १४ ॥

धेनुका^१ तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका^२ ।

कालिका श्यामा च

कारिका^३ यातनाकृत्योः

यातना नारकी व्यया । कृति क्रिया ॥

कर्णिका^४ कर्णभूपणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुली पद्मघीजकोश्याम्

करि हस्तस्याङ्गुलावग्रे । एषू कर्णिका ॥

त्रिपूत्तरे ।

वृन्दारकौ^५ रूपिमुख्यौ

इतो वाच्यलिङ्गा 'वृन्दारक. सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिपु' [मेदिनी १७.

२०४] ॥

एके^६ मुहयान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्यादाम्भिकः कौकुटिको^७ यश्चादूरेरितक्षणः ।

कुक्कुटी माया, कुक्कुटी पादपातश्च, ती पश्यति । 'संज्ञायां ललाटवृक्कुट्यो पश्यति' (४.४.६६) इति ठक् ॥

लालाटिक^८ प्रभोर्भालदर्शी कार्याश्रमश्च यः ॥१७ ॥

'भृश्रन्नितम्बचलयचक्रेषु फटकां^९ऽग्निश्याम [१]

सूच्यमे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च कण्टक^{१०} [२]

1. Dhenuka f means (a) a female elephant and (b) a milch-cow 2. Kālikā f. means (a) a line or multitude of clouds and (b) blackness 3. Kārikā f means (a) torment or fortune and (b) a kind of verse 4. Kārnika f. (a) an earring (b) the tip of an elephant's trunk (c) the middle finger and (d) pericarp of a lotus. 5. Vṛndārakah mas f, n. means (a) pleasing, attractive and (b) chief of any thing 6. Ekah all c. means (a) chief, supreme (b) other and (c) single, alone 7. Kūkūṭapikah all g means (a) hypocrite and (b) a mendicant who walks always fixing his eyes on the ground 8. Lalāṭikah all g means (a) an attentive servant and (b) an idler 9. Kaṭakah mas, n means (a) the ridge of a mountain (b) bracelet and (c) circle, wheel 10. Kantakah mas n means (a) the point of a pin or needle (b) a paltry foe and (c) the erection of the hair of the body in thrilling emotions

- पाकी^१ पक्तिशिश्नु मध्यरत्ने नेतरि नायक^२ [३]
 पर्यङ्क^३ स्यात्परिकरेऽथार्द्रायामपि लुब्धक^४ [४]
 पेटक^५ त्रिपु वृन्देऽपि गुरौ देश्यं च देशिक^६ [५]
 सेटकौ^७ ग्रामफलकौ धोत्रेऽपि च जालिक^८ [६]
 पुष्परेणौ च किञ्जल्कः^९शुल्को^{१०}ऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च [७]
 स्यात्कल्लोलेऽप्युत्तरलिका^{११} वादक^{१२} भाववृन्दयो [८]
 करिण्या चापि गणिका^{१३} दारकौ^{१४} बालभेदकौ [९]
 अन्धेऽप्यनेडमूकः^{१५} स्यात्तृङ्गी^{१६} दर्पाश्मदारणौ [१०]
 मृद्भाण्डेऽप्युष्टिका^{१७}मन्थे खजको^{१८} रसदीर्घके [११]
 इति कान्ता ।

- 1 Pakah mas means (a) cooking and (b) a child
 2 Nāyakah mas means (a) the central gem of a necklace and (b) a leader 3 Paryankah mas means (a) attendants, followers and (b) bed; couch 4 Lubdhakah all g means (a) Sinus (star) and (b) a covetous or greedy man
 5 Petakah all g means (a) a basket and (b) a multitude or quantity 6 Desīkah all g means (a) a teacher and (b) any thing pertaining to native 7 Khetakah all g means (a) a village and (b) a shield 8 Jālikah all g means (a) a fisherman and (b) a fowler or bird catcher 9 Kāñjalkah mas, n means (a) the blossom of any flower and (b) filament of a lotus 10 Sulkah mas, n means (a) the private property of a woman (b) tax, custom 11 Utkalikā f means (a) a wave (b) wanton sport and (c) anxiety
 12 Vārdhakam all g means (a) old age and (b) a collection of old men 13 Ganikā f means (a) a female elephant and (b) a harlot or courtesan 14 Dītrakah mas means (a) a boy or a son and (b) splitting or breaking 15 Anedamukah mas means (a) a blind and (b) a deaf and dumb
 16 Tapkah all g means (a) pride and (b) a stone-cutter's chisel 17 Uṣṭrikā f means (a) an earthen vessel and (b) a she-comel 18 Khajakah mas means (a) a churning stick and (b) a ladle or spoon

ललाटं कोपप्रमादचिह्नं पश्यति । यत्त्वं ललाटमेव पश्यति न करोति
सोऽपि^१ ॥१७॥ [इति कान्ता ।]

मयूखस्त्वट्करञ्जालासु

मयूख त्विट्करो मरीचिः ॥

अलिवाणी शिलीमुखी^२

शिली सत्यं मुखेऽस्य^३ ॥

शङ्खे^४ निधौ ललाटास्थिन कम्बो न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम्^५ ॥१८॥

घृणिञ्जाले अपि शिखे^६

[उपलेपेऽपि गोमुखम्^७]

इति खान्ताः ।

घृणिमरीचि । अपिना चूडा ॥

[इति खान्ता ।]

शैलघृन्नी नगावगो^८ ।

आशुगो वायुविशिखी^९ शराकंविहगा^{१०} खगा^{११} ॥१९॥

विशिख शर ॥१९॥

पतङ्गी^{१२} पत्रिसूर्यो च

पूगः^{१३} क्रमुकघृन्दयोः ।

पूगुर पगण ॥

1 M ५/५ 2. Mayūkhah mas means (a) beauty (b) a ray and (c) a flame 3 Ś'ilimukhah mas means (a) a bee (black) and (b) an arrow 4 M. मुखेऽस्य 5. Ś'ankhah mas. means (a) one of the nine treasures of Kubera and (b) the bone of the forehead, and Saṅkhah mas, n means a conch shell 6. Kham n. means (a) organ of sense and (b) the sky 7. Śikhā f. means (a) a ray of light (b) a flame and (c) a lock of the hair on the hair on the crown of the head 8 Gomukham mas, n means (a) a kind of musical instrument and (b) smearing 9. N'gah and avah mas mean (a) a mountain and (b) a tree 10. Āg'zah mas means (a) the wind (b) the sun and (c) an arrow 11. Khaeah mas. means (a) an arrow (b) the sun and (c) a bird 12. Patangah mas means (a) a bird and (b) the sun 13. Pūgah mas means (a) the areca or betel-nut tree and (b) a multitude or quantity.

पशवोऽपि मृगाः वेगः प्रवाहजत्रयोरपि ॥२०॥

प्रवाहे यथा—‘नदी वेगेन द्युध्यति’ । जवे यथा—‘वायुवेगः’ । अपि शब्दान्मूत्रादिप्रवृत्तौ यथा—‘वेगान्न धारवेन्’ इति ॥२०॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यापि ।

स्नात्यनेन । रजश्चूर्णम् ॥

गजेऽपि नागमातङ्गी^१

मातङ्गश्चण्डालोऽपि^२ ॥

अपाङ्गः^३-स्तिलः^४ऽपि च ॥२१॥

अपाङ्गो नेत्रान्तेऽपि^५ ॥२१॥

सर्गः^६ स्वभावनिमोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

स्वभावे यथा—निसर्गं । निर्मोक्ष त्याग—यथा विसर्गं । निश्चये यथा—‘गृहाण शस्त्र यदि सर्गं एष ते’ (रघुवश) । अध्याय काव्यादौ विश्रान्तिस्थानम् । ‘सर्गबन्धो महाकाव्यम्—’ (काव्यादर्श) इति । सृष्टि यथा—‘सर्गश्च प्रति-सर्गश्च—’ (विष्णु पुराण) ॥

योगः^७ सहननोपायध्यानसर्गतियुक्तषु ॥२२॥

सहनन क्वथानि । उपाय सामादि । युक्तियोजनम् ॥२२॥

- 1 Mṛgah mas means (a) a quadruped or animal and (b) a deer or an antelope 2 Vegah mas means (a) stream, current and (b) speed, velocity 3 Paragah mas means (a) the pollen of a flower (b) the fragrant powder for bath and (c) dust in general 4 Nṛgah mas means (a) an elephant and (b) a snake, maṅgah mas means (a) an elephant and (b) a Coṅḍāla 5 M —चण्डलादि 6 Apṅgah mas means (a) a mark on the forehead and (b) the outer corner of the eye 7 M नेत्रान्तेषु 8 Sargah mas means (a) nature (b) relinquishment (c) determination, resolve (d) a chapter, canto and (e) creation 9 Yogah mas means (a) an armour (b) the four upayas as sāma &c (c) deep and abstract meditation (d) propriety and (e) a plan

भोगा^१ सुखे स्थादिभृताचहेश्च फणशाययो ।

स्थादीना पण्याना दासादीना च भृतां मरणे ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्ग^२ शबले त्रिपु ॥२३॥
शबले चिने ॥२३॥

कपौ च प्लवग^३
प्लवगो भेकोऽपि^४ ॥

शापे त्वभिपङ्ग^५ परामव ।
मिथ्याग्निशस्त्रे परामवे चाभिपङ्ग ॥

यानाचङ्गे युग पु सि युग यग्ने कृतादिपु^६ ॥२४॥
यानादे रथादेरङ्गे । कृतादिपु सत्पादिपु ॥२४॥

स्वर्गोपुपशुवाग्रञ्जदिङ्नेत्रघृणिभूतले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पु सि गौ^७
पु गौ । इगुवर्णि । दिशि नत्रे रश्मौ भुवि ल्थ्यदृष्ट्या स्त्रात्वादि ।
यथा—वागादौ स्त्रीलिङ्ग । स्वर्गादौ पुल्लिङ्ग ॥

लिङ्ग^८ चिह्नशेफो ॥२५॥
लिङ्ग चिह्नादि । शेफो मेदुम् ॥२५॥

शृङ्ग^९ प्राधान्यसान्नेश्च
प्राधानमेव प्राधान्यम् । सानुगिरिदिशिखरम् ॥

1 Bhogah mas means (a) an enjoyment (b) the wages of women and servants (c) the hood of a snake and (d) the body of a snake 2 Sarangah mas means (a) a cuckoo and (b) a deer, sarangah all g means (a) spotted or variegated. 3 Plavagah mas means (a) a monkey and (b) a frog 4 M भेकोपि 5 Abhugangah mas means (a) a curse (b) defeat and (c) an oath 6 Yugah mas Means a yoke, and yugam n means (a) pair, couple and (b) an age of the world 7 Gauh mas means (a) heaven (b) an arrow (c) Cattle (d) speech, words (e) the thunderbolt (f) a direction (g) the eye (h) the sun (i) the earth and (j) water 8 Langam n means (a) a mark, symbol and (b) the male organ of generation 9 Srgam n means (a) supremacy, eminence and (b) the summit of a mountain

वराङ्ग^१ मूर्धगुह्ययो ।

गुह्य योनि ॥

भग^२ श्रोत्रममाहात्म्यरीर्ययत्नार्ककीर्तिपु ॥ २६ ॥

इति गान्ता ।

कामोऽत्र^३ योनि ॥ २६ ॥

[इति गान्ता]

परिघः^४ परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिघोऽगला^५ । वि (परि) घातो हननम् ॥

ओघो^६ वृन्देऽम्भसां रये ।

अम्भसा रये जलवेगे ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घ^७ अघो^८ दु सव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽपि लघु^९

[इति गान्ताः]

काचा^{१०} शिक्यमृद्भेददृष्टुज ।

सि शि) क्य रज्जुयन्त्रम् । मृद्भेदो घातुविशेषो धलयादिर्येन रच्यते ।
दृष्टमाग तिमिरपरिणाम ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्च^{११}

विपर्यासो भावा ॥

1 Varāṅgam n means (a) the head and (b) the female organ of generation 2 Bhaga'n n means (a) beauty (b) the female organ of generation (c) strength (d) indifference to worldly objects (e) glory, fame (f) desire and (g) effort, and bhagah mas means the sun 3 M कामोत्र 4 Parighah mas means (a) an iron or wooden bar and (b) a stick studded with iron 5 M परिघगला 6 Oghah mas means (a) quantity, multitude and (b) a stream or Current 7 Arghah mas means (a) a kind of offering in worship and (b) price; value 8 Anghah mas means (a) sorrow, grief (b) evil habit and (c) sin 9 Laghuh all g means (a) desirable and (b) little, small 10 Ka'cah mas means (a) a swinging shelf (b) glass, Crystal and (c) [an eye-disease 11 Prapancah mas means (a) fraud, illusion and (b) elucidation

पावके शुचि^१ ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्सुपधे पुसि मेध्ये सिते त्रिपु ।

मासि ज्यैष्ठ्ये शुचि । धर्मार्थादिभि सचिवपरीक्षा उपधा, तामतिक्कान्तो-
ज्युष तादृशे सचिवे ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहाया च गभस्तौ च रुचि^२ स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

इति चान्ता ।

अभिष्वङ्गो राग । गभस्तिर्दोमि ॥ २९ ॥

[इति चान्ता]

केकिताक्षर्यावहिभुजौ^३

केकी मयूर । ताथर्यो गरुड

दन्तविप्राण्डजा द्विजा^४ ।

अजा^५ विष्णु हरन्डगा गोष्ठा ध्वनिवहा व्रजाः^६ ॥ ३० ॥

'गोचर—' (३३११९) इति सायु ॥ ३० ॥

धर्मराजौ^७ जिनयमौ कुब्जो^८ दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

दन्ते हस्तिदन्ते । अपिना लतादिगृहम् ॥

बलजे^९क्षेत्रपूद्धारि बलजा बल्युदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जायते क्षेत्र पुरद्वार च । बलजा वरयोपा ॥ ३१ ॥

1 S'ucih mas means (a) fire (b) the ऋषाध्वा month (c) a minister and (d) the sentiment of love, Suchi all g means (a) white colour (b) pure, clean and (c) virtuous
2 Rucih f means (a) liking, love (b) wish, desire (c) a ray of light and (d) lustre, splendour
3 Ahibhuk mas means (a) a peacock and (b) Garuda
4 Dvijah mas means (a) a tooth, and (b) a man of any of the first three castes and (iii) a bird
5 Ajah mas means (a) Vishnu (b) S'iva and (c) a ram or goat
6 Vrajah mas means (a) a cowshed (b) a road and (c) a flock or multitude
7 Dharmarajah mas is an epithet of (a) Buddha (b) yamaraja and (c) Yudhi-
shira
8 Kubjah mas means (a) a bower and (b) the tusk of an elephant
9 Balajam n means (a) a field and (b) a City gate, balaj f means a handsome woman

समेऽक्ष्माशे रणेऽप्याजि ।

समेऽक्ष्माशे भूमागे ।

प्रजा स्यात्सतती जने ।

अब्जौ^१ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निज^२ त्रिषु ॥ ३२ ॥

इति जान्ता ।

नियत जायते निजम् ॥ ३२ ॥

[इति जान्ता] ।

पुस्थात्मनि प्रधाने तु^३ क्षेत्रज्ञो^४ वाच्यलिङ्गक ।

क्षेत्र शरीर पात्र जानाति क्षेत्रज्ञ । आत्मा मुख्यश्च ॥

सज्ञा^५ स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

सज्ञान सज्ञायतेऽनया^६ वा । अर्थः प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

दोषज्ञौ^७ वैद्यविद्वासौ ह्यो^८ विद्वान् सोमजोऽपि च^९ ।

इति वान्ता ।

काकेभगण्ठी करटो^{१०}

इमस्य हस्तिनो गण्ड ॥

गजगण्डकटी कटी^{११} ॥ ३४ ॥

1 Ajih f means (a) equal ground or field and (b) a battle or fight 2 Prajā f means (a) issue Child and (b) subjects, people 3 Abjah mas n means (a) a Conch shell (b) the moon and (c) a lotus 4 Nijam all g means (a) perpetual, Continual and (b) one's own 5 B प्रथमश्च and K प्रथमश्च 6 Kṣetrajñāh mas means the Soul, and kṣetrajñāh all g means one who is knower of the body 7 Sanjñā f means (a) consciousness, knowledge (b) name and (c) hint, gesture 8 M मज्ञायतनया 9 Doṣajñāh mas means (a) a learned or wise man and (b) a physician 10 Jñāh mas means (a) a wise or learned man and (b) Mercury 11 B and K read it among interpolated verses 12 Karataḥ mas means (a) an elephant's cheek and (b) a crow 13 Kaṭāh mas means (a) the temples of an elephant and (b) the waist

शिपिप्रिष्टः^१ तु सलतो दुश्मणि महेश्वरे ।

शिपिश्चमं विष्ट दोषव्याप्तमस्य ॥

देवशिल्पिन्यपि त्रष्टा^२

त्वष्टा देवशिल्पितक्षणे ॥

विष्ट^३ दैवेऽपि न द्वयो ॥ ३५ ॥

दिष्ट कालोऽपि^४ ॥ ३५ ॥

रसे कटु^५ कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतोऽण्ययो ।

रिष्ट^६ क्षेमाशुभभावेषु-अरिष्टे^७ तु शुभाशुभे ॥ ३६ ॥

'तत्र मरणचिह्नं चारिष्ट च क्षत्रफेनिले । सुराया च शुभेऽपि स्यात्' ॥ ३६ ॥

मायानिःश्लयन्त्रेषु कैतवानृतगशिषु ।

अयोघने शैलशङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्^८ ॥ ३७ ॥

माया इन्द्रजालम् । निन्दनम् यथा— कूटस्थोऽक्षर^९ उच्यते (गीता १५
१६) । यन्त्र मृगादिव धतार्यं छल यथा— छित्वा पाशमपास्य कूटरचनाम्—
(पञ्चतन्त्र, २८८) । कैतव व्याजम् । राशिर्घात्यादिपुञ्ज । अयोमयो घन,
आघातार्थं । सीराङ्ग फलाधार कूटस्थ ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मलाया त्रुटि^{१०} स्त्री स्यात्कालेऽल्पे सशयेऽपि सा ।

अल्पे काले क्षणद्वयारथ । सशय यथा— त्रुटिप्राप्तो रोगी ॥

1 Śipivṛṣṭah mas means (a) a bald headed man (b) a man having bad skin and (c) Siva 2 Tvasta mas means (a) a carpenter and (b) Viśvākarma, the architect of gods 3 Diṣṭam n means fate or destiny, and diṣṭah mas means time 4 M कालः 5 Kaṭuh mas means pungency, kaṭu n means an improper act, and kaṭuh all g means (a) envious and (b) bitter or caustic (words) 6 Kaṣṭam n means (a) good luck, prosperity and (b) absence of misfortune or evil 7 Ariṣṭa m n means (a) bad or ill luck evil, misfortune and (b) good fortune or luck 8 Kaṣṭam mas means (a) fraud, deception (b) immoveable, steady (c) a trap for catching deer (d) a trick (e) falsehood, untruth (f) heap, mas (g) a hammer or an iron mallet (h) the summit of a mountain and (i) a plough share 9 M सूक्ष्मलाया 10 Truthi f means (a) small cardamoms (b) a very minute space of time (c) small and (d) doubt uncertain)

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः^१

अतिर्धेनु' कोटिः । उत्कर्षे यथा—पराकोटिमारूढाः । अश्रिः कोणः । यथा—
शतकोटिवंशः ॥

मूले लग्नकचे जटा^२ ॥ ३८ ॥

निरस्थिताः वेदाश्च जटाः ॥ ३८ ॥

व्युष्टिः^३ फले समृद्धौ च

फलं प्रयोजनम् ॥

दृष्टिः^४ ज्ञानेऽक्षिण दशने

दृश्यतेऽनेनेति^५ दर्शनम् ॥

इष्टि^६यागिच्छयोः सृष्टि^७-निश्चिते बहुनि त्रिप् ॥ ३९ ॥

कष्टे^८ तु कृच्छ्रगहने

कष्टानि सामानि गृह्णानीत्यर्थः ॥

दक्षामन्दागदेषु तु ।

पटुः^९

दक्षोऽनलसः । अमन्दा भट्टः । अगदो नीर [क्] ।

द्वौ घञ्चलिङ्गौ च

इति टान्ताः ।

द्वौ कष्टपट्ट ॥

[इति टान्ताः] ।

-
1. Koth f. means (a) the curved end of a bow (b) excellence (c) an angle and (d) a crore 2. Jāṭā f. means (a) a root in general and (b) the hair matted end twisted together 3. Vyūṣṭi f. means (a) fruit; consequence and (b) prosperity 4. Dṛṣṭi f. means (a) knowledge, knowing (b) the eye and (c) a look, glance 5. M. दृश्यतेऽनेनेति 6. Iṣṭi f. means (a) desire, wish and (b) a sacrifice 7. Sṛṣṭi f. means (a) nature and (b) creation 8. Kaṣṭam all g. means (a) ascertained or determined and (b) much, abundant 9. Kaṣṭam all g. means (a) painful, distressful and (b) difficult 9. Paṣṭu all g. means (a) clever; skilful (b) active and (c) healthy.

नीलकण्ठः^१ शिवोऽपि च ॥ ४० ॥

नीलकण्ठो मयूरोऽपि^२ ॥ ४० ॥

पुंसि काष्ठा^३ अन्तर्जठर कुशूलोऽन्तर्गृह तथा ।

अन्तर्जठरमुदराम्यन्तरम् । कुशूली धायाधार ॥

निष्ठा^४ निष्पत्तिनाशान्ता काष्ठोत्सर्प स्थितौ दिशि ॥ ४१ ॥

स्थितिर्नयादा ॥ ४१ ॥

त्रिषु ज्येष्ठो^५ अतिशस्तेऽपि कनिष्ठा^६ अति युवाल्पयो ।

इति ठान्ताः ।

दण्डो^७ अस्त्री लगुडोऽपि स्यात्

दण्डो दमादिरपि ।

गुडो^८ गोलेक्षुपाकयो ॥ ४२ ॥

गोलो वृक्षो मया— महिताराद्याययोगुणा (चरकसंहिता) ॥ ४२ ॥

सर्पमासात्पशू व्याडौ^{१०}

मासमति मासात् स चासा पशुश्च सिंहादि ॥

गोभूवाचस्त्रिण्डा^{११} उलाः ।

इडा इला उलो गवादिषु ॥

1 Nilakanthah mas means (a) Siva and (b) peacock 2 M
मयूरोऽपि 3 Kogthah mas means (a) the abdomen (b) a
granary and (c) an inner apartment 4 Nisthā f means
(a) perfection (ii) death, destruction and (c) end 5 Kaṣṭha
f means (a) extremity excess (b) limit and (c) a direction
6 Jyēsthah all g means (a) elder brother and (b) eldest
or mostsenior, and jyēsthah mas means the month,
Jyēstha 7 Kanīsthah all g means (a) the youngest and
(b) the smallest or least 8 Dandah mas, n means (a) a
stick and (b) punishment 9 Gudah mas means (a) a globe
or ball and (b) molasses 10 Vālah mas means (a) a
snake and (b) a carnivorous animal, as tiger 11 Id- 11 f
mean (a) a cow (b) the earth and (c) speech

भ्रूणोऽर्भके^१ स्त्रैणगर्भे

अर्भको बाल । स्त्रैणगर्भे स्त्रीगर्भे ॥

घाणो^२ घलिसुते शरे ।

बलिमुतो बाणासुर ॥

कणो^३ ऽतिसूक्ष्मे धान्वांशे

धान्यस्यास वणिका ।

सघाते प्रमथे गणः^४ ॥ ४६ ॥

पणो^५ द्यूतादिपूःसृष्टे भृती मूल्ये धनेऽपि च ।

द्यूतादावुःसृष्ट जयत्वे स्थापितम् । भृतिर्वतनम् ।

मौर्व्या^६ द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसध्यादिके^७ गुण^८ ॥ ४७ ॥

मौर्वी ज्या । द्रव्याश्रित घटादौ रूपादि आत्मादौ बुद्ध्यादि च । सत्त्वादा^९ सत्त्वरजस्तमासि । शुबलादि शौर्योदायादि । रुध्यादि सधिर्ना विप्रहोयानमि त्यादि ॥ ४७ ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोऽसवयो^{१०} क्षण ॥

निर्व्यापारस्थितौ यथा—क्षणो नास्ति रहो नास्ति (पञ्चतन्त्र) । काल-
विशेषो नाडीपद्यस्य । उत्सवे यथा—'क्षणे रथ्या कुलस्थिय' ।

- 1 Bhrūṅah mas means (a) a child, boy and (b) an embryo
- 2 Bṛāṅah mas means (a) the son of Bali, Bṛāṅsura and (b) an arrow
- 3 Kanah mas means (a) a very small quantity and (b) an atom or particle of gram
- 4 Ganah mas means (a) a flock, multitude or group and (b) attendants on giva
- 5 Panah mas means (a) the money or thing staked in gambling (b) wager, fire (c) price and (d) wealth, property
- 6 B ३३ री^{१०} ३३३३३३ ७ Gunah mas means (a) the bow string (b) a quality or property of all substances, one of the seven categories or padarthas of the Vaiśeṣikas (c) the guṇas known as sattva, rajas and tamas (d) a good quality and (e) the peace and other five expedients to be used by a king in foreign politics
- 8 Kṣanah mas means (a) an actionless state (b) a measure of time and (c) a festival, Joy or delight

वर्णो^१ द्विजादी शुक्लादी स्तुतो वर्णं तु चाक्षरे ॥४८॥

शुक्लादी रूपे । चाक्षरे पुंसि ॥४८॥

अरणो^२ भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिपु ।

स्थाणु^३ शर्जंऽपि च

शर्वो हर । अपि शब्दाद् वृक्षेऽपि ॥

द्रोण^४ काकेऽप्यथ^५ रवे रण^६ ॥४९॥

रवे शब्दे ॥४९॥

ग्रामणी^७ नापिते पुंसि श्रुष्टे ग्रामाधिपे त्रिपु ।

ग्राम खेटका वृन्द च ।

उर्णा^८ मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवी ॥५०॥

आवर्तं चक्रवर्तिचिह्न [यथा]— ऊर्णयमन्तद्भ्रुवो । अन्तरा—' (२३-४) इति द्वितीया ॥५०॥

हरिणी^९ स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ।

हेमन् प्रतिमा ॥

त्रिपु पाण्ढी च हरिण^{१०} स्थूणा^{११} स्तम्भेऽपि वेश्मन ॥५१॥

स्थूणा लौही प्रतिमा ॥

1 Varnah mas means (a) a caste (b) a colour and (c) a prayer varṇam n means a word or syllable 2 Arunah mas means (a) the sun and (b) the charioteer of the sun, and aruṇah all g means the red Colour 3 Sthānuh mas means (a) Siva and (b) a post pillar 4 Droṇah mas means (a) Dronacārya (b) a measure and (c) a crow 5 B राक्षेपि च 6 Raṇah mas means (a) war, battle and (b) noise or sound 7 Grāmaṇi mas means a barber, and grāmanī all g means (a) a chief and (b) a leader or the chief of a village 8 Ūrnā f means (a) wool and (b) a circle of hair between the eye brows 9 Harinī f means (a) a female deer (b) a golden image and (c) a greenish thing 10 Harṇah all g means (a) yellowish white and (b) a deer 11 Sthūṇa f means (a) the post or pillar of a house (b) an iron image and (c) anvil

तृष्णे स्पृहापिपासा द्वे^१

जुगुप्साकरुणे घृण ।

वणिक्पथे च त्रिपणि^३

वणिक्पथो हट्ट ॥

सुरा प्रत्यक च वारुणी^४ ॥५२॥

प्रत्यक् प्रताचा [ची] दिक् सा हि वरुणस्य ॥५२॥

रुरेणु^५ रिभ्या स्त्री नेभे

इभी हस्तिनी । इभे तु ना पुमान् ॥

द्रविण^६ तु बल धनम् ।

शरण^७ गृहराक्षत्रो श्रोपण^८ कमलेऽपि च ॥५३॥

श्रीपणमन्तिमथोऽपि^९ ॥५३॥

विपाभिमरलाहेषु तीक्ष्ण^{१०} क्लीवे खरे त्रिषु ।

अभिमरो मरक युद्ध च ॥

प्रमाण^{११} हेतुमर्यादा शास्त्रेयत्ता प्रमातृषु ॥५४॥

प्रमीयतेऽनेन^{१२} । प्रति हेतु धूमादि । मर्यादाऽवधि^{१३} । इयत्ता परिच्छ^{१४} ,

यथा कियत्प्रमाण जलम् । प्रमाता यथा—अत्रार्थे प्रभु प्रमाणम् ॥५४॥

1 Tṛṣṇā f means (a) desire and (b) thirst 2 Ghṛṇa f means (a) disgust and (b) Compassion 3 Vṇipanih f means (a) market, market place and (b) anything for sale 4 Vāruṇī f means (a) any spirituous liquor and (b) the west 5 Kārenuh f means a female elephant karenuh mas means an elephant 6 Dravinam n means (a) strength, power and (b) wealth, property 7 śāranam n means (a) a house and [b] a protector 8 śrīpānam n means [a] a lotus and [b] the wood producing fire by friction 9 M धीरगम र्जम योरि 10 Tīkṣṇam n means [a] poison [b] war [c] death and [d] iron, and tīkṣṇam all g means sharp 11 Pramāṇam n means [a] Cause, reason [b] limit [c] scripture [d] extent or magnitude [e] one whose word is authority and [f] means of certain knowledge 12 M प्रमीयतेनेन 13 M मर्यादावधि

करण^१ साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ।

प्राण्युत्पादे सत्सरण^२-मसंवाधचमूर्गता ॥५५॥

घण्टापथे

प्राण्युत्पादो जीवभाव ससाराख्य । असवाधेनासकटन सेनागमने ॥५५॥
घण्टापथ पुर समीप विश्रामभूमिस्वनिष्कराख्या ॥

अथ वान्तान्ने समुद्धरण^३-मुञ्जये ॥

समुद्धियत यत् । उञ्जय ऊर्ध्वं नयनम्, कूपादिभ्यो जलाद ॥

स्वतस्त्रिपु विपाण^४ स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तया ॥५६॥

स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया ॥५६॥

प्रवण^५ क्रमनिम्नोर्ध्वा प्रहे ना तु चतुष्पथे ।

निम्ना उर्वा भूस्तत्र यथा—श्राद्धे दक्षिणप्रवणाभू । प्रहो नम्र , यथा—
मक्तिप्रवण । चतुष्पथे, प्रवर्तनेन प्रवण ॥

सकीर्णौ^६ निचिताशुद्धौ

निचित व्याप्तम् । असुद्ध यतो मिश्रीभवति ॥

ईरिण^७ शून्यमूपरम् ॥५७॥

इति णान्ता ।

शून्य निराश्रयो देश ॥५७॥

[इति णान्ता] ।

-
- 1 Karanam n means [a] an instrument or means of an action [b] a field [c] the body and [d] an organ of sense
2 Sansaranam n means [a] the birth of worldly being [b] the unresisted march of troops and [c] a highway
3 Samuddharanam n means [a] the vomited food and [b] drawing or lifting out 4 Viṣānam all g means [a] a horn and [b] the tusk of an elephant 5 Pravanam all g means [a] steep and [b] modestly humble or submissive and pravanah mas means a place where four roads meet
6 Sankīrnah all g means [a] spread and [b] mixed or impure 7 Irīnam n means [a] a desert and [b] barren soil

देवसूयौ^१ विवस्वन्तो^१

विवस्तेजोऽस्यास्ति^२ ॥

सरस्वन्तो^३ नदार्णवौ ।

पक्षिताक्ष्यौ^४ गरुत्मन्तौ^४ शकुन्तौ^५ भासपक्षिणौ ॥५८॥

‘भासो भासि समाख्यातो गोष्टकुक्कुटगृध्रयो’ इति विश्व [१७४ २] ॥५८॥

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू^६ जीमूतौ^७ मेघपर्वतौ ।

हस्तौ^८ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ^९ पवनामरौ ॥५९॥

धूम केतुलिङ्गमस्य । धूमप्रधानश्च केतु ॥५९॥

यन्ता^{१०} हस्तिपके सूते

सूत सारथि ।

भर्ता^{११} धातरि पोष्टरि ।

दधातीति धाता । यज्ञस्य भर्ता । पोष्टा रक्षक । स्थिया भर्ता ॥

यानपात्रे शिशौ पोत^{१२}

‘पोत शिशौ वहिने च गृहस्थाने च वाससि’ [मेदिनी, ५६ ३८] ॥

प्रेतः^{१३} प्राण्यन्तरे मृते ॥६०॥

प्रकर्षेण इत । प्राण्यन्तरं नारकम् ॥६०॥

1 Vivasvat mas means [a] a god and [b] the sun 2 M
विवस्तेजोऽस्यास्ति 3 Sarasvat mas means [a] a male river as
Sonabhadra and [b] the ocean 4 Garutmat mas means [a] a
bird and [b] Garuda 5 Sakuntah mas means [a] the blue
jay and [b] a bird in general 6 Dhumketuh mas means [a]
fire and [b] a comet 7 Jimūtah mas means [a] a Cloud and
[b] a mountain 8 Hastah mas means [a] the hand and
[b] the star so named 9 Marutah mas means [a] the
wind and [b] a god 10 Yantā mas means [a] the driver
of an elephant and [b] a charioteer 11 Bhartā mas means
[a] Brahmā [b] a protector, supporter and [c] a husband
12 Potah mas means [a] a ship and [b] the young of any
animal 13 Pretah mas means [a] a ghost, evil spirit and
[b] the departed spirit

व्यक्त¹ प्राज्ञेऽपि

व्यस्तो निश्चितोऽपि² ॥

दृष्टान्तो³ उभे शास्त्रनिदर्शने ।

क्षत्ता⁴ स्यात्सारथी द्वा स्थे क्षत्रियाया च शूद्रे ॥ ६३ ॥

दृष्टोऽन्ता⁵ निश्चयोऽस्य⁶ । निदर्शनमुदाहरणम् ॥ ६३ ॥

वृत्तान्त⁷ स्यात्प्रकरणे प्रकारे फात्स्न्यवार्तयो ।

वृत्तोऽन्तोऽस्य⁸ । प्रकरण प्रक्रिया । प्रकारो विशेष वार्ता जनधृति ॥

आनर्त⁹ समरे नृत्त (त्य स्थाननीवृद्धिशेषयो ॥ ६४ ॥

आनृत्यन्त्यत्र । नीवृद्धिशेषो जनपद ॥ ६४ ॥

वृत्तान्ता¹⁰ यमसिद्धान्तर्दनाकुशलकर्मसु ।

वृत्त अन्तोऽननास्य¹¹ वा ॥

श्लेष्मादिरस्थिरक्तादि¹² महाभूतानि तद्गुणा ॥ ६५ ॥

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातव¹³ ॥

श्लेष्मादि वातपित्त (ते) । अस्थ्यादिरस्थिमज्जामासादि । रक्तादि रक्तनुत्तरसादि । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । तद्गुणा गन्धादय ॥ ६५ ॥
अश्मविकृतिर्हरितालादि । शब्दयानि पचपठादि ॥

1 Vyaktah mas means [a] a wise or learned man and [b] clear distinct 2 M निश्चिनो 3 Drstantah mas means [a] a śāstra or science and [b] an example, illustration 4 Kṣatta mas means [a] a Charioteer [b] a door keeper and [c] a man born of Sudra man and Kṣatriya woman 5 M दृष्टो वा 6 M निश्चयोऽस्य 7 Vrttantah mas means [a] an event or occurrence [b] practice, mode of life [c] Completeness and [d] news, tidings 8 M वृत्ता नाम्य 9 Ānartah mas means [a] war [b] a dancing half and [c] a country 10 Krtantah mas means [a] yamo the god of death [b] a demonstrated Conclusion dogma [c] fate, destiny and [d] a sinful or mauspicious action 11 M च नाननास्य 12 B रक्तमदि रक्तमदि 13 Dhatuh mas means [a] an essential ingredient of the body [b] any of the five elements, e pṛthivī, ap, tejas, vāyu and ākāś [c] any one of the properties of these elements [d] a sense-organ [e] a mineral, metal and [f] a verbal root

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्ती^१ नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६६ ॥

'नृपस्य' इति पूर्वस्यैव विशेषणम् । कक्षान्तरे राजघातीस्थानविशेषे वास-
शृङ्गात्त्र । जपिना राजदारेषु दृष्ट अन्तोऽस्य ॥ ६६ ॥

वासुसामर्थ्ययो शक्ति^२ मूर्त्तिः^३ काठिन्यक्राययोः ।

प्रिस्तारवल्स्योर्त्रतति^४ वसती^५ रात्रिवेदमनोः ॥ ६७ ॥

नागु सन्त्याप्त्य दास्यम् ॥ ६७ ॥

क्षयार्थयोरपचिति^६

चित्र कित्तु (३३ ९४) । 'चायु पूजादौ च (म्वा० उ० से०) ।

'चाय वि -' (वा० उ० ३२०) ॥

साति^७र्दानाप्रसानया ।

'पगु दले' (त० उ० स०) ॥

अर्ति^८ पीडाधनुष्मोटोर्जातिः^{१०} सामान्यजन्मनो ॥ ६८ ॥

'जनसन -' (६४ ४२) इत्यात्वम्, स्यनश्च कित्तु ॥ ६८ ॥

प्रचारस्यन्दयो रीति^{११}

प्रचार शैलो । 'रो गती' (कथा० १० स०) । 'रीड् सवणे' (दि०
भा० अ०) ॥

ईनि^{१२} टिम्भप्रघासयोः ॥

डिम्य उपद्रव अतिवृष्ट्यादय सप्त इति य ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्ति^{१३}

उदयो लाभ । अधिगम आमादन [५] ॥

1 *Suddhantah mas* means (a) harem and [b] a pure hearted man 2 *M* च नाम्ब 3 *Sakith f* means [a] a missile and [b] power, ability, strength 4 *Murtih f* means [a] solidity, hardness and [b] the body 5 *Vratatih f* means [a] extension, expansion and [b] a creeper 6 *Vasatih [u] f* means (a) the night and [b] a house, residence 7 *Apacith f* means [a] decline, loss and [b] worship 8 *Satih f* means [a] a gift or donation and [b] end, conclusion 9 *Artih f* means [a] pain and [b] the end of a law 10 *Jatih f* means [a] a universal and [b] birth, production 11 *Rptih f* means [a] usage, custom, practice [b] flowing and [c] style, diction 12 *Juh f* means [a] a calamity and [b] dwelling in a fern place 13 *Praftih f* means [a] rise production and [b] attainment, acquisition

त्रेता^१ त्वग्नित्रये युगे ॥ ६९ ॥

वीणाभेदेऽपि महती^२

सततन्त्री वीणा महती ॥

भूति^३भस्मनि संपदि ।

नदीनगयोर्नागानां भोगवती^४

भोग , उपभोगः सर्पकायश्चास्त्यस्या , भोगवती नागपुरे ।

अथ संगरे ॥ ७० ॥

सङ्घे सभायां समिति^५

समयनम् । सम्यगागच्छन्त्यस्या वा ।

क्षयवासायपि श्रितिः^६ ॥

वासो निवास । 'क्षि निवासादी' (तु० १० अ०) ॥

रोरर्षिश्च शस्त्रं च वह्निज्जाला च हेतयः^७ ॥ ७१ ॥

शस्त्रमायुषम् ॥ ७१ ॥

जगती^८ जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि श्रितावपि ॥

जगति समारे । छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥

पङ्क्ति^९द्व्यन्त्रोऽपि दशमम्

दशमदशाक्षरपादम् ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायति^{१०} ॥ ७२ ॥

आयतिरागामिजालोऽपि ॥ ७२ ॥

1 Tretā f means [a] the triad of sacred fires and [b] the second yuga 2 Mahatī f means [a] the lute of Narada and [b] greatness 3 Bhūtī f means [a] ash [b] prosperity, wealth, riches and [c] decoration of an elephant 4 Bhogavati f means [a] the river of the lower world [b] the city of the Nagas inhabiting the lower world and [c] a snake 5 Samitī f means [a] war or battle [b] meeting, assembly and [c] association 6 Kṣitī f means [a] destruction [b] a dwelling and [c] the earth 7 Hetī f means [a] a ray of the sun [b] flame and [c] a missile 8 Jagatī f means [a] the world [b] a metre [c] the earth and [d] people 9 Paṅktī f means [a] a line, row [b] a metre and [c] the number 'ten' 10 Āyatī f [a] majesty, dignity and [b] future time

पत्ति'-र्गतौ च

पत्तिः पदाती च ॥

मूले तु पक्षति ² पक्षभेदयोः ॥

पक्षत्रिषोपयोः मूलं प्रतिपदादिः ॥

प्रकृतिः³ योनिलिङ्गे च

योनिरुपादानकारणम् । लिङ्गमव्यक्तं स्त्रीपुंनपुंसकं च, यथा—'तृतीयाप्रकृतिः पण्डः' (अ० को० २.६.३९) ॥

केशिकयाद्याश्च वृत्तयः⁴ ॥ ७३ ॥

केशिकयारभटधाद्याः वृत्तयः जीवता च ॥ ७३ ॥

सिकताः⁵ स्युर्वालुकाऽपि

सिकताः सिकतिलदेद्येऽपि⁶ ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः⁷ ।

श्रवः श्रोत्रम् ।

चनिता⁸ जनितात्यर्थानुरागायां च योपिति ॥ ७४ ॥

चनिता स्त्रीमात्रम् । अत्यन्तानुरक्तयोपिति च ॥ ७४ ॥

गुप्तिः⁹ श्रितिव्युदासेऽपि

श्रितिव्युदासः भूगर्तः ।

धृति¹⁰-घोरणधैर्ययोः ।

बृहती¹¹ क्षुद्रावार्ताकी छन्दोभेदे महत्त्वपि ॥ ७५ ॥

क्षुद्रावार्ताकी षष्ठकारिका । छन्दोविशेषो नवाक्षरपादः ॥ ७५ ॥

1. Pattih f. means [a] going [b] a foot-soldier and [c] a pedestrian 2. Pakṣatih f. means [a] the first day of a lunar fortnight and [b] the root of a wing 3. Prakṛtih f. means [a] the original or material cause and [b] the radical or crude form of a word 4. Vṛttih f. means (a) any of the four styles in composition and [b] livelihood 5. Sikatah f. means [a] sand and [b] sandy soil 6. M. सिक्कित्ते. रि 7. Śrutih f. means [a] the Vedas [b] the ear and [c] hearing 8. Vanatih f. means [a] a woman in general and [b] any beloved woman 9. Guptih f. means [a] a hole in the ground [b] prison and [c] protection 10. Dhṛtih f. means [a] holding and [b] fortitude, courage 11. Bṛhatī f. means [a] variety of Ctenopodium [b] a metre and [c] great, high, tall.

वासिता^१ स्त्रीकरिण्योश्च
वास्यते ॥

वार्ता^२ वृत्तौ जनश्रुतौ ।

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिः वृषिपाल्यादि । फल्गु तुच्छं, यथा—वार्तमेतत् ॥

अप्सु च^३ घृतामृते ॥ ७६ ॥

घृतं हविषि । अमृत सुधाया च ॥ ७६ ॥

कलधौतं^४ रुप्यहेम्नोः

कल. कालिका धोताऽस्य^५ ।

निमित्तं^६ हेतुलक्ष्मणोः ।

हेतुः कारणम् । लक्ष्म नेत्ररपन्दादि ॥

श्रुतं^७ शास्त्रावधृतयोः

अवधृतमाकर्णितम् ।

युगपर्याप्तयो वृतम्^८ ॥ ७७ ॥

युगं सत्ययुगम् । पर्याप्तं यथा—कृतमतिविस्तरेण ॥ ७७ ॥

अत्याहितं^९ महाभीति कर्म जीवनपेशि च ।

जीवनानपेशि कर्म साहाय्यम्

युक्ते क्षमादायुते भूतं^{१०} प्राण्यतीति समे त्रिषु ॥ ७८ ॥

युक्ते यथा—यथाभूतवादी प्रामाणिक स्यात् । क्षमादो यथा—महामृतनि ।

1. Vāsita f means [a] a woman and [b] a female elephant
2 Vārtā f. Means [a] talk [b] livelihood and [c] news;
and vārtam all g means [a] unsubstantial or weak and
[b] healthy, hale 3 Ghṛtam n means [a] ghee or clarified
butter and [b] water Amṛtam n means [a] nectar [b]
water [c] immortality and [d] unsolicited alms 4 Kala-
dhauttam n means [a] silver and [b] gold 5. M. जीवन 6
Nimittam n. means [a] a cause and [b] any good or bad
omen 7. Śrutam n. means the Vedas and śrutam all g.
means heard 8. Kṛtam n means [a] the first of the four
yugas of the world and [b] enough 9 Atyāhitam n means
[a] a great Calamity and [b] a daring deed 10. Bhūtam n
means [a] right, proper [b] the five elements and [c] true,
a matter of fact, bhūtam all g means [a] a living being
[b] past or gone [c] obtained and [d] like or similar.

ऋत सत्य 'भूतमप्यनुबन्धस्त हीयते व्यवहारत' इति यथा । प्राणिनि यथा—
भूतग्राम । अतीते यथा—भूते लिट् । समस्तुल्यो यथा—मुहृद्भूतोऽयम्^१ ॥ ७८ ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिप्प्रतीते दृढनिस्तले ।

पद्म पादग्रन्थ श्लोकादि चरित्र शीलम् । अतीत यथा—'वृत्तोत्सव पुरम्'
(मुद्राराक्षस) । दृढे यथा—वृत्तदेह स्नायुसार । निस्तल वतुलम् ॥

महाद्राज्यं^३ चावगीतं^४ जन्ये स्याद्गर्हित त्रिपु ॥ ७९ ॥

अवगीत निन्दितम् । जननीयो जन्य जनस्य जल्पा (ल्यो) वा ॥ ७९ ॥

श्वेतं^५ रूप्येऽपि रजतं^६ हेमिनि रूप्ये सिते त्रिपु ।

रज्यते रजतम् ॥

त्रिप्प्रित

इतस्त्रिपु, वाच्यलिङ्गा ॥

'जगदिङ्गेऽपि

इङ्गे जङ्गमे ॥

रक्तं^८ नील्यादि रागि च ॥ ८० ॥

रागि अनुरक्तम् ॥ ८० ॥

अवदात सिते^९ पीते शुद्धे श्वद्वार्जुनौ सितौ^{१०} ।

अर्जुन शुक्ल । पित्र् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ॥

1 M मुहृद्भूतायम् 2 Vṛttam n means [a] a verse and [b] Conduct, manner, vṛttah all g means [a] past gone [b] firm, fixed [c] round, Circle and [d] studied 3 Mahat all g means great, and mahat n means kingdom 4 Avagitam n means reproach and avag tam all g means [a] reproached, censured and [b] wicked, vile 5 Svetam n means silver, and svetam all g means white or any white thing 6 Rajatam n means [a] gold and [b] silver, and rajatah all g means whitish 7 Jugat all g means moveable, jagat mat means wind, and jagat n means the world 8 Raktam n means [a] red colour [b] blood and [c] saffron, and raktam all g means [a] affected with love and [b] coloured 9 Avadttah all g means [a] pure Clear and [b] white or yellow Colour 10 Sitah all g means [a] faste red, tied [b] finished, ended and [c] white

युक्तैऽतिमसृष्टे मर्षिण्यभिनीत^१

मर्षिण्ययोषे ।

अथ ससृष्टम्^२ ॥ ८१ ॥

कृत्रिमे लभ्य गापेतेऽपि

लक्ष्मणोपेत प्रहृषादिविभागन माधितम् ॥

अनन्तो^३ जनधात्रपि ।

ग्याते इष्टे स्तातो^४ ऽभिजातस्तुं कुन्ते बुधे ॥ ८२ ॥

अनन्तो विष्णुतामस ॥ ८२ ॥

त्रिविक्तौ^५ पूतविननौ मृच्छिंती^६ मृद्धमान्त्र्यू^७ ।

त्रिविक्ती रह गृत्ती ॥

द्वौ चाभ्यपस्यौ शुक्ती^८

अग्ल चुरम् । परयो मारम ॥

शिती^९ धयग्मेचकी । ८३ ।

मेचक कृष्ण ॥ ८३ ॥

मस्ये मारधी विगमात प्रशम्नेऽभ्यहिते च मयू^{१०} ।

भस्ते (अ० १० ग) मयि (३ ० १२४) मय ॥

पुररुष्टा^{११} पूर्निनेऽरा र्थभयुक्तऽप्रत कृते ॥ ८४ ॥

भराजिता मयुतो विपेति ॥ ८४ ॥

निवाता^१ वाश्रयावातौ शास्त्राभेद्य च वर्म यत् ।

निवायत गम्यन् निवात । निवृत्तो वातोऽत्र^२ । शस्त्राभेद्य वर्म [यथा—]
निवातकवचा ॥

जातोन्नद्वप्रवृद्धा स्युरुच्छ्रिता^३

ऊर्ध्वकं उच्चक ॥

^४उत्थितास्त्वमी ॥८५॥

वृद्धिमत्प्रोद्यतात्पन्ना

जातादिषु विषु अयम् ॥८५॥ प्रोद्यन् साधम ॥

आहतौ^५ सादरार्चितौ ।

इति तान्ता ।

अर्थो^६ऽभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥८६॥

अभिधेय शक्यार्थं । रै धनम् । चस्तु पदार्थं । निवृत्तो यथा— मराका-
र्थोऽयं धूम ॥८६॥

निपानागमयोस्तीर्थ^७-मृपजुष्टजले गुरौ ।

निपान जलाशय । आगम शास्त्रम् । ऋषिमिश्रुष्टं सन्नितम् ॥

^८समर्थस्त्रिषु शक्तिर्ये सद्यद्वार्येहितेऽपि च ॥८७॥

समर्थयत समर्थते । सगतोऽर्थोऽस्य^{१०} । समर्थं ॥८७॥

1 Nivātah all g means [a] a refuge [b] a place sheltered from the wind and [c] a strong armour 2 M वातो, 3 Uccritah all g means [a] born [b] raised lifted up and [c] high tall 4 Uthitah all g means [a] raised or gone up [b] born produced and [c] alive 5 Ādrtah all g means [a] full of honour and [b] worshipped 6 Arthah mas means [a] a matter of message [b] wealth, riches [c] an object thing [d] a purpose aim and [e] prevention 7 M मन्त्रार्थ 8 Tirtham n means [a] a place of water (b) the scripture [c] the water used by sages and [d] a sacred preceptor or teacher 9 Samarthah all g means [a] strong, powerful [b] Connected in sense and [c] suitable, Proper 1 M मन्त्रार्थः ।

दशमीस्थोः क्षीगरागवृद्धौ

दशम्या कामावस्याया वयसि च तिष्ठति । क्षीणा रागेण ।

वीथी पदव्यपि ॥

पदवी मार्गं । अपिना गृहप्रान्त ॥

आस्थानीरत्नयोरस्था^३ प्रस्थो^४ऽस्त्री सानुमानयो ॥८८॥

इति थान्ता ।

आस्थानी बालन्वनम् ॥८८॥

[इति थान्ता]

अभिप्रायप्रशौ छन्दौ^५

यथा छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्द ॥

अब्दौ^६ लीमृतवत्सरो ।

जीमूतो मेघ ॥

अपरादौ तु निन्दाज्ञ

आज्ञा शासनम् ।

दायादौ^७ सुतबान्धयो ॥८९॥

दायमृक्कमादत्ते । बान्धव सपिण्ड ॥८९॥

पादा^८ रश्म्यङ्घ्रिनुयांशा

रश्मिः किरण । अङ्घ्रिश्चरण ।

1 Daśamīsthah mas means [a] one whose affection or love is diminished [b] an old man 2 Vīthī means [a] a road, way [b] a row and [c] the skirt of a house 3 Āstha means [a] an assembly [b] effort and [c] support 4 Prasthah mas n means [a] the top of a mountain and [b] a measure 5 Chandah mas means a) meaning, intention and [b] free will 6 Abdah mas means [a] a cloud and [b] a year 7 Aparādah mas means [a] blame b) exception and [c] an order, Command 8 Dayādah mas means [a] a son and [b] a relative or kinsmen 9 Padah mas means [a] a ray [b] the foot and [c] a quarter, fourth part

चन्द्रान्यर्कास्तमोनुदः^१ ।

निर्वादी^२ जनापवादेऽपि

निर्वादी वादाभावो निश्चितवादश्च ।

शादी^३ जम्बालशष्पयोः ॥९०॥

जम्बालः पद्मः । शष्पः वृष्णम् ॥९०॥

आरावे^४ रुदिते त्रातर्याम्रन्दो^५ द्धारणे रणे ।

अग्राव आत्मानम् । त्राता विजिगीषो रक्षिता ॥

स्यात्प्रसादो^६ऽनुरोधेऽपि

अनुरोधे यथा—'प्रसादे यतस्व' । अपिना नैर्मल्ये ॥

सूदः^७ स्याद्वधञ्जनेऽपि च^८ ॥९१॥

मूदः मृपकारोऽपि^९ ध्यञ्जनं मृपः ॥९१॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः^{१०}

गोविन्दो विष्णुश्च ॥

हर्षेऽप्यामोद^{११} । वन्नदः ।

भ्रामोदो मन्धोऽपि^{१२} । एवं मदे हर्षे गर्वादी च ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च मृषाङ्गे क्लृप्तो^{१३}ऽस्त्रियाम् ॥९२॥

प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिङ्ग उनादि ॥९२॥

स्त्री सविज्जा'नसभापाक्रियाकाराजिनामसु ।

स'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । सभापा सकेतो यथा—'प्रवृत्ती च निवृत्ती च सविद स्थापयेद्व्रणे' । क्रियाकारो व्यवस्थापनं यथा—'सविद लङ्घयेच्च य । आजिषुंढम् । नाम सर्व्वेव ॥

धर्मे रहस्युपनिषत् स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥९३॥

श्रुतु , आदिक्नवातिक्रयो ॥९३॥

पद^१ व्यप्रसितिप्राणस्थानल^२माड द्विवस्तुपु ।

व्यवसितिर्ध्वसाय । यथा—न^३धपद । प्राण शरणं यथा—पदमापदि माधव । स्थान—ल^४पद । ल^५म यथा—नवनखपदलेखालाञ्छित वाहुमूलम् । अड^६द्विवरण । वस्तु यथा—पदायं ॥

गाणपद^७ सेविते माने

गामि सवित गाणपदम् । — सवित— (६११४५) इति साधु । माने—'गाणद [प्र] विष्टा देव' ।

प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्^८ ॥९४॥

'आस्पदं प्रतिष्ठावाम्' (६११४६) [इति] साधु । इत्य च ॥९४॥

त्रिप्रिष्टमधुरी स्वाद्^९

'स्वानुमिष्टमनाज्ञयो' (मदिनी ७४१६) ।

मृद्^{१०} चानीक्षणोमरी ।

अतीभ्गोऽप्रादि^{११} ॥

- 1 Saviḍ f means [a] knowledge [b] a sign, symbol [c] an established usage [d] war, fight [e] a name [f] pleasure, gratification and [g] promise, agreement 2 Upaniḍ f means [a] a sacred or religious lore [b] secrecy and [c] Vedānta 3 Sarat f means [a] a season and [b] a year 4 Padam n means [a] take possession of, occupation [b] protection [c] Position, status [d] a mark, trace [e] a fact [f] a complete or intlected word and [g] a thing, object 5 Gaḍpadam n means [a] a spot frequented by cows and [b] a measure equal to cows' footsteps 6 Pratiḍ f means [a] a high position and [b] work 7 Svādul all c means [a] sweet [b] tasteful and [c] pleasing 8 Mḍal all g means [a] feeble, weak and [b] soft, tender

मृदाल्पापटुनिर्भाग्यमन्दा^१ स्युः

मृदो यथा—'मन्दः कवियज्ञः प्रार्थी' (रघु० १.३) । अल्पे-मन्दोदरी ।
अट्टु —मन्दं गच्छति । निर्भाग्यो मन्दभाग्य ॥

द्वौ तु शारदौ^१ ॥९५॥

प्रत्यग्राप्रतिभौ

प्रत्यग्नो नवः ।

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ^१ ॥

इति दान्ताः ।

विगतं चारदोऽप्रतिमत्वदोऽप्य^१ विशारदः ॥

[इति दान्ताः]

व्यामो वटश्च न्यग्रोधी^१

व्यामस्तिर्यकृतं बाह्वन्तरम् । न्यक्, रणद्धि ॥

उत्सेध^१ काय उन्नाति ॥९६ -

ऊर्ध्वं सिध्यत्यनेन । ऊर्ध्वं सेवनं च ॥ ९६ ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधी यीवधी^१ च तौ ॥

परित आहरणं प्रीहिवृणादेः । विविधो मध्यो गमनमत्र ॥

परिधि^१ र्यक्षियतरो शास्त्रायामुपसूर्यं^१ ॥९७॥

बाह्वन्तरमात्रं परिधिरच्छिन्नापोऽपि पत्रतः । उपसूर्यकः गृह्यमन्त्रम् ॥ ९७ ॥

वन्धक व्यसन चेत् षोडाधिष्ठानमाधय^१ ।

वन्धक तद् यदुत्तमर्णयि भूम्याद्याधीयते । व्यसन यथा—आधि प्रासो यो न मुह्येत्स धीर । आध्यानमाधि मानसो षोडा । आधीयतेऽस्मिन्नाधिराधार ।

स्यु समर्थननीचान्निःमाश्च समाधय ॥५८॥

नीचाको वचनोभाव ॥ ९८ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्ध^२ प्रकृत्यादिपिनश्वरे ।

मुख्यानुयायिनि शिर्षो प्रकृतस्यानुवर्तने ॥९९॥

दोषोत्पादे यथा—अनुबन्धमवस्था च ज्ञात्वा दण्ड प्रकल्पयेत् । प्रकृतिप्रत्यया दोना कार्यार्थासङ्गते विनश्वर उच्चरितप्रदः सी संऽनुबन्ध^३ । मुख्य पित्रादिक मनुयाति य शिषुस्तत्र प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तने, अनिवर्तने यथा—वैरानु बन्ध ॥ ९९ ॥

विधु^४ विटगौ च द्रमसि परिच्छेदे विलेऽर्वाधः^५ ।

विधि^६ विधाने दैघऽपि प्रणिधि^७ प्रार्थने चरे ॥१००॥

चरा हूत ॥ १०० ॥

बुद्धबुधी^८ पण्डितेऽपि

बुद्ध जिने ॥

स्फुन्धः^९ समुदयेऽपि च ।

समुदये यथा—सप्तवातस्व धा ॥

1 Adhuh mas means [a] pawn, mortgage [b] a bad habit [c] mental pain, anguish and [d] location
2 Samadhuh mas means [a] agreement [b] silence and [c] abstract meditation 3 Anubandhah mas means [a] fault [b] a grammatical term [c] a child or pupil who imitates an example set by a parent or preceptor and [d] continuity 4 M नीनुव ५ 5 Vidhuh mas means [a] Vignu [b] the moon [c] camphor and [d] a demon 6 Avadhuh mas means [a] boundary, limit [b] a hole or pit and [c] time 7 Vidhuh mas means [a] a rule, precept [b] fate [c] Brahmā and [d] time 8 Prapadhuh mas means [a] a request and [b] a spy 9 Buddhah mas means [a] Gautama Buddha and [b] a wise or learned man Buddhah mas means [a] the planet Mercury and [b] a wise or learned man 10 Skandhah mas means [a] a multitude or group [b] the shoulder and [c] the trunk or stem of a tree

देशे नदविशेषेऽधौ सिन्धु^१ ना सरिति स्त्रियाम् ॥१०१॥
सिन्धुदेशविशेष ॥ १०१ ॥

विधा^२ विधौ प्रकार च
विधिविधानम् । प्रकारे यथा—द्विविध ॥

साधू^३ रम्येऽपि च त्रिषु ।

वधू^४-जाया स्नुषा स्त्रीषु^५
स्त्रीत्विति स्त्रीमात्रम् ।

सुधा लेपोऽमृत स्नुही ॥१०२॥

लिप्यतेऽनेन^६ रूपे द्युत्तिकाचूर्णादि । स्नुही सीदुण्ड ॥ १०२ ॥

सधा^७ प्रतिज्ञा मर्यादा
प्रतिज्ञा यथा—सत्यसध ॥

श्रद्धा^८ सप्रत्ययः स्पृहा ।

सप्रत्ययो मत्वयतिशय । यथा—श्रद्धया मामुवाचत (भगवद्गीता, १२ ६) ।
स्पृहा यथा—भोजने श्रद्धालु ॥

मधु^९ मन्ने पुष्परसे क्षीरेऽप्यन्ध^{१०} तमस्यपि ॥१०३॥

अतन्त्रिषु समुन्नद्धौ^{११} पण्डितमन्त्रगरितौ ।

इतो धान्तास्त्रिलिङ्गा ।

1 Sindhuh mas means [a] the country, Indus [b] a river and [c] the sea, sindhuh f means river 2 Vidhā f means (a) mode, manner, form and (b) sort or kind 3 Vidhuh all g means (a) pleasant (b) good, virtuous (c) a merchant 4 Vadhūh f means (a) bride (b) a wife (c) a daughter in law and (d) a woman 5 B and K सा च 5 Sudhā f means (a) white wash (b) nectar and (c) the milk hedge plant 6 M सिन्धुनेन 7 Sandhā f means (a) acceptance (b) promise and (c) limit, boundary 8 Sraddhā f means (a) belief, faith (b) deep devotion and (c) strong desire 9 Madhu n means (a) wine (b) the juice of flowers and (c) honey madhuh mas means (a) a season and (b) the month, Cūtra 10 Andham n means darkness, and andhah all f means blind 11 Samunaddhah all g means (a) to make oneself to be learned and (b) proud

ब्रह्मबन्धु^१ रधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मणो बन्धुस्तज्जातिमान च नतक्रियावान् । निर्देशो यथावस्वितं
कथनम् ॥

अथावलम्बितः ॥ १०४ ॥

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः^२

अविलम्बितो वस्त्रादौ रुद्ध ॥ १०४ ॥ अविदूरे समीपे यथा—अवष्टब्धा
सेना ॥

प्रसिद्धी^३ ख्यातभूपिती ॥

इति धान्ताः ।

सूर्यवह्नी चित्रभानू^४ भानू रश्मिदिवाकरी ॥ १०५ ॥

भूतान्मानो^५ धावृदेही

भूतानामात्मा । भूतान्येवात्माऽस्येति च ।

मूर्खनीची^६ पृथग्जनी^७ ।

पृथक्कार्यो जन ।

प्रावाणो^८ शैलपापाणो पत्रिणो^९ शरपक्षिणो ॥ १०६ ॥

पत्राणि पक्षा सन्त्यस्य ॥ १०६ ॥

तरुशैली^{१०} शिखरिणो^{११}

शिखरमस्त्यस्या ।

1 Brahmbandhuh all g means (a) a contemptible Brahmana and (b) an instruction 2 Avastabdhah all g means (a) supported (b) near and (c) bound 3 Prasiddhah all g means (a) renowned and (b) ornamented, decorated 4 Citrabhānuh mas means (a) the sun and (b) fire-Bhānuh mas means (a) a ray and (b) the sun 5 Bhūtātman mas means (a) the Creator, Brahṃā and (b) the individual soul 6 Pṛthagjanah mas means (a) a fool and (b) a low man 7 Grāvan mas means (a) a mountain and (b) a stone 8 Patrin mas means (a) an arrow (b) a bird in general and (c) a falcon 9 Śikhariṇ mas means (a) a tree and (b) a mountain

शिरिनौ^१ वह्निवर्हिणौ ।

प्रतियत्ना^२ दुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतिवृत्त यत्नोऽन^३ । लिप्सा लाभेच्छा । उपग्रहो बन्दिग्रहणादि ।

अथ सादिनौ^४ ॥ १०७ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ बाजिनो^५ ऽश्वेषुपक्षिण ।

बाजा पक्षा सत्यस्य । अश्वानामपि पूर्वं पक्षा अश्ववत् । इषुः शर ॥

कुन्नेऽप्यभिजनो^६ जन्ममूम्यामपि

अभिजायतेऽस्मात्^७ । जन्मतो भूमि ॥

अथ ह्यायन^८ (ना) ॥ १०८ ॥

वर्षार्चिन्नीहिभेदाश्च

चर्षे वर्षणे । अर्चिषि चाग्रहायण क्लीबम् । ग्रीहिभेदः पश्चिकाप्य ॥

चन्द्रान्यर्का विरोचना^९ ।

केशेऽपि वृजिन^{१०}

वृजिन पापऽपि^{११} ॥

^{१२} विश्वकर्माकर्मुरशिल्पिनो ॥ १०९ ॥

विश्वस्य वर्मास्मात् । विश्व च वर्मास्य ॥ १०९ ॥

आत्मा^{१३} यत्नो धृतिवृद्धि स्वभावो ब्रह्म वर्म च ।

यत्ने यथा—महात्मा । स्वभावे—दुष्टात्मा । ब्रह्मणि—आत्मभेद सर्वम्^१
(छा० उ० ७ २४ २) । वर्मं शरीर तत्र यथा—कृशात्मा ॥

- 1 Sikhin mas means (a) fire and (b) a peacock
2 Pratiyatnah mas means (a) wish, desire and (b) making
Captive or taking prisoner 3 M यत्नेत्र 4 Sadin mas means
(a) a charioteer and (b) a horse rider 5 Vajin mas
means (a) horse (b) an arrow and (c) a bird 6 Abhijanah
mas means (a) a noble descent (b) family and (c) mother
land 7 M कामायतेस्मत् 8 Hyanah mas means (a) a year (b)
a flame and (c) a kind of rice 9 Virochanah mas means (a)
the moon (b) fire and (c) the sun 10 Vajin mas means (a)
hair and (b) the wicked man 11 M शरणि 12 Vishvakarman
mas means (a) the sun and (b) the architect of gods
13 Atman mas means (a) the soul (b) effort (c) spirit,
Courage (d) mind (e) the natural temperament (f) Supreme
Soul, Brahman and (g) the body

शक्रो घातुकमत्तेभो वपुर्काब्दो घनाघन १ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसनशील । स चासौ मत्तेमरुच । वपुर्वो वपुणशील । हतोरति
घन । एत त्रय ॥ ११० ॥

अभिमानो ऽर्थादिदपेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्रार्थना । मानेर्मन्यतेरुच । 'मीञ् हिंसायाम्' (ब्रघ्वा० उ० अ०)
इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^१ मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्त्तिगुणः काठिन्यम् । दर्शन स्पर्शन च मूर्त्तम् । निरन्तर निविडम्
॥ ११ ॥

इन^४ सूर्ये प्रभा

प्रभुः स्वामी ।

राजा^५ मृगाङ्ग क्षत्रिये नृपे ।

'सोमो राजा द्विजातीनाम्' इति धृति ॥

वाणिन्यो^६ नर्तकीदूत्यौ

अवश्य वणति वाणिनी । 'वण शब्दे (म्वा० १० स०) । णिनि ॥

म्वन्त्यामपि वाहिनी ॥ ११२ ॥

स्वप्न्ती नदी । अपिना सेना ॥ ११२ ॥

हादिन्यो^७ वज्रतडितो घन्दायामपि क्रमिनी^८ ।

वदा यत्र प्ररोट्विशेष ॥

-
- 1 Ghanaghanaḥ mas means (a) Indra (b) a vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānah mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (a) a cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all g means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) a lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a Kṣātrīya
6 Vāṇinī f means (a) a dancing girl [b] a female messenger and [c] a clever woman
7 Vāhinī f means [a] river and [b] an army
8 Hradīnī f means [a] the thunderbolt and [b] lightning
9 Kraminī f means [a] a plant [b] a woman and [c] a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनुः^१

तनुः सूक्ष्मेऽपि^२ ॥

सूना^३-धोजिह्विकापि च ॥ ११३ ॥

अधोजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वधस्थानं च ॥ ११३ ॥

ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

वितान्यते व्रतुः । वितानं [त] ननमत्रेति । वितानो मन्दः ॥

अथ केतनं^५ कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

‘वित ज्ञाने’ । कृत्ये, अवश्यकार्ये यथा—कायकेतनम् । केतुर्ध्वजः ।
उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणो निकेननं नातिक्रामेत् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

वेदतत्त्वतपस्यु कञ्चोवं द्वयोः पुंसि । तत्त्वं ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमायां सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

‘गन्धनं सूचनोत्साहहिसनेषु प्रकाशने’ [विश्व ११.७४] ॥ ११५ ॥

आतश्चनं^८ प्रतीवापत्रघनाप्यायनार्थकम् ।

दध्यादिसिद्धये दुग्धादौ तत्रादेः प्रक्षेपः प्रतीवापः, निक्षेपो वा । जघनं वेगः ।
आप्यायनं तपणम् ॥

-
1. Tanuh f. means [a] skin and [b] the body; tanuh all g. means [a] thin, lean and [b] small, little 2. M. सूक्ष्मेऽपि 3. Sūna f. means [a] uvula [b] a slaughter-house and [c] a daughter 4. Vitanam n. mas. means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy; vitanam all g. means [a] pithless and [b] stupid, dull 5. Ketanam n. means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6 Brahman n. means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahman; and Prahmā mas. means [a] a Brahmana and [b] the Creator of the world 7. Gandhanam n. means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8. Ātancaram n. means [a] Causing to Coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction.

शक्रो घातुकमत्नेभो वर्पुःकालदो घनाघन^१ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसनशील । स चासौ मत्तेभश्च । वर्पुको वर्पणशील । हतीति घन । एत त्रय ॥ ११० ॥

अभिमानो ऽर्थादिदपेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्रार्थना । मानेर्मन्थतेश्च । 'मीञ्' हिसायाम् (ब्रचा० उ० अ०) इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^२ मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्त्तिगुणः काठिन्यम् । दर्शनं स्पर्शनं च मूर्त्तम् । निरन्तर निविडम् ॥ १११ ॥

इन^३ सूर्ये प्रभौ

प्रभुः स्वामी ।

राजा^४ मृगाङ्ग क्षत्रिये नृपे ।

'सोमो राजा द्विजातीनाम्' इति श्रुति ॥

वाणिन्धो^५ नर्तकीदूर्यौ

अवश्यं वणति वाणिनी । वण शब्दे' (भ्वा० ण० स०) । णिनि ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ ११२ ॥

स्रवन्ती नदी । अपिना सेना ॥ ११२ ॥

ह्रादिन्धो^६ चञ्जतडितो वन्दायामपि कामिनी^७ ।

वदा यत्र प्ररोहविशेष ॥

1 Ghanaghanaḥ mas means (a) Indra (b) a vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānah mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (a) a cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all g means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) a lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a ḥṣatriya
6 Vāṇinī f means (a) a dancing girl (b) a female messenger and (c) a clever woman
7 Vāhinī f means (a) river and (b) an army
8 Hradini f means (a) the thunderbolt and (b) lightning
9 Kāminī f means (a) a plant (b) a woman and (c) a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनु^१

तनु सूदमेऽपि^२ ॥

सूना^३ धोजिह्विरापि च ॥ ११३ ॥

अधाजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वधस्थान च ॥ ११३ ॥

ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितान^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

वितन्वने ऋतु । विगत [त] नमनेति । वितानो मन्द ॥

अथ केतन^५ कृत्ये केतानुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

'विन ज्ञाने' । कृत्य, अवश्यकार्ये यथा—कार्यकेतनम् । केतुध्वंज ।

उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणा निवचन नातिब्राम् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्र प्रजापति ।

वेदतत्त्वतस्सु क्लीव द्वया पुंसि । तत्त्वं ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमाया सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

'गन्धन सूचनासाहसिसनपु प्रकाशन' [विश्व ९१ ७४] ॥ ११५ ॥

आतद्धन^८ प्रतीवापनप्रनाप्यायनार्थकम् ।

दध्यादिसिद्धय दुग्धादा तत्राद प्रथम प्रतीवाप, निम्नेषो वा । जघन वेग ।

आप्यायन तर्पणम् ॥

1 Tanuh f means [a] skin and [b] the body, tanuh all g means [a] thin, lean and [b] small, little 2 M सूनेति 3 Sūna f means [a] uvula [b] a slaughter house and [c] a daughter 4 Vitanam n mas means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy, vitanam all g means [a] pitiless and [b] stupid, dull 5 Ketanam n means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6 Brahman n. means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahmans and Brahmas mas means [a] a Brahmana and [b] the Creator of the world 7 Gandhanam n means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8 Atardhanam n means [a] causing to coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction

व्यञ्जनं^१ लाङ्छनश्मश्रुनिष्ठानाययवेष्वपि ॥ ११६ ॥

व्यज्यतेऽनेन^२ । निष्ठानं मक्ताक्षुपसेचनं दध्यादि । अवयव. स्व्यादिविह्व
[३] ॥ ११६ ॥

स्वाकौलीनं^३ लोकवादे युद्धे पशवद्विपक्षिणाम् ।

कुलीने भवं कौलीनम् । लोकवादो लोकापवादः । पस्वादोना युद्धे चेदम् ॥

स्वादुदानं^४ निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उदाने गमने । उदान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अथकाशे स्थिती स्थानम्^५

विष्कम्भेति । अधिकरणे (३.३.११७) भावे (३.३.११५) च ल्युट् ॥

क्रीडादावपि देवनम्^६ ।

देवं विजिगीषादावपि ॥

उद्यानं^७ पीरूपे सन्ने सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११८ ॥

पीरूपयुवोगः । सन्ने शैवम् । सन्निविष्टस्य उद्गम ऊर्ध्वभाव ॥ ११८ ॥

दुग्धानं^८ प्रतिरोधे च विरोधावग्नेऽपि च ।

विद्युत्पातम् ॥

आरणे सुतरारहादे गती द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निर्वाणोपहरणानुपपादु च साधनम्^९ ।

साधने साधनार्थे । इत्यर्थे धनम् । उपपादनानुपपाद ॥ ११९ ॥ उपकरण

* ११९५५० । अनुपपादऽपुपपादम्^{१०} ॥

१. Anushnam n. means [a] a mark or token [b] the
[c] a punishment or seasoned article and [d] a limb or
[e] a part of a body. 2. Kaulinam n. means [a] a sandal
[b] a mark of animals and birds and [c] high birth.
3. Svadudanam n. means [a] going out [b] a garden and [c]
[d] a part of a body. 4. Sthanam n. means [a] an occasion [b] state
[c] a part of a body, confidence 5. Devanam n. means [a]
[b] a part of a body, effort [b] an army and [c] the act of
[d] a part of a body. 6. Vudhanam n. means [a] opposition
[b] a part of a body, effort [b] an army and [c] the act of
[d] a part of a body. 7. Uddhanam n. means [a] a part of a
[b] a part of a body, effort [b] an army and [c] the act of
[d] a part of a body. 8. Anushnam n. means [a] a mark or
[b] a part of a body, confidence 9. Sadhanam n. means [a]
[b] a part of a body, effort [b] an army and [c] the act of
[d] a part of a body. 10. M. अनुपपादऽपुपपादम् ।

निर्यातनं^१ वैरशुद्धौ दाने न्यामापणोऽपि च ॥ १२० ॥

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) । न्यासापणं निम्ने प्रतिदानं ॥ १२० ॥

व्यसनं^२ विपदि भ्रशे दोषे कामजरोपजे ।

कामजो दाया मृगयाद्युतपानादि । कोपजा वाक्यारप्याथद्वयणादि ॥

^३पक्षमाक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्राद्यशेष्यणीयसि ॥ १२१ ॥

'पक्षमशुत्रादिमूढमाशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि' इति विश्व [१५.१२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्य^४

तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि^५ । अणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वल्मं^६ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽग्निपुट^७ ॥

अकार्यगुह्य कौपीनम्^८

दूषयतनमर्हति । 'शालीनकापीने अघृष्टाकार्ययो' (५०२०) इति माघु ।
उदाहरणं किञ्च तदाच्छादनं च कौपीनम् ।

मैथुनं^९ सगती रती ॥ १२२ ॥

मिथुनं युग्मं स्त्रीयुसो च तस्यदं कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधानं^{१०} परमात्मा धा

प्रयोयाऽन्मिन्^{११}, प्रवर्तने च ॥

1 Niryatanam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c. and (c) evil or bad habit 3 Pakṣman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M नेत्रच्छदोऽग्निपुट 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maitrunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connection 10 Pradhānam n means (a) the superior and (b) the standard and (c) the Prakṛti of Sankhya system 11 M प्रयोयाऽन्मिन्

व्यञ्जनं^१ लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेऽपि ॥ ११६ ॥

व्यज्यतेऽनेन^२ । निष्ठान भक्ताद्युपसेचन दध्यादि । अवयव स्त्र्यादिचिह्न
[म] ॥ ११६ ॥

स्यात्कौलीन^३ लोकवादे युद्धे पश्चहिपक्षिणाम् ।

कुलीने भव कौलीनम् । लोकावादे लोकापवादः । पश्चादीना युद्धे वेदम् ॥

स्यादुद्यान^४ नि.सरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उद्याने गमने । उद्यान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्^५

तिष्ठन्त्यत्रेति । अधिकरणे (३ ३ ११७) भावे (३ ३ ११५) च ल्युट् ॥

क्रीडाद्रावपि देवनम्^६ ।

देवन विजिगीषादावपि ॥

उत्थानं^७ पीन्ये तन्त्रे सनिविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११८ ॥

पीरुपमुद्योग । तन्त्र संन्यम् । सनिविष्टस्य उद्गम ऊर्ध्वाभाव ॥ ११८ ॥

व्युत्थानं^८ प्रतिरोधे च विरोधावगणेऽपि च ।

विगतमुत्थानम् ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतीं द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निवर्तनोपकरणानुप्रज्ञानु च साधनम्^९ ।

साधन मारणादौ । द्रव्य धनम् । उपपादनमुपपाद ॥ ११९ ॥ उपकरण

साधनसामग्री । अनुप्रज्ञानुगमनम्^{१०} ॥

1 Vvañjanam n means [a] a mark or topen [b] the beard [c] a Condiment or seasoned article and [d] a limb or memder 2 M व्यज्यतेनेन 3 Kaulinam n means [a] a sandal [b] a Combat of animals and birds and [c] high birth. 4 Udyānam n means (a) going out (b) a garden and (c) aim purpose 5 sthanam n means (a) an occasion (b) state condition and (c) stay, residence 6 Devanam n means (a) desire to excel, devanah mas means gambling 7 Uthnam n means (a) activity effort (b) an army and (c) the act of rising or standing up 8 Vyuthanam n means (a) opposition and (b) independent action 9 Sadhanam n means (a) killing (b) funeral rites (c) going (d) causing the delivery of money (e) earning money (f) accomplishment (g) means (h) following and (i) cause (hetu) 10 M अनुप्रज्ञानुगमनम् ।

निर्यातन^१ वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ॥ १२० ॥

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) । न्यासार्पण निक्षेप प्रतिदाने ॥ १२० ॥

व्यसन^२ विपदि भ्रशे दोषे कामज नोपजे ।

कामजो दापो मृगयाचूतपानादि । कोपजो वाक्याख्याधूपणादि ॥

^३पद्ममाक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्राद्यशेऽप्यणीयसि ॥ १२१ ॥

'पद्मसूत्रादिमूढमाद्ये किञ्जल्के नेत्रलोमनि' इति विश्व [९५ १२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व^४

तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिनादि ^५ । क्षणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वल्म^६ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽक्षिपुट ^७ ॥

अकार्यगुह्य कीपीनम्^८

कूपतनमर्हति । 'शालीनकापीने अघृष्टाकार्ययो' (५ २ २०) इति साधु ।

रुक्षणया लिङ्ग तदाच्छादन च कीपीनम् ।

मैथुन^९ सगतो रतौ ॥ १२२ ॥

मिथुन युग्म स्त्रीपुंसौ च तस्येद कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधान^{१०} परमात्मा धी

प्रधीयतेऽस्मिन्^{११}, प्रवर्तते च ॥

1 Niryatanam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c and (c) evil or bad habit 3 Pakaman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिनादि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M नेत्रच्छदोऽक्षिपुट 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maithunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connections 10 Pradhyanam n means (a) the supreme Soul (b) the mind and (c) the Prakṛti of Sankhya system 11 M प्रधीयतेऽस्मिन् ।

प्रज्ञानं^१ बुद्धिचिह्नयोः ।

प्रज्ञायते इति, अनेन वा ॥

प्रसूनं^२ पुष्पफलयो
प्रसूयते ।

निधनं^३ कुलनाशयोः ॥ १२३ ॥

नियत धन यत्र निवृत्तिश्च धनस्य ॥ १२३ ॥

क्रन्दने^४ रोदनाह्वाने वर्ष्मं^५ देहप्रमाणयोः ।
प्रमाणमत्रोच्यति यथा—व्याप्त व्यामनि वर्ष्मणा ॥

गृहदेहत्विदप्रभावा धामानि^६
त्विट् तेज ॥

अथ चतुष्पथे ॥ १२४ ॥

संनिवेशे च संस्थानम्
संनिवेशो रचना ॥

लक्ष्मं^७ चिह्नप्रधानयोः ।

आच्छादनं^८ संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२५ ॥

'आच्छादन संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति धरणि ॥ १२५ ॥

आराधनं^९ साधने श्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च

अधिष्ठानं^{१०} चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२६ ॥

चक्र रथाङ्गम् । पुरे प्रमात्रेऽध्यासने ॥ १२६ ॥

-
- 1 Prajñānam n means (a) intelligence and (b) a mark, sign
2 Prasunam n means (a) a flower and (b) a fruit 3 Nidhanam n means (a) a family and (b) death, destruction
4 Krandanam n means (a) weeping and (b) calling
5 Varsman n means (a) body and (b) a measure 6 Dhāman n means (a) a house (b) the body (c) light, splendour and (d) glory 7 Sansthānam n means (a) a place where four roads meet (b) configuration and (c) form, shape
8 Lakṣman n means (a) a sign, token and (b) chief, foremost 9 Acchādanam n means (a) covering, concealing (b) a cover and (c) cloth 10 Arādhnam n means (a) means (b) accomplishment, attainment and (c) satisfaction
11 Adhṣṭhānam n means (a) a wheel (b) town, village (c) glory and (d) an abcde

रत्न^१ रजजातिश्रेष्ठेऽपि
'जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तद्रत्नमभिधीयन्' ॥

वने^२ मल्लिकानने ।

तलिन^३ विरले स्तोके प्राच्यलिङ्गास्तथोत्तरे । १२७ ॥
तलमस्यास्ति ॥ १२७ ॥

समाना^४ सत्समेके स्यु
सह मानेन वतते । समान मानमस्येति च ॥

पिशुनी^५ खलसूचकौ ।

'हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरी तरस्विनी १ /
त्तरो जवो बल वाऽस्यास्ति' ॥ १२८ ॥

अभिपन्नो^६ ऽपराद्धोऽभिप्रस्तव्यापद्गतावपि ।
इति नान्ता ।

'अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्रुते प्रस्ते विपद्गता' इति विश्व ॥

[इति नान्ता]

अथ पान्ताः

कलापो^{१०} भूषण बर्हे तूणीरे सहतेऽपि च ॥ १२९ ॥

कला आपाति । भूषणे काञ्च्यदो । महत्वे समूह ॥ १२९ ॥

परिच्छदे परीवापः^{११} पर्युप्तौ सनिलस्थितौ ।

परिच्छद परिवार । पर्युप्ति परितो वीजत्यग । स्थितिरचलत्वम् ।
'सलिलस्थितिर्जलाघार' इत्यन्य ।

1 Ratnam n means (a) a gem, jewel and (b) anything best or excellent of its kind 2 Vanam n means (a) water (b) forest and (c) a house 3 Talinam all g means (a) spare, thin (b) small, little and (c) clear 4 Samanah all g means (a) good, virtuous (b) same and (c) equal 5 Pishunah all g means (a) wicked and (b) base informer, calumniator 6 Hinah all g means (a) difficult and (b) censurable 7 Tarasvin all g means (a) quick, swift and (b) mightily, courageous 8 M वास्यति 9 Abhipannah all g means (a) guilty (b) overpowered afflicted and (c) fallen into difficulties 10 Kalapah mas means (a) an ornament (b) a peacock's tail (c) a quiver and (d) a bundle 11 Parivapah mas means (a) canopy (b) sowing and (c) a reservoir, pool

गोधुग्गोष्ठपतिर्गोपो^१

गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्ष ॥

हरा विष्णुवृषाऋषि^२ ॥ १३० ॥

वृष धर्मं न कम्पयति । 'अहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४ १४३) इति
इ ॥ १३० ॥

^३वाष्पमूष्माश्रु

वाष्पयते वाष्प ॥

कशिपु^४ त्वन्नमाच्छादन द्वयम् ।

भक्ताच्छादने च कशिपु ॥

तल्प^५ शय्यादृदारेषु

शय्या यथा— तल्प भूस्तरण तृणानि (भर्तृहरि) । अट्ट अट्ट अट्टालिका ।
दारेषु [यथा—] गुस्तल्पग ॥

स्तम्भेऽपि विटपो^६ऽस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

स्तम्भो गुल्म । विटप शाखाऽपि^७ ॥ १३१ ॥

प्राप्त^८रूपस्वरूपाभिरूपा^९ बुधमन्नाज्ञयो ।

प्राप्त रूप येन । स्वमेव रूप यस्य । अग्नि लक्ष्य रूपमस्य । एते त्रयो बुध-
मनोज्ञया ।

भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी^{१०} ॥ १३२ ॥

इति पान्ता ।

कूर्मी कमठी । वीणाविणय सारस्वत्याख्या कच्छपी ॥ १३२ ॥

[इति पान्ता]

1 Gopah mas means (a) a cowherd (b) The chief of a cowpen and (c) the superintendent of a village 2 Harah mas means (a) SIVA (b) VISHU and (c) fire 3 Vāṣpam n means (a) mist, vapour and (b) tear, tears 4 Kaśipuh mas means (a) food and (b) clothing 5 Talpam n means (a) a bed, couch and (b) an upper story 6 Viṭpah mas means (a) a cluster (b) extension and (c) a branch 7 M शाब्दपि 8 Pṛiptarupa, svarīpa and abhīrūpa mean (a) a scholar and (b) a beautiful man 9 Kacchapi f means (a) a female tortoise and (b) the lute of Sarasvatī

खर्णे पुसि रेफ । स्यात्कृत्सिते वाच्यलिङ्गरु ।

इति फान्ता ।

अन्तरामवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वोऽदिव्यगायने ॥ १३३ ॥

‘अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्व यातनाशरीरम्’ इति न युक्त लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूता’ इति स्वामी । ‘गन्धर्वं पशुभेदे स्यात्पुस्कोकिलतुरङ्गयो । अन्तरामवसत्त्वे च गायने क्षेत्रेऽपि च इत्यन्ये [मेदिनी १०५ ११] ॥ १३३ ॥

कम्बु^३-र्ना वलये शङ्खे

वलयः, बाहुमूपणम् ।

द्विजिह्वो^४ सर्पसूचको ।

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वो^५ ऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुषहुत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३४ ॥

इति वान्ता ।

पूर्वो वाच्यलिङ्ग । प्रागिति दिश देश काल चाह । पुसि बहुत्वे च वर्तमान-पूर्वजातादिपुरापानाह ॥ १३४ ॥

[इति वान्ता]

कुम्भो^६ घटेभमूर्धांशौ

इमस्य मूर्धाश शिरोभाग ॥

द्विम्भौ^७ शिशुवालिशौ

बालिशा मुखं ॥

1 Rephah mas means (a) the letter ‘र’, and rephah all g means contemptible, vile 2 Gandharvuh mas means (a) the soul after death and previous to its being born again (b) a horse (c) a musk-deer and (d) a celestial musician 3 Kambuh mas means (a) a bracelet and (b) a conch shell 4 Divyuhvah mas means (a) a snake and (b) an informer 5 Purvah all g means (a) former, previous, purvah mas means east and purve pl means forefathers 6 Kumbhah mas means (a) a water-pot and (b) the frontal globe on the forehead of an elephant 7 Dimbhah mas means (a) a child and (b) a fool

स्तम्भो^१ स्थूणाजहाभावी

स्थूणा स्तम्भनकाष्ठम् ॥

शम्भू^२ ब्रह्मत्रिलोचनी ॥ १३५ ॥

कुक्षिभ्रूणाभना गर्भा^३

कुक्षौ यथा-गर्भस्थेन समस्तदा । भ्रूण उदरस्थो जतु । व्रमके यथा-
गर्भरूप ॥

विस्त्रम्भ^४ प्रणयेऽपि च ।

प्रणयः शृङ्गारप्रार्थना । अपिना विश्व से ॥

स्याद्भेर्या दुन्दुभि^५ पुमि स्यादक्षे दुन्दुभि स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥

भेर्या यथा-‘दुन्दुमिस्ताडिताऽयम्’ (वेणीसहार) । अक्ष पाशक ॥ १३६ ॥

स्यान्महारजने क्लीव कुसुम्भ^६ करके पुमान् ।

महारजन पद्मकम् । करक. ७ कमण्डलु ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

ना पुमान् ॥

सुरभि^८ गत्रि च स्त्रियाम् ॥ १३७ ॥

सभा^९ ससदि सभ्ये च

सभ्ये तु तात्स्थ्यात् समा ॥

त्रिप्रध्यक्षेऽपि वल्लभ^{१०} ।

इति भान्ता. ॥

अध्यभोऽत्र^{११} गवामव्यक्ष ॥

[इति भान्ता]

1 Stambhah mas means (a) the post or pillar and (b) stupefaction 2 Sambhuh mas means (a) Brahma and (b) Siva 3 Garbhah mas means (a) the womb (b) the child in the womb and (c) a child 4 Visrambhah mas means (a) trust, Confidence and (b) an affectionate enquiry 5 Dundubhih mas means (a) a drum and (b) demon slain by毗, dundubhih f means dice 6 Kusumbham n means (a) safflower and (b) gold, kusumbhah mas means the water pot of an ascetics 7 Nabhih mas means (a) the nave of a wheel (b) a Ksatriya and (c) navel, nabhih f means musk 8 Surabhih all g means (a) fragrant and (b) pleasing, surabhih f means a cow 9 Sabhā f means (a) an assembly and (b) a hall 10 Vallabhah all g means (a) supreme, head and (b) beloved, dear 11 m अथवा १ ।

किरणप्रगर्ही रश्मी^१

प्रग्रहो रज्जुः ॥

कपिभेकी प्लवङ्गमी^२ ॥ १३८ ॥

इच्छामनोभवौ कामी^३

मनोभवः कंदर्पः ॥

शक्त्युद्योगी^४ पराक्रमी^५ ।

शक्तिः प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणा । उद्योगः शत्रुं प्रति बलोत्साहः ॥

धर्माः^६ पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३९ ॥

यमो धर्मराजः । न्याये यथा—धर्माधिकरणम् । स्वमावेक्रूरधर्मा । आचारे—
धर्मशास्त्रम् । सोमपे—एष धर्मः सनातनः ॥ १३९ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः^७ ।

उपधा अमात्यपरीक्षा । चिकित्साप्युपायपूर्वारम्भत्वात् ॥

वणिक्पथः पुरं वेदा निगमाः^८

‘निगमो वाणिजे पुर्वा कटे वेदे वणिक्पथे’ इति विश्वः [११३.४२] ॥

नागरो वणिक् ॥ १४० ॥

नैगमी^९ द्वौ

निगमे^{१०} भवः । ‘नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च’ [विश्व ११३.४२] ॥

-
1. Raṅmih mas. means (a) a ray and (b) a rope, string 2. Plavaṅgamah mas means (a) a monkey and (b) a frog 3. Kamah mas. means (a) desire, wish and (b) Cupid 4. B. गोर्वेदानी 5. Parakramah mas. means (a) heroism, Courage and (b) endeavour, enterprise 6. Dharmah mas. means (a) religion (b) merit (c) yama (d) nature, Character (e) duty, prescribed code of conduct and (f) a drinker of the soma juice 7. Upakramah mas. means (a) beginning, Commencement (b) trial or test of a minister's honesty and (b) the treatment (of a patient) 8. Nigamah mas. means (a) trade (b) a city and (c) the Veda 9. Nigamah all g. means (a) relating to the Vedas and (b) a Citizen, and nigamah mas. means (a) an Upaniṣad and (b) a merchant 10. M. नैगमः ।

बले रामो¹ नीलचारुसिते त्रिषु ।

बले हलधरे । श्वेतासितमनोज्ञेऽपि² राम ॥

शब्दादिपूर्वो घृन्देऽपि ग्रामः³

शब्दादिपूर्वो यथा—शब्दग्राम , गुणग्राम ॥

क्रान्तौ च विक्रम⁴ ॥ १४१ ॥

क्रान्तौ पादादिमिराक्रमणे ॥ १४१ ॥

स्तोमः⁵ स्तोत्रेऽध्वरे घृन्दे जिह्वस्तु⁶ कुटिलेऽलसे ।

उष्णेऽपि घर्म⁷-श्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः⁸ ॥ १४२ ॥

गुल्मा⁹ रुक्स्तम्बसेनाश्च

रुक् उदरव्याधिविशेष । स्तम्बो लताप्रतानतृणादिसमूह । सेनाऽश्रीहिष-
ङ्गम्¹⁰ ॥ १० ॥

जामि¹¹ स्वसृकुलस्त्रियो ।

क्षितिक्षान्त्यो¹² क्षमा¹² युक्ते क्षम शब्दे हिते त्रिषु ॥ १४३ ॥

'योग्ये शक्ते हित क्षमम् इति घरणि ॥ १४३ ॥

त्रिषु श्यामी¹³ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा ।

हरिन्नीलोवर्ण । शारिवा जम्बूपद्माकृतिर्लता ॥

1 Rāmah mas means (a) Rama (b) Balarāma and (c) Parāsurāma, rāmah all g means (a) blue (b) beautiful and (c) white 2 M—ननापि 3 Gramah mas means (a) a village and (b) a multitude or collection of any thing 4 Vikramah mas means (a) stepping over and (b) heroic valour 5 Stomah mas means (a) praise, hymn (b) a sacrifice and (c) a multitude 6 Jihmah all g means (a) wicked and (b) lazy 7 Gharmah mas means (a) heat, warmth (b) summer and (c) sweat 8 Vibhramah mas means [a] gesticulation [b] an ornament [c] stepping over [d] an error, mistake and [d] beauty 9 Gulmah mas means [a] a disease [b] a clump, cluster and [c] an army 10 M मनश्चद्विषङ्गम् 11 Jamih f means [a] a sister and [b] a virtuous woman 12 Kṣamā f means [a] the earth and [b] forgiveness, kṣamam n means suitable and kṣamam all g means [a] Competent, able and [b] favourable or friendly 13 Śyamah all g means green or blue colour, śyamā f means [a] a kind of medicinal plant and [b] a woman

ललामं^१ पुच्छपुण्ड्राश्वभूपाप्राधान्यकेतुषु ॥१४४॥

ललममनि ललाम् । पुण्ड्र, अश्वादीना ललाटचिह्नम् । अश्वो वाजी । भूपा सामर्थ्यादश्वस्यैव । प्राधान्य यथा—नृपललाम् । केतौ—कपिललामो-
ज्जुनं । स्व [प्र] भावे शृङ्गे च [ललामम्] नान्तोऽप्ययं यथा—'कन्या-
ललामकमनीयमजस्य' (रघु० ५ ६४) इति ॥१४४॥

^३सूक्ष्ममध्यात्ममपि

आत्मनि इति अध्यात्मम् । अपि शब्दादल्लोऽपि^३ ॥

आदौ प्रधाने प्रथमं^४ त्रिषु ।

वामौ^६ बलुप्रतीपौ द्वौ

बलु सुन्दरम् । प्रतीप विपरीतम् ॥

अधमौ^७ न्यूनकुत्सितौ ॥१४५॥

जीर्णं च परिभुक्तं च^८ यातयाममिदं द्वयम् ।

इति मान्ता ।

जीर्णं यथा—'यातयाम गतरम पूति रस्यपित च तत्' (गीता १७ १०) ।
परिभुक्तं यथा—दर्मा कृष्णाजिन मन्त्रा ब्राह्मणा हविरमय । आयातयामान्येतानि
नियोग्यानि पुन पुन ॥

[इति मान्ता ।]

तुरङ्गगर्डी ताक्ष्यौ^९ निलयापचर्यौ अर्यौ^{१०} ॥१४६॥

निलयो गृहम् । 'णि निबाने' (म० प० ज०) ॥१४६॥

1 Lalāmam n means [a] a tail [b] the mark made on the forehead of a horse &c [c] the ornament or decoration of a horse [d] anything best of its kind [e] a flag [f] a horn [g] beautiful, charming and [h] eminence, glory
2 M नन्वोन्दयम् 3 Sūkṣmam n means [a] the Supreme Soul and [b] fraud, sukṣmah all g means [a] subtle, minute and [b] little, small 4 M रश्दारस्यः 5 Prathamah all g means [a] first, foremost and [b] chief 6 Vāmah all g [a] lovely, beautiful [b] reverse, contrary and [c] left 7 Adhamah all c means [a] low and [b] vile 8 Yitayāmam all g means [a] aged and [b] used, spoiled, rejected 9 Tarkṣyah mas means [a] a horse [b] Garuda [c] a snake and [d] Garuda's elder brother 10 Kapayah mas means [a] a house [b] loss, decay [c] destruction and [d] a disease

श्वशुर्यो^१ देवरश्यालो भ्रातृव्यो^२ भ्रातृजद्विपो ।

श्वमुरस्यापत्ये ॥

पर्जन्यो^३रसदब्देन्द्रो^४ स्यादय^५ स्वामिवैश्यो ॥१४७॥

रसदब्दो गर्जन्मेघ । आगर्जत्यपि याग्यत्वान् ॥१४७॥

तिष्य^६ पुष्ये कलियुगे पर्यायो^७ऽवसरे क्रमे ।

प्रत्ययो^८ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥१४८॥

रन्ध्रे शब्दे

अधीन आयत्त, यथा—राजप्रत्यया प्रजा । विश्वामे—न शत्रो प्रत्यय ।
हेतो—स्त्रीप्रत्यय कलह ॥१४८॥ रन्ध्रेरिपो प्रत्ययमासाद्य प्रहरेत् । शब्द
वृत्तद्धितादि ।

अथानुशयो^९ दीर्घद्वेषानुत्तापयो ।

दीर्घे द्वेष ॥

^{१०}स्थूलोच्चयस्त्वसाकश्ये गजाना मध्यमे गते ॥१४९॥

स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयनमन्यस्यासग्रहान्, स्थूलावलोकेनेत्ययं हस्तिना मध्यगती,
तदुक्त पालकाप्ये—नीचंगत स्थूलाच्चयो वोचिमागं इति तिस्रो गतय ॥१४९॥

समया^{१०} शपथाचारकालसिद्धान्तसचिद् ।

शपथे यथा—कृतसमय । आचारे—समयात् ध्रावयेच्छिष्यम् । काले—
सध्यासमय । सिद्धान्त—बौद्धसमय । सचिद्—अन्योयसमय ।

1 Svaṣurvaḥ mas means [a] a husband's younger brother and [b] a wife's brother 2 Bhraṭṛvyah mas means [a] a nephew and [b] an enemy 3 Parjanyaḥ mas means [a] a cloud [b] Indra and [c] the thunder of a cloud 4 Aryaḥ mas means [a] a master, lord and [b] a Vaiśya 5 Puṣyaḥ mas means [a] the star, puṣya and [b] the last of the four yugas 6 Paryāyah mas means [a] an opportunity, Occasion and [b] turn, succession 7 Pratyāyah mas means [a] a dependent [b] an oath [c] knowledge, cognition [d] faith, Confidence [e] a cause [f] a hole and [g] a termination, an affix or suffix 8 Anuśāyah mas means [a] acute hatred and [b] repentance 9 Sthūloccayaḥ mas means [a] incompleteness [b] the middle pace of an elephant and [c] rock 10 Samayaḥ mas means [a] an oath [b] an established rule of conduct, [c] time [d] a doctrine [e] mind and [f] a sign, indication

व्यसनान्यशुभ दैव विपदित्यनया^१-स्त्रय ॥११०॥

व्यसने, विरुद्धो नयोऽनय । अगुमदंवे—नयो नामानुकूल दैव तद्विरुद्ध-मित्यर्थं । विपदि, विरुद्ध नयनमनय ॥१५०॥

अत्ययो^२ऽतिव्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अतिव्रम उल्लङ्घ, यथा—धमात्यय । कृच्छ्रे प्राणत्याय । दोष—गुणिना नात्यय कुर्यात् । दण्डे वाक्कारण्य—अत्यय शतम् ।

अथापदि ।

युद्धायत्यो सपराय^३

सम्पराय सम्पक्वपरागमनम् [यथा]—यत्र सापरायिक दुग कुर्यात् ॥

पूज्य^४स्तु श्वशुरेऽपि च ॥१५१॥

पश्चादवस्थायिबल समवायश्च सनयो^५ ।

पश्चादवस्थायिबलमनुबलाख्यम् । समवाया मलनम् । सनयति सनयन चेति व्रमेणार्थं ॥

सघाते सनिवेशे च सस्त्याय^६

'स्यै सघात (म्वा० प० अ०) स्त्याय ।

प्रणया^७ स्त्रमी ॥१५२॥

विश्रम्भयाद्वाप्रेमाण

विश्रम्भो विन्यास ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रय^८ ॥

समुल्लङ्घ्य श्रयणमूर्ध्वक्षयण च समुच्छ्रय ।

1 Anayaḥ mas means (a) a bad conduct (b) misfortune and (c) adversity, distress 2 Atyayah mas means (a) transgression (b) distress (c) defect and (d) punishment 3 Samparāyah mas means (a) a war (b) a calamity and (c) future 4 Pūjyah mas means (a) vulnerable and (b) a father in law 5 Sanyah mas means (a) the rear-guard of an army and (b) a collection 6 Samstyah mas means (a) a collection (b) vicinity and (c) expansion 7 Pranayah mas means (a) faith (b) solicitation (c) love and (d) intimacy 8 Samucclayah mas means (a) elevation, height and (b) opposition enemy

विषयो^१ यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥१५३॥

विसिनोति विषय । यस्य मत्स्यादेया जलादिज्ञाति स तस्य विषय । गोवरो
देशश्च । शब्दादय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा ॥१५३॥

निर्यासे^२ऽपि कपायोऽस्त्री

निर्यास क्वाथरस । कपायस्तुवरास्यो रस । रक्तपीतवर्णयोगे च, यथा—
कपायवस्त्र ॥

स्यात्सभायां^३ प्रतिश्रयः^४ ।

प्रतिश्रय आस्पदेऽपि^५ ।

प्रायो^६ भून्यन्तगमने

भूमि वाहुष्ये, यथा—प्रायेण याज्ञिक । अन्तगमन नाश, यथा—शर्मो-
राविष्ट । तुत्पेऽपि—मूलंप्राय ॥

भन्तुर्ध्वन्ये क्रतौ क्रुधि ॥१५४॥

क्रतौ यथा—शतमन्चुरिन्द्र ॥१५४॥

रहस्योपस्ययोर्गुह्यम्^७

रहस्य गोप्यम् । उपस्यो मान्यादि ॥

सत्य^९ शपथतथ्ययो ।

शपथे यथा—‘सत्येन शपथेद्विपम्’ । तथ्ये—सत्यवादी

वीर्यं^{१०} घले प्रभाये च

घले—वीर्यसपन्न । प्रभायो द्रव्यशक्ति, यथा—रसवीर्यविपाषा ॥

1 Vidyah mas Means [a] a place [b] a country and [c] an object of sense 2 Kaṣayah mas n means [a] decoction [b] astringent flavour and [c] red colour 3 B समर्थाय
4 Pratiśrayah mas means (a) a shelter, asylum and [b] an assembly 5 M अस्पदि 6 Prayah mas means [a] excess, abundance and [b] death 7 Manyuh mas means [a] a wretched or miserable state [b] a sacrifice and [c] an er
8 Guhyam n means [a] a secret and [b] the male or female organ of generation 9 Satyam n means [a] an oath [b] truth and [c] like 10 Viryam n means [a] vigour, strength [b] dignity, and [c] semen virile

द्रव्य भव्ये^१ गुणाश्रये ॥ १५५ ॥

भव्ये याग्ये । 'द्रव्यं च भव्ये' (५ ३ १०४) इति साधु । गुणाना
रूपादीनामाश्रय पृथिव्यादि ॥ ५५॥

धिष्ण्य स्थाने गृहे भेऽग्नी
भे नक्षत्रे ॥

भाग्य^३ कर्म शुभाशुभम् ।

पुरावृत्त कर्म भाग्यम् ।

कसे (शे) रूहेम्नोर्गाङ्गेयम्^४
कसेर्जलजकन्द ।

विशल्या^५ दन्तिकापि च ॥ १५६ ॥

विशल्या लाङ्गली । 'करिआरी' लोके 'दन्तीहूली' [च] लोके ॥ १५६ ॥

वृषाकपायी श्रीगोर्धे

वृषाकपे स्त्री^६ । वृषाकप्यग्नि—' (४ १ ३७) इति ङीप् ए (ए) त्वम् ॥

अभिख्या^७ नामशाभयो ।

शामाया यया—'काप्यमित्वा तयोरासीत्' (रघुवचम्) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजन सप्रधारणम् ॥ १५७ ॥

उपाय^८ कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नत्र क्रिया^९ ।

आरम्भे क्रियाशब्दो यया—क्रिया मनमूला निष्कृतिरपराधपरिहार ,

1 Dravyam n means [a] a fit or suitable object [b] an elementary substance, the substratum of properties and [d] wealth 2 Dhīṣṇyam n means [a] a place [b] a house [c] a star and [d] fire 3 Bhāgyam n means [a] fate, destiny and [b] prosperity 4 Gaṅgeyam n means [a] a kind of grass and [b] gold gaṅḡayah mas means Bhīṣma Pitamaha 5 Viśalyā f means [a] the flame of fire and [b] various medicinal plants 6 Vṛṣākapyī f is an epithet of [a] Lakṣmī and [b] Sarasvatī 7 Abhikhyā f means [a] a name [b] beauty and [c] fame 8 Kriyā f means (a) an action, undertaking (b) expiation (c) teaching, instruction (d) worship (e) thinking (f) any of the four means of success known as conciliation &c (g) bodily action or work (h) effort and (i) medical treatment

यथा—महापातकिना प्राणान्तिका क्रिया । शिक्षा यथा—त्रियाहि द्रव्य विनयति नाद्रव्यम् । पूजने—गुरुदेवक्रियारत । सप्रधारणा (ण) विचार , यथा—क्रिया विना को हि जानाति कृत्यम् ॥ १५७ ॥ उपायेसामादिका क्रिया । कर्मणि—पाकक्रिया । चेष्टा यथा मूर्च्छाया निष्क्रिय^१ । चिकित्साया, [यथा] ग्रहण्यामतीसारक्रिया ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप ॥ १५८ ॥

छाया सूर्यस्य प्रिया पत्नी । कान्ती यथा—विच्छायः । प्रतिबिम्बेसत्रान्तच्छाप आदर्श । अनातप घर्माभाव वृक्षच्छाया ॥ १५८ ॥

कक्ष्या^२ प्रमोष्ठे हर्म्यादे काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

राजगृहादे प्रारम्भकोष्ठके यथा—सप्त कक्ष्या अतिव्रम्य । काञ्चीवन्यदाम यथा—'परिधानाद्बहि । कक्ष्या निवध्या त्वामुरी मता ।' मध्ये इमस्य बन्धने, यथा—हेमकदया गजा । उद्योगेऽपि लक्षणया-परार्यं वदकक्ष्याणाम् ॥

कृत्या^३ क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ १५९ ॥

क्रियाया यथा—वा कृत्यामकापीत् । देवता मारणहृत् । धनादिना य. शत्रो मकासाद्मिदते सोऽपि^४ कृत्य ॥ १५९ ॥

जन्य^५ स्याज्जनवादेऽपि

जनस्य जल्प । 'मतजन—' (४.४ ९७) इति यत् । अपिना मग्राम ॥

जघन्यो^६ऽन्तेऽधमेऽपि च ।

गर्हाधीनो च वक्तव्यो^७ कृत्यो^८ मज्जनिरामयो ॥ १६० ॥

कलामु माधु कृत्य । सज्जाऽत्र^{१०} नव , दशरच । कृत्यतु प्रमाते ॥ १६० ॥

1 M f- क्रियः 2 Chrya f Means (a) the wife of the sun (b) lustre, beauty (c) reflection and (d) shadow 3 Kakya f means (a) an inner apartment (b) a girdle and (c) the girth of an elephant 4 Kṛtyā f means (a) an action, deed and (b) a female diety, and kṛtyā all g means one who may be suldued from allegiance 5 M n f c Janvah rias means (a) rumour and (b) war 7 Jaghanyah all g means (a) last (b) worst and (c) of low origin 8 Vaktavyah all f means (a) fit to be said (b) censurable and (c) dependent 9 Kalvah all f means (a) reads, prepared and (b) health 10 m कृत्य ।

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो^१

आत्मवान् साधुः । अर्थादनपेतः, युक्त । 'धर्मपथ्यं—' (४.४.९२)
इति यत् ॥

पुण्यं^२ तु चार्वापि ।

रूप्यं^३ प्रशस्ते रूपेऽपि

'रूपादाहतप्रशंसयोः' (५.२.१२०) यत् (५) । अपिना आहते हेमरूप्ये ॥

वदान्यो^४ बल्युवागपि ॥ १६१ ॥

वदान्यो दाताऽपि^५ ॥ १६१ ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्^६

न्याये यथा-मध्यस्थः ॥

सौम्यं^७ तु सुन्दरे सोमदेवते ।

[इति यान्ताः]

सोमो देवताऽयम्^८ । 'सोमाटृषण्' (४.२.३०) ॥

[इति यान्ताः]

निग्रहावसरौ वारौ^९

निवहो यथा—ग्रामवारः । अवतरे—वारंवारम् ॥

संस्तरौ^{१०} प्रस्तराध्यरौ ॥ १६२ ॥

गन्तायति गन्तरः । प्रस्तरः शय्या । अभ्वरो यज्ञः ॥ १६२ ॥

1. Arthyah all g. means (a) wise (b) rich and (c) appropriate 2. Puṅyam all g. means (a) holy, pure and [b] Charming; puṅyam n. means merit 3. Rūpyam all g. means beautiful, lovely; and rūpyam n. means [a] stamped coin rupee and [b] silver 4. Vādānyah all g. means [a] eloquent and [b] munificent 5. M. दान्य 6. Madhyam all g. means [a] justifiable [b] waist and [c] the middle 7. Saumyam all f. means [a] gentle [b] handsome and [c] a thing related to Soma 8. M दृषण 9. Varah mat. means [a] multitude, herd [b] an opportunity and [c] a day of the week 10. Sanstarah mat. means [a] a bed, couch and [b] a sacrifice.

गुरु^१ गीष्पतिपित्राद्यौ

गीष्पतिर्जीव ॥

द्वापरी^२ युगसशयो ॥

द्वाम्या कृतनेताम्या पर युगम् । सशये, द्वौ परो मुख्यावत्र, उभयकोटि-
कत्वात् । पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) आत्वम् ॥

प्रकारौ^३ भेदसादृश्ये

भेदो विशेष, यथा—पलाण्डुप्रकारो गृञ्जन । सादृश्येविपप्रकार पितृन् ॥

‘आकाराविञ्जिताकृती ॥ १६३ ॥

शङ्कित भावसूचकचेष्टा । आकृतिर्वैवर्ण्यादि ॥ १६३ ॥

किंशारू^४ धान्यशूकेषु

इषु शर ॥

मरू^५ धन्वधराधरो ।

धन्व (न्या) निर्जलदेश ॥

अद्रयो^६ द्रुमशैलार्का स्त्रीस्तनाव्दी पयोधरो^७ ॥ १६४ ॥

अब्दो मेघ ॥ १६४ ॥

ध्वान्तरिदानवाः वृत्राः^८

चलिहस्ताशवः करा^{१०} ।

राजग्राह्यमागो बलि ॥

1 Guruh mas means [a] Jupiter [b] a father and [c] a teacher 2 Dvāparah mas means [a] one of the four yugas and [b] doubt 3 Prakārah mas means [a] kind and [b] similitude 4 Ākarah mas means [a] gesticulation [b] hint and [c] form, shape 5 Kimśāruh mas means [a] the beard of corn and [b] an arrow 6 Maruh mas means [a] a desert or any region destitute of water and [b] a mountain 7 Adrih mas means [a] a tree [b] a mountain and [c] the sun 8 Payodharah mas means [a] the breast and [b] a cloud 9 Vṛtrah mas means [a] darkness [b] an enemy [c] the demon Vṛtrasura and [d] a kind of mountain 10 Karah mas means [a] tax [b] the hand [c] a ray of light and [d] an elephant's trunk.

प्रदरा^१ भङ्गनारीरुग्वाणाः

नारीरुग्धिरस्रावः ॥

अस्राः^२ कचा अपि ॥१६५॥

अस्यन्ते असा ॥ १६५ ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरी^३ ।

काले अजातशृङ्गो गौर्ना च काले अजातश्मश्रुः । तूवरः । 'तु' सौत्रः, तस्मा-
च्चरः दीर्घस्वराह्वलकात् ॥

स्वर्णेऽपि राः^४

'रे' चब्दः स्वर्णे वित्ते च ॥

परिकरः^५ पर्यङ्कपरिचारयोः ॥१६६॥

परिश्रियते परिचीयते च ॥ १६६ ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः^६ स्यात्

मुक्तानां शुद्धिस्तारः ॥

शारो^७ वायी स तु त्रिषु ।

कर्वुरे

'शृवायुषणं—' (वा० ३.३.२१) इति घञ् । कर्वुरो नानावर्णः ॥

अथ प्रतिज्ञानिसंविदापत्सु संगरः^८ ॥१६७॥

प्रतिज्ञाया मया—सन्त्यसंगरः । आर्जो युद्धे । सविदि-अन्वोन्मं वृत्तसंगरो ।
आग्नि-संगरे शरणं गृह्ण ॥ १६७ ॥

1. Pradarah mas. means [a] a fracture (b) a kind of female disease and [c] an arrow 2. Asrah mas means [a] an angle and [b] the hair; asram; n means [a] tear and [b] blood 3. Tūvarah mas. means [a] a homeless cattle (b) a beardless man and [c] astringent flavour 4. Rāh mas means [a] riches, wealth and [b] gold 5. Parikarah mas. means [a] bed and [b] family 6. Tarah mas. means [a] the clearness of a pearl and [b] a beautiful pearl; tarām n, f. means [a] a star and [b] the pupil of the eye 7. Śarah mas. means [a] air, wind, sarah all g. means variegated 8. Sangarah mas means [a] a promise [b] war [c] knowledge [d] misfortune, calamity and [e] poison.

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्र^१

मन्त्रातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । गुह्यवादो रहसि वक्तव्यम् ।

मित्रो^२ र्वावपि ।

मत्सेपुयूपखण्डेषु^३ स्वरुः^४

मत्सो याग । इपु शर । 'यूपस्य खण्ड' इत्येके । 'चत्वारोऽर्था' इति स्वामी । 'खण्ड' स्थाने 'खड्गम्' अन्य ॥

गुह्येऽप्यवस्कर^५ ॥१६८॥

अवस्करो वचस्कोऽपि^६ ॥ १६८ ॥

'आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणा च गर्जिते ।

अभिहारो^७ ऽभियोगे च चीर्ये सहननेऽपि च ॥१६९॥

अभियोग = अम्यात्रमणम् सहनन कवचादिधारणम् ॥ १६९ ॥

स्याञ्जङ्गमे परीवार^८ सङ्गकोशे परिच्छदे ।

'परिवार परिजने सङ्गकोशे परिच्छदे' [मेदिनी १४३ २८०] । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो^{१०} विष्टरी दर्भमुष्टि पीठाग्रमासनम् ॥१७०॥

विस्तीर्यते । 'वृक्षासनयोर्विष्टर' (८ ३.९३) इति सायु । दर्भमुष्टि धादादौ ब्राह्मणासनत्वेनाम्नाता ॥ १७० ॥

1 Mantrah mas means [a] a Vedic hymn and [b] a secret plan, Consultation 2 Mitrah mas means the sun and mitram n means a friend 3 B and K मत्सेपुयूपखण्डेषु 4 Svaruh mas means [a] a sacrifice [b] an arrow and [c] a part of the sacrificial post 5 Avaskarah mas means [a] ordure and [b] privities 6 M वचस्सि 7 Adambarah mas means [a] a drum [b] din and [c] the roaring of an elephant 8 Abhiharah mas means [a] an attack [b] accusation [c] stealing and [d] arming oneself with armour and other weapons 9 Parivarah mas means [a] attendants or followers taken collectively [b] a sheath and [c] Covering 10 Vistarah mas means [a] a tree [b] a hand ful of kuṣa grass and [b] a seat

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहार^१ प्रतीहायप्यनन्तरे ।

प्रतिह्वयनेऽत्रानेत वा । अनन्तरे द्वा स्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रु^२ स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥१७१॥

सारो^३ बले स्थिराशे च न्याय्ये क्लीब वरे त्रिपु ।

बले यथा—घृतान्मास तु सारकृत् । स्थिराशे—चन्दनसार, मञ्जामार ।
न्याय्य—नैतत्सारम् । वरे यथा—जये घरिभ्या पुरमेव सारम् ॥

दुरोदरो^४ द्यूनकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥

पणे ग्लहे ॥ १७२ ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तार^५ पुंनपुसकम् ।

मत्सरो^६ अन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिपु ॥ १७३ ॥

अन्यदीयशुभस्य द्वेष । तद्वान् = अन्यशुभद्वेषवान्, तत्र वाच्यलिङ्ग ॥१७३॥

देवाद्यूते वर^७ श्रेष्ठे त्रिपु क्लीबे मनाक्प्रिये ।

देवादिभ्य सतुष्टेभ्य वृते प्राप्ते, यथा—वरो लब्ध । श्रेष्ठेवररुचि । त्रिपु
ईपत्प्रिये—वर कृपयताद्वापी ॥

वशाङ्कुरे करोरो^८ ऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७४ ॥

तरुभेदघटयोर्ना ॥ १७४ ॥

1 Pratihārah mas means [a] a door and [b] a door keeper, pratihārī f means a female door keeper 2 Babhruh mas means [a] big [b] a mongoose [c] Viṣṇu and [d] a sage, babhruh all g means deep-brown 3 Sārah mas means [a] strength, vigour and [b] essence of any thing, saram n means justifiable and sarah all g means best or excellent 4 Durodarah mas means [a] a gamester and [b] a stake, durodaram n means gambling 5 Kāntīrah mas n means [a] a large forest [b] a bad road and [c] a hole 6 Matsarah mas means envy or jealousy, maskarah all g means [a] envious and [b] miser 7 Varah mas means [a] a boon [b] gift, dowery and [c] a bridegroom, varah all g means best, and varam n means a bit favourable 8 Karīrah mas means [a] the shoot of a bombo, karīram means [a] a tree and [b] a water jar

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरो^१ ऽस्त्रियाम् ।
चमूजघन सेनापश्चादभाग । हस्तसूत्र विवाहादौ कङ्कणाद्याकृति ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७५ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

यमादिषु हरि ॥ १७५ ॥ कपिले पीतवर्णे ॥

शर्करा^२ कर्परांशेऽपि

कर्परांशे मृत्कपालखण्डे

यात्रा^३ स्याद्यापने गतौ ॥ १७६ ॥

यापन भोजनादिनिर्वाह, यथा—प्राणयात्रा ॥ १७६ ॥

इरा^४ भूवाक्सुराप्सु स्यात्, तन्द्रा^५ निद्राप्रमीलयोः ।

प्रमीला इन्द्रियग्लानि (न) ता ॥

घात्री^७ स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥

धयति घत्ते च घात्री । उपमाता क्षीरपायिनी ॥ १७७ ॥

क्षुद्रा^८ व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्र

व्यङ्गा हीनाङ्गी । वेश्येति नीचोपलक्षणम् । सरघा मधुमक्षिका । अयतो
निस्त्व ॥

- 1 Pratisarah mas means (a) the near of an army (b) a marriagestring and (c) a bracelet 2 Harih mas means (a) yamaraja (b) wind (c) Indra (d) the moon (e) the sun (f) Visnu (g) a lion (h) a ray (i) a horse (j) a parrot (k) a snake (l) a monkey and (m) a frog, and harih all g means yellow or green colour 3 S'arkara f. means (a) Candied sugar and (b) a piece of clay 4 Yatra f means (a) going, journey, and (b) livelihood, maintenance 5 Ira f means (a) earth (b) speech (c) liquor and (d) water 6 Tandra f means (a) sleepiness and (b) lassitude 7 Dhatri f means (a) earth (b) a foster mother and (c) myrobalan 8 Kṣudra f means (a) a woman maimed or Crippled (b) a female dancer (c) a prostitute (d) a bee and (e) a medicinal plant, kṣudrah mas means (a) Cruel (b) poor and (c) wicked or vile

मात्रा' परिच्छदे ॥ १७८ ॥

अल्पे च परिमाणे सा मात्रा' कात्स्न्येऽवधारणे ।

परिच्छदे, यथा—महामात्रः ॥ १७८ ॥ अल्पे—मात्रया व (वि) लेपनं ययुः ।

परिमाणे—मात्राशी सर्वकालं स्यात् ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं' कलत्रं' श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥

श्रोणिनित्रम्बः ॥ १७९ ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्'

पाति पीयतेऽनेन' च ।

पत्रं' वाहनपक्षयोः ।

पतन्ति यान्त्यनेन ॥

निदेशप्रत्ययोः शास्त्रम्'

निदेश आज्ञा ।

'शास्त्रमायुधलोहयोः ॥ १८० ॥

स्याञ्जटांशुकयोर्नेत्रम्'¹⁰

जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं पटः ॥

क्षेत्रं'¹¹ पत्नीशरीरयोः ।

दिशोति शीयने वा ॥

1. Matra f. means [a] a measure [b] a little quantity and [c] a part of Nagari Characters 2. Matram n. means [a] the full measure of anything, totality and [b] mere, only 3. Citram n. means [a] a picture, painting [b] wonder and [c] the variegated colour 4. Kalatram n. means [a] the waist and [b] a wife 5. Patram n. means [a] a fit or worthy person and [b] a vessel in general 6. M. पीयतेऽनेन 7. Patram n. means [a] a Carriage [b] the wing of a bird and [c] a leaf 8. Śāstram n. means [a] an order, Command and [b] scripture, science 9. Śāstram n. means [a] a weapon and [b] iron 10. Netram n. means [a] the root of a tree [b] the Woven silk [c] the eye and [d] the string of a Churning stick 11. Kṣetram n. means [a] a field [b] a wife and [c] the body.

मुखाग्रे क्रोडहलयो पोत्रम्^१

क्रोड शूकर, तस्य मुखाग्रं घोणा । 'हलसूकरयो पुत्र' (३२१८३)
[इति] ध्रु ॥

गोत्रं^२ तु नाम्नि च ॥ १८१ ॥

गूयते दम्ब्यतेऽनेन^३ ॥ १८१ ॥

मत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सदा नियमेन दानम्^४ ॥

अजिरं^५ विषये शयेऽप्यम्बरं^६ व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥

'अजिर प्राङ्गणे काये' ॥ १८२ ॥

चक्रं^७ राष्ट्रैऽपि

चक्र रथाङ्गादावपि ॥

अक्षरं^८ तु मोक्षेऽपि

अक्षर ब्रह्मण्यपि ॥

'क्षीरमप्सु च ।

क्षीर दुग्धेऽपि ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ^{१०} द्वौ

भूरिचन्द्रशब्दौ स्वर्णेऽपि ॥

द्वारमात्रेऽपि गोपुरम्^{११} ॥ १८३ ॥

गापुर पुरद्वारे ॥ १८३ ॥

1 Potram n means [a] the snout of a hog [b] a ploughshare and [c] a boat, ship 2 Gotram n means [a] a lineage, family and [b] a name 3 M शब्दतन 4 Satram n means [a] covering [b] a sacrifice [c] liberality, munificence and [d] a wood, forest 5 Ajiram n means [a] a court yard [b] an object of sense and [c] the body 6 Ambaram n means [a] sky, ether and [b] cloth, garment 7 Cakram n means [a] a wheel and [b] a sovereignty, and cakrah mas means a ruddy goose 8 Akṣaram n means [a] a letter of the alphabet [b] Brahman and [c] final beauty 9 Kṣīram n means [a] water and [b] milk 10 Bhūrī n means gold, and bhūrī all g means much or abundant 11 Gopuram n means [a] the moon and [b] gold 11 Gopuram n means [a] a door in general and [b] a town gate

गुहादम्भौ गह्वरे^१ द्वौ

गाहन गाह्यते वा गह्वर गुहाया दम्भे च ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे^२ ।

उपह्वर समीपे स्यादेकान्ते च ॥

पुरो^३ऽधिकमुपर्यग्राणि

पुरो यथा—अप्रेसर । अधिके—साम्न उतम् । उपरि—व्याघ्रम् ॥

अगारे नगरे पुरम्^४ ॥ १८४ ॥

मन्दिर^५ च

पुर नगरागारमन्दिरेषु ॥ १८४ ॥

अथ राष्ट्रौ^६ ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

विषयो जनपद । उपद्रवे - परराष्ट्रमयम् ॥

दरो^७ ऽस्त्रिया भये श्वध्रे

स्व (श्व) ध्रे गते ॥

वज्रा^८ ऽस्त्री हीरके परौ ॥ १८५ ॥

वज्रोऽग्नि^९ ॥ १८५ ॥

तन्त्र^{१०} प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

प्रधान यथा—द्वित्वमनन्त्रम् । सिद्धान्ते चतुष्पीठमिदं तन्त्रम् । सूत्रवाय —
तन्त्रवाय । परिच्छदे—तन्त्रपति ॥

-
- 1 Gahvaram n means [a] a cave and [b] hypocrisy
 2 Uphavaram n means [a] loneliness and [b] proximity
 3 Agram n means [a] foremost [b] excess and [c] top, summit
 4 Puram n means [a] a house and [b] a City
 5 Mandiram n means [a] a house and [b] a City
 6 Rastrah mas n means [a] a Country and [b] a Calamity
 7 Darah mass n means [a] fear, terror and [b] a Cavity, hole
 8 Vajrah mass n means [a] a diamond and [b] a thunder bolt
 9 M वज्र'न 10 Tantram n means [a] main, Chief [b] a doctrine, theory [c] a weaver and [d] subservience or dependence

औशीरं^१ चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनाशने ॥ १८६ ॥

उशीरस्येदम् । दण्डे यद्यौ । शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

पुष्करं^२ करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खङ्गफले पद्मे तीर्थोपधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥

वाद्यभाण्डे मुरजस्य मुखे । ओपधिविशेषे—पुष्करमूलम् । अष्टौ अर्थाः ॥ १८७ ॥

^३अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनायहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥

अन्तं—रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा अन्तरं देहि । अवधोमासान्तरे । परिधाने—अन्तरे शाटका । अन्तधो—पर्वतान्तरिता सुहृदः । भेदो विशेषे—अन्तरज्ञो भव । तादर्थ्ये—ओदनान्तरस्तण्डुलः । छिद्रे अन्तरं लब्ध्वा रिं हन्यात् । आत्मीये—अयमाभ्यन्तरो मम । विनार्थे—अन्तरेण हरि न सुखम् । वहिरर्थे अन्तरे चण्डालगृहा, वाह्या इत्यर्थः । अवसरे—अन्तरज्ञः सवकः । मध्ये—आवयोरन्तरे जाता पर्वता । अन्तरात्मनि—दृष्ट्वान्तरं ज्योतिस्पातराम ॥ १८८ ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्^४

पिठरं स्थात्यपि ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्^५ ।

नागरं शुण्ठ्यपि ॥

शार्वरं^६ त्वन्धतमसे घातुकेभे नृलिङ्गकम्^७ ॥ १८९ ॥

शर्वया भवं शृणाति वा । घातुक्श्चासाविभो हस्ती च ॥ १८९ ॥

1. Auṣṭuram n. means [a] the handle of a chowri [b] a bed and a seat [c] an unguent made of uṣṭira 2. Puṣkaram n means [a] the tip of an elephant's tongue [b] the skin of a drum (c) water (d) sky (e) the blade of a sword (f) a lotus [g] a place of pilgrimage and [h] a plant 3 Antaram n means [a] a hole [b] intermediate time or space [c] a garment a Concealment [e] difference [f] intended for that [g] weak or defective point (h) intimate, dear (i) without (j) exterior (k) opportunity (l) between and (m) the inner soul 4. Piṭharam n means (a) a kind of gross (b) a pot and (c) a Churning stick 5. Nāgaram n. means (a) dry ginger and [b] a plant 6 Sarvaram n means darkness, thick gloom, and sarvarah mas means a wild elephant 7. B. joins this with the last letter of the preceding word and reads भेषजिङ्गकम् ।

गौरो^१ ऽरुणे सिते पीते व्रणकार्येऽप्यरुष्कर^२ ।

अरुष्करो भङ्गतकोऽपि^३ ॥

जठर^४ कठिनेऽपि स्यात्

जठर कुसा च ॥

अधस्तादपि चाधर^५ । १९० ॥

अधर आटेऽपि^६ ॥ १९० ॥

अनाकुलेऽपि चैकाम^७

एकमत्र चिन्तनीयमस्य । अपिना अवहिते ।

व्यग्रो^८ व्यासक्त आकुने ।

उपर्युदीच्यश्रेष्ठप्रप्युत्तर^९ स्यात्

उपरि यथा—इत् उत्तरम् । उदीच्य यथा—उत्तरे कुरव । श्रेष्ठलोकात्तरम् ।

अनुत्तर^{१०} ॥ १९१ ॥

एषा विपर्यये श्रेष्ठे

एषामुपर्यादीना विपर्यय । बुध्न दक्षिणऽधम^{११} च ।

दूरानात्मात्तमा परा^{१२} ।

अनात्मा = आत्मनाऽय^{१३} । उत्तमोऽनोत्तर^{१४} ॥

1 Gaurah all g means (a) white (b) red (c) yellow and (d) pure 2 Aru, karah mas means the marking nut plant and oruṣkarah all g means causing or inflicting wounds 3 M भङ्गतगोपि 4 Jaṭharah mas n means belly and jatharah all g means difficult 5 Adharah all g means (a) low and (b) vile adhras mas means the lip 6 M ओ देपि 7 Ekagrah all g means (a) Concentrated and (b) alone 8 Vyagrah all g means (a) eagerly or intently Occupied and (b) distracted 9 Uttarah all g means (a) upper (b) growing in the north and (c) excellent 10 Anuttarah all g means (a) low (b) growing in directions other than north (c) vile and (d) best 11 M दक्षिण भवने च 12 Parah all g means (a) far (b) an enemy (c) best and (d) other, and param n means only 13 M अस्मनो च 14 M उत्तमानोत्तर ।

स्वादुप्रियो च मधुरी^१ क्रूरी^२ कठिननिर्दयी ॥ १९२ ॥

उदारो^३ दालूमहतो

उच्चराराति ।

‘इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः^५ शुभ्र ‘मुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९३ ॥

इति रान्ताः ।

चूडा किरीटं केशाश्च संयत् मौलय^७ स्रयः ।

संयत्ता बद्धाः केशा मौलि ॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः^८ ॥ १९४ ॥

द्रुमप्रभेदः पीलु । मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः ॥ १९४ ॥

कृतान्तानेहसो काल^९

अनेहा क्षण, द्रुट्यादि ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः^{१०} ।

कलि कलहेऽपि^{११} ॥

स्थात्कुरङ्गेऽपि कमल^{१२} प्रावारेऽपि च कम्बलः^{१३} ॥ १९५ ॥

कम्बल सास्ताऽपि^{१४} ॥ १९५ ॥

1 Madhurah all g means [a] sweet and [b] pleasant, agreeable 2 Krūrah all g means [a] Cruel and [b] pitiless 3 Udarah all g means [a] generous and [b] high, great 4 Itarah all g means [a] another and [b] low, mean 5 Svairah all g means [a] dull, lazy and [b] self-willed, independent 6 S'ubhram all g. means [a] shining, radiant and [b] white 7. Maulih mas f. means [a] hair on the Crown of the head [b] a Crown and [c] braided hair 8 P'luh mas means [a] a tree [b] an elephant [c] an arrow and [d] a flower 9 Kālah mas means [a] yame [b] time [c] death and [d] black 10 Kālīh mas means [a] fighting, Combat and [b] the fourth yuga 11. M कलरि 12 Kamalah mas means [a] a deer, kamalam n means a lotus 13. Kambalah mas means [a] an upper garment [b] a blanket and [c] dewlap 14. M. क र्वापि

करोपहारयो पुमि बलि^१ प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

वरो राजग्राह्य । उपहार पूजोपकरणम् । प्राण्यङ्ग [ज] स्त्वक्सकोव ।

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु धल^२ ना काकसोरिणो ॥ १९६ ॥

स्थौल्यादौ बल बलीव काकादौ ना पुमान् । सीरी बलमद्र ॥ १९६ ॥

वातूल^३ पुसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वात्या वातसमूह ॥

भेद्यलिङ्ग. शठे व्यालः^४ पुसि श्वापदसर्पयो ॥ १९७ ॥

मलो^५ऽस्त्री पापविद्विद्वानि

विद् विष्टा । विद्व लोहादिमलम् ॥

अस्त्री शूल^६ रुगायुधम् ।

‘शूलोऽस्त्री रोग आयुधे ’ [मेदिनी० १४८ ५३] ॥

शङ्कावपि द्वयोः कील^७

कीलो ज्वालाऽपि^८ ॥

पालि^९ स्यस्रयङ्कपड्क्त्तिषु ॥ १९८ ॥

‘पालि कर्णलताया स्यात्प्रदेशे कर्णचिह्नयो ’ । अस्त्रि धारा । अङ्के यथा—
कपोलपाली, ‘कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थ ’ इत्यये । पङ्क्तौपालीय चम्पकानाम् ॥ १९८ ॥

1 Balih mas means [a] a tax [b] an allation, offering and [c] worship, adoration and balih f means wrinkle 2 Balam n means a stoutness (of the body) [b] might, vigour and [c] an army and balah mas means [a] a Crow and [b] Balarama 3 Vatūlah mas means whirlwind and vatulah all g means mad 4 Vyālah all g means wicked vyalah mas means [a] a vicious animal or elephant and [b] a snake 5 Malah mas n means [a] sin [b] ordure and [c] excrement, dirt 6 Śūlam mas n means [a] a disease and [b] a weapon 7 Kīlah mas f means [a] a wedge, pin and [b] a flame 8 M ज्वालापि 9 Pālīh f means [a] the sharp adge or point of anything [b] the lip [c] a line, row [d] the tip of the ear and [e] a woman with the beard

कला^१ शिल्पे कालभेदेऽपि

शिल्पे गीतादौ । कालभेद 'अष्टादशनिमेपास्तु—' (अ० को० १४११)
इत्यादिनोक्त ॥

आली^२ सख्यावली अपि ।

आ अलति । इन् (उ० ४११७) 'वृदिकारात्—' (वा० ४१४५)
इति वा डीप् (प्) । आवलि पङ्क्ति ॥

अट्थम्बुचिकृतौ वेला^३ कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥

'बेलु चलने' (भ्वा० प० से०) । अट्थिः समुद्र । अम्बुचिकृतिर्जल
विकार । कालोऽवसर^४ । मर्यादाया यथा—उद्वेल ॥१९९॥

बहुला^५ कृत्तिका गावो बहुलाऽग्नि^६ शितौ त्रिपु ।

कृत्तिका नक्षत्र तारकाणा बहुत्वात् बहुला । वहति ह्य्व बहुलोऽग्नि^७ ।
शितौ कृष्णवर्णे ॥

लीला^८ विलासक्रिययोः

'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । विलासे शृङ्गारादिचेष्टायाम् । क्रिया
कायिक परिस्पदः ॥

उपला^९ शर्करापि च ॥ २०० ॥

उपलाति उपला । शर्करा, अश्मरूपा मृत् । अपिना इक्षुविकार—यथा—
सितोपला ॥२००॥

1 Kalā f means (a) art (b) a division of time and [c] a
digit of moon 2 Ālī f means [a] a female friend (of a
woman) and [b] a row, line 3 Velā f means [a] bound-
ary of sea and land [b] time and [c] limit, boundary
4 M कालावसर 5 Bahulā f means [a] the star, Kṛttika
and [b] a cow, bahulāh mas means [a] fire and [b] the
dark half of a month, and bahulāh all g means black
6 B and K बहुलोऽग्नी 7 M बहुलग्नि 8 Līlā f means [a]
play, pastime [b] amorous pastime and [c] a bodily action
9 Upalā f means refined sugar, and upalāh mas means
[a] a stone and [b] a jewel

शोणितेऽम्भसि कीलालं^१ मूलं^२-माद्ये शिफाभयोः ।

माद्ये प्रथमे । शिफा वृक्षादिजटा । मं नक्षत्रम् ॥

जालं^३ समूह आनायो गवाक्षक्षारकाचपि ॥ २०१ ॥

जलन्ति (ति) 'जल घातने' (म्वा० प० से०) ण (३.१.१४०) ।
आनायो रज्जुवितानो मत्स्यादिवन्धनः । गवाक्षे यथा—जालान्तरगते भानौ ।
क्षारकौ मुकुलवृन्दम् ॥ २०१ ॥

शीलं^४ स्वभावे सद्वृत्ते

स्वभावे—धर्मशीलः । सद्वृत्ते—शीलधनः साधुः ।

सस्ये हेतुकृते फलम्^५ ।

सस्ये वृक्षादिभिर्जनिते हेतुना कृतम्, यथा—अविश्रयणादेः पाकः फलम् ॥

छदिर्नेत्ररुजोः छीवे^६ समूहे पटलं^७ न ना ॥ २०२ ॥

छदिपि गृहाच्छादने । नेत्ररोगे यथा—तिमिरं काचता याति पटलं तदु-
पेक्षया । समूहे—पयोदपटली ॥ २०२ ॥

अध स्वरूपयोरस्त्री तलम्^८

अधो यथा—पादतलम् । स्वरूपे—तनुतलोदरो । पृष्ठं—भूतलम् । चपेटे—
तलप्रहारः ॥

स्याच्चामिपे पलम्^{१०} ।

अमिपे मासे, पलं वर्षचतुष्टयम् ॥

1. Kīlālam n. means [a] blood and [b] water 2. Mūlam n. means (a) first, foremost (b) root and (c) a star 3. Jalam n means (a) a collection (b) a net (c) a window and (d) an unblown flower 4. M. रज्जुवितानः 5. Śīlam n. Means (a) nature, character and (b) good conduct or character 6 Phalam n. means [a] fruit (as of a tree) [b] result effect, and [c] profit 7. Majority reads क्लीव 8 Patalam n means [a] a thatch, roof and [b] an eye-disease; patalam n, f. means a heap, multitude, quantity 9. Talam mas. n, f. means [a] a surface [b] form [c] the lower part and [d] a slap 10. Palam n means [a] flesh, meat [b] a weight and [c] a measure of division of time

ओर्वानलेऽपि पाताल^१ चेल^२ वस्त्रेऽधमे त्रिपु ॥ २०३ ॥

अधमे चेल पचादि, यथा द्राह्मणचेली ॥ २०३ ॥

कुक्कुल^३ शङ्कुभि कोर्णे श्वभ्रे ना तु तुपानले ।

को कुलम् । शङ्कुश्रुते गर्ते ॥

निर्णीते केवल^४ मिति त्रिलिङ्ग त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥

‘इति शब्दो मान्तमव्यय ध्वनयति—साधुर्चत्र केवल मूर्खं । एको सहाय’ ।
कृत्स्ने यथा—न केवल भ्रुवो भर्ता ॥ २०४ ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशल^५ शिक्षिते त्रिपु ।

पर्याप्ति सामर्थ्यम् यथा—कुशल (लम्) कटकरणे । क्षमे—कुशल ते
मूयान् । पुण्ये—कुशलकृत् । शिक्षितो निपुण ॥

प्रवालमङ्कुरऽप्यस्त्री

अङ्कुरोऽत्र^६ किसलय । अपिना विद्रुम ॥

त्रिपु^७ स्थूल जडेऽपि च ॥ २०५ ॥

स्थूल पीवरोऽपि^८ । जडे मूर्खं ॥ २०५ ॥

करालो^{१०} दन्तुरे तुङ्गे

दन्तुरे उन्नतदन्ते । तुङ्गे उच्चे ॥

चारो दक्षे च पेशल^{११} ।

1 Patalam n means [a] a world under the earth and [b] submarine fire 2 Celam n means a garment, and celam all g means wicked 3 Kukulam n means a ditch filled with stakes and kukulah mas means the fire made of chaff 4 Kevalam ind means only, kevalam all g means [a] alone and [b] entire 5 Kusalam n means [a] ability [b] welfare and [c] virtue, kusalam all g means skilful, well versed 6 Pravalam n, mas means [a] a new leaf and [b] a coral 7 M चन्द्रराज 8 Sthulam all g means [a] fat, stout and [b] stupid, dull 9 M पीवरोऽपि 10 Karalah all g means [a] having long teeth [b] height and [c] dreadful 11 Pesalah all g means [a] beautiful, charming and [b] clever, expert

मूर्खेऽर्भकेऽपि बाल^१ स्त्रात् लोल^२ श्रलसत्ृष्णयो ॥ २०६ ॥
इति लान्ता ।

बालो बालकमूर्खयो ॥२०६॥

[इति लान्ता] ।

दवदावो^३ वनारण्यवह्नी

'दवो वनगतो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते' [इति काण्ड्य*] ॥
जन्महरी भर्त्री^४ ।

मवन मवत्यस्मादिति भव ॥

मन्त्री सहाय सचिवी^५

मन्त्री धीसचिव । सहाय कर्मसचिव ॥

पतिशास्त्रिनरा धवा^६ ॥ २०७ ॥

पतिमंता, शास्त्री वृक्षविशेष, धव ॥२०७॥

अरय^७ शैलमेपाका

अवि शैलादि ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवा^८ ।

हवन हव । ह्यतऽस्मिन्निति^९ च ॥

भान^{१०} सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥

सत्ताया यथा—बालभावयो सहस्री स्वभावे—भावानुरक्तवनितामुरते
(तं) शपेयम् । अभिप्राये—भावानुवर्तो मृत्यु । तात्पर्ये—अस्पाय भाव ।
चेष्टा क्रिया । आत्मनि—स्व भाव भावयद्योगी । जमनि—'नासता विश्वे
भाव —' (गीता, २ १६) ॥२०८॥

-
- 1 Balah all g means (a) a fool (b) a child and (c) the hair
2 Lolah all g means (a) fickle, unsteady and (b) longing
anxious for 3 Davah and davah mas mean (a) a wood,
forest and (b) wild fire 4 Bhavah mas means (a) birth
and (b) श्रवा 5 Sacivah mas means (a) a minister and (b)
a follower, companion 6 Dhavah mas, (a) a husband (b) a
kind of tree and (c) a man 7 Avih mas (a) a mountain (b)
a ram and (c) the sun 8 Havah mas means (a) an order,
command (b) calling and (c) a sacrifice 9 M ह्यतस्मिन्निति
10 Bhavah mas means (a) existence (b) nature (c) meaning
(d) movement, gesture (e) Soul and (f) birth

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो^१ गर्भमोचने ।

प्रसवन प्रसूयते च (वा)

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्व^२ ॥ २०९ ॥

निकृति शठ्यम् ॥२०९॥

उत्मेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सव^३ ।

अनुभाव^४ प्रभापे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥

उत्सेक उद्रेक । इच्छाया प्रसव उत्पत्ति । मह' इति सप्तमी ॥२१०॥

स्यावजन्महेतु प्रभवः^५ स्थान चाद्योपलब्धये ।

जमहेतु पित्रादि । प्रथममुपलब्ध्यर्थो देगश्च प्रभव, यथा—हिमवतो गङ्गाया प्रभव ॥

शूद्राया विप्रतनये शस्त्रे पारशवा^६ मत ॥ २११ ॥

शूद्राया ब्राह्मणाज्जात परस्त्रिया अपत्य च ॥२११॥

ध्रुवो^७ भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिपु ।

मस्य नक्षत्रस्य भेद औत्तानपादि । निश्चिते क्लीबे यथा—ध्रुव मूर्खोऽयम्^८ । शाश्वते— जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु' (गीता २ २७) ॥

स्वो^९ ज्ञातावात्मनि स्व त्रिप्यात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥

आत्मनि यथा—हृदि स्वमवलोकयन् । आत्मीये—स्वदारत ॥२१२॥

1 Prasavah mas means (a) an issue (b) birth, origination (c) a fruit (d) a flower and (e) delivery 2 Nihnavah mas means (a) mistrust (b) concealment and (c) fraud 3 Utsavah mas means (a) elevation (b) wrath (c) rising of a wish and (d) a festive occasion 4 Anubhavah mas means (a) dignity (b) determination and (c) the manifestation of a feeling 5 Prabhavah mas means (a) source, origin and (b) birth place 6 P'arshvateh mas means (a) the son of a Brahmana by a Sudra woman and (b) an adulterine 7 Dhruvah mas means the polar star Dhruva, dhruvam n means certain, sure, and dhruvah all g means eternal, perpetual 8 M' मूर्खोऽयम् 9 Svah mas means (a) a relative and (b) the Soul, svah all g means one's own or belonging to oneself, and svah mas n means wealth

स्त्रोऋटीवस्त्रघन्धेऽपि नीवी^१ परिपणेऽपि च ।

स्त्रिया कट्या यद्वस्त्र तस्य बन्धने । परिपणो राजपुत्रादिबन्धक ॥

शिवा^२ गौरोफेरवयोः

फेरवा शृयाली ॥

द्वन्द्व^३ कलहयुग्मयो ॥२१३॥

द्वौ द्वौ । 'द्व' रहस्य—' (८११५) इति साधु ॥२१३॥

द्रव्यासुद्रव्यवसायेषु सत्त्व^४ मस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्य पारिभाषिक यथा—मत्त्वे निविशतेपैति । असुषु—उत्त्रात—सत्त्वा ।

व्यप्रसायोऽतिशयित^० वीर्यं यथा—सत्त्ववान् । जन्तुषु प्राणिषु ॥

क्लीब^५ नपुसके षण्ठे वाच्यलिङ्गमवित्रमे ॥२१४॥

इति वान्ता ।

षण्ठे तृतीयप्रकृति । 'अस्त्री नपुसके क्लीब वाच्यलिङ्गमवित्रमे' इति ख ॥२१४॥

[इति वान्ता] ।

द्वौ विशौ^७ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पर्शौ^८ ।

अभिधियतेऽभिमर^९ ॥

द्वौ राशी^{१०} पुञ्जमेपाद्यौ

पुञ्जे यथा—धा-यरासि । मेपवृपाद्या द्वादश ॥

1 Nivi f means (a) the knot of a cloth worn round a woman's waist (b) capital and (c) a stake 2 śiva f means (a) Pārvatī and (b) a female jackal 3 Dvandvam n means (a) night, war and (b) couple, pair 4 Sattvam n means (a) a substance, thing (b) spirit, life (c) determination and (d) strength, and sattvam mas, means a living being 5 M ब्यवसायानिर्गदिन 6 Kṣyam n means neuter, kṣyam all ष means a eunuch 7 Viś mas means (a) a Vaiśya and (b) a man 8 Spāśah mas means (a) a messenger and (b) war 9 M अभिधियतेऽभिमर 10 Rāśih mas means (a) a heap, collection and (b) a sign of the zodiac

द्वी वंशौ^१ कुलमस्करौ ॥२१५॥

मस्करो वेणु. ॥२१५॥

रहः प्रकाशौ वीकाशौ'

विगतः काश' । प्रकाशो विशिष्टश्च ॥

निर्वेशो^३ भृतिभोगयोः ।

भृती यथा—विक्रमनिर्वेशाधिगतैरर्थैः । भोगे—स्वप्नपानं निर्वेश. ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः^४ क्षुद्रकर्पकयोस्त्रिपु ॥२१६॥

पदे लक्ष्ये निमित्तंऽपदेशः^५ स्यात्

पदे स्थाने यथा—त्रिपुत्रापदेशो यति. । लक्ष्ये—लक्ष्यव्यपदेशः ।

'कुशमप्सु च ।

'दशावस्थानैकविधापि

दशा पटान्तेऽपि^६ । अनेकविधा बाल्यादिरूपा ॥

आशा^७ वृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥

वशा^{१०} स्त्री करिणी च स्यात्

स्त्री योषित् ॥

^{११} दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिपु ।

स्यात्कर्कशः^{१२} साहसिकः कठोरावस्थणावपि ॥ २१८ ॥

अममृणो दु स्पर्श ॥२१८॥

1 Vamsah mas means (a) a family, lineage and (b) a bamboo 2 Vikasah mas. means (a) privacy and (b) manifestation 3 Nirves'ah mas means (a) salary, wage and (b) enjoyment, eating 4 Kinās'ah mas means (a) yama and (b) a monkey, kīnās'ah all g. means (a) mean and (b) a farmer 5. Apadesah mas means (a) deceit (b) a place (c) a butt and (d) a reason 6 Kusam n means water, kuś'ah mas means (a) Rama' son and (b) sacred grass 7. Daśā f. means (a) state, condition (b) a period or stage of life and (c) the fringe of a garment 8 M. पटान्तेपि 9. आशा f. means (a) hope, expectation and (b) a direction as east &c. 11. वाशा f. means (a) a woman (b) a female elephant and (c) one remaining dependent 12 Dṛṣ f. means (a) knowledge and (b) the eye; dṛs all g. means a knower 12. Karkaś'ah all g. means (a) cruel (b) courageous (c) hard and (d) difficult to comprehend

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धोऽपि^२ शिशावज्ञो च बालिशः^३ ।

इति शान्ताः ।

सुरमत्स्यावनिमिषी^४

न [नि] मिपति । 'मिप श्लेषणे' (तु० प० से०)

^५पुरुषावाःस्मानवी ॥ २१९ ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वांश्रौ^६

मत्स्यमत्ति मत्स्यात्, स चासौ खगः, वकः ॥

कश्री^७ तु तृणवीरुधौ ।

चीख्व = लता ॥

अभीपुः^८ प्रग्रहे रश्मौ

अभिगत इपुः । प्रग्रहो पत्यादिः । रश्मिर्भरीचिः ॥

प्रेपः^९ प्रैपगमर्दने ॥ २२० ॥

पक्षः^{१०} महायेऽपि, उष्णीपं^{११} शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णभीपवं हिनस्ति । 'ईप गत्यादां' (भ्वा० आ० से०) । शिरसो वेष्टने चस्त्रादौ । किरीटे मुकटे ॥

शुक्रले मूपिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः^{१२} ॥ २२१ ॥

शुक्रले वृष्यप्रयोगे । मूप (पि) के यया—वृषदंशकः श्रेष्ठे—पुरषवृषः सुकृते—वृषो हि भगवान्धर्मः ॥ २२१ ॥

-
1. Prakāśah mas. means (a) a renown Person (b) light and (c) sunlight 2. M. prakārahānīprasiḍḍiḥ pi 3. Bāliḡah mas. means (a) a boy and (b) a fool 4. Animiḡah mas. means (a) a god and (b) a fish 5. Puruḡah mas. means (a) the soul and (b) a man 6. Dhvaṅkḡah mas. means (a) a crow (b) a crane and (c) a beggar 7. Kakḡah mas. means (a) grass (b) creeper and (c) a forest 8. Abhiḡuh mas. means (a) rein, bridle and (b) a ray of light 9. Praiḡah mas. means (a) sending and (b) squeegeing 10. Pakḡah mas. means (a) wing (b) a follower (c) a fortnight and (d) flank of a thing 11. Uḡpiḡsam n. means (a) a turban and (b) a crown 12. Vḡḡah mas. means (a) a strong man (b) a rat (c) the best of its kind (d) Dharma (e) Taurus and (f) a bull.

कोपोऽस्त्री कुड्मले रङ्गपिधानेऽर्थोघदिव्ययोः ।

कुड्मले कलिकामध्ये । अर्थस्य ओष समूह ॥

घृतेऽक्षे सा (शा) रिफल्केऽप्याकर्षः^२

अक्षे पाशके । शारिफनरमक्षपीठिका ॥

अथाक्ष^३-मिन्द्रिये ॥ २२२ ॥

ना नृताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

इन्द्रिये चक्षुरादौ नृताङ्गे पाशके । कर्षे षोडशमापके । चक्रं रथकाष्ठोप-

लक्षणम् । व्यवहार आयव्ययादि-न्याय , यथाक्षपटलम् । कलिद्रुमे विमोतके ॥

कर्षू^४वर्ता करीपाग्नि कर्षू कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥

वार्त्ता वृषि । करीप शुष्कगोमयम् । कुल्या यथा—चतस्र. कर्षूः पितृभ्यः
कुर्यात् ॥२२३॥

पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम्^५

पुसो भाव कर्म वा ॥

विपमप्सु च ।

‘विप्लु व्याप्तौ’ (जु० उ० अ०) ॥

उपादानेऽप्यामिष^६ स्यादपराधेऽपि क्रिस्त्रिपम्^७ ॥ २२४ ॥

उपादानमुत्कोच ॥२-४॥

स्याद्वृष्टी लोकात्त्वज्ञे वत्सरे वर्ष^८-मस्त्रियाम् ।

लोके (लोक) घत्ते लोकधातुजंमूढीप , तस्याशो नवधामिन्न इलावृतादि ॥

1 Koṣah mas n means (a) a bud (b) a sheath (c) a treasure and (d) an oath 2 Ākarṣah mas means (a) playing with dice (b) a die (c) a board for dice game (d) attracting or drawing towards oneself 3 Akṣam n means (a) an organ of sense and (b) social salt, akṣah mas means (a) a die (b) a weight (c) a wheel (d) usury and (e) a tree 4 Kārṣuḥ mas means (a) cultivation and (b) a fire of dried cowdung and karsuḥ f means a canal 5 Pauruṣam n means (a) virility and (b) human action 6 Viṣam n means (a) water and (b) poison 7 Āmiṣam n means (a) bribe and (b) meat 8 Kilviṣam n means (a) an offence (b) sin and (c) a disease 9 Varṣam n mas means (a) rain (b) a division of the world and (c) a year

प्रक्षा^१ नृत्येक्षण प्रज्ञा

'प्रक्षा नृत्यक्षणे बुद्धी [मदिना १६६ १९] ॥

भिक्षा सेवार्थना भृति ॥ २०५ ॥

अथना याञ्चा । भृतिर्वेतनम् ॥२२५॥

त्रिट्^३ शोभापि, त्रिपु परे

इत परे पातास्त्रिपु वाच्यलिङ्गा ॥

न्यक्ष^४ कात्स्न्यनिरुष्टयो ।

नियताक्ष निरुष्टाक्ष वा न्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षे-धिकृतेऽध्यक्ष^५

अधिगतोऽक्षरध्यक्ष^६ । अक्षेष्वायस्थानेष्वधिकृतोऽध्यक्ष^७ अध्यक्षो नियुक्त ॥

^८रुक्षस्त्वप्रमृग्यचिक्वणे ॥ २०६ ॥

इति पान्ता ।

अचिक्वणे निस्नेह ॥

[इति पान्ता]

रविऽवेतच्छदी हसौ^९

हन्ति गच्छति [इति] हस ॥

सूर्यवही विभावसू^{१०} ।

वत्सौ^{११} तर्णकवर्षो द्वौ मारङ्गाश्च दिवौकस^{१२} ॥ २२७ ॥

तर्णको गवादिगण ॥२२७॥

-
- 1 Prekṣā f means (a) enjoying a dance and (b) intellect 2 Bhikṣā f means (a) service (b) begging (c) wages and (d) alms 3 Tvit f means (a) beauty (b) speech and (c) lustre 4 Nyakṣam all g means (a) entirety and (b) vile, mean 5 Adhyakṣah all g means (a) perceptible to the senses and (b) a superintendent 6 M अधिगतोऽक्षरध्यक्ष 7 M -वृताऽध्यक्ष 8 Ruḁkṣah all g means (a) unkind and (b) rough, harsh 9 Hamsah mas means (a) the sun and (b) a swan 10 Vibhavasuh mas (a) the sun and (b) fire 11 Vatsah mas means (a) a Calf and (b) a year 12 Divaukasah mas means (a) a peacock and (b) a god

शृङ्गारादो विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः^१ ।

विषे यथा—तोषणरसा मिश्रुकी । वीर्ये—रसस्यातिरसः सपि । गुणे मधुर-
लवणादौ । रागे—रसिक पुस्पः ॥

पुस्युत्तंसावतंसौ^२ कर्णपूरेऽपि^३ शेखरे ॥ २२८ ॥

कर्णपूर कर्णामरणम् । शेखरः [भूपङ्गम्] ॥२२८॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू^४ रत्ने धने वसु ।

देवभेदे यथा—अप्टौ वसवः । अनल = अग्नि । रश्मिस्तैजः ॥

विष्णी च वेधाः^५ स्त्री त्वाशी^६हिताग्रसाहिदंष्ट्रयो^७ ॥ २२९ ॥

अहे सपंस्य दष्ट्रा ॥२२९॥

लालसे^८ प्रार्थनीत्सुक्ये

उत्कण्ठावृष्णयोर्लालसा ॥

हिंसा^९ चौर्यादिकर्म च ।

'प्रसूरदवापि

अस्वा वडवा ॥

भूद्याधौ रोदस्थौ रोदसी^{१०} च ते ॥ २३० ॥

'रोदसी' शब्द ईदन्त । सान्तौ 'रोद.' शब्दस्तु बलावे । 'रोदसी' इत्य-
व्ययमपि ॥२३०॥

1. Rasah mas means (a) a sentiment (b) poison (c) semen virile (d) taste, flavour (e) love, affection (f) liquid, fluid (g) mercury and (h) water 2. Uttansah and avatansah mas mean (a) an ear-ornament and (b) an ornament 3 B कर्णपूरे च 4 Vasuh mas means (a) a class of dieties (b) fire and (c) a ray of light, vasu n means wealth or riches 5. Vedhāh f means (a) Vṛṣṇu (b) Brahmā and (c) a scholar 6 Āṣīh f means (a) blessing and (b) the tooth of a snake 7. Lālast f. means (a) sol-
citation and (b) eagerness, longing 8 Hīmsā f means (a) killing and (b) stealing or any other bad work 9. Prusūh f means (a) a mother and (b) a mare 10 Rodas-
yau f. and rodasi n means (a) earth and (b) ether.

ज्वालाभासोर्नपुंस्यचि^१

‘अचिर्मूलशिक्षयो’ [मेदिनी १७१ १५] ॥

ज्योतिर्भद्योत दृष्टिषु ।

म तारका । द्योत प्रकाश । दृष्टि कनीतिकामध्यम् ॥

पापापराधयोगाग^२

पापे अपराधे च ॥

रगवाल्वादिनोर्वय^३ ॥ २३१ ॥

वयतेरमुम् (उ०४ १८८) वय । बालादिनोरिति नुम्—निर्देशाद्वय-
कनीवम् ॥ २३१ ॥

तेजः पुरीषयोर्वचो^४ मह^५ स्तूत्मवतेनसो ।

रजो^६ गुणे च स्त्रीपुष्पे

गुणे सत्त्वात्परे । स्त्रीपुष्पे—रजस्वला ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तम^७ ॥ २३२ ॥

छन्द^८ पद्येऽभिलाषे च

पद्ये गायत्र्यादौ । अभिलाष, अकारान्तोऽपि^{१०} ॥

तप^{११} कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपा मासेऽपि^{१२} ग्रीष्मार्थस्त्वदन्त ॥

1 Archih f n means (a) a flame and (b) a ray of light
2 Jyotih n means (a) a star (b) light and (c) the faculty of
seeing 3 Āgah n means (a) sin and (b) offence 4 Vayah
n means (a) a bird and (b) stages of life 5 Varcah n
means (a) light, lustre and (b) Ordure 6 Mahah n means
(a) a festival and (b) light, lustre 7 Rajah n means (a)
rajoguna (b) menstrual discharge and (c) dust 8 Tamah
n means (a) Rāhu (b) darkness and (c) tamoguna 9 Chan-
dah n means (a) a metre (b) a desire and (c) the veda
10 M चरातोपि 11 Tapah n means [a] penance and [b] a
world, tapah mas means the month māgha 12 M मासेपि

सहो^१ बल सहा मार्गो नभ^२ रथ श्रावणो नभा ॥ २३३ ॥

सहा नमसोद्धि पाठो लिङ्गभेदार्थं ॥ २३३ ॥

आकः^३ सद्माश्रयश्चौकाः

अदत्त आक , सान्तश्च सद्माश्रये ॥

पय^४ क्षीर पयोऽम्बु च ।

आजो^५ दीप्तौ बले स्रात^६ इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३४ ॥

इन्द्रिये इन्द्रियद्वारे । निम्नगाया नद्या रथ प्रवाहे ॥ २३४ ॥

तेज^७ प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽपि

शुके रेतसि ।

अतस्त्रिपु ।

इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गा ॥

विद्वान्^८ विदश्च

वेत्ति विद्वान् । विदन् पण्डित ॥

वीभत्सो^९ हिंस्रोऽपि

वामत्सो गुत्सितोऽपि^{१०} ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३५ ॥

अमी वक्ष्यमाणा ॥ २३५ ॥

4 Sahah n means power or energy, and sahaḥ mas means the month aḡahana 2 Nabhaḥ n means sky, nabhaḥ mas means the month śravṣṇa 3 Okah n means (a) a house and (b) an asylum 4 Payah n means (a) milk and (b) water 5 Ojah n means (a) splendour (b) vigour, energy and (c) light 6 Srotah n means (a) an organ of sense and (b) stream, Current 7 Tejah n means (a) majesty, dignity (b) brilliance, lustre (c) strength and (d) semen virile 8 Vidvān all g means (a) a wise, learned and (b) a self knower 9 Bībhatsah all g means (a) Cruel ferocious and bībhatsah mas means a poetical sentiment 10 M गुत्सितः ।

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्'

'ज्य च' (५.३.६१) वृद्धस्य च' (५.३.६२) ॥

ऋनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

'वरीयास्तून्वरयोः साधीयान्' साधुघाढयोः ॥ २३६ ॥

इति सान्ता ।

'युवाल्पयोः क्व—' (५.३.६४) ॥२३६॥

[इति सान्ताः]

दलेऽपि बर्हम्'

दलं पर्णम् । बर्हं मयूरपिच्छेऽपि ॥६

निर्वन्धोपरागाऋदयो ग्रहाः ।^७

उपरागो राहुग्रहणम् ॥

द्वार्योपीडे क्वाथरसे नियूहो^८ नागदन्तके ॥ २३७ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके मित्ति-
रपकीलके ॥२३७॥

तुलामुष्ट्रेऽश्वादिउडमौ प्रग्राहः^९ प्रग्रहोऽपि च ॥

प्रग्रहतेजने^{१०} । अश्वस्य रज्जो ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः पग्निग्रहाः^{११} ॥ २३८ ॥

आदानं स्वीकारः । शापः शपथः ॥२३८॥

1. Jyāyah all g. means (a) elder and (b) superior, most excellent 2. Kanṣān all g. means (a) younger and (b) smaller, shorter 3. Varīan all g. means (a) most extensive and (b) very good 4. Sādhyān all g. means (a) better and (b) harder, stronger 5. Barham mas. n. means (a) a leaf and (b) a peacock's tail 6. मयूरपिच्छेऽपि 7. Grahah mas. means (a) Seizing (b) an eclipse of the sun or the moon and (c) a planet 8. Niryūhah mas. means (a) a door (b) a head-ornament (c) detection and (d) a peg 9. Pragrahah and pragrahah mas. means (a) the string of a balance and (b) rein 10. M. प्रग्रहतेजने 11. Parigrabah mas. means (a) wife (b) an attendant, follower and (c) receiving, taking (d) root, origin (e) an oath and (f) the eclipse of the sun or the moon.

दारेषु च ग्रहा^१ श्राण्यामप्यारोहा^२ वग्त्रिया ।

श्राण्या यथा—वरारोहा ॥

व्यूहो^३ घृन्देऽपि

व्यूह सैन्यविन्यासोऽपि^४ ॥

^५अहिर्घृत्रेऽप्यग्नीन्द्रर्कास्तमोपहा^६ ॥ २३९ ॥

परिच्छदे नृपाहो^७र्थे परिवह^८ १

[इति हान्ता]

इति [शब्देषु] नानार्थवर्ग ॥ ३ ॥

नृपाहो छत्रचामरादा । अर्थे वस्तुनि ॥

[इति हान्ता]

[इति नानार्थवर्ग ॥३॥]

अव्यया परे ।

इत ऊर्ध्वमव्ययवर्ग ॥

^९आडोपदर्थेऽभिध्याप्ती सीमार्थे धातुयोगजे ॥ १ ॥

अततेर्डाड् ईपद्रक्तमारक्तम् । अभिध्याप्तिरभिविधि । सीमा मयादा, तेन सहेत्यभिविधि, तेन विनेति मर्यादा । आप्रयाग वृष । धातुना योगे सति याज्यो जायत तत्र यथा—आराहति ॥१॥

आ^{१०} प्रगृह्य स्मृती चाक्रयेऽपि

आप्नोत विदप् । स्मृति सूचन—आ एव किल तत् । चाक्रये=पूर्वो

- 1 Gṛhīh mas pl means (a) wife, gṛham n means a house
2 Ārohaḥ mas means (a) the buttocks of a woman and (b) height, elevation 3 Vyūḥah mas means (a) a military array and (b) multitude 4 M सैन्यविन्यासि 5 Ahīh n means (a) Vṛtrasura and (b) a snake 6 Tamopahāḥ mas means (a) fire (b) moon and (c) the sun 7 Parivarhah mas means (a) furniture (b) a royal insignia and (c) wealth 8 Āṅṅ ind means (a) little (b) the limit inceptive (c) the limit & exclusive or inclusive and (d) the meaning obtained from its joinder with a verb 9 यार्थो 10 Ḍ ind means (a) recollection and (b) sentence

स्तित्यान्यथात्वद्योत्ये—आ एव तु मन्यसे, पूर्वमेव न मस्या इदानीं तु मन्यस
इत्यर्थः । 'निपात एकाच्—' (१११४) इति प्रगृह्यता ॥

'आस्तु स्यात्कोपपीडयो ।

आस्ते क्विप् । कोपे—आ मा पतिष्ठ । पीडायाम्—आ किमकार्षी ॥

पापकुत्सेषदर्थे कुः

क्रवतेहुं (वा० ३ २ १८०) पाप यथा—पापो बह्वा, कुत्रह्या । कुत्साया—
कुपुष्य । ईषन्जल नाजलम् ॥

'धिनिर्भर्त्सननिन्दयो ॥ २ ॥

निर्भर्त्सने—धिष्नास्तिकान् । निन्दाया—धिक्कृताऽयम् ॥२॥

'चान्वाचयसमाहारेतेतरसमुच्चयः ।

चन्देडं (वा० ३ २.१०१) अन्वाचयो मुख्यप्रसङ्गाद्गोणस्मापि सिद्धि-
[यथा]—निसामट गा चानय । समाहारे—पाणिपादम् । इतरेतयोर्मि—धव-
सदितौ । समुच्चय एकत्रानेक सचय—घट पटश्च आनपौ (आनीपौ) ॥

'स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादी

सु पूर्वादत्ते क्तिष् (३ ३ १७४) स्वरित तेऽस्तु । क्षेम-स्वस्ति प्रजाम्य ।
पुष्पे—काममिद त स्वस्ति । आदिना मङ्गलेस्वस्ति श्रीधमपुरात् ।

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥३॥

प्रकर्षे—अतिवृद्ध । लङ्घने—अतिसर्व ॥३॥

'स्वित्प्रदने च वितर्के च

सुप्तु एति, स्विन् । [प्रस्ने] च स्वित्देवावो चरति । वितर्को मानापशो-
दमावनम्—इह स्वित्दस्ति, अन्यत्र स्वित्दस्ति ।

1 Ah ind means (a) anger, with and (b) pain 2 Ku ind means (a) sin (b) badness and (c) littleness 3 Dhik ind means (a) menace and (b) reproach 4 M विष्कृतायम् 5 Ca ind means (a) anvaya (joining a subordinate fact with a principal one) (b) samahara (collective combination) (c) iteretaravoga (mutual Connection) and (d) samuccaya (aggregation) 6 Svasti ind means (a) blessing (b) welfare (c) merit and (d) benediction 7 M नेऽस्तु 8 Au ind means (a) very, exceedingly and (b) above, surpassing 9 Svit ind implies (a) inquiry and (b) either** or

तु^१ स्याद् भेदेऽवधारणे ।

तुदे (तु० उ० अ०) इ (३२१८०) भेदो विशेष — क्षोरामास तु
पुष्टिकृन् । अवधारणे—भीमस्तु पाण्डवाना रौद्र ।

सकृन्^२ सहैकनारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५४१९) इति सुच् । सहाथै—सकृच्चान्ति

^३आराद्दूरसमीपयोः ॥४॥

एतेराति , आरात् ॥४॥

प्रतीच्या चरमे पश्चात्^४

चरमे—पश्चाद्याति ॥

^५उताप्यर्थविकल्पयो ।

'उद् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त (३३१७४) । अप्यर्थं समुच्चये
प्रस्ने [च] । समुच्चये—उत भीम उताजुनं । प्रस्ने उत दण्ड पतिप्यति ।
विकल्पे—स्थाणु उत पुरुष ॥

पुन सहाथर्यो शश्वत्^६

'शश फ्लुतगती (भ्वा० प० से०) वत् । पुरार्थे पौन पुन्येशश्वद्याति ।
सहाथै शश्वद् भुञ्जते ॥

साक्षान्^७ प्रत्यक्षतुल्ययो ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षे—साक्षात्करोति । तुल्ये—इय साक्षात्लक्ष्मी ॥ ५ ॥

सेदानुकम्पासतापत्रिसमयामन्त्रणे यत्^८ ।

सेदे—अहो वत महत्कष्टम् । अनुकम्पाया—वत निस्वोऽसि^९ । सतोप—वत
प्राप्ता सोता । विस्मय—यतातिवीर्योऽसि^{१०} । आमन्त्रणे—यन विसर (तरत)
तोय [तोय] वाहा नितान्तम् ॥

1 Tu ind means (a) difference and (b) certianty 2 Sakṛt ind means (a) once and (b) together with 3 Ārit ind means (a) far and (b) near 4 Paścat ind means (a) west, westward and (b) lastly, finally 5 Uta ind means [a] association, connection [b] interrogation [c] alternative [d] doubt, uncertainty, [e] amazement and [f] address 6 Sasvat ind, means [a] again and again [h] together with and [c] always 7 Saikṣāt ind means [a] direct and [b] like, similar 8 Bata ind means [a] regret (alas) [b] compassion, pity [c] satisfaction, pleasure 9 M निरम्ब नि
10 M —वादीम ।

हन्त^१ हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भत्रिपादयो ॥ ६ ॥

हन्ते त । हर्षे-हन्त जीविता स्म । अनुकम्पाया-पुत्र हन्त ते बालका । वाक्यारम्भे-‘हन्त ते कययिष्यामि’ (गीत १० १९) । विपादे-हन्त ता पथिकाङ्गना ॥ ६ ॥

प्रति^२ प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्रथे (म्वा० आ० से०) इति । प्रतिनिधौ-प्रद्युम्न कृष्णाप्रति । वीप्साया-वृक्ष वृक्ष प्रतिसिञ्चति । लक्षणे-वृक्ष प्रति विद्योतने विद्युन् । आदिना इत्यभूताख्यानादौ ॥

इति^३ हेतुप्रकरणप्रकर्षादि^४ समाप्तिषु ॥ ७ ॥

एते कित्च् (३ ३ १७४) इति । हेतौ-हन्तीति पलायते । प्रकरण प्रकार - हन्ती गौरस्व इति जाति । प्रकर्षे-इति गणिनि, पाणिनिशब्द प्रकर्षात्प्रसिद्ध इत्ययं ॥ ७ ॥

प्राच्या पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन्पुरस्तान् । ‘अस्ताति च’ (५ ३ ४०) । पुरार्थे अतीते-पुरस्ताद् रामोऽभून्^६ । अग्रतोऽर्थे^७-पुरस्तात्सेनानीर्याति ॥

यावत्तावच्च^८ साकल्येऽत्रधौ मानाववरणे ॥ ८ ॥

यत्परिमाणमस्य । साकल्ये-यावल्लब्ध तावद्मुक्तम् । अवधोयावदगङ्गा तावदगच्छ । माने-याव [हृत्त ताव] दमुक्तम् । अवधारणेतावदमत्र ब्राह्मणाना मनयस्व ॥ ८ ॥

1 Hanta ind means [a] joy [b] compassion [c] the beginning of a sentence and [d] grief 2 Prati ind means [a] a representative of [b] in each, in or at every [c] toward, in direction of and [b] with regard or reference to 3 Iti ind means [a] cause (expressed by ‘since’ or ‘because’) [b] description, of this nature [c] quotation [d] thus and [e] conclusion 4 B—वकाशादि— Purastat and agratah ind mean [a] eastward [b] past time [c] foremost and [d] before, in front 6 M रामोऽभूद् 7 M अग्रतोऽर्थे 8 Yavat and tavat ind mean [a] totality [b] as long as [c] as much as and [d] as soon as

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽथो¹ अथ

मङ्गले—अथ परस्मैपदानि । आरम्भे—अथ शब्दानुशासनम् । प्रश्ने—अथ [श] क्तोऽसि² भोक्तुम् । कात्स्न्यो—अथ ब्रूतून ब्रूम । अर्थयते (चु० अ० से०) डोडंश्च ॥

वृथा³ निरर्थकाविधो

वृत्र थाक् । अविधिर्विध्यभाव । वृथादान नटादा ॥

‘नानानेको भयार्थया ॥ ९ ॥

उभयार्थे—नानापक्षावमप सशय ॥ ९ ॥

नु⁴ प्रच्छाया विकल्पे च

प्रश्ने—को नु धावति । विकल्पे—भीमो नु अर्जुनो नु ।

पश्चात्सादृश्ययोरनु⁵ ।

पश्चादर्थे—तमनुधावति । सादृश्ये—अनुकार ॥

प्रदनावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु⁶ ॥ १० ॥

प्रदने—ननुर्षदश्यसि । अवधारणे—नन्वद्य गच्छाम । अनुज्ञा इच्छा—नवादिद्य । अनुनयामन्त्रण—ननु चण्डि प्रसीद मे ॥ १० ॥

गर्हासमुच्चयप्रदनेशङ्कासभावनास्वपि⁷ ।

गर्हायाम्—अपि स्तुयादबलम् । समुच्चय—भीमोऽर्जुनोऽपि⁸ । प्रश्ने—अपियासि । शङ्कायाम्—अपि प्रसीदेत् । समावने—अपि शिरसा गिरि निघात् ॥

उपमाया विकल्पे वा⁹

उपमाया—आशीविषो वा सद्बुद्ध ।

1 Atho and atha Ind mean [a] auspiciousness [b] beginning [c] interrogation [d] totality, entirety and [e] then, afterward 2 M वनोमि 3 Vृथ्वा ind means [a] useless and [b] improper 4 Nana [b] ind means [a] different, manifold and [b] both 5 Nu ind means [a] interrogation and [b] alternative (or) 6 Anu ind means [a] after, behind [b] like, in imitation of 7 Nanu ind means [a] inquiry, interrogation [b] certainly [c] any desire and [d] pray or be pleased 8 Api ind means [a] contempt [b] and, also [c] interrogation [d] doubt, uncertainty and [e] possibility supposition 9 M भीमाऽर्जुनोपि 10 Vā ind means [a] like and [b] or

सामि^१ त्वघे^२ जुगुप्सिते ॥ ११ ॥

अर्धे—सामि समोलिताक्षा (क्षी) । जुगुप्सिते—सामि दृढतमकृत् स्यात् ॥ ११ ॥

अमा^३ सह समीपे च

सहार्थे—अमा वसतश्चन्द्रार्कवस्थाममावास्या । समीप अमा भवो मास ॥

क^४ वारिणि च मूर्ध्नि^५ च^६ ।

जले—कञ्ज कमलम् मूर्ध्नि—कञ्जा केशा ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्^७

इवार्थे—अग्निरेव विप्र । इत्यमर्थे—एवमिदम् ॥

नून^८ तदन्विदचये ॥ १२ ॥

तर्के—नूनमय विद्वान् । अर्थान्दिचये—नून गमिष्यामि ॥ १२ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्^९

तूष्णीमर्थे—जोषमास्व । सुखे—जोषमास्त जितेन्द्रियः ॥

किं^{१०} पृच्छायां जुगुप्सने ।

प्रश्ने—किं यतोऽसि^{११} । जुगुप्सने—किं राजा या न रक्षति ।

नाम^{१०} प्राकाश्यसभाव्यत्रोधोपगमकुत्सने ॥ १३ ॥

प्राकाश्ये—'हिमालया नाम नगाधिराज' (कु० स० ११) । सभावने—
कथं नाम समेष्यति । सभाव्य स्मृति —स नामाय बधु । त्रोधे—ममापि नाम
परं परामिभव । उपगमोऽङ्गीकार^{११}—एवमस्तु नाम । कुत्सने—को
नामायम् ॥ १३ ॥

1 Sami ind means [a] half and [b] contemptible
2 Ama ind means (a) together with and (b) near, close
to 3 Kam ind means [a] water [b] the hair and [c] the
mouth 4 B omits ऋ, and reads मूर्धनि for मूर्ध्नि 5 Evam ind
means [a] like, similar and [b] thus, so 6 Nūnam ind
means [a] probably, in all probability and [b] decidedly,
surely 7 Joṣam ind means [a] silently and [b] with ease
8 Kim ind means [a] enquiry and [b] censure 9 M r तोसि
10 Nama ind means [a] named, called [b] probably,
perhaps [c] anger [d] acceptance and [e] censure 11 M
वसतश्चन्द्रावा

अल० भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

भूषणे—अलङ्कार. पर्याप्ति पूर्णता—अलमस्य घनम् । शक्तौ—अलं
मल्लो मल्लाय । वारणे—अलमिति विस्तरेण ॥

हुं० वितर्के परिप्रश्ने

वितर्के - चंद्रो हु मैत्रो हुम् । [परि] प्रश्ने—हु स त्वं सुहृद् ॥

३समयान्तिरुमध्ययोः ॥ १४ ॥

ग्राम समया समीपे मध्ये चेत्यर्थः ॥१४॥

‘पुनरप्रथमे भेदे

अप्रथमे—पुनस्तम् । भेदो विशेष—‘किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या’ (गीता
९.३३) ॥

नि० निश्चयनिषेधयोः ।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा० ॥ १५ ॥

प्रबन्धे—उपाध्यायेन स्म पुराधोयते अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीने—पुरा
भव पुरातनम् । निकटागामिके नविष्यदासन्ने—गच्छ पुरा देवो वर्षति, समनन्तरं
वर्षिष्यतीत्यर्थः । ‘यावत्पुरानिपातनयालंद्’ (३ ३ ४) ॥१५॥

ऊर्यूरी चाररी च विस्तारेऽङ्गीकृती त्रयम् ।

उररीकृत्य पट विस्तार्येत्यर्थः । आज्ञामुररीकृत्य ॥

स्वर्गे परे च लोके स्व ०

परलोके—स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य ॥

-
1. Alam ind means [a] ornamenting [b] enough, sufficient for [c] a match for, equal to [d] prohibition and [e] useless 2 Hum ind means [a] doubt [b] interrogation and [c] aversion 3 Samyā ind means [a] near [b] in and [c] between 4 Punah ind means [a] again and [b] distinction 5 Nis ind means [a] surely and [b] without 6 Pura ind means [a] incessantly [b] formerly, in the old time and [c] shortly 7 Ūrari, ūri and urari ind means [a] extension and [b] acceptance 8 Svah ind means [a] heaven and [b] the next or future world

वार्तासभाव्ययो किल^१ ॥ १६ ॥

वार्तायाम्—जघान कस किल वामुदेव । समाध्य—अजुंन किल विजेष्यते
कृत्स् ॥ १६ ॥

निषेधाक्यालकारे जिज्ञासानुनये खलु^२ ।

निषेधे—खलु कृत्वा—भा कुरु, इत्यर्थ । वाक्यालकारे—अथा खत्वाद् ।
जिज्ञासाया—स खलु अधीते । अनुनये 'न खलु न खलु मुग्धे साहस कायमेतत्'
(नागानन्द० १०) ॥

समीपेभ्यत शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित^३ ॥ १७ ॥

अभितो ग्राम समीपे उभयत्र चेत्यर्थ । शीघ्रे—गच्छामित । साकल्ये—
व्याप्तित्यभितो रज । आभिमुख्ये—आपतन्तमभितोऽरिमपदस्य ॥ १७ ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादु^४

नाम्नि—विष्णोर्दंश प्रादुर्नाथा ॥

मियो^५ ऽन्योन्य रहस्यपि ।

अन्योन्यार्थे परस्परार्थे । रहसि मियो मन्त्रगते ।

तिरोन्तर्धी तिर्यगर्थे

अन्तर्धी—तिरोहितुः (त) । तिर्यगर्थे—तिर काष्ठ कुरु ॥

• हा विपाद्गुगर्तिपु ॥ १८ ॥

विपादे—हाऽश्र्यो^६ वन गत । दौवे—हा प्रिये जानकि । अतो—हा
हतोऽस्मि^७ ॥ १८ ॥

1 Kila ind means [a] verily [b] traditional saying and [c] probability 2 Khalu ind means [a] prohibition [b] grace to the sentence [c] inquiry [d] entreaty, Conciliation and [e] surely, indeed 3 Ablutah ind. means [a] near [b] on both sides [c] soon [d] entirety and [e] in front of 4 Prāduh ind means [a] name and [b] appearance 5 Mithah ind means [a] mutually, reciprocally and [b] secretly 6 Tirah ind means [a] Concealment and [b] awry, Crookedly 7 Hā ind means [a] affliction [b] grief and [c] sorrow 8 M र्षो 9 M र्षो ।

अहहेत्यद्भुते खेदे

अद्भुते—अहह प्रज्ञाप्रकषोऽस्य^१ । खेदे—अहह वयं हता ॥

हि^३ हेतावधारणे ।

इत्यव्ययेष्वनेकार्थवर्गः ॥ ४ ॥

अवधारणे—को हि हस्तगत पादगत कुर्यात् ॥

[इत्यव्ययेषु] अनेकार्थवर्ग^२ ॥४॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याच्चिरार्थकाः ।

चिराय निर्धनो भूत्वा । आद्यशब्दाच्चिरेण, चिरात्, चिरम्^४ ॥

मुहु पुन पुनः शब्दभीक्षणमसकृत्समा ॥ १ ॥

मुहुरादयः समानार्था^५ ॥ १ ॥

स्वाग्हाटित्यञ्जसाहाससर्पादद्वाङ् मङ्क्षु च द्रुते^६ ।

'स्रं पाके' (म्वा० प० अ०) । सामकति । अक गती (म्वा० प० से०) ।
एते शीघ्रार्था^७ ॥

वलवत्सुष्ठुकिमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

वलवदपि शिक्षितानाम् । विमुत ब्रह्मविघ्नमि । मुसितम् । अतीव क्षुधित ।
एते पङ्, अतिशयार्था^८ ॥ २ ॥

पृथग्विनान्तरेणते^९ हिन्द नाना च वर्जने ।

पृथग्वेवदतादयम् । हिन्द् कर्मणा माश्र, कर्मक्षय इत्यर्थं । नाना नारी
निष्फला लोक्याना^{१०} ॥

यत्तद्यत्ततो हेतौ

यज्जातासि तत्पूज्योऽग्नि^{१०} । यता जानासि^{११} ॥

1 Ahaha ind means [a] wonder and [b] regret, sorrow
2 M प्रज्ञाप्रकषो य 3 H; ind means [a] for, because and [b]
surely, indeed 4 Late, longtime [3] 5 Repeatedly, again
and again [5] 6 B स्व गन्धित्यपम द्वयद्राग्मइक्षुमयदि द्रुमे 7. Soon, at
once [7] 8 Very much, excessively [6] 9 Without [6]
10 M तत्पूज्योऽग्नि 11 Since, because [4]

असाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥

कदाचिन् कथञ्चित् कुतश्चन एतौ असाकल्यायौ^१ ॥ ३ ॥

कदाचिञ्जातु

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति^२ ।

सार्धं तु साक सत्रा सम मह ।

पुत्रेण सार्धं यामि । सत्रा कलत्रैर्गार्हस्थ्यम् । पञ्च सहार्या^३ ॥

आनुकूल्यार्थक प्राध्वम्

प्राध्व कुरुध्व वृधा^४ ॥

द्वयर्थके तु वृधा मुधा ॥ ४ ॥

मुग्धे मुधा ताम्यसि^५ ॥ ४ ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।

स्याणु उताहो पुस्य । किमुत रज्जु किमुत सर्प । किं रज्जु किं सप ।

किमु दद्यात् किमु हन्यात् । एकमेव^६ वर पुसामुतराज्यमुताश्रम ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

न हि न हि करि कलमोऽप्यम्^७ । इति ह स्माहूराचार्या । पद^८ ॥

पूजने स्वति ॥९॥

सु स्तुतम् । अति स्तुतम्^९ ॥१॥

दिवाहीति

'दिवातनम्' इति शब्देन दिवार्थं सप्तम्यन्त इति सूच्यते^{१०} ॥

अथ दोषा च नक्त च रजनाविति ।

नक्त चर । रजनौ रात्रौ^{११} ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

साचि लोचनयुग नमयन्ती^{१२} ॥

1 Indefinitely, incompletely [4] 2 At any time [2] 3 With, together with [5] 4 Favourably, suitably [1] 5 In vain, uselessly [2] 6 Either.. or [७] 7 M कलमोऽप्यम्
8 Expletory indeclinables [6] 9 Praise, applause [2] 10 In day [2] 11 In night [2] 12 Crookedly [2]

अथ सवोधनार्थका ॥६॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे हे भो

पट् सवोधनाथा ^१ ॥

समया निकषा हिरुक्

लङ्का निकषा हनिष्यति । समया निकषा हिरुक् त्रय समीपार्था ^२ ॥

अतर्किते तु सहसा

अतर्किते अविचारिते—'सहसा विदधीत न क्रियाम्' (किराताजुनीयम्, २३०) ^३ ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽप्रत ॥७॥

पुरार्था त्रय ^४ ॥७॥

स्वाहा देवहविर्दानि श्रोपडवौपड् वपट् स्वधा ।

हविषो दाने—अग्नये स्वाहा । अस्तु श्रोपड् वपड् इन्द्राय । पितृभ्य स्वधा ^५ ॥

किञ्चिदीपन्मनागल्पे

मनाग् मृद (डु) । [त्रय] अल्पार्था ^६ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥८॥

अन्यो धन प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ता । इहामुत्र च मोदते ^७ ॥८॥

व वा यथा ^८ तथैवेव साम्ये

शात्रव वपुर्यश । केचित्तु वतु वन् इति पठन्ति । 'पश्चिनी' वान्यरूपाम् (मेघ० २२३) । शारदाभ्रमिव पेल्वमामु । यथाकं [एव क] र्ण ^९ ॥

अहो हीति ^{१०} विरमये ।

अहा आश्चर्यम् । हत विधिलुलिताना ही विचित्रो विपाक । (सिन्धुपाल० ११ ६५) ॥ ^{११}

मौने तु तूष्णीं तूष्णीक (का)

मौनमात्रे तूष्णीम् । विदिष्टे मौन तूष्णीकम् । तूष्णीम वाम् लोपश्च ^{१२} ॥

1 Vocative indeclinables [6] 2 Near [3] 3 Suddenly, all at once [1] 4 Before, in front [3] 5 Exclamatory indeclinables used in offering oblation to gods [5] 6 Little slighty [3] 7 The next world or the life to come [2] 8 K वः तथा 9 As like [6] 10 B ही च, 11 Surprise wonder [2] 12 In silene, silently [2]

सद्यः सपत्निं तत्क्षणे ॥९॥

सद्यः पतति मामेन ॥९॥^१

दिष्ट्या समुपजोष चेत्यानन्दे

दिष्ट्या पुत्रो जातः समुपजोष वर्तते ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

आवयारन्तरा हरिः^२ ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रसह्य हरति धीरः ॥१०॥^३

युक्ते द्वे साप्रतः स्थाने

न साप्रतमिदम् । स्थानं प्रश्नः । इदं द्वयं युक्तार्थकमित्यर्थः^४ ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अन्तरेण अविरतः^५ ॥

अभावे नह्यतो नापि

न हि प्रयोजनापेक्षः प्रेमः । अविप्रः इव भापसे, विप्रवन्नः रूप इत्यर्थः । नो जानीमः । न हन्यात् ॥^६

मास्मि मालं च वारणं ॥११॥

वास्मि करो । मां कार्षी । अलं रादनेन ॥११॥^७

पश्चान्तरे चेद्यदि च

सन्नश्चदमृतेन किम् । यदि खलास्तत्कालकूटं मृषा ॥^८

तत्त्वे त्वद्वाञ्छना द्वयम् ।

अद्धा पुरषः । अञ्जसा वक्ति माषु ॥^{१०}

प्रकाशे^{११} प्रादुरावि स्यात्

प्रादुरासौ ॥^{१२}

1 Instantly, immediately [2] 2 To, [2] 3 Between [3] 4 Forcibly, Violently [1] 5 In the right or proper place, properly, rightly [2] 6 Constantly [2] 7 Not, no [4] 8 No need of no use of, (Expressing prohibitive force) [3] 9 It, in case [2] 10 Truly [2] 11 B प्राशये 12 Before the eyes Openly or Evidently [2]

ओमेव परम मते ॥१२॥

मनमभ्युपगम । [ओ] कुह । एव कुह । परम तत्रावसम् ॥१२॥^१

ममन्तस्तु परित सर्वतो विप्रगित्यपि ।
समन्तो प्रावति ॥^२

अशामानुमती कामम्

अशामे—आदावनिच्छाया पश्चादङ्गी [कारे]—काम करोमि ॥^३

असूयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥

असूयायाम् अस्तुकार । अङ्गीकारे—एवमस्तु को दोष ॥१३॥^४

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

ननुच क शब्द ॥^५

कच्चित्कामप्रवेदने

कामप्रवेदनमिष्ट [प्र] इत —कचिज्जोवति ॥^६

नि पम दु पम गर्हो

नि पम बक्ति मूलं, कालानुवितमित्यर्थ । निष्प्रान्ता दुष्टा समाश्च समा
वत्सरा यत्र । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् (२ १ १७) अव्ययत्वम् ॥^७

यथास्वं तु यथायथम् ॥१४॥

यथास्व यथास्वीयमित्यर्थ ॥१४॥^८

मृषा मिथ्या च वितथे^९

यथार्थं तु यथातथम् ।

'तथा' इति सत्यमनतिब्रम्य यथातथम् ॥^{१०}

स्युग्ध तु पुनर्वैचेत्यप्रधारणवाचकाः ॥१५॥

एवमेतत् । आत्मा सर्वं तु पश्यति । विप्र पुन पूज्य । गुरुरां बक्ति शोभ्या
वा । स्वयं सर्वं जानाति ॥ १५ ॥^{११}

1 Accepted (Expressed as 'well' 'yes') [2] 2 From every side, all around or on all sides [4] 3 Acceptance followed by unwillingness [1] 4 Envious acceptance [1] 5 Objection [1] 6 Interrogation (expressed as 'I hope') [1] 7 Improperly [2] 8 Each his own, respective [2] 9 Falsely, wrongly [2] 10 Exactly, precisely [1] 11 Surely or decidedly [5]

प्रागतीतार्थक नूनम्

'प्राक्' इति प्रतीतार्थे प्राक् कृतम् ॥¹

नूनमवश्य निश्चये द्वयम् ॥²

सवद्वर्षे,³ अवरे त्वर्वाग्⁴ आमेवम्⁵

अङ्गीकारार्थे—आम् कुम् ।

स्वयमात्मना ॥१६॥⁶

अल्पे नीचैः

नीचैवाति ॥⁷

महत्युच्चै⁸ प्रायो भूमिन्

भूमिन् बाहुल्ये ॥⁹

अद्भुते शने ।

अद्भुते आशीघ्राथे ॥¹⁰

सना नित्ये

सनातन ॥¹¹

बहिर्बाह्ये

बहिर्गच्छ ॥¹²

स्मातीते

वक्ति स्म ॥¹³

अस्तमदर्शने ॥१७॥

अस्त गत ॥ १७ ॥¹⁴

अस्ति सत्त्वे

अस्ति क्षीरा गौ ॥¹⁵

रुपाक्तायु

कोपनोक्तौ¹⁶—उ सैवास्मि तव प्रिया ॥¹⁷

1 Previously, in the east [1] 2 Verily, certainly [2]
3 year [1] 4 Afterwards (the posterior time) [1]
5 yes [2] 6 Oneself [1] 7 Low, small, short or gently
[1] 8 High, verymuch, greently [1] 9 Mostly [1]
10 Slowly [1] 11 Always, perpetually [1] 12 Outside,
out of [1] 13 Denoting past tense [1] 14 Disappearance
[1] 15 Being, existence [1] 16 m बोपनाक्ती 17 Wrathful
statement [1]

ॐ प्रश्ने

'उड शब्द' विवप्, मुक् । रूपत्येव-ॐ न जानासि स्वार्थम् । ज्या तन्तुसन्तान'
(भ्वा० आ० स०) मुक्प्रत्ययः ॥^१

अनुनये स्वयि ।

इण् (न्), इ (उ० ४ ११७) अपि । अप्ययि साहसकारिणि ॥^२

हुं तर्के स्यात्

स्माद्वायु ॥^३

उवा रात्रेरवसाने

उपसि उत्थाय ॥^४

नमो नतौ ॥१८॥

नमस्ते ॥ १८ ॥^५

पुनरर्थेऽङ्ग

मूर्खोऽप्यादत्तव्य * विमङ्ग विद्वान् कि पुनरित्यर्थं ॥^६

निन्दाया दुष्टु सुष्टु प्रशसने ॥

'अपडु सुपु स्थ' (उ० १ २५) कु ॥^७

साय साये

सायते क्षीयते साय ॥^८

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगतनो वायु ॥^{१०}निकृपान्तिके ॥१९॥^{११}

परुत्परार्थेपमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । 'प्रति' इत्यस्य गच्छन्तीत्यर्थं । वर्तमान
वर्षे एषम । 'मद्य परत्परारि' (५ ३ २२) इति साधव ॥^{१२}

1 Interrogation [1] 2 Entreaty or solicitation (expressed as 'I pray') 3 Supposition or conjecture [1] 4 Dawn, morning [1] 5 Bow, salutation [1] 6 M मूर्खोऽप्यादत्तव्य 7 How much more, how much less [1] 8 Blame, applause [1 each 9 Evening [1] 10 At day break, early in the morning [2] 11 Near, Close by [1] 12 the last year, the year before last, the present year [1 each]

अद्यात्राह्नि

अस्मिन्नहनि, अद्य ॥^१

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरत् ॥२०॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युराद्य ।

पूर्वेऽह्नि पूर्वेद्यु । आदिसाब्दादुत्तरेद्यु, अपरेद्यु ॥ २० ॥ अधरेद्यु, अन्येद्यु,
अन्यतरेद्यु, इतरेद्यु ॥^२

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयोरह्नोरुभयेद्युः । [द्यु] श्चोभयाद्वनव्य.' (वा० ५३२२) ॥^३

परे त्वह्नि परे अवि ॥२१॥

परस्मिन्नहनि ॥ २१ ॥^४

ह्योऽतीते

अतीतेऽह्नि ह्य. ॥^५

अनागतेऽह्नि श्च परश्चअ परेऽहनि ।

श्वादिनात्परमहः परस्व ॥^६

तदा तदानीम्

तस्मिन्वाले तदा ॥^७

युगपदेकदा

युगं पद्यते तस्मिन् युगपत् ॥^{१०}

सर्वदा सदा ॥ २॥

सर्वस्मिन्वाले ॥^{११}

एतर्हि मप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्वाले । 'इदमो हिल्' (५.३.१६) । अधुना, इदानीम् । 'एतेतो
रयो' (५.३.४) । मप्रत्येव सांप्रतम् ॥^{१२}

1. To-day [1] 2. M. पूर्वेऽह्नि 3. Yeasterday, tomorrow on the following day, on the other day, on either of two days and another day [1 each] 4. Both days [2] 5. The other day [1] 6. M. अतीतेऽह्नि 7. Yeasterday [1] 8. Tomorrow and the day after tomorrow [1 each] 9. Then or at that time [2] 10. Simultaneously or all together [2] 11. Always or all the time [2] 12. Now, at present or at this time [5].

दिग्देश काले पूर्वाटो प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥ ५ ॥

प्राच्या दिशि प्राचि देशे काले वा—प्राग्वसति । प्राच्या दिशि प्राची तिक् ।

‘—मत्तमीपञ्चमोप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति’ (५ ३ २७) ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्वितसमासजैः ।

अनुक्ते संप्रहे लिङ्गं संक्रीणवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

इह, अस्मिन् लिङ्गसप्रहवर्गे लिङ्गमूहेत् । सप्तादयः सन्धय- [*] जादयः । तदन्तलिङ्ग [सहित] कार्यविधायकानिमूनाणि ‘स्त्रिया तिक्’ (३ ३ ९४), ‘नपुसके भावे क्त’ (३ ३ ११४) इत्यादीनि, यैश्च सप्तादयः कृदादयश्च जायन्ते सैः शास्त्रैः । गोबलीवदन्त्यायेन मुब्धातुपाना कृदन्तात्पृथगुदाहरणं चाध्यम् । मुब्धातुर्जयंथा—‘थ प्रत्ययात्’ (३ ३ १०२) ‘ण्यसथन्यो युच्’ (३ ३ १०७) । कृदन्तिर्जयंथा—‘स्त्रिया तिक्’ (३ ३ ९४), ‘पुसि सज्ञाया घ—’ (३ ३ ११८) । तद्वितवृत्तिर्जयंथा—तत्क्रीडाया प्रहरणं चेत्योऽपि । समासवृत्तिर्जयंथा—अदन्तो द्विगु स्त्रियामिष्ट । शास्त्रेण यथा—स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् । कथमुन्नयेत् ? इत्याह—सक्रीणवदिति, यथोक्तं प्राक्—‘प्रवृत्तिप्रत्ययावर्षां सक्रीणं लिङ्गमुन्नयेत्’ (अ० को० ३.२१) इति । प्रकृत्या, यथा—‘अर्षां पुसि च’ (२ ४ ३१) इति । प्रत्ययेन, यथा—स्त्रिया तिक्’ (३ ३ ९४) । अर्थद्वारेण यथा—स्थ्यादोनाम् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यथाधाधितः ।

प्रागुक्तानां लिङ्गानां शेषविधिसंज्ञायः । वर्गो ज्ञेयः, यो विशेषैरपवादैः चाधितः । स उत्सर्गत्वाद्ब्रह्मण्यः यथा—असप्रन्त पुसि, ‘बन्धमा’ इत्यादि । अस्यपवादः—द्वषञ्चमसन्नन्त क्रीड, यत्स्तेज इत्यादि ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

ईदन्तगूदन्त चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गं भवति, थो, धी, भू, मू । यानिनां, सत्सहितानां प्राणिनां यन्नाम तस्त्रिया, यथा—माता स्वसा, योपितृ, वानरी ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशात्स्लीरीणादिभून्दीह्वियाम्

विद्युदादोना नाम स्त्रियाम् । विद्युन्, तद्विन् । निशा, रात्रि । वस्ती, वीर्यम् ।

वीणा, परिवादिनी । वीणाग्रहण चिन्त्यफलम्, विपञ्चीत्यादर्शोद्, क्षत्वा-सद्धे-
पक्षीग्रहणमपि । दिक्, ककुप् । भू, कु । नदी, सरित् । ह्रीं, लज्जा ॥

अदन्तैर्दिगुरेकार्थं

अकारान्तं शब्दं सह यो द्विगुरकार्थं समाहार स्त्रियाम् । त्रयाणां लोकानां
समाहारस्त्रिलोकी । एकार्थं किम् ? पञ्चकपाल, पञ्चकपाली ॥

न स पात्रयुगादिभि ॥ ३ ॥

स द्विगु पात्रयुगादिभिरुत्तरपदैर्घटितश्चेत् स्त्रियाम् । पञ्चपात्र, चतु-
युगम् ॥ ३ ॥

तत्त्वृन्दे येनिःश्रवत्रा वरमैथुनकादिपुन ।

स्त्रीभाषादावनिक्तिण्वुल्णक्क्णुचद्व्यजिञ्जड्शा' ॥ ४ ॥

उणादिपु निरुरीश्च डभायूङ्न्त चल स्थिरम् ।

तलप्रत्ययान्तम्, गोर्भावो गोता । समूहार्थं यादिप्रत्ययान्ता, पाशाना समूह
पाश्या । 'इति [त्र] कटचचश्च' (४ २ ५१), खलिनी गोत्रा, रथकट्या ।
'द्वन्द्वाद्भुन् वरमैथुनिकयो' (४ ३ १२५), अश्वमहिपत्रोर्वरमश्वमहिपिका ।
अत्रिभरद्वाजयोर्मैथुनप्रयोजने विवाह, अत्रि [म] रद्वाजिका । 'विवाह वरमित्यर्थं'
इत्यथे । 'दण्डव्यवसर्गायाश्च' (५ ४ २), द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिका दण्डित । द्व-
मनाज्ञादिभ्यश्च (५ १ १३३) इति वुञ्-सि (शं) व्योपाध्यायिका । 'स्त्रि-
याम्—' (३ ३ ९४) इत्यधिभृत्य भाव कर्तरि च ये अ-यादिप्रत्ययान्तास्त
स्त्रियाम् । 'आत्रोशे नञ्यनि' (३ ३ ११२)—अजननिस्त भूयात् । स्त्रिया त्तिन्'
(३ ३ ९४)—कृति । 'रोगाख्याया ण्वुल्बहुलम्' (३ ३ १०८)—प्रवाहिका ।
'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३ ३ ४३)—अन्याय व्याक्रान्त व्याक्रोशो वर्तते ।
'णच् स्त्रियामत्र्' (५ ४ १४) ॥ 'पर्यायाहंणोत्पत्तिपु ण्वुच' (३ ३ १११)—
भवत शायिका । 'व्रजयजो [भावे] क्यप्' (३ ३ ९८)—व्रज्या, इज्या । 'ष्वासथन्यो
मुच्' (३ ३ १०७)—कामना । 'प्रस्ताप्यानयोरिञ्च' [चाद्रमू०]—का
कारिमकार्पा । पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' (३ ३ १०४)—त्रपा, मिदा । 'अ प्रत्ययान्'
(३ ३ १०२)—चिकीर्षा । 'कृत्र श च (३ ३ १००)—क्रिया ॥ ४ ॥ उणादौ
न्यन्त इदत्स्त्रियाम्—रगनि, अरणि, अलात् जम्बू लक्ष्मी । उणन्तमावन्तमू-
ङ्न्त चल विणप्यलिङ्ग स्थिर नियतलिङ्ग च स्त्रियाम् । 'चर जङ्गम स्थिर
स्वावरम्' इत्यथे ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णदिक् ॥१॥

मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडाया मौष्टा । पाल्लवा प्रहरणमस्या पाल्लवा ।
'तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण' (४२५७) । 'णदिक्' इति णप्रत्ययस्य
दिगुदाहरण न तु परिगणन तेन दाण्डा, मौमलेत्याद्यपि ॥१॥

घञो वः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।

श्यैनंपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञ् साऽस्या^१ त्रियति व' (४२५८) घञ्, घञन्तात् क्रियावाचिनो-
ऽस्यामित्यर्थे^२ व स्यात्तदन्त स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्या^३ त्रिथौ वर्तते दाण्डपाता ।
श्येनपातोऽस्या^४, मृगयाया वर्तते श्यैनपाता । तिलपातोऽस्या^५ स्वधाया वर्तते ।
'दिक्' इति, तेन मासलपाता भूमिरित्यादि ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्क्राचिन्मृणाल्यादिर्विष्वक्षापचये यदि ।

अपचये अल्पत्वे यदि विवक्षा तदा मृणाल्यादय स्त्रीलिङ्गा । मृणाली,
तटी, मठी । 'काचिर्' इत्यनेन सर्वत्र स्त्रीत्वविवक्षा नेति सूच्यते ॥

लङ्का शेफालिका टीका घातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

लक्षणे लङ्का, रावणपुरी । लक्ष आस्वादाने' [चुरादि] । पृषोदरादित्वाद्
(६३१०६) नुम् । शीने शीत फालयति शेफालिका 'निमुण्डो' । टीक्यतेर्षो
ऽनया^६ टीका, वृत्ति । 'टीहृ ग्नौ' (न्वा० आ० से०) । घातु करोति ।
णिजन्ताद् (वा० ३३२६) क्वृन् (उ० २३२), घातकी । 'धवई' इति
प्रसिद्धो वृक्ष । पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्या^७ पञ्जिका, विषमपदव्याख्या । 'पिञ्जि नायार्थ'
(चु० उ० से०) । पृषोदरादित्वादे—(६३१०९) र्त् । आढीक्यते आढकी,
श्रीहविशेष ॥ ७ ॥

सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकात्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी मणिका भङ्गी^८ सुरङ्गा सूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सिध्रत सिध्रका । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्ष । 'पिपु गत्याम्' (न्वा० प०
से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । क्षिरकादिच्वा (वा० ७३५०) इन्व
न । सरति सारिका । ण्वुल् पक्षभेद । 'पक्षभेद' इत्यन्य । 'हिक' अक्षरौ

1 M सास्या 2 M—वाचिनोस्यामित्यर्थे 3 M दण्डपातोऽस्या 4 M
श्येनपातोऽस्या 5 M तिलपातास्या 6 M टीक्यतेर्षोनया 7 M पिञ्जि
र्षोऽस्या 8 B and K भङ्गी ।

शब्दे' (म्वा० प० से०) । हिवका । ऊर्ध्वंवातप्रवृत्ती शब्दविशेष । 'हुचकी' लोके । प्राचति प्राचिका । 'अच (चु) गती' (म्वा० उ० से०) । 'वनमक्षिरा' इत्यके । 'पक्षिभेद' इत्यन्ये । ऋच्छति उल्का, तेज पुञ्ज । 'शुकवल्कोल्का' (उ० ३ ४२) इति साधु । 'लूक' इति लोके । अपि पीत्यत । 'पील प्रतिष्टम्भे' (म्वा० प० से०) । बल्मीककृमि पिपीलिक पुमानपि । 'चिडटा' लोक । तिम्यति तिन्दुकी । 'तिम आर्द्रीमावे' (दि० प० से०) । बाहुलकादुगादि । 'तेन्दु' इति प्रसिद्धो वृक्ष । कणति कणिका, सूक्ष्मकण । 'कण गती' (म्वा० प० से०) । नङ्गस्य करण मङ्गि, विच्छित्ति । प्यन्तात् (वा० ३ १ ३६) 'अच इ' (उ० ४ १३८) । मृष्टु रज्यतेऽस्याम्^१ । 'रञ्ज रागे' (म्वा० प० अ०) । घत्र । 'चजो —' (उ० ३ ५२) इति कृ । सुरङ्गा तिर्यक् । मूखात सूच्यते-जनया^२ सूचि, सीवनी । माडि क्वचम् । 'मह (म्वा० प० स०) कितनि (३ ३ ९१) ढत्वादी माडि' इत्यन्ये ॥ ८ ॥

पिच्छानितण्डाफाकिन्यश्चूर्णिं शाणी द्रुणी द्रत् ।

साति कन्या तथासन्दी नाभी रासभापि च ॥ ९ ॥

पिच्छघने । 'पिच्छ वाधे' (चु० प० स०) । पिच्छा शान्मलिन्यासि । आवामश्च । वितण्ड्यतेजनया^३ । 'तडि आघाते' (म्वा० आ० से०) । त्रितण्डा स्वपथस्यापनाहीना जल्प । काकमनिति । 'अन प्राणन (अ० प० स०) । केचि मूर्धन्य [काकिणी] पठन्ति । 'काकिनी' नाम विशति कपदा । चूर्णस्य 'तत्कराति—' (वा० ३ १ २६) इति प्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । 'चूर्णिर्माप्यम्' इत्यन्ये । शणस्य विकार । शाणो निरप । द्रुणति । 'द्रुण गती' (तु० प० से०) । क (३ १ १३५) । 'जाते —' (उ० १ ६३) इति डीप् । द्रुणी कर्पञ्जलोका । दीर्यते । 'सुद्दुमसाग्दि'^४ (उ० १ १३०) । द्रत्, म्लेच्छजाति । 'ऊतिप्रति—' (३ ३ ९७) इत्यादिना साति साधु । 'सातिदानावसानयो' [ईम २. २०९] । कभ्यते कया । आस्यतेऽस्याम्^५ । 'अब्दादयश्च' (उ० ४ ६८) इति साधु । आसन्दी पीठिका । नम्यतेजनया^६ । जन हिंसायाम् (म्वा० आ० से०) ॥ ९ ॥

झलरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।

लाक्षा लिता च गण्डूपा गृध्रमी चममी ममी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेष

झलरी घाघभेद । कभ्यते चर्चरी, हर्ग्रीहा । पारयति पारी पानभागम् ।

१ M रज्यतस्याम् २ M सूच्यतेजनया ३ M वितण्ड्यतेजनया ४ M सुद्दुमसाग्दि ५ M आस्यतेऽस्याम् ६ M नम्यतेजनया ।

होलति ह्योरा लग्नम् । 'हूल हिंसादौ' (म्वा० प० से०) । लटति । 'ल
 बाल्ये' (म्वा० प० से०) । 'अशुप्रुपिलटि—' (उ० ११२) इति वञ्चु ।
 लट्वा पश्चिभेदः फलभेदश्च । सिध्मला पामा । लोक्षा जतु । लिक्षा पुका
 गर्म । 'गण्डश्च (उ० ४७८) इत्यूपद् । गण्डूपा अ (आ) स्वचुलुकम् ।
 गृध्रमपि स्यति । जङ्घाया षोडशविशेष । चम्यते चमसी मापादिषिष्टम् । ममी
 रञ्जनी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेष ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचरा सपर्याया सुरामुरा ।

स्वर्गायागाद्रिभेदाब्धिद्रुक्कालासिशरारय ॥ ११ ॥

सुरामुरयोर्वे विशेषा अनुचरा पर्यायाश्च ते पुंसि । सुरा देवा इदो
 विद्योजा यज्ञो रवि विष्ण्वनुचर—जयो विजय इत्यादि । अमुरेषु—दंत्या
 दानवा, तद्विशेषा—विरोचन, वलि । स्वर्गादय सभेदा सपर्याया पुंसि ।
 स्वर्गो—नाक, त्रिदिव । यागे—मख, ब्रतु । यागविशेष—अग्निष्टोम, सोम ।
 अद्रि पर्वत तद्विशेषो मेरु । मेघो घन । विशेष पुष्करावर्त । अब्धि समुद्र ।
 विशेष क्षीरोद । द्रु वृक्ष । विशेष । विशेष—आम्र । काल समय ।
 विशेष—क्षण । असि खड्ग । विशेषो नन्दक । शरौ बाण । अरि
 शत्रु ॥ ११ ॥

वरगण्डीष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनररतना ।

अह्लाहान्ता श्वेडभेदा रात्रान्ता प्रागसख्यका ॥ १२ ॥

वर हस्त । गण्ड कपोल । ओष्ठ, अधर । दार्वाद् । दन्ता रत्न ।
 कण्ठो गण्ड । सामाह्न, मध्याह्न उत्तमाह्न । 'राजाह सखिम्य ट्व'
 (१४.९१) । अह्लोऽह्न^१ एतस्य' (५४८८) । [श्वेडभेदा] विपभेदा पुंसि-
 गरल काशूट । कञ्चोवेषि^२ प्रागुक्ता । प्रचुरप्रयोगार्थं वेदोक्ति । अतस्यापूर्व
 रात्रान्त पुंसिजहारात् । सख्यापूर्वं तु पञ्चरात्रम् ॥ १२ ॥

श्रीरेणुगशाश्च निर्यासा अमन्न्ता अघाधिता ।

कशैरजतुयस्तूनि हित्वा तुर्गयिरामका ॥ १३ ॥

श्रावश्च सर्जरत्न । निताना वृषट्टन । असज्जनश्च अपवादेनावापितो
 पुंसि—पुरोधा, उगता । अवाधिता इति विम् ? यादागि जञ्जत्व, इद लोम ।

द्वयच्, अक (क) मस इत्याद्यपवादो वक्ष्यते । कसे (शे) वादीनि वर्जयित्वा त्वन्ता इत्यब्दा तादृच पुसि-सक्तु, धातु, १ कुरु, मह । 'कसेरु' जलकन्दविशेष । जतु लाक्षावस्तुपदार्थ । 'तु' 'रु' एतौ विरामे येषा तै ॥ १३ ॥

कपणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्रार्याश्ररणाह्वया ॥ १४ ॥

ककारादय उपान्त उपधाया येषा त अदन्ता पुसि । क-शुल्क, वा (व) राटक । प-वृक्ष । ण-शण [म] कुम्भ, कलम । [म-] घूम, वाम । [र-] वर, अङ्कुर । सूप, सूर्प । शपथ, सायं । नन्दन, फेन । तनय, व्यय । दासः, सारस । कट, पट । गात्रार्या अपत्यप्रययान्ता-गायं, वासिष्ठ इति न सन् अपत्यप्रत्ययान्ता' (अ० वा० ३ ५ ३७) इत्यनेन पुनर्लक्षप्रसङ्गात् । तस्माद्गोत्रस्यादिपुरषा गात्रम, भरद्वाज इत्युदाहर्यम् । चरणाह्वया शाखाध्यायिन, छदोग ॥ १४ ॥

नाम्न्यकर्त्तरि भावे च घञञ्चनङ्णद्याथुच ।

ल्युः कर्त्तरीमनिग्भावे को घोः कि प्रादितोऽन्यनः ॥ १५ ॥

नाम्नि सज्ञायाम्, अकर्त्तरि कारके भावे चार्थे घञन्तादय पुसि । प्रसीदन्त्य-स्मिन्प्रामाद । प्रक्रियन् प्राकार । 'अकर्त्तरि च कारके सज्ञायाम्' (३ ३ १९) घञ् । भावे-भाव, त्याग । अच्-जय, चय । 'एरच् (३ ३ ५६) अप (५)-कर, स्त्र । 'श्रुदारप्' (३ ३ ५७) । नङ्-यज्ञ, यत्न । 'यज्ञयाच्-' (३ ३ ९०) इति नङ् । ण-न्यदन न्याद । 'नौण च (३ ३ ६०) इति ण । घ-गोचर, निगम । 'पुसि सज्ञायाम्-' (३ ३ ११८) घ । अयुच्-त्वययु, वेपयु । 'द्विनोऽयुच्' (३ ३ ८९) । नन्दयतीति नन्दन । रमयति रमण । 'नदिग्रहि-' (३ १.१३४) इति कर्त्तरि ल्यु । इमनिजन्ता पृथानां प्रथिमा । भावे किम् ? तरिमा । 'पृष्ठी' आनादिव इमनिच् । एतच्च 'इत कर्त्तयंमनायाम्' [अ०को०, ३.६ ४५] इत्यव गिद्धम, तस्माद्भावे इति नास्य विशेषणेषु भाव कर्त्तयान्त-पुसि-आप्तानामुत्पानमावृत्त्या कर्त्ते, 'गुणि स्थ' (३ २ ४) इति या (ङ) विभागात् । प्रादरन्तस्मान्च गुणान्तरा या पुसिजकम्पन्तर विप्रचय पुसि-निधि, सधि । 'उपसर्गे षा वि' (३ ३ ९२) । अस्मि, इन्द्रि । 'कर्मोपधितरण च' (३ ३ ६४) इति चि ॥ १५ ॥

द्वन्द्वेऽश्वपडवाचश्ववडवा न समाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽय पूर्वकोऽपि च ॥१६॥

अश्वश्च वडवा च अश्ववडवो, अश्ववडवा । समाहारे तु-अश्ववडवम् ।
सूर्यादिपूर्वक कान्तशब्द पुंसि सूर्यकान्ता, चन्द्रकान्त, अयस्कान्त ॥१६॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गक ।

पुह्लो न्युह्लः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खट ॥१७॥

वटन्ति । 'वट वेष्टन' (म्वा० प० से०) । वटको मासपिष्टविकार । अनुवाक
मन्त्रसमूह । रल्लक पद्मकम्बल । कुट कौटिल्य' (तु० प० स०) । कुट
अङ्गमस्य । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुसा खन्यत । पुह्ल [काण्ड] मूलम् ।
न्युह्लति । 'यज्ञकमण्यजपन्यूह्ल— (१२३४) इति निर्देशादीर्घ । न्युह्ल
आकारा षोडश । समुद्गक सपुटक । विट कामुकानुचर । 'पट गती' (म्वा०
प० से०) पट्ट उ [ऊ] ण्णोपादि । 'घन शब्दे' (म्वा० प० से०) । नस्य
ट, धट, तुला । खट तृणम् ॥१७॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गड्डः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥१८॥

कुट्यते । कोटो दुर्गम् (गं) । अरंश्चक्रावयवसदृशं वाप्टंघंट्यते अरघट्ट ।
कूपाज्जलनिस्सारणार्थं घटोयन्त्रमित्येके । 'वृहत्कूप इति स्वामी । केचित्कोट्टार
इति चिच्छन्दन्ति । 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्या च पाटके' इति रमस, [मदिनीट्ट
१३३ १४४, विद्वश्च १३९ १७७] 'हट दीप्तौ' (म्वा० प० से०) ट, हा
आपण । पिण्डघते । पिण्डो ग्रास । गौड गुडक, जातिविशेष । पिचण्ड उदरम्
,— पिचण्डवत् पुंसि' इत्यन्वय । गड्ड, गलरागविशेष । करे अण्ड इव करण्डः
समुद्गक । लगति । लगुडो यष्टि । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वरण्डः
समूह । 'कण गती' (म्वा० प० से०) । पृपोदरादि (६३ १०९) । किणो
मासग्रन्थि । 'घुण भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । घुण वाष्टकमि ॥१८॥

दृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुद कुन्द फेनस्तूपौ सयूपकी ॥१९॥

'हड् आदरे' (तु० आ० अ०) । दृत्तिर्मन्त्रा । सीमन्त केशविपास ।
हरित, नीलवर्ण । रोमन्थ मन्थो रोमन्थ, पगूना चकित् चर्बणम् । पृपोदरादि

(६३१०९) । उद्गीयत । उद्गीथ , ओकार । गायत (न्वा० प० अ०)
यक् । 'बुद्' इत्यव्यक्त वदति बुद्बुद् , फेनविशेष । पृषोदरादि (६३१०९) ।
कासमर्द ओषधिविशेष । अर्घुदा व्याधिविनाश । कुन्द पुष्पमेद । स्तूपो मृदा-
दिकूट । यूपो यज्ञोस्तम्भ ॥ १९ ॥

आतपे^१ क्षत्रियं नाभि कु (क) णपक्षुरकेदरा ।

पूरक्षुरप्रचुक्राञ्च गोलहिङ्गुलपुद्गला ॥२०॥

आतप धर्म । 'क्षत्रिय' इति नाभेविशेषणम् । नेह इय नाभिस्तुन्दि । कण
पाति । कणप प्राप्तभेद । 'कुण्ण' इति पाठे शव इत्यर्थ । 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) क्षुरो नापितास्त्रम् । के दीयते । केदरो वृक्षभेद । 'रूपकम्'
इति भ्राम्नी । पूरस्तोयोल्लास । क्षुरप्रो वाणभेद । चूलाऽम्लभेद^२ । गोत्रो
वतुल पिण्ड । हिङ्गुल इङ्गल । 'पुद्' इति कुत्सार्थमव्ययम् । पुद् गलति ।
पुद्गलो जीव ॥२०॥

वेतालमल्लभल्लाञ्च^३ पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुन्मापो रभसञ्चैव सकटाहः पतद्ग्रह ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

वे वायौ ताल प्रतिष्ठाऽस्य^४ । वेतालो भूताविष्ट । मल्लो वाहसब्द । मल्ल-
काण्डभेद । पुरोडाशो देववलि । पट्टि^५ स्यति । पट्टिश आयुधभेद । दन्त्यान्त-
[पट्टिस] अपि । कुन्माप स्विल्लो माप' इत्येके, 'बोडा' लोके । रभस-
पौर्वापर्यं विचार । कटाह पात्रभेद । पतद्ग्रह , 'पौकदानी लोके ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

द्विहीनेऽन्यच्च स्वारण्यपर्णश्वभ्रहिमादकम् ।

शोताण्णमासरधिरमुखाक्षिद्रविण घलम् ॥२२॥

अन्य शेषो वक्ष्यमाण द्वाभ्या स्त्रीपुंसाम्ना हीन क्लीव बोध्य । स्तादयः
सपर्यायविशेषा क्लीवे । खमिन्द्रियमाकाश च । अरण्य वनम् । पर्ण यन्त्रम् । स्वप्न
विलम् । हिम तुहिनम् । उदक जलम् । शीत तिगिरम् । उष्ण घर्म [म्] ।
मास पल्लम् । रधिर रक्तम् । मुखमास्यम् । अक्षि नत्रम् । द्रविण घनम् ।
घलं सैयम् ॥२२॥

1 B and K आतः 2 M चुक्राभे 3 K वन यमन्यमल्लारव 4 M
प्रतिष्ठास्य 5 M पट्टि ।

फलहेमशुक्ललोहं सुवहुःरशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लघणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलं विशेषा — आम्र वपित्थम् । हेम मुवर्णम् । सुक्वं ताम्रम् । व्यञ्जनस्य भेदः । अनुलेपनस्य भेदा — चन्दनं कुङ्कुमम् ॥ २३ ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्वयच्छमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेरन्या घतादिका संख्या क्लीबे—शत [स्], सहस्रम् । इयं कोटिः लक्षा शब्दो वा क्लीबे यथा—वियती लक्षाऽयवा^१ कोटिः, लक्षमेव प्रयुतम् । वनन्तिसि-
सन्तमुसन्तमन्नन्तं च द्विस्वरं क्लीबे—यसः, तेजः, सर्पिः, वहिः, घनु, यनुः । नाम,
पर्व । अनप्रत्ययान्तं यदकर्तरि—पचन, पठनम् । कर्तरि तु—मधुसूदनः ॥ २४ ॥

श्रान्त सलोपधं शिष्टं रात्र प्राक् संख्ययान्वितम् ।

पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारत् ॥ २५ ॥

केवलं श्रान्त क्लीबे—पात्रं, दात्रम् । सकारनकारोपधं च श्रान्तं—वस्त्र,
तन्त्रम् । शिष्टं पूर्वोक्तादन्यत्, तेनेह न मन्त्र, सत्रः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबे—
त्रिरात्र, पञ्चरात्रम् । 'संख्या' इति किम् ? वर्षारित्र । पात्रादिभिरदन्तैश्चरत्पद-
घटित समाहारो द्विगु क्लीबे—पञ्चपात्रं, त्रिभुवनम् । 'पात्रादि' इति किम् ?
त्रिलोकी । 'एकार्थ' इति किम् ? पञ्चकपालः, पुरोडासः । 'लक्ष्यानुसारत्' इति
किम् ? त्रिपुरी, पञ्चमूली ॥ २५ ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययोभार्यौ पथः संख्याव्ययात्परः

पठ्ठपाद्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहर्तो सभा ॥ २६ ॥

द्वन्द्वस्य एवत्वं समाहार, अव्ययोभावश्च, एतौ क्लीबे—गाणिपादम्, अधिहरिः ।
तिष्ठद्गु गोदोहनकालः । सख्याव्ययाभ्या परः वृत्तसमाहान्तः पथिरद्वयः क्लीबे
[बम्]—त्रयाणां पन्था त्रिपथम् । विरुपः पन्था विपथम् । पठ्ठीवहुवचनान्तात्परा
वृत्तसमासा छाया क्लीबे—वीना छाया विच्छायं, वकानां छाया वक्च्छायम् । बहुत्वै
किम् ? वृक्षस्य च्छाया वृक्षच्छाया । संहर्तो समूहेऽर्थः समा क्लीबं—ब्राह्मणानां
समा ब्राह्मणममम् ॥ २६ ॥

शाब्दार्थापि परा राजामनुप्यार्थादराजकात् ।

दासीसर्भं नृपसर्भं रश्रःसभनिमादिशः ॥ २७ ॥

शालार्थापि समा नृपसर्भं नृपगृहमित्यर्थः । राजपयथेभ्यः, अमनुम्यार्थेभ्यश्च

पठयन्तेऽप्य परा सभा क्लीबे न तु राजसदात्परा चेत्-ईश्वरसभ, पिनाषसभम् ।
'अराजा' इति किम् ? राजसभा । इमा दिश इमान्युदाहरणानि ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

पाणि युपज्ञ व्याकरणम् । उपज्ञायते इति उपना । पाणिनिप्रथमज्ञानविषय इत्यर्थं । उपक्रम्यत इति, उपक्रम । नन्दस्य उपक्रम नन्द पक्रमम् । नन्दसवन्धि-
प्रथमारम्भविषय इत्यर्थं । तयोरदित्व प्रायम्य तद् वात्यत इत्यर्थं । कस्य उपज्ञा
कोपज्ञम् । कस्य उपक्रम कोपक्रमम् । उगीनरदेस या कया तदन्त सज्ञाया
क्लीबे सीसमीना कन्या सीसमीकथम् ॥ २८ ॥

भावे नगच्छिद्रचोऽन्ये समूहे भावः र्भणो ।

अदन्तप्रत्यया पुण्यमुदिनाभ्या त्वाह पर ॥ २९ ॥

न ण क चिन्, एम्वाऽपे^१ वे भावेऽर्थे^२ कृतस्त क्लीबे ब्रह्मणो भवन ब्रह्म भूय
गत । भुवा भावे' (३१ १०७) इति क्यप् । नणन्तास्तु पुंसि यत्, प्रत्न ।
न्यदन 'याद, 'नौ ण च' (३३ ६०) । आखूनामुत्थानमाङ्गत्थ । मृषि स्थ'
(३२४) इति क । श्वयप्, 'दिवतोऽयुच्'^३ (३३ ८९) । समूहऽर्थे^४ भाव
कर्मणोत्त्वे वे तद्धितास्तेऽपि^५ क्लीबे-भ्रमणा समूहो मंक्ष, गोर्मावो गोदन, स्तयम् ।
पुण्यमुदिनाभ्या पर कृतसमासात्ताऽह^६ क्तोवे पुण्यमह पुण्याहम् । सुदिनशब्द
शोभनवाची ॥ २९ ॥

त्रिधाव्ययाना भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोदके ।

चोचमुक्त गृहस्थूण तिरीट मर्मयोजने ॥ ३० ॥

त्रिधाव्ययोविदापणानि च क्लीबे एकवचनान्तानि च भवन्तिमृदु पचति, स्व
शोननम् । उक्त्यादय शब्दा क्लीबे, उक्त्य सामविशेष । तोटक वृत्तभेद । चोच
त्वक् । उक्तमकाश रच्छन्द । गृहस्य स्थूणा गृहस्थूणम् । तिरीट शिरोवेष्टनम् ।
मर्म सपिस्थानम् । याजन चतु क्रोशी ॥ ३० ॥

राजसूय वाजपेय गद्यपद्य कृती कवे ।

माणिक्यभाण्डसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

कविकर्मणि इद द्वयम् । गद्य दण्डवच्य । पद्य श्लोकवच्य । कवे कृता-
व्यति किम् ? गद्यास्त्री पद्या शकरा । मणिक एव माणिक्य मणिविशेष । माण्ये

1 M एम्वा वे 2 M भवेर्थे 3 M दिवतोऽयुच् 4 M समूहर्थे 5 M
तद्धितास्तेऽपि 6 M समासान्ताः

सूत्रार्थोज्जेनेति^१ भाष्यम् । चीर वृक्षत्वक् । चीवर मुनिवस्त्र [म्] । 'पिञ्जि सफरं'
(अ० आ० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । पञ्जरं पक्षिबन्धगृहम् ॥३१॥

लोकायत हरिताल विदल स्थालबाह्वम् ।

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेष ।

लोके आयतते, लोकायत नास्तिकग्रन्थ । विदलति । विदल दाडिमवत् ।
स्थालत्यत्र स्थालं भोजनपात्रम् । बाह्ववदेशो भव बाह्ववम् ॥

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेष ॥

पुनपुसकयो शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टका ॥ ३२ ॥

अथ अर्धमर्धचं । 'पण व्यवहारे' (म्वा० आ० से०) । 'पितावादमत्स्य'
(उ० ४.१५) इति साधु । पिण्याकस्तिलसलिल । वण्टति । 'वटि गतौ'
(म्वा० प० से०) ॥ ३२ ॥

मोदकरतण्डुलकः शाटकः सखंटोऽर्चुन्द ।

पातकोऽगचरफत्तमालामलका नड ॥ ३३ ॥

'तडि आघाते' (म्वा० आ० से०) । तण्डुकः परिष्कार, तण्ड (२३)
न च । 'टकि बध' (धु० प० से०) । टङ्क पापाणभेद । शाटक पट ।
'सखंट नाम नदीगिरिममाश्रयम्' । अर्चुन्दोऽक्षरोग २ । उद्योग उत्साह । सख
वैद्यग्रन्थ । तमाल वृक्षभेद । आमलक धात्रीफलम् । नष्टमृगभेद ॥ ३३ ॥

श्वमुखबन्धनम् । कन्दो मूलभेद । पार नद्या पर पार्श्वम् । अवारमवाक्पार्श्वम् । युगध [र] रथकाष्ठम् । पूय मज्जा । केचित् 'यूपम्' इति स्तम्भार्थकं पठन्ति । प्रगता प्रीवाऽस्मिन्^१ । प्रप्रीव वातायनम् । पात्री वाति । पानीच यज्ञोपकरणम् । यूपो मुद्गादिरस । चमस यज्ञेऽम्बुप्रणयनम्^२ । 'चिक्' इति कसति चिक्कस यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥

अर्धर्चादीं घृतादीना पुंस्त्वाद्य वैदिक ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

इति पुनपु सकसग्रह ॥

अर्धर्चादीं घृतामृतादीना यत्पुस्त्वमुक्त तच्छान्दसम् अत इह लोकेनोक्तम् । अय यदि लोकेऽपि^३ तच्चेत्त्वचिद्दृश्येत्, तर्हि लिङ्गशेषत्वादस्तु ॥ ३६ ॥

इति पुनपुसकशेष ॥

स्त्रीपुसयोरपत्यान्ता द्विचतु पदपदोरगा ।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगै सह मल्लक ॥ ३७ ॥

अपयप्रत्ययान्ता द्वयो - वासिष्ठ, वासिष्ठी । द्विपदादयो जातयश्च स्त्रीपुसयो - रूप, पुरुषो, मृगो मृगी, भ्रमर, भ्रमरी, [उरग,] उरगी । ब्राह्मणी शूद्री । स्त्रीयोगै सह पुमाख्या स्त्रीनरलिङ्गा इत्यय । 'मल्ल धारण । मल्लक पुष्प-भेदो मीनमृत्पात्रभेदश्च ॥ ३७ ॥

मुनिर्वराटक स्वातिवर्णको क्षाटलिर्मनु ।

मूपा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसग्रहः ॥

मन्यते मुनि । वराटकः कपर्दं । मुष्टु अतति । स्वातिर्नक्षत्रभेद । वर्णं यति । वर्णाक्षरार्णश्चन्दनादिलेपश्च । 'क्षट सघात' (म्वा० प० से०) । क्षाट लाति । क्षाटा (ट) लिबृंक्षभेद । मन्यते मनु । 'मूपस्तेये (म्वा० प० से०) । मूपति । 'मूपा स्वर्णादिविलेपनमाण्डम् । 'मृष्णु गतौ' (म्वा० प० से०) । चाहुलकात् कौट (पाठ) । सृपाटी परिमाणभेद । कर्कन्धूर्वदरो । 'यन् पूजायाम्' (चु० आ० से०) । कित्च् (३३ १७४) । यष्टिर्दण्ड । 'क्षट श्लापायाम्' (?) । शाटी पट । 'कट वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसग्रह ॥

स्त्रीनंपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् स्वचिच्च वुब् ।

औचित्यमौचित्यी मैत्री मैत्र्यं वुब् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

स्वचिच् प्यञ् वुब् च स्त्रीनंपुंसकयो । उचितस्य भावः कर्म वा सौक्त्य-
मौचित्यी । ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि प्यञ् (५१.१२४) । पित्वाच् (४.१.४१)
डोप् । चौरस्य भावः कर्म वा चौरिका, चौरिकम् । स्वचिद्वहणारेह-ब्राह्मण्यं
सौक्त्यम् । वुब्-मानोज्ञकं, रामणीयकम् ॥ ३९ ॥

पद्यन्तप्राक्पद्वा. सेनाच्छायाशालासुरानिशा ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशाछमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

पद्यन्तपूर्वपरा. सेनाद्यन्ता. स्त्रीपुंसयोः । नृणां सेना नृसेनं, नृसेना । पृना
निशा श्वनिशा । गवा शाला गोशाला । एवमितरे छायासुरे च उदाहार्य-वृक्षच्छायं
वृक्षच्छाया, दिगिति उदाहरणमेतदित्यर्थः ॥ ४० ॥

आबन्नत्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

[पञ्चत्तद्वं पञ्चत्तद्वी पञ्चत्तद्वं पञ्चत्तद्वपि] ॥४१॥^१

इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः ॥

आबन्नत्तोत्तरपदो द्विगुश्चत्तोत्तरपदो द्विगुश्च अपुंसि स्त्रीनपुंसकयो, नस्य
च लुप्भवति^२ प्रसङ्गाल्लक्षणानुवादात्प्रथमः—पञ्चत्तद्वो, पञ्चत्तद्वं, पञ्चत्तद्वी,
पञ्चत्तद्वम् ॥४१॥

[इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः]

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिर्मी ।

एते त्रिलिङ्गाः ॥

एते त्रिलिङ्गाः । पात्री पात्रं पात्रो भाजनम् । पुट आच्छादनम् । वाटी
पृत्तिः । पेटा संहतिः । कुपलं कालिफलम् ॥

[इति त्रिलिङ्गसंज्ञाः ॥]

1. The latter half of this verse is not found in the manu-
script, and the bracketed reading is based on our author's
Commentary on the verse. But the usual reading is as
follows : त्रिलद्वं च त्रिलद्वी च त्रिलदं च त्रिलद्वपि 2. M. लुप् भवति
3. M —नुवादोपम् ।

परलिङ्ग स्वप्रधाने द्वन्द्व तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वप्रधाने, इतरैतरयोगद्वन्द्वे तत्पुरुषे च उत्तरपदस्य लिङ्ग भवति—कुक्कुटम-
द्वयाविमे मयूरीकुक्कुटाविमे । अर्धं पिप्पल्या अर्धंपिप्पली ॥४२॥

अर्थान्ता प्राचलप्राप्तापन्नपूर्वा परोपगाः ।

तद्विंताथ द्विगु सक्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थसन्धान्तास्त्रिगु । तथा प्राचलमादिपूर्वाश्च परोपगा वाच्यलिङ्गाः—ब्राह्म-
णार्थं सूप, ब्राह्मणार्थां यवागू, ब्राह्मणार्थं पथ । प्रगत आचार्यं । प्राचार्यं, प्राचार्या
इत्यादि । अतिषट्च, अतिषट्चम् । अल जीविकार्थं—अलजीविक । प्राप्तो
जीविका प्राप्तजीविक, आपन्नजीविक इत्यादयस्त्रिगु । तद्विंताथं द्विगु—पञ्चमु
कपालेषु ससृत पञ्चकपाल पुरोडाश, पञ्चकपाला । सक्या—एका एक एकम् ।
सर्वनाम—सर्वं सर्वा सर्वम् । तदन्त — प्रियत्रय, प्रियत्रिभ, प्रियत्रीणि, प्रियदर्भा
इत्यादि ॥४३॥

बहुव्रीहिरदिगन्नाम्नामुन्नेया तदुदाहृति २ ।

गुणाद्रव्यक्रियायोगोपाधय परगामिन ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासस्त्रिगु । दिगन्ना तु न—दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च अन्तराल
दिक्, दक्षिणपूर्वा वा । गुणादिनिर्वोग उपाधि प्रवृत्तिनिमित्त येषां ते परगामिनो
वाच्यलिङ्गा । गुणोपाधि १—गुक्ला घनी, दुबल वस्त्रम् । द्रव्योपाधि—दण्डी
पुमान्, दण्डिनी स्त्री । क्रियोपाधि—पाचक, पाचिका ॥४४॥

कृतः कर्तव्यसङ्घाया कृत्या कर्त्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदका ॥ ४५ ॥

कर्तव्यं कृत्प्रत्यया त्रिगु—वक्ता, वक्त्री, वक्त्र । सजाया तु—व्याघ्र, प्रह ।
कर्त्तरि कर्मणि चार्थे कृत्या त्रिगु—वास्तव्य, वास्तव्य, वास्तव्या, कर्तव्य,
कर्तव्या, कर्तव्यम् । 'तेन रक्तम्—' (४२१) इत्याद्यर्थे अणाद्य त्रिगु—हरिद्रया
रक्त, हार्द्रि, हार्द्रि, हार्द्रिम् । नानाविपार्थविरोधा यथा ते वाच्यलिङ्गा—
को ब्रह्मा, क विर १ ॥४५॥

पदसङ्घास्त्रिगु^१ समा युष्मदस्मत्तिङ्गव्ययम् ।

पर विरोधे शेष तु शेषं शिष्टप्रयोगत ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसप्रह ॥ ६ ॥

१ M आचार्यं २ B—मुनेयं तदुदाहृतम् ३ M गुणापाधि ४ M विर
५ B and K पदसङ्घास्त्रिगु ।

पान्ता नान्ताश्च सख्यावाचकस्त्रिषु समाः । युष्मदस्मदौ तिङन्तमव्ययं च
 त्रिषु समम् । लिङ्गविशेषविधौ पूर्वापरविरोधे परं लिङ्गं ज्ञेयम् । अमु [र]
 पर्यायाः पुंसीत्युक्तं तथा असन्तं क्लीबमित्युक्तं रक्ष इत्यत्र सं [ज्ञ] योर्विराधे
 क्लीबमेव भवति । इह यन्नाक्त तल्लक्ष्यनो ज्ञेय, यथा पोटा नपुंसकमपि
 स्त्री ॥ ४६ ॥

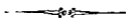
[इति लिङ्गसंग्रहः ॥६॥]

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीय साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रवृत्तायाममरकोशटीकाया तृतीयः काण्डः

समाप्तः ॥३॥

अमरकोश-मूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

अ]

[अखिल

शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्षाङ्काः	श्लोकाङ्काः	शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्षाङ्काः	श्लोकाङ्काः
	अ			अक्षदशकं	२	८	५
अ	३	५	११	अक्षदेविन्	२	१०	४३
अश	२	९	८९	अक्षधूर्तं	२	१०	४३
अशु	१	३	३३	अक्षर	३	३	१८२
अशुक्	२	६	११५	अक्षरचण	२	८	१५
अशुमती	२	४	११५	अक्षरचुन्तु	२	८	१५
अशुमत्पला	२	४	११३	अक्षरविन्यास	२	८	१५
अस	२	६	७८	अक्षवती	२	१०	४४
अमल	२	६	४४	अक्षायवीलव	२	८	५६
अहति	२	७	३०	अक्षान्ति	१	७	२८
अहस्	१	४	२३	अक्षि	२	६	९३
अह्नि	२	६	७१	"	३	६	२२
अकरणि	३	२	३९	अक्षिवूटव	२	८	३८
अकूपार	१	१०	१	अक्षिगत	३	१	४५
अकृष्णवर्भन्	३	१	४६	अक्षीव	२	४	३१
अक्ष	२	४	५८	"	२	९	४१
"	२	९	४३	अक्षोट	२	४	०९
अक्ष	२	९	८६	अक्षोहिणी	२	८	८१
"	२	१०	४५	अगण्ड	३	१	६५
"	३	३	२२२	अनाग	१	१०	२०
अक्षत	२	९	४७	अतिव	३	१	६५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अग	३	३	१९	अग्रिय	२	६	४३
अगद	२	६	५०	"	३	१	५८
अगदङ्कार	२	६	५७	"	३	१	५८
अगम	२	४	५	अग्रेदिधीपू	२	६	२३
अगस्थ	१	३	२०	अग्रेसर	२	८	७२
अगाध	१	१०	१५	अग्रय	३	१	५८
अगार	२	२	५	अघ	१	४	२३
अगुरु	२	६	१२६	"	३	३	२७
"	२	६	१२७	अघ	३	१	२७
अगुरुशिखा	२	४	६२	अघमर्षण	२	७	६७
अग्नायी	२	७	२५	अघ्नया	२	९	६७
अग्नि	१	१	५३	अङ्क	१	३	१७
अग्निक्वण	१	१	५७	"	३	३	४
अग्निचित्	२	७	१२	अङ्कुर	२	४	४
अग्निज्वाला	२	४	१२४	अङ्कुरम	२	८	४१
अग्निभू	१	१	३९	अङ्कोट	२	४	२९
अग्निमन्थ	२	४	६६	अङ्कच	१	७	५
अग्निमुखी	२	८	४२	अङ्ग	१	६	४
अग्निशिख	२	६	१२८	"	१	७	१६
अग्निशिखा	२	४	११८	"	३	६	७०
"	२	४	१३६	"	३	५	७
अग्न्युत्पात	१	४	१०	"	३	५	१९
अग्र	२	४	१२	अङ्गद	२	६	१०७
"	३	१	५८	अङ्गन	२	७	१३
"	३	३	१८८	अङ्गना	२	६	३
अग्रज	२	६	८३	अङ्गविशेष	१	७	१६
अग्रजन्मन्	२	७	८	अङ्गम्बहार	२	६	१०१
अग्रत सर	२	८	७२	अङ्गहार	१	७	१६
अग्रतम्	३	४	८	अङ्गार	२	७	३०
"	३	५	७	अङ्गार	२	७	३०
अग्रमाग	२	६	६४	अङ्गार	१	३	२६
				अङ्गारधानिना	२	९	२९

शब्दाः	श्लो०	पं०	श्लो०	शब्दाः	श्लो०	पं०	श्लो०
अक्षरवल्दरी	२	४	४८	अजाजी	०	९	३६
अक्षरवली	२	४	९०	अजाजीव	२	१०	११
अक्षरशब्दी	२	९	२९	अजिन	३	३	६१
अक्षीमार	१	५	५	अजिन	२	७	६६
अक्षीहिन	३	१	१०८	अजिनपत्रा	२	५	०६
अक्षगुलिमान	२	९	८५	अजिनपोनि	२	५	८
अक्षगुलिमुद्रा	२	६	१०८	"	२	५	९
अक्षगुली	२	६	८२	अजिर	२	२	१३
अक्षगुलीयव	०	६	१०३	अजिर	३	३	१८२
अक्षगुष्ट	२	६	८२	अजिह्व	३	१	७२
अक्षघ्न	२	६	७१	अजिह्वग	२	८	८६
अक्षघ्ननामर	२	८	१०	अज्जुसा	१	७	११
अक्षघ्नपणिता	२	८	९२	अज्जटा	२	४	१२३
अक्षेण्डी	२	९	७०	अज	३	१	३८
अक्षल	२	३	१	"	३	१	८८
अक्षला	२	१	२	अजान	१	५	७
अक्ष्युत	१	१	१९	अज्जिव	३	१	९८
अक्ष्युताग्रज	१	१	२३	अज्जव	१	३	८
अक्ष्ण	१	१०	१४	अज्जनरेणी	२	८	१३०
अक्ष्णन्त	२	५	८	अज्जना	१	३	५
अक्ष	२	९	७६	अज्जनाराणी	१	३	५
"	३	३	३०	अज्जति	२	६	८५
अक्षगण्पिता	२	४	१२९	अज्जगा	३	५	०
अक्षगर	१	८	५	"	३	५	१०
अक्षगव	१	१	३५	अजनी	२	८	८४
अक्षग	०	८	१०९	अजण	२	८	१०३
अक्षमोदा	२	६	१८५	अजो	२	६	१
अक्षभृती	२	६	११९	अज्या	०	७	३५
अक्षम	१	१	९६	अज्	०	६	१०
अक्षम	०	६	८६	अज	३	१	५६
अक्षा	०	९	७६	अजि	३	८	५८

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
अणिमन्	१	१	३६	अतिवेल	१	१	६६
अणीयस्	३	१	६२	अतिशक्तिता	२	८	१०२
अणु	२	९	२०	अतिशक्तिभाक्	१	७	२९
"	३	१	६२	अतिगय	१	१	६६
अण्ड	२	५	३७	"	३	२	११
अण्डकोश	२	६	७६	अतिसोभन	३	१	५८
अण्डज	१	१०	१७	अतिसर्जन	३	२	२८
"	२	५	३३	अनिसारकिन्	२	६	५९
"	३	१	५१	अतीतनौक	१	१०	१४
अतट	२	३	४	अतीन्द्रिय	३	१	७९
अतलस्पर्श	१	१०	१५	अतीव	३	५	२
अतसो	२	९	२०	अनिवा	१	७	१५
अति	३	४	३	अत्यन्तकोपन	३	१	३२
"	३	५	५	अत्यन्तीन	२	८	७६
अतिप्रम	३	२	३३	अत्यय	२	८	११६
अतिचरा	२	४	१४६	"	३	३	१५१
अतिच्छप्र	२	४	१६७	अत्यर्थ	१	१	६६
अतिच्छत्रा	२	४	१५२	अत्यर्थमधुर	१	६	१८
अतिजव	२	८	७३	अत्यल्प	३	१	६२
अतिधि	२	७	३४	अत्याहित	३	३	७८
अतिनु	१	१०	१८	अत्युच्च	१	७	६
अतिपरिधन्	२	१	१६	अत्रि	१	३	२७
अतिपान	२	७	३७	अथ	३	८	१
"	३	२	३३	अथो	३	४	१
अतिमात्र	१	१	६६	अदग्	३	१	६३
अतिमुक्ता	२	४	७२	अदशन	३	२	२६
अतिमुक्ताव	२	४	२६	अदितिन्दन	१	१	८
अतिग्नित	३	१	७५	अदृग्	०	६	६१
अतिवक्त्र	३	१	३५	अदृष्ट	२	८	३०
अतिवाद	१	६	१८	अदृष्टि	१	७	३७
अतिविषा	२	४	९९	अडा	३	५	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अद्भुत	१	७	१७	अघृष्ट	३	१	२६
"	१	७	१९	अघोरुक	२	६	११७
अद्मर	३	१	२०	अघोक्षज	१	१	२१
अद्य	३	५	२०	अघोभुवन	१	८	१
अद्रि	२	३	१	अघोमुख	३	१	३३
"	३	३	१६४	अघ्यक्ष	२	८	६
"	३	६	११	"	३	३	२२६
अद्भ्यवादिन्	१	१	१४	अघ्नवनाय	१	७	२९
अघम	३	१	५४	अघ्यापक	२	७	७
"	३	३	१४५	अघ्याहार	१	५	३
अघमर्ण	२	९	५	अघ्यूडा	२	६	७
अघर	२	६	९०	अघ्येपण	२	७	३२
"	३	३	१९०	अघ्वग	२	८	१७
अधिक	२	९	८०	अघ्वन्	२	१	१५
अधिकर्धि	३	१	११	अघ्वनीन	२	८	१७
अधिकाङ्ग	२	८	६३	अघ्वन्य	२	८	१७
अधिकार	२	८	३१	अघ्वर	२	७	१३
अधिभृत	२	८	६	अघ्वर्यु	२	७	१७
अधिक्षिप्त	३	१	४२	अनक्षर	१	६	२१
अधित्यका	२	३	७	अनङ्ग	१	१	२५
अधिप	३	१	११	अनच्छ	१	१०	१८
अधिभू	३	१	११	अनडुह	२	९	६०
अधिरोहिणी	२	२	१८	अनघीनक	२	१०	९
अधिवासन	२	६	१३४	अनन्त	१	२	१
अधिविभ्रा	२	६	७	"	१	८	४
अधिभ्रमणी	२	९	२९	"	३	३	८२
अधिष्ठान	३	३	१२६	अनन्ता	२	१	२
अधीन	३	१	१६	"	२	४	९०
अधीर	३	१	२६	"	२	४	११२
अधीदवर	२	८	२	"	२	४	१३६
अधुना	३	५	२३	"	२	४	१५८

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
अनन्यज	१	१	२६	अनुवम्पा	१	७	१८
अनन्यवृत्ति	३	१	७९	अनुवर्ष	२	८	५७
अनय	३	३	१५०	अनुवन्प	२	७	४०
अनथंक्	१	६	१५	अनुवामीन	२	८	७६
"	१	६	२०	अनुवार	२	३	१७
अनल	१	१	५६	अनुक्रम	२	७	३६
अनवधानता	१	७	३०	अनुमोक्ष	१	७	१८
अनवरत्त	१	१	६६	अनुग	३	१	७८
अनवस्वर	३	१	५६	अनुग्रह	३	२	१३
अनवराध्यं	३	१	५७	अनुचर	२	८	७१
अनम्	२	८	५२	अनुज्ञ	२	६	४३
अनागनातंवा	२	६	८	अनुजीवन	२	८	९
अनादर	१	७	२२	अनुतर्पण	२	१०	४३
अनामय	२	६	५०	अनुताप	१	७	२१
अनामिका	२	६	८२	अनुत्तम	३	१	५७
अनायासकृत	३	१	९४	अनुत्तर	३	३	१९१
अनारत	१	१	६५	अनुपद	३	१	७८
अनार्यतिक्त	२	४	१४३	अनुपदीना	२	१०	३०
अनाहत	२	६	११०	अनुपमा	१	३	५
अनिमिप	३	३	२१९	अनुपप्लव	२	८	७१
अनिष्ट	१	१	२७	अनुबन्ध	३	३	९९
अनिल	१	१	१०	अनुबोध	२	६	१२२
"	१	१	६०	अनुभव	३	२	२७
अनिश	१	१	६५	अनुभाव	१	७	२१
अनीक्	२	८	७८	"	३	३	२१०
"	२	८	१०८	अनुमति	१	४	८
अनीकस्य	२	८	६	अनुयोग	१	६	१०
अनीकिनी	२	८	७८	अनुरागज	१	६	११
"	२	८	८१	अनुरोध	२	८	१२
अनु	३	४	१०	अनुश्रुप	१	६	१६
धनुक्	३	१	२३	अनुलेपन	३	६	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अनुवर्तन	२	८	१२	अन्तरेण	३	५	१०
अनुवाक	३	६	१७	अन्तर्गत	३	१	८५
अनुशय	३	३	१४९	अन्तर्द्वार	२	२	१४
अनुष्ण	२	१०	१८	अन्तर्धा	१	३	१३
अनुहार	३	२	१७	अन्तर्धि	१	३	१३
अनूक	३	३	१३	अन्तर्मनस्	३	१	८
अनूचान	२	७	१०	अन्तर्वत्नी	२	६	२२
अनूनक	३	१	६५	अन्तर्वाणि	३	१	६
अनूप	२	१	१०	अन्तर्वैशिक	२	८	८
अनूरु	१	१	३२	अन्तावसायिन्	२	१०	१०
अनृजु	३	१	४६	अन्तिक	३	१	६७
अनृत	१	६	२१	अन्तिकतम	३	१	६८
"	२	९	२	अन्तिका	२	९	२९
अनेकप	२	८	३४	अन्तिकाश्रय	३	२	१९
अनेडमूक	३	१	३८	अन्तेवासिन्	२	७	११
"	३	३	१७	"	२	१०	२०
अनेहस्	१	४	१	अन्त्य	३	१	८१
अनोक्वह	२	४	५	अन्त्र	२	६	६६
अन्त	२	८	११६	अन्दुक	२	८	४१
१० "	३	१	८१	अन्ध	२	६	६१
अन्त पुर	२	२	११	अन्ध	३	३	१०३
अन्तक्	१	१	५९	अन्धकरिपु	१	१	३४
अन्तर	३	३	१८८	अन्धकार	१	८	३
अन्तरा	३	५	१०	अन्धतमस	१	८	३
अन्तराय	३	२	१९	अन्धस्	२	९	४८
अन्तराल	१	३	६	अन्धु	१	१०	२६
अन्तरीक्ष	१	२	१	अन्न	२	९	४८
अन्तरीप	१	१०	८	"	३	१	१११
अन्तरीय	२	६	११७	अन्व	३	१	८२
अन्तरे	३	५	१०	अन्वतर	३	१	८२
अन्तरेण	३	"	३	अन्वक्	३	१	७८

शब्दः	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
अन्वक्ष	३	१	७८	अपराजिता	२	४	१४९
अन्वय	२	७	१	अपराद्धपूषत	२	८	६८
अन्वयाय	२	७	१	अपराध	२	८	२६
अन्वाहार्यं	२	७	३१	अपराह्ण	१	४	३
अन्विष्ट	३	१	१०५	अपर्णा	१	१	३७
अन्वपणा	२	७	३२	अपत्याप	१	६	१७
अन्वेपित	३	१	१०५	अपवर्ग	१	५	७
अप्	१	१०	३	अपवर्जन	२	७	३०
अपनारगिर	१	६	१४	अपवाद	१	६	१३
अपनम	२	८	१११		३	३	८९
अपघन	२	६	७०	अपवारण	१	३	१३
अपघ्नय	३	२	१६	अपवाब्द	१	६	२
अपचायित	३	१	१०१	अपष्टु	३	१	८४
अपचित	३	१	१०१	अपसद	२	१०	१६
अपचिति	२	७	३४	अपमर्ष	२	८	१३
"	३	३	६८	अपमव्य	३	१	८४
अपटान्तर	३	१	६८	अपम्कर	२	८	५५
अपटु	२	६	५८	अपस्नात	३	१	१९
अपत्य	२	६	२८	अपहार	३	२	१६
अपभ्रषा	१	७	२३	अपाङ्ग	२	६	९४
अपभ्रषिष्णु	३	१	२८	"	३	३	२१
अपथ	२	१	१७	अपाङ्गदरोन	२	६	९४
अपथिन	२	१	१७	अपान	१	१	६३
अपदिश	१	३	६	"	२	६	७३
अपदेश	१	७	३३	अपामार्ग	२	४	८८
"	३	३	०१७	अपाम्पति	१	१०	२
अपध्वस्त	३	१	३९	अपावृत	३	१	१५
अपध्नस	१	६	२	अपासन	२	८	११३
अपघान	२	८	१११	अपि	३	४	११
अपरम्पर	३	२	१	अपिज्ञान	१	३	१३
अपराजिता	२	४	१०४	अपिनद्ध	२	८	६५

शब्द	का०	व०	श्लो०	शब्द	का०	व०	श्लो०
अक्षर	२	९	४८	अभिध्या	३	३	१७
अक्षति	१	१	६१	अभिग्रह	३	२	१०
अक्षित्त	१	१	५६	अभिग्रहण	३	२	१७
अक्षगुण	३	१	७२	अभिघातिन	०	८	११
अक्षत्यक्ष	३	१	७९	अभिचार	३	२	१९
अक्षधान	३	१	६०	अभिजन	२	७	१
अक्षहत	२	१	७		३	३	१०८
अक्षप्रय	३	१	६०	अभिजात	३	३	८२
अक्षरम	१	१	११	अभिज	३	१	४
	१	१	५०	अभितम	३	१	६७
अक्षर	०	४	७		३	४	१७
अक्षर	१	६	००	अभिधान	१	६	८
अक्षरमुक्त	३	१	३६	अभिध्या	१	७	२८
अक्षरघ्न	१	७	१४	अभिनय	१	७	१६
अक्षरघ्न	२	४	६	अभिनव	३	१	७७
अक्षर	०	६	०	अभिनवाभिभूत	२	४	८
अक्षर	३	१	८०	अभिनियुक्त	०	७	७
अक्षर	१	३	१	अभिनियोग	०	८	९०
	३	३	३०	अभिनीत	०	८	८
अक्षरानि	१	१	१७		३	३	८१
अक्षर	१	४	२०	अभिपन्न	३	३	१२९
	३	३	८०	अभिप्राय	०	०	२०
अक्षर	१	१०	१	अभिभूत	३	१	८०
	३	६	११	अभिमान	१	७	२०
अक्षरवक्	०	०	१००		३	३	१११
अक्षरान्न	१	७	१४	अभियोग	३	२	१३
अक्षर	०	८	१६८	अभिरूप	३	३	१३०
अक्षर	०	८	७०	अभिराज	३	०	५४
अक्षर	०	७	००	अभिलाष	१	७	७८
अक्षर	०	१	०८	अभिलाषु	०	१	००
अक्षर	८	००	००	अभिलाष	३	१	०८

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
अभियादन	२	७	४१	अभ्यमिश्रीष	२	८	७१
अभिव्याप्ति	३	२	६	अभ्यमिश्य	२	८	७१
अभिगम्य	३	१	८३	अभ्यर्ण	३	१	६७
अभिशाप	१	६	११	अभ्यवर्षण	३	२	१७
अभिपङ्ग	२	३	२८	अभ्यवम्भन्दन	२	८	११०
अभिपव	२	७	४७	अभ्यवहृत	३	१	१११
,	०	१०	४२	अभ्याख्यान	१	६	१०
अभिपस्ति	२	७	३२	अभ्यागम	२	८	१०१
अभिपुत	२	९	३९	अभ्यागारिक	३	१	१२
अभिषेणन	२	८	९१	अभ्यादान	३	२	२६
अभिष्ठुन	३	१	११०	अभ्यान्त	२	६	५८
अभिसपात	२	८	१०५	अभ्यामद	२	८	१०५
अभिस्मर	२	८	७१	अभ्याग	३	१	६७
अभिसारिका	२	६	१०	अभ्यासादन	२	८	११०
अभिहार	३	२	१७	अभ्युदित	२	७	५५
,	३	३	१६९	अभ्युपगम	१	५	५
अभिहित	३	१	१०७	अभ्युपपत्ति	३	२	१३
अभीन	३	१	२४	अभ्यूप	२	९	४७
अभीक्षणम्	२	५	१	अभ्र	१	२	१
"	३	५	११	,	१	३	७
अभीष्मित	३	१	५३	अभ्रव	२	९	१००
"	३	१	११२	अभ्रपुष्प	२	४	३०
अभीर	२	४	१००	अभ्रमातङ्ग	१	१	४६
अभीरुपत्नी	२	४	१०१	अभ्रमु	१	३	५
अभीषङ्ग	३	२	६	अभ्रमुवल्गुभ	१	१	४६
अभीषु	३	३	२२०	अभ्रि	१	१०	१३
अभीष्ट	३	१	५३	अभ्रिय	१	३	८
अभ्यग्र	३	१	६७	अभ्रैष	२	८	२४
अभ्यन्तर	१	३	६	अमत्र	२	९	३३
अभ्यमित	२	६	५८	अमर	१	१	७
अभ्यमिश्रीण	२	८	७१	अमरावती	१	१	४१

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
अरर	०	२	१७	अर्वाह	२	४	८०
जरलु	२	८	५७	अगल	२	२	१७
अरविन्द	१	१०	३९	अघं	३	३	२७
अरानि	२	८	११	अघ्यं	२	७	३३
जराल	३	१	७१	अचा	२	७	३६
अरि	२	८	१०	"	२	१०	३६
"	३	६	११	अचिन्	३	१	१०१
अरिज	१	१०	१३	अचिस्	१	१	५७
अरिमेद	२	८	५०	"	३	३	२३१
अरिष्ट	२	२	८	अचिप्	१	१	५७
"	२	४	३१	अजंक्	२	८	८०
"	२	४	६२	अजुन	१	५	१३
"	२	८	१४८	"	२	४	४५
"	२	५	२०	"	२	४	१६७
"	२	९	५३	"	२	९	६७
"	३	३	३६	अजुनी	१	९	१
अरिष्टदुष्टधी	३	१	४४	अणंक्	१	१०	४
अरुण	१	३	३०	अणस्	१	१०	४
"	१	३	३२	अतंन	३	२	३२
"	१	५	१५	अति	३	३	६८
"	३	३	४९	अवं	२	९	९०
अरुणा	२	४	९९	"	३	३	८६
अरुन्तुद	३	१	८३	अथंता	२	७	३२
अरप्कर	२	८	४२	"	३	२	६
"	३	३	१९०	अथंप्रयोग	२	९	४
अरन्	२	६	५४	अथंशास्त्र	१	६	५
अरोक्	३	१	१००	अधिन्	२	८	९
अवं	१	३	२९	"	३	१	४९
"	३	३	४	अध्यं	२	९	२०४
अर्वापणं	२	४	८१	"	३	३	१६१
अक्वन्धु	१	१	१५	अदंता	३	२	६
				अदिन	३	१	९७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अर्ध	१	३	१६	अलगदं	१	८	५
"	१	३	१६	अलङ्कारिणु	२	६	१००
अर्धचन्द्रा	२	४	१०९	"	३	१	२९
अर्धनाव	१	१०	१४	अलङ्कृतं	२	६	१००
अर्धरात्र	१	४	६	अलङ्कर्मणि	३	१	१८
अर्धचं	३	६	३२	अलङ्कार	२	६	१०१
अर्धहार	२	६	१०६	अलङ्कृत	२	६	१००
अर्धोष्क	२	६	११९	अलङ्कितया	२	६	१०१
अर्धुद	३	६	१९	अलम्	२	४	१४
"	३	६	३३	"	३	५	११
अर्धक	२	५	३८	अलकं	२	४	८१
अर्म	३	६	३४	"	२	१०	२२
अयं	२	९	१	अलम	२	१०	१८
"	३	३	१४७	अलात	२	९	३०
अयमन्	१	३	२८	अलावू	२	४	१५६
अयां	२	६	१४	अलि	२	५	१४
अयाणी	२	६	१४	"	२	५	२९
अयी	२	६	१५	अलिक	२	६	९२
अवंन्	२	८	४४	अलिञ्जर	२	९	३१
"	३	१	५४	अलिन्	२	५	२९
अवाक्	३	५	१६	अलिन्द	२	२	१२
असंम्	२	६	५४	अलीक	३	३	१२
असंस	२	६	५९	अलय	३	१	६१
असोघ्न	२	४	१५७	अलयतनु	२	६	४८
असोरोगयुत	२	६	५९	अल्पमाग्न्य	२	४	१३६
अहंणा	२	७	३४	अल्पमरम्	१	१०	२८
अहित	३	१	१०१	अल्पिष्ठ	३	१	६२
अलक	२	६	९६	अल्पीयम्	३	१	६२
अलवा	१	१	७०	अवकर	२	२	१८
अलकन	२	६	१२५	अवशीणिन्	२	७	५४
अलक्ष्मी	१	९	२	अवशृष्ट	३	१	३९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अवकेशिन्	२	४	७	अवनाय	३	२	२७
अवत्रय	२	९	७९	अवनि	२	१	३
अवगणित	३	१	१०६	अवन्तिसोम	२	९	३९
अवगत	३	१	१०८	अवभृथ	२	७	२७
अवगीत	३	१	९३	अवभ्रट	२	६	४५
"	३	३	७९	अवम	३	१	५४
अवग्रह	१	३	११	अवमत	३	१	१०६
,	२	८	३८	अवमदं	२	८	१०९
अवग्राह	१	३	११	अवमानना	१	७	२३
अवचूर्णित	३	१	९४	अवमानित	३	१	१०६
अवज्ञा	१	७	२३	अवयव	२	६	७०
अवज्ञात	३	१	१०६	अवर	२	८	४०
अवट	१	८	२	अवरज	२	६	४३
अवटीट	२	६	६५	अवरति	३	२	३७
अवटु	२	६	८८	अवरवर्णं	२	१०	१
अवतम	३	३	२२८	अवरीण	३	१	९४
अवतमम	१	८	३	अवरोध	२	२	१२
अवतोक्ता	२	९	६९	अवरोधन	२	२	११
अवदश	२	१०	४०	अवरोह	२	४	१२
अवदात	१	५	१३	अवर्णं	१	६	१३
"	३	३	८१	अवलम्ब	२	६	७९
अवदान	३	०	३	अवग्गुज	२	४	९५
अवदाह	२	४	१६५	अववाद	२	८	२५
अवदारण	२	९	१२	अवन्त्यम्	३	५	१६
अवदीर्णं	३	१	८९	अवन्त्याय	१	३	१८
अवद्य	३	१	५४	अवप्टब्ध	३	३	१०७
अवधि	३	३	१००	अवमर	३	०	०४
अवध्वस्त	३	१	९८	अवमान	३	२	३८
अवन	३	०	४	अवमिन	३	१	९८
अवनत	३	१	७०	"	३	१	१०८
अवनाट	२	६	४५	अवम्बर	०	६	६३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अवस्कर	३	३	१६८	अव्यय	३	६	३४
अवम्या	१	४	२९	अव्यवहित	३	१	६८
अवहार	१	१०	२१	अशनाया	२	९	५४
अवहित्या	१	७	३४	अशनायित	३	१	२०
अवहेलन	१	७	२३	अशति	१	१	४७
अवाक्पुष्पी	२	४	१५२	अशित	३	१	१११
अवाग्र	३	१	७०	अशित्वी	२	६	११
अवाच्	३	१	१३	अशुभ	३	६	२३
"	३	१	३३	अशेष	३	१	६५
अवाची	१	३	१	अशोक	२	४	६८
अवाच्य	१	६	२१	अशोकगोहिणी	२	४	८५
अवार	१	१०	८	अशमगर्भ	२	९	९२
अवामम्	३	१	३९	अशमज	२	९	१०४
अवि	२	६	२०	अशमन्	२	३	४
"	३	३	२०८	अशमन्त	२	९	२९
अविन्त	२	४	६७	अशमपुष्प	२	४	१२२
अविन	३	१	१०६	अशमरी	०	६	५६
अविद्या	१	५	७	अशमगार	२	९	९८
अविनीत	३	१	२३	अश्वान्त	१	१	६५
अविरत	१	१	६५	अश्रि	२	८	९३
अविश्रमिता	१	१	६५	अश्रु	२	६	९३
"	३	१	८३	अश्रुल	१	६	१९
अविष्णुष्ट	१	६	२२	अश्व	२	८	४३
अवीची	१	९	१	अश्वराम	२	८	४६
अवीग	२	६	११	अश्वराम	२	८	२१
अवेशा	३	०	०८	अश्वमेधीन	०	८	६९
अव्यङ्गा	०	६	८६	अश्वपुत्र	१	३	००
अव्यक्त	३	३	६१	अश्ववह	३	६	१६
अव्यक्तगण	१	५	१५	अश्वत्था	०	८	६९
अव्यक्त	०	६	५९	अश्वत्थी	०	८	६०
"	०	६	१६६	अश्विन	१	१	५१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अश्विनी	१	१	२२	अस्त	२	३	२
अश्विनीमुत्त	१	१	५१	"	३	१	८७
अश्वीय	२	८	४८	अस्तम्	३	५	१७
अपडक्षीण	२	८	२२	अस्ति	३	५	१८
अष्टापद	२	९	९५	अस्तु	३	५	१३
"	२	१०	४६	अस्त्र	२	८	८२
अष्टीवत्	२	६	७२	अस्त्रिन्	२	८	६९
असकृत्	३	५	१	अस्थि	२	६	६८
असती	२	६	१०	अस्थिर	३	१	४३
अमतीमुत्त	२	६	२६	अस्फुट	१	७	२
असन	२	४	४८	अस्फुटवाच्	३	१	३७
असमीक्ष्यकारिन्	३	१	१७	अस्र	२	६	६४
असार	३	१	५६	"	२	६	९३
असि	२	८	८९	"	३	६	१६५
"	३	६	११	अस्यप	१	१	५९
असिदनी	२	६	१८	अस्यु	२	६	९३
असित	१	५	१४	अस्वच्छन्द	३	१	१६
असिधावव	०	१०	७	अम्बप्ल	१	१	८
अमिधेनुवा	२	८	९२	अस्वर्	३	१	३७
असिपुत्री	२	८	९२	अम्बाध्याय	२	७	५३
असिहेनि	२	८	७०	अह्यु	३	१	५०
अमु	२	८	११९	अहङ्कार	१	७	२६
अमुधारण	२	८	११९	अहङ्कारवन्	३	१	५०
अगुर	१	१	१२	अहन्	१	८	८
"	३	६	११	अहमहमिना	२	८	१०१
अमूया	१	७	२८	अहपूर्विका	२	८	१००
अमूक्षंण	१	७	२३	अहमनि	१	५	७
अमृग्धरा	२	६	६२	अहर्पति	१	३	३१
अमृज	०	६	६४	अहर्मुग्	१	४	८
अमीम्यम्बर	३	१	३७	अहम्बर	१	३	२९
अमीम्पेक्षिण	१	७	३७	अहह	३	८	१९

शब्दा	व०	श्लो०	शब्दा	व०	श्लो०
अहायं	०	३	आशोभन	०	६
अहि	१	८	आधारणा	१	६ १५
"	३	३	आशाग्नि	३	१ ८३
अहित	२	८	आशेष	१	६ १३
अहितुण्डिक	१	८	आवण्टल	१	१ ८८
अहिभय	०	८	आगु	२	५ १०
अहिभुज्	३	३	आगुभुज्	२	५ ६
अहध	०	८	आग्नेट	०	१० ०३
अहो	३	५	आम्या	१	६ ८
अहाराय	१	८	आम्यान	३	१ १०३
"	१	८	आम्यायिका	१	६ ७
अहाय	३	५	आगन्तु	०	७ ३६
	आ		आगम्	२	८ ०६
आ	३	८	"	३	३ ०३१
आ	३	८	आगार	२	० ५
आम्	३	७	आगु	१	५ ५
आवमिन	३	१	आग्नीध्र	०	७ १७
आवर	३	३	आप्रहायगिन	१	६ १६
आवपं	३	३	आप्रहायणी	१	३ ०३
आरण	०	६	आद्र	३	६ १
आगार	३	०	आद्रित	१	७ १६
"	३	३	आद्रितम्	१	३ ०६
आचारणुति	१	७	आचमन	०	७ ३६
आधारणा	१	६	आताम	०	९ ४९
आवाग	१	२	आतापं	०	७ ७
आशीर्ष	३	१	आवाया	०	६ १६
आकुण्ठ	३	१	आवायाकी	०	६ ११
आशु	३	३	आशिन	०	९ ८७
आशीड	३	६	आशुगन्ध	१	३ १३
आशु	१	६		०	६ १११
				३	३ १००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
आच्छुरितक	१	७	३४	आतुर	२	६	५८
आच्छोदन	२	१०	२३	आतोद्य	१	७	५
आजक	२	९	७७	आत्तगर्व	३	१	४०
आजानेय	२	८	४४	आत्मगुप्ता	२	४	८६
आजि	२	८	१०६	आत्मघोष	२	५	२०
"	३	३	३२	आत्मज	२	६	२७
आजीव	२	९	१	आत्मन्	१	४	२९
आजू	१	९	३	"	३	३	११०
आङ्गा	२	८	२६	आत्मभू	१	१	१६
आज्य	२	९	५२	"	१	१	२६
आडम्बर	२	८	१०८	आत्मम्भरि	३	१	२१
"	३	३	१६९	आग्नेयी	२	६	२०
आडि	२	५	२५	आथर्वण	३	३	४३
आढक	२	९	८८	आदर्श	२	६	१४०
आढकिक	२	९	१०	आदि	३	१	८०
आढकी	२	४	१३०	आदिकारण	१	४	२८
"	३	६	७	आदितेय	१	१	८
आढ्य	३	१	१०	आदित्य	१	१	८
आणक	३	३	३	"	१	१	१०
आतङ्क	३	३	१०	"	१	३	२८
आतञ्चन	३	३	११६	आदीन	३	२	२९
आततायिन्	३	१	४४	आदृत	३	३	८६
आतप	१	३	३५	आद्य	३	१	८०
"	३	६	२०	आद्यमापक	२	९	८५
आतपत्र	२	८	३२	आद्यून	३	१	२१
आतर	१	१०	११	आधार	१	१०	२९
आतायिन्	२	५	२१	आधि	१	७	२८
आति	२	५	२५	"	३	३	९८
आतियेय	२	७	३३	आधूत	३	१	८७
आतिय्य	२	७	३३	आधोरण	२	८	५९
				आध्यान	१	७	२९

शब्दा	का०	व०	इला०	शब्दा	का०	व०	इला०
आनव	१	७	६	आप्य	१	१०	१
आनवदुदुभि	१	१	२२	आप्रच्छन्न	३	२	७
आनत	३	१	३०	आप्रपद	२	६	११९
आनद	१	७	४	आप्रपदीन	०	६	११०
आनन	२	६	८९	आप्लव	०	६	१२१
आनद	१	४	५७	आप्लव	२	६	१२१
आनदधु	१	४	२७	आप्लुनप्रतिन	२	७	८
आनदन	३	२	७	आवद्धमूल	०	१	३०
आनत	३	३	६४	आवन्	२	९	१३
आनाय	१	१०	१६	आवग्ण	०	६	१०१
आनाप्य	०	७	२१	आभाषण	१	६	१५
आनाह	०	६	७७	आभाम्बर	१	१	१०
	०	६	११८	आभार	२	०	५७
आपुपूर्वा	२	७	२६	आभीरपत्री	०	०	००
आघमिक	०	९	२८	आभीरी	२	६	१०
आवीरित्री	१	६	५	आभीर	१	०	८
आपवव	०	०	८७	आभाग	०	६	१०७
आपमा	१	१०	३०	आमगचिन	१	७	१०
आपण	०	०	०	आमनम्य	१	०	३
आरणिक	०	०	७८	आमय	०	६	७१
आरप्रान्त	३	१	८२	आमयाकिन	५	०	७८
आरत	०	८	८०	आमर	३	६	००
आरप्र	०	१	८०	आमरकी	०	८	७
आरप्रमस्या	५	६	००	आमिधा	०	७	००
आरमित्यव	०	०	८	आमित	२	०	६०
आरान	०	१०	४०		३	३	५८
आरि	०	६	१०६	आमिपानिन	३	१	१०
आरि	०	०	७१	आम	०	७	१६
आरुविक	०	०	८	आमुष	५	८	६
	०	०	४	आम	१	८	८
	०	८	११		१		१०

शब्दाः	वा०	व०	श्लो०	शब्दाः	वा०	व०	श्लो०
आमोद	३	३	९२	आराव	३	३	९१
आमोदिन्	१	५	११	आरेवत	२	४	२४
आम्नाय	१	६	३	आरोग्य	२	६	५०
"	३	०	७	आरोह	३	३	२३९
आम्न	२	८	३३	आरोहण	२	२	१८
आम्नानव	२	४	२७	आर्तंगल	२	४	७४
आम्नेटिन	१	६	१२	आर्तव	२	६	२१
आयत	३	१	६९	आर्द्रं	३	१	१०५
आयतन	२	२	७	आर्द्रव	२	९	३७
आयति	२	८	२९	आर्यं	१	७	१४
"	३	३	७२	"	२	७	३
आयत्त	३	१	१६	आर्यावर्तं	२	१	८
आयाम	२	६	११४	आर्यभ्य	२	९	६२
आयुध	२	८	८२	आल	२	९	१०३
आयुधिव	२	८	६७	आलम्भ	२	८	११५
आयुधीय	२	८	६७	आलय	२	२	५
आयुष्मत्	३	१	६	आलवाल	१	१०	२९
आयुस्	२	८	१२०	आलस्य	२	१०	१८
आयोधन	२	८	१०३	आलान	२	८	४१
आरकूट	२	१	९७	आलाप	१	६	१५
आरग्वध	२	४	२३	आलि	२	१	१४
आरनालव	२	९	३९	"	२	४	४
आरति	३	२	३७	"	२	६	१२
आरम्भ	३	२	२६	आलिङ्गय	१	७	५
आरव	१	६	२४	आली	३	३	१९९
आरा	२	१०	३४	आलीढ	२	८	८५
आरात्	३	४	४	आलु	२	९	३१
आराधन	३	३	१२६	आलोक	३	३	३
आराम	२	४	२	आलोकन	३	२	३१
आरालिव	२	९	२८	आवपन	२	९	३३
आराव	१	६	२४	आवर्त	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
भागुरी	२	९	१९	इक्षुगन्धा	२	४	१०८
आमेचनव	३	१	५३	,	२	४	११०
आम्बन्दन	२	८	१०८	"	२	८	१६३
आम्बन्दिन	२	८	८८	इक्षु	२	४	१०४
आम्बर्गण	२	८	४२	इक्षवानु	२	४	१५६
आस्था	३	३	८८	इक्षु	३	१	७४
आस्थान	२	७	१५	,	३	२	१५
आस्थानी	२	७	१५	इक्षित	३	२	१५
आस्पद	३	३	९४	इक्षुदी	२	४	४६
आम्फोटनी	२	१०	३३	इच्छा	१	७	२७
आम्फोट	२	४	८०	इच्छावनी	२	६	९
आस्फोता	२	४	७०	इज्यामील	२	७	८
"	२	४	१०८	इत्वर	२	९	६२
आस्य	२	६	८९	इडा	३	३	४२
आस्या	३	२	२१	इतर	२	१०	१६
आहत	१	६	२१	"	३	१	८२
"	३	१	८८	"	३	३	१९३
आहतलक्षण	३	१	१०	इतहेद्युम्	३	५	२१
आहव	२	८	१०५	इति	३	४	७
आहवनीय	२	७	१९	इतिह	२	७	१२
आहार	२	९	५६	इतिहास	१	६	४
आहाव	१	१०	२६	इत्वरी	२	६	१०
आहेय	१	८	९	इदानीम्	३	५	२३
आहो	३	५	५	इध्म	२	४	१३
आहोपुरुषिका	२	८	१०१	इन	३	३	११२
आह्वय	१	६	७	इन्दीवर	१	१०	३७
आह्वा	१	६	७	इन्दीवरी	२	४	१००
आह्वान	१	६	७	इन्दु	१	३	१४
इ				इन्द्र	१	१	४१
इक्षु	२	४	१६३	"	१	३	२
इक्षुगन्धा	२	४	९८	इन्द्र	२	४	४५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
इन्द्रयव	२	४	६७	ई			
इन्द्रवारणी	२	४	१५६	ईक्षण	२	६	९३
इन्द्रमुरस	२	४	६८	"	३	२	३१
इन्द्राणिका	२	४	६८	ईक्षणिका	२	६	२०
इन्द्राणी	१	१	४५	ईडित	३	१	११०
इन्द्रायुध	१	३	११	ईति	३	३	६९
इन्द्रारि	१	१	१२	ईरिण	३	३	५७
इन्द्रावरज	१	१	२०	ईरिन	३	१	८७
इन्द्रिय	१	५	८	ईमं	२	६	५८
"	२	६	६२	ईर्ष्या	१	७	२४
इन्द्रियार्थं	१	५	८	ईलित	३	१	१०९
इन्धन	२	४	१३	ईली	२	८	९१
इभ	२	८	३४	ईश	१	१	३०
इभ्य	३	१	१०	"	१	३	३
इरमद	१	३	१०	ईसान	१	१	३०
इरा	२	१०	३९	ईसितृ	३	१	१०
"	३	३	१७७	ईश्वर	१	१	३०
इला	३	३	४२	"	३	१	१०
इल्वल	१	१०	२४	ईश्वरी	१	१	३६
इव	३	५	९	ईपन्	३	५	८
इप	१	४	१७	ईपत्पाण्डु	१	५	१३
इपीका	२	८	३८	ईपा	२	९	१४
इपु	२	८	८७	ईपिका	२	१०	३२
इपुधि	२	८	८८	ईहा	१	७	२७
इष्ट	२	७	२८	ईहामृग	२	५	७
"	२	९	५७				
इष्टवापय	२	४	१६५	इ	३	५	१८
इष्टगन्ध	१	५	११	उक्त	३	१	१०७
इष्टार्थोद्युक्त	३	१	९	उक्ति	१	६	१
इष्टि	३	३	३९	उक्तय	३	६	३०
इष्वास	२	८	८३				

शब्दाः	षा०	घ०	श्लो०	शब्दाः	षा०	घ०	श्लो०
उधन्	२	९	७९	उत्त	३	१	८
उगा	२	९	३१	उगट	२	४	१३४
उग	२	९	८०	"	३	१	२३
उग्र	१	१	३०	उगण्टा	१	३	२९
"	१	३	२०	उगर	२	५	४०
"	०	१०	०	उगर्ष	३	२	११
उग्रगन्धा	२	४	१००	उगलिका	१	७	२९
"	२	८	१८५	८	३	३	१३
उच्च	३	१	७०	उच्चार	३	०	३६
उच्चटा	२	४	१६०	उत्तोश	२	५	२३
उच्चण्ट	३	१	८३	उत	३	१	१०५
उच्चार	२	६	६३	उतम	३	३	२२८
उच्चावच	३	१	८३	उतप्त	२	६	६३
उर्च श्रवस्	१	१	४५	उत्तम	३	१	५३
उर्चर्षुष्ट	१	६	१२	उत्तमर्ण	२	९	५
उर्चम्	३	५	१७	उत्तमा	२	६	४
उच्छ्रय	२	४	१०	उत्तमान्	२	६	९५
उच्छ्राय	२	४	१०	उत्तर	१	३	२
उच्छ्रित	३	१	७०	"	१	६	१०
"	३	३	८५	"	३	३	१९१
उज्जासन	२	८	११५	उत्तरासङ्ग	२	६	११७
उज्ज्वल	१	७	१७	उत्तरीय	२	६	११८
उज्छ	२	९	२	उत्तान	१	१०	१५
उटज	२	२	६	उत्तानशया	२	६	४१
उडु	१	३	२१	उत्थान	३	३	११८
उडुप	१	१०	११	उत्थित	३	३	८५
उड्डीन	३	५	३७	उत्थितृ	३	१	२९
उत	३	१	१०१	उत्थित्ति	१	४	३०
"	३	४	५	उत्थित्तिष्णु	३	१	२९
"	३	५	५	उत्थल	१	१०	३७
उताहो	३	५	५	"	०	४	१२६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उत्पलशाखा	२	४	११२	उदात्त	१	६	४
उत्पात	२	८	१०९	उदान	१	१	६३
उत्फुल्ल	२	४	७	उदार	३	१	८
उत्स	२	३	५	"	३	३	१९३
उत्सर्जन	२	७	२९	उदामीन	२	८	१०
उत्सव	१	७	३८	उदाहार	१	६	९
"	३	३	२१०	उदिन	३	१	१०७
उत्सादन	२	६	१२१	उदीची	१	३	२
उत्साह	१	७	२९	उदीच्य	२	१	७
"	२	८	१९	"	२	४	१२२
उत्साहवर्धन	१	७	१८	उदुम्बर	२	४	२२
उन्मुन	३	१	९	"	२	९	९७
उत्सृष्ट	३	१	१०७	उदुम्बरपर्णी	२	४	१८८
उत्सृष्ट	२	४	१०	उद्वल	२	९	२५
उत्सृष्ट	३	३	९६	उद्वगत	३	१	९७
"	३	५	२३	उद्वगमनीय	२	६	११२
उदन्	१	१०	४	उद्वगाड	२	१	६६
उदक्	३	६	२२	उद्वगानृ	२	७	१७
"	२	६	२१	उद्वगार	३	२	३७
उदक्या	३	१	७०	उद्वगीय	३	६	१९
उदग्र	३	२	३९	उद्वगुगं	३	१	८९
उदधि	१	१०	१	उद्वग्राह	३	२	३७
उदन्त	१	६	७	उद्व	१	८	७७
उदग्या	२	९	५५	उद्वन	३	२	३१
उदग्यन्	१	१०	१	उद्वघाटन	२	१०	७७
उदपान	१	१०	२६	उद्वत्त	३	२	७६
उदय	२	३	७	उदान	२	८	७६
उदर	२	६	७७	उदाल	२	८	३६
उदानं	२	८	२९	उदित	३	१	९५
उदबभित	२	२	६	उद्विद	३	८	१११
उददिवन्	२	९	५३	उद्वपं	१	७	३८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उद्वव	१	७	३८	उन्मनम्	३	१	८
उद्धान	२	९	०९	उन्माथ	२	८	११५
उद्धार	२	९	४	"	२	१०	२६
उद्धृत	३	१	९०	उन्माद	१	७	२६
उद्भव	१	४	३०	उन्मादवत्	२	६	६०
उद्भिज्ज	३	१	५१	उपकण्ठ	३	१	६७
उद्भिद्	३	१	५१	उपकारिका	२	२	१०
उद्भिद	३	१	५१	उपकार्या	२	२	१०
उद्भ्रम	३	२	१२	उपकुञ्चिका	२	४	१२५
उद्यत	३	१	८९	"	२	९	३७
उद्यम	३	२	११	उपकुल्या	२	४	९६
उद्यान	२	४	३	उपकूपजलाशय	१	१०	२६
"	३	३	११७	उपनम	२	७	१३
उद्योग	३	६	३३	"	३	२	२६
उद्र	१	१०	२०	"	३	३	१६०
उद्धर्तन	२	६	१२१	उपश्रोत	१	६	१३
उद्धान्त	२	८	३६	उपगत	३	१	१०६
"	३	१	९७	उपगूहन	३	२	३०
उद्दामन	२	८	११५	उपग्रह	२	८	११९
उद्वाह	२	७	५६	उपम्राह्य	२	८	२८
उद्देग	२	४	१६९	उपघ्न	३	२	१९
"	३	२	२२	उपचरित	३	१	१०२
उन्दुरु	२	५	१२	उपचाय्य	२	७	२०
उन्नत	३	१	७०	उपचित	३	१	८९
उन्नतानत	३	१	६९	उपचित्रा	२	४	८७
उन्नय	३	२	१२	उपजाप	२	८	२१
उन्नाय	३	२	१२	उपज्ञा	२	७	१३
उन्मत्त	२	४	७७	उपतप्तृ	३	२	१६
"	२	६	६०	उपनाप	२	६	५१
उन्मुद	३	१	२३	उपन्यसा	२	३	७
उन्मदिष्णु	३	१	२३	उपदा	२	८	२८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उपधा	२	८	२१	उपविषा	२	४	१९
उपधान	२	६	१३७	उपवीत	२	७	४९
उपधि	१	७	३०	उपशाय	२	२	२०
उपनाह	१	७	७	उपगाय	३	२	३२
उपनिधि	२	९	८१	उपश्रुत	३	१	१०९
उपनिपद्	३	३	९३	उपमव्यान	२	६	११७
उपनिष्कर	२	१	१८	उपमपन्न	२	७	२६
उपन्यास	१	६	९	"	२	९	४५
उपपत्ति	२	६	३५	उपमर	३	२	२५
उपवहं	२	६	१३७	उपमर्ग	२	८	१०३
उपभृत	२	७	२५	उपमर्जन	३	१	६०
उपभोग	३	२	२०	उपमर्षा	२	९	७०
उपमा	२	१०	३६	उपमूर्धक	१	३	३३
"	२	१०	३७	उपस्कर	२	९	२५
उपमान	२	१०	३६	उपम्य	२	६	७५
उपसम	२	७	५६	उपस्पर्श	२	७	३६
उपसाम	२	७	५६	उपहार	२	८	२८
उपरक्त	१	४	१०	उपह्वर	३	३	१८४
"	३	१	४३	उपाशु	२	८	२३
उपरक्षण	२	८	३३	उपात्करण	२	७	६०
उपराग	१	४	९	उपाकृत	२	७	२५
उपरास	३	२	३७	उपाहस्य	२	७	३७
उपल	२	२	४	"	३	२	३३
उपल-धार्था	१	६	५	उपादान	३	२	१६
उपलब्धि	१	५	१	उपाधि	१	७	२८
उपलम्भ	३	२	२७	"	३	१	१२
उपला	३	३	२००	उपाध्याय	२	७	७
उपवन	२	४	२	उपाध्याया	२	६	१४
उपवर्तन्	२	१	८	उपाध्यायानी	२	६	१५
उपवस्त	२	७	३८	उपाध्यायी	२	६	१४
उपवास	२	७	३८	"	२	६	१५

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उपानह्	२	१०	३०	उग	३	१	६१
उपाय (चनुष्टय)	१	८	२०	उग्वूष	२	४	५१
उपायन	२	८	२८	उयंग	२	१	४
उपावृत्त	२	८	५०	उयंगी	१	१	५१
उपासद्म	२	८	८८	उवी	२	१	३
उपामन	२	७	३५	उलय	२	४	९
,	२	८	८६	उलूक	२	५	१५
उपासित	३	१	१०२	उलूखल	२	९	२५
उपाहित	१	४	१०	उलूखलक	२	४	३४
"	३	१	९२	उलूपित	१	१०	१८
उपेन्द्र	१	१	२०	उरका	३	६	८
उपोदका	२	४	११३	उरमुक	०	९	३०
उपोद्धात	१	६	९	उत्लाघ	२	६	५७
उप्तवृष्ट	२	९	८०	उत्लाच	२	६	१२०
उभयद्युम्	३	५	२१	उल्लोल	१	१०	५
उभयेद्युम्	३	५	२१	उरव	२	६	३८
उमा	१	१	३६	उत्वण	३	१	८१
"	२	९	२०	उसनस्	१	३	२५
उमापति	१	१	३४	उमीर	२	४	१६४
उग मूत्रिका	२	६	१०४	उपणा	२	४	९७
उरग	१	८	८	उपबुध	१	१	५४
उरण	२	९	७६	उपस्	१	४	२
उरणाख्य	२	४	१४७	उपा	३	५	१८
उरग्न	२	९	७६	उपापति	१	१	२७
उररी	३	४	१६	उपित	३	१	९९
उररीवृत्त	३	१	१०८	उप्ट	२	९	७५
उरश्छद	२	८	६४	११ उप्टिवा	३	३	१७
उरस्	२	६	७८	उण	१	४	१९
उरमिन्	२	८	७६	"	२	१०	१९
उरस्य	२	६	२८	,	३	६	२२
उरस्यत्	२	८	७६	उण्परमि	१	३	२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उष्णिक्	२	९	५०	ऊप	२	१	४
उष्णीप	३	३	२२१	ऊपण	२	९	३६
उष्णीपगम	१	८	१९	ऊपर	२	१	५
उष	१	३	३३	ऊपवन्	२	१	५
उषा	२	९	६६	ऊप्मर	१	४	१८
	ऊ			ऊप्मागम	५	८	१९
ऊन	३	१	१०१	ऊह	१	५	३
ऊनम्	३	९	७३		ऋ		
ऊम	३	५	१८	ऋवथ	२	९	९०
ऊररी	३	४	१६	ऋक्ष	१	३	२१
ऊरवा	२	९	१	"	२	४	५७
ऊरी	३	४	१६	"	२	५	४
ऊरीवृत्	३	१	१०८	ऋक्षगन्धा	२	४	१३७
"	३	१	१०८	ऋक्षगन्धिका	२	८	११०
ऊर	२	६	७३	ऋष्	१	६	३
ऊरज	२	९	१	ऋजीप	२	९	३२
ऊरपवंन्	२	६	७७	ऋजु	३	१	७२
ऊरं	१	४	१८	ऋजुरोहित	१	३	११
ऊरंस्वल	२	८	७५	ऋण	०	९	३
ऊरंमिवन्	०	८	७५	ऋत	१	६	००
ऊरंमाभ	२	५	१३	"	०	९	०
ऊर्णा	३	३	५०	ऋतीपा	३	०	३०
ऊर्णापु	०	९	७६	ऋतु	१	४	१३
"	०	९	१०३	"	१	४	००
ऊर्षेण	१	७	५	"	३	३	६१
ऊर्षेणा	०	६	६७	ऋतुमती	२	६	०१
ऊर्षेणु	०	६	६७	ऋते	३	५	३
ऊर्मि	१	१०	०	ऋषिर्	२	७	१७
ऊर्मिवा	०	६	१०३	ऋषु	०	९	०३
ऊर्मिर्	३	७१	१	ऋटि	६	६	११०

शब्दाः	षा०	व०	श्लो०	शब्दाः	षा०	व०	श्लो०
शुभु	१	१	८	एवाग्र	३	१	७९
शुभुशिनू	१	१	८४	,	३	३	१९१
शुभुष्य	२	५	१०	एवाभ्रय	३	१	८०
शुपभ	१	७	१	एवान्न	१	१	६७
"	०	८	११६	एवान्दा	२	९	६८
"	२	९	५९	एवायन	३	१	७९
"	३	१	५९	एवायनगत	३	१	८०
शुपि	२	७	८३	एवावन्दी	२	६	१०६
शुप्यवेनु	१	१	२७	एवाष्ठील	२	४	८१
शुप्यप्रावना	२	८	८७	एवाष्ठीला	२	४	८५
"	२	४	१०१	एड	२	६	४८
ए				एडक	२	९	७६
एक	३	१	८२	एडमज	२	४	१४७
"	३	१	८२	एडूक	२	२	४
"	३	३	१६	एण	२	५	१०
एकक	३	१	८२	एत	१	५	१७
एकगुर	२	७	१२	एतहि	३	५	२३
एकतान	३	१	७९	एव	२	४	१३
एकताल	१	७	३	एधम्	२	४	१३
एकदन्त	१	१	३८	एधा	३	२	१०
एकदा	३	५	२२	एधित	३	१	७६
एकधुर	२	९	६५	एनस्	१	४	२३
एकधुरावह	२	९	६५	एरण्ड	२	४	५१
एकधुरीण	२	९	६५	एर्वाह	२	४	१५५
एकपदी	२	१	१५	एला	२	४	१२५
एकपिङ्ग	१	१	६९	एलापर्णी	२	४	२४०
एकयष्टिका	२	६	१०६	एलावाल्क	२	४	१२१
एकसर्ग	३	१	८०	एवम्	३	४	१२
एकहायनी	२	९	६८	"	३	५	९
एकाकिनू	३	१	८०	"	३	५	१२
				"	३	५	१५

शब्दाः	का०	ख०	दलो०	शब्दाः	का०	ख०	दलो०
एवम्	३	५	१६	ओषधी	२	८	१३५
एषणिका	२	१०	३२	ओषधीग	१	३	१८
	ऐ			ओष्ठ	२	६	१०
ऐकारिक	०	१०	०८	ओष्ठ	३	६	१२
ऐङ्गुद	०	८	१८		ओ		
ऐण	२	५	८	ओक्षर	०	९	६०
ऐणेष	२	५	८	ओचिनी	३	६	३९
ऐणित्थ	२	७	१२	ओचिन्य	३	६	३९
ऐन्द्रियनः	३	१	७९	ओनानपादि	१	३	२०
ऐगवण	१	१	४६	ओदरिक्	०	९	२८
ऐगवण	१	१	४६	ओदरिक्	३	१	०१
"	१	३	८	ओपगवण	३	२	३९
"	२	४	३८	ओपयिक्	२	८	०८
ऐगवनी	१	३	९	ओरघ्नर	२	९	३७
ऐणविक	१	१	६९	ओग्ग	२	६	०८
ऐणेष	२	४	१०१	ओष्वंदेहि	२	७	३०
ऐश्वर्यं	१	१	३६	ओर्दे	१	१	५६
ऐपमम्	३	५	२०	ओगीर	३	३	१८६
	ओ			ओपथ	०	८	१३५
ओरम्	३	३	२३८	"	०	६	५०
ओष	२	५	३९	ओपुत्र	२	९	३३
"	३	३	०७		क		
ओक्षर	१	६	८	क	२	३	५
ओत्रम्	३	३	०३८	कग	०	९	३०
ओपुत्रुण	२	६	७६	कगार्गा	१	१	०१
आहु	०	५	६	ककुद	३	३	९०
ओत्त	०	९	४८	ककुदी	०	६	३८
आम्	३	५	१३	ककुम्	१	३	१
ओत्त	३	०	९	ककुम्	१	७	७
ओषधी	०	८	६	"	०	८	८०

शब्दाः	पा०	प०	श्लो०	शब्दाः	पा०	प०	श्लो०
पत्रपट	३	१	७६	पटव ,	२	६	१०३
पश	२	६	७९	१,,	३	३	१३
"	३	३	२२०	पटभी	२	४	१५०
पश्या	२	८	४२	पटम्भरा	२	८	१५३
"	३	३	१५९	पटाक्ष	२	६	९६
पशु	०	५	१६	पटाह	३	६	२१
पशुटव	२	८	६८	पटि	२	६	७४
पशुण	२	६	१०८	पटी	३	६	३८
पशुनिपा	२	६	१३९	पटीप्रोथ	२	६	७०
१ पशुगम	२	८	८७	पटु	१	५	९
पशुाल	२	६	६९	'	२	४	८१
पशुोएव	२	६	१३०	"	३	३	३६
पशुगु	२	९	२०	पटुनुम्बी	२	४	१५६
पच	२	६	९०	पटुराहिणी	२	४	८१
पचचर	३	१	५१	पट्फठ	२	४	४०
कचिचत्	३	५	१४	पट्वङ्ग	२	४	५६
पचठ	२	१	१०	पटिञ्जर	२	४	७१
"	०	४	१२८	पठिन	३	१	७६
पच्छपी	३	३	१३२	पठिलङ्ग	२	४	१५४
पचटुर	२	६	५८	कठोर	३	१	७६
पचटुरा	२	८	९२	पडङ्गर	२	९	२२
पचटु	२	६	७३	पडम्ब	२	९	३१
पञ्चुक	१	८	९	पडार	१	५	१६
"	२	८	६३	पण	३	१	६२
पञ्चुकिन्	२	८	८	"	३	३	४६
पट	२	६	७४	पणा	२	४	९६
"	२	८	३७	"	२	९	३६
"	२	९	२६	पणिवा	२	४	६६
"	३	३	३४	"	३	६	८
पटभरा	२	४	८५	पणिग	२	९	२१
पटव	२	३	५	२ वण्टक	३	३	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वपिदा	१	५	१६	वम्बि	२	९	३४
वपीतन	२	८	२७	वम्बु	१	१०	२३
"	२	४	८३	"	३	३	१३६
"	२	४	६३	वम्बुग्रीवा	२	६	८८
वपीत	२	७	१४	वम्ब	३	१	२४
वपीतपालिका	२	२	१५	कर	१	३	३४
वपीताङ्घ्रि	२	८	१२९	"	२	८	२७
वपील	२	६	९०	"	३	३	१६५
वफ	२	६	६२	"	३	६	१२
वफिन्	२	६	६०	करव	१	३	१२
वफोणि	२	६	८०	'	२	४	६४
वबन्ध	१	१०	४	'	३	३	६
"	२	८	११८	वरज	२	४	४७
वम्	३	४	१२	"	२	४	१२९
वमठ	१	१०	२१	वरञ्जक	२	४	४७
वमठी	१	१०	२४	वरट	२	५	२०
वमण्डलु	२	७	४६	"	३	३	३४
वमन	३	१	२४	वरण	२	१०	२
वमल	१	१०	३	"	३	३	५५
"	१	१०	४०	वरण्ड	३	६	१८
"	३	३	१९५	वरतोषा	१	१०	३३
वमला	१	१	२७	वरपत्र	२	१०	३४
वमलामन	१	१	१७	वरभ	२	६	८१
वमलोत्तर	२	९	१०६	करभ	२	९	७५
वमितु	३	१	२३	वरभूपण	२	६	१०८
वम्प	१	७	३८	वरमदंक्	२	४	६७
वम्पन	३	१	७४	वरम्भ	०	९	४८
वम्प्र	३	१	७४	वरम्ह	२	६	८३
वम्बल	२	६	११६	वरवाल	२	८	८९
"	३	३	१९५	वरवालिका	२	८	९१
वम्बल्लिवाहक	२	८	५२	वरवीर	२	४	७७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
करशाखा	२	६	८२	कर्ण	२	६	९४
करशीकर	२	८	३७	कर्णजलौकम्	२	५	१३
करहाट	१	१०	४३	कर्णधार	१	१०	१२
करहाटव	२	४	५२	कर्णविष्टन	२	६	१०३
कराल	३	३	२०६	कर्णिका	२	६	१०३
करिगजित	२	८	१०७	"	३	३	१५
करिणी	१	३	५	कर्णिकार	२	४	६०
करिणी	२	८	३६	कर्णोरथ	२	८	५१
करिन्	२	८	३४	कर्णजप	३	१	४७
करिपिप्पली	२	४	९७	कर्तरी	२	१०	३३
करिशावक	२	८	३५	कर्दम	१	१०	९
करीर	२	४	७७	कर्पट	२	६	११५
"	३	३	१७४	कर्पर	२	६	६८
करीप	२	९	५१	कर्परी	२	९	१०१
करुण	१	७	१७	कर्पास	३	६	३५
करुणा	१	७	१८	कर्पूर	२	६	१३०
करेटु	२	५	१९	कर्बुर	१	१	६०
करेणु	३	३	५३	"	१	५	१७
करोटि	२	६	६९	"	२	९	९४
कर्क	२	८	४६	कर्मकर	२	१०	१५
कर्कटक	१	१०	२१	"	३	१	१९
कर्कटी	२	४	१५५	कर्मकार	३	१	१९
कर्कन्धू	२	४	३६	कर्मक्षम	३	१	१८
"	३	६	३८	कर्मठ	३	१	१८
कर्करी	२	९	३१	कर्मण्या	२	१०	३८
कर्करेटु	२	५	१९	कर्मन्	३	२	१
कर्कस	२	४	१४६	कर्मन्दिन्	२	७	४१
"	३	३	२१८	कर्मवृत्त	३	२	३
कर्कार	२	४	१५५	कर्मशील	३	१	१८
कर्चूर	२	४	१५४	कर्मगूर	३	१	१८
कर्चूरक	२	४	१३५	कर्मसचिव	२	८	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कर्मर	२	४	१६०	कलाय	२	९	१६
कर्मन्द्रिय	१	५	८	कलि	२	८	१०५
कर्प	२	९	८६	"	३	३	१९५
कर्पक	२	९	६	कलिका	२	४	१६
कर्पफल	२	४	५८	कलिङ्ग	२	४	६७
कर्पू	३	३	२२३	"	२	५	१६
कल	१	७	२	कलिद्रुम	२	८	५८
कलकल	१	६	२६	कलिमारक	२	४	४८
कलङ्क	१	३	१७	कलिल	३	१	८४
"	३	३	४	कल्प	१	४	२३
कलत्र	३	३	१७९	"	१	१०	१४
कलघीत	३	३	७७	कलेवर	२	६	७०
कलभ	२	८	३५	कल्क	३	३	१४
कलम	२	९	२४	कल्प	१	४	२१
कलम्ब	२	८	८७	"	१	४	२२
"	२	९	३५	"	२	७	३९
कलम्बी	२	४	१५७	"	२	८	२४
कलख	२	५	१४	कल्पना	२	८	४२
कलल	२	६	३८	कल्पवृक्ष	१	१	५०
कलविद्ध	२	५	१८	कल्पान्त	१	४	२२
कलशि	२	४	९३	कल्मष	१	४	२३
कलस	२	९	३१	कल्माष	१	५	१७
कलहस	२	५	२३	कल्प	१	४	२
कलह	२	८	१०४	"	२	६	५७
कला	१	३	१५	"	३	३	१६०
"	१	४	११	कल्या	१	६	१८
"	३	३	१९९	कल्याण	१	४	२५
कलाद	२	१०	८	कल्पोल	१	१०	६
कलानिधि	१	३	१५	कवच	२	८	६४
कलाप	२	६	९८	कवरी	२	४	१३९
"	३	३	१२९	"	२	६	९७

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
ववरी	२	९	४०	काकपीलुक	२	४	३९
कवल	२	९	५४	काकमाची	२	४	१५१
कवि	१	३	२५	काकमुद्रा	२	४	११३
"	२	७	५	काकली	१	७	२
कविका	२	८	४९	काकाङ्गी	२	४	११८
कविय	३	६	१७	काविणी	३	६	९
कवोष्ण	१	३	३५	काकु	१	६	१२
कव्य	२	७	२४	काकुद	२	६	९१
कदा	२	१०	३१	काकेन्दु	२	४	३९
कदाहं	३	१	४४	काकोदुम्बरिका	२	४	६१
कशिपु	३	३	१३१	काकोदर	१	८	७
कशेरु	३	६	१३	काकोल	१	८	१०
कशेरुका	२	६	६९	काकोल	१	८	१०
कश्मल	२	८	१०९	"	२	५	२१
कश्य	२	८	४७	काक्षी	२	४	१३१
"	२	१०	४०	काङ्क्षा	१	७	२७
"	३	१	४८	काच	२	९	९९
कष	२	१०	३२	"	२	१०	३०
कषाय	१	५	९	"	३	३	२८
"	३	३	१५४	काचस्थाली	२	४	५४
कष्ट	१	९	४	काञ्चन	२	९	९५
कष्ट	३	३	४०	काञ्चनाह्वय	२	४	६५
कस्तूरी	२	६	१२९	काञ्चनी	२	९	४१
कह्लार	१	१०	३६	काञ्ची	२	६	१०८
कह्ल	२	५	२२	काञ्जिक	२	९	३९
कास्यताल	१	७	४	१ काण्ड	२	८	८७
काक	२	५	२०	"	२	९	२२
काकचिञ्ची	२	४	९८	"	३	३	४३
काकतिन्दुव	२	४	३९	काण्डपुच्छ	२	८	६६
काकनासिका	२	४	११८	काण्डवत्	२	८	६९
काकपक्ष	२	६	९६	काण्डीर	२	८	६९

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वाण्डेक्षु	२	४	१०४	कामम्	३	४	१३
वातर	३	१	२६	कामयितृ	३	१	२४
वात्यायनी	१	१	३६	कामिनी	२	६	३
"	२	६	१७	"	३	३	११३
वादम्ब	२	५	२३	कामुक	३	१	२३
कादम्बरी	२	१०	३९	कामुका	२	६	९
कादम्बिनी	१	३	८	कामुकी	२	६	९
काद्रवेय	१	८	८	काम्पित्य	२	४	१४६
कानन	२	४	१	काम्बल	२	८	५४
कानीन	२	६	२४	काम्बविक	२	१०	८
कान्त	३	१	५२	काम्बोज	२	८	४१
कान्तलक	२	४	१२८	काम्बोजी	२	४	१३८
कान्ता	२	६	३	काम्यदान	३	२	३
कान्तार	२	१	१७	काय	२	६	७१
"	३	३	१७३	काय (तीर्थं)	२	७	५०
कान्तारक	२	४	१६३	कायस्था	२	४	५९
कान्ति	१	३	१८	कारण	१	४	२८
"	३	२	८	कारणा	१	९	३
कान्दविक	२	९	२८	कारणिक	३	१	७
कान्दिशीक	३	१	४०	कारण्डव	२	५	३४
कापथ	२	१	१६	कारम्भा	२	४	५६
कापोत	२	५	४३	कारवी	२	४	१११
"	२	९	१०९	"	२	४	१५०
कापोताञ्जन	२	९	१००	"	२	९	३७
काम	१	१	२५	"	२	९	६०
"	१	७	२८	कारवेन्ल	२	४	१०६
"	२	९	५७	कारा	२	८	११९
"	३	३	१३९	कारिका	३	३	१५
कामङ्गामिन्	२	८	७६	काग्नि	३	१	८९
कामन	३	१	२४	कारीप	३	२	४३
कामपाल	३	१	२३	कारु	२	१०	५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कारुणिक	३	१	१५	कालमूत्र	१	९	२
कारुण्य	१	७	१८	कालम्बन्ध	२	४	३८
कारोत्तर	२	१०	४२	"	२	४	६८
कार्तस्वर	२	९	९५	काला	२	४	९४
कार्तान्तिक	२	८	१४	"	०	४	१०९
कार्तिक	१	४	१७	"	२	९	३७
कार्तिकिक	१	४	१८	कालामुह	२	६	१२७
कार्तिकेय	१	१	३९	कालानुसार्य	२	४	१२२
कार्पास	२	६	१११	"	२	६	१२६
कार्पासी	२	४	११६	कालायस	२	९	९८
कार्पास	३	१	१८	कालिका	३	३	१५
कार्पास	३	२	४	कालिन्दी	१	१०	३२
कार्पास	२	८	८३	कालिन्दीभेदन	१	१	२४
कार्पास	२	९	८८	काली	१	१	३६
कार्पास	२	९	८८	कालोयक	२	४	१०१
कार्पास	२	४	४४	"	२	६	१२६
काल	१	१	५९	काल्यक	२	४	१३५
"	१	४	१	काल्या	२	९	७०
"	१	५	१४	कालचिक	२	८	६६
"	३	३	१९५	कालेरी	२	१०	३५
"	३	६	११	काल्य	१	३	२५
कालक	२	६	४९	काला	२	४	१६२
कालकण्ठक	२	५	०१	कालमरी	२	८	३५
कालकूट	१	८	१०	कालमर्य	२	४	३६
कालकण्ठ	२	६	६६	कालमीर	२	४	१४५
कालधर्म	२	८	११६	कालमीरजन्मन्	२	६	१२४
कालपृष्ठ	२	८	८३	काल्यपि	१	३	३२
कालमेपिका	२	८	९०	काल्यपी	२	१	२
"	२	४	१०९	काष्ठ	२	४	१३
कालमेपी	२	४	९६	काष्ठबुद्दाल	१	१०	१३
कालशेय	२	९	५३	काष्ठतश्	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
काष्ठा	१	३	१	किम्	३	४	१३
"	१	४	११	"	३	५	५
"	३	३	४१	किमु	३	५	५
काष्ठाम्बुवाहिनी	१	१०	११	किमुत	३	५	२
काष्ठिला	२	४	११३	"	३	५	५
कास	२	६	५२	किम्पचान	३	१	४८
कासमर्द	३	६	१९	किरण	१	३	३३
कासर	२	५	४	किरात	२	१०	२०
कासार	१	१०	२८	किराततिक्त	२	४	१४३
किनर	१	१	११	किरि	२	५	२
किनरेश	१	१	६९	किरीट	२	६	१०२
विपुरष	१	१	७१	किर्मोर	१	५	१७
क्विदन्ती	१	६	७	किल	३	४	१६
क्विशाह	२	९	२१	किलास	२	६	५३
"	३	३	१६८	किलासिन्	२	६	६१
क्विशुक्	२	४	२९	किलिञ्जक	२	९	२६
क्विकीदिवि	२	५	१६	क्वित्विष	१	४	२३
क्विङ्कर	२	१०	१७	"	३	३	२२४
क्विङ्कषी	२	६	११०	क्विशोर	२	८	४६
क्विञ्चित्	३	५	८	क्विष्टु	३	३	७
क्विञ्चुलक	१	१०	२२	क्विमलय	२	४	१४
क्विञ्जम्ब	१	१०	४३	क्विबम	२	६	६८
७ ,	३	३	१७	क्विचव	२	४	१६१
क्विटि	२	५	२	क्विनाश	३	३	२१६
क्विट्ट	२	६	६५	क्विर	२	५	२१
क्विण	३	६	१८	क्विनि	१	६	११
क्विणिही	२	४	८९	क्विल	१	१	५७
क्विण्व	२	१०	४२	"	३	३	१०८
क्वितव	२	४	७७	क्विण्व	२	९	७३
"	२	१०	४३	क्विलाल	१	१०	३
क्विन्नर	१	१	७१	"	३	३	२०१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कीलित	३	१	४२	कुटन्नट	२	४	१३१
कीश	२	५	३	कुटिल	३	१	७१
कीशपर्णी	२	४	८९	कुटी	२	२	६
कु	२	१	३	"	३	६	३८
"	३	४	२	कुटुम्बव्यापृत	३	१	११
कुकर	२	६	४८	कुटुम्बिनी	२	६	६
कुकुन्दर	२	६	७५	कुट्टनी	२	६	१९
कुकूल	३	३	२०४	कुट्टिम	३	६	३४
कुक्कुट	२	५	१७	कुठर	२	९	७४
कुक्कुभ	२	५	३५	कुठार	२	८	९२
कुक्कुर	२	४	१३२	कुठेरक	२	४	७९
"	२	१०	२१	कुडव	२	९	८९
कुक्षि	२	६	७७	कुडङ्गक	३	६	१७
कुक्षिम्भरि	३	१	२१	कुडमल	२	४	१६
कुक्कुम	२	६	१२३	कुड्य	२	२	४
कुच	२	६	७७	कुणप	२	८	११८
कुचन्दन	२	६	१३२	"	३	६	२०
कुचर	३	१	३७	कुणि	२	४	१२८
कुचाप्र	२	६	७७	"	२	६	४८
कुज	१	३	२६	कुण्ठ	३	१	१७
कुञ्चित	३	१	७१	कुण्ड	२	६	३६
कुञ्ज	२	३	८	"	२	९	३१
"	३	३	३१	कुण्डल	२	६	१०३
कुञ्जर	२	८	३४	कुण्डलिन्	१	८	७
"	३	१	५९	कुण्डी	२	७	४६
कुञ्जराशन	२	४	२०	कुतप	२	७	३३
कुञ्जल	२	९	३९	कुतुक्	१	७	३१
कुट	२	४	५	कुतुप	२	९	३३
"	२	९	३२	कुतू	२	९	३३
कुटज	७	४	६६	कुतूहल	१	७	३१
कुटन्नट	२	४	५७	कुत्सा	१	६	१३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुत्सित	३	१	५४	कुमुद्वत्	२	१	९
कुय	२	४	१६६	कुमुद्वती	१	१०	३८
"	२	८	४२	कुम्वा	२	७	१८
कुद्दाल	२	४	२२	कुम्भ	२	४	३४
कुनटी	२	९	१०८	"	२	८	३७
कुनासक	२	४	९१	"	३	३	१३५
कुन्त	२	८	९३	कुम्भवार	२	१०	६
कुन्तल	२	६	९५	कुम्भमम्भव	१	३	२०
कुन्द	२	४	७३	कुम्भिका	१	१०	३८
"	२	४	१०१	कुम्भी	२	४	४०
"	२	६	१९	कुम्भीर	१	१०	२१
कुन्दुर	२	४	१२१	कुरङ्ग	२	५	८
कुन्दुराक्षी	२	४	१२४	कुरण्टक	२	४	७४
कुपूय	३	१	५४	"	२	४	७५
कुप्य	२	९	९१	कुरवव	२	४	७४
कुवेर	१	१	६८	"	२	४	७५
"	१	३	३	कुरर	२	५	२३
कुवेरक	२	४	१२७	कुरविन्द	२	४	१५९
कुवेराक्षी	२	४	५५	कुरविम्भ	२	९	८६
कुञ्ज	२	६	४८	कुल	२	५	४१
कुमार	१	१	४०	"	२	७	१
"	१	७	१०	कुलक	२	४	३९
कुमारव.	२	४	२५	"	२	४	१५५
कुमारी	२	४	७३	"	०	१०	५
"	२	६	८	कुलटा	०	६	१०
कुमुद	१	३	३	कुलन्विका	२	९	१००
"	१	१०	३७	कुलशास्त्रिणा	०	६	७
कुमुदप्राय	२	१	९	कुलश्रेष्ठिन्	०	१०	७
कुमुदवाग्धव	१	३	१४	कुलमम्भव	०	७	०
कुम्दिना	२	४	४०	कुलश्री	०	६	७
कुमुदिनी	१	१०	३९	कुलाय	२	५	३७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुलाल	२	१०	६	कुसीदिक	२	९	५
कुलाली	२	९	१०२	कुसुम	२	४	१७
कुलिश	१	१	४७	कुमुमाञ्जन	२	९	१९३
कुली	२	४	९४	कुसुमेपु	१	१	२६
कुलीन	२	७	३	कुसुम्भ	२	९	१०६
"	२	८	४४	"	३	३	१३७
कुलीर	१	१०	२१	कुसृति	१	७	३०
कुल्माप	२	९	१८	कुस्तुम्बुरु	२	९	३८
"	२	९	३९	कुहना	२	७	५३
"	३	६	२१	कुहर	१	८	१
कुल्मापाभिपुत	२	९	३९	कुह	१	४	९
कुल्य	२	६	६८	कूकुद	३	१	१४
कुल्या	१	१०	३४	कूट	२	३	४
कुवल	२	४	३६	"	२	५	४२
"	३	६	४२	"	३	३	३७
कुवल्य	१	१०	३७	कूटक	२	९	१३
कुवाद	३	१	३७	कूटयन्त्र	२	१०	२६
कुविन्द	२	१०	६	कूटशाल्मलि	२	४	४७
कुवेणी	१	१०	१६	कूटस्थ	३	१	७३
कुश	२	४	१६६	कूप	१	१०	२६
"	३	३	२१७	कूपक	१	१०	१०
कुशल	१	४	२६	"	१	१०	१२
"	३	१	४	"	२	६	७५
"	३	३	२०५	कूवर	२	८	५८
कुशी	२	९	९९	कूर्च	२	६	९२
कुशीलव	२	१०	१२	कूर्चशीर्षे	२	४	१४२
कुशेभय	१	१०	४०	कूर्चिका	२	९	४४
कुष्ठ	२	४	१२६	कूर्देन	१	७	३३
"	२	६	५४	कूर्पूर	२	६	८०
"	३	६	३४	कूर्पांमक	२	६	११८
कुमीद	२	९	४	कूर्म	१	१०	२१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कूल	१	१०	७	कृपीटयोनि	१	१	५३
कूपमाण्डक	२	४	१५५	कृमि	२	५	१३
कृकण	२	५	१९	कृमिकोशोत्थ	२	६	१११
कृकलास	२	५	१२	कृमिघ्न	२	४	१०६
कृकवाकु	२	५	१७	कृमिज	२	६	१२६
कृकाटिका	२	६	८८	कृग	३	१	६१
कृच्छ्र	१	९	४	कृसानु	१	१	५४
"	२	७	५२	कृसानुरेतम्	१	१	३३
कृत	३	३	७७	कृशाश्विन्	२	१०	१२
कृतपुङ्ख	२	८	६८	कृषक	२	९	६
कृतमाल	२	४	२४	कृषि	२	९	२
कृतमुख	३	१	४	कृषिक्	२	९	१३
कृतलक्षण	३	१	१०	कृषीवल	२	९	६
कृतसापत्निका	२	६	७	कृष्ट	२	९	८
कृतहस्त	२	८	६८	कृष्टि	२	७	६
कृतान्त	१	१	५८	कृष्ण	१	१	१८
"	३	३	६५	"	१	४	१२
कृतिन्	२	७	६	"	१	५	१४
"	३	१	४	"	२	९	३६
कृत्त	३	१	१०३	कृष्णपावफल	२	४	६७
कृत्ति	२	७	४६	कृष्णफला	२	४	९६
कृत्तिवासम्	१	१	३१	कृष्णभेदी	२	४	८६
कृत्या	३	३	१५९	कृष्णला	२	४	९८
कृत्रिमधूपक्	२	६	१२८	कृष्णलोहित	१	५	१६
कृत्रिमा (सरिन्)	१	१०	३४	कृष्णवर्भन्	१	१	५४
कृत्स्न	३	१	६५	कृष्णवृन्ना	२	४	५५
कृषण	३	१	४८	कृष्णमार	२	५	१०
कृषा	१	७	१८	कृष्णा	२	४	९६
कृषाण	२	८	८९	कृष्णिका	२	९	१९
कृषाणी	२	१०	३३	केकर	०	६	४९
कृपालु	३	१	१५	केवा	२	५	३१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
केकिन्	२	५	३०	कैदारिक	२	९	११
केतकी	२	४	१७०	कैदार्यं	२	९	११
केतन	२	८	९९	कैरव	१	१०	३७
"	३	३	११४	कैलाम	१	१	७०
केतु	३	६	६१	कैवनं	१	१०	१५
केदर	३	६	२०	कैवर्तान्मुस्तक	२	४	१३२
केदार	२	९	११	कैवन्य	१	५	६
केनिपानक	१	१०	१३	कैशिक	२	६	९६
केयूर	२	६	१०७	कैश्य	२	६	९६
केलि	१	७	३२	कोक	२	५	७
केवल	२	३	२०४	"	२	५	२०
केस	२	६	९५	कोकनद	१	१०	४२
"	३	६	१२	कोकनदच्छवि	१	५	१५
केसपानी	२	६	९७	कोकिल	२	५	१९
केसर	२	४	२५	कोकिलाक्ष	२	४	१०४
"	२	४	६४	कोटर	२	४	१३
"	२	४	६५	कोटनी	२	६	१७
केसरिन्	२	५	१	कोटि	२	८	८४
केसव	१	१	१८	"	०	८	९३
"	२	६	४५	"	३	३	३८
केसवेश	२	६	९७	कोटिकर्पा	०	४	१३३
केसाम्बुनामन्	२	४	१२२	कोटिस	२	९	१०
केसिक	२	६	४५	कोट्टार	३	६	१८
केसिन्	२	६	४५	कोठ	२	६	५४
केसिनी	२	४	१२६	कोण	१	७	६
केसर	१	१०	४३	"	२	८	९३
कैटभजिन्	१	१	२२	कोदण्ड	२	८	८३
कैटयं	०	४	४०	कोदव	०	९	१६
कैतव	१	७	३०	कोप	१	७	२६
"	२	१०	४४	कोपना	०	६	४
कैदारक	२	९	११	कोपिन्	३	१	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
कोमल	३	१	७८	कौतूहल	१	७	३१
कोयट्टिव	२	५	३५	कौद्रवीण	२	९	८
कोरक	२	४	१६	कौन्तिक	२	८	७०
कोरङ्गी	२	४	१२५	कौन्ती	२	४	१२०
कोरद्रूप	२	९	१६	कौपीन	३	३	१२२
कोल	१	१०	११	कौमुदी	१	३	१७
"	२	४	३६	कौमोदकी	१	१	२८
"	२	५	२	कौलटिनेय	२	६	२७
कोलक	२	६	१२९	कौलटेय	२	६	२६
"	२	९	३६	"	२	६	२७
कोलदल	२	४	१३०	कौलटेर	२	६	२६
कोलम्बक	१	७	७	कौलीन	३	३	११७
कोलवल्ली	२	४	९७	कौल्यक	२	१०	२१
कोला	२	४	९७	कौशिक	२	४	३४
कोलाहल	१	६	२६	"	३	३	१०
कोलि	२	४	३६	कौशेय	२	६	१११
कोविद	२	७	५	कौस्तुभ	१	१	२८
कोविदार	२	४	२२	क्रकच	२	१०	३४
कोग	२	८	१७	क्रकर	२	४	७७
"	२	९	९१	"	२	५	१९
कोशफल	२	६	१३०	क्रनु	२	७	१३
कोशातवी	३	३	८	क्रनुध्वमिन्	१	१	३४
कोप	३	३	२२२	क्रनुभुज्	१	१	९
कोष्ठ	३	३	४०	क्रथन	०	८	११५
कोष्ण	१	३	३५	क्रन्दन	२	८	१०७
कीबकुटिव	३	३	१७	"	३	३	१२४
कीक्षेयक	२	८	८९	क्रन्दिन	१	७	३५
कीटतक्ष	२	१०	९	क्रम	०	७	३९
कीटिक	२	१०	१४	क्रमुक्	२	८	४१
कीणप	१	१	५९	"	०	४	४१
कीनुक्	१	७	३१	"	०	८	१६९

शब्दा-	का०	व०	श्लो०	शब्दा-	का०	व०	श्लो०
रुमेलक	२	९	७५	कल्म	३	२	१०
त्रयवित्रयिक	२	९	७८	कल्मथ	२	२	१०
त्रयिक	२	९	७९	किल्ल	३	१	१०५
त्रय्य	२	९	८१	किल्लशाक्ष	२	६	६०
त्रय्य	२	६	६३	किल्लष्ट	१	६	१९
त्रय्याद्	१	१	५९	"	३	१	९८
"	१	१	५९	कलीतक	२	४	१०९
त्रायक	२	९	७९	कलीतकिका	२	४	९४
त्रिया	१	६	२	कलीव	२	६	३९
"	३	२	१	"	३	३	२१४
"	३	३	१५८	क्लेश	३	२	२९
त्रियावत्	३	१	१८	क्लेशित	३	१	९८
त्रीडा	१	७	३२	क्लोम	२	६	६५
"	१	७	३३	क्वण	१	६	२४
त्रुड्	२	५	२२	"	३	२	८
त्रुध्	१	७	२६	क्वणन	१	६	२४
त्रुष्ट	१	७	३५	क्वणित	१	६	१५
त्रूर	३	१	४७	क्वधित	३	१	९५
"	३	१	७६	क्वाण	१	६	२४
"	३	३	१९२	क्षण	१	४	११
त्रेय	२	९	८१	"	१	७	३८
त्रोड	२	५	२	"	३	३	४७
"	२	६	७७	क्षणदा	१	४	४
त्रोध	१	७	२६	क्षणन	२	८	११४
त्रोधन	३	१	३२	क्षणप्रभा	१	३	९
त्रोधिन्	३	१	३२	क्षतज	०	६	६४
त्रोष्टु	२	५	५	क्षतश्चन	२	७	५४
त्रोष्टुविप्रा	२	४	९३	क्षतु	०	८	५९
त्रोष्ट्री	२	४	११०	"	२	१०	३
त्रोञ्च	२	५	०२	"	३	३	६३
त्रोञ्चशरण	१	१	४०	क्षत्रिय	२	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
क्षत्रिय	३	६	२०	क्षिया	३	२	७
क्षत्रिया	२	६	१४	क्षीव	३	१	२३
क्षत्रियो	२	६	१५	क्षीर	१	१०	४
क्षत्रियाणी	२	६	१४	"	२	९	५१
क्षन्तु	३	१	३१	"	३	३	१८३
क्षपा	१	४	४	क्षीरविकृति	२	९	४४
क्षपाकर	१	३	१५	क्षीरविदारी	२	४	११०
क्षम	३	३	१४३	क्षीरसुक्ला	२	४	११०
क्षमा	३	३	१४३	क्षीरावी	२	४	१००
क्षमितु	३	१	३१	क्षीरिका	२	४	४५
क्षमिन्	३	१	३१	क्षीरोद	१	१०	२
क्षय	१	४	२२	क्षुत्	२	६	५२
"	२	६	५१	क्षुत	२	६	५२
"	२	८	१९	क्षुद्र	३	१	४८
"	३	२	७	"	३	३	१७८
"	३	३	१४६	क्षुद्रघण्टिका	२	६	११०
क्षव	२	६	५२	क्षुद्रगह्व	१	१०	२३
"	२	९	१९	क्षुद्रा	२	४	९४
क्षवथु	२	६	५२	"	३	३	१७८
क्षान्त	३	१	९७	क्षुद्राण्डमत्स्यसघात	१	१०	१९
क्षान्ति	१	७	२४	क्षुध	२	९	५४
क्षार	२	९	९९	क्षुधाभिजनन	२	९	१९
क्षारक	२	४	१६	क्षुधित	३	१	२०
क्षारमृत्तिका	२	१	४	क्षुप	२	४	८
क्षारित	३	१	४३	क्षुमा	२	९	२०
क्षिति	२	१	२	क्षुर	२	४	१०४
"	३	३	७१	"	३	६	२०
क्षिया	३	२	११	क्षुरक	२	४	४०
क्षिप्त	३	१	८७	क्षुरप्र	३	६	२०
क्षिप्नु	३	१	३०	क्षुरिन्	२	१०	१०
क्षिप्र	१	१	६४	क्षुल्लक	२	१०	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुल्लक	३	१	६१	ख	३	३	१८
"	३	२	१०	"	३	६	२२
क्षेत्र	२	९	११	खग	२	५	३२
"	३	३	१८१	"	२	८	८६
क्षेत्रज्ञ	१	४	२९	"	३	३	१९
"	३	३	३३	खगेश्वर	१	१	२९
क्षेत्राजीव	२	९	६	११ खञ्जक	३	३	१९
क्षेपण	३	२	११	खजावा	२	९	३४
क्षेपणी	१	१०	१३	खञ्ज	२	६	४९
क्षेपिष्ठ	३	१	१११	खञ्जन	२	५	१५
क्षेमन्	१	४	२६	खञ्जरीट	२	५	१५
क्षेमन्	२	४	१२८	खट	३	६	१७
"	३	६	३४	खट्वा	२	६	१२८
क्षेत्र	२	९	११	खङ्ग	१	८	२८
क्षोणी	२	१	२	"	२	५	४
क्षोद	२	८	९९	"	२	८	८९
क्षोदिष्ठ	३	१	१११	खड्गिन्	२	५	४
क्षोम	२	२	१२	खण्ड	१	३	१६
क्षोत्र	२	९	१०७	खण्डपरम्	१	१	३१
क्षोम	२	६	११३	खण्डविवार	२	९	४३
क्षुत्त	३	१	९१	खण्डिव	२	९	१६
क्षमा	२	१	३	खदिर	२	४	४९
क्षमाभून्	२	३	१	खदिरा	२	४	१४१
"	२	८	१	खद्योत	२	५	२८
क्ष्वेड	१	८	९	खनि	२	३	७
क्ष्वेडा	२	८	१०७	खनित्र	२	९	१२
"	३	३	४३	खपुर	२	४	१६९
क्ष्वेडित	३	६	३४	खर	१	३	३५
				"	२	९	७७
	ग			भरणम्	२	६	४६
ख	१	२	१	खरणम्	२	६	४६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सरपुष्पा	२	४	१३९	खोड	२	६	४९
खरमञ्जरी	२	४	८९	घ्यात	३	१	९
सरा	२	४	६९	घ्यातमहृण	३	१	९३
खराशवा	२	४	१११	घ्याति	३	२	९
खर्जू	२	६	५३				
खर्जूर	२	४	१७०	ग			
"	२	९	९६	गगन	१	२	१
खर्जूरी	२	४	१७०	गङ्गा	१	१०	३१
खर्व	२	६	४६	गङ्गाधर	१	१	३४
"	३	१	७०	गज	२	८	३४
खर्वट	३	६	३३	गजता	२	८	३६
खल	३	१	४७	गजवन्धनी	२	८	४३
खलपू	३	१	१७	गजभध्या	२	४	१२३
खलिनी	३	२	४२	गजानन	१	१	३८
खलीन	२	८	४९	गञ्जा	२	२	८
खलु	३	४	१७	गडक	१	१०	१७
खत्या	३	२	४२	गडु	३	६	१८
खात	१	१०	२७	गडुल	२	६	४८
खादित	३	१	११०	गण	२	५	४०
खारी	२	९	८८	"	२	८	८१
खारीक	२	९	१०	"	३	३	४६
खारीवाप	२	९	१०	गणक	२	८	१४
खिल	२	१	५	गणदेवना	१	१	१०
खुर	२	४	१३०	गणनीय	३	१	६४
"	२	८	४९	गणरात्र	१	४	६
खुरणम्	२	६	४७	गणरूप	२	४	८०
खुरणन	२	६	४७	गणहामक	२	४	१२८
खेट	३	१	५४	गणाधिप	१	१	३८
६ खेटक	३	३	१७	गणिका	१	७	११
खेम	१	१०	२९	"	२	४	७१
खेला	१	७	३३	"	२	६	१९

शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०	शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०
गणिका	३	३	१७	गन्धर्व	१	१	५२
गणिकारिका	२	४	६६	"	२	५	११
गणित	३	१	६४	"	२	८	४४
गणैय	३	१	६४	"	३	३	१३३
गण्ड	२	६	९०	गन्धर्वहस्ताक	२	४	५०
"	२	८	३७	गन्धवह	१	१	६२
"	३	६	१२	गन्धवहा	२	६	८९
गण्डक	२	५	४	गन्धवाह	१	१	६२
गण्डवाली	२	४	१४१	गन्धमार	२	६	१३१
गण्डशैल	२	३	६	गन्धादमन्	२	९	१०२
गण्डाली	२	४	१५९	गन्धिनी	२	४	१२३
गण्डीर	२	४	१५७	गन्धोत्तमा	२	१०	३९
गण्डुपदी	१	१०	२४	गन्धोली	२	५	२७
गण्डूपद	१	१०	२२	गभस्ति	१	३	३३
गण्डूपा	३	६	१०	गभीर	१	१०	१५
गतनासिक	२	६	४६	गम	२	८	९५
गद	२	६	५१	"	३	२	२९
गदा	१	१	२८	गमन	२	८	९५
गद्य	३	६	३१	गम्भारी	२	४	३५
गन्त्री	२	८	५२	गम्भीर	१	१०	१५
गन्ध	१	५	७	गम्य	३	१	९२
गन्धक	२	९	१०२	गरण	३	२	३७
गन्धकुटी	२	४	१२३	गरल	१	८	९
गन्धन	३	३	११५	गरिष्ठ	३	१	११२
गन्धनाकुली	२	४	११४	गरी	२	४	६९
गन्धफली	२	४	५६	गरुड	१	१	२९
"	२	४	६४	गरुडध्वज	१	१	१९
गन्धमादन	२	३	३	गरुडाग्रज	१	३	३२
गन्धमूली	२	४	१५४	गरुत्	२	५	३६
गन्धरस	२	९	१०४	गरुत्मत	१	१	२९
गन्धर्व	१	१	११	"	२	५	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शरुत्तम्	३	३	५८	गवेधु	२	९	२५
शगंरी	२	९	७४	गवेधुवा	२	९	२५
शजित	१	३	९	गवेपणा	२	७	३२
"	२	८	३६	गवेपित	३	१	१०५
शर्त	१	८	२	गघ्य	२	९	५०
शर्दभ	२	९	७७	गघ्या	२	९	६०
शर्दभाण्ड	२	४	४३	गघ्यूति	२	१	१८
शर्धन	३	१	२२	गहन	२	४	१
शर्म	२	६	३९	"	३	१	८५
"	३	३	१३६	गह्वर	२	३	६
शर्मक	२	६	१३५	"	३	३	१८४
शर्मागार	२	२	८	गाङ्गेय	२	९	९४
शर्माशय	२	६	३८	"	३	३	१५६
शभिणी	२	६	२२	गाङ्गेरुकी	२	४	११७
शर्भोपघातिनी	२	९	६९	गाड	१	१	६७
शर्मुत्	२	४	१६५	गाणिक्य	२	६	२२
शर्व	१	७	२२	गाण्डिव	२	८	८४
शर्हण	१	६	१३	गाण्डीव	२	८	८४
शर्ह्यं	३	१	५४	गात्र	२	६	७०
शर्ह्यंवादिन्	३	१	३७	"	२	८	४०
शल	२	६	८८	गात्रानुलेपनी	२	६	१३३
शलवम्बल	२	९	६३	गान	१	६	२६
शलन्तिका	२	९	३१	गान्धार	१	७	१
शलित	३	१	१०४	गायत्री	२	४	४९
शलोट्टेश	२	८	४८	"	२	७	२२
शलन्या	३	२	४२	गारन्मन्	२	९	९२
शलवय	२	५	११	गाभिष	२	६	२२
शलवल	२	९	१००	गाहंपत्र	२	७	१९
शलवाक्ष	२	२	९	गालव	२	४	३३
शलवाक्षी	२	४	१५६	गिर्	१	६	१
शलवीस्वर	२	९	५८	गिरि	२	३	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गिरि	३	२	११	गुण	३	३	४७
गिरिकर्णा	२	४	१०४	गुणवृक्षक	१	१०	१२
गिरिका	२	५	१२	गुणित	३	१	८८
गिरिज	२	९	१००	गुण्डित	३	१	८९
"	२	९	१०४	गुद	२	६	७३
गिरिमल्लिका	२	४	६६	गुन्द्र	२	४	१६२
गिरिसा	१	१	३१	गुन्द्रा	२	४	५५
गिरीश	१	१	३१	"	२	४	१६०
गिलिन	३	१	११०	गुप्त	३	१	८९
गीत	१	६	२६	"	३	१	१०६
"	१	७	१०	गुप्ति	३	३	७५
गीर्ण	३	१	११०	गुरण	३	२	११
गीर्णि	३	२	११	गुरु	१	३	२८
गीर्वाण	१	१	९	"	२	७	७
गीष्पति	१	३	३४	"	३	३	१६३
गुगुलु	२	४	३४	गुविणी	२	६	२२
गुच्छ	२	६	१०५	गुल्फ	२	६	७२
"	२	९	२१	गुल्म	२	४	९
गुच्छक	२	४	१६	"	२	६	६६
गुच्छार्ध	२	६	१०५	"	२	८	८१
गुञ्जा	२	४	९८	"	३	३	१४३
गुड	३	३	४२	गुन्मिनी	२	४	९
गुडपुष्प	२	४	२७	गुवात्र	२	४	१६९
गुडफल	२	४	२८	गुह	१	१	३९
गुडा	२	४	१०५	गुहा	२	३	६
गुडूची	२	४	८१	"	२	४	९३
गुण	१	४	२९	गुह्य	३	३	१५५
"	१	५	१७	गुह्यक	१	१	११
"	२	८	१९	गुह्यकेश्वर	१	१	६८
"	२	८	८५	गूट	३	१	८९
"	२	१०	२७	गूटपाद	१	८	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गूढपुरप	२	८	१३	गोकर्णी	२	४	८४
गूय	२	६	६८	गोकुल	२	९	५८
गूत	३	१	९६	गोक्षुरक	२	४	९९
गूञ्जन	२	४	१४८	गोचर	१	५	८
गूधु	३	१	२२	गोजगधा	२	४	१५६
गूध्र	२	५	२१	गोजिह्वा	२	४	११९
गूध्रसी	३	६	१०	गोण्ड	३	६	१८
गूष्टि	२	४	१५१	गोत्र	२	३	१
गूह	२	२	४	"	२	७	१
"	२	२	५	"	३	३	१८१
"	३	३	२३९	गोत्रभिद्	१	१	४२
गूहगोधिवा	२	५	१२	गोत्रा	१	१	३
गूहपति	२	८	१५	"	२	९	६०
गूहयालु	३	१	२७	गोदारण	२	९	१४
गूहस्थूण	३	६	३०	गोदुह	२	९	५७
गूहाराम	२	४	१	गोधन	२	९	५८
गूहावग्रहणी	२	२	१३	गोघा	२	८	८४
गूहिन्	२	७	३	गोधापदी	२	४	११९
गूह्यक	२	५	८३	गोधि	२	६	९२
"	३	१	१६	गोधिका	१	१०	२२
गेन्दुक	२	६	१३८	गोधिकात्मज	२	५	६
गेह	२	२	४	गोधूम	२	९	८१
गेरिक	२	३	८	गोनर्द	२	४	१३२
"	३	३	१२	गोनम	१	८	४
गेरेय	२	९	१०४	गोप	२	८	७
गो	२	९	६०	"	०	९	५७
"	२	९	६६	"	३	३	१३०
"	३	३	२५	गोपति	२	९	६२
गोत्रण्टन	२	४	९९	गोपग्म	०	९	१०८
गोत्रर्ण	२	५	१०	गोपानमी	०	०	१५
"	२	६	८३	गोपायित	२	१	१०६

शब्दा	का०	ध०	श्लो०	शब्दा	का०	ध०	श्लो०
गोपाल	२	९	५७	गोस्तनी	२	४	१०७
गोपी	२	४	११२	गोस्थानक	२	४	१३
गोनुर	२	२	१६	गौनम	१	१	१५
"	२	४	१३२	गौघार	२	५	६
"	३	३	१८३	गौघेय	२	५	६
गोप्यक	२	१०	१७	गौर	१	५	१३
गोमत्	२	९	५८	"	१	५	१४
गोमय	२	९	५०	"	३	३	१९०
गोमायु	२	५	५	गौरी	१	१	३६
गोमिन्	२	९	५८	"	२	६	८
गोमुख	३	३	१९	गौष्ठीन	२	१	१३
गोरम	२	९	५३	ग्रन्थि	२	४	१६२
गोर्द	२	६	६५	ग्रन्थिव	०	९	११०
गोल	३	६	२०	ग्रन्थित	३	१	८५
गोलक	२	६	३६	ग्रन्थिपणं	२	४	१३२
गोला	२	९	१०८	ग्रन्थिल	२	४	३७
गोलीद	२	४	३९	"	२	४	७७
गोलोमी	२	४	१०२	ग्रन्थ	१	६	२०
"	२	४	१५९	"	३	१	१११
"	२	९	१११	ग्रह	१	४	९
गोवन्दनी	२	४	५५	"	३	२	८
गोविन्द	१	१	१९	"	३	३	२३७
"	३	३	९२	ग्रहणीगज्	०	६	५५
गोविष्	२	९	५९	ग्रहपति	१	३	३१
गोनाल	३	६	४०	ग्रहीन्	३	१	२७
गोशीर्षं	०	६	१३१	ग्राम	२	२	१९
गोष्ठ	२	१	१३	"	३	३	१४१
गोष्ठी	२	७	१५	ग्रामणी	३	३	५०
गोष्पद	३	३	९४	ग्रामनक्ष	०	१०	९
गोगर्ध	०	९	५७	ग्रामना	३	२	८०
गोगत्र	२	६	१०७	ग्रामाधीन	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रामान्त	२	२	२०	घन	१	७	९
ग्रामीणा	२	४	९४	"	२	८	९१
ग्राम्य	१	६	१९	"	३	१	६६
ग्राम्यधर्म	२	७	५७	"	३	३	१११
ग्रावन्	२	३	१	घनरस	१	१०	५
"	२	३	४	घनसार	२	६	१३०
"	३	३	१०६	घनाघन	३	३	११०
ग्रास	२	९	५४	घमं	१	७	३३
ग्राह	१	१०	२१	"	३	३	१४२
"	३	२	८	घस्मर	३	१	२०
ग्राहिन्	२	४	२१	घस्र	१	४	२
ग्रीवा	२	६	८८	घाटा	२	६	८८
ग्रीष्म	१	४	१८	घाण्टिक	२	८	९७
ग्रीव्यक	२	६	१०४	घात	२	८	११५
ग्लस्त	३	१	१११	घातुक	३	१	२८
ग्लह	२	१०	४५	"	३	१	४७
ग्लान	२	६	५८	घास	२	४	१६७
ग्लास्नु	२	६	५८	घुटिका	२	६	७२
ग्लो	१	३	१५	घुण	३	६	१८
	घ			घूणित	३	१	३२
घट	२	९	३२	घूणा	१	७	१८
घटना	२	८	१०७	"	३	२	३२
घटा	२	८	१०७	"	३	३	५२
घटीयन्त्र	२	१०	२७	घूणि	१	३	३३
घट्ट	३	६	१८	घृत	२	९	५२
घण्टापथ	२	१	१८	"	३	३	७६
घण्टापाटलि	२	४	३९	घृष्टि	०	९	२
घण्टारवा	२	४	१०७	घोटक	२	८	४३
घन	१	३	८	घोणा	२	६	८९
"	१	७	४	"	२	८	४९
				घोणिन्	०	५	२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
घोष्ठा	२	४	३७	चत्रिन्	१	८	७
"	२	४	१६९	चत्रीवत्	२	९	७७
घोर	१	७	२०	चक्षु श्रवस्	१	८	६
घोष	२	२	२०	चक्षुप्	२	६	९३
घोषक	२	४	११७	चक्षुष्या	२	९	१०२
घोषणा	१	६	१२	चञ्चल	३	१	७५
घ्राण	२	६	८९	चञ्चला	१	३	९
"	३	१	९०	चञ्चु	२	४	५१
घ्राणतपंण	१	५	११	"	२	५	३६
घ्रात	३	१	९०	चटक	२	५	१८
च				चटका	२	५	१८
च	३	४	३	चटकाशिरम्	२	९	११०
"	३	५	५	चणक	२	९	१८
चकोरक	२	५	३५	चण्ड	३	१	३२
चक्र	१	१०	७	चण्डा	२	४	८८
"	२	५	२२	"	२	४	१२८
"	२	८	५६	चण्डात	२	४	७६
"	२	८	७८	चण्डातव	२	६	११९
"	३	३	१८३	चण्डाल	२	१०	४
चक्रकारक	२	४	१२९	"	२	१०	१९
चक्रपाणि	१	१	२०	चण्डालबन्लकी	२	१०	३१
चक्रमदंर	२	४	१४७	चण्डिका	१	१	३७
चक्रला	२	४	१६०	चनु गाल	२	२	६
चक्रत्रिन्	२	८	२	चनुर	२	१०	१९
चक्रवर्तिनी	२	४	१५३	चनुरङ्गुल	२	४	२३
चक्रवाण	२	५	२२	चनुरानन	१	१	१६
चक्रवाल	१	३	६	चनुभंद्र	२	७	५८
"	२	३	२	चनुभुंज	१	१	२०
चक्राङ्ग	२	५	२३	चनुवंश	२	७	५७
चक्राङ्गी	२	४	८६	चनुशंखिणी	२	९	६८
				चनुगण	२	१	१७

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
चत्वर	२	२	१३	चर	२	८	१३
	२	७	१८		३	१	७४
चन	३	५	३	चरक	३	६	३३
चदन	२	६	१३१	चरण	२	६	७१
चद्र	१	३	१४	चरणायुध	२	५	१७
	२	८	१४६	चरम	३	१	८१
	३	३	१८३	चरमक्षमाभूत	२	३	२
चद्रक	२	५	३१	चराचर	३	१	७४
चद्रभागा	१	१०	३४	चरित (शुचि)	१	७	२६
चद्रमस	१	३	१४	चरिष्णु	३	१	७४
चद्रवाला	२	४	१२५	चरु	२	७	३२
चद्रशखर	१	१	३०	चचरी	३	६	१०
चद्रसञ्ज	२	६	१३०	चर्चा	१	५	२
चद्रहास	२	८	८९		२	६	१२२
चद्रिका	१	३	१७	चमकपा	२	४	१४३
चपल	१	१	६५	चमकार	२	१०	७
	२	९	१९	चमन	२	७	४६
	३	१	४६		२	८	९०
चपला	१	३	९	चमप्रभदिका	२	१०	३४
	२	४	९६	चमप्रमविवा	२	१०	३३
चपेट	२	६	८४	चमिन	२	४	४६
चमर	२	५	१०		२	८	७१
चमरिक्	२	४	२२	चर्चा	२	७	३५
चमस	३	६	३५	चचित	३	१	११०
चमसी	३	६	१०	चल	३	१	७४
चमू	२	८	७८	चलदत्र	२	४	२०
	२	८	८१	चलन	३	१	७६
चमूरु	२	५	९	चलाचल	३	१	७४
चम्पक	२	४	६३	चञ्जित	२	८	९६
चय	२	२	३	,	३	१	८७
	२	५	४०	चविका	२	४	९८

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः -	का०	ख०	श्लो०
चव्य	२	४	९८	चित्	१	५	१
चपक	२	१०	४३	..	३	५	३
चपाल	२	७	१८	चिता	२	८	११७
चान्त्रिक	२	८	९७	चिति	२	८	११७
चाङ्गेरी	२	४	१४०	चित्त	१	४	३१
चाटकर	२	५	१८	चित्तविग्रम	१	७	२६
चाण्डाल	२	१०	२०	चित्तसमुद्रति	१	७	२२
चाण्डालिका	२	१०	३१	चिताभोग	१	५	२
चातक	२	५	१७	चित्या	२	८	११७
चातुर्वर्ण्य	२	७	२	चित्र	१	५	१७
चाप	२	८	८३	..	१	७	१९
चामर	२	८	३१	..	३	३	१७९
चामीरुर	२	९	९५	चित्रक	२	४	५१
चाम्पेय	२	४	६३	..	२	४	८०
"	२	४	६५	..	२	६	१२३
चार	२	८	१३	चित्रवार	२	१०	७
चार	३	२	१४	चित्रवृत्	२	४	२७
चारटो	२	४	१४६	चित्रतण्डुला	२	४	१०६
चारण	२	१०	१२	चित्रपर्णी	२	४	९२
चार	३	१	५२	चित्रभानु	१	१	५६
चाचिकप	२	६	१२२	..	१	३	३०
चामण	३	२	४३	..	३	३	१०५
चालनी	२	९	२६	चित्रनिगण्डिज	१	३	२४
चार	२	५	१६	चित्रनिगण्डिन्	१	३	२७
चिचिन्म	२	६	५७	चित्रा	२	४	८७
चिचिन्मा	२	६	५०	..	२	४	१५६
चिचु	२	६	९५	चिन्ना	१	७	२९
"	३	१	४६	चिपिटक	२	९	४७
चिचराग	२	९	६६	चिचु	२	६	९०
चिचराम	३	६	३५	चिरचि	३	१	१७
चिचबा	२	४	४३	चिरष्टी	२	६	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
चिरन्तन	३	१	७७	चूलिका	२	८	३८
चिरप्रमूता	२	९	७१	चेटव	२	१०	१७
चिरविल्व	२	४	४७	चेत्	३	५	१२
चिररात्राय	३	५	१	चेतकी	२	४	५९
चिरस्य	३	५	१	चेतन	१	४	३०
चिराय	३	५	१	चेतना	१	५	१
चिलिचिम	१	१०	१८	चेतम्	१	४	३१
चिल्ल	२	५	२१	चेल	२	६	११५
"	२	६	६०	"	२	३	२०३
चिह्न	१	३	१७	चैत्य	२	२	७
चीन	२	५	९	चैत्र	१	४	१५
चीर	३	६	३१	चैत्रय	१	१	७०
चीरी	२	५	२८	चैत्रिक	१	४	१५
चीरवा	२	५	२८	चोच	२	४	१३४
चीवर	३	६	३१	"	३	६	३०
चुक्र	२	८	१४१	चोरपुष्पी	२	८	१२६
"	२	९	३५	चोः	२	६	११८
"	३	६	२०	चौर	२	१०	२४
चुत्रिना	२	८	१४०	चौरिका	२	१०	२५
चुल्ल	२	६	६०	चौमं	२	१०	२५
चुल्लि	२	९	२९	च्युत	३	१	१०४
चुचुक्	२	६	७७				
चूडा	२	५	३१	छ			
"	२	६	९७	छगल्य	२	१	७६
चूडामणि	२	६	१०२	छगलाण्डी	२	८	११७
चूडाला	२	६	१६०	छत्र	२	८	१०
चूत	२	४	३३	छत्रा	२	८	१०५
चूर्णं	२	६	१३४	"	२	८	१६७
"	२	८	९९	"	२	९	३७
चूर्णकुन्डल	२	६	९६	छत्राशी	२	८	११५
चूर्ण	३	६	९	छद्	२	८	१४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जतु	२	६	१२५	जप	२	७	४७
"	३	६	१३	जपापुष्प	२	४	७६
जतुक	२	९	४०	जम्पती	२	६	३८
जतुका	२	५	२६	जम्बाल	१	१०	९
जतुकृत्	२	४	१५३	"	२	१	१०
जतुका	२	४	१५३	जम्बीर	२	४	२४
जनु	२	६	७८	"	२	४	७९
जनक	१	७	१२	जम्बु	२	४	१९
"	२	६	२८	जम्बुक	२	५	५
जनङ्गम	२	१०	१९	"	३	३	३
जनता	३	२	४२	जम्बू	२	४	१९
जनन	१	४	३०	जम्भ	२	४	२४
"	२	७	१	जम्भभेदिन्	१	१	६३
जननी	२	६	२९	जम्भल	२	४	२४
जनपद	२	१	८	जम्भीर	२	४	२४
जनपित्री	२	६	२९	जय	२	४	६६
जनश्रुति	१	६	७	"	०	८	११०
जनादेन	१	१	१९	"	३	२	१०
जनाश्रय	०	२	९	जयन	३	२	१०
जति	१	८	३०	जयन्त	१	१	६६
जनी	२	४	१५३	जयन्ती	२	४	६७
"	२	६	९	जया	२	४	६५
जनुम्	१	४	३०	जय्य	२	८	७४
जन्तु	१	४	३०	जराट	३	१	७६
जन्तुपद	०	४	२२	जराज	२	९	३६
जन्मन्	१	४	३०	जरत्	२	६	८०
जन्मिन्	१	४	३०	जरद्गव	०	९	६१
जन्म	२	७	५८	जग	२	६	६१
"	०	८	१०३	जरायु	०	६	३८
"	३	३	१६०	जरायुज	३	१	५०
जम्बु	१	४	३०	जल	१	१०	३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जलजन्तु	१	१०	२०	जात	१	४	३१
जलधर	१	३	७	जातरूप	२	९	९५
जलनिधि	१	१०	२	जानवेदस्	१	१	५३
जलनिर्गम	१	१०	७	जातापत्या	२	६	१६
जलनीली	१	१०	३८	जाति	१	४	३१
जलपुष्प	३	६	२३	"	२	४	७२
जलप्राय	२	१	१०	"	३	३	६८
जलमुच्	१	३	७	जातीकोश	२	६	१३२
जदध्याल	१	८	५	जातीफल	२	६	१३२
जलशक्ति	१	१०	२३	जातु	३	५	४
जलाधार	१	१०	२५	जातोक्ष	२	९	६१
जलामय	१	१०	२५	जानु	२	६	७२
"	२	४	१६४	जावाल	२	१०	११
जलोच्छ्वास	१	१०	१०	जामातृ	२	६	३२
जलीवस्	१	१०	२२	जामि	३	३	१४३
जलीका	१	१०	२२	जाम्बव	२	४	१९
जन्पाक	३	१	३६	जाम्बूनद	२	९	९५
जल्पिन	३	१	१०७	जायक	२	६	१२५
जव	१	१	६४	जाया	२	६	६
"	२	८	७३	जायाजीव	२	१०	१२
जवन	२	८	४५	जायापनि	२	६	३८
"	२	८	७३	जायू	२	६	५०
"	३	२	३८	जार	२	६	३५
जवनिवा	२	६	१२०	जाल	१	१०	१६
जह्लननया	१	१०	३१	"	३	३	२०१
जागरा	३	२	१९	जालक	२	४	१६
जागरित्	३	१	३२	जालिक	२	१०	१४
जागरूक	३	१	३२	६ जालिक	३	३	१७
जागर्या	३	२	१९	जान्म	२	१०	१६
जाङ्गुलिक	१	८	११	"	३	१	१७
जाङ्गिक	२	८	७३	त्रिषन्तु	३	१	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जिङ्गी	२	४	९०	जीवातु	२	८	१२०
जित्वर	२	८	७७	जीवान्तक	२	१०	१४
जित	१	१	१३	जीविका	२	९	१
जिष्णु	१	१	४२	जीवितकाल	२	८	१२०
"	२	८	७७	जुगुप्सा	१	६	१३
जिह्व	३	१	७	जुङ्ग	२	४	१३७
जिह्व	३	३	१४२	जुह	२	७	२५
जिह्वग	१	८	८	जूति	३	२	३८
जिह्वा	२	६	९१	जूति	३	२	३८
जीन	२	६	४२	जृम्भ	१	७	३५
जीमूत	१	३	७	जृम्भण	१	७	३५
"	२	४	६९	जेतृ	२	८	७४
"	३	३	५९	"	२	८	७७
जीरक	२	९	३६	जेमन	२	९	५६
जीर्ण	२	६	४२	जेय	२	८	७४
जीर्णवस्त्र	२	६	११५	जेन	२	८	७४
जीर्ण	३	२	९	जैवानृक	१	३	१५
जीव	१	३	२४	"	३	१	६
"	२	८	११९	"	३	३	११
जीवक	२	४	४४	जोङ्गक	२	६	१२६
"	२	४	१४२	जोपम्	३	४	१३
जीवजीव	२	५	३५	ज	२	७	५
जीवन	१	१०	३	"	३	३	३४
"	२	९	१	जपिन	३	१	९८
जीवनी	२	४	१४२	जप्त	३	१	९८
जीवनीया	२	४	१४२	जप्ति	१	५	१
जीवनोपध	२	८	१२०	ज्ञानमिद्वान्त	२	८	१५
जीवन्तिका	२	४	८२	ज्ञानि	२	६	३४
"	२	४	८३	ज्ञानृ	३	१	३०
जीवन्ती	२	४	१४२	ज्ञातेय	२	६	३५
जीवा	२	४	१४२	ज्ञान	१	५	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ज्ञानिन्	२	८	१४	ज्ञानुक	२	४	४०
ज्या	२	१	२	ज्ञिण्टी	२	४	७४
"	२	८	८५	"	२	४	७५
ज्यानि	३	२	९	ज्ञिल्लिका	२	५	२८
ज्यायस्	२	६	४३		८		
"	३	३	२३६	टङ्क	२	१०	३४
ज्येष्ठ	१	४	१६	१० "	३	३	१७
"	३	३	४२	"	३	६	३३
ज्योतिरिङ्गण	२	५	२८	टिट्टिभक	२	५	३५
ज्योतिष्मती	२	४	१५०	टीका	३	६	७
ज्योतिस्	३	३	२३१	टुण्टुक	२	४	५६
ज्योत्स्ना	१	३	१७		७		
ज्योत्स्नी	२	४	११८	डमर	३	२	१४
ज्योतिषिक	२	८	१४	डमरु	१	७	८
ज्योत्स्नी	१	४	५	डयन	२	८	५२
ज्वर	२	६	५६	डहु	२	४	६०
"	३	२	३८	डिण्डिम	१	७	८
ज्वलन	१	१	५३	डिम्ब	३	२	१४
ज्वाल	१	१	५७	डिम्भ	२	५	३८
	झ			"	३	३	१३५
झटा	२	४	१२७	डिम्भा	२	६	४१
झटिति	३	५	२	डुण्डुभ	१	८	५
झर	२	३	५		७		
झर्जर	१	७	८	डक्का	१	७	६
झल्लरी	३	६	१०		त		
झप	१	१०	१७	तक	२	९	५३
"	१	१०	१९	तक्षक	३	३	४
झपा	२	४	११७	तक्षन्	२	१०	९
झाटल	२	४	३९	तट	१	१०	
झाटलि	३	६	३८				

शब्दाः	षा०	य०	श्लो०	शब्दाः	षा०	य०	श्लो०
तटिनी	१	१०	३०	तनूरुह	२	५	३६
तडाग	१	१०	२८	"	२	६	१९
तडित्	१	३	१०	तन्तु	२	१०	२८
तडित्त्वत्	१	३	७	तन्तुभ	२	९	१७
तण्डक	३	६	३३	तन्तुवाय	२	५	१३
तण्डुल	२	४	१०६	"	२	१०	६
तण्डुलीय	२	४	१३६	तन्तुसन्तत	३	१	१०१
तत	१	७	४	तन्त्र	३	३	१८६
"	३	१	८५	तन्त्रक	२	६	११२
ततम्	३	५	३	तन्त्रिका	२	४	८२
तत्काल	२	८	२९	तन्त्री	१	७	३
तत्त्व	१	७	९	तन्द्रा	३	३	१७७
तत्पर	३	१	९	तन्द्री	१	७	३७
तथा	३	५	९	तप	१	४	१९
"	३	५	२३	तप क्लेशमह	२	७	४२
तथागत	१	१	१३	तपन	१	३	३१
तथ्य	१	६	२२	"	१	९	१
तद्	३	५	३	तपनीय	२	९	९४
तदर्पण	२	९	८१	तपस्	१	४	१५
तदा	३	५	२२	"	३	४	२३३
तदात्व	२	८	२९	तपस्य	१	४	१५
तदानीम्	३	५	२२	तपस्विन्	२	७	४२
तनय	२	६	२७	तपस्विनी	२	४	१३४
तनु	२	६	७१	तम	१	३	२७
"	३	१	६१	तमम्	१	४	२९
"	३	१	६६	"	१	८	३
"	३	३	११३	"	३	३	२३२
तनुग्र	२	८	६४	तमस्विनी	१	४	४
तनू	२	६	७१	तमाल	२	४	६८
तनूवृत्	३	१	९९	"	३	६	३३
तनूनपात्	१	१	५३	तमालपत्र	२	६	१२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तमिस्र	१	८	३	तर्पण	२	९	५६
तमिस्रा	१	४	५	"	३	३	४
तमी	१	४	४	तर्मन्	२	७	१९
तमोनुद्	३	३	९०	तर्प	१	७	२८
तमोपट्ट	३	३	२३९	"	२	९	५५
तरक्षु	२	५	१	तल	२	८	८४
तरङ्ग	१	१०	५	"	३	३	२०३
तरङ्गिणी	१	१०	३०	तलिन्	३	३	१२७
तरणि	१	३	३०	तल्प	३	३	१३१
"	१	१०	१०	तल्लज	१	४	२७
"	२	४	७३	तष्ट	३	१	९९
तरपण्य	१	१०	११	तस्कर	२	१०	२४
तरल	२	६	१०२	ताण्डव	१	७	१०
"	३	१	७५	"	३	६	३४
तरला	२	९	५०	तात	२	६	२८
तरम्	१	१	६४	तान्त्रिक	२	८	१४
तरन्	२	८	१०२	"	२	८	१५
तरम	२	६	६३	तापस	२	७	४२
तरस्विन्	२	८	७३	तापसानरु	२	४	४६
"	३	३	१२८	तापिच्छ	२	४	६८
तरि	१	१०	१०	तामरस	१	१०	४०
तर	२	४	५	तामलकी	२	४	१२७
तरुण	२	६	४२	तामसी	१	४	५
तरुणी	२	६	८	ताम्बूलबल्ली	२	४	१२०
तर्क	१	५	३	ताम्बूली	२	४	१२०
तर्कविद्या	१	६	५	ताम्रक	२	९	९७
तर्करी	२	४	६५	ताम्रकर्णौ	१	३	५
तर्जनी	२	६	८१	ताम्रकुट्टुक	२	१०	८
तर्णक	२	९	६१	ताम्रषूड	२	५	१७
तर्ङ्	२	९	३४	तार	१	७	२
तर्पण	२	७	१४	"	३	३	१६७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग्यजित्	१	१	४०	तिन्तिडी	२	४	४३
तारवा	१	३	२१	तिन्निडीक	२	९	३५
"	२	६	९०	तिन्दुक	२	४	३८
तारा	१	३	२१	तिन्दुकी	३	६	८
तारप्य	२	६	४०	तिमि	१	१०	१९
ताश्च्यं	१	१	२९	तिमिङ्गल	१	१०	२०
"	३	३	१४६	तिमित	३	१	१०५
ताश्च्यंशैल	२	९	१०२	तिमिर	१	८	३
ताल	१	७	९	तिरम्	३	४	१८
"	२	४	१६८	"	३	५	६
"	२	६	८३	तिरम्करिणी	२	६	१२०
"	२	९	१०३	तिरस्त्रिया	१	७	२२
"	२	६	१०३	तिरीट	२	४	३३
नालपत्र	२	४	१२३	"	३	६	३०
तालपर्णी	२	४	११९	तिरोधान	१	३	१३
तालमूलिका	२	६	१४०	तिरोहिन	२	८	११२
तालाङ्क	१	१	२४	तिर्यञ्च्	३	१	३४
ताली	२	४	१२०	तिलक	२	४	४०
"	२	४	१७०	"	२	६	४९
तालु	२	६	९१	"	२	६	६५
तावत्	३	४	८	"	२	६	१२३
तिक्न	१	५	९	"	२	९	४३
तिक्नक	२	४	१५५	तिलकालक	२	६	४९
तिक्नशाक	२	४	२५	तिलपर्णी	२	६	१३२
तिग्म	१	३	३५	तिलपिञ्ज	२	९	१९
तितउ	२	९	२६	तिलपेज	२	९	१९
तिनिक्षा	१	७	२४	तिलित्म	१	८	५
तितिक्षु	३	१	३१	तिल्य	२	९	७
तित्तिरि	२	५	३५	तिन्व	२	३	३३
तिथि	१	४	१	तिष्प	१	३	२२
तिनिश	२	४	२६	"	३	३	१४८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तिष्यफला	२	४	५७	तुन्नवाय	२	१०	६
तीक्ष्ण	१	३	३५	तुमुल	२	८	१०६
"	२	९	९८	तुम्बी	२	४	१५६
"	३	३	५४	तुरग	२	८	४३
तीक्ष्णगन्धक	२	४	३१	तुरङ्ग	२	८	४३
नीर	१	१०	७	तुरङ्गम	२	८	४३
नीर्य	३	३	८७	तुरङ्गवदन	१	१	७१
तीव्र	१	१	६७	तुरायण	३	२	२
तीव्रवेदना	१	९	३	तुरामाह	१	१	४४
तु	३	४	४	तुम्ब	२	६	१२८
"	३	५	५	तुला	२	९	८५
"	३	५	१५	"	२	९	८७
तुङ्ग	२	४	२५	तुलाकोटि	२	६	१०९
"	३	१	७०	तुलामान	२	९	८५
तुङ्गी	२	४	१३९	तुल्य	२	१०	३६
तुच्छ	३	१	५६	तुल्यपान	२	९	५५
तुण्ड	२	६	८९	तुवर	१	५	९
तुण्डिकेरी	२	४	११६	तुवरिका	२	४	१३१
"	२	४	१३९	तुप	२	४	५८
तुण्डिम	२	६	६१	"	२	९	२२
तुण्डिल	२	६	६१	तुपार	१	३	१८
तुन्य	२	९	१०१	"	१	३	१९
तुन्या	२	४	९५	तुपिन	१	१	१०
"	२	८	१२५	तुहिन	१	३	१८
तुत्याञ्जन	२	९	१०१	तूण	२	८	८८
तुन्द	०	६	७७	तूणी	२	८	८९
तुन्दपरिमृज	१	१०	१८	तूणीर	२	८	८८
तुन्दिव	२	६	४४	तूणं	१	१	६५
तुन्दिन्	२	६	४४	तूल	२	४	६२
तुन्दिल	२	६	४४	"	२	९	१०६
तुप्र	२	४	१२७	तूलिका	२	१०	३२

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
सूवर	३	३	१६६	तैलपर्णिक	२	६	१३१
सूष्णीशील	३	१	३९	तैलपायिका	२	५	२६
सूष्णीक	३	१	३९	तैलम्पाता	३	६	६
सूष्णीकाम्	३	५	९	तैलीन	२	९	७
सूष्णीम्	३	५	९	तैप	१	४	१५
तृण	२	४	१६५	तोक्	२	६	२८
"	२	४	१६७	तोक्म	२	९	१६
तृणद्रुम	२	४	१७०	तोक्व	३	६	३०
तृणधान्य	२	९	२५	तोत्र	२	८	४१
तृणध्वज	२	४	१६०	"	२	९	१२
तृणराज	२	४	१६८	तोदन	२	९	१२
तृणगून्य	२	४	६९	तोमर	२	८	९३
तृण्या	२	४	१६८	तोय	१	१०	४
तृतीयावृत्त	२	९	९	तोयपिप्पली	२	४	१११
तृतीयाप्रवृत्ति	२	६	३९	तोरण	२	२	१६
तृप्	३	१	१०३	तोयंत्रिक	१	७	१०
तृप्ति	२	९	५६	त्यक्न	३	१	१०७
तृप्	१	७	२७	त्याग	२	७	२९
"	२	९	५५	त्रपा	१	७	२३
तृष्णक्	३	१	२२	त्रपु	२	९	१०५
तृष्णा	३	३	५२	त्रयी	१	६	३
तेजन	२	४	१६१	"	१	६	१
तेजनत्र	२	४	१६०	त्रग	३	१	७८
तेजनी	२	४	८३	त्रगर	३	२	२४
तेजम्	२	६	६०	त्रग्ग	३	१	२६
"	३	३	२३५	त्राण	३	१	१०६
तेजिन्	३	१	९१	"	३	७	८
तेम	३	२	२९	त्रान	३	१	१०६
तेमन	२	९	४८	त्रायन्ती	२	८	१५०
संज्ञमाखननी	२	१०	२२	त्रायमाण	२	४	१५०
संज्ञिर	३	५	४३	त्राम	१	७	२१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
त्रिव	२	६	७६	त्रुटि	३	१	६२
त्रिवकुद्	२	३	२	"	३	३	३८
त्रिवट्टु	२	९	१११	त्रेता	२	७	२०
त्रिका	१	१०	२७	"	३	३	६९
त्रिसूट	२	३	२	त्रोटि	२	५	३६
त्रिगुणावृत्त	२	९	९	त्र्यम्बव	१	१	३३
त्रिदश	१	१	७	त्र्यम्बवसप्त	१	१	६८
त्रिदशालय	१	१	६	त्र्युपण	२	९	१११
त्रिदिव	१	१	६	त्व	३	१	८२
त्रिदिवेग	१	१	७	त्वक्षीरी	२	९	१०९
त्रिदिवीनम्	१	१	५२	त्वक्पत्र	२	४	१३४
त्रिपथगा	१	१०	३१	त्वक्मार	२	४	१६०
त्रिपुटा	२	४	१२५	त्वच्	२	४	१२
"	२	४	१०८	"	२	६	६२
त्रिपुरान्तव	१	१	३३	त्वच	२	४	१३६
त्रिफला	२	९	१११	त्वचिमार	२	४	१६०
त्रिभण्डी	२	४	१०८	त्वरा	३	२	२६
त्रियामा	१	४	४	त्वरित	१	१	६६
त्रिलोचन	१	१	३२	"	२	८	७३
त्रिवर्ग	२	७	५७	त्वरितोदिता	१	६	२०
"	२	८	१९	त्वष्ट	३	१	९९
त्रिविधम	१	१	२०	त्वष्टृ	२	१०	९
त्रिविष्टप	१	१	६	"	३	३	३५
त्रिवृत्	२	६	१०८	त्रिवृ	१	३	३६
त्रिवृत्ता	२	६	१०८	"	३	३	२०६
त्रिमन्थ	१	६	३	त्रिशास्त्रि	१	३	३०
त्रिगीप	२	९	९	त्रिशा	२	८	१०
त्रिशास्त्रम्	१	१०	३१				
त्रिहस्य	२	९	९				
त्रिहास्यी	२	९	६८	दश	२	५	२७
त्रुटि	२	४	१२१	दशा	२	८	६६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दशित	२	८	६५	दन्तभाग	२	८	४०
दशी	२	५	२७	दन्तशठ	२	४	२१
दष्टिन्	२	५	२	"	२	४	२४
दक्ष	२	१०	१९	दन्तगठा	२	४	१४०
दक्षिण	१	३	२	दन्तावल	२	८	३४
"	३	१	८	दन्तिका	२	४	१४४
दक्षिणस्थ	२	८	६०	दन्तिन्	२	८	३४
दक्षिणाग्नि	२	७	१९	दन्दशूक	१	८	८
दक्षिणाहं	३	१	५	दध्र	३	१	६१
दक्षिणीय	३	१	५	दम	२	८	२१
दक्षिणेर्मन्	२	१०	२४	"	३	२	३
दक्षिण्य	३	१	५	दमथ	३	२	३
दग्ध	३	१	९९	दमित	३	१	९७
दग्धवा	२	९	४९	दमुनम्	१	१	५६
दण्ड	१	३	३२	दम्पती	२	६	३८
"	२	८	२०	दम्भ	१	७	३०
"	२	८	२१	दम्भोलि	१	१	४७
"	२	८	७९	दम्य	२	९	६०
"	३	३	४२	दया	१	७	१८
दण्डधर	१	१	५९	दयालु	३	१	१५
दण्डनीति	१	६	५	दयित	३	१	५३
दण्डविष्वम्भ	२	९	७६	दग्	१	७	२१
दण्डाहत	०	९	५३	"	३	३	१८५
दद्रुष्ण	२	६	१४७	दग्न्	३	६	९
दधितथ	०	६	०१	दग्नि	३	१	६९
दधिफल	०	४	०१	दगी	२	३	६
दधिमक्नु	२	९	४८	दद्रुं	१	१०	२६
दनुज	१	१	१२	दद्रुण	०	६	७९
दन्	२	६	९१	दद्रुंरोपिन्	०	६	७९
"	३	६	१२	दपंक	१	१	२५
दन्तधावन	०	४	४०	दर्पण	०	६	१४०

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
दर्भ	२	४	१६६	दान	२	७	२९
दर्वि	२	९	३४	,	२	८	२०
दर्वीकर	१	८	८	,	२	८	३७
दर्भ	१	४	८	दानव	१	१	१२
"	२	७	४८	दानवारि	१	१	९
दर्शक	२	८	६	दानशीण्ड	३	१	६
दर्शन	३	२	३१	दान्त	२	७	४२
दल	२	८	१४		३	१	९७
दव	३	३	२०७	दान्ति	३	२	३
दविष्ठ	३	१	६९	दापित	३	१	४०
दवीयन्	३	१	६९	दामन्	२	९	७३
दगन	२	६	९१	दामनी	२	९	७३
दशनवामस्	२	६	९०	दामोदर	१	१	१८
दशवल्	१	१	१४	दायाद	३	३	८९
दशमिन्	२	६	४३	९ दारक	३	३	१७
दशमीस्थ	३	३	८८	दारा	२	६	६
दशा	२	६	११४	दारद	१	८	११
"	३	३	२१७	दारित	३	१	१००
दस्यु	२	८	१०	दार	२	४	१३
"	२	१०	२४	"	२	४	५३
दम	१	१	५१	दारुण	१	७	२०
दहन	१	१	५५	दाग्हृष्टि	२	४	१०२
दाक्षायणी	१	३	२१	दाग्हृम्नक	२	९	३४
दाक्षाय्य	२	५	२१	दावाघाट	२	५	१७
दाडिम	२	४	६४	दाविवा	२	४	११९
,	३	६	४२	,	२	९	१०१
दाडिमपुष्पक	२	४	८९	दावी	२	४	१०२
दाण्डपाता	३	६	६	दाव	३	३	२०७
दान	३	१	१०३	दाविव	१	१०	३६
दात्यूह	२	५	२१	दाग	१	१०	१५
दात्र	२	९	१३	दागपुर	२	४	१३१

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दाम	२	१०	१७	दिस्	१	३	६
दामी	२	४	७४	"	३	६	३
दासीसभ	३	५	२७	दिश्य	१	३	१
दासेय	२	१०	१७	दिष्ट	१	४	१
दासेर	२	१०	१७	"	१	४	२८
दिगम्बर	३	१	३९	"	३	३	३५
दिग्गज	१	३	४	दिष्टान्त	२	८	११६
दिग्ग	२	८	८८	दिष्ट्या	२	५	१०
'	३	१	९०	दीक्षित	२	७	८
दिग्भव	१	३	२	दीदिवि	२	९	४८
दित	३	१	१०३	दीधिति	१	३	३३
दितिसुत	१	१	१२	दीन	३	१	४९
दिधिपु	२	६	२३	दीप	२	६	१३८
"	२	६	२३	दीपक	३	३	११
दिधिपू	२	६	२३	दीप्ति	१	३	३४
दिन	१	४	२	दीप्य	२	४	१११
दिनान्त	१	४	३	दीर्घ	३	१	६९
दिब्	१	१	६	दीर्घकोशिका	१	१०	२५
"	१	२	१	दीर्घंदाशिन्	२	७	६
दिवम	१	४	२	दीर्घपृष्ठ	१	८	८
दिवस्पति	१	१	४२	दीर्घवृन्त	२	४	५७
दिवा	३	५	६	दीर्घसून	३	१	१७
दिवाकर	१	३	२८	दीर्घिका	१	१०	२८
दिवाकीर्ति	२	१०	१०	दु ख	१	९	३
"	२	१०	१९	"	३	६	२३
दिविपद्	१	१	८	दु पमम्	३	५	१४
दिवीवस्	१	१	७	दु स्पर्श	२	४	९१
"	३	३	२२७	दु स्पर्शा	२	४	९४
दिव्य	१	४	२१	दुक्ल	२	६	११३
दिव्योपपादुक्	३	१	५०	दुग्ध	२	९	५१
दिग्	१	३	२	*दुग्धद	२	६	२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
*दुग्धदा	२	६	२९	दुहितृ	२	६	२८
दुग्धिका	२	४	१००	द्वृत	२	८	१६
दुन्दुभि	१	७	६	द्वृती	२	६	१७
"	३	३	१३६	द्वृत्य	२	८	१६
दुरध्व	२	१	१६	द्वून	३	१	१०२
दुरालभा	२	४	९२	द्वूर	३	१	६८
दुरित	२	४	२३	द्वूरवसिन्	२	७	६
दुरोदर	३	३	१७२	द्वूरसून्वोध्वन्	२	१	१७
दुगं	२	८	१७	द्वूर्वा	२	४	१५८
दुगंत	३	१	४९	द्वूपिका	२	६	६७
दुगंति	१	९	१	द्वूप्य	२	६	१२०
दुर्गन्ध	१	५	१२	द्वूप्या	२	८	४२
दुर्गसञ्चर	३	२	२५	द्वृढ	१	१	६७
दुर्गा	१	१	३७	"	३	१	७६
दुर्जन	३	१	४७	"	३	३	४५
दुर्दिन	१	३	१२	द्वृत्सन्धि	३	१	७५
दुर्दुम	२	४	१४८	द्वृत्ति	३	६	१९
दुर्नामक	२	६	५४	द्वृच्च	३	१	८५
दुर्नामिन्	१	१०	२५	द्वृच्	२	६	९३
दुर्बल	२	६	४४	"	३	३	२१८
दुर्भनम्	३	१	८	द्वृपद्	२	३	४
दुर्मुख	३	१	३६	द्वृष्ट	२	८	३०
दुर्बर्ण	२	९	९६	द्वृष्टरजस्	२	६	८
दुर्विध	३	१	४९	द्वृष्टान्त	३	३	६२
दुर्हृद्	२	८	१०	द्वृष्टि	२	६	९३
दुर्लि	१	१०	२४	"	२	३	३९
दुश्च्यवन	१	१	४४	देव	१	१	७
दुष्टत	१	४	२३	"	१	७	१३
दुष्टु	३	५	१९	देवकीनन्दन	१	१	२१
दुष्पत्र	२	४	१२८	देवकुमुम	२	६	१२५
दुष्प्रधपिणी	२	४	११४	देवसातक	१	१०	२७

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
देवमातृविल	२	३	६	दैत्या	२	४	१२३
देवच्छन्द	०	६	१०५	दैत्यारि	१	१	१९
देवजग्धक	२	४	१६६	दैर्घ्य	२	६	११४
देवतर	१	१	५०	दैव	१	४	२८
देवता	१	१	९	दैव (अहोरात्र)	१	४	२१
देवताड	२	४	६९	दैव (तीर्थ)	२	७	५०
देवदारु	२	४	५४	दैवज्ञ	२	८	१४
देवद्रव्यम्	३	१	३४	दैवज्ञा	२	६	२०
देवन	२	१०	४५	दैवत	१	१	९
"	३	३	११८	दैवत (अहोरात्र)	१	४	२१
देवभूय	२	७	५२	दोला	२	४	९५
देवमातृक	२	१	१२	"	२	८	५३
देवयोनि	१	१	११	दोपज्ञ	२	७	५
देवर	२	६	३२	"	३	३	३४
देवल	२	१०	११	दोपा	३	५	६
देववल्लभ	२	४	२५	दोपकदृन्	३		४६
देवसभा	१	१	४८	दोम्	२	६	८०
देवाजीव	२	१०	११	"	३	६	१२
दक्का	१	१०	३६	दोहद	१	७	२७
देवी	१	७	१३	दोहदवती	२	६	२१
"	२	४	८३	द्युति	१	३	१७
"	२	८	१३३	"	१	३	३४
देवृ	२	६	३२	द्युमणि	१	३	३०
देश	२	१	८	द्युम्न	२	९	९०
देशरूप	२	८	२४	द्युतवारक	२	१०	४४
५ देशिक	३	३	१७	द्युतवृत्	२	१०	४३
देह	२	६	७१	द्यो	१	१	६
देहली	२	२	१३	"	१	२	१
दैनेय	१	१	१२	द्योग	१	३	३४
दैत्य	१	१	१२	द्रव्य	२	९	५१
दैत्यगुर	१	३	२५	द्रव	१	७	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
द्रव	०	८	१११	द्रोणदुग्धा	२	९	७२
द्रवन्ती	२	४	८७	द्रोणी	१	१०	११
द्रविण	२	८	१०२	"	२	४	९५
"	२	९	९०	द्राहचिन्तन	१	५	४
"	३	६	२२	द्रीणिक	२	९	१०
"	३	३	५३	द्वन्द्व	२	५	३८
द्रव्य	२	९	९०	"	३	३	२१३
"	३	३	१५५	द्वयातिग	२	७	४४
द्राक्	३	५	२	द्वाम्य	२	८	६
द्राक्षा	०	४	१०७	द्वाम्यिन	०	८	६
द्राघिष्ठ	३	१	११२	द्वान्नाङ्गुल	२	६	८८
द्राविडन	०	४	१३५	द्वान्नात्मन्	१	३	०८
द्रु	०	४	५	द्वान्पर	१	५	३
"	३	६	११	"	३	३	१६३
द्रुक्किलिम	२	४	५३	द्वान्	२	२	१६
द्रुघण	२	८	९१	"	२	२	१६
द्रुण	२	५	१४	द्वारपाल	२	८	६
द्रुणी	३	६	९	द्विगुणावृत्त	२	९	९
द्रुत	१	१	६४	द्विज	०	५	३२
"	१	७	८	"	३	३	३०
"	३	१	८९	द्विजराज	३	१	१५
"	३	१	१००	द्विजा	२	४	१२०
द्रुम	२	४	५	द्विजाति	२	७	४
द्रुमामय	२	६	१२५	द्विजिह्व	३	३	१२५
द्रुमोत्पद	०	४	६०	द्विनीया	२	७	५
द्रुषय	२	९	८५	द्विप	०	८	३४
द्रुहिण	१	१	१७	द्विपाद्य	०	८	०७
द्रोण	०	९	८८	द्विरद	२	८	२४
"	३	३	४९	द्विरेफ	२	५	०९
द्रोणशान	२	५	२१	द्विप्	०	८	११
द्रोणक्षीरा	०	९	७२	द्विपत्	२	८	१०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
द्विसत्ररक्त	१	६	१२	घन्विन्	२	८	६९
द्विहायनी	२	९	६८	घमन्	२	४	१६२
द्वीप	१	१०	८	घमनि	२	६	६५
द्वीपवती	१	१०	३०	घमनी	२	४	१३०
द्वीपिन्	२	५	१	"	२	६	६५
द्वेषण	२	८	१०	घम्मिल्ल	२	६	९७
द्वेष्य	३	१	४५	घर	२	३	१
द्वैध	२	८	१८	घरणी	२	१	२
द्वैप	२	८	५३	घरा	२	१	२
द्वैमातुर	१	१	३८	घरित्री	२	१	२
द्वघष्ट	२	९	९७	धर्म	१	४	२४
	घ			"	१	६	३
घट	३	६	१७	"	३	३	१३९
घत्तूर	२	४	७७	धर्मचिन्ता	१	७	२८
घन	२	९	९०	धर्मध्वजिन्	२	७	५४
घनञ्जय	१	१	५३	धर्मपत्तन	२	९	३६
घनद	१	१	६८	धर्मराज	१	१	१३
घनहरी	२	४	१२८	"	१	१	५८
घनाधिप	१	१	६८	"	३	३	३१
घनिन्	३	१	१०	धर्मसहिता	१	६	६
घनिष्ठा	१	३	२२	धर्णी	२	६	१०
घनुर्धर	२	८	६९	धव	२	६	३५
घनुर्मध्य	२	८	८५	"	३	३	२०७
घनुष्पट	२	४	३८	धवल	१	५	१३
घनुष्मत्	२	८	६९	धवला	२	९	६७
घनुम्	२	८	८३	धवित्र	२	७	२३
घन्य	३	१	३	घातकी	२	४	१२४
घन्वन्	२	१	५	"	३	६	७
"	२	८	८३	घातु	२	३	८
घन्वयाम	२	४	९१	"	३	३	६६
				घातृ	१	१	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
धानूपुष्पिका	२	४	१२४	धीर	२	७	५
ॐधात्री	२	६	२९	धीवर	१	१०	१५
"	३	३	१७७	धीरक्ति	३	२	२५
धाना	२	९	४७	धीमचिव	२	८	४
धानुष्क	२	८	६९	धुत	३	१	८७
धान्य	२	९	२१	धुनी	१	१०	३०
धान्यत्वच्	२	९	२२	धुर्	२	८	५५
धान्याक	२	९	३८	धुरन्धर	२	९	६५
धान्याम्ल	२	९	३९	धुरीण	२	९	६५
धामन्	३	३	१२४	धुर्यं	२	९	६५
धामागंव	२	४	८८	धूत	३	१	१०७
"	२	४	११७	धूपायिन	३	१	१०२
धाय्या	२	७	२२	धूपित	३	१	१०२
धारणा	२	८	२६	धूमकेतु	३	३	५९
धारा	२	८	४९	धूमयोनि	१	३	७
धाराधर	१	३	७	धूमल	१	५	१६
धारासम्पात	१	३	११	धूम्या	३	२	४२
धातंराष्ट्र	२	५	२४	धूम्याट	२	५	१६
धावनी	२	४	९३	धूम्र	१	५	१६
ॐधाविक	२	६	२९	धूर्जटि	१	१	३३
ॐधाविका	२	६	२९	धूतं	२	४	७७
धिक्	३	४	३	"	२	१०	४३
धिवृत्त	३	१	३९	"	३	१	४७
"	३	१	९४	धूर्वंह	२	९	६५
धिपण	१	३	२४	धूर्लि	२	८	९८
धिपणा	१	५	१	धूमर	१	५	१३
धिष्ण्य	३	३	१५६	धृति	३	३	७१
धी	१	५	१	धृष्ट	३	१	२५
धीन्द्रिय	१	५	८	धृष्णि	२	४	३३
धीमनी	२	६	१२	धृणु	३	१	२५
धीर	२	६	१२४	धेनु	२	९	७१

शब्दाः	षा०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
धेनुका	२	८	३६	नक्तम्	३	५	६
"	३	३	१५	नक्तमाल	२	४	४७
धेनुप्या	२	९	७२	नक्र	१	१०	२१
धेनुक्	२	९	६०	नक्षत्र	१	३	२१
धंवत	१	७	१	नक्षत्रमाला	२	६	१०६
घोरण	२	८	५८	नक्षत्रेश	१	३	१५
घोरितक	२	८	४८	नख	२	४	१३०
घांतकौशेय	२	६	११३	"	२	६	८३
घारेय	२	९	६५	"	३	६	१२
घ्याम	२	४	१६६	नम्बर	२	६	८३
ध्रुव	१	३	२०	नग	३	३	१९
"	२	४	८	नगरी	२	२	१
"	३	१	७२	नगौवस्	२	३	३३
"	३	३	२१२	नग्न	३	१	३९
ध्रुवा	२	४	११५	नग्नहृ	२	१०	४२
"	२	७	२५	नग्निवा	२	६	८
ध्वज	२	८	९९	"	२	६	१७
ध्वजिनी	२	८	७८	नट	२	८	५६
ध्वनि	१	६	२३	"	२	१०	१२
ध्वनि (मूधम)	१	७	३	नटन	१	७	१०
ध्वनित	३	१	९४	नटी	२	४	१२१
ध्वस्त	३	१	१०४	नड	२	४	१६२
ध्वाद्दश	२	५	२०	"	३	६	३३
"	३	३	२२०	नड्प्राय	२	१	९
ध्वान	१	६	२६	नड्घा	२	४	१६८
ध्वान्त	१	८	३	नड्वन	०	१	९
	न			नड्वन्	२	१	९
न	३	५	११	नत	३	१	७१
नमुलेप्या	०	४	११५	नतनामिक	०	६	४५
नक्तव	२	६	११५	नदी	१	१०	००
				"	३	६	३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नदीमातृक	२	१	१०	नर्तन	१	७	१०
नदीसर्ज	२	४	४५	नर्मदा	१	१०	३२
नद्यौ	१	१०	३१	नर्मन्	१	७	३२
ननान्दृ	२	६	२९	नल	२	४	१६५
ननु	३	४	१०	नलमूर्वर	१	१	७०
ननुच	३	५	१८	नलद	२	४	१६४
नन्दव	१	१	०८	नलमीन	१	१०	१८
नन्दन	१	१	४०	नलिन	१	१०	३९
नन्दिवृक्ष	०	४	१०८	नलिनी	१	१०	३९
नन्द्यावर्त	०	२	१०	नली	२	४	१२९
नपुमव	०	६	३९	नन्व	२	१	१८
नप्यौ	२	६	०९	नत्र	३	१	७७
नभम्	१	२	१	नवदल	१	१०	४३
"	१	४	१६	नवनीत	०	९	५०
"	३	३	०३३	नवमालिका	०	८	७०
नभगङ्गाम	२	५	३४	नवमूर्तिवा	०	९	०१
नभस्य	१	८	१७	नवाम्बर	०	६	११०
नभस्वन्	१	१	६३	नवीन	३	१	७७
नमम्	३	५	१८	नवोद्भूत	०	९	५०
नममित	३	१	१०१	नव्य	३	१	७७
नमम्पारी	२	४	१६१	नष्ट	०	८	११०
नमम्या	२	७	३४	नष्टचेष्टना	१	७	३३
नमम्यिन	३	१	१०१	नष्टाग्नि	०	७	७३
नमुचिगूदन	१	०	४३	नग्निन	०	९	६३
नय	३	०	९	नरयोत	०	९	६३
नयन	०	६	९३	नहि	३	५	११
नर	२	६	१	नार	१	१	६
नरत	१	९	१	"	३	३	०
नरवाहा	१	१	६९	नाहु	०	१	१८
नरव	१	७	१०	नाहुभी	०	८	११८
नारी	१	७	८	नाग	१	८	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग	२	८	३४	नान्दीवादिन्	३	१	३८
"	२	९	१०५	नापित	२	१०	१०
"	३	१	५९	नाभि	२	८	५६
"	३	३	२१	"	३	३	१३७
नागकेशर	२	४	६५	"	३	६	२०
नागजिह्विका	२	९	१०८	नाभि	३	६	१
नागबला	२	४	११७	नाम	३	४	१३
नागर	२	९	३८	नामधेय	१	६	८
"	३	३	१८९	नामन्	१	६	८
नागरङ्ग	२	४	३८	नाय	३	२	१
नागलोक	१	८	१	नायक	३	१	११
नागवल्ली	२	४	१२०	३ "	३	३	१७
नागसम्भव	२	९	१०५	नारक	१	९	१
नागान्तक	१	१	२९	नारद	१	१	४८
नाट्य	१	७	१०	नाराच	२	८	८७
नाडिका	२	९	३४	नाराची	२	१०	३२
नाडिन्धम	२	१०	८	नारायण	१	१	१८
नाडी	२	६	६५	नारायणी	२	४	१०१
"	२	९	२२	नारी	२	६	२
"	३	३	४३	नाल	१	१०	४२
नाडीत्रण	२	६	५४	"	२	९	२२
नायवत्	३	१	१६	नाला	१	१०	४२
नाद	१	६	२३	नालिकेर	२	४	१६८
नादेयी	२	४	३०	नाविक	१	१०	१२
"	२	४	३८	नाव्य	१	१०	१०
"	२	४	६५	नाश	२	८	११६
"	२	४	११८	नामत्य	१	१	५१
नाना	३	४	९	नामा	२	२	१३
"	३	५	३	"	२	६	८९
नानाहप	३	१	९३	नामिना	२	६	८९
नान्दीकर	३	१	३८	नाम्निवता	१	५	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नि शलाक	२	८	२२	निकवण	१	६	२४
नि शेष	३	१	६५	निकवाण	१	६	२४
नि शोध्य	३	१	५६	निखिल	३	१	६५
नि श्रेणि	२	२	१८	निगड	२	८	४१
नि श्रेयस	१	५	६	निगद	३	२	१२
नि पमम्	३	५	१४	निगम	२	२	१
नि सरण	२	२	१९	"	३	२	१४०
नि स्व	३	१	४९	निगाद	३	२	१२
निकट	३	१	६६	निगार	३	२	३७
निकर	२	५	३९	निगाल	२	८	४८
निकर्षण	२	२	१९	निग्रह	३	२	१३
निकप	२	१०	३२	निघ	३	२	३६
निकपा	३	५	७	निघस	२	९	५६
"	३	५	१९	निघ्न	३	१	१६
निकपात्मज	१	१	६०	निचुल	२	४	६१
निकामम्	२	९	५७	निचोल	२	६	११६
निकाय	२	५	४२	निज	३	३	३२
निकाय्य	२	२	५	नितम्ब	२	६	७४
निकार	३	२	१५	नितम्बनी	२	६	३
"	३	२	३६	नितान्त	१	१	६७
निकारण	२	८	११२	नित्य	१	१	६६
निकुञ्चन	२	९	८८	"	३	१	७२
निकुञ्ज	२	३	८	निदाघ	१	४	१९
निकुम्भ	२	४	१४४	"	१	७	३३
निकुरम्य	२	५	४०	निदान	१	४	२८
निकृत	३	१	४१	निदिग्ध	३	१	८९
"	३	१	४६	निदिग्धना	२	४	९३
निकृति	१	७	३०	निदेम	२	८	२५
निकृष्ट	३	१	५४	निद्रा	१	७	३६
निषेतन	२	२	४	निद्राण	३	१	३३
निषाचर	२	४	२९	निद्रालु	३	१	३३

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
निधन	०	८	११६	नियुद्ध	२	८	१०६
निधि	१	१	७१	नियोज्य	२	१०	१७
निधुवन	२	७	५७	निर्	३	४	१५
निध्यान	३	२	३१	निरन्तर	३	१	६६
निनद	१	६	२३	निरय	१	९	१
निनाद	१	६	२३	निरगोल	३	१	८३
निन्दा	१	६	१३	निरर्थक	३	१	८१
निप	२	९	३२	निरवग्रह	३	१	१५
निपठ	३	२	२९	निरमन	३	१	३१
निपाठ	३	२	२९	निरस्न	१	६	२०
निपातन	३	२	२७	"	२	८	८८
निपान	१	१०	२६	"	३	१	४०
निपुण	३	१	४	निराकरिष्णु	३	१	३०
निबन्धन	१	७	७	निराकृत	३	१	४०
"	२	८	९०	निराकृति	२	७	५३
निभ	२	१०	३७	"	३	२	३१
निभृत	३	१	२५	निरामय	२	६	५७
निमय	२	९	८०	निरीप	२	९	१३
निमित्त	३	३	७७	निरोध	३	२	१३
निमेष	१	८	११	निर्ऋति	१	९	१
निम्न	१	१०	१५	निर्गुण्डी	२	४	६८
निम्नगा	१	१०	३०	"	२	४	७०
निम्ब	२	४	६२	निर्ग्रन्थन	२	८	११३
निम्बतरु	२	४	२६	निर्घोष	१	६	२३
नियति	१	४	२८	निर्जर	१	१	७
नियन्तृ	२	८	५९	निर्जितेन्द्रियग्राम	२	७	४३
नियम	१	५	५	निर्झर	२	३	५
"	२	७	३७	निर्णय	१	५	३
"	२	७	४९	निर्णयन	३	१	५६
नियामक	१	१०	१२	निर्णोजक	२	१०	१०
नियुत	३	६	२४	निर्देश	२	८	२५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
निर्घार्य	३	१	३१	निवाप	२	७	३१
निर्भर	३	१	६६	निधीत	२	६	११३
निर्मद	२	८	३६	"	२	७	५०
निर्मुक्ता	१	८	६	निवृत्त	३	१	८८
निर्मोक्त	१	८	९	निवेश	२	८	३३
निर्याण	२	८	३८	निष्ठा	१	४	४
निर्यातन	३	३	१२०	"	३	६	३
निर्यास	३	६	१३	निष्ठाकर	१	४	८
निर्यागिन	२	८	११३	निश्चान्त	२	२	५
निर्पूह	३	३	२३७	निशापति	१	३	१४
निर्वपण	२	७	३०	निशा ह्वा	२	९	४१
निर्वणन	३	२	३१	निशित	३	१	९१
निर्वहण	१	७	१५	निशीथ	१	४	६
निर्वाण	१	५	६	निशीथनी	१	४	४
"	३	१	९६	निश्चय	१	५	३
निर्वात	३	१	९६	निश्चेणी	२	२	१८
निर्वाद	१	६	१३	निपङ्ग	२	८	८८
"	३	३	९०	निपङ्गिन्	२	८	६९
निर्वापण	२	८	११४	निपद्या	२	२	२
निर्वृत्त	३	१	१००	निपद्वर	१	१०	९
निर्वेश	२	१०	३८	निपव	२	३	३
"	३	२	२०	निपाद	१	७	१
"	३	३	२१६	"	२	१०	२०
निर्व्यंघन	१	८	२	निपादिन्	२	८	५९
निर्हार	३	२	१७	निपूदन	२	८	११३
निर्हारिन्	१	५	११	निष्कः	२	३	१४
निर्ह्वान	१	६	२३	निष्कला	२	६	२१
निर्यय	२	२	५	निष्प्रागित	३	१	३९
निर्वहण	२	८	११२	निष्पुट	२	४	१
निवह	२	५	३९	निष्पुटि	२	४	१२५
निवात	३	३	८४	निष्पुह	२	४	१३

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
निष्कम	३	२	२५	नीच	२	१०	१६
निष्ठा	१	७	१५	"	३	१	७०
"	३	३	४१	नीचैस्	३	५	१७
निष्ठान	२	९	४४	नीड	२	५	२३
निष्ठीवन	३	२	३८	नीडोद्भव	२	५	२४
निष्ठुर	१	६	१९	नीघ्न	२	२	१४
"	३	१	७६	नीष	२	४	४२
निष्ठेव	३	२	३७	नीर	१	१०	४
निष्ठेवन	३	२	३८	नीर्य	१	५	१६
निष्ठघूत	३	१	८७	नीर्यगुण	२	५	३०
निष्ठघूति	३	२	३८	"	३	३	४०
निष्ठात	३	१	६	नीर्यगु	२	५	१३
निष्पवव	३	१	९५	नीर्यगोहित	१	१	३३
निष्पतिमुना	२	६	११	नीर्य (मक्षिका)	२	५	२६
निष्पन्न	३	१	१००	नीर्यम्बर	१	१	२४
निष्प्रवाणि	२	६	११२	नीर्यम्बुजमन्	१	१०	२७
निर्गमं	१	७	३८	नीर्यिका	२	४	७०
निर्मृष्ट	३	१	८८	नीर्यिनी	२	४	१५
निस्त्य	३	१	६९	नीरी	०	४	१४
निस्तर्हण	०	८	११४	नीवाव	३	०	२३
निस्त्रा	२	८	८९	नीवार	०	९	०
निम्याव	२	९	८९	नीवी	०	९	८०
निखन	१	६	२३	"	३	३	०१३
निखान	१	६	२३	नीर्य	०	१	८
निहता	२	८	११६	नीर्यार	०	६	११८
निहावा	१	१०	२०	नीर्यार	१	३	१८
निहिमन	०	८	११३	नृ	३	४	१०
निहीन	०	१०	१६	नृति	१	६	११
निहव	१	६	१३	नृत्	३	१	१३
"	०	३	००९	नृत्त	३	१	८३
नीवाग	०	१०	२३	नृत्त	३	१	३३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नूल	३	१	७८	नैष्किव	२	८	७
नूद	२	४	४१	नैष्त्रिशिक	२	८	७०
नूतम्	३	४	१२	नो	३	५	११
"	३	५	१६	नौ	१	१०	१०
नूपुर	२	६	१०९	नौकादण्ड	१	१०	१३
नृ	२	६	१	नौतार्य	१	१०	५०
नृत्य	१	७	१०	न्यक्ष	३	३	२२६
नृप	२	८	१	न्यग्रोध	२	४	३२
नृपलक्ष्मन्	२	८	३२	"	३	३	९६
नृपसभ	३	६	२७	न्यग्रोधी	२	४	८७
नृपासन	२	८	३१	न्यच्	३	१	७०
नृपस	३	१	४७	न्यङ्कु	२	५	१०
नृगेन	३	६	४०	न्यस्त	३	१	८८
नेतृ	३	१	११	न्याद	२	९	५६
नेत्र	२	६	९३	न्याय	२	८	२४
"	३	३	१८१	न्याय्य	२	८	२५
नेत्राम्बु	२	६	९३	न्यास	२	९	८१
नेदिष्ठ	३	१	६८	न्युञ्ज	२	६	६१
नेपथ्य	२	६	९९	न्युद्गत	३	६	१७
नेमि	१	१०	२७	न्यून	३	३	१२८
"	२	८	५६				
नेमी	२	४	२६				
नैकभेद	३	१	८३	पक्व	३	१	९१
नैगम	२	९	७८	"	३	१	९६
"	३	३	१४१	पक्वण	२	२	२०
नैचिकी	२	९	६७	पक्ष	१	४	१२
नैपाली	२	९	१०८	"	२	५	३६
नैमेय	२	९	८०	"	२	६	९८
नैयग्रोध	२	४	१८	"	२	८	८७
नैर्ऋत	१	१	६०	"	३	३	२२१
"	१	३	२	पक्षक	२	२	१४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
पक्षति	१	४	१	पञ्चगात्र	२	६	८१
	२	५	३६	पञ्चाङ्गुल	२	४	५१
	३	३	७३	पञ्चाम्य	२	५	१
पक्षद्वार	३	२	१४	पञ्जर	३	६	३१
पक्षभाग	२	८	४०	पञ्जिवा	३	६	७
पक्षमल	२	५	३६	पट	२	६	११६
पक्षान्त	१	४	७	पटच्चर	२	६	११५
पक्षिन	२	१	३२	पट्ट	३	२	१४
पक्षिणी	१	६	५		३	३	२००
पक्षमन	३	०	१२१	पट्टप्राग्	०	२	१४
पङ्क	१	४	२३	पट्टवामक	२	६	१३९
	१	१०	०	पट्ट	१	७	६
पङ्क्ति	२	१	१०		२	८	१०८
पङ्कटह	१	१०	६०	पट्ट	०	४	१५
पङ्कित	२	४	४		०	१०	३९
	२	९	८४		३	३	६०
	३	३	७०	पट्टपर्णी	०	४	१०८
पङ्क्तु	०	६	४८	पट्टा	२	८	१५
पञ्चम्पचा	२	४	१००	पट्टालिका	२	८	११८
पचा	३	२	८	पट्ट	०	६	१७
पञ्चमटव	३	६	४१	पट्टिराम्य	०	८	६१
पञ्चमटवी	३	६	४१	पट्टिन	०	१	६१
पञ्चजन	२	६	९	पट्टिग	३	०	०१
पञ्चतम	३	६	६१	पण	०	०	८८
पञ्चतमी	३	६	४१		०	१०	१
पञ्चना	०	८	११६		०	१०	६६
पञ्चन्गा	१	४	७		०	१०	८
पञ्चधारा	०	८	४०		०	०	४०
पञ्चम	१	०	१	पण	१	७	१
पञ्चलभण	१	६	०	पणम	०	८	६१
पञ्चगर	१	१	०	पणायिन	०	१	१००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पणित	३	१	१०९	पत्तिमहनि	२	८	६७
पणितव्य	२	९	८२	पत्नी	२	६	५
पण्ड	२	६	३९	पत्र	२	४	१४
पण्डित	२	७	५	"	२	५	३६
पण्य	०	९	८२	"	२	८	५८
पण्यवीथिका	२	२	२	"	३	३	१८०
पण्या	२	८	१५०	पत्रपरसु	२	१०	३२
पण्याजीव	२	९	७८	पत्रपास्या	२	६	१०३
पनरा	२	५	३३	पत्रपेखा	२	६	१२२
पनङ्ग	२	५	२८	पत्राङ्ग	२	६	१३२
"	३	३	२०	"	२	९	१११
पनङ्गिका	२	५	२७	पत्राङ्गलि	२	६	१२२
पनत्	०	५	३३	पत्रिन्	२	५	१५
पनत्र	०	५	३६	"	२	५	३३
पनत्ररथ	२	५	३३	"	२	८	८७
पनत्रि	०	५	३३	"	३	३	१०६
पतत्रिन्	२	५	३३	पत्रोर्ण	२	४	५६
पतद्रुप्रह	०	६	१३९	"	२	६	११३
"	३	६	२१	पथित	२	८	१७
पतपाळु	३	१	२७	पथिन्	२	१	१५
पतारा	२	८	९९	पथ्या	२	४	५९
पताकिन्	२	८	७१	पद्	२	६	७१
पति	२	६	३५	पद	३	३	९४
"	३	१	१०	पदग	२	८	६६
पतिवरा	०	६	७	पदवी	२	१	१५
पतिवनी	०	६	१२	पदात्रि	२	८	६६
पतिशमा	०	६	६	पदाति	२	८	६६
पत्न	०	०	१	पति	२	८	६७
पति	०	८	६६	पद्म	२	८	६७
"	०	८	८०	पद्मि	२	१	१५
"	३	३	७३	पद्य	१	१	७१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पद्य	१	१०	३९	परपिण्डाद	३	१	२०
पद्यक	२	८	३९	परभृत्	२	५	२०
पद्यचारिणी	२	४	१४६	परभृत	२	५	२०
पद्यनाभ	१	१	२०	परमम्	३	५	१२
पद्यपत्र	२	४	१४५	परमान्न	२	७	२४
पद्यराग	२	९	९२	परमेष्ठिन्	१	१	१६
पद्या	१	१	२७	परम्पराक	२	७	२६
"	२	४	८९	परवत्	३	१	१६
"	२	४	१४६	परशु	२	८	९२
पद्यावर	१	१०	२८	परश्वघ	२	८	९२
पद्याट	२	४	१४७	परद्वस्	३	५	२२
पद्यालया	१	१	२७	पराक्रम	२	८	१००
पद्यिन्	२	८	३५	"	३	३	१३९
पद्यिनी	१	१०	३९	पराग	२	४	१७
पद्य	३	६	३१	"	३	३	२१
पद्या	२	१	१५	पराङ्मुख	३	१	३३
पनायित	३	१	१०९	पराचित	२	१०	१८
पनित	३	१	१०९	पराचीन	३	१	३३
पन	३	१	१०४	पराजय	२	८	१११
पन्नग	१	८	८	पराजित	७	८	११२
पन्नगाशन	१	१	२९	पराधीन	३	१	१६
पयस्	१	१०	३	पराश्र	३	१	२०
"	२	९	५१	पराभूत	२	८	११०
"	३	३	२३४	परारि	३	५	२०
पयस्य	२	९	५१	पराध्वं	३	१	८८
पयोधर	३	३	१६४	परामन	२	८	११३
पर	२	८	११	परामु	२	८	११३
"	३	३	१९२	परास्क्वन्दिन्	२	१०	२५
पर शत	३	१	६४	परिकर	३	३	१६६
परजात	२	१०	१८	परिकर्मन्	२	६	१०१
परतन्त्र	३	१	१६	परिश्रम	३	२	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
परिक्रिया	३	२	२०	परिवर्हं	३	३	२४०
परिक्षिप्त	३	१	८८	परिभव	१	७	२२
परिक्षा	१	१०	२९	परिभाषण	१	६	१४
परिग्रह	३	३	२३८	परिभूत	३	१	१०६
परिघ	२	८	९१	परिमल	१	५	१०
"	३	३	२७	"	३	२	१३
परिघातन	२	८	९१	परिमाण	२	९	८९
परिचय	३	२	२३	परिरम्भ	३	२	३०
परिचर	२	८	६२	परिवर्जन	२	८	११४
परिचर्मा	२	७	३५	परिवादिनी	१	७	३
परिचाध्य	२	७	२०	परिवापित	३	१	८४
परिचारक	२	१०	१७	परिवित्ति	२	७	५६
परिणत	३	१	९६	परिवृद्ध	३	१	११
परिणय	२	७	५६	परिवेत्	२	७	५५
परिणाम	३	२	१५	परिवेष	१	३	३३
परिणाय	२	१०	४५	परिव्याध	२	४	३०
परिणाह	२	६	११४	परिव्याध	२	४	६०
परिनन्	३	५	१३	परिव्राज्	२	७	४१
परिप्राण	३	२	५	परिपद्	२	७	१५
परिदान	२	९	८०	परिष्कार	२	६	१०१
परिदेवन	१	६	१६	परिष्कृत	२	६	१००
परिधान	२	६	११७	परिष्वङ्ग	३	२	३०
परिधि	१	३	३३	परिमर	२	१	१६
"	३	३	९७	परिमरं	३	२	२०
परिधिष्य	२	८	६२	परिमर्षा	३	२	२१
परिपत्	२	९	८०	परिम्बन्ध	२	१०	१८
परिपन्दिन्	२	८	११	परिम्नाम	२	८	४२
परिपाटी	२	७	३६	परिम्बन्ध	२	६	१३७
परिपूर्णा	२	६	१३७	परिपुत्र	२	१०	३१
परिप्रेष	२	४	१३१	परिपुत्रा	२	१०	३९
परिप्रेष	३	१	७५	परिप्राण	३	१	७

शब्दाः	प्रा०	स०	श्लो०	शब्दाः	प्रा०	स०	श्लो०
परीभाय	१	७	२२	पर्यय	३	२	२३
परीवर्त	२	९	८०	पर्यवम्या	३	२	२१
परीवाद	१	६	१३	पर्याप्त	२	९	७७
परीवाप	३	३	१३०	पर्याप्ति	३	२	५
परीवार	३	३	१६९	पर्याय	७	७	३७
परीवाह	१	१०	१०	,	३	३	१८८
परीष्टि	२	७	२७	पर्युदञ्चन	७	९	३
परीमार	३	७	७१	पर्येषणा	२	७	३२
परीत्राम	१	७	३२	पर्यन्	२	३	१
परम्	३	५	२०	पर्यन्	१	४	७
परम्पू	२	४	१६२	"	२	४	१६२
परम्प	१	६	१९	"	३	३	१०२
परेत	२	८	११७	पर्युवा	२	६	६९
परैतराज्	१	१	५८	पल	२	९	८६
परैद्यवि	३	५	२१	"	३	३	७०३
परैष्टुका	२	९	७०	पलगण्ट	२	१०	६
परैधित	७	१०	१८	पलङ्कपा	२	४	९८
परोष्णी	२	५	२६	पलल	२	६	६३
पर्यंती	२	४	३२	पलाण्डु	२	४	१४७
पर्यंती	२	४	१०२	पत्राल	२	९	२२
पर्यन्त्य	३	३	१४७	पलाश	२	४	२२
पर्यं	२	४	१४	"	२	४	१५४
,	२	४	२९	"	२	४	५
"	३	६	२२	पलाशिन	७	४	१२
पर्यंशाला	२	७	६	पलिकनी	२	६	४१
पर्याम्	२	४	७९	पलित	२	६	१३८
पर्यङ्क	२	६	१३८	पल्यङ्क	२	६	१६
४ "	३	३	१७	पल्लव	२	४	२८
पर्यटन	२	७	३५	पल्वल	१	१०	२४
पर्यस्ताभू	२	१	१४	पव	३	२	२४
पर्यय	२	७	३७	पवन	१	१	६३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पवन	३	२	२८	पाटच्चर	२	१०	२५
पवनाशन	१	८	८	पाटल	१	५	१५
पवमान	१	१	६३	"	२	९	१५
पवि	१	१	४७	पाटला	२	४	५४
पवित्र	२	४	१६६	पाटलि	२	४	५४
"	२	७	८५	पाठ	२	७	१४
"	३	१	५५	"	३	२	२९
पवित्रक	१	१०	१६	पाठा	२	४	८४
पशुजाति	२	५	११	पाटिन्	२	४	८०
पशुपति	१	१	३०	पाटीन	१	१०	१८
पशुप्रेरण	३	२	३९	पाणि	२	६	८१
पशुरज्जु	२	९	७३	पाणिगृहीनी	२	६	५
पश्चात्	३	४	५	पाणिष	२	१०	१३
पञ्चात्ताप	१	७	२७	पाणीपीटन	२	७	५६
पश्चिम	१	३	२	पाणिवाद	२	१०	१३
"	३	१	८१	पाण्डर	१	५	१२
पागु	२	८	९८	पाण्डु	१	५	१३
पागुला	२	६	११	पाण्डुकम्बलिन्	२	८	५४
पाक	२	५	३८	पाण्डुर	१	५	१३
"	३	२	८	पातक	३	६	३३
"	३	३	१७	पाताल	१	८	१
पाकल	२	४	१२६	"	३	३	२०३
पाकशासन	१	१	६१	पातुक	३	१	२७
पाकशासनि	१	१	६६	पान	१	१०	८
पाकस्थान	२	९	२७	"	२	७	२८
पाकय	२	९	६२	"	२	९	३३
"	२	९	१०९	"	३	३	१८०
पाकण्ड	२	७	४५	पात्री	३	६	४२
पाकवजन्य	१	१	२८	पात्रीव	३	६	३५
पाकवालिका	२	१०	२९	पायम्	१	१०	४
पाट	३	५	७	पाद	२	३	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पाद	२	६	७१	पायस	२	६	१२८
"	२	९	८९	"	२	७	२४
"	३	३	९०	पायु	२	६	७३
पादकटक	२	६	११०	पाय्य	२	९	८५
पादग्रहण	२	७	४१	पार	१	१०	८
पादप	२	४	५	पारद	२	९	९९
पादबन्धन	२	९	५८	पारगव	३	३	२११
पादस्फोट	२	६	५२	पारद्वधिव	२	८	७०
पादाग्र	२	६	७१	पारसीव	२	८	४५
पादाङ्गद	२	६	१०९	पारस्त्रण्येय	२	६	२४
पादात	२	८	६७	पारायण	३	२	३
पादातिव	२	८	६६	पारावन	२	५	१४
पादुका	२	१०	३०	पारावताङ्घ्रि	२	४	१५०
पादू	२	१०	३०	पारावार	१	१०	१
पादूष्टन्	२	१०	७		३	६	३५
पाद्य	२	७	३३	पारागरिन्	२	७	४१
पान	२	१०	४०	पारिवादिभान्	२	७	४२
पानगोष्ठिना	२	१०	४२	पारिजानव	१	१	५०
पानपात्र	२	१०	८३		२	४	२६
पानभाजन	२	९	३०	पारिनिध्या	२	६	१०३
पानीय	१	१०	४	पारिपाद्वंक्	१	३	३२
पानीयगालिका	२	२	७	पारिप्लव	३	१	७५
पान्य	२	८	१७	पारिभद्र	२	४	२६
पाप	१	४	२३	पारिभद्रत्र	२	४	५३
"	३	१	६७	पारिभद्र्य	०	४	१०६
पापचेरी	०	४	८५	पारिभद्र्य	२	३	३
पाप्मन्	१	४	०३	पारिभद्र्	१	१	३५
पापमन्	०	६	५३	पारिभद्र्य	०	६	१०७
पापमन	०	६	५८	पारी	३	६	१०
पापमर	२	१०	१५	पारिभद्र्य	१	६	१४
पापना	०	६	५३	पारिभद्र	०	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
पार्वती	१	१	३७	पिचण्ड	३	६	१८
पार्वतीनन्दन	१	१	३९	पिचण्डिल	२	६	४४
पार्व	२	६	७९	पिचु	२	९	१०६
"	३	२	४१	पिचुमन्द	२	५	६२
पार्वभाग	२	८	४०	पिचुल	२	४	४०
पार्ष्णि	२	६	७२	पिच्चट	२	९	१०५
पार्ष्णिग्राह	२	८	१०	पिच्छ	२	५	३१
पालघ्न	२	४	१६७	पिच्छा	२	४	६७
पालङ्की	२	४	१०१	"	३	६	९
पालाश	१	५	१४	पिच्छिल	२	९	४६
पालि	२	८	९३	पिच्छिला	२	४	६६
"	३	३	१९८	"	२	४	६२
पालिन्दी	२	४	१०८	पिञ्ज	२	८	११५
पाल्लवा	३	६	५	पिञ्जर	२	९	१०३
पावव	१	१	५४	पिञ्जल	२	८	९९
पास	२	६	९८	पिट	२	९	२६
पासक	२	१०	४५	पिटव	२	६	५३
पासिन्	१	१	६१	"	२	१०	०९
पागुपत	२	४	८१	पिठर	२	९	३१
पागुपाल्य	२	९	२	"	३	३	१८९
पाश्चात्य	३	१	८१	पिण्ड	२	९	९८
पाश्या	३	२	४२	"	२	९	१०४
पाषाण	२	३	४	"	३	६	१८
पाषाणदारण	२	१०	३४	पिण्डव	०	६	१२८
पिव	२	५	१९	पिण्डिवा	०	८	७६
पिङ्ग	१	५	१६	पिण्डीनव	०	४	५२
पिङ्गल	१	३	३१	पिष्पाव	३	३	९
"	१	३	३०	"	३	६	३३
"	१	५	१६	पिनामह	१	१	१६
पिङ्गल	१	३	५	"	२	६	३३
पिण्ड	२	६	३३	पिन्	२	६	०८

शब्दाः	श्लो०	प०	दशो०	शब्दाः	श्लो०	प०	दशो०
पितृ	२	६	३७	पितृना	२	४	१३३
पितृदान	२	७	३१	पिष्टन	२	९	४८
पितृपति	१	१	५८	पिष्टपनन	२	९	३९
	१	३	२	पिष्टान	२	६	१३९
पितृपितृ	२	६	३३	पीठ	२	६	१३८
पितृप्रभू	१	८	३	पीठन	२	८	१०९
पितृवन	२	८	११८	पीडा	१	९	३
पितृव्य	२	६	३१	पीन	१	५	१४
पितृगनिभ	३	१	१३	पीनदान	२	४	५३
पितृ	२	६	३०	पीनद्र	२	४	६०
पितृव्य (नीर्यं)	२	७	५१		२	४	१०१
पितृमत्	२	५	३८	पीनन	२	४	२७
पिधान	१	३	१३		२	६	१२४
पिनद्ध	२	८	६५	"	२	९	१०३
पिनाक	१	१	३५	पीतमालक	२	४	४३
"	३	३	१४	पीना	२	९	४१
पिनाकिन्	१	१	३१	पीनाम्बर	१	१	१९
पिपासा	२	९	५५	पीन	३	१	६१
पिपीलिका	३	६	८	पीनस	२	६	५१
पिप्पल	२	४	२०	पीनोष्णी	२	९	७१
पिप्पली	२	४	९७	पीसूप	१	१	४८
पिप्पलीमूल	२	९	११०	"	२	९	५४
पिप्लु	२	६	४९	पीलु	२	४	२८
पिपाल	२	४	३५	"	३	३	१९४
पिल्ल	२	६	६०	पीलुपर्णी	२	४	८४
पिशाङ्ग	१	५	१६	"	२	४	१३९
पिशाच	१	१	११	पीवन्	३	१	६१
पिशित	२	६	६३	पीवर	३	१	६१
पिशुन	२	६	१२४	पीवरस्तनी	२	९	७१
"	३	१	४७	पुश्चली	२	६	१०
"	३	३	१२८	पुम्	२	६	१

शब्दा.	का०	व०	इलो०	शब्दा.	का०	व०	इलो० ^५
पुद्गव	३	६	१७	पुनर्भू	२	६	२३
पुद्गव	३	१	५९	पुद्गम	२	४	२५
पुच्छ	२	८	५०	पुमान्	२	६	१
पुञ्ज	२	५	४०	पुर्	२	२	१
पुटभेद	१	१०	७	पुर	०	४	३६
पुटभेदन	२	२	१	"	३	३	१८६
पुटी	३	६	४०	पुर मर	२	८	७२
पुण्डरीक	१	३	४	पुरतम्	३	५	७
"	१	१०	६१	पुरदार	०	०	१६
"	३	३	११	पुरन्दर	१	१	४१
पुण्डरीकाक्ष	१	१	१९	पुरन्ध्री	०	६	६
पुण्ड्र	२	८	१०७	पुर्य	३	०	७
पुण्ड्र	२	६	१६३	पुरम्बत	३	३	८६
पुण्ड्रक	२	४	७२	पुरम्नान्	३	६	८
पुण्य	१	४	२६	पुरा	३	६	१५
"	३	३	१६१	पुराण	१	६	५
पुष्प	२	७	३७	"	३	१	७७
पुष्पजन	१	१	६०	पुरानन	३	१	७७
पुष्पजनेश्वर	१	१	६९	पुरावृत्त	१	६	६
पुष्पभूमि	२	१	८	पुरी	०	२	१
पुष्पवन्	३	१	३	पुरीतन्	०	६	६६
पुष्पिका	२	५	०७	पुरीय	०	६	६८
पुत्र	०	६	२७	पु	३	१	६३
"	२	६	३७	पुण्य	१	६	०९
पुत्रिका	२	१०	२९	"	२	६	०५
पुत्रगण	३	६	२०	"	०	६	१
पुन पुनर्	३	५	१	"	३	३	०१९
पुनर्	३	६	१५	पुण्योत्तम	१	१	२१
"	३	५	१०	पुण्य	३	१	६३
पुनर्नशा	०	६	१६९	पुण्यन	१	१	६१
पुनर्भय	०	६	८३	पुरीय	०	८	७२

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
पुरोगम	२	८	७०	पुष्पलिहू	२	५	२९
पुरोगामिन्	२	८	७२	पुष्पवती	२	६	२०
पुरोडान	३	६	२१	पुष्पवन्	१	४	१०
पुरोधम्	२	८	५	पुष्पममय	१	४	१८
पुरोभागिन	३	१	४६	पुष्य	१	३	२२
पुरोहित	२	८	५	पुस्त	२	१०	२८
पुलाक	३	३	५	पुष	२	४	१६९
पुलिन	१	१०	९		३	३	२०
पुलिन्द	२	१०	२०	पूजा	०	७	३४
पुलाभजा	१	१	४५	पूजित	३	१	९८
पुपित	३	१	९७	पूज्य	३	१	५
पुष्कर	१	२	१		३	३	१५१
"	१	१०	४	पूत	२	७	४५
"	१	१०	४१	"	२	९	२३
"	२	४	१४५	"	३	१	५५
,	३	३	१८७	पूतना	२	४	५९
पुष्कराह्व	२	५	२२	पूतिवरज	२	४	४८
पुष्करिणी	१	१०	२७	पूतिवाष्ट	२	४	५४
पुष्कल	३	१	५८	"	२	४	६०
पुष्कम	२	१०	२०	पूतिगन्धि	१	५	१२
पुष्ट	३	१	९७	पूतिफली	२	४	९६
पुष्प	२	४	१७	पूतीक	२	४	४८
"	२	४	१३२	पूष	२	९	४८
,	२	६	२१	पूष	३	६	३५
पुष्पक	१	१	७०	पूर	३	६	२०
पुष्पकैतु	२	९	१०३	पूरणी	०	४	४६
पुष्पदन्त	१	३	५	पूरित	३	१	९८
पुष्पधन्वन्	१	१	२६	पूरप	२	६	१
पुष्पफल	२	४	२१	पूर्ण	३	१	६५
पुष्परथ	२	८	५१		३	१	९८
पुष्परस	२					८	३२

शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
पोटा	२	६	१५	प्रवृत्ति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतवाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रक्रम	३	२	२६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	७	८	३१
पोत्रिन्	७	५	७	प्रकृण	१	६	२५
पोत्री	७	६	२९	प्रववाण	१	६	२५
पोर	७	८	१६६	प्रवेष्टन	२	८	८७
पोरम्य	३	१	८०	प्रगण्ड	७	६	८०
पोम्य	७	६	८७	प्रगनजानुव	७	६	४७
"	३	३	७७६	प्रगभ	३	१	७५
पीरोगव	७	९	७७	प्रगाह	३	३	६५
पीर्णमाम	२	७	८८	प्रगुण	३	१	७२
पीर्णमामी	१	६	७	प्रगे	३	५	१९
पीरम्य	१	१	६९	प्रघट	७	८	११९
पीरि	७	९	८७	"	३	३	७३८
पीप	१	६	१५	प्रघाट	३	३	७३८
पीपव	७	६	१८०	प्रघीव	३	६	१७
पीपव	७	९	१०३	प्रघण	७	७	१७
पीपव	७	९	१०३	प्रघाण	७	७	१७
पीपव	७	९	१०३	प्रघाण	७	७	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रजा	१	५	१	प्रतिधा	१	७	२६
"	२	६	१२	प्रतिघातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	३५
प्रज्ञु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रज्ञीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदान	२	९	८१
प्रणव	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	३६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	४	१
प्रणिधि	२	८	१३	"	१	५	१
"	३	३	१०१	प्रतिपन्न	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
"	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिबिम्ब	२	१०	३५
प्रणय	३	१	२५	प्रतिभय	१	७	२०
प्रणोदनी	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४४
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
"	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त	२	८	६५
प्रतापम	२	४	८१	प्रतिपल	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतियातना	२	१०	३५
प्रतिकर्मन्	२	६	९९	प्रनिरोधिन्	२	१०	२५
प्रतिकूल	३	१	८४	प्रनिवाक्य	१	६	१०
प्रतिकृति	२	१०	३६	प्रनिविषा	२	८	९९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पोटा	२	६	१५	प्रकृति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतबाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रप्रम	३	२	२६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	०	८	३१
पोत्रिन्	२	५	०	प्रकृषण	१	६	२५
पोत्री	०	६	२९	प्रकवाण	१	६	२५
पोर	०	८	१६६	प्रवेष्टन	०	८	८७
पोरस्त्य	३	१	८०	प्रगण्ड	२	६	८०
पोरप	०	६	८७	प्रगतजानुष	०	६	४७
"	३	३	०२४	प्रगभ	३	१	२५
पोरोगव	०	९	०७	प्रगाह	३	३	६२
पोषंमाण	०	७	८८	प्रगुण	३	१	७२
पोषंमाणो	१	६	७	प्रगं	३	५	१९
पोषस्त्य	१	१	६९	प्रघा	०	८	११९
पोषि	०	९	८७	"	३	३	०३८
पोष	१	६	१५	प्रघात	३	३	०३८
पोषक	०	६	१८१	प्रघोष	३	६	२५
पोषक	०	९	१०३	प्रघण	०	०	१०
पोषट्	३	५	७	प्रघाण	०	०	१०
प्रवर	०	८	८६	प्रघ्न	०	८	९६
प्रवाण	१	६	०७	प्रघ्नानि	३	१	३०
"	०	६	१०	प्रघ्न	३	१	६३
प्रवामम्	०	९	७७	प्रघ्नम्	१	१	६३
प्रवात	३	३	१६३	प्रघ्नप्रघ्न	०	६	११६
प्रवाण	१	३	३४	प्रघ्नप्र	०	०	१४
"	३	३	०७९	प्रघ्नप्रिवा	०	६	७०
प्रवीणिक	०	८	३१	प्रघ्न	३	०	२४
प्रवीणं	०	६	८८	प्रघ्निक	०	८	७३

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रज्ञा	१	५	१	प्रतिधा	१	७	२६
,	२	६	१२	प्रतिघातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	५
प्रजु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रडीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदान	२	९	८१
प्रणव	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	२६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	४	१
प्रणिधि	२	८	१३	"	१	५	१
,	३	३	१०१	प्रतिपत्र	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
"	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिबिम्ब	२	१०	२५
प्रणय	३	१	२५	प्रतिभय	१	७	२०
प्रणोदनी	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४४
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
"	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त	२	८	६५
प्रतापस	२	४	८१	प्रतियत्न	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतियातना	२	१०	३०
प्रतिवर्भन्	२	६	९९	प्रतिरोधिन्	२	१०	२५
प्रतिकूल	३	१	८४	प्रतिवाक्य	१	६	१०
प्रतिवृत्ति	२	१०	३६	प्रतिविद्या	२	४	९९

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
प्रतिभासन	३	२	३४	प्रत्यग्र	३	१	७३
प्रतिष्ठाप	२	६	५१	प्रत्यन्त	२	१	७
प्रतिश्रय	३	३	१५४	प्रत्यन्तपर्वत	२	३	७
प्रतिश्रव	१	५	५	प्रत्यय	३	३	१४८
प्रतिश्रुत	१	६	२६	प्रत्ययित	२	८	१३
प्रतिष्ठम्भ	३	२	२७	प्रत्ययिन्	२	८	११
प्रतिसर	३	३	१७५	प्रत्ययमित	३	१	११०
प्रतिमीरा	२	६	१२०	प्रत्याख्यात	३	१	४०
प्रतिहत	३	१	४१	प्रत्याख्यान	३	२	३१
प्रतीक	२	६	७०	प्रत्यादिष्ट	३	१	४०
"	३	३	७	प्रत्यादेश	३	२	३१
प्रतीकार	२	८	११०	प्रत्यालीढ	२	८	८५
प्रतीकाश	२	१०	३७	प्रत्यासार	२	८	७९
प्रतीक्ष्य	३	१	५	प्रत्याहार	३	२	१६
प्रतीची	१	३	१	प्रत्युत्क्रम	३	२	२६
प्रतीत	३	१	९	प्रत्युपस्	१	४	२
"	३	३	८२	प्रत्यूप	१	४	२
प्रतीपदर्शिनी	२	६	२	प्रत्यूह	३	२	१९
प्रतीर	१	१०	७	प्रथम	३	१	८०
प्रतीहार	२	२	१६	"	३	३	१४५
"	२	८	६	प्रथा	३	२	९
"	३	३	१७१	प्रथित	३	१	९
प्रतीहारी	३	३	१७१	प्रदर	३	३	१६५
प्रतीहास	२	४	७६	प्रदीप	२	६	१३८
प्रतीली	२	२	३	प्रदीपन	१	८	१०
प्रत्न	३	१	७७	प्रदेशन	२	८	२७
प्रत्यक्	३	५	२३	प्रदेशनी	२	६	८१
प्रत्यक्पर्णी	२	४	८९	प्रदेशिनी	२	६	८२
प्रत्यक्श्रेणी	२	४	८८	प्रदोष	१	४	६
"	२	४	१४४	प्रद्युम्न	१	१	२५
प्रत्यक्ष	३	१	७९	प्रद्राव	२	८	१११

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रधन	२	८	१०३	प्रमदवन	२	४	३
प्रधान	१	४	२९	प्रमदा	२	६	३
"	२	८	५	प्रमनस्	३	१	७
"	३	१	५७	प्रमा	३	२	१०
"	३	३	१२३	प्रमाण	३	३	५४
प्रधि	२	८	५६	प्रमाद	१	७	३०
प्रपञ्च	३	३	२८	प्रमापण	२	८	११२
प्रपद	२	६	७१	प्रमिति	३	२	१०
प्रपा	२	२	७	प्रमीत	२	७	२६
प्रपान	२	३	४	"	२	८	११७
प्रपितामह	२	६	३३	प्रमीला	१	७	३७
प्रपुष्पाड	२	४	१४७	प्रमुख	३	१	५७
प्रपीण्डरीक	२	४	१२७	प्रमुदित	३	१	१०३
प्रफुल्ल	२	४	७	प्रमोद	१	४	२४
प्रवन्धकल्पना	१	६	६	प्रयत	२	७	४५
प्रवोधन	२	६	१२२	प्रयस्त	२	९	४५
प्रभञ्जन	१	१	६३	प्रयाम	३	२	२३
प्रभव	३	३	२११	प्रयोगार्थ	३	२	२६
प्रभा	१	३	३४	प्रलम्बघ्न	१	१	२३
प्रभाकर	१	३	२८	प्रलय	१	४	२२
प्रभात	१	४	३	"	१	७	३३
प्रभाव	२	८	१९	"	२	८	११६
"	२	८	२०	प्रलाप	१	६	१५
प्रभिन्न	२	८	३६	प्रवण	३	३	५७
प्रभु	३	१	११	प्रवयम्	२	६	४२
प्रभूत	३	१	६३	प्रवहं	३	१	५७
प्रघ्नष्टक	२	६	१३५	प्रवह	३	२	१८
प्रमथ	१	१	३५	प्रवहन	२	८	५२
प्रमयन	२	८	११५	प्रवहिलवा	१	६	६
प्रमयाधिप	१	१	३१	प्रवारण	३	२	३
प्रमद	१	४	२४	प्रवाल	१	७	७

शब्दा.	धा०	य०	श्लो०	शब्दाः	धा०	व०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रगव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवग्रन्धन	२	८	१५
प्रवागमन	०	८	११३	प्रमव्य	३	१	८४
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिका	२	६	५५	प्रमाद	१	३	१७
प्रविन्द्याति	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविन्द्येप	३	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रसाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रमारिणी	२	४	१५२
प्रवृद्ध	३	१	७६	प्रमित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	५७	प्रमिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यवन	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रश्न	१	६	१०	प्रसूतिक्वा	२	६	१६
प्रश्रित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्ठवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्ठीही	२	९	७०	प्रसूजनयितृ	२	६	३७
प्रमन्न	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमन्नता	१	३	१७	प्रसृता	२	६	७२
प्रमन्ना	२	१०	३९	प्रसृति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रमेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रमेवव	१	७	७
"	३	२	२५	प्रन्तर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	२४
प्रमव	३	२	१०	प्रम्य	२	३	५

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
प्रस्थ	२	९	८५	प्राज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्राज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्राज्ञी	२	६	१२
प्रस्थपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्बिवाक	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	७६	"	२	८	१०२
प्रखवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रसाव	२	६	६७	"	२	९	१०४
प्रहर	१	४	६	प्राणिधूत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रहूलन्न	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्राणु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्राकृत	२	१०	१६	प्रादेशन	२	७	३०
प्राग्वश	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राप्रहर	३	१	५८	प्रान्तर	२	१	१७
प्राप्रघ	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राप्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिका	३	६	८	प्राप्तरूप	३	३	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	३	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राच्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजिन	२	८	५९	प्राथित	३	१	९७

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रमव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवन्नयन	२	४	१५
प्रवागन	२	८	११३	प्रमव्य	३	१	८६
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिवा	२	६	५५	प्रसाद	१	३	१७
प्रविद्वन्नाति	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविश्रेप	३	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रमाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रसारिणी	२	८	१५२
प्रवृद्ध	३	१	७६	प्रसित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	५७	प्रमिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यक्त	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रश्न	१	६	१०	प्रसूतिका	२	६	१६
प्रश्रित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्टवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्टोही	२	९	७०	प्रसूजनयितृ	२	६	३७
प्रमन्न	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमन्नता	१	३	१७	प्रसृता	२	६	७२
प्रसन्ना	२	१०	३९	प्रसृति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रसेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रमेवक	१	७	७
"	३	२	२५	प्रस्तर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	२६
प्रमव	३	२	१०	प्रस्थ	२	३	५

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
प्रस्थ	२	९	८५	प्राज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्राज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्राज्ञी	२	६	१२
प्रस्थपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्गुलिका	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	२६	"	२	८	१०२
प्रस्रवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रस्राव	२	६	६७	"	२	९	१०४
प्रहर	१	४	६	प्राणिच्युत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रहृल्लभ	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्राशु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्रावृत्त	२	१०	१६	प्रादेशान	२	७	३०
प्राग्वत्	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राग्रहर	३	१	५८	प्रान्तर	२	१	१७
प्राग्रघ	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राच्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिका	३	६	८	प्राप्तरूप	३	३	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	३	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राध्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजित्	२	८	५९	प्राथित	३	१	९७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रालम्ब	२	६	१३६	प्रेह्वित	३	१	८७
प्रालम्बिका	२	६	१०४	प्रेत	१	९	२
प्राग्नेय	१	३	१८	"	२	८	१७
प्रावार	२	६	११७	"	३	३	६०
प्रावृत्	२	६	११३	प्रेत्य	३	५	८
प्रावृष	१	४	१९	प्रेमन्	१	७	२७
प्रावृषायणी	२	४	८६	"	१	७	२७
प्रास	२	८	९३	प्रेष्ठ	३	१	१११
प्रामङ्ग	२	८	५७	प्रेष	३	३	२२०
प्रामङ्ग्य	२	९	६४	प्रेष्य	२	१०	१७
प्रामाद	२	२	९	प्रोक्षण	२	७	२६
प्रामिव	२	८	७०	प्रोक्षित	२	७	२६
प्राह्ण	१	४	३	प्रोथ	२	८	४९
प्रियवद	३	१	३६	प्रोष्ठपदा	१	३	२२
प्रिय	१	६	१९	प्रोष्ठी	१	१०	१८
"	२	६	३५	प्रौड	३	१	७६
"	३	१	५३	प्रौष्ठपद	१	४	१७
प्रियक	२	४	४२	प्लक्ष	२	४	३२
"	२	४	४४	"	२	४	४३
"	२	४	५६	प्लव	१	१०	११
"	२	५	९	,	१	१०	२४
प्रियम्बु	२	४	५५	"	२	४	१३२
"	२	९	२०	"	२	५	३४
प्रियता	१	७	२७	"	२	१०	१९
प्रीणन	३	२	४	प्लवग	२	५	३
प्रीन	३	१	१०३	"	३	३	२४
प्रीति	१	४	२४	प्लवङ्ग	२	५	३
प्रुष्ट	३	१	९९	प्लवङ्गम	३	३	१३८
प्रेक्षा	१	५	१	प्लाक्ष	२	४	१८
"	३	३	२२५	प्लीहन्	२	४	६६
प्रेक्षा	२	८	५३	प्लीहाम्बु	२	४	४९

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
प्लुत	२	८	४८	फाण्ट	३	१	९४
प्लुष्ट	३	१	९९	फाल	२	६	१११
प्लोप	३	२	९	"	२	९	१३
पसात	३	१	११०	फाल्गुन	१	४	१५
				फाल्गुनिक	१	४	१५
	क			फुल्ल	२	४	८
फणा	१	८	९	फेन	२	९	१०५
फणिज्जक	२	४	७९	"	३	६	१९
फणिन्	१	८	७	फेनिल	२	४	३१
फल	२	४	१५	"	२	४	३६
"	२	८	९०	फेरव	२	५	५
"	२	९	१३	फेर	२	५	५
"	२	९	८०	फेला	२	९	५६
"	३	३	२०२				
"	३	६	२३		ब		
फण्क	२	८	९०	वहिष्ठ	३	१	१११
फलकपाणि	२	८	७१	वक	२	५	२२
फलनिक	२	९	१११	वकुल	२	४	६४
फलपूर	२	४	७८	वडवानल	१	१	५६
फलवत्	२	४	७	वडिग	१	१०	१६
फलाध्यक्ष	२	४	४५	वत	३	८	६
फलिन्	२	४	७	वदर	२	४	३७
फलिन	२	४	७	वदरा	२	४	११६
फलिनी	२	४	५५	"	२	४	१५१
"	२	४	१३६	वदरी	०	४	३६
फली	२	४	५५	वन्दिन्	२	८	९७
फलेप्रहि	२	४	६	वट्ट	३	१	८२
फलेरहा	२	४	५४	"	३	१	९५
फन्गु	२	४	६१	वधिर	२	६	४८
"	३	१	५६	वन्धकी	२	६	१०
फणित	२	९	४३	वन्धन	२	८	२६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
वन्धन	३	२	१४	वलभद्रिका	२	४	११०
वन्धनालय	२	८	११९	वलवत्	२	६	५४
वन्धस्तम्भ	२	८	४१	"	३	५	२
वन्धु	२	६	३४	वलविन्यास	२	८	७९
वन्धुजीवक	२	४	७३	वला	२	४	१०७
वन्धुता	२	६	३५	वलाका	२	५	२५
वन्धुर	३	१	६९	वलात्कार	२	८	१०८
वन्धुल	२	६	२६	वलाराति	१	१	४३
वन्धूक	२	७	७३	वलाहक	१	३	७
वन्धूकपुष्प	२	४	४४	वलि	२	७	१४
वन्ध्य	२	६	७	"	२	८	२७
वन्त्र्या	२	९	६९	वलिध्वमिन्	१	३	१९६
वध्नु	३	३	१७१	वलिन	१	१	२१
वर्ह	२	५	३१	वलिपुष्ट	२	६	४५
"	३	३	२३७	वलिभ	२	५	२०
वर्हपुष्प	२	८	१३२	वलिभुज्	२	६	४५
वर्हिण	२	५	३०	वलिभुज्	२	५	२०
वर्हिन्	२	५	३०	वलिमद्मन्	१	८	१
वर्हिमूत्र	१	१	९	वलीवर्द	२	९	७९
वर्हिम्	१	१	५४	वल्लव	२	९	२७
वर्हिष्ठ	२	४	१०२	"	२	९	५७
वल	१	१	२४	वन्वज	२	४	१६३
"	२	८	१७	वस्त	२	९	७६
"	२	८	७८	वर्हिर्दारि	२	२	१६
"	२	८	१०२	वर्हिम्	३	५	१७
"	३	६	२२	वहु	३	१	६३
"	३	३	१९६	वहुवर	३	१	१७
वलज	३	३	३१	वहुगर्हावाच्	३	१	३६
वलजा	३	३	३१	वहुपाद्	२	६	३२
वलदेव	१	१	२३	वहुप्रद	३	१	६
वलभद्र	१	१	०३	वहुमून्य	२	६	११३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
बहुरूप	२	६	१२८	वालिस	३	३	२१९
बहुल	३	१	६३	वालुक	२	४	१२१
"	३	३	२००	वालेय	२	९	७७
बहुला	२	४	१२५	वालेयशाक	२	४	९०
"	३	३	२००	वात्य	२	६	४०
बहुलीकृत	२	९	२३	वाष्प	३	३	१३१
बहुवारक	२	४	३४	वाष्णिका	२	९	४०
बहुवेतस्	२	१	९	वाहु	२	६	८०
बहुविध	३	१	९३	वाहुज	२	८	१
बहुमुता	२	४	१००	वाहुदा	१	१०	३३
बहुमूति	२	९	७०	वाहुमूल	२	६	७९
बाढ	१	१	६७	वाहुयुद्ध	२	८	१०६
"	३	३	४५	वाहुल	१	४	१८
बाण	२	८	८६	वाहुलेय	१	१	६०
"	३	३	४६	वाहुलव	३	६	३२
बाणा	२	४	७४	बाहिलक	२	८	४५
बादर	२	६	१११	बाहलीक	२	६	१२४
बाधा	१	९	३	"	२	९	४०
बान्धकिनेय	२	६	२६	"	३	३	९
बान्धव	२	६	३४	विन्दु	१	१०	६
बाहंत	२	४	१९	विन्दुजालक	२	८	३९
वाल	२	६	१२२	विम्ब	१	३	१५
"	२	६	४२	विम्बिका	२	४	१३९
"	३	३	२०६	विल	१	८	१
बालगभिणी	२	९	७०	विलेशय	१	८	८
बालतनय	२	६	४९	विल्व	२	४	३२
बालतृण	०	४	१६७	विम	१	१०	४०
बालपादया	२	६	१०३	"	१	१०	४२
बालमूषिका	२	५	१२	विसक्णिका	२	५	२५
बाला	१	७	१४	विमप्रमून	१	१०	४१
बालिस	३	१	४८	विमिनी	१	१०	३९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विस्त	२	९	८६	बृहत्कुक्षि	२	६	४४
बीज	१	४	२८	बृहद्भानु	१	१	५४
"	२	६	६२	१ बृहस्पति	१	३	२
बीजकोश	१	१०	४३	"	१	३	२४
बीजपूर	२	४	७८	बोधकर	२	८	९७
बीजावृत	२	९	८	बोधद्रुम	२	४	२०
बीज्य	२	७	२	बोल	२	९	१०४
बीभत्स	१	७	१७	ब्रघ्न	१	३	२८
"	१	७	१९	ब्रह्मचारिन	२	७	३
"	३	३	२३५	"	२	७	४२
बुक्का	२	६	६४	ब्रह्मण्य	२	४	४१
बुद्ध	१	१	१३	ब्रह्मत्व	२	७	५१
"	३	१	१०८	ब्रह्मदर्भा	२	४	१४५
"	३	३	१०१	ब्रह्मदारु	२	४	४१
बुद्धि	१	५	१	ब्रह्मन्	१	१	१६
बुद्बुद	३	६	१९	"	३	३	११५
१ बुध	१	३	२	ब्रह्मपुत्र	१	८	१०
"	१	३	२६	ब्रह्मवन्धु	३	३	१०४
"	२	७	५	ब्रह्मविन्दु	२	७	३९
"	३	३	१०१	ब्रह्मभूम	२	७	५१
बुधित	३	१	१०८	ब्रह्मयज्ञ	२	७	१४
बुध्न	२	४	१२	ब्रह्मवचंस्	२	७	३८
बुभुक्षा	२	९	५४	ब्रह्ममायुज्ये	२	७	५१
बुभुक्षित	३	१	२०	ब्रह्मसू	१	१	२७
बुस	२	९	२२	ब्रह्माञ्जलि	२	७	३९
बुस्त	३	६	३४	ब्रह्मासन	२	७	४०
बृहित	२	८	१०७	ब्राह्म (तीर्थ)	२	७	५१
बृहती	२	४	९३	ब्राह्म (अहोरात्र)	१	४	२१
"	३	३	७५	ब्राह्मण	२	७	४
बृहत्	३	१	६०	ब्राह्मणपटिका	२	४	८९
बृहन्निना	२	६	११७	ब्राह्मणी	२	४	८९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ब्राह्मण्य	३	२	४१	भद्र	२	९	५९
ब्राह्मी	१	१	३५	भद्रकुम्भ	२	८	३२
"	१	६	१	भद्रदार	२	४	५३
"	२	४	१३७	भद्रपदा	१	३	२३
	भ			भद्रपर्णी	२	४	३६
भ	१	२	२१	भद्रवला	२	४	१५३
भक्त	२	९	४८	भद्रमस्तक	२	४	१६०
भक्षक	३	१	२०	भद्रयव	२	४	६७
भक्षकार	२	९	२८	भद्रश्री	२	६	१३१
भक्षित	३	१	११०	भद्रामन	२	८	३१
भग	२	६	७६	भय	१	७	२१
"	३	३	२६	भयङ्कर	१	७	२०
भगन्दर	२	६	५६	भयद्रुत	३	१	४२
भगवन्	१	१	१३	भयानक	१	७	१७
भगिनी	२	६	२९	"	१	७	२०
भगिनीपति	१	७	१२	भर	१	१	६६
भङ्ग	१	१०	५	भरण	२	१०	३८
"	२	८	१११	भरण्य	२	१०	३८
भङ्गा	२	९	२०	भरण्यभुज्	३	१	१९
भङ्गि	३	६	८	भरत	२	१०	१२
भजमान	२	८	२४	भरद्वाज	२	५	१५
भट	२	८	६१	भर्ग	१	१	३३
भट्टि	२	९	४५	भर्तृ	२	६	३५
भट्टारक	१	७	१३	"	३	३	५९
भट्टिनी	१	७	१३	भर्तृदारक	१	७	१२
भण्टाकी	२	४	११४	भर्तृदारिका	१	७	१३
भण्डल	२	४	६३	भर्तान	१	६	१४
भण्डी	२	४	९१	भर्मन्	२	९	९४
भण्डीरी	२	४	९१	"	२	१०	३८
भद्र	१	४	२५	भन्त	३	६	२१
				भन्तानकी	२	८	८२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मल्लुक	२	५	३	१भानुज	१	३	२
मल्लुक	२	५	४	भामिनी	२	६	४
भव	१	१	३४	भार	२	९	८७
"	३	३	२०७	भारत	२	१	६
भवन	२	२	५	भारती	१	६	१
भवानी	१	१	३७	भारद्वाजी	२	४	११६
भविक	१	४	२६	भार्यप्टि	२	१०	३०
भवितृ	३	१	२९	भारवाह	२	१०	१५
भविष्णु	३	१	२९	भारिक	२	१०	१५
भव्य	१	४	२६	भार्गव	१	३	२५
भपक	२	१०	२२	भार्गवी	२	४	१५८
भस्त्रा	२	१०	३३	भार्गी	२	४	८९
भस्मगन्धिनी	२	४	१२०	भार्या	२	६	६
भस्मगर्भा	२	४	६३	भार्यापति	२	६	३८
भा	१	३	३४	भालूक	२	५	४
भाग	२	९	८९	भाव	१	७	१२
भागधेय	१	४	२८	"	१	७	२१
"	२	८	२७	"	३	३	२०८
भागिनेय	२	६	३२	भावबोधक	१	७	२१
भागीरथी	१	१०	३१	भाबित	२	६	१३४
भाग्य	१	४	२८	"	२	९	४६
"	३	३	१५६	"	३	१	१०४
भाजन	२	९	३३	भावुव	१	४	२६
भाण्ड	२	९	३३	भापा	१	६	१
"	३	३	४८	भापित	१	६	१
भाद्र	१	४	१७	"	३	१	१०७
भाद्रपद	१	४	१७	भाप्य	२	६	३१
भाद्रपदा	१	३	२२	भाम्	१	३	३८
भानु	१	३	३१	भाम्पर	१	३	२८
"	१	३	३३	भास्वन	१	३	२९
"	३	३	१०५	भिक्षा	३	२	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
भिक्षा	३	३	२०५	भुजङ्ग	१	८	६
भिक्षु	२	७	३	भुजङ्गभुज्	०	५	३०
"	२	७	१४	भुजङ्गम	१	८	६
भित्त	१	३	१६	भुजङ्गाक्षी	०	४	११५
भित्ति	२	२	४	भुजशिरस्	०	६	३८
भित्ता	२	९	४८	भुजान्तर	०	६	३७
भिदा	३	०	७	भुजिष्य	२	१०	१७
भिदुर	१	१	४७	भुवन	१	१०	३
भिन्दिपाल	०	८	९१	"	२	१	६
भिन्न	३	१	८२	भू	२	१	२
"	३	१	१००	"	३	६	३
भियज्	०	६	५७	भूत	१	१	११
भिस्मटा	०	९	८९	"	३	१	१०४
भी	१	७	२१	"	३	३	७८
भीति	१	७	०१	भूतकेत	२	९	१११
भीम	१	१	३४	भूतकेती	२	४	३१
"	१	३	००	भूतामन्	३	३	१०६
भीर	०	६	३	भूतावाग	२	६	५८
"	३	१	२६	भूति	१	१	३६
भीस्व	३	१	०६	"	३	३	३०
भीटुव	३	१	०६	भूतिव	३	३	८
भीषा	१	३	००	भूतग	१	१	३१
भीष्म	१	७	००	भूदार	०	७	०
भीष्मन्	१	१०	३१	भूदव	०	७	६
भुक्ता	३	१	१११	भूनिम्ब	२	४	१६३
भुवनममुष्पि	०	९	७६	भुग	२	८	१
भुग्न	२	६	६१	भुगती	०	६	३०
"	३	१	३१	भुभन्	३	३	६१
"	३	१	९१	भूमि	०	१	०
भुज	०	६	१०	भूमिजम्बुका	०	६	०८
भुजा	१	८	६	"	०	६	११

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
भूमिस्पृग्	२	९	१	भेदित	३	१	१००
भूयस्	३	१	६३	भेरी	१	७	६
भूयिष्ठ	३	१	६३	भेषज	२	६	५०
भूरि	३	१	६३	भैक्ष	२	७	४६
"	३	३	१८३	भैरव	१	७	१९
भूरिफेना	२	४	१४३	भैषज्य	२	६	५०
भूरिमाय	२	५	५	भोग	३	३	२३
भूरुण्डी	२	४	६९	भोगवती	३	३	७०
भूजं	२	४	४६	भोगिन्	१	८	८
भूषा	२	६	१०१	भोगिनी	२	६	५
भूपित	२	६	१००	भोजन	२	९	५५
भूष्णु	३	१	२९	भोजनशेष	२	७	२८
भूस्तृण	२	४	१६७	भोस्	३	५	७
भृगु	२	३	४	भौम	१	३	२५
भृङ्ग	२	४	१३४	भौरिक	२	८	७
"	२	५	१६	भ्रकुस	१	७	११
"	२	५	२९	भ्रकुटि	१	७	३७
भृङ्गराज	२	४	१५१	भ्रम	१	५	४
भृङ्गार	२	८	३२	"	१	१०	७
भृङ्गारी	२	५	२८	"	३	२	९
भृतक	२	१०	१५	भ्रमर	२	५	२९
भृति	२	१०	३८	भ्रमरक	२	६	१६
भृतिभुज्	२	१०	१५	भ्रमि	३	२	९
भृत्य	२	१०	१७	भ्रष्ट	३	१	१०४
भृत्या	२	१०	३८	भ्राजिष्णु	२	६	१०१
भृश	१	१	६६	भ्रातृ	२	६	३६
भृष्टयव	२	९	४७	भ्रातृज	२	६	३६
भेक	१	१०	२४	भ्रातृजाया	२	६	३०
भेकी	१	१०	२४	भ्रातृभगिनी	२	६	३६
भेद	२	८	२०	भ्रातृव्य	३	३	१४७
"	२	८	२१	भ्रात्रीय	२	६	३६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ग्रान्ति	१	५	४	मञ्जु	३	१	५२
ग्राष्ट्र	२	९	३०	मञ्जुल	३	१	५२
ध्रुवम	१	७	११	मञ्जूपा	२	१०	२९
ध्रुकुटि	१	७	३७	मठ	२	२	८
ध्रू	२	६	९०	मद्दु	१	७	८
ध्रुस	१	७	११	मणि	२	९	९३
ध्रुकुटि	१	७	३७	मणिव	३	९	३१
ध्रूण	२	६	३९	मणित	१	६	२१
ध्रूण	३	३	४६	मणिवन्ध	२	६	८१
ध्रूप	२	८	२३	मण्ड	२	४	५१
	म			"	२	९	४९
मकर	१	१०	२०	मण्डन	२	६	१०२
मकरध्वज	१	१	३६	"	३	१	२९
मकरन्द	२	४	१७	मण्डप	२	२	९
मकुष्ठक	२	९	१७	मण्डल	१	३	६
मकूलक	२	४	१४४	"	१	३	१६
मक्षिका	२	५	२६	"	१	३	३३
मख	२	७	१३	मण्डलक	२	६	५४
मगध	२	८	९७	मण्डलाग्र	२	८	८९
मघवत्	१	१	४१	मण्डलेश्वर	२	८	२
मद्दधु	३	५	२	मण्डहारक	२	१०	१०
मद्दल	१	४	२५	मण्डित	१	६	१००
मद्दल्यक	२	९	१७	मण्डूक	१	१०	७४
मद्दल्या	२	६	१२७	मण्डूकपर्ण	२	४	५६
मच्चिका	१	४	२७	मण्डूकपर्णी	२	४	९१
मग्जन	२	४	१२	मण्डूर	२	९	९८
मञ्च	२	६	१३८	मनङ्गज	२	८	३८
मञ्जरि	२	४	१३	मतल्लिका	१	४	७७
मञ्जिप	२	४	९०	मनि	१	५	१
मञ्जीर	२	६	१०९	मत	२	८	३६
				"	३	१	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मत्त	३	१	१०३	मधुत्रम	२	१०	४०
मत्तकाशिनी	२	६	४	मधुद्रुम	२	४	२७
मत्सर	३	३	१७३	मधुप	२	५	२९
मत्स्य	१	१०	१७	मधुपर्णिका	२	४	३५
मत्स्यण्डी	२	९	४३	"	२	४	९४
मत्स्यपित्ता	२	४	८६	मधुपर्णी	२	४	८३
मत्स्यवेधन	१	१०	१६	मधुमक्षिका	२	५	२६
मत्स्याक्षी	२	४	१३७	मधुयष्टिका	२	४	१०९
मत्स्याधानी	१०	१	१६	मधुर	१	५	९
मथित	२	९	५३	"	१	७	२
मथिन्	२	९	७४	"	३	३	१९२
मद	२	८	३७	मधुरक्	२	४	१४२
"	३	२	१२	मधुरसा	२	४	८३
"	३	२	१२	"	२	४	१०७
मदक्ल	२	८	३५	मधुरा	२	४	१५२
मदन	१	१	२५	मधुग्विवा	२	४	१०१
मदन	२	८	५३	मधुरिपु	१	१	१०
"	२	४	७८	मधुलिङ्ग	२	५	७९
मदस्थान	२	१०	४०	मधुषार	२	१०	४०
मदिरा	२	१०	४०	मधुप्रत	२	५	२९
मदिरागृह	२	२	८	मधुनिष्ठ	२	४	३१
मदोत्कट	२	८	३५	मधुश्रेणी	२	८	८८
मद्गु	२	५	३४	मधुश्रवा	२	४	१४२
मद्गुर	१	१०	१९	मधुष्ठील	०	८	२८
मद्य	२	१०	४०	मधूव	२	८	२७
मधु	१	८	१५	मधुच्छिष्ट	२	९	१०७
"	२	९	१०७	मधूलव	२	४	०८
"	२	१०	८१	मधूलिवा	०	८	८६
"	३	३	१०३	मध्य	०	६	७९
मधुक्	०	४	१०९	"	३	३	१६०
मधुवर	२	५	०९	मध्यदेन	२	१	०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मध्यम	१	७	१	मन्य	२	९	७४
"	२	१	७	मन्यदण्डक	२	९	७४
"	२	६	७९	मन्यनी	२	९	७४
मध्यमा	२	६	८	मन्यर	२	८	७२
"	२	६	८२	मन्यात	२	९	७४
मध्याह्न	१	४	३	मन्द	२	१०	१८
मध्वामव	२	१०	४१	"	३	३	९५
मन गिला	२	९	१०८	मन्दगाभिन्	२	८	७२
मनस्	१	४	३१	मन्दाकिनी	१	१	६९
मनमिज	१	१	२६	मन्दाक्ष	१	७	२३
मनस्कार	१	५	७	मन्दाग	१	१	५०
मनाक्	३	५	८	"	२	४	२६
मनित	३	१	१०८	"	२	४	८१
मनीषा	१	५	१	मन्दिर	२	२	५
मनीषिन्	२	७	५	"	३	३	१८५
मनु	३	६	३८	मन्दुरा	२	२	७
मनुज	२	६	१	मन्दीप्या	१	३	३५
मनुष्य	२	६	१	मन्द्र	१	७	२
मनुष्यधर्मन्	१	१	६८	मन्मथ	१	१	२५
मनोगुप्ता	२	९	१०८	"	२	८	२१
मनोजवम्	३	१	१३	मन्या	२	६	६५
मनोज्ञ	३	१	५२	मन्यु	१	७	२५
मनोरथ	१	७	२७	"	३	३	१५४
मनोरम	३	१	५२	मन्वन्तर	१	४	२२
मनोहृत	३	१	४१	मय	२	९	७५
मनोह्ला	२	९	१०८	मयु	१	१	७१
मन्तु	२	८	२६	मयुष्टव	२	९	१७
मन्त्र	३	३	१६८	मपूत्र	१	३	३३
मन्त्र (शक्ति)	२	८	१९	"	३	३	१८
मन्त्र व्याख्याकृन्	२	७	७	मयूर	२	४	१११
मन्त्रिन्	२	८	४	"	२	५	३०

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
मयूरक	२	४	८८	मलपू	२	४	६१
"	२	९	१०१	मलयज	२	६	१३१
मरकत	२	९	२२	मलिन	३	१	५५
मरण	२	८	११६	मलिनी	२	६	२०
मरिच	२	९	३६	मलिम्बुच	२	१०	२५
मरीचि	१	३	२७	मलीमम	३	१	५५
"	१	३	३३	मल्ल	३	६	२१
मरीचिका	१	३	३६	मल्लक	३	६	३७
मर	२	१	५	मल्लिका	२	४	६९
"	३	३	१६४	मल्लिकाद्य	२	५	२४
मरु	१	१	६२	ममी	३	६	१०
"	१	३	२	ममूर	२	९	१७
"	३	३	५९	ममूरविदला	२	४	१०९
मरुत्वत्	१	१	४१	ममूण	२	९	४६
मरुमाला	२	४	१३३	मस्कर	२	४	१६१
मरुवक	२	४	५२	मस्करिन्	२	७	४१
मरुवक	२	४	७९	मस्तक	२	६	९५
मकंट	२	५	३	मस्तिष्क	२	६	६५
मकंटक	२	५	१३	मस्तु	२	९	५४
मकंटी	२	४	४८	मह	१	७	३८
"	२	४	८७	महत्	३	१	६०
मत्यं	२	६	१	"	३	३	७९
मर्दन	३	२	२२	महनी	३	३	७०
मर्दल	१	७	८	महम्	३	३	२३२
मर्मन्	३	६	३०	महाबन्द	२	४	१४८
मर्मर	१	६	२३	महाबुल	२	७	३
मर्मस्पृम्	३	१	८३	महाङ्ग	२	९	७५
मर्यादा	२	८	२६	महाजाली	२	४	११७
मल	२	६	६५	महादेव	१	१	३२
"	३	३	१९८	महाधन	२	६	११३
मलद्रूपित	३	१	५५	महानम	२	९	२७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
महामात्र	२	८	५	महीपथ	२	४	१००
महायज्ञ	०	७	१४	"	२	४	१४८
महारजत	२	९	९५	"	२	९	३८
महारजन	२	९	१०६	मा	३	५	११
महारण्य	२	४	१	मास	२	६	६३
महाराजिक	१	१	१०	"	३	६	२२
महारौरव	१	९	१	मासल	२	६	४४
महाशय	३	१	३	मासिक	२	१०	१४
महामूढी	२	६	१३	माक्षिक	२	९	१०७
महाश्वेता	२	४	११०	मागध	२	८	९७
महामहा	२	४	७३	"	२	१०	२
"	२	४	१३८	मागधी	२	४	७१
महासेन	१	१	३९	"	२	४	९६
महिला	२	६	२	माघ	१	४	१५
महिला ह्वया	२	४	५५	माघ्य	२	४	७३
महिष	२	५	४	माठर	१	३	३१
महिषी	२	६	५	माडि	३	६	८
मही	२	१	३	माणवक	२	६	४२
महीक्षित्	२	८	१	"	२	६	१०६
महीध	२	३	१	माणव्य	३	२	८०
महीरट्	२	४	५	माणिक्य	३	६	३१
महीलना	१	१०	२१	माणिवग्य	२	९	४२
महीमुत	१	३	२५	मातङ्ग	२	१०	१९
१ महीमूनु	१	३	२	"	३	३	२१
महच्छ	३	१	३	मानरपिन्	२	६	३७
महेश्वर	२	८	१२४	मानशिवन्	१	१	६१
महेश्वर	१	१	३०	मालि	१	१	४५
महोभ	२	९	६१	मालिन्	०	६	३७
महोपपद	१	१०	३९	मानामह	२	६	३३
महोत्तमाह	३	१	३	मानुद	२	४	७८
महोत्तम	३	१	३	"	२	६	३१

शब्दः	श्लो०	प०	श्लो०	शब्दः	श्लो०	प०	श्लो०
मानुपुत्रक	२	६	३८	मायादेवोगुप्त	१	१	१५
मानुपानी	२	६	३०	मायु	२	६	६२
"	२	९	२०	मायूर	२	५	४३
मातुलाहि	१	८	६	मार	१	१	२५
मातुली	२	६	३०	मारजित्	१	१	१३
मातुलुत्तक	०	८	३८	मारण	२	८	११४
मातु	१	१	३५	मारिप	१	७	१४
"	१	३	१८	मारत्	१	१	६२
"	२	६	०९	मार्वव	२	४	१५१
"	२	९	६६	मार्ग	१	४	१४
मात्र	३	३	१३९	"	२	१	१५
माश्रा	३	१	६०	मार्गण	२	८	८७
"	३	३	१३८	"	३	१	४९
माद	३	२	१२	"	३	२	३०
माधव	१	१	१८	मार्गशीर्ष	१	४	१४
"	१	४	१६	मार्गित	३	१	१०५
माधवक	२	१०	४१	मार्जन	२	४	३३
माधवी	२	४	७२	मार्जना	२	६	१२१
माध्य	२	४	७३	मार्जार	२	५	६
माध्वीक	२	१०	४१	मार्जिता	२	९	४४
मान	१	७	२२	मार्तण्ड	१	३	२९
"	२	९	८५	मार्दङ्गिक	२	१०	१३
मानव	२	६	१	मार्ष्टि	२	६	१२१
मानम	१	४	३१	मालक	२	४	६२
मानसविकार	१	७	२१	मालती	२	४	७२
मानसोवस्	२	५	२३	माला	२	६	१३५
मानिनी	२	६	३	मात्तवार	२	१०	५
मानुष	२	६	१	मालातृणक	२	४	१६७
मानुष्यक	३	२	४२	मालिक	२	१०	५
माया	२	१०	११	मालुधान	१	८	६
मायावार	२	१०	११	मालूर	२	४	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मान्य	२	६	१३५	मुकुन्द	२	४	१२१
मान्यवत्	२	३	३	मुकुर	२	६	१४०
मापपर्णी	२	४	१३८	मुकुल	२	४	१६
माम	१	४	१२	मुक्कनकञ्चुक	१	८	६
मामर	२	९	४९	मुक्ता	२	९	९३
मानिक	२	७	३१	मुम्नावली	२	६	१०५
माम्म	३	५	११	मुक्कान्फोट	१	१०	२३
माहिष्य	२	१०	३	मुक्ति	१	५	६
माहेयी	२	९	६६	मुख	२	२	१९
मितम्पच	३	१	४८	"	२	६	८९
मित्र	१	३	३०	"	३	६	२२
"	२	८	९	मुखर	३	१	३६
"	२	८	१२	मुखवासन	१	५	११
"	३	३	१६८	मुख्य	२	७	४०
मिथस्	३	४	१८	"	३	१	५७
मिथुन	३	५	३८	मुण्ड	२	६	४८
मिथ्या	३	५	१५	"	३	६	३६
मिथ्यादृष्टि	१	५	४	मुण्डित	२	६	४८
मिथ्याभियोग	१	६	१०	"	३	१	८५
मिथ्याभिरासन	१	६	१०	मुण्डन्	२	१०	१०
मिथ्यामति	१	५	४	मुद्	१	४	२४
मिश्रेय	२	४	१०५	मुदिर	१	३	७
मिमि	२	४	१०५	मुद्गपर्णी	२	८	११३
"	२	४	१५२	मुद्गर	२	८	९१
मिसी	२	४	१३४	मुधा	३	५	४
मिहिमा	१	३	१९	मुनि	१	१	१८
मिहिरा	१	३	२९	"	२	७	४२
मीढ	३	१	९६	"	३	६	३८
मीन	१	१०	१७	मुनीन्द्र	१	१	१८
मीनवेतन	१	१	२५	मुरज	१	७	५
मुकुट	२	६	१०२	मुरा	२	४	१२३

शब्दः	श्री०	व०	श्लो०	शब्दः	श्री०	व०	श्लो०
मुगरी	२	५	१२	मुर्डाभिपिवन	०	८	१
मुगन्व	३	१	४५	"	३	३	६२
मुगित	३	१	८८	मूर्वा	२	४	८३
मुग्व	२	६	७६	मूळ	०	४	१२
मुग्वक	०	४	३९	"	३	३	२०१
मुष्टिवग्ध	३	०	१६	मूळव	०	४	१५७
मुगाल	०	९	२५	मूलवर्मन्	३	२	४
मुगलित्	१	१	२६	मूलधन	०	९	८०
मुमरी	२	६	११९	मून्य	२	९	७९
मुम्नक	०	६	१५९	.	०	१०	३८
मुम्ना	२	६	१५९	मूपा	२	१०	३३
मुहुम्	३	५	१	"	३	६	३८
मुहुर्भाषा	१	६	१६	मूपिक	०	५	१२
मुहुतं	१	६	११	मूपिषपर्णी	०	४	८८
मूव	३	१	१३	मूपिन	३	१	८८
मूढ	३	१	४८	मूय	२	५	७
मूत	३	१	९५	"	२	५	१०
मूप	२	६	६७	"	३	२	३०
मूयवृच्छ	२	६	५६	"	३	३	२०
मूयित	३	१	९६	मूयणा	३	२	३०
मूयं	३	१	४८	मूयतृष्णा	१	३	३६
मूच्छा	२	८	१०९	मूयदशक	२	१०	२१
मूच्छाल	२	६	६१	मूयधूर्नक	२	५	५
मूच्छित	२	६	६१	मूयनाभि	०	६	१२९
"	३	३	८३	मूयवधाजीव	०	१०	०१
मूतं	२	६	६१	मूयमद	०	६	१२९
मूतं	३	१	७६	मूयवन्धनी	०	१०	२६
मूति	२	६	७१	मूयया	२	१०	२३
"	३	३	६७	मूययु	२	१०	२१
मूतिमत्	३	१	७६	मूयव्य	२	१०	२३
मूयन्	२	६	९५	मूयशिरम्	१	३	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मृगशीर्षं	१	३	२३	मेवलकन्यका	१	१०	३२
मृगाङ्ग	१	३	१४	मेखला	२	६	१०८
मृगादन	२	५	१	"	२	८	९०
मृगित	३	१	१०५	मेघ	१	३	६
मृगेन्द्र	२	५	१	"	३	६	११
मृजा	२	६	१२१	मेघच्छत्र	१	३	१२
मृड	१	१	३१	मेघज्योतिस्	१	३	२०
मृडानी	१	१	३७	मेघनादानुलासिन्	२	५	३०
मृणाल	१	१०	४२	मेघनामन्	२	४	१५९
मृणाली	३	६	७	मेघनिर्घोष	१	३	८
मृत्	२	१	४	मेघपुष्प	१	१०	५
मृत्	२	८	११७	मेघभव	१	३	८
"	२	९	३	मेघमाला	१	३	८
मृत्स्नात	३	१	१९	मेघवाहन	१	१	४४
मृत्नालक	२	४	१३१	मेचक	१	५	१४
मृत्तिका	२	१	४	"	२	५	३१
मृत्यु	२	८	११६	मेढ्र	२	६	७६
मृत्युञ्जय	१	१	३१	"	२	९	७६
मृत्सा	२	१	४	मेदक	२	१०	४१
मृत्ना	२	१	४	मेदस्	२	६	६४
"	२	४	१३१	मेदिनी	२	१	३
मृदङ्ग	१	७	५	मेदुर	३	१	३०
मृडु	३	१	७८	मेघा	१	५	२
"	३	३	९५	मेघि	२	९	१५
मृदुत्वच्	२	४	६६	मेघ्य	३	१	५५
मृदुल	३	१	७८	मेह	१	१	४९
मृद्रीका	२	४	१०७	मेहक	३	२	२९
मृध	२	८	१०४	मेप	१	३	२८
मृषा	३	५	१५	"	२	९	७६
मृषार्थं	१	६	२१	मेपकम्बल	२	९	१०७
मृष्ट	३	१	५६	मेह	२	६	५६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मेहन	२	६	७६	म्लेच्छमुख	२	९	९७
मैत्रावरुणि	१	३	२१	य			
मैत्री	३	६	३९	यकृत्	२	६	६६
मैथ्य	३	६	३९	यक्ष	१	१	११
मैथुन	२	७	५७	यक्ष	१	१	६९
"	३	३	१२२	"	१	१	६९
मैरेय	२	१०	४१	यक्षकर्दम	२	६	१३३
मोक्ष	१	५	७	यक्षधूप	२	६	१२७
"	२	४	३९	यक्षराज्	१	१	६८
मोघ	१	७	९	यक्षमन	२	६	५१
"	३	१	८१	यजमान	२	७	८
मोचक	२	४	३१	यजुम्	१	६	३
मोचा	२	४	४६	यज्ञ	२	७	१३
,	२	८	११३	यज्ञशेष	२	७	२८
मोदक	३	६	३३	यज्ञमूत्र	२	७	४९
मोरट	२	९	११०	यज्ञाङ्ग	२	४	२२
मोरटा	२	४	८३	यज्ञिय	२	७	२७
मोपक	२	१०	२४	यज्वन्	२	७	८
मोह	२	८	१०९	यत्	३	५	३
मोक्तिक	२	९	९२	यतस्	३	५	३
मौद्गीन	२	९	८	यति	२	७	४३
मौन	२	७	३६	यतिन्	२	७	४३
मौरजिक	२	१०	१३	यथा	३	७	९
मौर्वी	२	८	८५	यथाजात्	३	१	४८
मौलि	३	३	१९४	यथातथम्	३	५	१५
मौष्टा	३	६	५	यथायथम्	३	५	१४
मोहूर्त	२	८	१४	यथार्थम्	३	५	१५
मोहूर्तिक	२	८	१४	यथाह्वर्ण	२	८	१३
म्लिष्ट	१	६	२१	यथाल्वम्	३	५	१४
म्लेच्छजाति	२	१०	२०	यथेप्पिन	२	९	५७
म्लेच्छदेश	२	१	७	यदि	३	५	१२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
यदृच्छा	३	२	२	याचितक	२	९	४
यन्तृ	२	८	५९	याञ्च्वा	२	७	३२
"	३	३	६०	"	३	२	६
यम	१	१	५८	याजक	२	७	१७
"	२	७	४८	यातना	१	९	३
"	३	२	१८	यातयाम	३	३	१४६
यमराज्	१	१	५८	यातु	१	१	६०
यमुना	१	१०	३२	यातुधान	१	१	६०
यमुनाभ्यात्	१	१	५८	यानृ	२	६	३०
ययु	२	८	४५	यात्रा	२	८	९५
यव	२	९	१५	"	३	३	१७६
यवक्षार	२	९	१०८	याद पति	१	१०	२
यवफल	२	४	१६१	यादस्	१	१०	२०
यवव्य	२	९	७	यादसापति	१	१	६१
यवस	२	४	१६७	यान	२	८	१८
यवागू	२	९	५०	"	२	८	५८
यवाप्रज	२	९	१०८	यानमुख	२	८	५५
यवानिका	२	४	१४५	याप्य	३	१	५४
यवास	२	४	९१	याप्ययान	२	८	५३
यवीयम्	२	६	४३	याम	१	४	६
यव्य	२	९	७	"	३	२	१८
यसा पटह	१	७	६	यामिनी	१	४	४
यसस्	१	६	११	यामुन	२	९	१००
यष्टि	३	६	३८	यायजूक	२	७	८
यष्टीमधुक	२	४	१०९	याव	२	६	१०५
यष्टृ	२	७	१३	यावक	२	९	१८
याग	२	७	१३	यावत्	३	४	८
"	३	६	११	यावन	२	६	१२८
याचक	३	१	४९	याष्टीक	२	८	७०
याचनक	३	१	४९	यास	२	४	९१
याचना	२	७	३२	युक्त	२	८	२८

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
युक्तरसा	२	४	१४०	योजन	३	६	३०
युग	२	५	३८	योजनवल्ली	२	४	९१
"	३	३	२४	यंत्र	२	९	१३
युगवीलव	२	९	१४	योद्धु	३	८	६१
युगन्धर	२	८	५७	योधे	२	८	६१
"	३	६	३५	योधमराव	२	८	१०७
युगपद्	३	५	२२	योनि	२	६	७६
युगपद्म	२	४	२२	योपा	२	६	२
युगपाद्वंग	२	९	६३	योपित	२	६	२
युगल	२	५	३८	यौनक	२	८	२८
युग्म	२	५	३८	यौनव	२	९	८५
युग्य	२	८	५८	यीवत	२	६	२२
"	२	९	६४	यीवन	२	६	४०
युद्ध	२	८	१०३		२		
युध्	२	८	१०६				
युवति	२	६	८	रहस्	१	१	६४
युवन्	२	६	४२	रक्त	१	५	१५
युवराज	१	७	१२	,	२	६	६४
यूथ	२	५	४१	"	२	६	१२४
यूथनाथ	२	८	३५	"	३	३	८०
यूथप	२	८	३५	रक्तक	२	४	७३
यूथिवा	२	४	७१	रक्तचन्दन	२	६	१३२
यूप	२	८	४१	"	२	९	१११
"	३	६	१९	रक्तपा	१	१०	२२
यूपकटके	२	७	१८	रक्ताफला	२	४	१३९
यूपाग्र	२	७	१९	रक्तमन्ध्यक	१	१०	३६
यूप	३	६	३५	रक्तसरोरुह	१	१०	४१
यौक्त्र	२	९	१३	रक्ताङ्ग	२	४	१४६
योग	३	३	२२	रक्तात्पल	१	१०	४२
योगेष्ट	२	९	१०५	रक्ष सभ	३	६	२७
योग्य	२	४	११२	रक्षस्	१	१	११

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
रक्षम्	१	१	६०	रत्नमानु	१	१	४९
रक्षित	३	१	१०६	रत्नाकर	१	१०	२
रक्षिवर्ग	२	८	६	रत्नि	२	६	८६
रक्षण	३	२	८	रथ	२	४	३०
रक्षकु	२	५	१०	"	२	८	५१
रक्ष	२	९	१०६	रथकट्या	२	८	५५
रक्षाजीव	२	१०	७	रथकार	२	१०	४
रचना	२	६	१३७	"	२	१०	९
रजक	२	१०	१०	रथगुप्ति	२	८	५७
रजत	२	९	९६	रथद्रु	२	४	२६
"	३	३	८०	रथत्रज	२	८	५५
रजनी	१	४	८	रथाङ्ग	२	५	२२
"	२	४	१५३	"	२	८	५५
रजनीमुख	१	४	६	"	२	८	५६
रजम्	१	४	२९	रथिक	२	८	७६
"	२	६	२१	रथिन्	२	८	६०
"	२	८	९८	"	२	८	७६
"	३	३	२३२	रथिन	२	८	७६
रजस्वला	२	६	२०	रथ्य	२	८	८६
रज्जु	२	१०	२७	रथ्या	२	२	३
रञ्जन	२	६	१३२	"	२	८	५५
रञ्जनी	२	४	९५	रथे	२	६	९१
रण	२	८	१०४	रथे	२	६	९१
"	३	२	८	रथेन	२	६	९०
"	३	३	४९	रथेनच्छद	२	६	९०
रणमकुल	२	८	१०६	रथे	१	८	२
रत	२	७	५७	रथे	३	६	२१
रतिकूजित	१	६	२१	रथे	२	६	६
रतिपति	१	१	२६	रथे	२	४	११३
रत्न	२	९	९३	रथे	१	१	५४
"	३	३	१२७	रथे	२	५	१०
				रथे	२	६	११६

शब्दाः	का०	व०	दलो०	शब्दाः	का०	व०	दलो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	१२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९७
रात्रिचर	१	१	६०	"	३	३	६९
रात्रिचर	१	१	६०	रीतिगुण	२	९	१०३
रादान्त	१	५	४	रूपप्रतिक्रिया	२	६	५०
राध	१	४	१६	रसम	२	९	९५
राधा	१	३	२२	रसमकारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	रस्य	३	१	९१
"	२	५	११	रच्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रचक	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्म	२	७	४५	"	२	९	१०९
राद	२	६	१२७	रवि	१	३	३४
रागि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रविर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रस्य	३	१	५२
राष्ट्र	३	३	१८५	रञ्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९६	रजा	२	६	५१
राष्ट्रिम	१	७	१६	रज	१	६	२६
रानम	२	९	७७	रदिन	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रड	३	१	९०
"	२	४	१४०	रड	१	१	१०
राह	१	३	२७	"	१	१	३४
रिक्तक	३	१	५६	रज्ञानी	१	१	३७
रिक्तप	२	९	९०	रधिद	२	६	६६
रिक्तम	१	७	३६	"	३	६	२२
रिगु	२	८	१०	रम	२	५	१०
रिग्ट	३	३	३६	रमनी	१	६	१८
रिग्टि	२	८	८९	रम्	१	७	२६
रीगा	१	७	३३	रहा	२	४	१५८

(१२८) अमरकोशे

[राजीव]

का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
३	६	१७	राक्षस	१	१	५९
१	६	२३	राक्षसी	२	४	१२८
३	१	३८	राक्षा	२	६	१२५
१	३	२	राङ्गव	२	६	१११
१	३	३१	राज्	२	८	१
१	३	३३	राजक	२	८	३
३	३	१३८	राजन्	१	७	१३
१	५	७	"	२	८	२
१	५	९	"	३	३	११२
१	७	१७	राजन्य	२	८	१
२	९	२९	राजन्यक	२	८	४
३	३	२२८	राजन्वन्	२	१	१३
२	९	१०२	राजबला	२	४	१५३
२	६	९१	राजवीजिन्	२	७	२
२	६	९१	राजराज	१	१	६८
२	६	१०८	राजवग	२	७	२
२	९	२७	राजवन्	२	१	१३
२	१	०	राजवृक्ष	२	४	२३
२	४	८८	राजश्याल	१	७	१०
२	४	१२३	राजमदन	२	२	१०
२	९	१०१	राजमभा	३	६	९
१	८	१	राजमूष	३	६	३१
२	४	३३	राजहम	२	५	२६
२	४	१६३	राजादन	२	४	३५
२	९	४४	"	२	८	४५
१	३	८	गजाहं	२	६	१२६
२	४	१४८	राजि	०	८	४
२	८	००	राजिषा	२	९	१९
२	८	०३	राजिल	१	८	५
२	८	२३	राजीव	१	१०	१९
१	४	८	"	१	१०	६१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	९२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९७
रात्रिचर	१	१	६०	"	३	३	६९
रात्रिञ्चर	१	१	६०	रीतिपुण्य	२	९	१०३
रादान्त	१	५	४	रूपप्रतिक्रिया	२	६	५०
राघ	१	४	१६	रुचम	२	९	९५
राघा	१	३	२२	रुचमकारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	राण	३	१	९१
"	२	५	११	रुच्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रुचक	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्भ	२	७	४५	"	२	९	१०९
राल	२	६	१२७	रवि	१	३	३४
रामि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रविर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रच्य	३	१	५२
राष्ट्र	३	३	१८५	रज्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९४	रजा	२	६	५१
राष्ट्रिय	१	७	१४	रज	१	६	२६
रामभ	२	९	७७	रदिन	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रद	३	१	९०
"	२	४	१४०	रद	१	१	१०
राहु	१	३	२७	"	१	१	३४
रिविक	३	१	५६	रद्रापी	१	१	३७
रिवय	२	९	९०	रधिर	२	६	६४
रिद्धप	१	७	३६	"	३	६	२०
रिपु	२	८	१०	रु	२	५	१०
रिष्ट	३	३	३६	रुपती	१	६	१८
रिष्टि	२	८	८९	रुप्	१	७	२६
रीडा	१	७	६३	रहा	२	४	१५८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
रुक्ष	३	३	२२६	रोष	२	८	८७
रूप	१	५	७	रोमन्	२	६	९९
रूपाजीवा	२	६	१९	रोमन्व	३	६	१९
रूप्य	२	९	९१	रोमहर्षण	१	७	३५
"	२	९	९६	रोमाञ्च	१	७	३५
"	३	३	१६१	रोष	१	७	२६
रू याध्यक्ष	२	८	७	रोहिणी	२	९	६७
रूपित	३	१	८९	रोहित	१	३	११
रेचनी	२	४	१०८	"	१	५	१५
रेचित	२	८	४८	"	१	१०	१९
रेणु	२	८	९८	"	२	५	१०
रेणुवा	२	४	१२०	रोहितक	२	४	४९
रेतस्	२	६	६२	रोहिताश्व	१	१	५५
रेफ	३	१	५४	रोहिन्	२	४	४९
"	३	३	१३३	रोद्र	१	७	१७
रेवतीरमण	३	१	२३	"	१	७	२०
रेवा	१	१०	३२	रोमक	०	९	८२
रै	२	९	९०	रोग्व	१	९	१
"	३	३	१६६	रोहिण्य	१	१	०४
रोक्	१	८	०	"	१	३	०६
रोग	२	६	५१	रोहिप	०	४	१६६
रोगहारिन्	२	६	५७	"	०	५	१०
रोचन	२	४	८७				
रोचनी	२	८	१४६	रुच	०	४	६०
रोचिष्णु	२	६	१०१	रुक्ष	०	८	८६
रोचिम्	१	३	३४	रुक्षण	१	३	१७
रोदन	२	६	९३	रुक्षमण	३	१	१८
रोदनी	२	४	९२	रुक्षमणा	०	५	०५
रोदन्	३	३	२३०	रुक्षमन्	१	३	१७
रोदमी	३	३	२३०	"	३	३	१०५
रोधम्	१	१०	७				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
लक्ष्मी	१	१	२७	लम्बवर्ण	२	७	६
"	२	४	११२	लम्ब	२	८	२४
"	२	८	८२	लम्बन	२	८	१०४
लक्ष्मीवत्	३	१	१४	लम्बोदर	१	१	३८
लक्ष्य	१	७	३३	लय	१	७	९
लक्ष्य	२	८	६६	ललना	२	६	३
लगुड	३	६	१८	ललन्तिका	२	६	१०४
लग्न	१	३	२७	ललाट	२	६	९२
लग्नक	२	१०	४४	ललाटिका	२	६	१०३
लघु	१	१	६४	ललाम	३	३	१४४
"	२	४	१३३	ललामक	३	३	१३५
"	३	३	२८	ललित	१	७	३१
लघुलप	२	४	१६५	लय	३	१	६२
लङ्का	३	६	७	"	३	२	२४
लङ्कोपिका	२	४	१३३	लवङ्ग	२	६	१२५
लज्जा	१	७	२३	लवण	१	५	९
लज्जाशील	३	१	२८	"	३	६	२३
लज्जित	३	१	११	लवणोद	१	१०	२
लट्वा	३	६	११	लवन	३	२	२४
लना	२	४	९	लवित्र	२	९	१३
"	२	४	१०	लसुन	२	४	१४८
"	२	४	११	लस्तन	२	८	८५
"	२	४	५५	लाभा	२	६	१२५
"	२	४	७२	"	३	६	१०
"	२	४	१३३	लाभाप्रसादन	२	४	४१
"	२	४	१५०	लाङ्गल	२	९	१३
लतार्क	२	४	१४८	लाङ्गलदण्ड	२	९	१४
लपन	२	६	८९	लाङ्गलपद्धति	२	९	१४
लपित	१	६	१	लाङ्गलिकी	२	४	११८
"	३	१	१०७	लाङ्गली	२	४	१११
लम्प	३	१	१०४	"	२	४	१६८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
लोह	२	९	९८	वचा	२	४	१०२
"	३	६	२३	वज्र	३	१	४७
लोहकारक	२	१०	७	"	३	३	१८५
लोहपृष्ठ	२	५	१६	वज्रदु	२	४	१०५
मोहल	३	१	३७	वज्रनिर्घोष	१	३	१०
लोहाभिमार	२	८	९४	वज्रपुष्प	२	४	७६
लोहित	१	५	१५	वज्रिन्	१	१	४२
"	२	६	६४	वञ्चक	२	५	५
लोहितक	२	९	२२	"	३	१	४७
लोहितचन्दन	२	६	१२४	वञ्चित	३	१	८१
लोहिताङ्ग	१	३	२६	वञ्जुल	२	४	२७
लौह	२	९	९९	"	२	४	३०
	व			"	२	४	६४
व	३	५	९	वट	२	४	३२
वग	२	४	१६०	वटक	३	६	१७
"	२	७	१	वटी	२	१०	२७
"	३	३	२१५	वडवा	२	८	४६
वशाक	२	६	१२६	वडवानल	१	१	५६
वशाचोचना	२	९	१०९	वडू	१	१	६१
वकुल	०	८	६८	वणिग्भाव	२	९	३
वकनध्य	३	३	१६०	वणिज्	२	९	७८
वकन्	३	१	३५	वणिग्या	०	९	७९
वसन	२	६	८९	वण्टर	२	९	८९
वश	३	१	७१	वम	२	६	७८
वशात्	२	६	७८	"	०	९	६२
वद्वशाण	२	६	७३	"	३	३	२०७
वद्ग	२	९	१०६	वगर	२	४	६६
वचन	१	६	१	वग्नतर	०	९	६२
वचनेन्धित	३	१	२४	वमनाभ	१	८	११
वचम्	१	६	१	वग्न	१	४	१३
				"	१	४	२०

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
वत्सल	३	१	१४	वन्दिन्	२	८	९७
वत्सादनी	२	४	८२	वन्दी	२	८	११९
वद	३	१	३५	वन्त्या	२	४	४
वदन	२	६	८९	वपा	१	८	२
वदान्य	३	१	६	वपुस	२	६	६४
	३	३	१६१	वप्र	२	२	७०
वदावद	३	१	३५		२	२	३
वध	२	८	११५	वमथु	२	९	११
वधू	२	४	१३३	वमथु	२	६	५५
'	२	६	२	वमि	३	८	३७
"	२	६	९	वमि	२	६	५५
	३	३	१०२	वयस	३	३	२३१
वध्य	३	१	४५	वयस्य	२	६	४२
वन	१	१०	३	वयस्थ	२	४	५८
'	२	६	१	वयन्धा	२	४	१३७
	३	३	१२७		२	४	१४४
वनतिवित्का	२	४	८५	वयस्य	२	८	१२
वनप्रिय	२	५	१९	वयस्या	२	६	१२
वनमक्षिका	२	५	२७	वर	२	६	१२४
वनमालिन्	१	१	२१		३	२	८
वनमुद्ग	२	९	१७	वरटा	३	३	१७४
वनमृङ्गार	२	४	९९		२	५	२५
वनसमूह	२	४	४	वरण	२	५	२७
वनस्पति	२	४	६		२	२	३
वनायुज	२	८	४५	वरण	२	४	२५
वनिता	२	६	२		२	४	२५
	३	३	७४	वरण्ड	३	६	१८
वनीयव	३	१	४९	वरत्रा	२	८	४२
वनीकस्	२	५	३		२	१०	३१
वन्दा	२	४	८२	वरद	३	१	७
वन्दारु	३	१	२८	वरवणिनी	२	६	४
					२	९	४१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वराङ्ग	३	३	२६	वर्णित	३	१	११०
वराङ्गक	२	४	१३४	वर्णिन्	२	७	४२
वराटक	१	१०	४३	वर्तक	२	५	३५
"	२	१०	२७	"	३	३	११
"	३	६	३८	वर्तन	२	९	१
वरारोहा	२	६	४	"	३	१	२९
वराग्नि	२	६	११६	वर्तनी	२	१	१५
वराह	२	५	२	वर्ति	२	६	१३३
वरिवसित	३	१	१०२	वर्तिक	२	५	३५
वरिवस्या	२	७	३५	वर्तिष्णु	३	१	२९
वरिवस्यित	३	१	१०२	वर्तुल	३	१	६९
वरिष्ठ	२	९	९७	वर्त्मन्	२	१	१५
"	३	१	१११	"	३	३	१२२
वरी	२	४	१००	वर्धक	२	४	९०
वरीयम्	३	३	२३६	वर्धकि	२	१०	९
वरण	१	१	६१	वर्धन	३	१	२८
"	१	३	२	"	३	२	७
"	२	४	२५	वर्धमान	२	४	५१
वरणात्मजा	२	१०	३९	वर्धमानक	२	९	३२
वरुथ	२	८	५७	वर्धिष्णु	३	१	२८
वरुपिनी	२	८	७८	वर्ध्र	२	९	१०५
वरेण्य	३	१	५७	वर्ध्रो	२	१०	३१
वक्त्र	२	१०	२३	वर्मन्	०	८	६६
वर्ग	२	५	४१	वर्मिन	२	८	६५
वर्चम्	३	३	२३२	वर्ष	३	१	५७
वर्चम्फः	२	६	६८	वर्षा	२	६	७
वर्ग	२	७	१	वर्षणा	२	५	२६
"	२	८	५०	वर्वर	२	४	१०
"	३	३	४८	वर्वंग	२	४	१३९
वर्ण	२	६	१३३	वर्ग	१	३	११
"	३	६	३८	"	३	३	२२५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वह	२	९	६३	वाटी	३	६	४२
वह्नि	१	१	५३	वाट्यालक	२	४	१०७
"	१	३	२	वाडव	१	१	५६
वह्निशिख	२	९	१०६	"	२	७	४
वह्निसन्नक	२	४	८०	"	२	८	४६
वा	३	४	११	वाडव्य	३	२	४१
"	३	५	९	वाणा	२	४	७४
"	३	५	१५	वाणि	२	१०	२८
वाकुची	२	४	९६	वाणिज	२	९	७८
वाकरति	१	१	३५	वाणिज्य	२	९	२
वाक्य	१	६	२	"	२	९	७९
वागीश	३	१	३५	वाणिनी	३	३	११२
वागुरा	२	१०	२६	वाणी	१	६	१
वागुरिख	२	१०	१४	वात	१	१	६३
वाग्मिन्	३	१	३५	वातक	२	८	१४९
वाङ्मुख	१	६	९	वातकिन्	२	६	५९
वाच्	१	६	१	वातपोय	२	४	२९
वाचयम	२	५	४२	वातप्रमी	२	५	७
वाचस्पति	१	३	२४	वातमृग	२	५	७
वाचाट	३	१	३६	वातरोगिन्	२	६	५९
वाचाल	३	१	३६	वानायन	२	२	९
वाचिक	१	६	१७	वानायु	२	५	८
वाचोमुचितपटु	३	१	३५	वानूल	३	३	१९७
वाज	२	८	८७	वात्मक	२	९	६०
वज्रपेय	३	६	३१	वादित्र	१	७	५
वाजिदन्तक	२	४	१०३	वादित्र	१	७	५
वाजिन्	२	५	३३	वाद्य	१	७	५
"	२	८	४४	वान	२	८	१५
"	३	३	१०८	वानप्रस्थ	२	४	२८
वाजिपाला	२	२	७	"	२	७	३
वाञ्छा	१	७	२७	वानर	२	५	३

वानस्पत्य]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वानस्पत्य	२	४	६	वारि	१	१०	३
वानीर	२	४	३०	वारिद्र	१	३	७
वानेय	२	४	१३१	वारिपर्णी	१	१०	३८
वापदण्ड	२	१०	२८	वारिप्रवाह	२	३	५
वापी	१	१०	२८	वारिवाह	१	३	७
वाम	३	३	१४५	वारी	२	८	४३
वामदेव	१	१	३२	वाग्णी	३	३	५२
वामन	१	३	४	वार्ता	२	६	५७
"	२	६	४६	"	३	३	७६
"	३	१	७०	वार्ता	१	६	७
"	३	१	११३	"	२	९	१
वामलूर	२	१	१४	"	३	३	७६
वामलोचना	२	६	३	वार्ताकी	२	४	११४
वामा	२	६	२	वार्ताविह	२	१०	१५
वामी	२	८	४६	वार्धक	२	६	४०
वायम	२	५	२०	"	३	३	१७
वायमारति	२	५	१५	वार्धुपि	२	९	५
वायमी	२	४	१५१	वार्धुपिक	२	९	५
वायसोली	२	४	१४४	वापिक	२	४	१५०
वायु	१	१	६१	वाल	२	६	९५
"	१	१	६३	वालधि	२	८	५०
वायुसल	१	१	५५	वालपादया	२	६	१०३
वार्	१	१०	३	वालहस्त	२	८	५०
वार	२	५	३९	वालक	२	६	१११
"	३	३	१६२	वावदूक	२	३	१
वारण	२	८	३४	वावृत	३	३	३५
वारणवृसा	२	४	११३	वानिका	२	४	१०३
वारवाण	२	८	६३	वाशित	१	६	२५
वारमुख्या	२	६	१९	वाम	२	२	६
वारम्प्री	२	६	१९	वामक	२	४	१०३
वारही	२	४	१५१	वामगृह	२	२	८

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वासन्ती	२	४	७२	विकषा	२	४	९०
वासयोग	२	६	१३४	विकसित	२	४	८
वामर	१	४	२	विकस्वर	३	१	३०
वासव	१	१	४२	विकार	३	२	१५
वामम्	२	६	११५	विकामिन्	३	१	३०
वामित	२	६	१३४	विकिर	२	५	३३
"	२	९	४६	विकीरण	२	४	८०
वासिता	३	३	७६	विकुर्वाण	३	१	७
वामुकि	१	८	४	विकृत	१	७	१९
वामुदेव	१	१	२०	"	२	६	५८
वामू	१	७	१४	विकृति	३	२	१५
वाम्नु	२	२	१९	विजम	२	८	१०२
वास्तूक	२	४	१५८	"	३	३	१४१
वास्तोष्पति	१	१	४३	विजय	२	९	८३
वास्त्र	२	८	५४	विजयिक	२	९	७९
वाह	२	८	४४	विजान्त	२	८	७७
"	२	९	८८	विजिया	३	२	१५
वाहद्विपत्	२	५	४	विजेतृ	२	९	७९
वाहन	२	८	५८	विजये	२	९	८२
वाहम	१	८	५	विकत्व	३	१	४४
वाहित्य	२	८	३९	विक्षाव	३	२	३७
वाहिनी	२	८	७८	विगत	३	१	१००
"	२	८	८१	विगतानंवा	२	६	२१
"	३	३	११२	विग्र	२	६	४६
वाहिनीपनि	२	८	६२	विग्रह	२	६	७०
वि	२	५	३३	"	२	८	१८
विपनि	२	९	८३	"	२	८	१०४
विक्रुत	२	४	३७	"	३	२	२२
विकच	२	४	७	विषम	२	७	२८
विननन	१	३	२९	विष्ण	३	२	१९
विनन्दाङ्ग	२	६	४६	विष्णुराज	१	१	३८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विचक्षण	२	७	६	वितात	३	३	११४
विचयन	३	२	३०	वितुन्न	२	४	१४९
विचर्चिया	२	६	५३	वितुन्नक	२	४	१२६
विचारणा	१	५	२	"	२	९	३७
विचारित	३	१	९९	"	२	९	९०
विचिकित्सा	१	५	३	वित	२	९	९०
विच्छन्दक	२	२	११	"	३	१	९
विच्छाय	३	६	२६	"	३	१	९९
विजन	२	८	२२	विदर	३	२	५
विजय	२	८	११०	विदल	३	६	३२
विजिल	२	९	४६	विदारक	१	१०	१०
विज्ञ	३	१	४	विदारिगन्धा	२	४	११५
विज्ञात	३	१	९	विदारी	२	४	११०
विज्ञान	१	५	६	विदित	३	१	१०८
विट	३	६	१७	"	३	१	१०९
विटङ्क	२	२	१५	विदिश	१	३	५
विटप	२	४	१४	विदु	२	८	३७
"	३	३	१३२	विदुर	२	४	३०
विटपिन्	२	४	५	"	३	१	३०
विट्पदिर	२	४	५०	विदुल	२	४	३०
विट्चर	२	१०	२३	विद्ध	३	१	९९
विड	२	९	४२	विद्धकर्णो	२	४	८४
विडङ्ग	२	४	१०६	विद्याधर	१	१	११
विटाल	२	५	६	विद्युत्	१	३	९
विडोजम्	१	१	४१	"	३	६	३
वितण्डा	३	६	९	विद्रधि	२	६	५६
वितथ	१	६	२२	विद्रव	२	८	१११
वित्ररण	२	७	२९	विद्राव	२	८	१११
वितदि	२	२	१६	विद्रुत	३	१	१००
वितन्ति	२	६	८४	विद्रुम	२	९	९३
विनात	२	६	१२०	विद्रुमलता	२	४	१२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विद्वम्	१	७	१२	विन्व्य	२	३	३
"	२	७	५	विन्न	३	१	९९
"	३	३	२३५	"	३	१	१०४
विद्वेष	१	७	२५	विपक्ष	२	८	११
विधवा	२	६	११	विपञ्ची	१	७	३
विधा	२	१०	३८	विपण	२	९	८२
"	३	३	१०२	विपणि	२	२	२
विधातृ	१	१	१७	"	३	३	५२
विधि	१	१	१७	विपत्ति	२	८	८२
"	१	४	२८	विपथ	२	१	१६
"	२	७	३९	विपद्	२	८	८२
"	३	३	१००	विपर्यय	३	२	३३
विधु	१	१	२२	विपर्याप्त	३	२	३३
"	१	३	१८	विपश्चित्	२	७	५
"	३	३	१००	विपादिका	२	६	५०
विधुत	३	१	१०७	विपाद्	१	१०	३३
विधुन्दुद	१	३	२७	विपागा	१	१०	३३
विधुर	३	२	२०	विपिन	२	४	१
विधुवन	३	२	४	विपुल	३	१	६१
विधूतन	३	२	४	विप्र	२	७	४
विधेय	३	१	२४	विप्रकार	३	२	१५
विनयप्राहिन्	३	१	२४	विप्रकृत	३	१	८१
विना	३	५	३	विप्रकृष्टक	३	१	६८
विनायक	१	१	१४	विप्रतीमार	१	७	२५
"	१	१	३८	विप्रयोग	३	२	०८
"	३	३	६	विप्रलब्ध	३	१	४१
विनास	३	२	२२	विप्रलम्भ	१	७	३६
विनाशोन्मुख	३	१	९१	"	३	२	०८
विनीत	२	८	४४	विप्रलाप	१	६	१६
"	३	१	२५	विप्रश्लिषा	२	६	२०
विन्दु	३	१	३०	विप्रूप	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
विप्लव	३	२	१४	विरिञ्चि	१	१	१७
विचग्न्य	२	६	५५	विम्पाद्य	१	१	३२
विवुष	१	१	७	विरोचन	१	३	३०
विभव	२	९	९०	"	३	३	१०९
विभाकर	१	३	२८	विरोध	१	७	२५
विभावरी	१	४	४	विरोधन	३	२	२१
विभावसु	१	१	५६	विरोधोक्ति	१	६	१६
"	१	३	३१	विलक्ष	३	१	२६
"	३	३	२२७	विलक्षण	३	२	२
विभीतक	२	४	५८	विलम्बित	१	७	१
विभूति	१	१	३६	विलम्भ	३	२	२८
विभूषण	२	६	१०१	विलाप	१	६	१६
विभ्रम	१	७	३१	विलास	१	७	३१
"	३	३	१४२	विलीन	३	१	१००
विभ्राज्	२	६	१०१	विलेपन	२	६	१३३
विमनस्	३	१	८	"	३	२	२७
विमर्दन	३	२	१३	विलेपी	२	१	५०
विमला	२	४	१४३	विषध	३	३	१७
विमलात्मक	३	१	५५	विवर	१	८	१
विमातृज	२	६	२५	विवर्ण	२	१०	१६
विमान	१	१	४८	विवश	३	१	४४
वियत्	१	२	२	विवस्वत्	१	३	२९
वियद्गङ्गा	१	१	४९	"	३	३	५८
वियम	३	२	१८	विवाद	१	६	९
वियात	३	१	२५	विवाह	२	७	५६
वियाम	३	२	१८	विविक्ता	२	८	२२
विरजस्तामस्	२	७	४४	"	३	३	८३
विरति	३	२	३७	विविध	३	१	९३
विरल	३	१	६६	विवेक	२	७	२८
विराज्	२	८	१	विध्वोक्	१	७	३१
विराव	१	६	२३	विग्	२	६	६८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
विश्व	२	९	१	विश्वम्भर	१	१	२२
"	३	३	२१५	विश्वम्भरा	२	१	२
विश्वङ्कट	३	१	६०	विश्वसृज्	१	१	१७
विश्वद	१	५	१२	विश्वस्ता	२	६	११
विश्वर	२	८	११५	विश्वा	०	४	९९
विश्वत्या	२	४	८३	विश्वास	२	८	२३
"	२	४	१३६	विष्	२	६	६८
"	३	३	१५६	विष	१	८	९
विश्वमन	२	८	११४	"	३	३	२३४
विशाख	१	१	४०	विषघर	१	८	७
विशाखा	१	३	२२	विषमच्छद	२	४	२३
विशाय	३	२	३२	विषय	१	५	७
विशारण	२	८	११२	"	२	१	८
विशारद	३	३	९६	"	३	२	११
विशाल	३	१	६०	"	३	३	१५३
विशालता	२	६	११४	विषयीन्द्रिय	१	५	८
विशाखन्वच	२	४	२३	विषवंध	१	८	११
विशाला	२	४	१५६	विषा	२	४	९९
विशित्व	२	८	८६	विषाक्त	२	८	८८
विशिक्षा	२	२	३	विषाण	३	३	५६
विशेषक	२	६	१२३	विषाणी	२	४	११९
विश्राणम	२	७	२९	विषुव	१	४	१०
विश्राव	३	२	२८	विषुवन्	१	४	१४
विभ्रुत्	३	१	९	विष्वम्भ	२	२	१७
विश्व	१	१	१०	विष्किर	२	५	३३
"	२	९	३८	विष्टप	२	१	६
"	३	१	६५	विष्टर	३	३	१७०
विश्वकट्टु	२	१०	२२	विष्टरध्रवम्	१	१	१८
विश्वकर्मन्	३	३	१०९	विष्टि	१	९	३
विश्ववेनु	१	१	२७	विष्ट्या	२	६	६८
विश्वभोज	०	९	३८	विष्णु	१	१	१८

शब्दाः	फा०	प०	श्लो०	शब्दाः	फा०	प०	श्लो०
विष्णुप्रान्ता	२	४	१०४	विक्रसा	२	६	४१
विष्णुपद	१	२	२	विहग	२	५	३२
विष्णुपदी	१	१०	३१	विहङ्ग	२	५	३२
विष्णुरय	१	१	२९	विहङ्गम	२	५	३२
विष्य	३	१	४५	विहङ्गिका	२	१०	२९
विष्वक्मेन	१	१	१९	विहसित	१	७	३५
विष्वक्सेनप्रिया	२	४	१५१	विहस्ता	३	१	६३
विष्वक्सेना	२	४	५६	विहायस्	१	३	२
विष्वच्	३	५	१३	"	२	५	३२
विष्वद्रघच्	३	१	३४	विहायित	२	७	२९
विसवाद	१	७	३६	विहार	३	२	१६
विसर	२	५	३९	विहार	३	१	४४
विसर्जन	२	७	२९	विह्वल	३	३	२१६
विसर्पण	३	२	२३	वीकाश	१	१०	५
विसार	१	१०	१७	वीचि	१	७	३
विसारिन्	३	१	३१	वीणा	३	६	३
विसृत	३	१	८६	"	१	७	७
विसृत्वर	३	१	३१	वीणादण्ड	२	१०	१३
विसुमर	३	१	३१	वीणावाद	२	८	४३
विस्तर	३	२	२२	वीत	२	१०	२६
विस्तार	२	४	१४	वीतस	२	८	४३
"	३	२	२२	वीति	१	१	५३
विस्तृत	३	१	८६	वीतिहोत्र	२	४	४
विस्फार	२	८	१०८	वीथी	३	३	८८
विस्फोट	२	६	५३	"	३	१	५५
विस्मय	१	७	१९	वीध्र	१	१०	२७
विस्मयान्वित	३	१	२६	वीनाह	१	७	१७
विस्मृत	३	१	८६	वीर	१	७	१८
विम	१	५	१२	"	२	८	७७
विमम्भ	२	८	२३	वीरण	२	४	१६४
	३	३	१३६	वीरतर	२	४	१६४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वीरतह	२	४	४५	वृत्ति	३	२	८
वीरपत्नी	२	६	१६	वृत्त	३	१	६९
वीरपाण	२	८	१०३	"	३	१	९२
वीरभार्या	२	६	१६	"	३	३	७९
वीरमातृ	२	६	१६	वृत्ताध्ययनद्वि	२	७	३८
वीरवृक्ष	२	४	४२	वृत्तान्त	१	६	७
वीरमू	२	६	१६	"	३	३	६४
वीरहन्	२	७	५२	वृत्ति	२	९	१
वीराशसन	२	८	१००	"	२	९	२
वीरघ	२	४	९	"	३	३	७३
वीर्यं	१	७	२९	वृत्न	३	३	१६५
"	२	६	६२	वृत्नहन्	१	१	४२
"	३	३	१५५	वृथा	३	४	९
वीवध	३	३	९७	"	३	५	४
वुक	२	४	८१	वृद्ध	२	४	१२२
वृहित	२	८	१०७	"	२	६	४२
वृक	२	५	७	"	३	३	१००
वृकधूप	२	६	१२८	वृद्धत्व	२	६	४०
"	२	६	१२९	वृद्धदारक	२	४	१३७
वृक्वण	३	१	१०३	वृद्धनाभि	२	६	६१
वृक्ष	२	४	५	वृद्धथवस्	१	१	४१
वृक्षभेदिन्	२	१०	३४	वृद्धमङ्घ	२	६	४०
वृक्षरहा	२	४	८२	वृद्धा	२	६	१२
वृक्षवाटिका	२	४	२	वृद्धि	२	४	११२
वृक्षादन	२	१०	३४	"	२	८	१९
वृक्षादनी	२	४	८२	"	३	२	९
वृक्षाम्ल	२	९	३५	वृद्धजीविता	२	९	४
वृजिन	१	८	२३	वृद्धोश	२	९	६०
"	३	१	७१	वृद्धभाजीव	२	९	५
"	३	३	१०९	वृन्त	२	४	१५
वृत्	३	१	९२	वृन्द	२	५	८०

वृन्दागक]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वृन्दारक	१	१	९	वेणुधम	२	१०	१३
"	३	३	१६	वेतन	२	१०	३८
वृन्दिष्ठ	३	१	११२	वेतम	२	४	२९
वृन्दचन	२	१०	३२	वेतम्बत्	२	१	९
वृन्दिचक	२	५	१४	वेताल	३	६	२१
"	२	५	१४	वेत्रवती	१	१०	३४
"	३	३	७	वेद	१	६	३
वृप	१	३	२८	वेदना	३	२	६
"	१	४	२८	वेदि	२	७	१८
"	२	४	१०३	वेदिका	२	२	१६
"	२	४	११६	वेध	३	२	८
"	२	९	५९	वेधनिका	२	१०	३३
"	३	३	२२१	वेधमुत्थक	२	४	१३५
वृपण	२	६	७६	वेधम्	१	१	१७
वृपदशक	२	५	६	"	३	३	२२९
वृपध्वज	१	१	३४	वेधित	३	१	९९
वृपन्	१	१	४२	वेपथु	१	७	३८
"	२	४	८७	वेमन्	२	१०	२९
वृपभ	२	९	५९	वेला	३	३	१९९
वृपल	२	१०	१	वेल्ल	२	४	१०६
वृपस्पन्ती	२	६	९	वेल्लज	२	९	३५
वृपावपायी	३	३	१५७	वेल्लित	३	१	७१
वृपाकपि	३	३	१३०	"	३	१	८७
वृपी	२	७	४६	वेश	२	२	२
वृष्टि	१	३	११	वेदान्त	१	१०	२८
वृष्णि	२	९	७६	वेदमन्	२	२	४
वेग	३	३	२०	वेदमन्	२	२	१९
वेगिन्	२	८	७३	वेदया	२	६	१९
वेणि	२	६	९८	वेदयाजनसमाश्रय	२	२	२
वेणी	२	४	६९	वेप	२	६	९९
वेण०	२	४	१६१	वेपित्त	३	१	९०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वैसवार	२	९	३५	वैर	१	७	२५
वेहत्	२	९	६९	वैरनिर्यातन	२	८	११०
वै	३	५	५	वैरशुद्धि	२	८	११०
"	३	५	१५	वैरिन्	२	८	१०
वैकल्यक	२	६	१३६	वैवधिक	२	१०	१५
वैकुण्ठ	१	१	१८	वैवस्वत्	१	१	५९
वैजनन	२	६	३९	वैशाख	१	४	१६
वैजयन्त	१	१	४६	"	२	९	७४
वैजयन्तिक	२	८	७१	वैश्य	२	९	१
वैजयन्तिका	२	४	६५	वैश्वण	१	१	६९
वैजयन्ती	२	८	९९	वैश्वानर	१	१	५३
वैज्ञानिक	३	१	८	वैमारिण	१	१०	१७
वैणव	२	४	१८	वोपट्	३	५	८
वैणविक	२	१०	१३	व्यक्त	३	३	६२
वैणिक	२	१०	१३	व्यक्ति	१	८	३१
वैणुक	२	८	८१	व्यग्र	३	३	१९१
वैतमिक	२	१०	१४	व्यजन	२	६	१८०
वैतरणी	१	९	२	व्यञ्जक	१	७	१६
वैतानिक	२	१०	१५	व्यञ्जन	३	३	११६
वैतालिक	२	८	९७	"	३	६	२३
वैदेहक	२	९	७८	व्यडम्बर	२	४	५१
"	२	१०	३	व्यत्यय	३	२	३३
वैदेही	२	४	९६	व्यत्याग	३	२	३३
वैद्य	२	६	५७	व्यथा	१	९	३
वैद्यमातृ	२	४	१०३	व्यघ	३	२	८
वैघात्र	१	१	५१	व्यघ्न	२	१	१६
वैधेय	३	१	४८	व्यय	३	२	१७
वैनतेय	१	१	२९	व्यलीक	३	३	१२
वैनीतव	२	८	५८	व्यवधा	१	३	१२
वैमात्रेय	२	६	२५	व्यवहार	१	६	९
वैमात्र	२	८	५३	व्यवाय	२	७	५७

(१४८) अमरकोशे

[शबर]

व्यमन]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
व्यमन	३	३	१००	व्युष्टि	३	३	३९
व्यमनार्तं	३	१	६३	व्यूढ	३	३	४५
व्यमन्त	३	१	७२	व्यूढकङ्कट	२	८	६५
व्यायुल	३	१	४३	व्यूति	२	१०	२८
व्याभोग	२	४	७	व्यूह	२	५	३९
व्याघ्र	२	५	१	"	२	८	७९
"	३	१	५९	"	३	३	२३९
व्याघ्रनग्न	२	४	१२९	व्यूहपाणिं	२	८	७९
व्याघ्रपाद	२	४	३७	व्योकार	२	१०	७
व्याघ्रपुच्छ	२	४	५०	व्योमवेग	१	१	३४
व्याघ्रायुध	२	४	१२९	व्योमन्	१	२	१
व्याघ्राट	२	५	१५	व्योमयान	१	१	४८
व्याघ्री	२	४	९३	व्योप	१	१	१११
व्याज	१	७	३०	व्योप	२	५	३९
"	१	७	३३	व्रज	२	३	३०
व्याड	३	३	४२	"	३	३	३९
व्याघ	२	१०	२१	व्रज्या	२	७	३९
व्याधि	२	४	१२६	"	२	८	९५
"	२	६	५१	व्रण	२	६	५४
व्याधिघात	२	४	२४	व्रत	२	७	३७
व्याधित	२	६	५८	व्रत	२	४	१
व्यान	१	१	६३	व्रतति	२	३	६७
व्यापाद	१	५	४	"	३	३	६७
व्याप्य	२	४	१२६	व्रतिन्	२	७	७
व्याम	२	६	८७	व्रत	२	५	३९
व्याल	१	८	७	व्रत	२	७	५३
"	३	३	१९७	व्रत्य	२	७	२३
व्यालग्राहिन्	१	८	११	व्रीडा	१	७	१५
व्याम	३	२	२२	व्रीही	२	१	२१
व्याहार	१	६	९	,	२	१	२१
व्युत्थान	३	३	११९	व्रह्म	२	१	६
				शबर		श	
						१	१०

शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०	शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०
शवर	२	४	१०	शव	१	१	७१
शवट	२	८	५२	"	१	१०	२३
शवल	१	३	१६	"	२	४	१३०
शकलिन्	१	१०	१७	"	३	३	१८
शकुन	२	५	३२	शखनख	१	१०	२३
शकुनि	२	५	३२	शखिनी	२	४	१२६
शकुन्त	२	५	३२	शची	१	१	४५
"	३	३	५८	शचीपति	१	१	४३
शकुन्ति	२	५	३२	शटी	२	४	१५४
शकुल	१	२०	१९	शठ	३	१	४६
शकुलाक्षक	२	४	१५९	शणपर्णी	२	४	१४९
शकुलादनी	२	४	८६	शणपुष्पिका	२	४	१०७
"	२	४	१११	शणसून	१	१०	१६
शकुलार्भव	१	१०	१७	शण्ड	२	६	३९
शकृत्	२	६	६७	"	२	८	९
शकृत्तरि	२	९	६२	शत	२	९	८८
शक्त	३	१	३६	शतकोटि	१	१	४७
शक्ति	२	८	१९	शतद्रु	१	१०	३३
"	२	८	१०२	शतपत्र	१	१०	४०
"	३	३	६७	शतपत्रक	२	५	१६
शक्तिघर	१	१	४०	शतपदी	२	५	१३
शक्तिहेनिक	२	८	६९	शतपर्वन्	२	४	१६१
शक्र	१	१	४२	शतपर्विवा	२	४	१०२
"	२	४	६६	"	२	४	१५८
शक्रधनुम्	१	३	१०	शतपुष्पा	२	४	१५०
शक्रपादप	२	४	५३	शतप्राप्त	२	४	७६
शक्रपुष्पी	२	४	१२६	शनमन्वु	१	१	४२
शङ्कर	१	१	२०	शनमान	३	६	३४
शङ्क	१	१०	२०	शतमूली	२	४	१००
"	२	४	८	शतवीर्या	२	४	१५९
"	२	८	९३	शतवेदिन्	२	४	१४१

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शतह्रदा	१	३	९	शम्पा	१	३	९
शताङ्ग	२	८	५१	शम्पाक	२	४	२३
शतावरी	२	४	१०१	शम्ब	१	१	४७
शत्रु	२	८	९	शम्बर	१	१०	४
"	२	८	११	"	२	५	१०
शनेश्वर	१	३	२६	शम्बरी	२	४	८७
शनेस्	३	५	१७	शम्बल	२	६	३४
शपथ	१	६	९	शम्बाकृत	२	९	९
शपन	१	६	९	शम्बूक	१	१०	२३
शफ	२	८	४९	शम्भली	२	६	१९
शफरी	१	१०	१८	शम्भु	१	१	३०
शबर	२	१०	२०	"	३	३	१२५
शबरालय	२	२	२०	शम्बा	२	९	१४
शबल	१	५	१७	शय	२	६	८१
शबली	२	९	६७	शयन	१	७	३६
शब्द	१	५	७	"	२	६	१३७
"	१	६	२	शयनीय	२	६	१३७
"	१	६	२३	शयानु	३	१	३३
शब्दग्रह	२	६	९४	शयित	३	१	३३
शब्दन	३	१	३८	शयु	१	८	५
शम	३	२	३	शय्या	२	६	१२७
शमथ	३	२	३	शर	२	४	१६२
शमन	१	१	५८	"	२	८	८७
"	२	७	२६	"	३	६	११
शमनस्वमु	१	१०	३२	शरजन्मन्	१	१	३९
शमल	२	६	६७	शरण	३	३	५३
शमित	३	१	९७	शरद्	१	४	१९
शमी	२	४	५२	"	१	४	२०
"	२	९	२३	"	३	३	९३
शमीधान्य	२	९	२४	शरभ	२	५	११
शमीर	८	४	५२	शरव्य	२	८	८६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शाण	२	१०	३२	शालि	२	८९	२४
शाणी	३	६	९	शालीन	३	१	२६
शाण्डिल्य	२	४	३२	शालूक	१	१०	३८
शात	१	४	२५	शालूर	१	१०	२४
"	३	१	९१	शालेय	२	४	१०५
शातकुम्भ	२	९	९४	"	२	९	६
शात्रव	२	८	११	शात्मलि	२	४	४६
शाद	१	१०	९	शात्मलीवेष्ट	२	४	४७
"	३	३	९०	शावक	२	५	३८
शादहरित	२	१	१०	शाम्बत	३	१	७२
शाद्वल	२	१	१०	शाप्युलिक	३	२	४०
शान्त	२	१	९७	शासन	२	८	२५
शान्ति	३	२	३	शास्तृ	१	१	१४
शावर	२	४	३३	शास्त्र	३	३	१८०
शाम्बरी	२	१०	१२	शास्त्रविद्	३	१	६
शार	३	३	१६७	शिवय	२	१०	३०
शारद	२	४	२३	शिक्षा	१	६	४
"	३	३	९५	शिक्षित	३	१	४
शारदी	३	४	१११	"	३	१	८९
शारिफल	२	१०	४६	शिक्षण्ट	२	५	३१
शारिवा	२	४	११२	शिक्षण्टव	२	६	९६
शार्कर	२	१	११	"	०	८	८७
शार्ङ्गिन्	१	१	१९	"	२	३	६
शार्ङ्गल	२	५	१	शिवर	२	६	१२
"	३	१	५९	"	२	०	१
शार्कर	३	३	१८९	शिविगिन्	०	३	१०३
शाल	१	१०	१९	"	३	३	७३
शात्पर्णी	२	४	११५	शिव्या	१	१	७३
शाग	०	०	६	"	२	५	३१
"	२	४	११	"	०	६	९३
शालावृक्ष	३	३	१२	"	३	३	१९
				शिव्यान्	१	१	७५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गिवावल	२	५	३०	गिलाजतु	२	९	१०४
गिखिग्रीव	२	९	१०१	गिली	१	१०	२४
गिखिन्	२	५	३०	गिलीमुख	३	३	१८
"	३	३	१०७	गिलोच्चय	२	३	१
गिखिवाहन	१	१	४०	गिल्य	२	१०	३५
गिग्रु	२	४	३१	गिन्धिन्	२	१०	५
"	२	९	३४	गिन्धिगाला	२	२	७
गिग्रुज	२	९	११०	गिव	१	१	३०
गिञ्जित	१	६	२४	"	१	४	२५
गिञ्जनी	२	८	८५	गिवक	२	९	७३
गिति	३	३	८३	गिवमन्ली	२	४	८१
गितिवृष्ट	१	१	३२	गिवा	१	१	३७
गितिसारक	२	४	३८	"	२	४	५२
गिपिविष्ट	३	३	३४	"	२	४	५९
गिफा	२	४	११	"	२	४	१२७
गिफाकन्द	१	१०	४३	"	२	५	५
गिविका	२	८	५३	"	३	३	२१३
गिविर	२	८	३३	गिसिर	१	३	११
गिम्वा	२	९	२३	"	१	४	१८
गिरम्	२	४	१२	गिगु	२	५	३८
"	२	६	९५	गिगुव	१	१०	१८
गिरम्भ	२	८	६४	गिगुत्व	२	६	४०
गिरम्य	२	६	९८	गिगुमार	१	१०	२०
गिरोष	२	४	६३	गिग्न	२	६	७६
गिरोषि	२	६	८८	गिन्विदान	३	१	४६
गिरोरग्न	२	६	१०२	गिट्टि	२	८	२८
गिरोर	२	६	९५	गिन्व	२	७	११
गिरोरग्न्य	२	६	६९	गीवर	१	३	१२
गिल	२	९	२	गीप्र	१	१	६४
गिन्दा	२	२	१४	गीत्र	१	३	१९
"	२	३	४	"	१	३	२०

गीत]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गीत	२	४	३०	शुक्ल	१	५	१२
"	२	४	३४	शुच्	१	७	२५
"	३	६	२२	शुचि	१	१	५६
शीतक	२	१०	१८	"	१	४	१६
शीतभीर	२	४	७०	"	१	५	१२
शीतल	१	३	२०	"	१	७	१७
"	२	४	१४९	"	३	३	२८
शीतशिव	२	४	१०५	शृण्ठी	२	१	३८
"	२	४	१२२	शृण्डा	२	१०	४०
"	२	९	४२	शुतुद्रि	१	१०	३३
शीघ्र	२	१०	४१	शुदान्त	२	२	१२
शीर्ष	२	६	९५	"	३	३	६६
शीर्षक	२	८	६३	शुनक	२	१०	२२
शीर्षच्छेद्य	३	१	४५	शुनी	२	१०	२२
शीर्षण्य	२	६	९८	शुभ	१	४	२५
"	२	८	६४	"	२	१	७६
शील	१	७	२६	"	३	६	२३
"	३	३	२०२	शुभयु	३	१	५०
शुक	२	४	१३२	शुभारिमवा	१	६	१८
"	२	५	२१	शुभान्वित	३	१	५०
शुबनाम	२	४	५७	शुभ्र	१	५	१२
शुक्त	३	३	८३	"	३	३	१९३
शुक्ति	१	१०	२३	शुभ्रदली	१	३	५
"	२	४	१३०	शुभ्रानु	१	३	१४
शुभ्र	१	१	५६	शुल्क	०	८	२७
"	१	३	२	"	३	३	१७
"	१	३	२५	शुल्ब	०	९	९७
"	१	४	१६	"	०	१०	२७
"	२	६	६२	"	३	६	०३
शुभ्रशिष्य	१	१	१०	शुश्रूपा	०	७	३५
शुक्ल	१	४	१२	शुषि	१	८	०

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
शुपिर	१	८	१	शृङ्गिणी	२	९	६६
"	१	८	२	शृङ्गी	१	१०	२५
शुष्कमास	२	६	६३	"	२	४	१००
शुष्म	२	८	१०२	"	२	४	११६
शुष्मन्	१	१	५४	शृङ्गीवनक	२	९	९६
शूव	२	९	२३	शृणि	२	८	४१
शूवकीट	२	५	१४	शृत	३	१	९५
शूकधान्य	२	८	२४	शेखर	२	६	१३६
शूकर	२	५	२	शेफम्	२	६	७६
शूतशिम्बि	२	४	८७	शेपालिका	२	४	७०
शूद्र	२	१०	१	"	३	६	७
शूद्रा	२	६	१३	शेमुपी	१	५	१
शूद्री	२	६	१३	शेलु	२	४	३४
शून्य	३	१	५६	शेवधि	१	१	७१
शूर	२	८	७७	शेवाल	१	१०	३८
शूरण	२	४	१५७	शेष	१	८	४
शूर्प	२	९	२६	शैक्ष	२	७	११
शूल	३	३	१९८	शैखरिव	२	४	८८
शूलाकृत	२	९	४५	शैल	२	३	१
शूलिन्	१	१	३०	शैलालिन्	२	१०	१२
शून्य	२	९	४५	शैलूप	२	४	३२
शृगाल	२	५	५	"	२	१०	१२
शृङ्खल	२	६	१०९	शैलेष	२	४	१२३
"	२	८	४१	शैवल	१	१०	३८
शृङ्खलर	२	९	७५	शैवकिनी	१	१०	३०
शृङ्ग	२	३	४	शैशव	२	६	४०
"	२	४	१४२	शोत्र	१	७	२५
"	३	३	२६	शोचिषेना	१	१	५४
शृङ्गवेर	२	९	३७	शोचिम्	१	१	३४
शृङ्गादव	२	१	१७	शोच	१	५	१५
शृङ्गार	१	७	१७	"	१	१०	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
श्रीपर्णा	२	४	३६	श्रोत्रिय	२	७	६
श्रीपिण्ड	२	६	१२९	श्रीपद्	३	५	८
श्रीफल	२	४	३२	श्लक्ष्ण	३	१	६१
श्रीफली	२	४	९५	श्लेष	३	२	११
श्रीमत्	२	४	४०	श्लेष्मण	२	६	६०
"	२	७	६	श्लेष्मन्	२	६	६२
"	३	१	१४	श्लेष्मल	२	६	६०
शील	३	१	१४	श्लेष्मातक	२	४	३४
शीवत्सलान्छन	१	१	२२	श्लोक	३	२	२
शीवास	२	६	१२९	श्व भ्रयस	१	४	२५
श्रीवेष्ट	३	६	१३	श्वदष्टा	२	४	९८
शीसज्ञ	२	६	१२५	श्वन्	२	१०	२२
श्रीहस्तिनी	२	४	६९	श्वनिश	३	६	४०
श्रुत	३	३	७७	श्वपच	२	१०	२०
श्रुति	३	३	७७	श्वग्र	१	८	२
श्रुति	१	६	३	"	३	६	२२
श्रुति	२	६	९४	श्वयथु	२	६	५२
"	३	३	७३	श्ववृत्ति	२	९	२
श्रेणि	२	१	५	श्वमुर	२	६	३१
श्रेणी	२	४	४	"	२	६	३७
श्रेयस्	१	४	२४	श्वमुर्य	३	३	१४७
"	१	५	६	श्वश्रू	२	६	३१
"	३	१	५८	श्वश्रूश्वशुर	२	६	३७
श्रेयसी	२	४	५९	श्वम्	३	५	२२
"	२	४	८४	श्वसन	१	१	६१
"	२	४	९७	"	२	४	५२
श्रेष्ठ	३	१	५८	श्वविध	२	५	७
श्रोग	२	६	४८	श्वित्र	२	६	५४
श्रोगि	२	६	७४	श्वेत	१	५	१२
श्रोगिफलक	२	६	७४	"	२	९	९६
श्रोग्य	२	६	९४	"	३	३	८०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
श्वेतगरत	२	५	२३	मवनन	३	२	४
श्वेतगरिच	२	९	११०	मवरारि	१	१	२६
श्वेतरक्त	१	५	१५	मवर्त	१	४	२२
श्वेतमुरसा	२	४	७१	सर्वतिका	१	१०	४३
	प			सवसथ	२	२	१९
पट्कर्मन्	२	७	४	सवहन	३	२	२२
पट्पद	२	५	२९	मविद्	१	५	१
पडभिज्ञ	१	१	१४		१	५	५
पडानन	१	१	३९	मवीक्षण	३	२	३०
पडग्रन्थ	२	४	४८	मवीत	३	१	९०
पडग्रन्था	२	४	१०२	सवेग	१	७	३४
पडग्रन्थिका	२	४	१५४	सवेद	३	२	६
पड्ज	१	७	१	सवेग	१	७	३६
पण्ड	१	१०	४२	सव्यान	२	६	११८
"	२	९	६२	मगप्तक	५	८	९८
पट्टिक	२	९	२४	मशय	१	५	३
पट्टिक्य	२	९	७	सदायापन्नमानन	३	१	५
पाण्मातुर	१	१	४०	मश्रव	१	५	५
	स			मश्रुत	३	१	१०९
सयत्	२	८	१०६	सस्लेप	३	२	३०
सयत	३	१	४२	ससक्त	३	१	६८
सयम	३	२	१८	ससद	२	७	१५
सयाम	३	२	१८	समरण	२	१	१८
सयुग	२	८	१०५	"	३	३	५५
सयोजित	३	१	९२	ममिद्धि	१	७	३७
सराव	१	६	२३	मम्वारहीन	२	७	५३
सलाप	१	६	१६	ससृत्	३	३	८१
सवत्	३	५	१६	सम्तर	३	३	१६१
सवन्मर	१	४	२०	मन्तव	२	२	२३
				मन्ताव	३	२	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गञ्जय	२	५	३९	मदम्	२	७	१५
सञ्चारिका	२	६	१७	सदम्य	२	७	१६
सञ्जवन	२	२	६	मदा	३	५	२२
सञ्जवर	१	१	५७	सदाभत	१	१	६१
सञ्जपन	२	८	११३	सदातन	३	१	७०
सञ्जा	३	३	३३	सदानीरा	१	१०	३३
सञ्जु	२	६	४७	सदृक्ष	२	१०	३६
सटा	२	६	९७	मदृग्	२	१०	३६
मडीन	२	५	३७	मदृग	२	१०	३६
सत्	२	७	५	मदेश	३	१	६७
"	३	३	८४	सद्यन्	२	२	४
सतत	१	१	६५	मद्यम्	३	५	९
मती	२	६	६	सध्रयच्	३	१	३४
सतीनक	२	९	१६	सनत्कुमार	१	१	५१
सतीर्ष्यं	२	७	१२	सना	३	५	१७
सत्तम	३	१	५८	सनातन	३	१	७२
सत्त्व	१	४	२९	सनाभि	२	६	३३
"	३	३	२१४	सनि	२	७	३२
सत्यथ	२	१	१६	सनीड	३	१	६६
सत्य	१	६	२२	सन्तत	१	१	६५
"	३	३	१५५	सन्तति	२	७	१
सत्यङ्कार	२	९	८२	सन्तप्त	३	१	१०२
मत्यवचस्	२	७	४३	सन्तमम	१	८	४
सत्याकृति	२	९	८२	सन्तान	१	१	५०
सत्यानृत	२	९	३	"	२	७	१
सत्यापन्न	२	९	८२	सन्ताप	१	१	५७
सत्त्र	३	३	१८२	मन्तापित	३	१	१०२
मन्त्रा	३	५	४	सन्दान	२	९	७३
सत्रिन्	२	८	१५	सन्दानित	३	१	९५
मत्वर	१	१	६५	सन्दिता	३	१	८६
सदन	२	२	५	"	३	१	९५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सन्देशवाच्	१	६	१७	सप्तला	२	४	१४३
सन्देशहर	२	८	१६	सप्ताचिस्	१	१	५६
सन्देश	१	५	३	सप्ताश्व	१	३	२९
सन्दोह	२	५	३९	सप्ति	२	८	४४
सन्द्राव	२	८	१११	सप्तह्यचारिन्	२	७	११
सन्धा	३	३	१०३	सभत्तुंका	२	१	१२
सन्धान	२	१०	४२	सभा	२	२	६
सन्धि	१	४	७	"	२	७	१५
"	२	८	१८	"	३	३	१३८
"	३	२	११	सभाजन	३	२	७
सन्धिनी	२	९	६९	सभासद	२	७	१६
सन्ध्या	१	४	३	सभास्तार	२	७	१६
सप्तवद्रु	२	४	३५	सभिक	२	१०	४४
सप्तद्व	२	८	६५	सभ्य	२	७	३
सप्तय	३	३	१५२	"	२	७	१६
सप्तिकर्षण	३	२	२३	सम	२	१०	३६
सप्तिकृष्ट	३	१	६६	"	३	१	६४
सप्तिति	३	२	२३	समग्र	३	१	६५
सप्तिवेश	२	२	१९	समङ्गा	२	४	९०
सपत्न	२	८	१०	"	२	४	१४१
सपदि	३	५	२	समज	२	५	४२
"	३	५	९	समज्ञा	१	६	११
सपर्या	२	७	१४	समज्या	२	७	१५
"	२	७	३४	समञ्जस	२	८	२४
सपिण्ड	२	६	३३	समधिक	३	१	७५
सपीति	२	९	५५	समन्तस्	३	५	१३
सप्तवी	२	६	१०८	समन्तदुग्धा	२	४	१०६
सप्तान्तु	२	७	१३	समन्तभद्र	१	१	१३
सप्तपर्ण	२	४	३३	समम्	३	५	४
सप्तपि	१	३	२७	समय	१	४	१
सप्तत्रा	२	४	७२	"	३	३	१५०

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
गमया	३	४	१४	समाह्वय	२	१०	४६
"	३	५	७	समित्	२	८	१०६
समर	२	८	१०४	समिति	२	७	१५
समर्थ	३	३	८७	"	२	८	१०६
समर्थन	२	८	२५	"	३	३	७१
समर्थकः	३	१	७	समिध्	२	४	१३
समर्थ्याद	३	१	६७	समीच	२	८	१०४
समवतिन्	१	१	५८	समीप	३	१	६६
समवाय	२	५	४०	समीर	१	१	६२
समष्टिला	२	४	१५७	समीरण	१	१	६२
समसन	३	२	२१	"	२	४	७१
समस्त	३	१	६५	समुच्चय	३	२	१६
समस्या	१	६	७	समुच्छ्रय	३	३	१५३
समा	१	४	२०	समुञ्जित	३	१	१०७
समासमीना	२	९	७२	समुत्पिञ्ज	२	८	९९
समाकर्पिन्	१	५	११	समुदकत	३	१	९०
समाघात	२	८	१०५	समुदय	२	५	४०
समाज	२	५	४२	समुदाय	२	५	४०
समाधि	१	५	५	"	२	८	१०६
"	३	३	९८	समुद्ग	३	६	१७
समान	१	१	६३	समुद्गक	२	६	१३९
"	२	१०	३७	समुद्गरण	३	३	५५
"	३	३	१२८	समुद्धत	३	१	२३
समानोदर्य	२	६	३४	समुद्धरण	३	३	५६
समालम्भ	३	२	२७	समुद्ग	१	१०	१
समावृत्त	२	७	१०	समुद्गन्ता	२	४	९२
समासाद्य	३	१	९२	"	२	४	११६
समासार्थ	१	६	७	"	२	४	१३३
समाहार	३	२	१६	समुन्दन	३	२	२९
समाहित	३	१	१०९	समुन्नत	३	१	१०५
समाहृति	१	६	६	समुनद्ध	३	३	१०४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
समुपजोपम्	३	५	१०	सरयू	१	१०	३६
समूरु	२	५	९	सरल	२	४	६०
समूह	२	५	३९	"	३	१	८
समूहा	२	७	२०	सरलद्रव	२	६	१२९
समृद्ध	३	१	११	सरला	२	४	१०८
समृद्धि	३	२	१०	सरस्	१	१०	२८
सम्पत्ति	२	८	८२	सरसी	१	१०	२८
सम्पद्	२	८	८१	सरमीरह	१	१०	४०
सम्पराय	३	३	१५१	सरस्वत्	१	१०	१
सम्पुटक	२	६	१३९	"	३	३	५८
सम्प्रति	३	५	२३	सरस्वती	१	६	१
सम्प्रदाय	३	२	७	"	१	१०	३४
सम्प्रधारणा	२	८	२५	सरित्	१	१०	२९
सम्प्रहार	२	८	१०५	सरित्पति	१	१०	१
सम्फुल्ल	२	४	७	सरीगृप	१	८	७
सम्वाध	३	१	८५	सगं	३	३	२२
सम्भेद	१	१०	३५	सगं	२	४	४४
सम्भ्रम	१	७	३४	सजंक	२	४	४४
"	३	२	२६	सजंरता	२	६	१२७
सम्मद	१	४	२४	सर्पं	१	८	६
सम्मार्जनी	२	२	१८	सर्पराज	१	८	४
सम्मूर्च्छेन	३	२	६	सर्पिप	२	८	५२
सम्मृष्ट	२	९	४६	सर्व	३	१	६४
सम्यच्	१	६	२२	सर्वंरता	२	६	१२७
सम्राज्	२	८	३	सर्वंरमाधि	२	९	४९
सरक	२	१०	४३	सर्वंसहा	२	१	३
सरघा	२	५	२६	सर्वंत	१	१	१३
सरट	२	५	१२	"	१	१	३३
सरणा	२	४	१५२	गवंतम्	३	५	१३
सरणि	२	१	१५	सर्वतोभद्र	२	२	१०
सरमा	२	१०	२२	"	२	४	६२

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
सर्वतोभद्रा	२	४	३५	सहकार	२	४	३३
सर्वतोमुख	१	१०	४	सहचरी	२	४	७५
सर्वदा	३	५	२२	सहज	२	६	३४
सर्वधुरावह	२	९	६६	सहर्षामिणी	२	६	५
सर्वधुरीण	२	९	६६	सहन	३	१	३१
सर्वमङ्गला	१	१	३७	सहभोजन	२	९	५५
सर्वरस	२	६	१२७	सहस्र	१	४	१४
सर्वला	२	८	९३	"	२	८	१०२
सर्वलिङ्गिन्	२	७	४५	"	३	३	२३३
सर्ववेदस्	२	७	९	सहसा	३	५	७
सर्वसनहन	२	८	९४	सहस्य	१	४	१५
सर्वानुभूति	२	४	१०८	सहस्र	२	९	८४
सर्वाग्रभोजिन्	३	१	२२	सहस्रदण्ड	१	१०	१८
सर्वाग्नीन	३	१	२२	सहस्रपत्र	१	१०	४०
सर्वाभिसार	२	८	९४	सहस्रवीर्या	२	४	१५८
सर्वार्थसिद्ध	१	१	१५	सहस्रवेधिन	२	४	१४१
सर्वोष	२	८	९४	"	२	९	४०
सर्पप	२	९	१७	सहस्राशु	१	३	३१
सलिल	१	१०	३	सहस्राक्ष	१	१	४४
सल्लकी	२	४	१२४	सहस्रिन्	२	८	६२
सव	२	७	१३	सहा	२	४	७३
सवन	२	७	४७	"	२	४	११३
सवयस्	२	८	१२	सहाय	२	८	७१
सवितृ	१	३	३१	सहायता	३	२	४०
सविध	३	१	६७	सहिष्णु	३	१	३१
सवेदा	३	१	६७	सहृदय	३	१	३
सव्य	३	१	८४	सायान्त्रिक	१	१०	१२
सव्येष्ट	२	८	६०	सायुगीन	२	८	७७
सस्य	२	४	१५	सावत्सर	२	८	१४
सस्यसम्भर	२	४	४४	साशयिक	३	१	५
सह	३	५	४	सावम्	३	५	४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
साक्षात्	३	४	५	माप्तपदीन	२	८	१२
सागर	१	१०	१	सामन्	१	६	३
साक्षि	३	५	६	"	२	८	२०
मातला	२	४	१४३	"	२	८	२१
साति	३	२	३८	सामाजिक	२	७	१६
"	३	३	६८	सामान्य	१	४	३१
"	३	६	९	"	३	१	८२
सातिसार	२	६	५९	सामि	३	४	११
सात्त्विक	१	७	१६	सामिघेनि	२	७	२२
सादिन्	२	८	६०	साम्परायिक	२	८	१०४
"	३	३	१०७	साम्प्रतम्	३	५	११
साधन	३	३	१२०	"	३	५	२३
साधारण	२	१०	३७	साय	१	४	३
"	३	१	८२	१ मायक	३	३	८७
साधित	३	१	४०	"	३	३	२
साधिष्ठ	३	१	११२	सायम्	३	५	१९
साधीयम्	३	३	२३६	सार	२	४	१२
साधु	२	७	३	"	३	३	१७२
"	३	१	५२	सारङ्ग	२	५	१७
"	३	३	१०२	"	३	३	२३
साधुवाहिन्	२	८	४४	सारथि	२	८	५९
साध्य	१	४	१०	सारमेय	२	१०	२१
साध्वस	१	७	२१	सारव	१	१०	३६
साध्वी	२	६	६	सारम	१	१०	४०
सानु	२	३	५	"	२	५	२२
सान्त्व	१	६	१८	सारमन	२	६	१०९
"	२	८	२१	"	२	८	६३
सान्द्रुष्टिक	२	८	२९	सारिका	३	६	८
सान्द्र	३	१	६६	सार्यं	२	५	४१
सान्द्रस्निग्ध	३	१	३०	सार्यंवाह	२	९	७८
सानाम्य	२	७	२७	सार्द्रं	३	१	१०५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सार्धम्	३	५	४	सिता	२	९	४३
सार्वभौम	१	३	४	सिताभ्र	२	६	१३०
"	२	८	२	सिताम्भोज	१	१०	४१
साल	२	२	३	सिद्ध	१	१	११
"	२	४	५	"	३	११	००
"	२	४	४४	सिद्धान्त	१	५	४
सास्ना	२	९	६३	सिद्धार्थं	२	९	१८
साहस	२	८	२१	सिद्धि	२	४	११२
साहस्र	२	८	६२	सिद्धम	२	६	५३
"	३	२	४३	सिद्धमल	२	६	६१
सिंह	२	५	१	सिद्धमला	३	६	१०
"	३	१	५९	सिद्धय	१	३	२२
सिंहताल	२	६	८५	सिद्धवा	३	६	८
सिंहनाद	२	८	१०७	सिनीवाली	१	४	९
सिंहपुच्छी	२	४	९३	सिन्दुक	२	४	६८
सिंहसहनन	३	१	१२	सिन्दुवार	२	४	६८
सिंहान	२	९	९८	सिन्दूर	२	९	१०५
सिंहासन	२	८	३१	"	३	६	३१
सिंहास्य	२	४	१०३	सिन्धु	१	१०	१
सिंही	२	८	१०३	"	३	३	१०१
"	०	४	११४	सिन्धुज	२	९	४२
सिवता	३	३	७३	सिन्धुगद्गम	१	१०	३५
सिवतामय	१	१०	९	सिग	२	६	६५
सिवतावद्	२	१	११	सिद्ध	२	६	१२८
सिवथन	२	९	१०७	सीता	२	९	१४
सित	१	५	१३	सीत्य	०	९	८
"	३	१	९५	सीपु	३	६	३६
"	३	१	९८	सीमन्	२	०	२०
"	३	३	८१	सीमन्त	३	६	१९
सितच्छत्रा	२	४	१५२	सीमन्ती	२	६	३
सितशुभ	२	९	१५	सीमा	२	२	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सीर	२	९	१४	मुदाय	२	८	२८
सीरपाणि	१	१	२४	मुद्गर	३	१	६९
सीवन	३	२	५	मुधर्मन्	१	१	४८
सीसक	२	९	१०५	मुधा	१	१	४८
सीट्टण्ट	२	४	१०५	,	३	३	१०२
मु	३	५	२	मुधानु	१	३	१४
"	३	५	५	मुधी	२	७	५
सुकन्दक	२	४	१४७	मुनासीर	१	१	४१
सुकरा	२	९	७०	मुनिपण्णक	२	४	१४९
सुवल	३	१	८	सुन्दर	३	१	५२
सुकुमार	३	१	७८	सुन्दरी	२	६	४
सुकृत	१	४	२४	सुपधिन्	२	१	१६
सुकृतिन्	३	१	३	सुपर्ण	१	१	२९
सुख	१	४	२५	सुपर्णक	२	४	२४
"	३	६	२३	सुपर्वन्	१	१	७
सुखवर्चक	२	९	१०९	सुपाश्वक	२	४	४३
सन्मुखमन्दोह्या	२	९	७१	सु प्रतीक	१	३	४
सुगत	१	१	१३	सुप्रयोगविश्व	२	८	६८
सुगन्धा	२	४	११४	सुप्रलाप	१	६	१७
सुगन्धि	१	५	११	सुभगासुत	२	६	२४
"	२	४	१२१	सुभिक्षा	२	४	१२४
सुचरित्रा	२	६	६	सुम	२	४	१७
सुचेलक	२	६	११६	सुमन	२	९	१८
सुत	२	६	२७	सुमनम्	१	१	७
"	३	३	६१	"	२	४	१७
सुतश्रेणी	२	४	८८	"	२	४	७२
सुतारमजा	२	६	२९	सुमनोरजम्	२	४	१७
सुत्रामिन्	१	१	४२	सुमेरु	१	१	४९
सुत्या	२	७	४७	सुर	१	१	७
सुत्वन्	२	७	१०	"	३	६	११
सुदर्शन	१	१	२८	सुरङ्गा	३	६	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सुरज्येष्ठ	१	१	१६	सुपवी	२	४	१५५
सुरदीधिका	१	१	४९	"	२	९	३७
सुरद्विप	१	१	१२	सुपिर	१	७	४
सुरनिम्नगो	१	१०	३१	सुपिरा	२	४	१२९
सुरपति	१	१	४३	मुपीम	१	३	१९
सुरभि	१	४	१८	मुपेण	२	४	६८
"	१	५	११	मुपेणिका	२	४	१०८
"	३	३	१३७	मुप्टु	३	५	२
सुरभी	२	४	१२३	"	३	५	१९
सुरापि	१	१	८८	सुमस्वृत	२	९	४५
सुरलोक	१	१	६	सुहृद्	२	८	१२
सुरवर्त्मन्	१	२	१	"	२	८	१७
सुरमा	२	४	११४	सूक्ष्म	३	१	६१
सुरा	२	१०	३९	"	३	३	१४५
सुराचार्यं	१	३	२४	सूचव	३	१	४७
सुरामण्ड	२	१०	४२	सूचि	३	६	८
सुरालय	१	१	४९	सूत	२	८	५९
सुराष्ट्रज	२	४	१३१	"	२	९	९९
सुवचन	१	६	१७	"	२	१०	३
सुवर्णं	२	९	८६	"	३	३	६१
सुवर्णं	२	९	९४	सूतिनागृह	२	२	८
सुवर्दि	२	४	९५	सूतिमाग	२	६	३९
सुवहा	२	४	७०	सूपान	२	१०	१९
"	२	४	११५	सूप	२	१०	२८
"	२	४	११९	सूपवेष्टन	३	२	२६
"	२	४	१०३	सूद	२	९	२८
"	२	४	१४०	"	३	३	९१
सुवामिनी	२	६	९	सूना	३	३	११३
सुवला	२	९	७१	सूनु	२	६	०७
सुपम	३	१	५२	सूनुत्	१	६	१९
सुपमा	१	३	१७	सूपवार	२	९	०७

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
श्रीगण्डिक	२	९	१०२	स्तनपा	२	६	४१
श्रीचिक	२	१०	६	स्तनयित्नु	१	३	६
श्रीदामनी	१	३	९	स्तनित	१	३	९
श्रीध	२	२	१०	स्तवक	२	४	१६
श्रीभागिनेय	२	६	२४	स्तव्यरोमन्	२	५	२
श्रीम्य	१	३	२६	स्तम्ब	२	४	९
"	३	३	१६२	"	२	९	२१
श्रीरभेय -	२	९	६०	स्तम्बकरि	२	९	२१
श्रीरभेयी	२	९	६६	स्तम्बघन	३	२	३५
श्रीराष्ट्रिक	१	८	१०	स्तम्बघ्न	३	३	३५
श्रीरि	१	३	२६	स्तम्बेरग	२	८	३५
श्रीवर्चल	२	९	४३	स्तम्भ	३	३	१३५
"	२	९	१०९	स्तव	१	६	११
श्रीविद	२	८	८	स्तिमित	३	१	१०५
श्रीविदल्ल	२	८	८	स्तुत	३	१	११०
श्रीवीर	२	४	३७	स्तुति	१	६	११
"	२	९	३९	स्तुतिपाठकः	२	८	९७
"	२	९	१००	स्तूप	३	६	१९
श्रीहित्य	२	९	५६	स्तेन	२	१०	२४
स्वन्द	१	१	३९	स्तेम	३	२	२९
स्वन्ध	२	४	१०	स्तेय	२	१०	२५
"	२	६	७८	स्तैग्य	२	१०	२५
"	३	३	१०१	स्तोत्र	३	१	६१
स्वन्धदेश	२	८	३९	स्तोरक	२	५	१७
स्वन्धशाखा	२	४	११	स्तोत्र	१	६	११
स्वप्न	३	१	१०४	स्तोम	२	५	३९
स्वपलन	१	७	३६	"	३	३	१४२
स्वप्लिन	२	८	१०८	म्त्री	२	६	२
स्तन	२	६	७७	म्त्रीधर्मिणी	२	६	२०
"	३	६	१२	म्त्रीधुंम	२	५	३८
स्तनन्पयी	२	६	४१	खण्डिल	२	७	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
स्थण्डिलशासिन्	२	७	४४	स्थिरायुष्	२	४	४६
स्थपति	२	७	९	स्थूणा	२	१०	३५
"	३	३	६१	"	३	३	५१
स्थल	२	१	५	स्थूल	३	१	६१
स्थली	२	१	५	"	३	३	२०५
स्थविर	२	६	४२	स्थूललक्ष्य	३	१	६
स्थविष्ठ	३	१	१११	स्थूलशाटक	२	५	११६
स्थाणु	१	१	३४	स्थूलोच्चय	३	३	१४९
"	२	४	८	स्थेयस्	३	१	७३
"	३	३	४९	स्थौण्य	२	४	१३२
स्थाण्डिल	२	७	४४	स्थोरिन्	२	८	४६
स्थान	२	८	१९	स्नव	३	२	९
"	३	३	११८	स्नातक	२	७	४३
स्थानपञ्चक	२	९	८५	स्नान	२	६	१२२
स्थानीय	२	२	१	स्नायु	२	६	६६
स्थाने	३	५	११	स्निग्ध	२	८	१२
स्थापत्य	२	८	८	"	१	९	४६
स्थापनी	२	४	८४	"	३	१	१४
स्थामन्	२	८	१०२	स्तु	२	३	५
स्थायुक	२	८	७	स्तुक्	२	४	१०५
स्थाल	३	६	३२	स्तुत	३	१	९२
स्थाली	२	९	३१	स्तुपा	२	६	९
स्थावर	३	१	७३	स्तुही	२	४	१०५
स्थाविर	२	६	४०	स्नेह	१	७	२७
स्थामक	२	६	१२२	स्नेहपात्र	२	९	३३
स्थास्तु	३	१	७३	स्पर्ग	१	५	७
स्थिति	२	८	२६	"	३	२	१४
"	३	२	२१	स्पर्गान्त	१	१	६१
स्थिरतर	३	१	७३	"	२	७	२९
स्थिरा	२	१	२	स्पर्ग	२	८	१३
"	२	४	११५	"	३	३	२१५

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
स्पष्ट	३	१	८१	स्पन्न	३	१	९२
स्पृगवा	२	४	१३३	स्पृत	२	९	२६
स्पृशी	२	४	९३	"	३	१	१०१
स्पृष्टि	३	२	९	स्पृति	३	२	५
स्पृहा	१	७	२७	स्पृनाक	२	४	५७
स्पष्ट	३	२	१४	स्मिन्	२	४	२८
स्फाति	३	२	९	स्मज्	२	६	१३५
स्फिच्	२	६	७५	स्व	३	२	९
स्फिर	३	१	६३	स्वदग्भा	२	९	६९
स्फुट	२	४	७	स्वन्ती	१	१०	३०
"	३	१	८१	स्ववा	२	८	४३
स्फुटन	३	२	५	"	२	४	८३
स्फुटा	१	८	९	स्पृ	१	१	१७
स्फुरण	३	२	१०	स्वस्त	३	१	१०४
स्फुरणा	३	२	१०	स्वाक्	३	५	२
स्फुलिङ्ग	१	१	५७	स्वुच्	२	७	२५
स्फूर्जक	२	४	३८	स्युत	३	१	९२
स्फूर्जंघु	१	३	१०	स्युव	२	७	२५
स्फेष्ठ	३	१	११२	स्युवावृक्ष	२	४	३७
स्म	३	५	५	स्योतम्	१	१०	११
"	३	५	१७	"	३	३	२३४
स्मर	१	१	२५	स्योतस्वती	१	१०	३०
स्मरहर	१	१	३३	स्योतोञ्जन	२	९	१००
स्मित	१	७	३४	स्व	२	६	३४
स्मृति	१	६	६	"	३	३	२१२
"	१	७	२९	स्वच्छन्द	३	१	१५
स्पद	१	१	६४	स्वजन	२	६	३४
स्पन्दन	२	४	२६	स्वतन्त्र	३	१	१५
"	२	८	५१	स्वधा	३	५	८
स्पन्दनारोह	२	८	६०	स्वधिति	२	८	९२
स्पन्दिनी	२	६	६७	स्वन	१	६	२२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
स्वनित	३	१	९४	स्वाति	३	६	३८
स्वप्न	१	७	३६	स्वादु	३	३	९५
स्वप्नज	३	१	३३	स्वादुकण्टक	२	४	३७
स्वभाव	१	७	३८	"	२	४	९८
स्वभू	१	१	१८	स्वादुरसा	२	४	१४४
स्वयवरा	३	६	७	स्वाद्गी	२	४	१०७
स्वयम्	३	५	१६	स्वाध्याय	२	७	४७
स्वयम्भू	१	१	१६	स्वान	१	६	२३
स्वर्	१	१	६	स्वान्त	१	४	३१
"	३	४	१६	स्वाप	१	७	३६
स्वर	१	६	४	स्वापतेय	२	९	९०
"	१	७	१	स्वामिन्	२	८	१७
स्वह	१	१	४७	"	३	१	१०
"	३	३	१६८	स्वाराज्	१	१	४३
स्वरूप	१	७	३८	स्वाहा	२	७	२१
"	३	३	१३२	"	३	५	८
स्वर्ग	१	१	६	म्बित्	३	४	४
"	३	६	११	स्वेद	१	७	३३
स्वर्जिकाक्षार	२	९	१०९	स्वेदज	३	१	५१
स्वर्ण	२	९	९४	स्वेदनी	२	९	३०
स्वर्णकार	२	१०	८	स्वर	३	३	१९३
स्वर्णक्षीरी	२	४	१३८	स्वरिणी	२	६	११
स्वर्णदी	१	१	४९	स्वरिल	३	२	२
१ स्वर्मानु	१	३	२	स्वरिन्	३	१	१५
"	१	३	२६				
स्वर्ष्या	१	१	५२	ह	३	५	५
स्वर्ष्य	१	१	५१	हम	१	३	३१
स्वसू	२	६	२९	"	२	५	२३
स्वस्ति	३	४	३	"	३	३	२७७
स्वग्नि	२	२	१०	हम	२	६	११०
स्वखीय	२	६	३२				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
हञ्जिका	२	४	८९	हरितालक	२	९	१०३
हञ्जे	१	७	१५	हरिदद्व	१	३	२९
हट्ट	३	६	१८	हरिद्रा	२	९	४१
हट्टविलासिनी	२	४	१३०	हरिद्राभ	१	५	१४
हठ	२	८	१०८	हरिद्रु	२	४	१०१
हण्डे	१	७	१५	हरिन्मणि	२	९	९२
हत	३	१	४१	हरिमन्यक	२	९	१८
हनु	२	४	१३०	हरिवालुक	२	४	१२१
"	२	६	९०	हरिहय	१	१	४३
हन्त	३	४	७	हरीतकी	२	४	१८
हप्त	३	१	९६	"	२	४	५९
हय	२	८	४४	हरेणु	२	४	१२०
हयपुच्छी	२	४	१३८	"	२	९	१६
हयमारक	२	४	७६	हम्यं	२	१	९
हर	१	१	३३	हयंध	२	५	१
हरण	२	८	२८	हयं	१	४	२४
हरि	२	५	१	हयमाण	३	१	७
"	३	३	१७६	हल	२	९	१३
हरिचन्दन	१	१	५०	हला	१	७	१५
"	२	६	१३१	हलायुध	१	१	२३
हरिण	१	५	१३	हलाहल	१	८	१०
"	२	५	८	हलिन्	१	१	२४
"	२	५	९	हलिप्रिय	२	४	४२
"	३	३	५१	हलिप्रिया	२	१०	३९
हरिणी	२	३	५१	हन्य	०	९	८
हरिन्	१	३	१	हन्या	३	०	४१
"	१	५	१४	हलक	१	१०	३६
"	३	६	१९	हव	३	२	८
हलि	१	५	१६	"	३	३	२०८
हलिन	२	९	३४	हविग्	२	०	२३
हलिनाल	३	६	३२	"	२	९	५२

शब्दाः	का०	व०	ऽलो०	शब्दाः	का०	व०	ऽलो०
हृष्य	२	७	२४	हिसावर्मन्	३	२	१९
हृष्यवाहन	१	१	५५	हिस	३	१	२८
हस	१	७	१८	हिवका	३	६	८
हमनी	२	९	३०	हिङ्ग	२	९	४०
हसन्ती	२	९	२९	हिङ्गुनिर्यास	२	४	६२
हस्त	२	६	८६	हिङ्गुल	३	६	२०
"	२	६	९८	हिङ्गुली	२	४	११४
"	३	३	५९	हिज्जल	२	४	६१
हस्तधारण	३	२	५	हिण्डीर	२	९	१०५
हस्तिन्	२	८	३४	हिन्ताल	२	४	१६९
हस्तिनल	२	२	१७	हिम	१	३	१८
हस्तिपक	२	८	५९	"	१	३	२०
हस्त्यारोह	२	८	५९	"	३	६	२२
हा	३	४	८१	हिमवत्	२	३	३
हाटक	२	९	९४	हिमवालुक	२	६	१३०
हायन	१	४	२०	हिमसहति	१	३	१८
"	३	३	१०८	हिमागु	१	३	१४
हार	२	६	१०५	हिमानी	१	३	१८
हारीत	२	५	३४	हिमावती	२	४	१३८
हादं	१	७	२७	हिरण्य	२	१	९०
हाला	२	१०	३९	"	२	९	९१
हालिब	२	९	६४	"	२	९	९४
हाव	१	७	३२	हिरण्यगर्भं	१	१	१६
हाग	१	७	१९	हिरण्यवाह	१	१०	३४
हास्तिकः	२	८	३६	हिरण्यरेतम्	१	१	५५
हास्य	१	७	१७	हिध्व्	३	५	३
"	१	७	१९	"	३	५	७
हाहा	३	१	५२	हिलगोचिवा	२	४	१५७
हि	३	४	१९	ही	३	५	९
"	३	५	५	हीन	३	१	१०७
हिसा	३	३	२३०	"	३	३	१२८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
हुतभुक्तिप्रया	२	७	२१	हेरम्ब	१	१	३८
हुतभुज्	१	१	५५	हेला	१	७	३२
हुम्	३	४	१४	हेपा	२	८	४७
"	३	५	१८	है	३	५	७
हृति	१	६	८	हैमवती	१	१	३६
"	३	२	८	"	२	४	५९
ह्र	१	१	५२	"	२	४	१०३
हृणीया	३	२	३२	"	२	४	१३८
हद्	१	४	३१	हैयङ्गवीन	२	९	५२
"	२	६	६४	होत्	२	७	१७
हृदय	१	४	३१	होम	२	७	१४
"	२	६	६४	होरा	३	६	१०
हृदयङ्गम	१	६	१८	ह्यस्	३	५	२२
हृदयालु	३	१	३	हृद	१	१०	२५
हृद्य	३	१	५३	हृदिनी	१	१०	३०
हृपीक	१	५	८	हृसिष्ठ	२	१	११२
हृपीवेन	१	१	१८	हृस्व	२	६	४६
हृष्ट	३	१	१०३	"	३	१	७०
हृष्टमानस	३	१	७	हृस्वगवेधुका	२	४	११७
हृ	३	५	७	हृस्वान्न	२	४	१४२
हेति	१	१	५७	ह्रादिनी	१	१	४७
"	३	३	७१	"	१	३	९
हेतु	१	४	२८	"	२	४	१२३
हेमकूट	२	३	३	"	३	३	११२
हेमदुग्धक	२	४	२२	ही	१	७	२३
हेमन्	२	९	१४	"	३	६	३
"	३	६	२२	होण	२	१	९१
हेमन्त	१	४	१८	हीत	३	१	९१
हेमपुणव	२	४	६३	हीवैर	२	४	१२२
हेमपुष्पिका	२	४	७१	होपा	२	८	४७
हेमात्रि	१	१	४९	ह्रादिनी	२	४	१२४

APPENDIX

An alphabetical list of Hindi words quoted by Krsnamitra
in his Commentary on Amarakosa

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
अकोर	२	८	२८	इदारुणि	२	४	१५६
अगर	२	६	१२६	ईजर	२	४	६१
अगेयू	२	४	६४	ऊप	२	४	१६३
अचिलोना	२	४	१४०	एकाङ्गी	२	४	१२३
अजमोदा	२	४	१११	एलुवालेक	२	४	१२१
अटकर (नदी)	१	१०	३३	कबूदन	२	४	१५०
अडूस	२	४	१०३	ककरासीगी	२	४	११६
अड्डल	२	४	७६	ककही	२	६	१३९
अतीस	२	४	९९-१००	ककूहडा	२	५	१६
अनवट	२	६	११०	कचनार	२	४	२२
अनार	२	४	६४	कचूर	२	४	१३५
अनानाम	२	४	१७०	"	२	४	१५४
अमरक	२	९	१००	कज्जा	२	४	५७
अमस्त	२	४	२७	कटसरैया	२	४	७६
अमिलवेत	२	४	१४१	कटहर	२	४	६१
अरसी	२	९	२०	कठवत	२	९	३१
अरहरि	२	४	१३१	कठार	२	४	३७
आोठी	२	९	२९-३०	कठबम्पा	२	४	६०
अनावदी	२	९	४९	कठपोरवा	२	५	१६-१७
अवर	२	४	५९-६०	कठूमरि	२	४	६१
आडी	२	५	२५	कतवार	२	२	१८
आदी	२	९	३७	कपडदल	२	४	७९
आरा	२	१०	३४	कनारा	२	४	१६२
आनी	२	६	६६	कना	२	६	१७०
आदची	२	८	१२२	कगार	२	४	६८

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
शब्द				कीटी आती	२	६	६६
कपास	२	४	११६	कुकुरमुत्ता	३	३	८
कपुरी	२	४	१३३	कुचकुचवा	२	५	१४
कजरि (डि)आ	२	१०	१५	पुटुकी	२	४	८५-८६
कवीला	२	४	१४६	कुन्दुरू	२	४	१३९
कबूतर	२	४	१६२	कुरैया	२	४	६६
कयथ	२	४	२१	कूट	२	४	१२
करकट	२	२	१८	केचुआ	१	१०	२२
करछुलि	२	९	३४	केरा	२	४	११३
कराही	०	९	३०	केराव	२	९	६६
करैला	२	४	१५४-१५५	केवटी	२	४	४४५-४६
कराकुलि	२	५	२२	"	२	४	४-१३१-३२
करिआरि	२	४	१३७	केवैया	२	४	१५१
करियारि	२	४	११८	केवाछ (केवाच)	२	४	८६-८७
करैवु	२	४	१५५	केवारी (रि)	२	६	१२
करीदा	२	४	६७	केहनी	२	४	८०
कलवक	२	६	१२६	काटल	२	५	१९
कबडोना	२	४	१२६	कोचिला	२	४	३९
कसवटी	२	४	११८	कोडा	२	१०	३१
कठा	२	६	१०४	कादक	२	९	१६
कागोत्री	२	४	१६६	कान्दुफ	२	४	१३९
काकुनि	२	१०	२९-३०	काशा	२	९	३२
काकरि	२	४	१५५	कातेडा	२	८	१५५
काजी	०	९	३९	काह	२	६	८१
काटा	२	१०	३२	काआ	२	५	२०
काशडि	२	१०	२९-३०	काआहारी	०	६	११८
कायपर	०	४	८०	गहैचा	०	८	१५
काग	०	४	१६०	गयर	०	८	८९
काटिहरा	०	९	०६	गगना	०	५	११
काग्वार	०	८	०३-०८	गगुंज	०	८	१००
कागरी	०	१०	३९	गगारि	०	४	३१-३२
काकर	२	६	६३				

शब्द *	काण्ड	पं	श्लोक	शब्द	काण्ड	पं	श्लोक
राज	२	६	५३	गोपण	२	८	९१
खिरकी	२	२	१४	गोभी	२	४	११९
खीरी	२	४	४५	गोह	१	१०	२०
खेवरा	२	४	११८	गाद	२	४	१६०
खेवमा	२	४	११७	घरिया	२	१०	३३
खोम्बी	२	६	५	घाटी	०	६	८८
खोना	२	५	३७	घाव	०	६	५८
गजपीपरि	२	४	९७	घास	२	४	१६७
गजहठा	२	४	४३	घुघरु	२	६	१०९
गदहपुर्ना	२	४	१४९	"	२	६	११०
गली	१	६	१५	घुघची	२	४	९८
गठि (गाठ)	२	४	१६२	घूटा	२	६	७२
गढामा	२	८	९३	घोल	२	९	५३
गादुर	२	५	२६	चक्कड	२	४	१४७
गिरिगटान (गिरगिट) २	५	१२		चन्दनगोह	२	५	६
गोष	२	५	२१	चम्पा	२	४	६०
गुगुल	२	४	९८-९९	चम्बदलि (चमेली)	२	४	६३
गुजारी	२	६	११०	चमपुदरी	२	५	२६
गुडगवरी	२	४	११७	चवराई	२	४	११८
गुप्ती	२	८	९१	चदवा	०	६	१२०
गुग्नि	२	४	८२-८३	चार (चिरीची)	२	४	३५
गुर्ज	२	८	९१	चाव	०	४	९८
गुर्दा	२	६	६५	चाग	२	५	१६
गुलाब	२	४	७३	चिउठा	२	५	१४
"	२	४	१४६	चिउरा	२	९	८७
गुगु	०	४	३४	चिउरी	२	६	८
गुलरि	०	८	२०	चिचिन्ना (चिचिन्ना)	०	८	९०-९३
गेटि	२	४	१५१	चिचिन्ना	२	८	९८
गेदा	२	६	१३८	चिोर	२	१०	७
गेहा	०	५	४	चिगस्ता	२	४	१३८
गोत्र	०	५	१३	"	३	३	८

निरंगार] (१८०) जमगोने [देग

नाम	वाण्ट	घणं	इसोव	नाम	वाण्ट	घणं	इसोव
निरंगार	२	१०	१८	जूरा (डा)	२	६	१०
निरौजी	२	८	३५	जूही	२	४	७१
चिल्लिल	२	४	४७	जेहरि	२	६	११०
चोड	२	४	६०	"	२	६	११०
चोत	२	४	७२	इरना	२	३	५
चोतर	२	५	१०	झाऊ	२	४	४२
चोना	२	९	२०	जिनायी	१	१०	२५
चोनी	२	९	४३	शीगुर	२	५	२८
चोल्ह	२	५	२१	जोमि	२	५	२७
चुप	२	९	३५	टाकी	२	१०	३४
चूरी (डो)	२	६	१०७	टिटिहरी	२	५	३५
चोटी	२	६	९७	टीडो	२	५	२८
चोधर	२	६	६०	टीका	२	६	११३
चौभरि	२	६	९०	टेगारी	२	८	९२
चोली	२	६	११४	टोप	२	८	८३-८४
चोप	२	४	१३८	ठेरे	२	१०	८
चोडोल	२	८	५२	ठोडी	२	६	९०
छावन्न	२	४	२३	ठोर	२	६	९०
छरीला	२	४	१२२-१२३	ठोर	२	५	३६
छिक्वा	२	६	५२	डव्या	२	६	१३९
छीमी	२	९	२३	डवरा	२	९	२६
छोटडासा	२	५	२७	डवर	२	९	२५
छोटीइला (ची)	२	४	१२५	दासा	२	५	२७
जटामाली	२	४	१३४	डोडी	२	४	१४२
जलपीपरि	२	४	१११	डोमकाक	२	५	२१
जामा	२	६	११४	डोली	२	८	५३
जामिन	२	१०	४४	डिटोहरी	२	४	४८
जवाहिरी	२	१०	८	डाल	२	८	९०
जीन	२	८	५०	डिडोग	१	७	६
जूबा	२	९	१३	डेरा	२	४	२९
जुगनू	२	५	२८	डेला	२	९	१२

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
टोल	१	७	६	धननवहर	२	४	२२-२४
दरजी	२	१०	६	धनिया	२	९	३७-३८
दला (न्ता)	२	४	१४४	धवई	२	४	१२४
दाढ़ी	२	६	९९	धाऊपात	२	४	९२-९३
दाह	२	८	९३	धुकधुकी	२	६	११०
दारहरदी	२	४	१०१	धूव	२	५	१५
दाल	२	४	१०७	धोवी	२	१०	१०
दुपहरिआ	२	४	७३	नखनखी	२	४	१२९
दूधी	२	४	१००	नरिअर (नारियल)	२	४	१६८
देहखट	२	२	१३	नयनू	२	९	५२
तकिया	२	६	१३७	नलुका	२	४	१२९
ताज	२	४	१३४	नमूर	२	६	२४
तालमखाना	२	४	१०४	नागकेशरि	२	४	६५
तावा	२	९	३२	नारङ्गी	२	४	३८
ताप (ख)	२	२	९	नील	२	४	९४-९५
तितलौकी	२	४	१५६	नीव	२	४	६२
तिघार	२	४	१०८	नेवारी	२	४	७२
तिघी	२	९	२३	नेवू (जमीरी)	२	४	२४
तीतिर	२	५	३५	पखाउज	१	७	६
तुतिआ	२	९	१०१	पछोरन	२	३	२४
तुणी	२	४	१०८	पनहा	२	६	११४
तूत	२	४	४१-४२	पनिमगा	२	४	१११
तड	२	९	२३	पयना	२	९	१२
तेन्दु	२	६	८	पयरा	२	९	२२
तेँदु	२	४	३८	परवर	२	४	१५५
तेँदुआ	२	५	१	पराश	२	४	२९
तोप	२	८	९३	परेवा	२	५	१०
तोमक	२	६	१३८-३९	पगारी	२	९	२५
धाती	२	९	८१	पडेरिआ	२	४	१२७
थैली	२	९	२६	पावरि	२	४	३२
घूर	२	४	७३-७८	पाठी	२	४	८४

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
पाडर	२	४	५४-५५	बगला	२	२	१५
पायजेव	२	६	१०९	बदाल	२	४	७२
पालकशाक	२	४	१२१	बदूक	२	८	९३
पालकी	२	८	५३	वाउमिरग	२	४	१०६
पागा	२	९	४१	(वायविडग)			
पिआजु(ज)	२	४	१४७	वाजूबद	२	६	१०७
पित्तल	२	९	९७	वाल	२	९	२१
पिपीहा	२	५	१७	वालुवा	२	६	१३०
पीकदानी	३	६	२१	बाँदा	२	४	८२
पीपर	२	४	२०	बाँध	१	१०	२९१
पीपरि	२	४	१६-१७	बाँम	२	४	१६०-६
पीलव	२	४	२८	विलाईकद	२	४	११०
पुआ	२	९	४८	विलारि	२	५	६
पुल	२	१०	१४	बुवना	२	६	१४०
पेउत	२	९	४५	बुरवा	२	६	११६
पेटारी	२	१०	२९	बुलबुल	२	६	१६
फरहद	२	४	२५	वमउट	२	१०	१४
फरहा	०	८	९२	बेल	२	४	३२
यकेन	०	९	७१	बेचार्ई	२	६	५२
यहनी	२	०	१८	वाटा	२	६	२१
बडहर	०	४	६०	"	२	१	१८
बघुआ	०	४	१५८	योगी	२	९	००-३०
बदला	०	९	८०	योड	२	९	१०६
वनउदी	०	८	१३	भटाईया	२	८	९३-९६
वनकपाम	०	८	११६	भट्टिउर	२	४	१०८
बनगजूरि	२	४	१३०	भगीट	१	१०	३८
बभनेटी	०	८	८०-९०	भगग	०	६	१११
बवामीर	०	६	५४	भगग्या	०	८	१५१
बहहोमिरी	०	४	८१	भवग	०	५	०९
बहेग	०	८	५८	नाट	०	८	९७
				भाग	०	८	९३

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
भालू	२	५	३-४	मूसरि	२	४	११९
भुजैटा	२	५	१६	मूसाकानी	२	४	८७-८८
भेरीनफीरी	१	७	६	मेट	२	९	३१
भेला	२	४	४२	मेठाशीगी	२	८	११९
भेंसा	२	५	४	मोजा	२	१०	३०
भौह	२	६	९२	मोथा	२	४	१५९
भकरी	२	५	१३	मोथी	२	९	१७
भजीठ	२	४	९०-९१	मोम	२	४	१०७
महर	२	९	१६	मोप	२	४	३९
मधुमाछी	२	५	२६	मोलशिरी	२	४	६४४
ममरी	२	४	४९	यपरी	२	४	१५३-५
"	२	४	८०	यवा	२	४	१४५
"	२	४	१३८	यवाखार	२	९	१०९
मयनफर	२	४	५२	यवासा	२	४	९१-९२
मयनशिला	२	९	१०८	यवारी	२	४	१२९
मयूरपख	२	५	३०	रसवत	२	९	१०१-२
मरिच	२	६	१२९-३०	राज	२	१०	६
मरुआ	२	४	७९	राव	२	९	४३
मर्दुल	२	५	१५	रायो (ई)	२	९	१९
मपबनि	२	४	१३८	रायो	२	१०	३४८
महरा	२	१०	५	राल	२	६	१२७-२
महुआ	२	४	२४-२८	रामन	२	४	१४०
मगरैल	२	४	१५२	रासना	२	४	११४
"	२	९	३६-३७	रई	२	९	१०६
माण	२	९	४९	रोडी	२	४	३१
माधवी	२	४	७२	रेड	२	४	५१
मुरगा	२	५	१७	रैनुव	२	४	१२०
मुरैला	२	५	३०	रोटी	२	९	४९
मुदरी	२	६	१०७	रोफ	२	५	१०
मुगबनि	२	४	११३	रोवा	२	६	९९
मूस	२	५	१२	राहिस	२	४	१६६

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
लवोई	२	४	११३	वाज	२	४	१४-१५
लगाम	२	८	४९	विगु	२	५	७
लच्छन	२	४	१४८	विछिया	२	६	१०९
लजार	२	४	१४१	विछतुड्या	२	५	१२
लज्जालू	२	४	१४१	विपामिल	२	९	३५
"	२	४	११८	वि(ल)रिआ	२	९	४२
लपमी	२	९	५०	विधार	२	४	१३५
लहटोरा	२	४	३४	विधार	२	४	७८
लहमुन	२	४	१४१	विजउरा	२	४	९२-९३
लहगा	२	६	६७	विथवनि	२	४	१४९
लार	२	६	४९	विसम्परिया	२	६	११०
लुआठ	२	६	११९	वीर	२	४	१४
लूक	२	६	८	वीछी	२	२	१६
वकहल	२	४	८१	वेदी	२	३	१२
वकु(गु)ला	२	५	२२	वेनौरी	२	२	१७
वकुची	२	४	९५-९६	वेवडा	२	४	२९-३०
वगई	२	४	१६३	वेरसा	२	४	३६
वच	२	४	१०२	वेरि	२	४	३७
वटई	२	५	३५	"	२	९	१०९
वतक	२	५	२३	वगलोचन	२	९	४०
वनकुक्कुर	२	५	३५	वशवती	२	१०	३३
वनभाटा	२	४	११४	शतलुज	१	१०	३३
वनभूमी	२	४	११३	शतावरि	२	४	१००-१०१
वमन	२	६	५५	शरहरि	२	४	१६२
वरई	२	५	२७	शरहरि	२	४	११५
वरण	२	४	२५	शरिवनि	२	४	१२३-२४
वरगद	२	४	३२	मालई	२	४	६३
वरमा	३	२	३६	शिरीस	२	१०	७
वरवटि	२	६	६६	शिविलीगर	२	४	१३२
वरिआरा	२	४	१०७	गुनेर	२	५	२१
वाप	२	५	१	गुगा	२	५	२
				गुअर	२	४	१५७
				गुरण	२		

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
शेळ	२	८	९३	सुनुगा	२	४	३१
शेवार	१	१०	३८	सुपारी	२	४	१६९
शेखुआ	२	४	४४	सुरमा	२	९	१००
शेवर	२	४	४६	सुलाखी	२	१०	३२
शेगव	२	४	१०५	सेवती	२	४	७६
शेफ	२	४	१५२	सेहुण्ड	२	४	१०५-१०६
शाठि	२	९	३८	सेधव	२	९	४२
श्यामतिधारा	२	४	१०८ ९	सोचर	२	९	४२
षोजा	२	८	९	स्त्रीचोटी	२	६	९८
सनई	२	४	१०७	हथिकन	२	४	६९
समुद्रफल	२	४	६१	हरड	२	४	५९
सराय	२	२	१३	हरिमि	२	९	१४
सवन	२	४	५६ ५७	हरिकारा	२	८	१३
सहरम	२	५	२२	हसिया	२	९	१३
महिजन	२	४	३१	हेंडिया	२	९	३१
सदूप (ख)	२	१०	२९	हसपदी	२	४	११९
साही	२	५	७	हाड	२	६	६८
साजीग्वार	०	९	१०९	हिलिसा	२	४	१५७
साई	२	९	८२	हीग	२	९	४०
माड	२	४	११२	हुचकी	३	६	८
सादल	२	४	२६-२७	हेंग	२	९	१२
साभरि	२	९	४२	क्षायी	२	६	८१
सुगन्धवाला	२	४	१२२	त्रायमान	२	४	१५०

BIBLIOGRAPHY

Books

- Amarakośa, translated into Hindi by Ram Svarupa, Bombay, 1913.
- Amarakośa with Māheśvarī, edited by Nārāyan Ram Ācārya, Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1950.
- Dharamikośa of Dharamidāsa, Part I, edited by E. D. Kulkarnī, Deccan College, Poona, 1968.
- Nāmaṅgānuśāsana (Amarakośha) of Amarasimha with the Commentary (Amarakośhodghātana) of Kṣīrasvāmin, edited by Kṛishnaji Govind Oka, Poona, 1913.
- Nāmaṅgānuśāsana or Amarakośa of Amarasimha with the Rāmāśratī (Vyākhyāsudhā) Commentary of Bhānuji Dīkṣita (Rāmāśrama), edited with Hindi Commentary by Haragovinda Śāstri, Chowkharoba Sanskrit Series, Varanasi, 1970.
- Siddhānta Kaumudī of Bhaṭṭajī Dīkṣita, edited and translated into English by Śrīśa Chandra Vasu, Vol I & II, reprinted by Motilal Banarsidass, Delhi, 1962.
- Student's English-Sanskrit Dictionary by V. S. Apte, Motilal Banarsidass, Delhi, 1964.
- Student's Sanskrit-English Dictionary by V. S. Apte, Motilal Banarsidass, Delhi, 1965.

Articles

- A Contemporary Manuscript of Bhānuji Dīkṣita's Vyākhyāsudhā* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History', Vol. III, pp. 25-30, P. K. Gode Collected Works Publication Committee, Poona, 1956.
- Date and Works of Rājānuśāsana* by Dinesh Chandra Bhattacharya in 'Indian Historical Quarterly' Volume 17 (1941), pp. 456-471.
- Date of Subhāṣṭicandra's Commentary on the Amarakośa* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I, pp. 217-221, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
- Rare Manuscripts of Subhāṣṭicandra's Commentary on the Amarakośa* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I, pp. 215-216, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
- The Oldest Available MS of Kṣīrasvāmin's Commentary on Amarakośa* by N. G. Sardesai in 'Poona Orientalist' Vol I, April 1936—January 1937, pp. 24-26.

ERRATA (शुद्धिपत्रम्)

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
2	दि. 7	ct. Krsnaswami's	cf. Kṣīraswamin's
3	11	सुष्टु	सुद्ध
"	दि. 3	Contect	Context
8	"	जननः	जननं
13	दि. 6	Krisnaswami	Kṣīraswami
37	2	Yaurus	Taurus
"	"	(Scoppio)	(Scorpi)
"	"	(Sogittorus)	(Sagittarius)
38	18	अरु	उह
40	21	इत्यप्रत्ययैः	इत्यप्रत्ययः
"	दि. 7	Lanor	Lunar
43	20	चतुर्दशीयोधा०	चतुर्दशीयोधा०
44	3	उरारगो	उपरागो
64	6	वंशानुच०	वंशानुच०
70	दि. 13	unufferao	unutterao
73	6	रीति	रीति
74	3	स्वात्तरः	स्वात्तारः
75	11	निचयुर्वकाक्षयः	निचयोर्ध्वकाक्षयः
77	10	हुडुनवा	हुडुनका
79	दि. 4	affire	attire
81	17	मेचतुर्धा	मेचतुर्धा
91	दि. 1	Decirving	Deceiving
108	दि. 5	Crocodile	Crocodile
"	" 9	Ligerd	Lizard
121	दि. 5	श्रावनी	श्रावती
126	11	पुष्टभेदनम्	पुष्टभेदनम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
128	19	दत्तुः शालम्	चतुः शालम्
130	16	भुभृना	भूमना
133	दि. 10	elit	exit
139	14	पद्कवर्द्धि०	पद्मवर्द्धि०
143	दि. 1	boffem	bottom
144	2	बल्लरी मञ्जरी.	बल्लरिमञ्जरी:
"	दि. 6	beaf	leaf
145	दि. 2	foo stallc	Foot stalk
155	12	सवियते	सविषते
"	दि 6	Sala (S'ekhva)	S'ala S'akhuva
157	12	व्यडम्बकाः	व्यडम्बकाः
161	4	मण्डिलोऽपि	मण्डिलोऽपि
"	16	—अदुच	—दुलच्
171	1	शृगार	शृगाट
172	15	क्षत्रमस्त्यलि	क्षत्रमस्य लि
"	दि. 10	Vidaga	Vidanga
177	1	तपश्लुक	तद् बाशुक
180	दि. 10	Tragrant	Fragrant
181	" 1	beaf	Leaf
183	" 2	Durti	Danti
184	7	शोधहनी	शोधनी
"	दि. 1	Orion	Onion
187	दि. 4	Vastūva	Vathuva
189	दि. 8	Kohisa	Rohisa
"	" 10	Malatęnta	Malatępa
192	8	गम-ना०	घम-न०
"	दि. 3	Rhinoceros	Rhinceros
193	दि. 2	Procupine	Porcupine

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
195	11	शक्युतः	शक्युक्तः
..	16	कलरः	कलरवः
196	21	चरमायुधः	चरपायुधः
200	18	छोरटासा	छोरडामा
..	टि. 3	binds	birds
205	टि. 3	Kersons	Persons
207	8	त्रिमने	त्रियते
208	13	इस्ट	इष्ट
..	21	-स्याम्	-स्याम्
..	टि. 9	-affaind	-girl attained
210	15	पनाहाप	पाठाहाप
214	टि. 6	a married	a wife married
223	टि. 3	bondy	bandy
228	23	पासादित्वात्	पामादित्वात्
234	टि. 4	Shark	Shank
238	टि. 4	houslder	Sholder
249	1	करभ्रूषणम्	करभूषणम्
254	टि. 1	Buthing	Bathing
256	टि. 5	Tunpenfine	Turpentine
257	टि. 6	Propontion	Proportion
263	2	यज्ञमानः	यजमानः
264	टि. 5	The same	The same practices
265	5	मसक्त-तुर्गमः	मसक्त-तुर्गमः
266	टि. 9	Sucrificial	Sacrificial
273	टि. 1	वीर्यावधमितिः	वीर्यावधमितिः
276	18	प्रयोजनस्य	प्रयोजनस्य
287	टि. 3	expedition	expedition
304	6	सद्ये	सद्ये
337	12	निष्कारान	निष्वासन